

В.Н.УМБ 02/11/77/06
P93

Латан Рибак

ЧАС СПОДІВАНЬ І ЗВЕРШЕНЬ

КНИГА ДРУГА

Flammicum Fucosax

2

Натан Рибак

**ЧАС
СПОДІВАНЬ
І ЗВЕРШЕНЬ**

Роман у двох книгах

Книга друга

СОЛДАТИ БЕЗ МУНДИРІВ

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
Київ — 1977

Y2
P93

P⁷⁰³⁰³⁻⁰⁷²_{M205(04)-77}70-77

Книга друга

СОЛДАТИ БЕЗ МУНДИРІВ

Все переплуталося. Певність і сумніви, радості і болі.

Максим Нерчин сидів у скверику, на Калузській, недалеко від будинку Академії наук. Федір Архипович і Ярмола лишилися на засіданні.

Коли Максим побачив, що докази, які вважав досі незаперечними, обстоюючи своє повідомлення, позбавлені переконливості, він відчув дивну байдужість, і голос його втратив властиву йому до цієї хвилини твердість. Він сам загубив віру у ймовірність своїх слів.

Затнувшись, Максим мимоволі подивився в бік Шульги і зустрів його докірливо-запитливий погляд. Йому подумалося, що Федір Архипович мусить сказати щось важливе на його захист, і він не приховав справжньої надії, яка спалахнула в його стомлених очах.

Але Федір Архипович невдоволено покрутив головою і опустив очі на зелену теку, яка лежала перед ним.

Професор Мефодій Лаврентійович Ярмола старанно набивав у люльку тютюн, ніби тільки це для нього було найважливіше в цю мить.

Максим затуманеними очима глянув на голову засідання. Той мружив на нього проникливі, пильні очі і наче мовчанням своїм, всією своєю огрядною і на диво спокійною постаттю говорив:

«Ну, що ж там у вас трапилося? Чому ви замовкли? Адже ми вас слухаємо».

Тремтливими пальцями Максим згорнув папери, що лежали перед ним на столі, і несподівано для всіх похмуро повідомив:

— Я закінчив.

Голова підвівся, оглянув уважно присутніх у залі засідань, зняв окуляри і, потираючи тильною стороною долоні чоло, оголосив перерву.

В коридорі Максим піймав за руку Ярмолу і сказав:

— Я, мабуть, вийду. Чекайму вас у скверику. Щось погано мені.

Ярмола порадив:

— Краще залишіться. Потерпіть, вже недовго. І до того ж це виглядатиме несерйозно...

— Втеча з поля битви,— спробував пожартувати Максим,— ви це маєте на увазі, а все ж, Мефодію Лаврентійовичу, я піду. Нема сил у мене,— визнав одверто Нерчин, і Ярмола несхвальним поглядом провів його похнюплену постать.

Тепер він сидів на лавці, намагаючись відновити в пам'яті те, що сталося зараз, і те, що в тій чи іншій мірі передувало сьогоднішньому.

Скупе осіннє сонце пробило собі дорогу крізь хмари. Максим, мружачи очі, машинально підставив теплим променям обличчя і замислився.

Наче все просто і зрозуміло. Годі й шукати якоїсь особливої ситуації. Зрештою, мабуть, він забагато взяв на себе. Можливо, колись Куцевич і мав рацію, закидаючи йому самовпевненість. Як то було давно!

Максим подумав про ті події, що привели його в Москву, як про свою непростиму необачність. Ще вчора здавалося, що всі досліди, які він провів, все, що він простежив, непохитно правдиве. І крихти сумнівів викликати у самих причепливих опонентів вони не зможуть.

Сьогодні вранці, коли професор Зотов висунув в заперечення Нерчину свої погляди на дослідження властивостей елементарних часточок, Максим відчув, як ґрунт під його ногами заколихався.

Виходило, що рік роботи, цілий рік, довгі дні і ночі, все летіло у прірву. Жовтошкірий портфель з його нотатками, так старанно передрукованими ним самим, лежав поруч на лавці. Ще тільки вчора він тримав їх у руках, ніби жар-птицю. А от зараз вони викликали тільки кривдне почуття. Не хотілося думати, про що тепер говорять у залі засідань. Хоч він знав, що за порядком денним слухатиметься реферат казанського фізика Ішмуратова, але чомусь здавалося, що мова йтиме про його роботу, і всі, мабуть, дійдуть згоди, вирішивши вважати її в кращому разі незавершеною...

Як же це все-таки трапилося? Чому сьогодні, а не вчора, і навіть чому ще сьогодні вранці він сам не зрозумів хисткість своїх передбачень?

Якщо Шульга уважно прочитав його реферат, невже він не помітив вразливого місця, де таїлася хиба? А може, Шульга і не встиг прочитати? Адже тільки вчора вдень Максим вручив йому копію своїх нотаток. Чи ж Шульга продовжував дотримуватись своєї улюбленої сентенції: «Вчений без власної думки наче хмара без дощу», і не хотів підказувати Максимові, що

саме він повинен робити. Перед очима Нерчина, затуляючи світло, виросла широка постать Шульги, і почулися звернені вже колись до нього не дуже окрилюючі слова:

«Ви, друже мій, ставши біля порога, не тупцюйте на одному місці. Сміливіше переступіть його. Звичайно, не можу вам гарантувати, що під ноги вам простелять пухнастий килим... Може, й доведеться босоніж прогулятися по битому склу і гострих цвяхах. Хто його вгадає?..»

Можливо, саме тоді, у той ранок, коли він, гнаний своєю нетерплячістю, з'явився в кабінет Шульги, мало не крикнувши: «Еврика!», йому треба було уважніше вловити ті застережливі нотки, які виразно бриніли в голосі Федора Архиповича.

Шульга тоді (це був перший етап) уважно переглянув нотатки, які Максим з виглядом переможця поклав перед ним, зняв телефонну трубку і набрав спокійно п'ятизначний номер. Максим зрозумів, що він дзвонить Ярмолі.

З розмови, яка відбулася на його очах, Максим не міг винести для себе упевнення, що все гаразд і можна сміливо переступати через той страшний «поріг», через який кортіло переступити і в той же час було трохи лячно.

Проте він тоді наважився. Хома Передерій чекав на нього в коридорі. В очах Хоми, коли Максим здивався з ним біля дверей прийомної Шульги, він прочитав тривожне запитання: «Ну, як?»

У відповідь він тільки знизав плечима.

Хома рішуче пішов попереду нього по довгому коридору, озираючись, ніби хотів упевнитися, що Максим не зник.

Можливо, якби в той ранок Максим послухав обачного Грицишина і навіть зважив на застережливі поради Передерія, не довелося б сьогодні зазнати поразки. Але те, що сьогодні вранці сталося, скидалося на поразку. Сумнівів у цьому не могло бути.

Коли Максим три дні тому їхав до Москви, вмостившись на канапі в купе вагона навпроти Ярмоли, його тільки вабили забарвлені міддю осінні безмежні поля, що бігли обабіч. Тоді не хотілося й думати про те, на яку справу він зважився. Грицишин, Передерій і Катря лишилися на пероні київського вокзалу мовчазні і трохи перелякані. Хома навіть не наважився на напутні жарти. Цікаво, як вони зустрінуть його тепер? Надто легковажно він вчинив, обіцяючи з'явитися в усьому блисківецькому перемоги.

Годі було тепер, сидячи на лавці в скверику, наче на невеличкому острівці серед бурхливого прибою Калужької вулиці,

ставити собі запитання, шукати на них відповіді, докопуватись, що було, що могло бути і що, нарешті, сталося...

А справді, що ж сталося? Невже він такий недоумкуватий, що міг вірити в блискавичну перемогу? Прийшов, побачив, переміг!

Максим гірко усміхнувся. Може, мали рацію колись на тому бюро, де він вперше зрізався з Куцевичем, товариші і в першу чергу Катерина, коли казали, що він багато бере на себе?

— Виходить, не вийшло,— сказав Максим вголос, звернувши на себе увагу громадянина, який проходив повз, розмахуючи портфелем в руці.

Максим стрівся з його здивованим поглядом і навмисне, невідомо навіщо, підтвердив сторонній людині:

— Еге ж, не вийшло.

Максим ані крихти не здивувався, коли сторонній дуже серйозно заспокоїв:

— Нічого, вийде!

Тоді Максим зніяковів.

Справді, треба було брати себе в руки. Це була улюблена порада Грицишина. Максим хотів уявити собі, як воно виходить, оте «брати себе в руки», і не міг.

Якимсь підсвідомим чуттям він розумів тільки те, що треба відштовхнути від себе страхіття поразки. Як саме, він не знав ще. З раптовою рішучістю він підвівся і, не озираючись, ніби боявся, що може побачити Шульгу або Ярмолу, заспішив до автобусної зупинки.

Через двадцять хвилин він вже був у готелі. Коли брав ключ у завідуючої поверхом, йому вдалося, що вона якось особливо пильно глянула на нього, ніби могла знати, що Максим знав поразки, і немов хотіла його підбадьорити. ...

В ту мить, коли Максим встроїв ключа у замок, чиясь рука несміливо торкнула його за лікоть. Максим обернувся і занімів від подиву.

Хома Передерій розгублено переступав з ноги на ногу, усім виглядом своїм промовляючи: «Ну, от і я. Що хочеш, можеш собі думати, але то я, і сприйми мою появу як неминучий факт...»

Максим важко зітхнув. Одмикаючи двері, він посторонився і, нічим не виявляючи свого подиву, дав дорогу Хомі. Той підсмикнув плечем, рух, який мав свідчити, що, мовляв, Нерчину нема чого дивуватися, перший зайшов у кімнату.

— Може, привітаємося,— запропонував Максим, коли вони опинилися в кімнаті.

Передерій простягнув йому руку, і тоді щось схоже на вибачливу усмішку вигнуло його міцно зведені уста.

— Ти тут давно чи тільки сьогодні? — спитав Максим, кидаючи портфель на стіл біля телефону. Опустившись стомлено у крісло, він показав на крісло навпроти Хоми.

Той сів, підозріливим поглядом зміряв портфель і, не відводячи від нього очі, пробурмотів:

— Не бачу підстав для жартів.

— А, значить, ти в курсі справ,— полегшено зітхнув Максим.

— Що ти маєш на увазі?

Голос Хоми таїв в собі тривогу.

— Може, і Грицишин тут? — не відповідаючи, запитав Нерчин:

— Ні,— коротко відказав Хома.— А я тут!

— Бачу. Не думаю, що створіння, яке стовбичить перед моїми очима, привид.

— Ми помінялися ролями,— констатував Хома.

— Хочеш сказати, що тепер я блазнюю.

— Чим все скінчилося? — спитав раптом Хома, залишивши без уваги відповідь Нерчина.

— Чим все скінчилося...— замислено повторив Максим.— Це, справді, цікаво. Я теж хотів би знати.

Він міцно охопив пальцями бильця крісла і вперше подивився в очі Хоми уважно. За товстими скельцями окулярів Максим помітив тривожні спалахи вогників і, знизавши плечима, заспокоїв товариша:

— А ти не хвилюйся. Потерпай, але не поспішай. Бачиш, друже, я ніколи нікому не обіцяв легкої перемоги.

Хома несхвально покрутив головою і чомусь зняв окуляри, наче вони йому заважали. Максим ніби вперше побачив його очі. Вони були дитячо-безпомічні і розгублені.

— Бачиш, друже, я взагалі не розумію, навіщо ти тут? Хіба ми не домовились?

— Але ти ні слова не написав,— виправдувався Хома.— Ти ж обіцяв прислати телеграму зразу ж після першого засідання. Ти взагалі...

Хома затнувся, безпорадно махнув рукою і замовк.

— Що «взагалі»? — спитав Максим, нахилиючись до Хоми.— Що це означає «взагалі»?

— Хочеш знати? — спитав, зітхнувши, Хома.— Я скажу. Ти тільки дбаєш про себе, тільки цікавишся своєю особою і забуваєш, що ми разом все робили і всі ночі, і всі дні ми горіли разом, а у тебе на думці одне своє, тільки одне своє.

Хома розмахував руками, поспішав, ніби боявся, що Максим переб'є його і не дасть договорити. Але Нерчин мовчки з напруженням слухав Хома, відчуваючи, як роздратовані слова друга викрешують в серці його іскри і от-от завирує вогонь, який так потрібен був йому, щоб спалити всі оті гризотні сумніви і тривоги.

— Ти просто маєш нас за дурників,— продовжував Хома,— адже ми тобі довірили все, а коли пішла мова про лаври, ти випнув свою особу. Он який я: «Дивіться і тіштеся!»

Максим одвернувся. Обличчя Хоми його вразило своїм ядучим виглядом. Тавро задроті і розгубленості спотворювало його.

— Що ти верзеш? — спитав, стримуючи себе, Нерчин.— Що ти мелеш?

— А! — переможно вигукнув Хома.— Тепер я мелю. Он як! А коли ми тобі були потрібні — я, Катря, Грицишин,— Хома загинав пальці на лівій руці, перелічуючи,— тоді ти не так говорив. Тепер, коли тобі, і тільки тобі одному, присуджують лаври переможця, ти про нас забув. Хоч би одним словом, одним манісіньким слівцем обмовився. Де твоє благородство? Де твої глибокодумні сентенції?

Хома схопився на ноги і замахав кулаками над головою Нерчина. Мовчання Максима підтверджувало найчорніші підозри Хоми і змушувало виливати на його голову суміш лайки і докорів. Йому самому в душі було ніяково, але збудження досягло того ступеня, що стримати себе він не мав сили.

Нехай Нерчин знає! Всьому є межа. Нема чого хизувати своїми принципами, вимагати від інших, а самому собі дозволити чортзна-що... Хіба вони не домовлялися про все задовго до від'їзду у Москву? Хіба вони не внесли свої мислі, серця в цю справу? Хіба не вони відмовились від готових дисертацій, знехтували, тим, що забезпечувало незалежне матеріальне становище, хороші умови для життя і роботи, кинули справи, на які віддали стільки часу? А він? Він те і робив, що гнув своє. Що ж, ніхто не заперечуватиме, що його вклад значніший, що він, саме він помітив слід тієї часточки і поставив ряд дослідів. Це так! Але ж передувала всьому спільна праця. Хіба він один вправся б?

Нехай же Максим знає, він особисто, Хома Передерій, перший сказав, що поїде до Москви, хоч Золотаренко і Грицишин були проти. В них промовляла ображена гордість. А от він переступив через ту гордість. Зараз, мабуть, Нерчин скаже йому, що в ньому бунтує міщанин. Це не нове. Оті слова він вже чув

не раз. Але не для того він став комуністом, щоб таїти в собі правду, а не говорити її одверто в очі. Нерчин навмисне поїхав до Москви сам. Знав, що зустрінеться з Шульгою. Заручився, мабуть, його підтримкою, використав її належним способом. А при чому тут Шульга? Хома знає, Максим зараз скаже про Ярмолу. А Ярмола засліплений ним. Ярмола тільки те робив, що на всіх нарадах вихваляв Нерчина, наче в тій лабораторії працював один Нерчин, а не всі вони учотирьох. Проте єсть ще на світі чесні люди. Добре, що вони хоч натякнули на те, що відбувається в Москві. Добре, що вони підказали...

— Долгін,— спокійно проказав Нерчин, підводячись з крісла і наближаючись до Хоми.— Це він взирець чесної людини? Так?

Красномовство Хоми вичерпалося, він заточився, розгублено ворущачи губами, наче йому відібрало голос і вони ще ворущилися автоматично.

Максим застромив два пальці за комірць і різким рухом потягнув його. Гудзик з тріском відскочив.

Хома спантеличено чекав. Переляканими очима він стежив за Нерчиним.

— Встань,— тихо і владно сказав Нерчин. Хома слухняно підвівся, злякано стежачи за його руками.— Так от що, товаришу Передерій, не турбуйся, ніякої кривди тобі я не приніс... Все буду починати наново. І без тебе. Розумієш?

Максим кивнув головою на двері.

— Іди тепер геть,— проказав він раптом, ховаючи руки за спину, і Хома побачив, як заграли вилиці під туго напнутою шкірою на його обличчі.

Хома зрозумів, що треба зараз щось сказати, і сказати такі слова, які б вразили Нерчина у саме серце, але саме цих слів не було. Він розгублено повернувся і, наче сліпий, переступив поріг. Він з серцем штовхнув ліктем за собою двері, радіючи з того, що вони ось зараз грюкнуть і то буде гідна відповідь на зухвалість Нерчина, та двері зачепилися за килимок, знешкодивши злий намір Передерія.

Хома, як сліпий, йшов по коридору. Розчарування і гнів клекотіли в ньому рівночасно. Він не помітив, як зайшов у ліфт, як опинився на вулиці, як спустився у станцію метро в Охотному ряду, і тільки коли поїзд затримався в Сокольниках, Хома наче прокинувся.

— Де ми? — спитав він стривожено, розвеселивши пасажирів.

Якийсь громадянин, хитро підморгнувши своєму товаришеві, люб'язно пояснив:

— У Москві, громадянине. У Москві,— проказав він вдруге, щоб у Хоми не було жодного сумніву.

— Дякую,— почервонівши, відказав Хома.

Він вискочив з вагона, хоч краще було їхати назад, і машинально піднявся на поверхню.

Біля газетного кіоска він, нарешті, спинився. Купив «Вечернюю Москву» та, не розгорнувши, залишив на прилавку, поквапно пішовши до воріт парку, наче там хтось на нього з нетерпінням давно чекав.

Холодний вітер гнав вздовж алеї сухий лист. Жально хилилися долі молоді берізки.

З плаката на перехресті двох алей на Хому дивилося з пересторогою суворе обличчя жінки, яка тулила до грудей дитину. Внизу на плакаті великими білими літерами яснів напис: «Розщеплений атом повинен служити тільки миру».

Хома спинився перед плакатом. Він двічі вголос прочитав напис під ним, і, коли знову глянув на жінку, у її очі, на повні, міцно стулені уста, вона чимсь нагадала йому Катерину.

Згадка про Катрю змусила подумати, як вона повела б себе на його місці. Тепер, коли щось подібне до рівноваги опанувало його, він відчув себе здатним глянути на свою недавню сварку з Максимом начебто збоку. Треба було визнати, що його особиста поведінка не дуже-то сподобалася йому самому.

Катря знайшла б більш вагомі слова, які варто було сказати Нерчину, і не удалась би до крикливих закидів та істеричних вигуків.

Власне, зараз він мусив визнати, що сама думка про поїздку до Москви, навздогін за Нерчиним, була його винаходом... Адже Катря і Грицишин були проти. Правда, Хомі пощастило їх переконати, мовляв, так буде краще і Максим тільки зрадіє, коли побачить Хому...

Отак-то він зрадів! Аякже!

Хома сів на лавці під крислатим дубом і замислено уп'явся очима в спалений осіннім вогнем газон. Вітер котив вздовж асфальтованої доріжки пале зжовкле листя, а Хомі здавалося, що то час жене у безвість марно витрачені дні і ночі, у які він вклав стільки надій і прагнень.

Сьогодні, власне, сталося і страшніше. Друг, якому він вірив, якого любив і поважав, слово якого було для нього чимсь значнішим, ніж закон, бо воно ворушило в серці тепло і сповнювало його певністю, друг, який зумів повернути його життя на той шлях, який здавався Хомі недосяжним, цей саме друг

і товариш, Максим Нерчин, показав йому рукою на двері. Вигнав, просто вигнав — і кінець. Навіщо оті високі слова «показав рукою на двері»... Вигнав — і кінець. І хоч Максим справді показав Хомі на двері, але йому слово «вигнав» більше подобалося. Воно наче виразніше підкреслювало те, що сталося.

А сталося те, що Хома зрозумів, що поразку зазнав він, а не Нерчин. «І так мені і треба», — вдоволено подумав Хома. «Так мені і треба», — картав він себе.

В той давній день, коли він їхав у Київ, одержавши виклик від академіка Шульги, він, розуміючи, що то справа рук Максима, відчував в собі приплив такої сили, що справді вірив у свою всепереможність.

В листі Максима, який прийшов до нього на завод у Челябінськ, так і було написано про ту силу, яка існує в Хомі і яку він приспав своїми дотепами, жартами, лінкуватістю.

Максим Нерчин вірив у здібності Хомі, вірив, що він здатний на справжній подвиг. І Хома повірив Нерчину.

Як добре було після одноманітних днів знову опинитися серед своїх товаришів, потрапити в ту атмосферу, існування якої вже само по собі спонукало до праці.

Бажання діяти кипіло в Хомі. Нерчин навіть глузував трохи з нього. Але Хома не ображався. Він знав, що Нерчин має право на це. За ці два роки, що вони бачились востаннє, Максим Нерчин зробив такий стрибок, що Хомі хотілось, звертаючись до нього, говорити «шановний Максиме Павловичу», і він саме так звертався не раз до Максима, і той тільки посміювався, підморгуючи Хомі.

Те, що Катерина Золотаренко опинилася тут, в лабораторії, разом з Максимом, не здивувало Хому, воно наче так і повинно було статися. Вона, Катря, з Максимом говорила підкреслено сухо і скупо, і Хома ніяк не міг второпати, в чім корінь цієї стриманості?

За спиною Максима вже була закінчена дисертація. Він захистив її рік тому без особливого блиску і не любив, коли про цю справу з ним починали розмову. Його стосунки з Куцевичем на цьому офіційно закінчилися, хоча лабораторії, які відвів для своїх учнів Шульга, ще досі містилися на території Інституту № 202 і фінансувалися ним.

Шульга, який майже весь час сидів у Москві та за Московою, бував у Києві нальотами, саме це слово відповідало суті, бо він тільки літав, з'являвся у лабораторії зразу ж після приземлення літака, і ніхто ніколи не знав, коли точно він прибуде, бо це могло статися в першу-ліпшу годину дня, а коли літак

приземлявся серед ночі, Шульга будив своїх співробітників і збирав їх, сонних, у лабораторії.

Хоми це теж подобалося. Він не раз висловлював своє захоплення, вигукуючи:

— Як на фронті! Йй-право, як на фронті!

Максим мружив на нього повіки і мовчки знову схилявся над своїм столом. Катря знижувала плечима. Грицишин, відкидаючи рухом руки навислу чуприну, зауважував:

— А ти фронт колись на власні очі бачив?

Але розвіяти піднесений настрій Хоми було важко. Він відчував, що порівняння його до смаку друзям, і тому його не бентежили уїдливі зауваження Грицишина.

Марко Грицишин завжди любив, як казала Катря, «приземляти» Хому. В цьому був свій сенс. Коли велося все добре, Хома відчував на плечах своїх крила. Коли ж траплялися перешкоди і падіння з «небес», Хома занепокоєно стежив за своїми товаришами і час від часу зітхав. Саме в такі складні хвилини життя становище рятував Марко Грицишин. Досить було глянути на його обличчя, і одразу ставало зрозумілим, що нічого особливого не трапилося. Може, тому Максим не то серйозно, не то жартома називав Марка:

— Наш каталізатор.

Таким каталізатором Хома не міг бути. Для такого поводження, щоб завжди зберігати рівновагу, тоді коли ти раптом подумаєш, що ти відкрив щось нове, подібне до закону відносності Ейнштейна, або зазнав поразку, подібну до поразки Наполеона під Ватерлоо, у Хоми Передерія витримки бракувало. Недаремно батько його здивовано подивився на нього, коли Хома, з'явившись у Києві, заявив про своє бажання працювати на дослідницькій роботі.

— Одного бажання малувато, — сказав Передерій-старший, та в цю мить, думаючи про свої біологічні справи, залишив Хому віч-на-віч з матір'ю, для якої поява сина у Києві важила більше, ніж будь-які його високі пориви і дерзання. Тому вона сумирно сказала:

— Це добре, Хомцю, що ти тут.

І майже так само сказав йому Максим, коли Хома опинився перед ним у лабораторії:

— Добре, Хомо, що ти з'явився.

Одна Катерина Золотаренко несхвально, як видалося Хомі, подивилася на нього своїми блакитними очима і зауважила:

— Тільки, друже мій, не освідчуйся мені в усній формі. Дотримуйся епістолярного стилю. У тебе він вишуканий і мені до вподоби...

Грицишин же нічого не сказав. Він потис Хоми руку коротким і міцним потиском, наче тільки вчора вони розлучилися, і гмикнув невиразно, заглибившись у свої розрахунки.

Долгін, який тепер знову став значною особою в Інституті № 202, обіймаючи пост секретаря партійного комітету, довго роздивлявся кандидатську картку Хоми, наче вона була не така, як інші, зняв окуляри і зажадав телеграму від академіка Шульги. Хома поклав її перед ним з виглядом переможця.

Долгін кілька разів перечитав її, знизав плечима, зазирнув у шухляду, одягнув окуляри і тоді тільки подивився на Хому.

— Дивно, товаришу Передерій, як то ви звільнилися на заводі? Чого це вам засвербіло стати новоявленим Колумбом?

У Хоми свербів в цю мить кінчик язика. Але він зрозумів, що краще стримати себе. Він промовчав, і тоді Долгін почав нудну розмову про обов'язки людей науки... З того всього, що він говорив, до свідомості Хоми дійшло одне: Долгін не дуже любить Нерчина і з недовір'ям ставиться до того, що затіває академік Шульга. Якщо Хома Передерій хоче справді приносити користь суспільству, він мусить ще добре замислитись над своїм рішенням.

Хома поквапився запевнити Долгіна, що він все обдумав і нема підстав у секретаря парткому непокоїтись про його долю. Таким чином, взявшись на облік, Хома з'ясував для себе, що в парткомі, в особі його секретаря, робота, яку веде група Нерчина, не викликає особливого схвалення. Адже Долгін так просто і заявив:

— Все це позбавлено практичного значення і стоїть дуже далеко від життя.

Майже тиждень пішов на те, щоб Хома з'ясував собі бодай в невеликій мірі, в чому полягають його обов'язки.

2

Група Нерчина містилася у правому крилі першого корпусу інституту. П'ять кімнат на другому поверсі і дві підсобні майстерні в підвальному приміщенні становили її територію. З п'яти кімнат одна відмикалася не дуже часто. На її дверях висіла табличка з написом: «Кабінет академіка Ф. А. Шульги». Коли Шульга з'являвся в Києві, він і тоді не дуже часто відкривав двері свого кабінету. Переважно він отаборювався в кімнаті Нерчина, обираючи собі місце за невеликим столиком в простінку між двома вікнами, на якому висів портрет Леніна.

Кудевич не раз на відповідних нарадах, де йшлося про брак приміщення для наукових інституцій, розводив безпорадно руками:

— Надмірності не така вже абищия в характері деяких наших шановних колег. Але що робити? Доводиться тільки миритися.

Наважитися на щось більше Кудевич боявся. За його висловом, Шульга набирала силу... Він їздив у якісь важливі відрадженьня, виступав на високих нарадах, його ім'я з'являлося часто в газетах. Вступати у бій з Шульгою у Кудевича не було тим часом ні бажання, ні сміливості... Він вирішив, що найкращою тактикою буде чекання. А те, що у нього під носом зарозумілий Максим Нерчин займався середньовічною алхімією, його мало непокоїло. Тут,— він вірив в це твердо,— ахіллесова п'ята Шульги. На цьому він спіткнеться, і всі тоді зрозуміють, більше того, побачать на власні очі, що «король голий». Останні слова дуже сподобалися самому Кудевичу, і він з насолодою, здебільшого не зовсім доречно, повторював їх, немало дивуючи цим своїх співрозмовників.

Єдине, що було в його волі,— тримати групу Нерчина на «голодних харчах», не дозволяти їм марнотратства, обмежувати в коштах. Для цього йому самому не треба було втручатися в усі деталі. Існували вірні і кмітливі помічники. Вони свою справу знали добре, і їм не бракувало настирливості, щоб довести це шефу інституту. В дні, коли заліковувалися рани від страшної війни, все, що жило завтрашнім днем, було для Кудевича просто злочином. Він не міг спокійно думати про отих мрійників, які жили мислями і прагненнями, що викликали у Кудевича тільки роздратування. Але й йому ставало все складніше лавірувати. Він це помітив не одразу. Кожну нову вимогу, яку ставило перед ним життя, він ладен був витлумачувати як підступність задрісників і тих, хто хотів зіпхнути його з крісла директора, щоб самому вмоститися в ньому. Ще якийсь час тому Кудевич піддавав підозрі наміри Шульги. Але незабаром він пересвідчився, що Шульга о тім не помишляє.

Минав час, і тепер, коли отой Нерчин так легко став кандидатом наук, відхилив пропозицію про керівництво важливим відділом в його інституті, зайнявся розв'язанням якогось химерного завдання Шульги, створивши на території інституту якусь свою особливу зону з правом екстериторіальності, всі підозри Кудевича впали на Нерчина. Адже коли б не цей Нерчин, він, Кудевич, тепер вже став би доктором наук. Хто підштовхнув його в руку, щоб саме Нерчину дати на перевірку

свої розрахунки? І діалося йому тоді повірити цьому настирливому парубкові! Ще й досі не забувалася образа. Так і стоїть перед очима той ранок, коли Нерчин поклав перед ним на стіл його теку, спокійно сказавши:

— В основі всіх ваших розрахунків лежить велика помилка. Вона і зводить нанівець всі ваші висновки...

Отак і сказав. Навіть не потрудився підібрати якісь інші слова. «Зводить нанівець»... Бач який!

Куцевич не міг цього забути. І не забував. Але він не був настільки обмеженим, щоб одразу показати свою владу. Ні! Для цього ще настане час. Докторську дисертацію довелося відкласти. Тепер, коли перед Інститутом № 202 стояло завдання впровадження нового методу плавлення металів на підставі винаходу, здійсненого в лабораторії професора Ярмоли, у Куцевича було досить клопоту, щоб не приділяти уваги ні своїй власній дисертації, ні справам групи академіка Шульги.

Проте якщо Нерчин думав так, то він помилявся. Все, що діялося за стінами лабораторії групи Шульги, чи, як сам Шульга називав, групи Нерчина, знав шеф інституту. У нього вже було досить фактів (він вважав так), щоб поставити питання у вищих інстанціях і зажадати закриття цієї лабораторії, яка тільки пожирала гроші і час, але нічого доброго не давала науці. І все ж Куцевич вважав, що підстави ці мусять бути важливіші...

Двобій з Шульгою міг скінчитися не на користь Куцевича. А він взагалі не хотів двобою. Все мусило статися само собою. Без натиску. Без втручання зовні. І все йшло до того. Може, не так швидко, як хотілося Куцевичу, але все йшло до того з невідворотною неминучістю. І Куцевич міг бути певним у своїх розрахунках. Тут тепер Нерчин не знайде помилки. Не скаже, що сам Куцевич звів нанівець свої ж висновки. А висновки робитиме Куцевич один. Тільки він один.

Хома Передерій стояв осторонь. Він сприймав події такими, якими бачив, і не хотів шукати чогось іншого, що часом стояло за тими подіями. Для нього Куцевич був просто заздрісником, і він вважав, що не в його владі завдати шкоду роботі групи. Звичайна річ, ніхто не став би заперечувати в інституті, що Куцевич не поділяє сподівань академіка Шульги, які той покладає на групу Нерчина. Знали і те, що Нерчин, як висловлювався Долгін, насолить Куцевичу. Але ніхто не міг би закинути Куцевичу, що він скористався з свого становища директора і, в свою чергу, насолить Нерчину, коли той захищав дисертацію на здобуття ступеня кандидата фізико-математичних наук. Навпаки, Куцевич довів перед всім інститутом свою об'єктив-

ність. Нерчин захистив дисертацію. Одержав квартиру в будинку інституту Куцевича. Навіть Катря Золотаренко змушена була визнати:

— У Куцевича є совість. Обов'язки в ньому взяли верх над всім іншим.

Розмова ця відбувалася невдовзі після приїзду Передерія. Він де в чому вже розібрався і з властивою йому поспішністю заявив, що Куцевич взагалі порядна людина і Максим повинен з ним піти на мирову.

— Яким чином? — спитав Нерчин.

— Яким чином? — повторив Хома.— А справді, яким чином?

Не порадиш же Нерчину покликати Куцевича в гості і поставити на стіл пляшку вина...

Наче відгадавши думки Хоми, Нерчин сказав:

— Може, поставити йому пляшку горілки? Покликати тебе і от всіх наших, сісти за стіл і виголосити тост: «Шановний шефе! Давайте жити в згоді і дружбі. Те, що я знайшов у вашій роботі помилку, на це, вибачайте, плюньте. Наперед обіцяю вам існувати, аки ягня, і виконувати ваші вказівки...»

— А що, так і скажи! — вирвалося у Хоми.

Нерчин засміявся. Грицишин, що мовчки до того слухав всю цю розмову, з серцем зазначив:

— А все ж таки підкладе нам свиню Куцевич.

— Заколемо, засмажимо і з'їмо,— сказав Нерчин.

— Неїстівна і несмачна буде та страва,— відкопуючи вуста, мовила Катря.— Ти як думаєш, Хомцю?

Але Хома ніяк не думав. Він просто вважав, що Максим Нерчин не повинен заїдатися з Куцевичем. Та висловити своє переконання вголос не наважувався.

3

Минуло не дуже багато часу після приїзду Хоми, і він незабаром відчув, яка складна робота випала на його долю. Сказати по правді, він навіть перелякався. Йшлося вже не тільки про ретельне і настирливе повторення одного і того ж досліду десятки разів, домагаючись наслідку, який підказувало тільки теоретичне передбачення. Одне передбачення і тільки. Цього, на глибоке переконання Хоми, було замало. Але висловити свою думку він боявся, розуміючи, що, по-перше, на нього презирливо, знищуючи одним поглядом, гляне Катря, а Максим може просто сказати: «Ну що ж, якщо тобі така робота не під силу, ми тебе не тримаємо».

Хома хотів довести і собі, і товаришам, що він здатний на справжню роботу. Випадок допоміг йому поговорити відверто з Нерчиним. І ця розмова вирішила всі сумніви Хоми.

— Стривай,— перебив його Нерчин, коли Хома саме відкрив йому свої сумніви і збирався пояснити, чому вони мучать його, не дають спокою.

— Я тебе зрозумів. І не думай, що я кваплюся тебе засудити. Я сам часто думаю, що не все гаразд. Що ми тупцюємо на одному місці. І вір мені, що коли я писав тобі листа, пропонуючи спільну роботу, і коли я говорив про тебе з Федором Архиповичем, і коли посилав тобі виклик, я відчував, що рано чи пізно у нас з тобою відбудеться така розмова. Може, ніхто уважніше за мене не прочитав твоєї дипломної роботи. Там є політ мислі, існує таке, що свідчить про твої справжні задуми. Ти можеш працювати в науці. Чому можеш? Тому, що у тебе існує власна думка і ти прагнеш її підтвердити сумою не тільки чужих знань, а своїми власними спостереженнями. Хіба цього мало? Але тобі властива одна вада, яка властива всім нам. Ти хочеш, щоб перемога явилась до тебе одразу, як добра винагорода за труди. Ми всі прагнемо того ж. І чим більше ми маримо про це, тим далше від нас вона. Ти думаєш, я не потерпаю? Ти думаєш, я не караюся, що всіх вас, і Катрю, і тебе, і Марка, втягнув у справу, яка неминуче принесе нам гризоти більше, ніж радощів? Ти думаєш, мені легко? Ото давай вирішуй одразу. Поки не пізно. Вирішуй сам. Я нічого тобі не раджу і не підказую. Ти мусиш вирішити сам.

Навіть не попрощавшись, Нерчин залишив Хому на самоті в його кімнаті в квартирі батьків.

Передерій довго дивився вслід Максимові з вікна, аж доки його струнка постать не зникла за рогом височезного будинку.

Стелився сніг в той вечір, вкриваючи київські вулиці і майдани білими пухнастими ковдрами. З півночі йшла зима, яка, за всіма прогнозами, мала бути суворою.

Хома дивився на міради сніжинок, що пролітали повз вікно, і думав про ту могутню силу, яка схована в кожній частці речовини, яка таїть в собі стільки добра, скільки ж і зла. Може, вперше за всі роки свого життя він відчув відповідальність не тільки за себе, за свої вчинки, минулі і майбутні, а і за все те, що діється тут, у його рідному місті, в його країні, за все те, що роблять його товариші, однодумці, ті, яких він добре знає в обличчя, і ті, яких він ніколи і не бачив. Однаково. Він відповідав за всіх, і він повинен був знайти в собі мужність цю відповідальність тримати при собі, як солдат зброю.

Другого ранку, зустрівшись з Нерчиним у лабораторії, Хома міцно потис йому руку і тихо сказав:

— Я вирішив, Максиме!

Що Хома вирішив, Максим вже догадався по виразу його очей.

В той день прилетів Федір Архипович Шульга. Він подзвонив з квартири, що о дванадцятій буде у лабораторії. Після останньої зустрічі з ним минуло майже три тижні. За цей час набралось чимало питань. Наступна зустріч з Шульгою, очевидно, матиме характер якогось звіту. Шульга, правда, не любив таких звітів і, всіляко уникаючи їх, порушував, намагався створити атмосферу невимушеної, часом, правда, надто гарячої розмови.

Нерчин трохи хвилювався. Катря скоса позирала на нього і ховала вдоволену усмішку. Марко Грицишин в сотий раз витирав прилад, який тільки вчора вони з Нерчиним перетягли сюди з майстерень.

Решта все залежало від Катрі. Електрика була її стихією. Хомі ж лишалася позиція споглядальника. Він поки що тільки «наймитував», як жартувала Катря. Але, незважаючи на це, Хома хвилювався більше всіх.

Коли годинник на стіні відбив три чверті дванадцятої, Хома, сплескуючи руками, сказав:

— Чує серце моє, вижене мене Шульга. От побачите!

Звичайно, Федір Архипович Шульга Хому не вигнав, та у Хоми склалося непохитне враження, що він взагалі його не помітив, хоч потиснув його руку, начебто почув повідомлення Нерчина, що новий молодший науковий співробітник Передерій включився в роботу...

Федір Архипович зайняв своє місце на стільці в простінку, спершись ліктями на невеличкий столик, обвів уважним зором лабораторію і тихо спитав:

— Ну, і як же?

Грицишин і Катря подивились на Нерчина, ніби підштовхували його поглядами. Починати повинен був він. Йому і карти в руки. Він запропонував креслення нового приладу для досліджень серединноядерних часток, він власними руками його робив, перетворившись в слюсаря і токаря, він тільки вчора його випробував, і, звичайно, кому ж іншому оповідати і доповідати?

Нерчин мовчав, і Хома відзначив його мовчання як вияв непевності і захвилювався. Саме тепер найбільше боявся він стати свідком поразки Нерчина. Хоч Хома достеменно не тямив, чого прагне від приладу Шульга і що саме допоможе

виявити цей чудернацький прилад, який стояв біля вікна на столі, але він розумів, що від того, як впорається зараз з своїми поясненнями Нерчин, залежить доля всієї справи, а тепер це вже була і його, Хоми, справа.

Нерчин мовчав, і в тишу, яка владала в лабораторії, вливалось тривожне напруження. Шульга посилював його тим, що, крім запитання, не зронив жодного слова. Іншим разом він навіть жартував і часом розповідав про свої справи, а тут він сидів мовчазний, трохи суворий і вимогливо дивився на своїх учнів проникливими, глибокими очима з-під кошлатих сивих брів.

Чому не наважився заговорити Максим, знала, можливо, тільки Катря. Пізніше вона сама сказала про це, коли вже Шульга пішов і вони всі, спантеличені його висновками, скупчилися над приладом, схожі в ці хвилини на зграйку горобців, що набралися страху, переживши загрозливий подув бурі...

І все-таки, коли Шульга підвівся і підійшов до приладу, який стояв на столі, Хома полегшено зітхнув.

Федір Архипович нахилився над приладом, зняв окуляри, старанно протер скельця хусткою, одягнув їх знову і попросив схему.

Ні Хома, ні Грицишин, ні Катря спочатку не падали значення короткому діалогу, що відбувався між Шульгою і Нерчиним під час того, як він заглядав то у схему, то торкав пальцями деталі приладу.

— Ви вважаєте, що ця машина дасть вам змогу в повній мірі вивчити якості елементарних часток?

— Сподіваюсь, Федоре Архиповичу,— відповів Нерчин.

— Сподіваєтесь,— наче здивувався Шульга,— цього замало, я маю на увазі «сподівання».

— Розумію вас.

— А коли розумієте,— Шульга все ще не випускав з рук схеми,— то йшлося не тільки про вивчення відомих вже нам часток, їх поведінки і якостей, йшлося і про нові.

— Я знаю.

— І що ж з того, що ви знаєте?

— Цей прилад,— тихо почав Максим,— який ми зробили...

Грицишин зробив протестуючий рух рукою. Шульга вловив його і невдоволено проказав:

— Думаю, ви можете тим часом поділити славу з Нерчиним.

— Слава ще далека,— спробував пожартувати Максим, але жарт повис у повітрі і розтанув.

— Схема ваша тим часом тільки схема. Нам треба знайти нові частки. Нові.

— Я розумію, Федоре Архиповичу. Ми хочемо шукати їх, їх якості. Нам відомі протони, нейтрони, електрони... Але існують інші.

— Безперечно,— погодився Шульга.— Існують і діють. І ми про них нічого не знаємо. А мусимо. Енергія ядра таїть в собі незлічимі сили, і поки вони не підкорені нашим знанням, ми залежимо від них. Ми ідемо на ланцюгу у стихії. Наука не може такого припустити. І не припустить.

— Не припустить,— немов луна, озвався мимоволі Нерчин і почервонів.

— Он як! — сказав Шульга і засміявся.— Це вже щось значить.— Посуворівши, він спитав: — Виходить, ви покладаєте надію на цей ребус?..— Недбало торкнувшись приладу пальцями правиці, він продовжував: — Поясніть, колего,— і відійшов від столика з приладом, сівши на стілець між вікнами.

Хома розумів, що тепер почнеться головне. І воно справді почалося. Максим взяв схему і приколів її до таблиці на протилежній стіні. Стиснувши в пальцях крейду, він став біля таблиці. Грицишин, Золотаренко і Хома сіли за довгим чорним столом занімівши:

— На жаль, ми не маємо в своєму розпорядженні пришвидшувача заряджених часток,— почав Максим,— завдання, Федоре Архиповичу, яке ви поставили перед нами, полягає в тому, щоб ми, спрямовуючи жмут часток у різні мішені, шляхом руйнування ядра цієї мішені домоглися одержання нової частки...

— До ваших послуг камера Вільсона, лічильники Черенкова, Гейгера...

— Ми спинилися на лічильниках Черенкова, оскільки камерою Вільсона і лічильником Гейгера вже користалися в достатній мірі і до нас, і тепер користуються інші. Ми взяли за основу ваші візуальні спостереження, описані у вашій роботі, присвяченій вивченню кута нахилу світлового пучка до осі і його залежності від швидкості частки.

Нерчин перевів подих. Зволоживши язиком пересохлі губи, він кілька хвилин стояв перед таблицею мовчазний, зосереджено роздивляючись схему, і тільки з міцно стискуваної пальцями крейди сипалося на підлогу порошинками біле борошно, видаючи його напруження.

У Хоми перехопило дух. Він розгублено подивився на Шульгу, і Шульга, вловивши його стурбований погляд, змовницьки підморгнув йому, від чого Хомі зовсім запаморочило. Проте він міг заприсягтися, що Шульга був вдоволений, і нетерпляче чекав, що далі казатиме Нерчин.

— Бачите, Федоре Архиповичу,— рішуче почав Максим, повертаючись обличчям до Шульги і дивлячись йому в очі,— я вирішив відмовитись від візуального спостереження світлового випромінювання, хоч це йде врозріз з вашим завданням і всупереч тому, що хотіли робити мої товариші. Але я схилив їх на свою думку, і вони не несуть відповідальності за порушення методу підходу до розв'язання поставленого вами завдання.

— Це, так би мовити, по-лицарськи. «Вся провина на мені». А коли провини не буде, тоді як ділитимете лаври? В один борщ? Так?

— Лаврів ще нема,— ухилився Нерчин.

— А коли будуть?

Нерчин знизав плечима. «Коли вони ще будуть, і взагалі чи будуть?» — наче хотів сказати цим рухом.

— Так, справді, до них далеко, та не в них справа,— підтвердив Шульга.— Ви шукаєте власних шляхів. Це мені подобається. Я за це.

Він підніс руку, ніби те, що сказав Нерчин, ставилося на голосування.

— Я за це,— твердо сказав він, тримаючи високо над головою праву руку.— А ви, колего?

Запитання звернене було до Передерія, і Хома, довго не думаючи, сказав:

— І я за це.

— Вже двоє нас. І Нерчин третій. Власне, перший. Пробачте, колего. А ви, товариші?

Катря промимрила:

— Само собою.— Вона розгнівалася на себе за свою ніяковість і похмуро додала: — Ви самі, Федоре Архиповичу, вчили нас: «Експериментуйте завжди, завжди і скрізь».

— Он як! А ви, товаришу Грицишин?

Марко став і, не кваплячись, відповів:

— Я поділяю намір Нерчина і вбачаю в ньому сенс.

— І я вбачаю сенс в ньому,— серйозно зауважив Шульга,— тільки... тільки...— і він затнувся, наче підшукував потрібні слова, і, махнувши рукою, сказав: — Проте одного сенсу ще мало.

...Так, одного сенсу було мало. Хіба тепер, як минуло більше півроку після того дня, тепер, коли ображений Нерчиним Хома Передерій сидів самотньо на лавочці в сокольницькому парку

у Москві, після того як Нерчин і всі вони зазнали поразки, не варто все це пригадати знову, щоб ожили в пам'яті всі дрібниці, щоб знову перед очима встали той день і всі інші дні і ночі, коли вони разом шукали, сварились, мучилися, долали труднощі, нічого не тямилі тижнями і раптово знаходили відповідь на те, що їх мучило, і мали тоді право, наче новоявлені Архімеди, вигукувати: «Еврика!»?

А що вони знайшли? Хіба не краще було не йти їм згубним шляхом сумнівних новоявлених Колумбів, відкривати те, що давно відкрите? Хіба не краще йому, Хомі Передерію, було лишитися тим же Хоמוю і не намислити собі щось таке, що він справді дослідник із здібностями шукача?

Що краще, що гірше? Хіба тепер про це мова? Хіба тепер це мусить мучити Хома? А там, у Києві, хіба не мучиться Катря, Марко? Хіба не потиратиме долоні Куцевич і не сипатиме злими дотепами на їхню адресу Долгін?

А як же Максим Нерчин?

Вперше Хома за ці години подумав про Максима як про людину, яка зазнала поразки, не поєднуючи цю думку з своєю власною образою на нього. Серце Хоми здригнуло і заніміло, і він в цю мить побачив, наче в дзеркалі, свою безглузду поведінку і свої нікчемні слова, мовлені ним в готелі Максимові. Як йому тепер глянути в очі Нерчину? Де знайде він мужність? Невже так і лишиться Хома в стороні від великої дороги? Він тепер відчув зі всією страшною силою, яким необдуманим був його вчинок і вся затія з його поїздкою у Москву. Хіба ж Марко не казав: «Не треба». А Катря? Адже і вона була проти. Чому ж він встряв у цю халепу? Навіщо він умовив себе і інших, що так буде краще?

Вечірні сутінки згушались над парком, і холодний вітер заворушився в кущах. Хома здивовано озирнувся. Він забув, де він. З трудом пригадав він, як потрапив сюди, в Сокольники. Треба було підвестися і йти. Куди?

Звичайно, шлях був один — до готелю «Москва». Він зараз з автомата подзвонить Нерчину. Зараз же.

Хома схопився на ноги і прожогом кинувся з парку. Спустившись в станцію метро, він розшукав автомат. Стуливши очі, він притис телефонну трубку до вуха і тримав палець на кнопці, чекаючи голосу Нерчина. Він тепер знав, що він повинен сказати Максимові. Але ніхто там, у номері, не знімав трубки. І тоді Передерій вирішив поїхати в готель. Отак він приїде сам, зайде до Нерчина, і вони про все щиро поговорять. Він сів у вагон поїзда і, тримаючись за штангу, так і простояв до станції «Охотний ряд», хоч у вагоні всі місця були вільні.

В ці хвилини в пам'яті Хоми ожив той день, коли Нерчин вперше з'явився у кімнаті гуртожитку. Тепла посмішка розтулила міцно зведені уста Хоми.

5

Поїзд мчав крізь ніч, сповнюючи своїм могутнім двигінням її осінню мляву похмурість. Навстріч летіли і зникали сигнальні ліхтарні стовпи. Часом громадився на пагорбах ліс, і знову плів степ, завіяний дощем, і знову в неспокійному серці скніла тривога і ядучий розпач ятрив його гострим болем.

Максим стояв, притулившись чолом до вікна, і дивився в ніч, яка, наче поглинаючи поїзд, всмоктувала його вагон за вагоном і ніяк не могла проковтнути. Його думки були напрочуд далекі і від цієї ночі, і від всього, що сталося вчора, яке здавалося йому в першу хвилину чимсь страшнішим за поразку. Тоді, особливо після сварки з Передерієм, він думав, що всьому кінець і, можливо, нема рації навіть повертатись у Київ.

«Втеча»,— сказав Мефодій Лаврентійович. Справді, він не так-то далеко був від істини. Але від чого і куди повинен був тікати Максим Нерчин? Відповідь на це питання знайти не так легко, і Максим її не шукав.

Він дивився в ніч крізь завіяне осіннім дощем скло, вслухався в ритмічний перестук коліс, сприймав всім тілом кожне здригання вагона, увесь був проіннятий тим же злагодженим рухом громади заліза і сталі, відчуваючи себе часткою її розумного і впевненого руху.

У вагоні всі давно спали, а Максим наче чатував на варті спокійного сну натомлених різними справами пасажирів, і провідник часом позирав у його бік, тільки цим і виявляючи свою цікавість до пасажира, якого, мабуть, мучило безсоння.

...Нехай думають, що він справді втік. Нехай дехто і посміється над ним. Але сидіти там, перед людьми, які тепер знали, в чому полягає його помилка, слухати їхні зауваження, визнавати свої промахи, чи був у цьому сенс? Адже він тепер краще будь-кого зрозумів, де саме він спіткнувся. Та чи легше від цього Максимові? Лист, який він залишив в готелі Федору Архиповичу Шульзі, мав внести ясність у його поведінку. Він просто не міг спокійно говорити віч-на-віч з Шульгою. Писати було легше. Але, на жаль, тільки тепер він зрозумів, що лист неспроможний пояснити його поведінку. А що треба було? І це запитання, яке виникло і не згасало в його свідомості, повело

його на ланцюгу спогадів крізь осінню ніч, в ті дні, коли він відчув у собі силу самому стати на тривкий ґрунт, протоптувати свою стежку, не лякатися непередбачених пасток. Раптом він подумав, що вся біда була в тому, що ті пастки треба було навчитися передбачати.

— Мистецтво передбачення,— процідив Максим крізь зуби і гірко посміхнувся.

Адже треба було оволодіти тим мистецтвом. Що йому перешкодило? Опір чийсь? Чи власна зарозумілість? Чи, може, він знехтував обов'язком, поступившись ним для задоволення своїх особистих радощів? А що було в нього особистого, крім отих днів і ночей в лабораторії, і тих, що передували захисту дисертації, і тих, коли він на практиці в Краматорську шукав ту ж відповідь на ті ж питання, які непокоїли його, і тих, коли він без ненависті не міг думати про людей, що тільки і плекали надію знову запалити над землею заграви війни?!

Тепер, серед ночі, у вагоні, отут біля вікна, сам на сам з своїми гризотними сумнівами, можна було згадувати і навіть можна було посміятися над своєю легковажністю.

Коли Максим домовився з Марком Грицишиним взятися за цю складну справу, його не тільки вабило невідоме і принадне в її розв'язанні. Грицишин добре зрозумів, чого прагне Нерчин. І тоді, коли він поїхав до Катерини у Деснянськ, він теж знав, що тільки вона з її настирливістю і знаннями зможе стати товаришем у мандрах в невідоме. І навіть тоді, коли писав листа Хомі Передерію, він певний був, що Хома, з його піднесенням і завзятістю, теж потрібен для такої роботи. І все це було наслідком одного: Максим вірив у успіх. Цією вірою він пройнятий був увесь і зумів передати її своїм товаришам.

На партійному комітеті, викладаючи перед своїми товаришами план наступної роботи, він говорив про неї так стисло і так ясно, що ніхто не міг навіть припустити, що Нерчин пропонує стрибок у невідому глибін.

Але це знав Федір Архипович Шульга. І, знаючи це, він не приховав своєї думки від Нерчина.

Між ними відбулася розмова вкрай одверта.

— Ви наважилися на стрибок,— так і сказав Шульга,— у вас є віра в свої наміри. Це багато, але водночас і замало. У вас надто забагато невідомих. Без точного математичного аналізу досліди поставити вам не пощастить. Ви блукатимете в хащах невідомого, в джунглях, які тільки можна підкорити впертістю, знаннями, відступати і знову кидатись у наступ. Падати і знову підводитись. Але за спиною у вас стоїть життя,

наше життя, дорогий Нерчин. Те життя, в ім'я якого вмирили і перемогли наші прекрасні люди. І ви самі це знаєте. Я старий. Я іду. Куди — ви самі знаєте. Не треба уточнень. Але справу треба продовжувати. І такі, як Грицишин, Золотаренко, ви, її зможуть продовжити. Тільки все це нелегко. Але хто вам обіцяв легке? Де і коли? Ніхто. Коли ви спіткнетесь, впадете на коліно або, гірше того, зарієтесь носом у землю, ви не думайте, що неодмінно з'явиться карета швидкої допомоги. Не чекайте, що вас схоплять за лікті, підведуть, витруть вам порох з колін і навіть допоможуть витерти носа. Не дивуйтеся, що хтось навіть вдоволено потиратиме руки, хтось навіть скаже, що ви прожектер. Я бачив і чув таке. Вірніше, відчув на власній шкурі. Вона від того стала ще твердішою. Виробився імунітет. Те саме, чого так вимагають від нас лікарі і чого, до речі, нема у них самих. Ви скажете: «Як же це так, в нашому суспільстві, об'єднаному одними інтересами, яке прямує до однієї мети?» Батечку мій! Тут ще багато куколю, будяків, різної погані. Треба все це полоти, нищити, переорювати. Навіть на добриво воно непридатне! І навчіться підводитись, коли упадете, самі. Тоді ви твердіше стоятимете на ногах. А коли люди побачать, що ви не з кволих, вони повірять у вас. Вони скажуть: «Цей має можливість. Він подолає». Треба, щоб люди вірили в тебе, домогтися цього — велике щастя. Я не хочу заглиблюватися в надра. Ви висунули ідею сміливу. Вона вражає своєю думкою. Ви готові вийти назустріч грозі. Але приготуйте добрі громовідводи. Відведіть блискавку не тільки від себе, а від ваших товаришів, від людей, друже мій Нерчин, від людей. Дайте людям озон, а не спопеляючий вогонь... І це буде справжній подвиг нашої науки.

Під перестук коліс вагона не так важко і згадувати, і думати, і навіть дещо передбачати. Коли ж саме настав отой злам, що справді зламав злагоджений біг подій в нестримному леті часу? Чи не тоді, коли Максим вийшов на кафедру, щоб захистити дисертацію? А може, ще тоді, коли, приїхавши у Деснянськ і зустрівшись випадково для себе з Ольгою, він зрозумів, що людина, довго несучи в собі неподоланий біль, може звільнитись від нього раптово, побачивши і себе, і все, що з нею коїться, якимось збоку, і для такого бачення досить одної візуальності... Тут не потрібні ті прилади і пристосування, які він шукав, думав, що знайшов, і помилився. Отак, мабуть, він і помилився в своєму коханні до Ольги. А Катря? Вона хіба стоїть осторонь його серця? Проте він мусив визнати, що зумів

відступити і не обмовитись і словом зайвим. Хоч він відчував, що Катерина краще, ніж хто з його товаришів, тямить його неспокій.

Було ще, так би мовити, одне невідоме — Куцевич. Можна зарахувати у невідомі і Долгіна. Але останній, власне, не таке вже невідоме. Він не міг являти собою чинник у задачі. Для розв'язання її потрібні були елементарні знання з арифметики життя. Таких себелюбних, запопадливих і боягузливих Нерчин зустрічав. Він знав, чим їх лікувати. Але коли більшість в інституті повірила в красномовство Долгіна, Нерчин не пристав на сторону більшості. Під час голосування він викреслив з списку прізвище Долгіна і сказав йому про це. Тепер вони були в одному комітеті, і на них позирали з пересторогою.

— Викреслити і вихвалитися цим? — невдоволено казав Куцевич.— Це позерство. А втім, тут щось інше.

Слова ці передали Нерчину. Він не здивувався. У всьому Куцевич вбачав «щось інше»... Навіть у тому, що Нерчин з групою взявся за роботу, яка своїм самим спрямуванням вже викликала відразу у Куцевича.

А робота була нелегка, хоча б тому, що це була справжня робота. Взявшись за неї, Максим забув про все.

Навколишні події розглядалися ним наче крізь конусний пучок променів, над якими він день у день провадив свої спостереження.

Скринька Пандори відмикалась нелегко. Шляхів до проникнення в таємниці ядра атома було чимало. Тепер на підходах до них тупцювали і кидалися на штурм в усіх країнах світу всі вчені, які ще з десять-п'ятнадцять років тому вважали, що фізика зробила майже все, залежне від неї.

Коли Максим Нерчин прочитав у зарубіжному журналі вислів Енріко Фермі в зв'язку з відкриттям атомної енергії і створенням атомної зброї, що, «можливо, життя тепер стане менш щасливе...», він обурився. Виходило, Фермі свідомо бачив в розщепленому атомі тільки його смертоносну силу. Йому більш до вподоби було запитання Фредеріка Жоліо-Кюрі: «А хто скористається з відкриття, яке я зробив?» І це ж не хто інший, як Жоліо-Кюрі сказав: «Запевняю вас, ми, вчені, ще принесемо світові найщасливіші новини».

Сусідка по квартирі, вдова солдата, який загинув під Будапештом, скорботно сказала якось Нерчину:

— От у науці щось нове робиться... А як же з тим атомом? Невже тільки для смерті він придатний? Невже наші вчені не дадуть нам його для життя? І чому це так: лікарі лікують, архітектори будують нам хати, а вчені тепер тільки про зброю

дбають... То гази, то бомби, а тепер найстрашнішу вигадали і нам загрожують...

І тоді Максим сказав сусідці Гафії Кирилівні слова Жоліо-Кюрі.

— Що ж, слова добрі. Нічого не скажеш. А коли ж?

І в запитанні її пролунало щось значніше, ніж звичайний неспокій і тривога людини, яка втратила на війні чоловіка, лишилась з двома хлопцями на руках. В очах сивої не по роках жінки світились вогники тривоги за все життя, за життя тих, хто не хоче ні воєн, ні руїн.

Вона так і сказала:

— Не треба нам ні воєн, ні руїн. Не треба!

Слова ці, вираз очей жінки Максим не міг забути. Вони брили в серці його, немов натягнута струна, і нагадували йому весь час те, про що він не повинен був забувати. І взагалі як багато мусить пам'ятати людина? Скільки ж думок і спогадів повинна вона носити в собі?!

...Повчально отак слухати себе в темну осінню ніч, коли поїзд мчить крізь морок і пітьму, долаючи супротивні вітри, коли в заволоченому хмарами небі не вгледіти жодної зірки.

Максим Нерчин слухав себе, і слухав гамірливу мову колії з колесами вагона, і слухав далекі голоси тих, яких час і простір відкинули в давне, але в незабутнє...

Так і стояти б всю ніч, до світанку, дивитися і думати, думати і шукати, і зустрінути спалахи світанкової зорі, і уздріти на власні очі народження того нового дня, окропленого бризками щедрого сонця.

Нерчин добре пам'ятав такі ранки, коли вперше з заліковою книжкою вирушив у путь на екзамени, і коли вперше упав у золоті жита, шукаючи сховища від осколків ворожого снаряда, і коли, тримаючи в руках бойовий прапор, вів за собою на штурм бійців, і ще ті, коли разом з Федором Архиповичем зустрів війну, і, нарешті, коли зрозумів, що юності нема і не буде, що прийшли зрілі роки, і вони вимагають зрілих думок і вчинків, і нема часу для зайвих слів, байдикування, бо ні час, ні люди не ждуть.

«Чому ви хочете бути вченим?»

Це запитання оживало перед ним в цю ніч, відновляючи обличчя тих, хто не раз питав його про це. Він не хотів замислюватися, що саме вкладали вони в це запитання, здивування чи осуд, недовір'я чи потребу переконатися у вагомості його намірів. Питали люди, і він мусив відповідати. Звичайно ж, не словами. Що здатні пояснити слова? А справді, чому?

Чому?

Пролітали повз вікна степ і ліси, освітлені вогнями полустанки, стрічали метушливі, незважаючи на нічну пору, станції, і знову морок, і знову п'їтма, і перестук коліс, і здригання на стиках, а часом туди, вперед, в ніч, в далечінь, веселий крик паровоза, який наче віщував людям: «От я їду, чекайте, я їду...»

Був у тому крикові сплеск тепла і радості, і Максим відчув, як він входить і у його серце тремтливим бажанням і собі отак здобути можливість сказати людям:

— Стривайте, я їду!

— Я їду,— сказав він Ользі тоді, у Деснянську.

— І ніколи не повернешся? — спитала вона, хапаючись рукою за горло.

— Не знаю.

Він хотів сказати: «Ніколи», але побачив її очі, в очах муку і не міг вимовити короткого, безжального слова.

Чому зараз він згадав її? Хіба не чесніше було б думати тепер про Катерину? Вона ж була поруч з ним у ці важкі дні і тижні, що передували поразці. Їй можна було пояснити все, а власне, і не треба було пояснень.

Катерина відчула серцем правду. Вона читала по очах. Хто ж вона для нього? Він шукав відповіді зараз, в ці хвилини, бо знав, що вранці не знайде її і йому буде важко відповісти собі.

В Деснянську, коли він зв'їряв Катрі свої задуми, коли вони говорили про речі, дуже далекі від почуттів, які хвилювали його серце, і він міг присягнути, що в рівній мірі її теж,— там, у Деснянську, він розумів, що тільки з Катериною йому говорити про свій задум легко і просто.

Він запропонував їй взяти участь у роботі, яку благословив Шульга, і Катря погодилась. Тільки вона не могла одразу виїхати, кинути почату роботу по складанню схем встановлення лінії високовольтної передачі, і вони умовились, що, закінчивши її, вона приїде.

Ці місяці Максим був увесь у клопоті. Вчена рада вислухала його доповідь без особливого захоплення. Але підвівся Ярмола, посмикав свої пишні вуса і підтримав Нерчина. Потім зачитали лист Шульги, який саме в цей час був у відрядженні. Куцевич мусив погодитися. Він себе огордив тим, що не ніс відповідальності за роботу групи Шульги, яка невідомо чим і коли могла закінчитися.

Долгін сказав тоді досить одверто:

— Пускаєшся морем без компаса. А міг би...

— Сидіти спокійно, потирати руки і удавати, що щось роблю?

Максим розумів, що говорив не ті слова, але надто вже са- мовпевнений вираз мало обличчя Долгіна, вдоволеного собою і, мабуть, своїми двома кімнатами, дружиною, тещею, своїм ше- фом, платнею і своїми промовами, щоб не зірвати на ньому обурення і злість.

— Думаєш зразу в академіки?

— Думаю,— відрізав гнівно Максим.

— Люблю тебе за щирість.

— А я не люблю тебе за двоязичність.

— Ну, мосьє...— Долгін почервонів, нахилив ображено голо- ву і пішов геть довгим інститутським коридором, в якому від- булася ця неприємна розмова.

Але на засіданні партійного комітету, на якому обговорюва- ли повідомлення Нерчина, Долгін повів себе інакше. Ніхто не смикав його за язика, щоб він висловлював своє схвалення чи невдоволення. Проте коли Нерчин закінчив свою інформацію, він взяв перший слово і зазначив, що керівництво інституту створить всі умови для роботи, яку доручив академік Шульга групі своїх учнів.

В ті дні інститут жив в атмосфері загального піднесення. В нього влилося значне число нових молодших та старших на- укових працівників. Відчувалося, що нове поповнення кадрів інституту, як любив говорити Долгін, хоче внести свої поправ- ки в випробуваний і давно перевірений статут інститутського життя.

— Що ж, нехай покрутяться, спробують, обітруться... А там, там видко буде.

В цих словах був увесь Долгін, з його власним розумінням, як треба жити і поводити себе вдома і на роботі. І те, що він не такий, яким може показатися з першого погляду, Максим розумів давно, ще з того дня, коли переступив поріг інституту, але вирішальним для цього розуміння стала розмова, коли Долгін зайшов до Максима в день його переїзду на нову квар- тиру.

Максимові дали окрему однокімнатну квартиру в будинку, який відбудували для інституту на Партизанській вулиці. Ви- явилось, що Долгін живе в тому ж під'їзді на поверх вище.

Оглянувши метким оком нескладні пожитки Максима, Дол- гін зробив висновок:

— Тобі треба одружитися. Кандидатура існує. Думаю, під- ходяща. Вона все тут влаштує. У неї є смак.

— Ти все передбачив,— засміявся Нерчин,— і вже все обду- мав.

— А на те я секретар парткому. Мій обов'язок — думати і

дбати про добробут моїх кадрів. Хоч ти і викреслив моє підвищення з бюлетеня.

— Викреслив,— погодився Максим,— адже сказав тобі сам про це. Тільки, бачу, ти ніяк не заспокоїшся. Кого ж ти мені підібрав у дружини? — подікавився Максим.

Долгін примружив короткозорі очі, покусав губу і коротко засміявся:

— А нашу Катерину Золотаренко. Чи не так? Став би ти її в іншому випадковій витягати з якогось там Деснянська...

— Помиляєшся,— коротко відповів Максим.— Саме тому став її не витягати, а просити, щоб вона взяла участь у цікавій і серйозній роботі.

Долгін скептично вислухав пояснення Максима, пройшов до вікна і, спершись на руки, підстрибнув, вмощуючись на широкому підвіконні.

— Чому ти голосував проти мене? — спитав він раптом.— Скажи одверто, як комуніст комуністові.

— Гаразд,— погодився Максим.— Тому, Долгін, що ти найменше здатний виконувати такі обов'язки.

— Чому? — наполягав Долгін.— Чому?

— Тому, що ти цупко тримаєшся за клопоть суходолу, на якому начертано: «Не псувати стосунки, дотримуватись зі всіма згоди, не псувати настроїв начальству, обминати гострі кути...» Одним словом, тихенько погойдуватись на тихій заводі...

— Отих написів вистачить на цілий континент,— сказав сумовито Долгін, і Максимові видалося, що в голосі його забриніла щирість.

— А я скажу тобі,— продовжив він,— що ти, Нерчин, просто ломишся у відкриті двері. Спочатку ти заївся з Куцевичем. Подумаєш, знайшов помилку в його розрахунках! Ну і що ж? Думаєш, я не знаходив? А що б було з того, коли б взяв і став галасувати про це на весь інститут?

— Я не галасував! Я сказав йому в очі.

Долгін кивнув на знак згоди головою.

— А треба було не казати. Треба було просто виправити і покласти перед ним на стіл переддрукований примірник. І все було б тихо-мирно.

— Тихо-мирно,— процідив крізь зуби Максим.— Це твоя заповідь.

— Я не апостол. Я не складаю заповідей. Я хочу працювати і не заважати ні собі, ні іншим. У нас одна мета, і треба підтримувати один одного.

— Виходить, що та мета передбачає і замовчування вад, брехню в ім'я твого закону «тихо-мирно»? Так виходить?

— Якщо ти питаєш мене як мужчина мужчину,— з готовністю відгукнувся Долгін,— якщо у тебе нема інших слів, нехай буде так.

— Ні! — рішуче мовив Максим і повторив: — Ні! Так не буде. Це компроміс з неправдою. А наша мета насамперед нищить неправду.

— Високо взяв! — роздратовано вигукнув Долгін.

— Низько не літаю,— зло проказав Максим.

— Падати не доводилося? — уїдливо запитав Долгін, вдивляючись в пополотніле обличчя Нерчина.

— Приземлятися доводилося. Розумієш? Приземлятися,— роздільно вимовляючи кожну літеру, відповів Максим.— А приземлятися час від часу корисно. Дуже корисно,— твердо сказав Нерчин.

— Що ж, ми тобі допоможемо в свій час, якщо ти вбачаєш в цьому користь.

— Це погроза?

— Ні! — заперечив Долгін і тут же пояснив: — Це просто попередження, так би мовити, як кажуть лікарі, профілактичний захід. А з Куцевичем ти заївся дарма. Він людина об'єктивна. Переконався сам на собі. Чи чинив він опір, коли ти захищав дисертацію? Чи тоді, коли тобі давали оцей палац на двадцять квадратних метрів з кухнею, санвузлом і ванною?

— Що казати, об'єктивізм, помножений на щедрість,— сказав Максим,— тільки не він давав, а Радянська влада. В тому твоя біда, Долгін, що ти все покладаєш надії на когось. Хтось дасть, хтось чинить опір чи, навпаки, хтось просуне, у когось чиясь рука... А нащо тобі твої руки? Твій розум нащо тобі? Твої знання для чого тобі?

— Це схоже на промову прокурора. Ти перекручуєш факти. З тобою не можна дискутувати,— ображено мовив Долгін, сповзаючи з підвіконня і визнаючи: — Не вийшла у нас з тобою розмова. А хотів... Щиро кажу, хотів знайти шлях для взаєморозуміння.

— Те, що ти розумієш під цим словом, не шлях, а стежка, вузенька, збита і, до того ж, поганенька стежечка, яка повзе серед одних бур'янів дуже далеко від великої дороги.

— Тобі поетом бути,— іронічно мовив Долгін,— ну, просто поезія, а ти вибрав собі професію ученого. Може, помилка вийшла?..

— Учений і мусить бути поетом, Долгін. Мусить! Це по-перше, а по-друге, я ще не вчений і ще нічого не відомо.

— Ото і я кажу,— зрадів Долгін,— ще нічого не відомо...

— Все ще попереду,— ніби не чуючи слів Долгіна, продовжував свою думку Максим,— і мета, яка стоїть перед нами, висока і складна, треба врахувати не тільки опір, що існує в подоланні труднощів, зв'язаних з досягненням, а і той опір, що існує в оточенні. Ти сам не розумієш, Долгін, що твої погляди несумісні з роботою в науковій інституції.

— Ну, знаєш...— запротестував Долгін,— це ти занадто взяв на себе! Не тобі судити.

— Мені і всім нам, хто працює в цих стінах і поза цими стінами, хто хоче, щоб наука ошчасливила людей.

— Побачимо, чим ти ошчасливиш людство!

Долгін вийшов з кімнати не попрощавшись.

Максим почекав, доки клацнув замок у дверях, а тоді сів на підвіконні, де кілька хвилин тому сидів Долгін, і притулився чолом до шибки.

Це було весною, коли над містом вечірне сонце чаклувало своїми багряними пензлями. Максимові видалося тоді, що вулиця, люди, які йшли по ній, струнки шеренги молодих тополь, висаджених минулої осені, оббризані пишним цвітом весни далекі схили і пагорби, все це разом не сприймає і ніколи не сприйме жалогідних розумінь Долгіна, як жити людині, як їй повести себе, щоб справді у звабному, широкому, бурхливому і складному великому світі було т и х о - м и р н о.

Бомби, які упали на Хіросіму і Нагасакі, цинічно називали за океаном «хіросімськими тітками»... Вчений, ім'я якого Максим шанував, з безприкладною бездушністю давав інтерв'ю з підрахунком, скільки десятків тисяч людей може знищити новий зразок ядерної зброї.

...Люди, з якими Максим здибувався, які не причетні були до справ, зв'язаних з наукою, дізнавшись, що він фізик, казали йому:

— Про що ви думаєте? Хіба можна, щоб бузувіри розмахували атомними бомбами? Треба їх схопити за руку.

— Треба, щоб атом ваш допоміг нам лікувати хворих, топити чавун і варити сталь, рухати кораблі і літаки,— сказав Нерчину старий Золотаренко, коли Катря покликала Максима якось до себе в гості.

— Є чутка, що у нас будують атомну електростанцію. Це чудесно,— радів Золотаренко,— оце я розумію! Світло і тепло так потрібні людям. Саме тепер, після таких страждань і жертв.

І якщо справді в серці Максима колись прокидалася жадоба щось сказати людям своє, зробити його власними руками, вкласти в нього всю душу, то слова Золотаренка викресали

в ньому гарячий вогник завзяття, який вже не згасав у його свідомості.

Тоді, в той вечір, за круглим столом під низеньким зеленим абажуром, він дізнався від Золотаренка, що Катерина розповіла вже в цій хаті про його наміри, і виходило, що оповідала про нього немало.

— Хотіла стара, щоб Катря наша іншу професію собі обра-
ла. Так би мовити, спокійнішу... А я кажу так: там, де спокій,
там немає справжнього життя. Добра робота не любить спо-
кійних. Адже так?

В словах Золотаренка існувала невичерпна сила, яка нали-
вала м'язи пружністю. Це була сила господаря життя. І Мак-
сим Черчин проникся повагою до старого робітника, який в той
вечір підказав йому своє розуміння обов'язку людини в житті.

Час летів на крилах, які день у день кували для нього люди.
Перепочинок для ковалів був не в тому, щоб склавши руки
сидіти, зітхати і спостерігати. Ковалі крил були самі в двигтін-
ні того крилатого часу, і їх натружені руки і гарячі мислі
знаходили перепочинок у думках про прийдешнє.

Чого ти хочеш, Максим Черчин?

Максим любив звертати до себе оте запитання. Воно лунало
в його серці не як голос сумніву, а як заклик. Від ясної відпо-
віді залежав хід подій, які прагнув Максим підкорити своїм
задумам. І нічого незвичайного з його погляду в них не було.
Так воно мусило бути, коли він з студентської лави пішов в
армію, коли, обливаючись потом і муками, відходив під натис-
ком німців, а потому гнав їх назад і дійшов до самого гітлерів-
ського лігва.

Так було, коли він побачив у Шевченківському парку Федо-
ра Архиповича Шульгу і коли вперше потис руку президенту
Богомольцю.

Так було, коли він переступив поріг гуртожитку і зустрівся
з Хомою Передерієм, коли бився за диплом, коли долав труд-
нощі, які згромадило перед ним життя. Так було, коли він зро-
зумів, що Ольга його зрадила, зрадивши, власне, і в першу
чергу себе, свою честь і совість.

І так було в той день, коли він сказав Шульзі, що хоче шу-
кати своєї відповіді на питання, які ж властивості і якості еле-
ментарних часток електронів, протонів, нейтронів... Він не до-
говорював до кінця своєї думки, і її доказав Шульга.

— Я розумію вас, ви шукатимете нові і нові частки... Але
тут треба йти до кінця. До кінця,— двічі сказав Федір Архи-
пович.

Максим розумів, що то означає.

— Не тіште себе, що шлях відкритий. Дорога буде нелегкою. Навпаки.

Максим знав, дорога буде нелегкою.

— Якщо ви спинитесь на півдорозі, якщо ви опустите руки і заважаєтеся, краще не беріться.

Він, Максим, добре знав, як згубно опускати руки в скрутну хвилину, як страшно спинятися на половині дороги.

— Ви працюєте в колективі, і він, крім допомоги, буде спостерігати за вашою поведінкою. Від вашої рішучості залежить рішучість ваших однодумців. Ви розумієте, що я маю на увазі?

Як міг він, Максим Нерчин, цього не розуміти?

— І ви повинні бути попереду тоді, коли буде найважче. Безсонні ночі, дні, повні тривоги, власне, жодної межі між днем і ніччю. І ви — попереду.

Федір Архипович говорив це своїм тихим, густим, проникливим голосом, і ці слова в його устах лунали як наказ.

Давно...

В зимну тривожну ніч Максим Нерчин, стискуючи в руках гранату, стояв перед генералом, одягнутим, як і він, лейтенант Нерчин, у просту солдатську шинелю, і той говорив:

— Ви ідете на ризиковану справу. Від вдалої операції залежить життя кількох тисяч людей. Якщо ми збережемо міст і захопимо оперативний простір, ворог буде оточений. В скрутну хвилину ви повинні бути попереду. Ви комуніст, Нерчин, і ви розумієте, що то означає?

В скрутну хвилину лейтенант Максим Нерчин вискочив вперед і, навіть не озираючись на своїх товаришів, наказав:

— Комуністи, вперед, за мною!

І за ним пішли всі. П'ятеро комуністів, чотири комсомольці і двадцять шість позапартійних бійців.

— ...То була війна,— закінчив він такими словами свою розповідь Федору Архиповичу.

— Комуністи, вперед,— мрійно проказав Шульга. В його зволжених очах майнули вогники печалі. Нерчин зрозумів, кого і що згадав Шульга.

— Комуністи, вперед,— знову проказав він твердішим голосом і додав: — Так було тоді, так і тепер: комуністи, вперед. Вперед, за мирний атом, за мирний атом. Що може бути більш благородним, Нерчин? І ми всі разом, старі і молоді, робитимемо все для оволодіння його таємницями, і чим швидше ми оволодіємо ними, тим спокійніше буде всім людям жити на цьому змученому війнами і стражданнями світі.

Поїзд мчав крізь осінню ніч.

Струм подій високою напругою сповнював час. І Максим Нерчин бачив себе в легі часу таким, яким він хотів бути і яким не міг часто бути, і вперше за останні дні це не дуже веселе видовисько не завдавало йому болю. Він знав, що, упавши, він підведеться і вдруге не впаде. Може, така певність буде витлумачена товаришами як зарозумілість? Може! Головне, він і зараз спитав себе: «Максим Нерчин, чого ти хочеш?»

Тепер він знав, чого хоче, як і тоді, коли те питання кожного разу викреслювала перед ним совість.

Коли б зараз, у вагоні, виник Хома Передерій, він би простягнув йому руку, обняв би і засміявся, вибачився за свої гіркі слова. Тепер все це виглядало кумедно, і навіть сам його поспішний від'їзд з Москви, що нагадував просто втечу, вже не здавався йому таким страшним, і поразка, якої він зазнав, вже не мала вигляду поразки.

Можливо, коли б позавчора вранці він там, біля таблиці на кафедрі, відчув у собі таку певність, не довелося б сьогодні труситися в вагоні. Але не було б вчорашньої поразки, не було б знайдено в душі того осягнення своєї сили, яка так гаряче, владно входила у його серце.

Максим подумав: «Кому б міг я зараз сказати про все, всі сумніви свої і надії звірити просто і широко, то це Катрі». З Брянська Максим послав Катерині телеграму. Сонна телеграфістка, читаючи її, мимоволі здивовано глянула на Максима. Вона мовчки поклала перед ним квитанцію і взяла з його рук гроші, все ще не відводячи від нього очей. Максим зняковів.

— Щось хіба не так? — спитав він у дівчини.

— Все так,— відповіла вона і опустила віконце. Максим пішов і не міг вже бачити, як телеграфістка, підперши рукою голову, перечитувала текст телеграми: «Моя дорога Катре прошу тебе зустрінь мене буду шістнадцятим завтра».

«Одержати б таку телеграму...» — засмучено подумала дівчина і звичним рухом поклала її перед собою, нахилившись над апаратом.

— Моя дорога...— мрійно проказувала телеграфістка, вибиваючи літери.

— Моя дорога,— одними вустами повторював Максим, хоч, сказати широко, він не був певний, що саме так звернеться до Катерини, коли вона зустрине його на пероні київського вокзалу.

Коли вранці другого дня поїзд, притишуючи хід, привітав веселим гудком паровоза підняте плече семафора, коли попливли навстріч київські кручі, одягнуті в багряну осінню кичею, і не по-осінньому щедре сонце горіло у вікнах будинків, заливаючи золотими бризками просторій Дніпро, Максим відчув у серці тривогу, і неспокій цупкою рукою почав стискувати його владно і безжально.

Він стояв у тамбурі, тримаючи в руці свій портфель, нетерпляче чекаючи хвилини, коли поїзд спиниться. А поїзд наче навмисне притишував і притишував хід, наче знущався над Максимовою нетерплячістю. Але все скінчиться через кілька хвилин.

Ось вже і початок перону, видніється в риштованнях вокзал. І тут війна лишила свої руїницькі сліди. В той день, коли він сідав у військовий ешелон, згадав Максим, чи міг він думати, що чекає його попереду? І проте між тим тривожним вже далеким ранком в перші дні війни і сьогоднішнім осіннім днем спільною була його тверда рішучість, яку в грізні часи визначали люди чесним і простим, але повним глибокого змісту словом «вистояти».

Поїзд спинився. Максим Нерчин ступив на перон без особливої радості. Він перекинув портфель у ліву руку, обминув гурт зустрічаючих біля дверей свого вагона і наштотхнувся на Марка Грицишина. Не встигнувши приховати свій невдоволений подив, Нерчин побачив на півкроку від Марка Катерину і за її спиною Хому. Вийшло так, що Хома опинився спереду всіх і простягнув йому руку, обеззброюючи Максима своєю широкою усмішкою, повідомивши водночас:

— Я прилетів ще вночі літаком.

«Катря не захотіла зустрічати мене одна»,— промайнуло в голові Максима...

Потискуючи руки товаришам, Максим удавано бадьоро спитав:

— Хома, мабуть, вже вам розказав? — Не чекаючи підтвердження, ідучи поруч з Катериною, він звернувся до Грицишина: — Я трохи поспішив з повідомленням. Моя вина.

— А ми де? — спокійно проказав Грицишин.— Наша вина!

— Федір Архипович і Ярмола теж прилетіли зі мною,— сказав Передерій і зразу ж поправив себе: — Власне, не зі мною, а я з ними, або вірніше, в одному літаку ми прилетіли. Випадково зустрілися...

— Хомцю,— удавано лагідно почала Катря,— не хвилюйся, ми не подумаємо, що вони запросили тебе або ж ти їх.

Сам не відаючи для чого, Максим сказав:

— А я послав телеграму Катерині, хотів, щоб вона мене зустріла одна. Думав, так краще...

— Я теж їй сказав...— зауважив Грицишин,— тільки вона...

Він не докінчив. Катря усміхнулася:

— Марко в пеклі... Чи як там? Одним словом, всі ми тебе купно випроводжали, і всім однакова честь тебе зустрічати.

— Невелика честь,— вирвалося у Нерчина.

— Атож,— твердо погодилась Катря,— чому ж, коли невелика, то вона припадала на мою долю?..

— Не те хотів сказати...— махнув рукою Максим.— Та справа не в цьому.

Невідомо чому, він раптом відчув хвилю якоїсь ворожнечі, яка ніби випромінювалась очима Катерини, і серце його залив цупкий холодок.

«Виходить, я знову помилився»,— подумав Нерчин, а коли він проказав ці слова вголос, то всі подумали, що йдеться про їхню роботу, тільки Катерина чомусь зауважила:

— Ну, про це не тобі одному судити...

— Можливо,— мляво мовив Нерчин, хоч він знав, що про те, що мав на увазі, судити може він сам і ніхто більше.

Вони ішли, перекидаючись незначними словами і обережно обминаючи головне, непомітно для себе опинились біля інституту.

— Сьогодні ж неділя,— плеснув у долоні Передерій.

— Неділя,— підтвердив Нерчин.— Так що з того? Завтра понеділок...

— А потому вівторок, був навіть такий вірш у поета Михайла Семенка,— сказала Катря,— понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя і знову понеділок...

— Ну, ти читаєш без жодного виразу. Так і Пушкін зав'яне в твоїх устах,— замахав руками Хома.

— Нас не пустять в приміщення,— з жалем мовив Грицишин,— неділя.

— Оце вже проза,— зауважила Катря,— проза, вона має свої переваги порівняно з поезією. Одне коротке слово «не пустять» — і кінець. Без рими, а яке вирішальне і багатозначне: «Не пустять!»

— Наказ Куцевича дотримується зі всією суворістю,— з жалем мовив Марко Грицишин.— Тебе-то пустять, Максиме.

У Максима Нерчина, як у керівника групи, була спеціальна перепустка на право входу в неробочий час у приміщення

інституту, і це мав на увазі Грицишин. Але Катря задиркувато зауважила:

— Товариш Нерчин — начальство.

Незважаючи на ці слова, Максим тихо проказав:

— От що, друзі, я зайду в лабораторію, хочу дещо переглянути, і давайте ввечері зберемося чи у мене, чи, скажімо, у тебе, Хомо.

Останні слова означали для Хоми, що мир підписаний остаточно, і він від хвилювання зашарівся.

— Це буде прекрасно! Давайте о восьмій чи о сьомій. Як буде завгодно, товариство.

— Пробачте, я сьогодні зайнята. Я ж не знала, що так складеться день.

— Жаль,— пошкодував Максим.— Що ж, тоді посидимо утрюх, а з тобою вже поговоримо про все завтра.

Катря безмовно нахилила голову на знак згоди, помахала легко над головою рукою і пішла спокійно своєю ходою, похижуючи за звичкою лівою рукою, від чого створювалося враження, що вона відгортає від себе якісь незримі перешкоди.

Вона йшла і думала: «Навіщо я так вчинила? Куди я їду?»

Їй хотілося озирнутися. Що вони там? Хотілося почути зі спиною покvapні кроки Нерчина. Їй хотілося цього до болю в серці, до нестями. Але ніхто її не наздоганяв, і Катерина пішла швидше, вперто і нильно дивлячись перед собою, наче шукала очима когось потрібного їй серед зустрічних пішоходів.

Прилад, створений його руками, стояв перед Нерчиним на столі, освітлений скупим денним світлом, яке проникало у кімнату з-під спущеної наполовину штори.

Нерчин так поспішав швидше глянути на свого загадкового друга, як він мислено назвав прилад, що на будь-що інше у нього не вистачило і хвилинки. В цю мить він забув про свій гіркотний настрій, викликаний дивною поведінкою Катерини, і, як не дивно, забув про всі злигодні минулих днів.

Не одриваючи погляду від приладу, він простягнув руку ліворуч від себе і повернув вимикач на стіні.

Ясне електричне сяйво залило стіл, і тоді раптом йому кинулося у вічі, що витвір його має напрочуд жалюгідний вигляд.

— А що ти хотів, Нерчин? — спитав він себе сам уголос.

Справді, чого він хотів? Щоб оці часточки металу, скла, електричних проводів, порцелянових ізоляторів програли йому зустрічний марш, коли їм, мабуть, кортить виголосити анафему...

Нерчин сів за стіл, широко розставивши лікті над схемою, що лежала тут же. В ті години, коли він старанно викреслював її на аркуші ватману, все здавалося переконливо ясным і простим. Ось тут він розташував лічильник Черенкова, під ним знизу містилась посріблена посудина з дистильованою водою, далі світлозбираючий конус, вкритий окисом марганцю, а на невеликій віддалі від нього фотопомножувач і посилювальна схема на електронних лампах.

Нерчин взявся дослідити можливості застосування випромінювань Черенкова для вивчення елементарних часток. Шульга тоді схвалив його ідею. Схвалив і попередив: досі всі вчені, прагнучи дослідити подібні явища, користалися візуальним способом, вони покладалися виключно на нього для спостереження світлового променя. Максим Нерчин прагнув збільшити чутливість реєстрування. Він пропонував створити прилад, який позбавить дослідника насамперед суб'єктивності у справі, яка вимагає найбільшої точності і ясності. Але для такого досліду треба було б насамперед посилити силовий сигнал лічильника Черенкова. При допомозі чого це могло б статися? В цьому була перша і, можливо, тим часом найскладніша перешкода, яка стояла перед наміром Максима.

Він весь час думав: адже Черенков був аспірантом академіка Вавилова і, коли відкрив випромінювання, назване потому його ім'ям, стояв теж перед, здавалось би, непереборною складністю.

В 1934 році сказати і довести, що при рухові зарядженої частки в середовищі з коефіцієнтом переломлення більше за одиницю виникає явище свічення блакитного кольору, коли швидкість частки більше фазової швидкості світла в даному середовищі,— було сміливо, надто сміливо. І проте — це було сказано і доведено. Доведено, що світло розповсюджується конусом, вісь якого суть траєкторії частки, а кут нахилу світлового пучка до осі залежить від швидкості частки.

Висновок з цього був грандіозний: вимірюючи кут нахилу світлового пучка, можна буде визначити швидкість, з якою рухається частка. А коли нам відома маса частки, то таким шляхом ми відразу визначимо її енергію, а коли відомий буде імпульс частки — то ми визначимо її масу.

Тепер все це виглядало наче абетково просто. Маса, частка, імпульс, енергія. Ядро, оточене електронами,— це атом. Енергія ховалася в ядрі. Треба порушити рівновагу часток у ядрі. Проникнути в таємниці ядра.

Теорія протонно-нейтронної побудови ядра, розроблена Дмитром Іваненком і Германом Айзенбергом, піднімала завісу

над ареною битви за оволодіння таємницями атома. Максимові Нерчину не терпілось зазирнути за лаштунки на цій арені. Частки стали його мукою. Це була солодка мука. В ній було не лише страждання. Сповита мріями, вона не давала йому заспокоюватись і весь час штовхала його схвильовану думку.

Частка жила поруч скрізь і завжди своїм утаємненим життям. Електрони, протони, нейтрони — це не всі солдати в армії часток.

Фізики на протязі десятиліть створили чимало приладів, щоб за їх допомогою шукати нові частки, вивчати властивості вже відомих. До 1946 року світлове випромінювання вивчали візуально, використовуючи для цієї мети спеціальну зорову трубку. Цей спосіб вносив у дослідження суб'єктивний елемент і робив неможливим визначення часу пробігу частки.

Прилад, який існував в уяві Максима Нерчина, мав здолати перешкоди на шляху до вивчення властивостей частки. До того ж, він прагнув до більшого. Правда, він не насмівся зразу сказати це вголос, але Федір Архипович Шульга відгадав його наміри.

В один із перших днів, коли група зібралася в цій кімнаті, коли все було вже умовлено і визначено, розставлені «заявочні стовпи», як висловився Передерій з властивою йому манерою, Нерчин сказав товаришам, що він покладає на пропонування ним приладу більші сподівання. Вивчаючи властивості відомих вже часток, він вважає, що вони зуміють знайти нові, невідомі частки.

«Електрон невичерпний». Ці слова Володимира Ілліча Леніна відкривали шлях дослідникові, підказували йому не спинятися на півдорозі, йти вперед і весь час вперед.

Марко Грицишин вибрав собі темою для дисертації дослідження взаємодії електронів в газовому середовищі. Катря працювала над роботою в галузі електроніки. Передерій мав досить знань для участі в цій роботі і міг допомогти Катерині. Ще два слюсарі, один електрик — і група була укомплектована.

Шульга якось пожартував:

— Ось ядро майбутнього інституту...

Ядро з часом стало виявляти свої властивості в далеко не передбачених ситуаціях. Зовнішні причини, на думку Максима, теж мали своє істотне значення. Доводилося працювати в оточенні стримуваної недоброзичливості. Але скаржитись на неї було б смішно. Не обов'язково, щоб кожен крок групи

супроводжував грім фанфар. Катерина мала рацію, коли так думала. Але було неприємно, що кожного разу на контрольних засіданнях вченої ради Куцевич, уникаючи дивитись на Нерчина, казав:

— Щодо групи академіка Шульги, то тут поки що не все ясно.

По суті, це було так. Але Нерчин розумів, що сховано за цими словами. І коли втретє Максим почув подібне зауваження, він не витримав і сказав:

— Не все ясно ще в ланцюговій реакції, і ще довго не все буде ясно.

Куцевич здивовано розвів руками.

— Після того як зробили атомну бомбу, як оволоділи ланцюговою реакцією, таке твердження досить сміливе.

— Атомною бомбою не вичерпується все, що можна і треба взяти від енергії ядра.— Нерчин встав з свого місця. Він відчував, що не повинен мовчати. Адже тут сиділи люди, які посправжньому працювали для оволодіння таємницями природи, тут сиділи досвідчені і початкуючі науковці, і обмеженість Куцевича не могла притупити в них буяння справжніх шукань.

— Шукання нових часток приведе нас до використання нових можливостей застосування енергії ядра,— намагався говорити спокійно Максим, стримуючи свій напружений голос,— кому-кому, а нам, будівникам соціалізму, ця енергія потрібна в усій її силі. Скрізь ми дістанемо від неї користь, коли оволодіємо її таємницями. Наша робота, так би мовити, не в плані інституту, але я певний, що невдовзі інститутські плани передбачать нові дослідження на підставі вимог використання ядерної енергії.

— Це обов'язки інших установ,— сухо зауважив Куцевич, коли Нерчин сів.— Ми повинні виконувати те, що нам належить.

Куцевич мав, з його точки зору, підстави бути невдоволеним отим шалом, зв'язаним з атомом. Тільки за останній рік з його інституту забрали в різні наукові установи десять науковців і в тому числі професора Ярмолу. Тепер він тільки те і робить, що їздить у довготермінові відрядження з Шульгою. Ідуть розмови про якусь там атомну електростанцію... Як на думку Куцевича, ще багато можливостей для використання енергії води і вугілля.

Нерчин, на думку Куцевича, був «ядром Шульги» в стінах Інституту № 202. Його-то справді треба було «розщепити». Це було ядро його неспокою і тривоги. Не без задньої думки,

Куцевич надав йому права екстериторіальності. Група була за-секречена і цим самим поставлена в специфічне становище.

Але що б там не говорили ті, хто намагався відбити в своєму ставленні до групи Шульги настрої Куцевича, вони не могли закинути її учасникам байдкування. Група працювала на повну свою потужність, як жартував навіть Долгін, і не шкодувала сил.

Максим шукав засобу посилити світловий сигнал лічильника Черенкова. Якщо це вдасться, міркував він сам з собою, тоді порівняно легко можна буде визначити час випромінювання, а час випромінювання дозволить судити про час життя частки.

Так повинна була початися біографія нових часток, які шукав Максим разом з своїми товаришами. Заради цього можна було не шкодувати ні сил, ні часу. В короткі перерви під час роботи чи коли вони збиралися вечорами, всі вони визнавали, як ще багато їм треба зробити, але водночас вони самі бачили, що багато вже зроблено.

Влітку пощастило Максимові збагатити свою схему новим додатковим приладом, ідея якого виникла просто з теоретичного розрахунку, яким він поквапився поділитися з товаришами.

Два місяці пішло на створення цього додаткового приладу. Два місяці, як один день, були сповнені сумнівами і тривогами. Нерчин схуд на обличчі. Шкіра туго натягнулась на вилицях. Почервоніли повіки, і в очах спалахували лихоманкові вогники. Ще навесні було вирішено, що в червні підуть у відпустку Золотаренко і Передерій, а потому Нерчин, а вже пізніше Грицишин. Але роботі не видно було кінця... Графік відпусток зламався.

— Ми ще встигнемо відпочити,— просто сказала Катерина, і Передерій погодився з нею.

І раптом народилася нова ідея. Треба використати систему магнітних відхиляючих платівок. Тоді можна буде з загального пучка виділяти частки з певним імпульсом, тоді лічильник Черенкова допоможе визначити маси, і це дозволить знайти ще невідомі частки.

Був душний липневий день. Суховій гнав з степу гаряче повітря. Дніпро наче спілкувався з ним, і вода лежала в змілілому фарватері непорушно. Максим витирав щохвилини піт з

чола. Вентилятор не допомагав. Вперше за багато днів нерви здали у самого спокійного Марка Грицишина.

— З мене досить, я піднімаю руки. Все замакітрилось ось тут.

Він виразно постукав себе по чубатій голові і стомлено сів на табуретку біля бачка з водою.

Катерина, яка монтувала електронні лампи, навіть не глянула в його бік. Передерій повів оком на Нерчина. Але Нерчин чи справді не чув розпачливих слів Грицишина, чи просто удав, що не чує.

Грицишин посидів безмовно біля бачка, зітхнув і, нічого не сказавши, вийшов з лабораторії.

Це трапилось вперше за багато днів.

— Здав Марко,— скаржно зауважив Передерій.

— За ким тепер черга? — поцікавилась Катря.

І тоді Максим визнав:

— Мабуть, за мною.

— Ти чув? — настирливо сказала Катря і невдоволено запитала: — Чому ж ти не спинив Марка?..

— А! — одмахнувся Нерчин.— Навіщо? Він відпочине і повернеться. І я пропоную, давайте всі закінчимо сьогодні на цьому. Згода?

— Ти керівник, твоя воля,— знизала плечима Катерина.

— В тім-то й справа, що мені забракло волі, наче і не було її,— поскаржився Максим.

— Поспівчувати? — запитала Катря, наводячи лад на своєму столі.

— Якщо можеш, не відмовлюсь. Тільки дякуватиму.

— Не навчилась цьому мистецтву.

Катря мила руки і скоса позирала на Нерчина.

«Можеш!» — подумав Максим, але вголос сказав:

— А жаль.

Вони залишили лабораторію мовчки, більше не сказавши одне одному ні слова, і розійшлися, сполохані, по своїх домівках, спантеличені і невдоволені.

В автобусі Максим, замислено поглядаючи крізь вікно на вулицю, що повзла навстріч, сказав уголос:

— Як же тебе посилити?

Дівчина, що сиділа поруч з ним, здивовано глянула на нього і, коли Максим спитав себе про це вдруге, дівчина обережно відсунулась від нього і підвелася.

Хлопець у білій безрукавці усміхнувся і заспокоїв дівчину:

— Це з тихих, дарма злякалися.— І спитав її: — Ви не будете сидати?

Не чекаючи її відповіді, він опустився на сидіння поруч з Максимом, пильно придивляючись до нього і сподіваючись ще почути щось подібне.

Максим не примусив хлопця довго ждати і, повернувшись до нього, сказав:

— Вся справа в тому, що потрібні потужні підсилювачі!

— Я розумію,— жваво відгукнувся хлопець,— тут пивом не обмежися...

Він виразно торкнув пальцем своє горло і хихикнув.

Максим спантелічено відсахнувся. Ось до чого дійшло. Він навіть не образився на хлопця і засміявся, чим ще більше розвеселив сусіду.

Вночі вдома він сидів на підвіконні. Наче виплеснута на суходіл риба, ковтав ледь охолоне повітря.

Місто палахкотіло міриадами вогнів. В його загасаючому темпі життя існував свій ритм, і Нерчин відчував його усіма частками свого стомленого тіла. А ті частки, які ховалися в ядрі атома, теж жили у точно визначеному ритмі, і, щоб вибити їх з звичного і усталеного законами збереження матерії становища, потрібні були промені особливий сили і якості.

Місто відходило до сну. Його мешканці, стомлені цілоденною працею, сприймали ніч як заслужений відпочинок. Тут, в стінах тисяч будинків, в своїх ритмах жило щастя і горе, радості і печалі, чекання і надії, дерзання і тривоги...

Ще громадилися на вулицях і площах руїни, але їх ставало з кожним днем менше і менше. Ті, що спочивали зараз або збиралися спочивати, своїми руками відроджували в новій красі своє чудове і незрівнянне місто. Кому ж потрібен новий страшний шал смерті?

«А втім, який же я дивак,— докоряв собі Максим.— Кому це так добре зрозуміло, як не мені? А от як спинити той шал, схопити руку злодія, стиснути її і вирвати з неї страшну зброю, яка вже зробила свою чорну справу в Хіросімі і Нагасакі!»

В цю мить прагнення, посилене мрією, вело думку Максима довгою дорогою в звабну далечінь прекрасного. Кожна людина його країни була для нього в ці хвилини велетнем, здатним долати всі перешкоди на своєму шляху не тільки для свого особистого щастя, а й для щастя всіх людей доброї волі. Проте добра воля не влаштовувала тих, хто в багатьох країнах володів скарбами, які давала праця чесних і простих громадян, що своїм впертим трудом брали їх у природи.

Книги, які він прочитав і читав тепер, написані людьми для блага і добра суспільства, книги, які кликали і викривали, картали і схвалювали, в яких існували люди, що несли в серцях своїх племін правди, завжди будили у нього бажання бути таким, як вони.

В цю липневу ніч, під зоряним чистим небом, в місті, яке вколисало його мрії і почуття, Нерчин відчував в собі той приплив добрих думок і невтомних прагнень, які потрібні були не тільки на завтрашній день.

Життя обганяло час, бо воно було сповнене особливого змісту, і відчуті це серед ночі, на самоті з своїми думками і почуттями, було рятівним і плідним. Йому хотілося, хоч він розумів всю примхливість такого бажання, в ці хвилини обняти всіх своїх товаришів, всіх працьовитих трударів своєї Вітчизни і сказати їм якісь особливо мужні зичливі слова.

Це люди, які давно стали для нього взірцем чесності і волі, їх образи і слова вирізьблювала перед ним схвильована уява, і пам'ять підказувала йому, що весь зміст їх труда був славен служінням для розквіту життя на цій старій і загадковій планеті з коротким найменням Земля.

Йому згадалися добрі і мужні слова Луї Пастера: «Моя єдина сила — це впертість».

Впертості йому не бракувало, і не тільки вона становила його єдину силу. Сила його обіймала далеко ширші обрії, спираючись на волю суспільства. Він був його часткою, складовою і невід'ємною. А ті частки, які він шукав (і тепер твердо знав, що шукання його будуть немарні), ті частки повинні були ввімкнутися в ритм доброго і плідного життя, всупереч злій волі тих, які прагнули нові подвиги науки спрямувати для шалу загарбницьких воєн.

«Наука дала людству вогонь, який спочатку обпалив людей, раніш ніж зігріти їх».

То було сумне визнання поразки науки.

Альберт Ейнштейн, сказавши їх, відчув, мабуть, велику гіркоту розчарування. А найстрашніше було те, що серед вчених не було єдності. Вони не всі однаково дивились на справу, якій віддавали свої знання і прагнення. Чого тільки варта була заява Теллера: «Мене цікавить тільки одно — вірне розв'язання завдання, а як воно вплине на людей, це мені байдуже».

— А мені не байдуже, не байдуже... — проказав одними вустами Максим в зоряну ніч. — І нікому то не байдуже.

Хто знає, чи дав би людям вогонь казковий Прометей, коли б знав, що на ньому сплять Джордано Бруно?!

Надто вже довго обпікали людство на нашій планеті, щоб і тепер, в новітні для неї часи, сидіти склавши руки і коритися тому, що звикли називати збігом обставин чи суворою долею.

«Я бачив війну,— твердив внутрішній голос Максимові,— я дивився в її страшні очі і чув її безжалюну мову. І всі ті дні та ночі думка про життя не облишала мене. Вона живила мене там, у шанцях, вона зливала мене з тілом рідної землі, коли я припадав до неї, шукаючи порятунку від куль та осколків бомб, вона вела мене дбайливою рукою матері, і я не вірив їй. Чим же тепер я повинен їй відплатити, як не своєю працею в ім'я розквіту життя на землі?!»

Немов гіркий дим від далеких згарищ, полишених ураганом війни, дійшов сюди, під вікно будинку, і Максим Нерчин вдихнув його повними грудьми, не одвертаючи свого стривоженого обличчя від страшних видінь минулого. Він не забував і не хотів забувати. А йому часом говорили: «Забудь. Тоді буде легше жити і працювати». Ні! Він не хотів ні легкого життя, ні легкої праці.

Липнева ніч стояла за вікном в сяйві зірок, доброго і чистого київського неба. Струнки тополі тяглися до місячного світла, гойдаючи на кронах своїх виткану ним срібну кирею. Линув з Дніпра ледве відчутною прохолодою вітер. Місто спочивало, але і тепер не спали ті, хто піклувався, щоб не гасло світло у будинках, щоб готові були по дзвінку вийти на лінію трамваї і тролейбуси, одні спочивали, а другі пекли хліб, розвозили молоко, готували їжу...

Крикнула сирена внизу. Промчав автомобіль швидкої допомоги. Люди у білих халатах спішили рятувати комусь життя.

Коливаючи на крилах сигнальні вогні, летів літак. Це був його звичний нічний рейс Київ — Москва. Від цього літака не треба було ховатися.

Деся, наче зовсім поруч, засичав паровоз, пролунали басовиті гудки.

Життя було у всьому навколишньому. Воно пульсувало у ритмі, злагодженому і перевіреному, і треба було пильнувати всім разом, щоб той ритм наростав як сила, що стверджувала на землі, тут і скрізь, тільки життя, тільки життя.

Давно не відчував Максим такого спокою і такої віри в себе і в своїх товаришів. І хоч день приніс йому чималий клопіт, хоч він спинився на порозі біля щільно замкнених дверей і ще й досі не знав, яким ключем відімкнути їх, щоб, широко відкривши їх, сказати людям:

— Входитье. Тут сонце і радість.

Але він вірив в те, що ключ у нього буде. Неодмінно буде!

Хіба однієї віри замало? Коли ще ввечері він радий був, що може наодинці все продумати, побути з самим собою, то тепер хотілося, щоб поруч були друзі, яким він сказав би все, нічого не криючи, не ховаючи ні радості своєї, ні печалі. Як добре, коли так можна думати про друзів.

В ритмі ночі він наче ясно бачив той новий день, який підводився в сліпучому сяйві сонця. Люди дивилися в бік сонця, і мало хто знав, що те проміння, яке воно шле на землю, це наслідок складної ядерної ланцюгової реакції, якою керує мудра природа. Але люди повинні знати все і проникати в усі її таємниці. І вони знатимуть все, бо такий непохитний закон суспільства, яке дає силу і розум і йому, Максиму Нерчину.

І коли перша світанкова смуга народилась в синьому небі, виникло рішення. Просто і звично, як давно наготовлене. От тільки він своєчасно не додумався, де було його шукати. І Максим Нерчин сів за стіл, ввімкнув світло під абажуром і розкрив свої зошити.

Рішення було на диво просте. Але в тій простоті і буденності ховалася якась своя пастка. Воно не може отак звичайно датися в руки, мовляв, «бери мене і роби зі мною що хочеш». Але що не кажи, Максим вірив: тепер він примусить пучок променів в конусі творити траєкторію, яка потрібна йому, тільки йому.

Нерчин навіть відчув якусь насолоду в тому, що той загадковий конус буде слухняно робити все, що йому накаже Максим Нерчин. А коли на цей раз він почне коверзувати, коли він знову сховається за трьома невідомими, він кине на штурм всі свої сили і знання. І в цьому йому допоможуть всі. Геть всі. І тоді він непомітно для себе зробив помилку, яка далася взяти тільки згодом, під час реферата у Москві.

7

Скільки ж минуло часу з тієї ночі?

Він сидів у тихій лабораторії і пригадував, наче воно мало вирішальне значення для всієї справи. Виходило не так багато. Всього три місяці. Дев'яносто днів і ночей. Ні, дарма думати, що то небагато часу. Це дуже багато. Він не міг дев'яносто днів, не мав права дев'яносто днів і ночей жити в омані і тримати в ній інших. Він поклався на себе безоглядно. А треба було інакше. Тепер, після багатьох терзань і роздумів, він знав, як саме «інакше».

Прилад стояв перед ним, німотно завмерши. Він наче питав у нього:

«Що ти намірився зі мною робити?»

І Максим заспокоїв його:

«Нічого поганого, друже мій. Ти житимеш, і ти ще віддячиш мені, що я не одразу наділив тебе працездатною душею, і я ще дякуватиму тобі. Ти не гнівайся, що я потурбував тебе у недільний день. Адже і тобі потрібен спочинок. Тільки я скучив за тобою і хотів побачити, порозмовляти з тобою віч-на-віч, як друг з другом. Не ховатиму від тебе, спочатку у мене був інший намір. Я хотів лишитися наодинці з Катериною. Ти знаєш її добре. Її теплі руки вливали в твоє тіло живий струм енергії, вона зігрівала тебе вогнем своєї думки, і ми з тобою мусимо це не забувати. Але скажу щиро, не тому і не саме тому я хотів побачити її одну на пероні вокзалу. Але вона не захотіла. І, можливо, вона вчинила вірно. Тільки мені від цього не легше. Адже так. І от я вирішив прийти до тебе. Ти стрів мене добре, як і личить стрічати друга. Ти мене зрозумів одразу. І знаєш що? Давай, друже, сьогодні з тобою попрацюємо. Хіба ти проти? У нас часу не так багато. Люди чекають від нас добрих справ. Вони хочуть жити, сміятись, радіти, творити... Ти скажеш, що вони дуже багато мають добрих бажань? А як же інакше? Тільки добрі. То давай будемо допомагати їм і в такий спосіб і самі собі допоможемо. Бо ж ми — то вони, а вони — це ми».

Непомітно для себе самого, розмовляючи мислено з своїм приладом, Нерчин включив струм у систему посилювачів. Тіло приладу пройняло поривчасте тремтіння. Очима, повними надії і тривоги, дивився на нього Максим і тихо просив його:

— Не підведи мене, друже мій!

Стрілка індикатора неухильно повзла вгору. Прилад ледь помітно тремтів. Наче у ритмі з ним в напруженій тиші билося серце Нерчина, і очі його, прикуті до схеми електронних ламп, побачили між конусом і лампами саме ту деталь, яка приведе дослідження до жаданого наслідку. Тоді лічильнику залишиться тільки підкоритися його волі.

Справа була зроблена. Він стане слухняним знаряддям і в значатиме масу частки, він pomoже знайти її, нову, досі ще ніким не названу, і Нерчин вже бачив її, вимкнуту на мить з загального виміреного скаженого руху інших часток, які в замкненій броні ядра атома безупинно вершили свій обіг, оточені кільцем електронів, наче надійною бронею. Але ту броню вже пробрили інші. Вони проклали шлях в ядро, і Нерчин тепер знав, що нові частки в його руках, а з ними нова сила того загадкового і водночас простіше простого ядра атома, від якого він прагнув здобути енергію, що вщасливлувала життя.

Так, схема відхиляючих магнітних платівок буде тут.

Нерчин вимкнув струм. Стрілка індикатора упала і завмерла на нулі. Лічильник Черенкова загас. І раптом згадалося Максимові, як у руках Зотова клацнула кришка старомодного срібного годинника, коли він, покрекуючи, наче долаючи своє небажання втручатися в ясну для нього справу, підвівся з свого крісла і, торкнувшись м'ясистим пальцем правої руки рівно підстрижених вусиків, став говорити, звертаючись то до Нерчина, то до своїх колег, які сиділи за довгим столом, вкритим зеленою скатертиною.

Максимові важко було повірити, що то було тільки дві доби тому. Але то було, і одного бажання вважати, що це лише сон, мало. Коли б він ще раз і ще раз перевірів здобуті наслідки, коли б ще раз і ще раз піддав сумніву свою переконаність, не було б того ранку, який так багато відібрав у нього, та хіба тільки у нього, і який, проте, стільки дав йому! Не визнати цього було б тяжкою несправедливістю. Тому професор Зотов мав право сказати йому в той ранок після його інформації:

— Я слухав вас, шановний товаришу, уважно. Мені зрозумілий ваш запал. Мені подобається ваше завзяття і сама ваша думка. В ній є сенс. Це запорака успіху. Але це ще не успіх. Хіба самі ви не бачите зараз цього? Ми б'ємося, щоб взяти від ядра атома все, що доступно нам взяти,— Зотов повторив це слово і зробив відповідний рух рукою, встромивши її в повітря і впевнено витягнувши її з незримої товщі, та, широко розкривши долоню, так і тримав її перед собою, і тоді Максимові здалося, що він бачить на долоні його те, чого він домагався здобути і, виходило, так і не здобув.

— Ви кажете нам: «Я знайшов нову частку». Ви виступаєте перед нами тут на комісії, завдання і обов'язки якої вам добре відомі. І ви з цілковитим правом розраховуєте на нашу увагу. Але ви робите помилку. Тепер ви побачили самі. Частки нема. Нової частки, я маю на увазі. Ви відкинули візуальний спосіб вивчення світлового випромінювання і пропонуєте власну схему. Але вона, дозвольте вам сказати, не довершена. Лічильник Черенкова вам не допоміг. А тим часом ви дозволили собі опублікувати статтю в журналі, в якій гіпотезу знову ж таки дозволили собі подати як наукове відкриття. Я мушу висловити свій подив і жаль. Поквапність, з якою ви виступили, не гідна схвалення, як ви самі розумієте.

— Шановний товаришу голова,— звернувся Зотов до академіка Розанова,— з якого це часу наша комісія повинна розглядати реферати сумнівної вартості?

І саме ці слова змусили тоді Максима схилити голову і відступити. Вони пригнітили його формою своєю, а не тією правдою, яку в них він відчував у ті хвилини.

Але тепер він знав, що і Зотов погодиться з ним. Тепер він бачив, що наслідки, яких він прагнув, будуть. Тільки навіть Федору Архиповичу він не скаже ні слова, поки знову і знову не поставить свій дослід у відповідність до всіх заперечень, які тільки можуть народитися. Підтвердити передбачення може тільки дослід, повторений десять, тридцять, сто разів.

Потрібно терпіння. Воно є в нього.

Максим був вдоволений. І то було особливе вдоволення, нічим не схоже на самозаспокоєння. В ньому не було і крихти втіхи чи безглуздої впевненості. Це було вдоволення осягненням в собі сили, яка множила його впертість. І він хотів зарядити її завзятістю своїх товаришів, які, цілком імовірно, не дуже-то схвально думають про нього тепер. А як хотілося йому знати, що ж вони думають!

Він вийшов з інституту і, тільки закривши за собою двері, побачив, що давно настав вечір.

Дощ падав навскіс і вдарив йому в обличчя холодним, слизким крилом осінньої негоди. Він підняв комір плаща і, вдихнувши повітря, що пахло мокрим прілим листям, пішов швидким кроком вздовж будинків, обганяючи пішоходів.

На тролейбусній зупинці було порожньо, і він зразу сів у потрібний йому тролейбус. Тепер лише Максим відчув втому. Збудження, яке всю ніч і весь день володіло ним, розтануло, і сухими вогниками горіли очі. Але то була приємна втома.

Коли Максим зійшов з тролейбуса і, простуючи до свого будинку, затримався біля газетного кіоска, чиясь рука легко торкнула його за плече. Він здивовано озирнувся. Перед ним стояла Катерина.

— Я чекала,— спокійно мовила вона, ніби вони умовилися саме тут зустрітись. Максим розгубився. Що це могло означати?! І як він повинен розуміти вчинок Катерини?

— Ти здивований? — спитала Катерина. І, не дочекавшись його відповіді, пояснила: — Я теж. Що ж, будемо отак стояти на дощі? Я змокла.

З піднятого капюшона її плаща струмила вода, і мокре русяве пасмо прилипло до чола, на якому бусинками в ліхтарному світлі виблискували дощові краплинки.

Максим взяв її за лікоть.

— Зайдемо до мене.

Його запрошення пролунало не досить твердо. Він мало сподівався на згоду, але Катерина сказала:

— А що ж, це ідея. Якщо я вже на тебе тут чекала, то не на вулиці ж нам стояти.

І вона пішла поруч з ним рішучими кроками. Максимове серце стукотіло частими ударами, і він подумав, що його перебий чутний Катерині.

— Не так швидко,— попросила вона,— я і так стомилася сьогодні.

— Гаразд,— мирно погодився він, стримуючи крок.

В цю мить він був готовий зробити все, тільки б час спинився. І щоб поруч з ним отак, як зараз, була Катерина, щоб тепло її ліктя, який він міцно тримав у своїй руці, едналось з теплом його руки.

...Все було непередбачене і тому ще більш привабливе. Вони сиділи за столом одне навпроти одного. Стиг чай у склянках. Нехитрі страви, привезені з Москви, ковбаса і голландський сир, нечіпані лежали на тарілках. Стояла невідкоркована пляшка вина, яку сама Катерина розшукала на кухні в шафі. Крізь розкрите вікно вривався в кімнату радісним лопотінням наростаючий шум дощу.

— Чому ти не приїхала одна на вокзал? — тихо спитав Максим, розуміючи, що запитання це тепер не має жодного значення.

— Чому я прийшла до тебе? Чому я чекала на тебе тут, під дощем і вітром?

Катерина дивилася йому в очі просто і одверто.

— Чому? — повторила вона.— І скільки отаких «чому» існує в нас і поруч з нами? І чи спроможні ми відповісти на всі оті «чому»?

Максим бачив її перед собою зовсім іншою, ніж сьогодні вранці, ніж у всі попередні їхні зустрічі. Вона була і не такою, як у Деснянську, коли йому здавалося, що він осягнув те, що в ній існувало і вабило до себе. І не такою, як давно в кімнаті гуртожитку, коли вона кидала йому в обличчя не дуже приємні слова, але крізь них світився особливий ніжний промінь, що тремтів в її широко розставлених блакитних очах.

Він бачив тепер її зовсім іншу і не міг ні розуміти її, ні пояснити собі самому, чому вона лишається тут перед ним далекою, хоч вона йому найближча і найрідніша всіх на світі. Що ж це було?

Але він сказав не те, що хотілося сказати:

— Добре було б зараз покликати сюди Марка і Хому.

В очах Катерини заіскрився сміх.

— Слушна пропозиція. Визнаю.

Але в наступну хвилину веселі іскорки розтанули, і очі її сповнив суворий блиск, що одразу проклав між ними межу.

— Ти можеш образитися на мене. Але я не хотіла одна тебе зустрічати. Ми всі тебе проводжали, і всі ми повинні були тебе зустрінути. І я ще не знаю, що було краще, чи те, що я зараз тут, чи коли б я була вранці на вокзалі одна. І взагалі я нічого не знаю,— закінчила вона раптово.

— Ми всі нічого не знаємо саме тоді, коли треба знати.

Максим добре розумів, що і зараз він говорить не те, що треба, і не те, що хоче почути від нього Катерина.

— Боже мій, який я дурний! — вигукнув з щирим розпачем Максим.

— Ні! Ти розумний.— Катерина сказала це переконливо.— Я знаю, що ти розумний, Максиме. Ти все повинен розуміти так, як воно насправді. Я маю на увазі те, що я прийшла до тебе і чому я прийшла. Але вона стоїть поміж нами.

Максим, догадуючись, що має на увазі Катерина, заперечливо крикнув:

— Ні!

І він справді не думав про Ольгу. Він не хотів думати про неї. Хіба ж Катерина не знала цього?

— Ти ж знаєш, що це не так!

— Ніхто нічого не знає,— тихо проказала вона.— Але я тут, хоч мені не треба було бути тут.

— Ми з тобою люди, Катерино, ніщо людське нам не чуже. Хіба ти не бачиш, як близько ми стоїмо з тобою в житті? Ще півроку тому все було інакше. Що ж заважає нам сказати одне одному правду?

— Яку? — спитала Катерина.

Максим зітхнув і взяв у руки пляшку вина з наміром відкрити її.

— Не треба,— попросила Катерина.

Він слухняно поставив пляшку на місце.

— Ще нічого не ясно. А я думала...

— Що ти думала? — тривожно спитав Максим.

— Ще нічого не ясно, Максиме,— мовила Катерина вдруге.

...Дощ за вікном шумів тривожно і печально. То була осінь, розпач якої раптово гостро відчув Максим, і він закрив обличчя руками.

— Я піду,— почув він спокійні слова Катерини.

Максим схопився на ноги.

— Ти не повинна іти!

Голос його тремтів.

«Коли вона мене залишить тут одного, трапиться щось лихе і непоправне. Я не можу відпустити її. Я не повинен дозволити їй йти. Якими словами я мушу переконати її?»

— Катерино! — попросив він.— Послухай мене, Катерино...

— Що ти можеш мені сказати? — спитала вона, наче знала, що він нічого не зможе їй сказати. І він нічого так і не сказав.

— От бачиш,— наче зраділа Катерина.— Нічого страшного не трапилось. Я хотіла побачити тебе і прийшла до тебе. Ми побачились.— Вона констатувала факти в їх чистій послідовності, наче щось виправдуючи для себе самої, і голос її лунав стомлено.— Ми побачились. Ми мало говорили одне з одним, але ми зрозуміли добре одне одного. Хіба для цього не варто зробити прогулянку з Тургеневської на Партизанську під дощем і вітром в осінній вечір?

— Варто,— жорстко погодився Максим.— Просто виправданна необхідність.

— От бачиш, як ми добре розуміємо одне одного! — зраділа Катерина, і в голосі її забриніла іронія.— Я ж казала, що ти розумий. І я хочу, щоб ти знав: все це не має жодного відношення до нашої спільної роботи. Взавтра я буду така, як і сьогодні вранці,— підкреслила вона.— А сьогодні ввечері — це лірика. Не дуже вдала, правда?

— Ні, невдала, я згоден з тобою. І моя вина...

— Ніякої вини,— рішуче перебила Катерина.— Ні твоєї, ні моєї. Ніхто не винен.

— «Коні не винні»...— усміхнувся Максим.

— Я знаю, що ти любиш Коцюбинського. Але не приплутуй до наших справ літератури. Ніхто справді не винен. Є речі, про які не можна говорити просто.

— Я розумію, ^з погодився Максим.

— Ах, нічого ти не розумієш.

Катерина зробила рух рукою, наче відштовхувала від себе слова Максима.

— Дай мені плащ,— попросила вона,— і проведи мене.

Максим приніс з коридора її плащ і подав їй. Він вийшов слідом за Катериною, відчуваючи, що разом з нею він випроводжає з своєї хати якусь світлу і добру надію, яка була такою жаданою йому.

Дощ вгамувався. Небо, вкрите волохатими хмарами, низько висіло над вулицею.

На другий день Жовтневих свят Нерчин потрапив у гості до Куцевича. Запрошення він дістав у вигляді короткої записки. Куцевич писав, що він та його дружина раді будуть бачити його у себе ввечері о сьомій годині.

Першу думку: «Не піти» — довелось відкинути. Зрештою, він не мав права так повести себе. Якщо у них з Куцевичем були суперечки, то не слід відкидати можливості знайти шлях до згоди. Максим внутрішньо сміявся над своєю дипломатією.

...Куцевич зібрав у себе досить строкате товариство. Нерчин здивувався, коли побачив Федора Архиповича. Він, правда, був без Надії Яківни: вона була хвора.

Тут же сидів за столом Ярмола, доцент Сухоруков, академік Рудич, незнайомий чоловік у зеленому френчі військового взірця, який виявився директором великого металургійного комбінату, колишній студент політехнічного інституту. Він міцно потис Максимові руку, відрекомендувавшись:

— Зелений,— і зразу ж пояснив: — Але у своєму ділі цілком достigliй.

Задоволений своїм дотепом, він представив Максимові свою даму.

— Ми знайомі,— коротко повідомив Максим, потискаючи руку зняквовілій Зої Горленко.

— А-а,— сказав байдуже директор і пішов знайомитися далі, підштовхуючи легенько свою даму в плече.

«Зоя, здається, знайшла свого героя»,— подумав Максим.

Долгін не дав йому далі роздумувати і поставив перед досить приємним фактом у вигляді високої білявої красуні, яка, привітно усміхаючись, простягала Максимові руку, говорячи з докором:

— Що ж ви, сусіде, ніколи не підніметесь? Адже для цього не треба бути альпіністом!

Власний дотеп сподобався їй так, що вона повторила його двічі.

— Моя дружина спортсменка,— пояснив задоволено Долгін,— рекордсменка. Хоч в риму, зате чистісінька правда. Ніхто далі неї не кинув цього року диск.

— Я сяду з вами,— заявила рішуче спортсменка.— Моє ім'я Зіновія. Якщо вам подобається, можете називати мене «сусідочка».

Долгін зник. Максим лишився віч-на-віч з сусідкою. На допомогу прийшла господиня. Вона всадила їх за столом. Долгін опинився навпроти поруч з дружиною Ярмоли.

Федір Архипович сидів між Куцевичем і Рудичем.

Директор заводу клопотався над тарілкою актриси. Доцент Сухоруков мав за даму секретаря райкому Ратушного. В кінці столу, близько до господині, сиділа лігня сива жінка. Сусідка Максима пояснила, що то головний лікар поліклініки, де працює дружина Куцевича.

Стіл був заставлений стравами, серед тарілок височіли пляшки вина і горілки. Сяйво люстр ламалося іскрами в кришталевих келихах. Куцевич підвівся. Розмова злягла, і розтанули останні слова. Всі відчули урочистість хвилини. Максим пошкодував, що не міг бути в таку мить з Катериною.

Тост господаря дому не міг не хвилювати кожного. Адже справді зовсім недавно Жовтневі свята доводилося відзначати в інших умовах. Чи ж не велика втіха була знову сісти за круглий стіл, накритий білосніжною скатертиною, і, підносячи келихи, згадати добрим вдячним словом перший день Жовтня і тих, хто боровся за нього, схилити голову перед тими, хто віддав своє життя для перемоги.

Сергій Аполлінарійович Куцевич говорив схвильовано. Максим навіть забув свою неприязнь до нього. Зрештою, в ставленні до людини не можна керуватися завжди одним і тим же чуттям.

Гості підвелися, коли господар закінчив. Келихи зійшлися зі дзвоном. Федір Архипович погрозив пальцем Максимові.

— Пробачте,— сказав Нерчин сусідці і підійшов до Шульги.

— Втікач,— сказав йому Федір Архипович.— Я б не подарував вам такого, але тільки тому, що ви все-таки продовжуєте експериментувати, прощаю. А тепер вертайтесь до своєї сусідки,— наказав Шульга, не давши Максимові вимовити і слова собі на захист.

— Хто це вам читав нотацію?— спитала Максима сусідка.

— Шульга Федір Архипович. Хіба ви його не знаєте?

— Атомник,— з повагою сказала сусідка,— чула про нього, але ніколи не бачила. А він в літах. А ви?

— Це вам видніше,— з удаваною образою відповів Максим.

— Господи, я маю на увазі не роки ваші, а фах.

— Старший науковий працівник.

— Малувато,— констатувала сусідка.

— Знали б раніше, мабуть, вибрали б собі іншого сусіду.

Зіновія глянула, здивовано піднявши вгору тонкі підмальовані брови.

— Ви це серйозно?

— Атож.

— Ну, для старшого наукового працівника це, як то кажуть,

не вершина дотепності. От мій Дмитро Іванович,— вона показала мізинцем на Долгіна,— він буде академіком. Побачите.

В голосі Зіновії було більше роздратування, ніж схвалення. Вона пояснила:

— Він завжди знає, чого хоче. Правда, так йому здається. Але що ж, блажен, хто вірує.

— А ви вірите?

— О, ви ставите запитання досить мужньо. Краще налийте мені вина і підкладіть щось калорійне.

Зіновія випила і, старанно орудуючи виделкою та ножом, схилилася над шинкою. Впоравшись з нею, вона відклала убік виделку і ніж і спитала:

— В шинці єсть вітаміни?

— Думаю, ні. А втім...— Максим завагався.

— А повинні знати,— зауважила Зіновія.— На мій погляд, на стіл треба ставити тільки те, що має вітаміни. Скажіть, а танцювати ви умієте?

— Дуже погано.

— А мій Дмитро Іванович зовсім не вміє.

— От бачите, у мене з'ясувалася незначна перевага.

— Пошукаємо, можливо, ще щось знайдеться,— подала надію Зіновія.— Котику,— звернулася вона до Долгіна,— ти надто зловживаєш своєю самостійністю.

Зіновія виразно показала рукою на келих у руці Долгіна, і він слухняно поставив його на стіл.

— Дисципліна,— сказав він весело.— Не одружуйся, Нерчин. Бачиш, який контроль.

Не відреагувавши на скаргу чоловіка, Зіновія сказала Максимові:

— Люблю різноманітне товариство, але ненавиджу індиків.

Максим не став з'ясовувати, хто ж саме індик тут, за столом, вважаючи це небезпечним. Він мусив визнати, що в сусідці є щось своєрідне. Але досі він не розібрав, де природне в ній, а де штучне. Ясно було, що вона трохи грає. З цього приводу він мав намір висловити їй своє переконання, але підвівся академік Рудич.

— Оцей зараз скаже щось оригінальне,— прошепотіла на вухо Максимові Зіновія.

Рудич обвів навколо себе рукою, наче одсовував те, що йому заважало.

— Ми живемо в знаменний час,— почав він басовитим своїм голосом.— Хто цього не розуміє, повинен зразу ж визнати свою поразку.

— Правильно,— підтвердив розчервонілий директор.

— А от побачимо, як ви це зрозуміли,— погрозив йому Рудич, і директор винувато затих.— Наука ніколи ще не відчувала такої відповідальності, як в наші часи. Я геолог. Хтось мені днями казав: «Не модна галузь науки». Наука не сукня, сьогодні вона коротка, завтра довга. Слово «модна» тут ні до чого.

— Натякає,— прошепотіла самими устами Зіновія.

— Всі ми за цим столом діти однієї матері — Вітчизни. Всі ми сьорбнули з казана гіркоти, а дехто хоче сказати: «Я, мовляв, більше настраждався, мені більше треба». А я скажу: більше треба дати Вітчизні, їй треба нашу силу, розум, знання, совість, все до кінця. Ми не маємо права тупцювати на одному місці. Жити старим. В день свята можна це сказати, не гріх. Наш час — це час великих сподівань і великих звершень. Сорок років я пильно вивчаю матір землю. Що б ми робили, якби її не було у нас під ногами? Геніальний Цюлковський назвав її колискою розуму і кликав нас не жити вічно у цій колісці. Але сила, яка допоможе нам вирватись у космічний простір, схована в землі. Адже так, вельмишановний колего Федоре Архиповичу?

Шульга, стверджуючи, схилив сиву голову. Куцевич певдо-волено позирав на Рудича. Зрештою, старий міг би і звернутися до нього. Це було б ввічливо по відношенню до господаря дому і відповідало б стану речей.

— В землі багато таємниць. Їх вирвати у неї не так легко. Наука, проте, це робить з безприкладною сміливістю. Але її одної було б мало, коли б не існувало вчення, яке допомагає нам розуміти закони природи. Часи алхіміків минули. Геній Леніна показав нам шлях до використання невичерпності матерії. Матерії,— повторив Рудич, підносячи стиснуту у кулак руку над головою. Він кілька хвилин стояв, мовчазно оглядаючи, наче шукав когось потрібного очима.

— Один знайомий науковець,— заговорив знову Рудич,— якось сказав мені: «Чи не краще нам всім, вченим, зійтися на тому, щоб дати клятву не займатися ніколи атомними справами». Такий обивательський погляд коли не дезертирський, не новина для тих, які рухають колесо науки. Тисячі років лежав уран в надрах землі. Вчені примусили його ожити.

— Атомною бомбою,— уїдливо зауважив Куцевич.

— Все залежить від того, Сергію Аполлінарійовичу, в чії руки потрапить сила розщепленого ядра. Прометей дав людині вогонь не для того, щоб вона схопила його, кинувшись підпалювати хату сусіда. Вторгнення в надра атомного ядра — початок нової ери! Людство дістане нові поклади енергії для

свого щастя і добробуту. Так давайте підніmemo келихи за науку, яка існує і трудиться в ім'я щастя людства.

За столом заплескали у долоні. Федір Архипович схвильовано тис руку Рудичу. Директор заводу Зелений вимагав слова. Він, не чекаючи уваги, встав.

— Я інженер,— почав він.

Зоя Горленко дивилась на нього захопленим поглядом.

— Я інженер,— проказав він вдруге, викликавши зауваження Максимової сусідки:

— Цікаво, чи він це підтвердить втретє.

— У вас злий язик,— зауважив Максим.

— І ви не з добрих,— відрізала вона, не озирнувшись.

— Я інженер,— втретє проказав Зелений, і за столом з іронічною цікавістю затихли.

— Я вчився у вас, шановні мої вчителі. Погано чи добре, тепер вже пізно про це говорити. Я керую великим комбінатом. Ми топимо чавун і варимо сталь. Наша сталь витримала іспит в грізні роки війни. Але ми воліємо потужної енергетики, яка полегшить працю людини, перетворить її у свято.

— Ах, надто багато у нас говорять про свята, праця — це не свято,— докторально зауважив Куцевич.

— А я хочу, і всі ми прагнемо,— шперто наполягав директор,— щоб праця для людини була святом. Хіба цього не заслужили наші люди? Скажу вам, як наші робітники ставлять питання перед нами, інженерами: дайте нам потужну енергетику, полегшіть складні процеси, які вимагають сили м'язів, дайте такі машини, від яких м'язам було б легко, а розум панував би над всім. Шановний Сергію Аполлінарійовичу, ми працюємо з вашим інститутом не перший рік. Ми запроваджуємо у себе ваші експериментальні прилади. Але життя висовує все нові і нові вимоги. Наш зв'язок з інститутом — а ви повинні тримати в полі зору чимало таких заводів — носить характер випадковий і обмежується звуженням колом інтересів.

— Щось схоже на виробничу нараду,— кинув Долгін,— сьогодні ж свято.

— Але ж хтось тут вже казав, що треба, щоб завжди було свято,— криво усміхаючись, сказав доцент Сухоруков.

Куцевич вдячно кивнув йому головою. Його ідея зібратися в тісному колі зазнавала поразки. Він хотів одного: якось налагодити нормальні стосунки з тими, від кого залежала спокійна робота інституту. Що Куцевич розумів в слові «спокійна», не так-то важко було витлумачити.

Лабораторію академіка Шульги у себе в інституті він продовжував вважати чужорідним тілом. «Це рудимент»,— любив

він говорити своїм довіреним особам. Але сам думав: «Рудимент» може розростись і в один прекрасний день зайняти центральне місце. Тоді навряд чи Куцевичу втриматися на чолі інституту. Можливо, Шульга мітить на його місце посадити Нерчина? Чи не тому він скрізь підтримує Нерчина?

В усьому Куцевич готовий був вбачати потайні пружини. Але відомо було, що самі по собі пружини такі не діють. Існує сила, яка змусить їх діяти. Такою силою він вважав хоча б того ж Нерчина і, звичайно, Ярмолу. На Ярмолу він дивився як на перебіжчика. Просто він вибрав собі більш надійного шефа. Чим же інакше пояснити, що професор Ярмола так швидко перебудував тематику роботи свого відділу? Невже його розмови про «умови часу» можна приймати всерйоз?

Куцевич слухав директора Зеленого, але мислі крутилися навколо того, що сказав старий Рудич. Ясно, що він поціляв у Куцевича. Надто вже багато плещуть, що в інституті у нього панує консерватизм. Вони наче всі змовились проти нього. І раптом цей Зелений... Чого ще він хоче? Хіба не Куцевич врятував його, давши йому нову технологію, раніше випробувану в стінах інституту? Правда, це було ще до війни. Але такі речі не робляться з кондачка. Це не теревені, які розводять Нерчин і інші вискочки, які кубляться під крилом у Шульги, прикриваючись його авторитетом. Белькотіння про атомну енергію починало дратувати Куцевича. На що вони сподіваються? Існує добре прислів'я: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Шкода тільки, що Ратушний присутній тут. Адже не думав Куцевич, запрошуючи його, що зустріч, яка мала свідчити про мир і добру атмосферу в інституті, що всім суперечкам покладено край, виллється знову в дискусію.

Директор сів. Його сусідка, актриса Горленко, висловлювала йому своє схвалення. Він говорив чудесно.

— Та ні,— одмахнувся не зовсім ввічливо директор,— я казав не те, що треба було, кострубато, директивними словами, просто я розучився говорити...

— О, якби ми так говорили в театрі! — вигукнула Зоя.

— Було б дуже погано, повірте мені. Я знаю. Мені вже доводилося чути отакі промови зі сцени. Погано.

Зоя глянула на нього з жахом.

— Не у вашому театрі, не у вас,— заспокоїв він її.

— Якщо мені дозволять мої дорогі гості,— підвівся Куцевич, починаючи тост,— я скажу кілька слів.

Гості, попиваючи і заїдаючи смачними стравами, звичайно, дозволили.

— Я хочу запропонувати випити за той прекрасний час, коли таємниця атомного ядра була нам невідома і ми знали, що уран — це просто дев'яносто другий елемент у геніальній таблиці Менделєєва. Нам ще надовго вистачило б тих відкриттів, які зробила наука. Небезпечний експеримент — обганяти час.

Долгін підніс високо свій келих.

— Браво! — вигукнув він. — Прекрасний тост!

— Котику, — сказала глузливо Зіновія, — не поспішай. Тут сидять ще старші і... — Що «і», вона не договорила.

— Я не підніму за це свій келих, — сказав спокійно Нерчин.

Хтось спитав на другому кінці стола здивовано:

— Чому?

— Ви що ж, за все страшне, що принесло людству це відкриття? — Куцевич вже сів і, ставлячи своє запитання Нерчину, дивився то на нього, то на Шульгу. Федір Архипович сидів, опустивши голову. У нього цілий день боліло серце, і зараз він відчував, як воно шумить і йому важко перевести подих.

— Ого, — проказала Максимова сусідка, — ви вийшли на старт, Нерчин.

Максим почув її слова і усміхнувся їм, але Куцевич вирішив, що усмішка Нерчина іронічна і стосується його запитання.

— Цікаво, — процідив він крізь зуби. — Хотілось би вас послухати.

— Якщо ви дозволите, — ввічливо запитав Максим, підводячись. — Пити за той час, коли, як ви кажете, таємниця атомного ядра була для нас невідома, і називати його з жалем неповоротним — злочин перед наукою. Що скажуть нам ті, які віддавали своє життя, і ті, що ризикують ним і зараз, аби тільки вирвати у природи ще одну таємницю, та ще яку? Хто з нас може спинити час? Нема такої сили.

— Нема, — підтвердив Рудич. — Добре сказано, колего!

Максимів голос зміцнів, хоч він стримував себе зі всіх сил.

— Я б, з дозволу нашого господаря, запропонував тост за новий подвиг нашої науки, яка штурмує ядро атома, примушуючи сили, що таяться в ньому, служити людству в ім'я торжества справедливості на землі, тієї справедливості, шлях до якої відкрив день того свята, в честь якого ми зібралися всі за цим столом.

— Я п'ю за це, — сказав Шульга і, важко спираючись рукою на край стола, підвівся.

— І я, — сказав Рудич.

— А я поготів, — охоче сказав директор, і Зоя Горленко теж встала з бокалом у руці слідом за ним.

Кудевич неквапно підвівся з свого місця. Чокаючись з Нерчиним, він примирливо сказав:

— Ви мене не так зрозуміли. Гаряча у вас голова.

Ратушний вирішив, що саме тепер можна підвести підсумки.

— За міцний союз двох поколінь у науці,— запропонував він.

— Це так оригінально,— мовила Зіновія, витримавши докірливий погляд Долгіна.— Можна вважати, що обід вступає в другу фазу,— звернулася вона до Максима.— Якщо господиня дозволить, ми зробимо, як то кажуть люди моєї професії, невеличку розминку.

Господиня милостиво дозволила, презирнувши багатозначно з своєю начальницею змовницькими очима.

Товариство розбілося на гуртки. Так легше було розмовляти.

Долгін учепився пальцями за гудзик Максимового піджака і вимагав:

— Нерчин, ти повинен змінитися. Так працювати не можна. Ти весь час чогось хочеш. Скажи чесно, що тобі треба?

— Щоб ти протверезів,— втрутилась Зіновія.

— У нього наречена,— попередив дружину Долгін,— ти зваж на цей факт.

— Господи, а у мене ж чоловік. Хіба цього замало?

— Не жартуй. Я хочу говорити з Нерчиним серйозно. Як член партбюро з членом партбюро.

Ратушний палив цигарку і з задоволенням стежив за цією сценою.

— Що тобі треба, Максим Нерчин? — домагався Долгін.

Максим, зраджуючи себе, запалив цигарку. Він почував себе незручно, тягнув плечі новий піджак, і завеликий комірець щоразу доводилося підправляти. Краватка вилізала за борти піджака. Дідько смикнув його одягнути вперше сьогодні новий костюм. В кітелі він почував би себе зручніше.

— Становище твоє, Нерчин, неясне,— продовжував Долгін,— твої досліді в тумані. Що вийде, ніхто не знає. А ти тягнеш за собою цілу групу. Ти відповідаєш за них. А що, коли все виявиться блефом? Що тоді?

Долгін примружив одне око і не без злостивості спостерігав, яке враження справили на Нерчина його слова. Але Максим чомусь усміхався. Він, на подив Долгіна, не розлютився і не розгубився.

Те, що Максим шукав, лежало у нього на долоні. Вчора вночі він знайшов його там, де найменше сподівався. Чи варто це

зараз сказати сп'янілому Долгіну? Не варто, вирішив Максим і, щоб потішити Долгіна, поскаржився:

— А що ж робити мені, коли справді невдача...

— О, бачиш,— радісно захихикав Долгін, потираючи руки.— Зі, ти чуєш? — Він штовхнув ліктем в бік дружину.

— Не називай мене цим дурним ім'ям,— суворо проказала вона,— і взагалі не мороч голову людям на святковому вечорі.

— Я не морочу, я хочу правди.

— Ти її дістанеш,— загадково пообіцяв Максим, і Долгін наче протверезів від цих слів.— Я обіцяю тобі, Дмитре Івановичу.

— Побачимо, побачимо,— пробурмотів Долгін.— От у моєї Зі все ясно. Свіже повітря, вправи, змагання, рекорди... А ми з тобою? Що ми? Чого ми воюємо, коли нам треба підписати угоду на вищому рівні? А щодо атома, Нерчин, то тут у тебе перебор. Ясно?

— Неясно.

— Доводжу: справа темна. Суцільний експеримент. Головне вирішено, ти знаєш, що я маю на увазі. А всі розмови про інші можливості — блеф.

— І ти віриш в те, що говориш? — поцікавився Максим.

— Непохитна істина. Готовий поклястися.— Долгін підніс два пальці над головою.

— Жаль мені тебе,— серйозно проказав Нерчин.

— І уявіть собі, мені теж його жаль,— озвалася Зіновія,— дуже він самовпевнений, мій чоловік.

В очах Долгіна засвітилися злі вогники.

— Ти б помовчала,— хрипко наказав він дружині.— А ти, Нерчин, прибережи свої жалі для себе і для когось іншого...

Долгін багатозначно глянув на Максима і відійшов від нього.

— Нудний тип,— сказала про нього, як про стороннього, дружина, і Нерчин зауважив:

— Вам краще знати.

— Ото і кажу. Тільки не думайте, що ви кращий. Ви у тому ж дусі, тільки що впертіший.

— Впертість часом потрібна.

— Часом,— підкреслила Зіновія.— А знаєте, я зникну. Так би мовити, по-англійському звичаю. У подруги іменини, і мене там чекають. Я думаю, що моя відсутність не позначиться на науковій дискусії?

— Дозвольте думати, що ні.

— Дякую. Коли будете справляти весілля, покличте. А тим часом заходьте в гості. Гарантую: Долгін вам не псуватиме нерви.

Зіновія` зникла, але Нерчина атакувала Зоя. Вона dokonче воліла пояснити, чому прийшла сюди з директором. Вона хотіла знати, чи подобається цей інженер Нерчину? Як на її переконання, то він просто вірець нової людини. Сміливий і чесний.

— Чи довго довелося вам мучитися, щоб відкрити такі поклади?

— О, я співчуваю Катерині,— прошипіла Зоя і відійшла до свого кавалера.

Нерчин охоче б зник. «Але зробити так,— подумав він,— схоже буде на втечу». Один раз він уже спробував. Максим згадав докір Федора Архиповича. Він пройшов у кабінет господаря, де Рудич, Сухоруков, Шульга і Куцевич трохи підвищеними голосами вели суперечку. Максиму недовго треба було чекати, щоб розібратися, у чому річ. Куцевич обстоював свою доктрину, як він любив називати своє розуміння завдань інституту.

— Гіпотеза для мене нічого не варта, коли я зразу ж не маю реальних фактів.

Він повторив це речення тричі, наче думав, що цим остаточно переконає своїх гостей.

Шульга поклав йому руку на плече.

— Послухайте, колего, повірте моему досвіду. Даремно ви обрали собі таку хибну позицію. Учений мусить експериментувати. Від ваших переконань тхне вузьким практицизмом. Коли дотримуватись його, ніколи не пощастить відкрити щось нове, рухатись вперед. Це тупцювання на місці. Це, зрештою, споживальницький підхід до науки. Чим швидше ви відмовитесь від цього, тим краще буде для вас. Краще для вас особисто в першу чергу.

9

Вночі, коли Куцевич лишився сам на сам з своїм невдоволенням і своїми сумнівами, він думав:

«Чому Шульга так сказав? Що він мав насправді на думці? Чому це буде краще насамперед для мене? Взагалі не треба було мені їх збирати. І головне, оцей спритний Нерчин. Як він відшмагав мене! Помилка була і те, що я покликав Ратушного. Хто знає, що він має на думці тепер?»

Куцевич прокинувся з поганим настроєм, і після свят цей настрій не залишав його довго.

Коли на столі Куцевича з'явився синій конверт з короткою адресою «директорові інституту», який разом з іншою поштою поклала в теку секретарка, він навіть не хотів його спочатку розривати. Адже під словом «директору» не було навіть його прізвища. Проте він, заклопотаний іншим, машинально відкрив конверт.

Через кілька хвилин Куцевич вже не шкодував, що зробив це. Прочитавши листа двічі, Куцевич викликав Долгіна і дав йому прочитати листа. На його розуміння, це було дуже важливо. Долгін уважно прочитав невеличкий папірець і згодився з думкою Куцевича.

Треба було прийняти рішення, як бути далі. Викинути лист у кошик не можна. Долгін погодився і з цим. Лист мав значення, хоч він є анонімним. Звичайно, вірити, що висунуте в ньому обвинувачення проти академіка Шульги справедливе, Куцевич не міг. Але лист сигналізував. Лишити його отак собі без всякого реагування було б злочином. Долгін з цим погодився. Коли б Шульга був партійною людиною, все стало б зразу на своє місце. Але справа тут делікатна. Це розумів і Куцевич. Те, що під листом не було підпису, нічого не означало. Той, хто писав, хотів лишитися інкогніто. То його право.

— Послухайте, Долгін, адже Шульга влітку був у Парижі?

— Був,— підтвердив Долгін.

— От бачите,— Куцевич ткнув пальцем в те місце на папірці, де писалося про якусь там зустріч у Парижі з Шульгою.— Справа справді набирає поганого смаку.

Куцевич відчув якесь внутрішнє задоволення. Але це не повинен був помітити навіть Долгін. Тоді, щоб загладити свої попередні слова, він суворо сказав:

— Мовиться про честь нашого колеги, ми мусимо бути уважні.

— І принципіві,— багатозначно додав Долгін.

— І принципіві,— охоче повторив за ним Куцевич.— Що ж, я пораджуся де слід.

Але Куцевич вирішив не радитися. В той же вечір він подзвонив Шульзі і попросив його, коли той матиме час, завітати у інститут. Шульга сказав, що почуває себе погано, щось коверзує серце, але коли справа нагальна, він вранці заїде.

— Справа стосується вас особисто, вельмишановний Федоре Архиповичу. І у ваших інтересах добре було б з'ясувати дещо зразу, щоб мені легше було давати пояснення у відповідних інстанціях.

— Якщо зможу, то завтра заїду,— пообіцяв Шульга і поклав трубку.

Куцевич подумав: «Він занепокоївся. Це факт».

Але і сам Куцевич відчував якесь занепокоєння. Тим часом план у нього був нескладний. Він покаже лист Шульзі. Так би мовити, по-приятельському попередить. Цікаво, що той скаже, прочитавши лист.

...Шульга з'явився в лабораторії у Нерчина неждано. День тільки починався. Він зажадав розрахунки і схему. Перебігаючи матеріали стомленими очима, потираючи рівно підстрижену борідку, він водночас слухав, що йому доповідав Максим.

Грицишин, Катерина і Передерій сиділи за столом навпроти нього. Шульга вислухав Максима і поклав перед собою схему.

— Я вас незабаром викличу до Москви. Думаю, що після того як ви поставите свій експеримент, треба остаточно наслідки подати на комісію. Як ви вважаєте?

Шульга питав у Максима, а дивився на Хома.

Хома розгубився. Невже йому відповідати на це запитання?

Виручив Максим:

— Гаряд, але я думаю, що перші наслідки будуть не раніше наступної весни.

Шульга стулив повіки. Він щось прикидав, ворушачи пальцями. Зітхнувши, він підвівся і, не прощаючись, сказав:

— Постарайтеся зробити це швидше. Я ще зайду. А тепер повинен побачити Куцевича.

Не в формі наш патрон,— сказав Хома.

— Зате ти в формі,— огризнувся Грицишин.

— Скільки ти з'їв вареників у родичів, що твоя «форма» втратила всякий зміст? — пустив шпильку Хома.

Грицишин махнув рукою і промовчав.

Максим замислився. Його стурбував вигляд Шульги. Федір Архипович був незвично похмурим. Обличчя його наче посіріло, і глибокі синці лежали під очима.

Дивно було те, що Шульга пообіцяв зайти і не заходив, хоч минуло більше двох годин. Невже він так довго сидить у Куцевича?

— Піду погляну,— сказав сам до себе Максим.

В коридорі він зустрів Долгіна. Той спинив його.

— Між твоїм патроном і шефом відбулася не дуже приємна розмова,— загадково повідомив Долгін.

Нерчин чекав. Знаючи Долгіна, він розумів, що навряд він обмежиться тільки цим коротким повідомленням. Але Долгін

мовчав, позираючи з незрозумілою цікавістю на Нерчина. Максим не витривав.

— Тобі ж, мабуть, відомо більше, ніж тільки самий факт суперечки?

— Факти — вперта річ,— проказав Долгін, наче на щось на-
тякаючи.

Нерчин розсердився.

— Впертість притаманна не тільки фактам, але характерна
риса відомої тварини,— сказав Максим.

Долгін ображено відсахнувся, поправив на перенісці пенсне
і, дотримуючись свого багатозначного тону, сказав:

— Проте факт лишається фактом. І, до того ж, не дуже при-
ємним. Ти в цьому незабаром переконаєшся. Оревуар, камрад.

Долгін залишив Максима посеред коридора і демонстративно
пішов геть.

Максим пройшов у приймальню.

— Федір Архипович тут? — спитав він у секретарки.

— Йому стало погано, ми викликали машину шефа і одвез-
ли його додому.

— А що трапилося? — спитав Максим, підступаючи до сек-
ретарки.— Що скоїлось з ним?

— Йому стало погано,— повторила вона своїм сухим, три-
скотливим голосом,— ми викликали машину...

Максим кинувся до телефону. Спираючись однією рукою на
стіну і повернувшись спиною до секретарки, він чекав, міцно
притискуючи трубку. Довго ніхто не відповідав, потому пролу-
нав чужий голос.

— Квартира академіка Шульги? — з недовір'ям спитав
Максим.

— Так. А що ви хотіли?

— Як здоров'я Федора Архиповича? Мені сказали, що він
хворий.

— Хворий,— підтвердив той же голос і повісив трубку.

— Не треба було вам дзвонити,— пролунав за спиною голос
секретарки,— я б могла вам сказати...

— Що сказати? — Максим повернувся до неї.— Що саме?

— Ми вже дзвонили,— повідомила вона,— здається, у нього
інфаркт.

— Що? Що ви сказали? Боже мій!

Максим прожогом кинувся в лабораторію.

— Нещастя,— сказав він, спинившись на порозі. Він поба-
чив пополотнілі обличчя друзів, але не міг бачити свого. Тіль-
ки Катря схопила його за руку і зойкнула:

— Максиме!..

— Зачини двері, Хомо,— мовив Нерчин, відчуваючи, що йому бракує сил зробити це. Він пройшов до канапи в кутку і безсило опустився на неї.

— У Федора Архиповича інфаркт. Ви розумієте, в його віці — це...

Максим не договорив. В цій кімнаті ті, що стояли над ним, це добре розуміли.

— Що ж робити? — спитала Катря.— Що робити?

— Про що він говорив з Куцевичем? — стривожено поцікавився Грицишин.— Адже він був у нього.

— Долгін знає,— сказав Максим,— я зустрів його, він на щось натякав.

— Які можуть бути натяки? — обурилася Катря.— Ти член партбюро, він мусить говорити з тобою без натяків. Нарешті треба з цим покінчити.

Через кілька хвилин Катерина Золотаренко і Нерчин сиділи у Долгіна.

— З цим треба покінчити,— рішуче і гнівно говорила Катря.— Чого ти крутиш?

— Товаришко Золотаренко,— обурився Долгін,— як ви зі мною розмовляєте?

— Досить,— твердо сказав Нерчин,— досить, Долгін. Ти комуніст чи обиватель? Що трапилося у кабінеті Куцевича?

— Послухайте, звідки ж я знаю? — жалібно сказав Долгін, розкидаючи руки.

— Ти натякав.

— Я? Я просто сказав, що вони про щось сперечалися. А про що саме, я не знаю. Ну, і потім Шульзі стало погано. У його віці це зрозуміло, до того ж, ви самі знаєте, він провадить якісь там дослідження... ну, і вони дають там усякі випромінювання...

— Цікаво, що ти випромінюєш, крім брехні? — жорстко спитала Катря і, грюкнувши дверима, пішла з кабінету Долгіна.

— Бачиш, товаришу Нерчин, виховання. І це комуністка.

— Так, це комуністка! Справжня. Чого не можу сказати про тебе.

— Дозволь! — скинів Долгін.— Я вимагаю, щоб ти взяв свої слова назад.

— Я це скажу прилюдно, при всіх. Стривай.

— Загрожуєш? — спитав Долгін.— Шантажуєш? Ось ти постривай, ще побачимо, на чийй вулиці буде свято...

— Не на твоїй, або, вірніше, не на вашій з Куцевичем.

Максим сказав це з такою певністю, що Долгін розгубився. Він ще довго сидів спантеличено за столом після того, як пішов Нерчин, і думав:

«Може, справді не треба було починати цієї історії? Зрештою, мало що можна написати в анонімному листі. Але рацію має Куцевич. Адже мовиться там про підозрілі речі. Треба тільки досконалим способом все розслідувати. А при чому тут партбюро? Шульга позапартійний. Нехай директор інституту Куцевич з'ясує. Гарзд, але ж навіщо він мене ознайомив з цим листом? Це міняє справу. Виходить, я в курсі. А може, справді тут щось є? Зрештою, тепер, коли Шульга захворів, є час розібратися в цьому спокійно. А може, він і захворів тому, що з'ясувалися для нього неприємні факти?»

Слово «факти» нагадало, що образив його Нерчин. О, йому, звичайно, все це не подобається. Він за спиною Шульги з своєю компанією усіякі там прожектерські речі робить. Мітить у директору інституту. Аякже!

Поступово певність верталася до Долгіна.

10

В той день, коли лист у синьому конверті читався Куцевичем, містер Барі сидів перед своїм шефом містером Хербі, у Мюнхені, і доповідав. Чим більше він говорив, тим суворішим ставало обличчя шефа. Найнеприємніше було те, що тут же збоку сидів його колишній шеф гер Курт Румлер і, не криючи незрозумілого для Барі вдовolenня, усміхався.

Скільки б Барабаш не говорив, було зрозуміло, що операція «Ромашка» висить на нитці. Неждано вийшов з гри один важіль. Професор Семен Архипович Шульга покінчив життя самогубством. Його знайшли мертвим у ліжку паперододні відльоту Барабаша з Києва. Встановлено було, що він отруївся. У Барабаша були всі підстави зникнути. Хто знає, чи не залишив якогось листа той лікар? Адже тільки за два дні до того він йому дав наказ діяти. І от раптом він вибув з гри. Ось чому містер Барі у спішному порядку залишив Київ.

— Без дозволу,— зазначив з свого місця Румлер.

— Що б ви зробили на моєму місці? — огризнувся Барабаш.— У сорок третьому, коли ви міняли адресу, ви запитували дозволу у фіурера?..

— Припиніть,— наказав Хербі,— а ви мовчіть, Румлер. Вас не питають.

— Слухаю,— догідливо мовив Румлер, звично стукнувши підборами черевиків.

У містера Хербі був свій клопіт. «Ромашка» в'янула просто на очах. Він розумів, що оживити її вже не зможе. Але як про це доповісти Коллінзу? Гроза купчила хмари над головою Хербі. Треба було шукати вихід.

— Послухайте, Барі, вам дадуть текст для виступу, і ви вночі прочитаете його перед мікрофоном. Тим часом ви вільні.

Коли Барабаш зник, Хербі сказав Румлеру:

— Тепер ваша черга. Погляньте, що утнув ваш фатер...

Хербі поклав перед Румлером газету. Той швидко пробіг очима повідомлення на першій сторінці. В ньому писалося, що відомий вчений Рудольф Румлер перейшов кордон Західної зони і попросив притулку в Східній Німеччині. Він виступив з заявою, у якій говорилось, що на Заході збираються реваншисти, що окупаційні емісари відроджують фашизм, що мир під загрозою і обов'язок чесних німців боротися проти небезпеки нової війни.

— Як це розуміти?

Що міг Курт Румлер відповісти на запитання свого шефа?

— Якби тільки він потрапив у мої руки,— сказав він, зміцнюючи ці слова відповідним рухом правиці.

— Але він не потрапив у ваші руки, Румлер. І треба, щоб ваша мати і сестричка виступили з заявою, що батька вашого викрали червоні, що тільки під тортурами він міг виступити з такою заявою.

— О, це я вже зроблю,— пообіцяв Румлер,— будьте певні.

Але містер Хербі вже не міг ні в чому бути певним. Він смикав всі нитки, які тримав у своїй картотечі. Чимало з них рвалося просто від першого дотику. Злагоджена машина давала перебої. Але Хербі докладав всіх зусиль, щоб виправити становище.

Полковник Френк Коллінз не визнавав пауз.

...Вночі по радіо втікач з України, якийсь інкогніто, який не хотів назвати своє прізвище, щоб не пошкодити своїм родичам, розказував страхітні речі про Київ: там замордували відомого лікаря Шульгу Семена Архиповича, голодує населення, два концентраційні табори переповнені тими, які повірили обіцянкам і повернулися з американських таборів.

...Через кілька днів у багатьох закордонних газетах було опубліковано повідомлення про те, що в розмові з кореспондентами дружина відомого німецького вченого пані Урсула Румлер заявила, що її чоловіка викрали червоні, коли він

гуляв по місту. Тепер над ним знущаються і вимагають від нього всякі відомості.

Пані Урсула Румлер просила цивілізований світ втрутитися в небезпеку, яка нависла над життям вченого — її чоловіка.

Професор Рудольф Румлер прокинувся вдосвіта на своїй віллі «Урсула». Садівник Кобленц наче знав, що він скоро повернеться. Все тут стояло на своїх місцях: книги, порцелянові вази, бюст Гумбольдта на консолі каміна.

Представник народного комітету Кройзе вручив ключі від вілли професору.

— Живіть спокійно, ми вам допоможемо оформити пенсію. Вілла ваша.

Професор Румлер не хотів пенсії. Він хотів працювати. Кройзе схвалив таке бажання. Приїхали з Берліна двоє чиновників нового міністерства культури. З'ясувалося, що професор Румлер міг незабаром зайняти свою кафедру в університеті.

Він лежав у ліжку і думав. Як це сталося? В ту мить, коли він переступав кордон зони, він думав тільки про одне: як би вирватися з лещат брехні і облуди. І все. А от тепер його непокоїть і інше: як би почати працювати. Забрати сюди Урсулу, Ірму. Про Курта він не хотів думати. Для нього Курта вже не існувало. Так він і сказав Кобленцу, коли той спитав про Курта. Те, що він у списках злочинців, Румлера не здивувало.

— Я давно його викреслив,— сказав він Кобленцу, показавши рукою на своє серце.

Кобленц приніс газети. Професор Румлер прочитав заяву фрау Урсули кореспондентам. Він лежав і сміявся.

Боже мій, невже вона могла таке сказати? Але сміх розтанув. Урсула могла сказати і не таке. Це ж вона сприяла всім злигодням... Вона витягла його туди, у те прокляте лігво. Нехай вона тепер виплутується. Ось він ще покаже всім. Він доведе, на що здатний старий Румлер.

— Кобленц,— говорить Рудольф Румлер,— нам треба ще пожити. Ще рано іти.

— Аякже, гер Румлер. Життя тільки починається. А вам зараз треба добре спочити. Я піду. Моя дружина принесе вам сніданок. Це добре, що ви повернулися.

Кобленц залишив Румлера на самоті. Коли старий Кобленц каже: «Це добре», то він не помиляється.

Рудольф Румлер тепер сам знає, як добре йому на серці. Він не хоче ні про що думати. Існує в серці відчуття, що йому ще пощастить дещо зробити.

...Через тиждень Румлер поїхав у Берлін. Він виявив рішуче бажання виступити по радіо.

Хвилюючись, він підійшов до мікрофона. У нього була написана промова, але в останню хвилину він сховав її у кишеню. Написані слова не могли вже його задовольнити.

Диктор з деякою тривогою глянув на нього.

— Німці,— почав Румлер і, сказавши це слово, відчув у серці приплив рішучості,— я кажу вам від щирого серця, німці, вас знову прагнуть ошукати. Вас знову хочуть штовхнути у прірву. Я стара людина. Мені кінчається сьомий десяток. Мені нема чого казати вам неправду. Ті, хто прагнуть відновити фашизм, хочуть смерті всім чесним німцям, смерті Німеччині. Об'єднайте свої зусилля. Давайте всі почнемо боротися з підступними ворогами життя. Німеччина лежить в крові і бруді. Це зробили Гітлер і його поплічники. Треба підняти з бруду і крові нашу вітчизну. Вчені мусять бути з народом, а не з його катами. Я закликаю вас, німці, до боротьби за мир і справедливість.

Промова Румлера по радіо зробила свою справу. Фрау Урсула лежала в істерії.

— Майн гот, він збожеволів! — причитувала вона.

Ірма сиділа над нею з сухими очима. Вона думала про батька так, як ще ніколи про нього не думала. Їй хотілося бути з ним.

Приїхав Курт. Він був чужий, наче зовсім незнайома людина. Худий і напружений. Що йому тут треба?

Ірма відчувала до нього щось подібне до ненависті. Курт розмовляв з матір'ю сам на сам. Ірма сиділа у їдальні і думала. Вона повинна їхати до батька. Це брехня, що його примусили виступити по радіо. Вона знала добре свого батька. Коли він не хотів, ніхто не міг його примусити щось зробити проти власної волі.

Курт поїхав, не попрощавшись з Ірмою. Мати плакала ще дужче. Від Ірми щось ховали.

— Що він вимагав від тебе? — спитала вона серед ночі, сівши до матері на ліжко.

— Ірма, він сказав, що мені треба написати листа батькові. І я написала.

— Про що?

— Щоб він повернувся.

— Він не повернеться,— твердо сказала Ірма.— Ніколи.

— Нас посадять у в'язницю, коли він не повернеться,— схлипнула фрау Урсула.

— Однаково він не повернеться.

— Ти збожеволіла,— крикнула мати,— ти така, як він!
— Якби я була така, я б тут не сиділа.
— Ірма! — крикнула в одчаї фрау Урсула, але Ірма вже ви-
йшла. Вона не хотіла слухати свою матір. Вона нічого не хоті-
ла. Починалося страшно. Це вона передчувала.

Містер Хербі прочитав лист фрау Урсули і скривив губи.
— Цим не обійдеться. Ось що, Курт, шеф наказав вам зби-
ратися у дорогу.

Курт Румлер розгублено зацікавився.

«Починається»,— подумав він.

— На карту поставлено багато і насамперед ваше життя.
Або ви привезете його сюди, або ми передамо вас...

Курт Румлер розумів, про що йде мова.

— Коли перший варіант не вийде, треба виявити рішучість.
Ви мене розумієте.

Курт Румлер кивнув головою.

— Тільки не подумайте нас обдурити. Однаково вам вони не
подарують минуле, а коли ви самі завагаєтесь, то ми вам допо-
можемо перейти туди...

Містер Хербі виразно показав пальцем на стелю.

...Коли Курт Румлер з'явився через кілька днів на віллі
«Урсула», у нього в кишені, крім зброї, ще був паспорт на ім'я
кравця Боймлера з Лейпціга. Курт знав, як пройти у віллу
непомітно. Він просто штовхнув віконну раму і опинився перед
батьком, який сидів на ліжку, готуючись до сну.

— Це я, не кричи,— наказав Курт здавленим голосом, хоч
Рудольф Румлер і не збирався кричати. Він тільки поточився
і затулив очі долонею, наче думав, що перед ним примара. Ось
він забере від очей руку, і вона зникне.

Але коли він розтулив повіки, Курт все ще сидів перед ним.

— Швидко,— квапив він,— одягнися, машина на нас чекає.

— Я нікуди не збираюся. А тобі раджу йти в органи влади
і здатися. Ти злочинець.

Батько говорив спокійно, надто спокійно. Це роздратувало
Курта.

— Послухай, у мене мало часу. Одягайся.

Курт зробив крок до батька.

— Якщо ти не підеш...— почав Курт і почув з вуст батька:

— Тоді ти мене вб'єш. Так? Так от, я не піду. А вбивати то-
бі ж не вперше.

— Ти підеш,— зашепотів Курт,— підеш. Ти мусиш. Я тебе
примушу!

— Ні! — так само рішуче сказав Рудольф Румлер.— Іди геть. Я не хочу тебе бачити і не хочу з тобою розмовляти. Іди геть!

— Тихіше,— зашипів Курт,— тихіше. Заткни пельку.

— Звір, проклинаю,— сказав спокійно Румлер, не знижуючи голосу.— Нікчема.

Холодний піт виступив на чолі Курта. В цю мить він думав про Хербі.

— Останній раз наказую.

— Ні! Іди геть!

Рудольф Румлер випростався на ліжку. Поруч стояла людина, яка була його сином. Господи, що ж це таке? Хіба можливо це? Тепер вже Рудольфу Румлеру було байдуже. Буде, що буде. Він не бачив, як рука Курта з пістолетом піднялася врівень з ліжком. Гострий біль пронизав йому плече, наче розчавив його в безжальних лещатах.

Постріл пролунав для нього далеким і вже нічого не значущим громом.

Курт Румлер одним стрибком опинився біля дверей. Він штовхнув їх і в цю мить побачив перед собою Кобленца. Вистрілити він не встиг, залізна рука стисла йому лікоть, і пістолет упав на підлогу.

— Падлюка,— крикнув у обличчя Курту старий Кобленц і ударив його в перенісся важким кулаком.

Захлинаючись власною кров'ю, Курт озвіріло пручався в міцних руках.

11

Розмова ця після всього, що сталося, була зайвою і непотрібною.

Федір Архипович дивився на Куцевича і намагався зрозуміти все, що той говорив, старанно добираючи на диво слизькі слівця.

Вітер стукав у просторі вікна кабінету. Крізь напіврозкриту квартиру вривався шум вулиці, сповнюючи серце Шульги тривогою.

Куцевич золотив гірку пілюлю масними словами про майбутнє. Нехай, мовляв, гарячка мине, дещо з'ясується, і все піде по-старому.

Шульга потер жилявою рукою погано виголені щоки.

Ні, по-старому нічого не піде. Але чи треба це доводити Ку-

цевичу? Нехай він виговориться. Зрештою, і його красномовство матиме кінець.

— Ви це близько не приймайте до серця, але ж треба з'ясувати...— закінчив нарешті Куцевич.

Минуло півтора місяця. Все почалося восени. Тепер сніг вкрив вулиці Києва.

«Що ж вони там з'ясовують? — подумав Федір Архипович.— Навіщо вони ускладнюють все ясне і просте?»

Раптова кволість налила важким оловом м'язи. Він нахилив голову, щоб не бачити запобігливої, нещирої усмішки Куцевича. І все ще існувала надія: Куцевич вже не такий крутий, як твердять. Можливо, вся біда в його обмеженості? Ця думка примусила сказати:

— Бачите, погано те, що я вибув з ладу. Тепер невідомо, коли я знову зможу приступити до роботи. А час не жде. Час — невмолима річ.

Шульга стомлено склепив повіки, не побачивши уїдливої усмішки Куцевича.

«Можеш філософствувати про час, скільки тобі заманеться,— мстиво подумав Куцевич,— але тепер час працюватиме не на тебе». Він не втримався, щоб не сказати вголос те, про що, зважаючи на хворобу Шульги, вирішено було йому тим часом не говорити.

— Бачите, шановний Федоре Архиповичу, є думка в певних колах лабораторію вашу в нашому інституті закрити. Її доцільність поставлена під сумнів. І от вам не треба поспішати, лікуйтесь, Федоре Архиповичу, спокійно і не хвилюйтеся. Все з'ясується,— заспокійливо додав Куцевич і підвівся.

— Атож,— впевнено проказав Шульга,— все з'ясується.

Спіраючись на бильця, він важко підвівся з крісла і одверто сказав:

— Рано мене поховали, колего. Рано тішитись.

Переляк і замішання залякли в очах Куцевича. Йому несила стало приховати своє розгублення.

— Пробачте,— пробурмотів він,— дозвольте.. Невже ви...

— Ні, ви вже мені дозвольте,— рішуче продовжував Шульга,— ви вже мені дозвольте. Я вас слухав уважно. А тепер вислухайте мене. Ви поквапилися, шановний колего, не врахували обставин. Нехай мене тимчасово виведено з ладу, але існують мої товариші, мої учні. Їх ви не врахували. Вони працюватимуть. Брудна фальшивка запаморочила вас усіх. Що ж, майте самі з цього клопіт. А мені байдуже.

Шульга замовк. Похитнувшись, він ухопився за спинку крісла, важко перевів подих і пошепки сказав:

— А тепер ідіть. Ідіть і не приходьте сюди більше.

...Тремтливими пальцями він відніс до вуст пляшечку з валідолом.

...Шульга почув над собою стурбовані голоси. Він лежав на канапі і, не розтуляючи повік, намагався пригадати, як же це він опинився на ній? Адже він стояв біля стола, коли пішов Кудечин? Наче кризь запону долинули слова:

— Боже мій, не треба було пускати до нього нікого.— Це сказала Надія Яківна.

— Тепер пізно бідкатися. Але маєте науку на майбутнє.

А це повчав її лікар. Хто ж іще міг отак спокійно і водночас рішуче промовляти? Шульга ж не без зусилля розклепив повіки і, намагаючись усміхнутися, повідомив:

— А я все чув.

— От і прекрасно,— сказав лікар,— проте краще для вас, коли ви поспите.

— Ніхто не знає, що краще,— впевнено мовив Федір Архипович,— і навіть ви, друже Макаре Петровичу, теж не знаєте.

— Ні, помиляєтесь, я знаю. Принаймні знаю, що краще для вас саме тепер.

— Відпочинок. Повне виключення. Забути про все. Адже так?

Лікар невдоволено похитав головою.

— Вам треба мовчати і спати. Принаймні зараз.

Шульга склепив повіки. Втома тисла на нього, як грозова хмара. Важка кволість огортала тіло незримими липкими простирадлами байдужості і викликала в свідомості щось схоже на боягузтво. І це почуття було настільки нежданим і страшним, що він відчув свою безпорадність і нікчемність перед лицем неволимної жорстокої хвороби.

Далекими стали люди і події. Чиясь рука легко торкнулася його чола. Ніжна прохолода шовкової долоні була для нього рятівною рососою. Він знав, це рука Надійки. Йї можна сказати про все. Вона зрозуміє. Та сказати їй він нічого не зумів, такою важкою і непереборною були втома і кволість.

Одужання скидалося на повернення з далеких і небезпечних мандрів. Він відчув його саме в той ранок, коли Надія усміхнулась до нього і міцно стисла його схудлу руку.

В кабінеті гостро пахло ліками. Вперше за багато днів цей дух викликав в ньому бажання швидше розвіяти його.

Той день, коли він самотужки пройшов через їдальню і вмостився у кріслі, став знаменною віхою. Тепер він міг спокійно сам з собою повести довгу і послідовну розмову. Те, що скоїлося, не вважалося вже йому примхою злої долі. Йшла боротьба, і він не міг і помислити, що її вир міг би обминути і його. Думати так було б помилкою. Брудні руки викопирсали брудну справу. Йому кинули в обличчя звинувачення, побудоване на клепах. Рівновага зрадила його саме тоді, коли треба було повести рішучу боротьбу.

— Чого домоглися недруги? — спитав він у себе. І відповів: — Загнали мене у глухий кут.

Тепер настав час вибиратися з цього глухого кута.

— Нічого, виберуся,— сказав Шульга вголос.— Видряпаюсь,— додав він.

Крадькома озирнувся, чи не почула його стурбоване бурмотіння Надія. Але ні. Він був один з своїми мислями, і він міг отак думати, сперечатися з самим собою.

Отже, розумів Федір Архипович несхитно, треба набиратися сил і треба скоро вирушати у битву. Якусь часинку щось схоже на зрадливу байдужість колихнулося у серці. Він притулив долоню до грудей, наче прагнув притишити його схвильоване пульсування. І в цю мить спливли у пам'яті слова вірша:

Помираємо, ні, не помираємо,
Порохом ідемо в тебе, земле.

Шульга простягнув перед собою руки. Бліді долоні не викликали у нього задоволення. Позбавлені, здавалося, незмивних плям від реактивів, вони виглядали напрочуд немічними. Це були руки нероби.

«Такими я вас не залишу,— мислено пообіцяв їм Шульга.— Ви у мене попрощаете»,— запевнив він їх і сховав руки у кишені халата.

Дні одужання, проте, не були безклопітні. Поволі намотувався клубок подій. Серйозною перешкодою стало рішення консилиуму. Невгамовний Макар Петрович привів з собою на квартиру до Шульги трьох своїх колег і молоду лікарку-кардіографа. Жарти Федора Архиповича щодо людей у білих халатах, їхньої невмолимості та підозрілої обережності успіху не мали. Йому довелося скоритися. Коли його достатньо нам'яли і вистукали (аж захекався повновидий терапевт, якого всі шанобливо називали «професор»), Федір Архипович дозволив собі попередити лікарів:

— Майте на увазі, я добре знаю латину.

— А ми говоритимемо рідною,— втішив професор і, опускаючись у крісло, твердо сказав: — Ще місяць суворого режиму.

— Слухаю вас, колего,— озвався Макар Петрович, наче це стосувалося його особисто, а не Федора Архиповича.

Шульга розгублено поглянув на лікарів і вирішив краще не сперечатися.

Лікарі ще довго шепталися у їдальні з Надією Яківною, але то вже мало обходило Шульгу. Місяць бездіяльності здавався йому тепер найстрашнішим. Він розгубленим зором обвів стіни кабінету, високі полиці, заповнені книжками, портрети у важких рамах. Порожній письмовий стіл по-справжньому перелякав його. А коли погляд його затримався на простінку між вікнами, де висіла збільшена фотографія Євгена, він відчув, як у стомлене і понівечене серце ввійшло щось гостре і неприємно повернулося там.

Федір Архипович затулив очі долонею, наче цей рух міг відгородити його від того, що вже сталося...

Тим часом лист, написаний на друкарській машинці вправною і письменною рукою, лист, зміст якого так круто перевернув все життя Федора Архиповича, маючував із теки в теку, уважно читався і змушував тих, хто його читав, відкопиривши уста, знизувати плечима, розводити руками і знову не без долі огиди перечитувати плетиво гострих і безжальних речень, які клали тавро на всю постать академіка Шульги.

Тепер, коли лист отой був вже не у синьому звичайному конверті, а в теці, і коли йому товаришували ретельно написані стенографістками протоколи та додана особиста записка професора Куцевича, про яку той, звичайно, не сказав Шульзі, він перестав вже бути сигналом, той лист, а став справою. А ставши справою, він набув якихось магічних властивостей, які примушували багатьох, від яких залежала вже доля не тільки Федора Архиповича, а й самої справи, виявити, як вони вважали, певну настороженість, яку вони воліли визначити словом «об'єктивність».

Так, справді, Федір Архипович ніколи й не думав приховувати, що син його Євген пропав безвісти на війні, він і на мислі не мав від когось заховати те, що у Парижі якийсь підозрілий молодик, що назвав себе журналістом, сказав, що може зв'язати його з сином, який, за його словами, начебто працював тепер в зрадницькій організації «Визволення». Федір Архипович, повернувшись, написав заяву до Президії академії з проханням допомогти йому перевірити цей факт.

Єдина людина, якій він нічого не сказав про цю неприємну зустріч у Парижі, була дружина. Краще нехай вона про це не знає, вирішив Федір Архипович, повернувшись з Парижа. Але Надійці довелося про це дізнатися згодом і при досить скрутних обставинах.

Проте справа існувала як щось незаперечне. Тепер вже потрібні були докази іншого порядку. Хоч у декого, хто читав справу, певності в імовірності написаного в листі не було, проте існувала постановова, з якою не рахуватися вже ніхто не міг. Вона, щоправда, нічого не доводила в розумінні підтвердження тих звинувачень, про які писалося у листі, але вона вимагала перевірки. Так чи так, а справа не могла просто лишатися десь на полиці у запиленій шафі. З легкої і досить настирливої руки Куцевича їй дали хід. Отак і закрутилося колесо. Щоб спинити його, потрібно було зробити тільки один рух. Але ніхто не наважувався зробити цей рух.

Федір Архипович не знав, що у той день, коли суворий і безапеляційний консиліум виніс важкий для нього новий при- суд — ще місяць сидіти вдома, Максим Нерчин гаряче доводив другому секретареві райкому Ратушному всю безпідставність і безглуздість звинувачень, висунутих під тиском Куцевича вченою радою проти Шульги.

— Послухайте, товаришу Нерчин,— перебив його стомлено Ратушний,— все, що ви тут сказали, можливо, і має рацію, але зважте, в листі йдеться про те, що академік Шульга хотів встановити зв'язок з сумнівним іноземцем, що син його працює у ворожій Батьківщині організації в Західній Німеччині, і Шульга адже сам не відкидає того, що він бачився з отим, так би мовити, журналістом, як же можна нехтувати цим, довіряти йому важливу державну справу? Ми і так виявили себе лібералами... Нехай він одужує, і ми тоді разом, спокійно, без гарячки, розберемося. А те, що ви тут говорите про Куцевича, мене просто дивує. Воно погано тхне, товаришу Нерчин.

Ратушний невдоволено поглянув на бліде обличчя свого співрозмовника і зраділо ухопився за телефонну трубку, не дочекавшись навіть, коли відлунає дзвоник. Він мав надію, що Нерчин підведеться і піде.

Максим і не думав йти. Він цупко вчепився пальцями у поручні крісла і став чекати закінчення телефонної розмови. Максим знав одне: з цього кабінету він піде тільки тоді, коли секретар райкому визнає всю безглуздість звинувачень, висунутих проти Шульги, які привели його до важкої хвороби.

Спочатку Максим не прислухався до того, що говорив Ратушний, але, почувши прізвище Куцевича, насторожився мимохит.

Ратушний скося позирав на Нерчина. Максимові було зрозуміло, що господареві кабінету його присутність при цій телефонній розмові не дуже приємна. Але Нерчин не збирався виходити. З одноманітних і коротких речень, мовлених у трубку Ратушним, він зрозумів, що у нього запитують про інцидент з академіком Шульгою. У Максима виникло безглузде бажання вихопити трубку з рук Ратушного і сказати тому невідомому, хто витягував слово за словом з небалакучого Ратушного: «Слухайте, не морочить собі голови, вся справа і копійки не варта».

В цю мить Ратушний поклав трубку і, допитливо глянувши у вічі Максимові, сказав:

— Виходить, ви вже поквапилися написати скаргу у вищі партійні інстанції, товаришу Нерчин...

— Хіба я не мав права? По-перше. А по-друге, не скаргу, а лист.

Максим полегшено зітхнув, відкинувшись на спинку крісла.

— Хіба це заборонено? — спитав він уїдливо. В цю хвилину стриманість і байдужість Ратушного викресали в ньому гнів. Він нахилився у кріслі і спитав знову: — Чи я повинен був попередньо спитати у райкомі, кому і що писати? Адже під листом стоїть мій власноручний підпис, і це не анонімка.

Ядуча злість душила Нерчина. На що мусив він витрачати час? Хто поверне Федору Архиповичу втрачене здоров'я? І чи зможе він взагалі вже працювати так, як раніше?

— Ви знаєте, товаришу Ратушний, колись цар Петро Перший провів закон, що коли на людину зведено наклеп і наклеп не підтвердився, то кара, яка передбачалася за інспірований злочин, повинна була впасти на голову наклепника.

— Не знаю, що там писали царі, і раджу вам менше про те думати, але справа-то полягає в тому, що так просто заяву на академіка Шульгу ми ще не можемо вважати наклепом. Це треба ще довести. А от ви заважаєте спокійно і об'єктивно розібратися в цій справі. Своїми листами заважаєте. Єдине, в чому я вас підтримую,— я теж проти закриття лабораторії Шульги. І я доведу це до відома керівництва інституту.

— За це я вам вдячний,— сказав Максим.— Це прекрасно. А щодо листа, то я думаю, що лист допоможе швидше переконатися тим, хто повірив брудному папірцеві, що йдеться про

звичайний наклеп,— вперто мовив Нерчин.— Помисліть, коли б Шульга захотів залишитись там, він би не повертався сюди. І взагалі хто може припустити таку дурну догадку?

Максим, наче вжалений, схопився з крісла. Йому самому стало не по собі від такого припущення.

— Зрозумійте, навіщо Шульзі було вступати у якісь відносини з підозрілими людьми? Адже сам він, приїхавши, звернувся з проханням допомогти йому...

— Досить, товаришу Нерчин,— сухо проказав Ратушний.— Ваша заява, яку ви послали у вищі інстанції, буде передана нам, і ми додатково вас потурбуємо. Але я раджу вам потовариському: поки що не здіймайте галасу у себе в колективі. А от ви, це нам відомо, весь час тільки і говорите про якісь склоки з боку Куцевича. Навіщо? Ви знаєте, що ми повинні дати вам характеристику в зв'язку з передбачуванним вашим від'їздом за кордон? — раптом спитав Ратушний.

— І тепер ви її, звичайно, не дасте...— засміявся Максим, беручись за кепку.

— Думаю, що ви в запамороченні від своїх ще не зовсім ясних успіхів,— ухилився від відповіді Ратушний.— Ми вас ще потурбуємо.

Він нахилив над паперами голову, давши зрозуміти Нерчину, що розмова вичерпана.

Нерчин позирав на годинник. Минав визначений термін побачення. Вони розмовляли з Федором Архиповичем про все, але обидва уникали, наче змовившись, говорити про те, що насправді їх турбувало. Максим попросився. А Шульга, лишившись на самоті, віддався клопітним думкам, пірнув у свої суперечки, які тепер, з часом, не видавалися для нього такими вже неперекорними і страшними.

Федір Архипович прагнув виправдати той холодок, який оточив його, і настороженість з боку колективу хотів розуміти як цілком справедливу. Але боліло, і цього він не міг позбутися. В тому холодку, в тому обережному чеканні таїлося недовір'я. Чому? Як це воно народилося? Він не хотів і припускати, що за всім цим стоять люди, які навмисне, з брудною метою, воліють накинути на його ім'я зловісну тінь. Він відкидав це припущення з першої ж хвилини, коли йому кинули в обличчя безглузде звинувачення. Хто міг навіть припустити, щоб він, Шульга, погодився на якісь розмови з виродками роду людського... А втім, це припускали. Йому це не говорили у вічі, але припущення це зле ховали за плутаниною загальних слів, за

всіма тими розмовами про «обережність», «об'єктивність» і цілком природну пильність.

Ніхто не хотів зрозуміти, що кидали вони тінь не тільки на нього, а торкалися недозволено брутально до імені його сина, який був чесний воїн і патріот і, Федір Архипович твердо вірив,— лишився чесним. Він не припускав і не міг припустити іншого.

Нехай Надійка вірить ще, що Євген існує. У нього вже такої віри не було давно. Жорстокий вир війни поглинув Євгена. Що ж, він був не єдиною жертвою заради щастя Вітчизни. Хіба тільки він, Шульга, лишився без сина?..

В тривожних думках повзли години, сповнені отих терзань і клопітних шукань. Але сили для цього ще не було. Він дивився стомленими очима на папки з паперами, листи і телеграми з Москви, від Мезенцева, Вергасова, ретельно складені на полиці над столом руками Надії Яківни. В них таїлися думки, які були важливіші за все оте безглуздя, яке купчилося навколо його особи. І дивним було для нього самого навіть, він так якось раптово подумав про це, що за всі ці важкі, довгі, нескінченно довгі дні він ні разу не подумав про ту руку, яка писала брудний лист, сповнений якихось невимовно підлих обвинувачень. Більше того, коли йому хотіли дати той лист, щоб він прочитав його, він рішуче відмовився, дізнавшись, що під ним немає підпису. З нього було досить, що йому просто переказали зміст того листа, або, як його називав Куцевич, «сигналу».

Господи, і хто дозволив благородне слово привласнювати анонімному наклепу?!

— Вимушена бездіяльність — важка хвороба,— сказав одного разу своєму лікареві Федір Архипович,— а чи існують від неї ліки?

Макар Петрович розвів руками і спробував пожартувати: — Менше про це думати, і вона мине швидко.

Проте вона не швидко минала. Серце таїло в собі щось вороже до нього. Його ж серце стало недобррозичливим до його ж намірів і прагнень. В безсонні ночі він думав про минуле, як про щось на диво близьке. Брав жаль за тими вже незабутніми роками. Хто міг би повернути завзяття молодості і впертість її шукань?

Федір Архипович дивився в стелю, по якій снували блакитними смугами відблиски світла фар автомашин, і вслухався в притамований нічню гамір міста. Він знав, що за стіною не спить Надія Яківна, чатуючи його сон, і розумів, що вона знає, що він не спить, і прислухається до кожного шереху в

його кабінеті. Що могло бути дорожчим, ніж оця турбота друга? Тепла хвиля огортала його змучене серце при цій мислі.

— Ні, ми ще поборемося,— сказав він собі якось в одну із таких безсонних ночей і гостро відчув, що це не тільки заспокійливі слова. В них було несхитне рішення, і це розуміння надало йому якоїсь завзятості, яку прочитала в його очах вранці Надія Яківна, сказавши:

— Щось ти вже надумав, Федю...

— Еге ж,— признався він,— ти вгадала.

— Тільки не надто вже швидко?

В її запитанні пролунала одна обережність, але не було в ньому і крихітки невдоволення чи страху.

Федір Архипович це належно оцінив.

— Ти мене розумієш, і ти все схвалиш, але стривай, тим часом ще рано про щось говорити.

Про те, що сталося, вони взагалі уникали розмовляти, навіть в той вечір напередодні страшного приступу. Та Федір Архипович розумів, що Надія Яківна знає все. Її мовчання, як не дивно, було йому відчутною підтримкою.

Підтримкою були для нього думки про друзів. Вони існували, поплічники і товариші. Але і з ними він не хотів говорити про те, що скоїлось. Був переконаний, що сама розмова про все те безглуздя негідна його честі. Міцніла в ньому віра, що все оте нікчемство, бо іншого слова не мав для нього, мусить розв'язатися в тих стінах, де введені в оману люди надали йому значення чогось імовірного.

Для Федора Архиповича імовірним лишалася тільки віра в честь і совість справжніх людей, які розуміють обов'язок комуніста у справедливості, у нездоланній силі правди. Навіщо ж було з кимсь радитись, шукати, навіть нехай у друзів, підтримки, писати кудись (а у нього якось і виникло таке бажання), коли люди самі схаметнуться, візьмуться за розум. Не на оте безглуздя треба втрачати сили, які поверталися до нього.

А вони-таки поверталися. І коли він сказав сам до себе серед ночі, що «ми ще поборемося», то думав він про загадковий клопіт, який завдали нові дослідження, а не про той брудний лист, який так обурливо несправедливо Куцевич називав сигналом.

Про недовір'я, на яке так промовисто натякав той же Куцевич, він не хотів і думати. Можливо, Олександр Олександровичу Богомольцеві він тільки і сказав би: «От бачите, Олександр Олександровичу, яку кашу заварила моя «помилка»...» Але не було Богомольця. Не було. Гіркота від цієї думки вилилася в тугу і повернула мислі Федора Архиповича на ту стежку,

якою не хотілося, аж ніяк не хотілося йому, щоб вони мандрували...

Фауст був легковірний... Вічний філософський камінь — невиправдана мрія поетів в зловісні часи середньовіччя. Вічними можуть бути тільки великі творіння людського розуму, мудрих людських рух. Хіба коли інакше і думав він?! Навіщо ж збивати свої наміри і мислі на манівці? Звичайно, нечесло думати, що тобі пролунав перший дзвоник, як люблять говорити ті, хто насправді не розуміють суворого змісту цих легковажних слів.

— Жити треба мені, жити.

Ці слова пролунали в його душі не як прохання до когось неможливого, і в них не було й крихітки жалоби, в них існувала тверда віра, що це потрібно для чогось значного, для того, щоб встигнути вивершити задум, якому віддав він всі свої роки, все, що мав, чим володів його мозок, чим билося його вже понівечене, старе, але все ж нескорене серце. І те, що він отак саме подумав, було йому великою і рятівною втіхою. Це вже само явилось ознакою звияги.

Так, він переміг. Кого і що, Федір Архипович знав. Про те можна було й не говорити. Він усміхнувся сам собі і тихо крадькома встав з ліжка.

Намагаючись ступати безшумно, він пройшов до письмового столу, намацав на ньому сірники і засвітив світло. Йому не хотілося вмикати електрику, рясний світ котрої помітить одразу Надійка. Він запалив у свічнику дві свічки і тремтливими від радісного хвилювання руками дістав з полицки теку. Опускаючись в крісло і розгортаючи її перед собою, він ще встиг краєм ока вловити праворуч від себе на стіні свою збільшену тінь, а потому вже не помічав нічого.

Він і не почув, як безшумно відхилилися двері і Надія Яківна завмерла на порозі, тримаючись рукою за одвірок. Його ім'я завмерло на її устах. І якби Федір Архипович в цю мить обернувся, він би побачив на її устах теплу усмішку, котра аж ніяк не могла скидатися на осудливу.

Надія Яківна тихенько зачинила двері і ще довго стояла в темному передпокої, притулившись щокою до холодних дверей.

Миготливий вогонь свічок нагадав їй ті давні дні, які вона останніми роками все частіше згадувала. То були дні молодості, безжурності і неповторної легкості, але позбавлені неробства і байдужості.

Похилена над столом постать чоловіка була в цей передсвітанковий час доброю прикметою.

В серце Надії Яківни владно увійшов спокій, і вона пішла до

себе, осягнувши раптом, що втрачена рівновага і певність вертаються під їхню стелю.

...Коли світанок зайнявся над містом золотавими вітрилами сонячної заграви і рішуче залив своїм сяйвом вікна кабінету, Федір Архипович вдоволено розправив плечі і підвів голову над столом. Він піднявся, підійшов до вікна.

Місто прокидалося. І цей вигляд ранкового міста був наймилішим для нього. Його здивувало, як усі ці дні і тижні він забував про свою давню звичку підходити на світанку до вікна і спостерігати, як спокійно і розумно починається життя у рацьковому місті.

Федір Архипович ввійшов у їдальню твердим і веселим кроком, одягнений у свою робочу куртку, і міцно поцілував у чоло Надію Яківну. Він сів навпроти неї і, взявши з її рук склянку чаю, тихо засміявся. Вона по-своєму зрозуміла його сміх і спитала:

— Думаю, що ти сьогодні ще не поїдеш до інституту.

— Сьогодні ще ні,— проказав він,— але взавтра, взавтра — можливо.

— І ти даси мені слово...— мовила Надія Яківна, не договороюючи. Але Федір Архипович зрозумів, чого вона просить, і ствердно кивнув головою, сказавши:

— Можеш бути певна. Я став розумнішим і не збираюся більше хворіти. Нема часу у мене для таких розкошів.

Після сніданку він повернувся до кабінету і, озброївшись окулярами, взявся за свої нотатки. І тут знову неждано і спроквола на нього наринули сумніви. А він так легкодухо вирішив, що вже позбувся їх...

Він переступив поріг кабінету і не так вже певно, як з півгоди тому, ввійшов у їдальню. Надія Яківна ще була там і не здивувалася, побачивши його, наче чекала його появи, сказавши спокійно:

— Посидь зі мною, Федю.

— Ти розумієш, Надійко, що мене мучить,— мовив він, сідаючи,— адже мені зрозуміло, що мені не вірять.

— Хто? — спитала вона, розуміючи добре, про що говорить Федір Архипович, і, не чекаючи його відповіді, продовжила: — Ти питав себе хто? Хто не вірить, адже це головне.

— Правда твоя,— погодився Федір Архипович,— та саме існування того недовір'я, сама підозра, може, у чомусь темному і негідному заважають мені, огортають мене чимсь осоружним. Вночі, вранці я думав, що здолав свої сумніви, і от раптом...

— Слухай, Федю, слухай мене пильно,— Надія Яківна сіла навпроти і сперлась ліктями на край стола.— Ми унікали з

тобою говорити про головне, та й ти мені, власне, нічого не сказав, але я знаю все. І от що я скажу тобі: наш син не міг стати зрадником. Не міг. Він краще помер би, але не зрадив. І може, його нема вже давно. Але ми існуємо, і ми повинні відстояти його честь, бо вона і наша честь. Серед тих, хто закидає тобі обвинувачення, єсть підлі люди, і роблять вони це свідомо, і єсть введені в оману люди, і їм треба допомогти зрозуміти їх облуду. Найгірше, що тебе вивели з ладу, покалічили тобі здоров'я. Але ти вистояв і ти переміг.

Федір Архипович з захопленням і тривогою слухав дружину. Давно він не чув від неї таких слів, мужніх і сміливих. Це говорила мати Євгена, мати його сина, який не міг стати зрадником. І певність з кожним словом Надії Яківни верталася в серце Федора Архиповича.

— Чесні люди тобі не можуть не вірити. І коли хтось ввів в облудну оману твоїх колег у інституті, то треба покарати того, а не псувати здоров'я тобі. І є правда на світі. Я не пізнаю тебе, Федоре.

Гіркота пролунала в останніх словах Надії Яківни, і Шульга, немов застерігаючи від передчасних висновків, вигукнув:

— Стривай, Надійко, я ж не сказав, що злякався і складаю зброю.

— Ти цього не сказав, правда, але існують такі, котрі того і чекають, щоб ти так вчинив. Хіба ти скорився їхній підлій волі?

Очі Надії Яківни спалахнули такою непримиренністю, що Федір Архипович покwapно і рішуче мовив:

— Ні, ніколи.

— У мене немає партійного квитка, Надіє, але я комуніст.— І вже наче не до дружини, а до тих, що чекали від нього відступництва і штовхали на визнання того, чого не було і не могло бути, він твердо сказав: — Я — це моя держава, і моя держава — це я.

...І саме так він другого дня сказав в телефонну трубку Куцевичу, твердо і ясно. І хоч він не бачив, як скривилися в іронічній усмішці тонкі губи Куцевича, але здогадався, що той сприйняв його щирі слова як щит, котрим він хоче себе захистити. Тому по недовгій паузі він додав:

— Через тиждень я буду в інституті. Зробіть з цього висновки і поверніть всіх лаборантів та співробітників в мою лабораторію.

Він рвучко поклав трубку, не бажаючи прощатися з Куцевичем і не чекаючи його відповіді.

Тепер він знову був суворий і нетерплячий і Нерчину, який прийшов до нього з Грицишиним і Золотаренко, сердито сказав:

— А що ви ці тижні робили, Архімеда? Шукали точки опори для своїх незбутніх мрій? Чи, може, вже перекинулись на інші теми?

Нерчин і Грицишин презирнулися. Все йшло по-старому. Максим радісно засміявся, і йому вторив стримано басовитий сміх Грицишина.

— Ну-ну, ви не в цирк прийшли,— невдоволено проказав Шульга, хоч і не зумів приховати, що радісні обличчя його учнів і їхній сміх йому більше ніж сподобалися...

Він показав їм рукою на стільці і сам сів перед ними, взявши в руки зошит з нотатками. І коли він побачив, що Нерчин і Грицишин взялися за свої блокноти, вдоволено хмикнув і заговорив про те, що найбільше непокоїло і хвилювало його в ті дні, коли, як сказав йому Макар Петрович, він перебував між життям і смертю.

В кабінет владно вступив спокій, сповнений стриманої пристрасті шукань відповіді на важливе питання, яке вже довгі місяці стояло перед Шульгою та його найближчими помічниками добре прихованою загадкою.

Під кінець розмови на порозі з'явилася присадкувата по-стать Мефодія Лаврентійовича Ярмоли. Притискуючи до грудей купу журналів, він одразу сповнив сувору атмосферу, що панувала в кабінеті, уривчастими реченнями, які були водночас відповідями на запитання, котрі він сам ставив собі.

Шульга тільки привітно усміхався і не забирав своєї широкої долоні з цупких рук Ярмоли, який довго смикав її, примовляючи усякі слова про свою радість і віру в ту справу, якою всі болять. Хто всі, Ярмола не пояснював, та в цьому, зрозуміло, і не було потреби.

...Йому пригадалася розмова у Парижі з Фредеріком Жоліо-Кюрі в гамірливому кафе на Єлісейських Полях.

В кафе, де вони отаборились за кругленьким столиком, панував гамір, сміх. Молодики в розхристаних сорочках підспівували співакці, яка тягнула вічну смутну пісню про невдале кохання.

Фредерік Кюрі поклав вузьку руку на плече Федора Архиповича.

— Ніхто не хоче думати про смерть. Життя, життя — це найголовніше. В ім'я його ми можемо піти на все. На все,— рішуче мовив він вдруге, і Шульга вловив в його голосі щось значніше, ніж певність.

...Напружені дні у Парижі, зустрічі з фізиками, засідання, оповиті хмарами тютюнового диму, відчуття ліктів друзів і підозріла обережність недругів,— все це лишало в серці свої цеглинки, з яких потім будувалася непохитна певність.

...Музика завмерла, співачка зникла за лаштунками, в кафе стало спокійніше. Жоліо-Кюрі перехилився через стіл.

— Розумієте, друже, в свій час у мене була спокуса замкнутися в своїй лабораторії, відгородитися від всього світу. Але я спитав себе: хто ж скористається з відкриття, яке я зробив? Зважте, що це було в той час, коли в Рейнській ремілітаризованій зоні марширували есесівці, а озвірілі орди гітлерівців вже топтали свободу Чехословаччини. Фашизм стукав у двері моєї Франції, і я подумав, що існує реальна небезпека, тобто що німецькі фашисти перші зуміють скористатися новим джерелом енергії і створять зброю нечуваної досі руйнівної сили. І я пішов у лави Опору. Я став комуністом. Я ніколи не забував мудрі слова П'єра Кюрі, батька моєї дружини. «Я належу до тих,— говорив він,— які вірять, що людство добуде більше добра, аніж зла з нових відкриттів».

Шульга слухав Жоліо-Кюрі і подумав:

«Господи, як то добре, що радянські фізики знищили небезпечну монополію однієї країни на атомну зброю».

І він не здивувався, коли почув з вуст Жоліо-Кюрі:

— Заслуги радянської науки і радянської індустрії неоціненні. Ви вирвали з рук маніяків ту перевагу, яка спроможна була знову штовхнути людство у безодню страшної війни.

І коли другого дня на заключному засіданні конференції Жоліо-Кюрі почав свою промову саме з цих слів, Федір Архипович відчув в своєму серці теплу радість за свою Вітчизну і своїх колег.

«Нехай то як хоче тлумачить наш кшталт життя, але ми і-тільки ми примушуємо атом служити добру і тільки добру»,— з гордістю за свою Вітчизну думав Шульга.

Хоч і далекі були ті дні у Парижі, а згадавши про них, Шульга зволоженими очима дивився на друзів. Він оповів їм про них з жаром нерозтраченого тепла, яке довгі місяці берегло його серце. Коли він замовк і в тиші, тільки відлічуючи час, продзвонив п'ять разів годинник, Шульга подумав: «Як добре, що існує правда, котра еднає чесних людей».

— Яка несхитно велична сила правди,— замислено проказав Шульга,— і ми не повинні це забувати ні на мить. Ні на мить,— проказав він вдруге.

Важка недуга зненацька сплутала всі наміри, примусила відмовитись на який час від них, але Шульга тепер розумів

і вірив, що то вже ненадовго. З тривалої розмови з своїми найближчими поплічниками він з'ясував собі, що у його відсутність справа, проте, не стояла на місці. Досліді, які передбачалося провести, були проведені.

Федір Архипович добре розумів, що горіння Нерчина не могли погасити всі двозначні розмови навколо його імені і що вони, цілком природно, викликали не розгубленість у Нерчина, а завзяття в роботі. Золотаренко, Грицишин та Передерій виявилися добрими поплічниками.

— Максиме, тримайся, не поспішай. Це боротьба,— заспокоювала Катерина, хоч сама готова була видряпати очі Куцевичу і Долгіну.

— Заварили кашу вони густу, а коли її розведуть, всі побачать, як випливе на поверхню бруд...— говорив Грицишин.

Хома Передерій вимагав:

— Треба написати в газету.

Гроза купчила хмари. Тепер вже Долгін не ховав, про що говорили Куцевич і Шульга.

— Існує сигнал,— повторював він щоразу, коли заходила мова про цю історію.

На одному з засідань партбюро Максим зажадав обговорити цю справу.

— Не маємо права,— твердив Долгін.— Шульга позапартійний. Лист поступив не нам. Чому ми мусимо втручатися?

— Справа стосується нас. Зводиться наклеп на нашого вченого, людину, яку ми шануємо і знаємо. Наклеп вивів його з ладу. Він важко хворіє. Чого чекати? Треба втрутитися і припинити цю підозрілу історію.

— Що ви маєте на увазі? — скипів Долгін.— Чому, товаришу Нерчин, ви розкидаєтесь словами? Треба відповідати за свої слова.

Боротьба тривала. Вона ускладнювалась плітками. Максим незабаром відчув нову небезпеку.

На засіданні вченої ради, під час обговорення планів роботи на наступний рік, про лабораторію Шульги не говорилося. Максим подав плани давно. Він одразу ж зрозумів, що це означає, і поставив питання перед Куцевичем, як це розуміти.

— А просто,— пояснив Куцевич,— ваш керівник хворіє дуже серйозно. Нам невідомо, коли він зможе приступити до роботи. Довірити таку справу вам одному ранувато, товаришу Нерчин. Взагалі є думка в наступному році не передбачати подібні роботи у нашому інституті. Це розкіш, недозволенна

в наш час. Витратити гроші на речі сумнівні хто нам дозволить?

— Сумнівні речі доводиться слухати від вас,— заперечив сміливо Максим, коли Куцевич закінчив.— Ви чіпляєтесь за старе. І тому проти всього нового.

— Демагогія! — вигукнув з місця Долгін.

— Я вимагаю обговорити це питання.— Максим не звернув уваги на репліку Долгіна.

Підвівся Мефодій Лаврентійович Ярмола.

— Дозвольте мені висловити свою думку.

— Ви людина зацікавлена,— з невдоволенням зауважив Куцевич,— але коли маєте бажання, прошу.

— Те, що Федір Архипович хворіє, не означає, що треба припинити досліди, які велись під його наглядом. Товариш Нерчин стоїть на вірному шляху. Я вважаю, що досліди треба продовжувати, лабораторія повинна працювати. Плани на наступний рік треба розглянути.

— Є пропозиція розглянути це питання окремо,— поспішив запропонувати Долгін.

— Гаразд, порадилося,— багатозначно сказав Куцевич,— і тоді на наступному засіданні повернемося до цього питання.

Коли Максим розповів в лабораторії про це засідання, Грицишин вніс пропозицію звернутися у Президію академії та в Центральний Комітет.

Куцевич на другий день викликав Максима. Розмова була коротка.

— Ми даємо вам два місяці для закінчення ваших дослідів. Щодо наступних планів говорити зараз передчасно.

— Добре,— погодився Максим.

Він розумів, що почав діяти телефонний дзвінок з райкому.

Боротьба тривала. Максим працював, зібравши всі сили. У нього було одне бажання: в той день, коли Федір Архипович переступить поріг лабораторії, вони йому продемонструють завершене дослідження. Це бажання вело його крізь всі клопоти і турботи.

В поведінці Долгіна Максим відзначив нові риси. Зникла його зухвалість. Мабуть, повіяло чимсь новим. Тим часом Максим мало не падав від втоми. І кожний з них чотирьох був у такому ж стані.

В ці дні лабораторні кімнати нагадували поле бою перед штурмом. Навіть Хома забув свої дотепи. Максим позирав на нього інколи з надією. Вчасний жарт був би тепер доречним. А то вже надто зосереджений мали вигляд Марко і Катерина. Але дарма.

Хома ходив, зціпивши зуби, чаклував над трансформаторами і, погойдуючись, як маятник, записував свої спостереження у зошит.

Часом з'являвся заклопотаний Мефодій Лаврентійович Ярмола, заглядав у щоденник робіт, схвально кивав головою і, промовивши своє незмінне «ну-ну», виходив.

Максим розумів, тепер ніхто не повинен втручатися. Все залежить від нього самого. Якщо виношеній думці дати хід... Але, на жаль, їх було три, навіть чотири ходи. Єдиним, кому хотілося про це сказати, хто порадив би, був Шульга. Та дивно про таке зараз і думати. Федору Архиповичу хоч і полегшало, але про справи з ним розмовляти категорично заборонялося. Он чого домігся Куцевич з своєю надмірною пильністю.

І він стояв тепер віч-на-віч, Максим Нерчин, з своїми сумнівами і повинен був приймати рішення один. Це розуміли і друзі. Вони прагнули довести йому, що покладаються на нього цілком і вірять йому. Хіба цього вже замало? Серце його повнилося почуттям вдячності.

Нарешті прилад, перебудований і доповнений магнітним устаткуванням, стояв на столі. Це був знаменний ранок. Вони всі оточили стіл в урочистому мовчанні. Вигляд у всіх був стомлений і не дуже бадьорий.

Грицишин уважно дивився на прилад, наче вперше його побачив. Максим чекав, що він скаже.

— Піду поголюся,— заявив Марко, водячи тильною стороною руки по зарослих щоках.

— І це все, що ти можеш сказати в таку хвилину? — Катря знищувала його своїм гарячим поглядом.

Грицишин здивувався:

— А що ж ще? Нарешті можна піти і спокійно сісти в крісло до перукаря.

Спокій Грицишина сподобався Максимові. Виходить, Марко вірив. Тільки Хома і Катерина лишилися невдоволені його поведінкою.

В цей ранок Максим повірив в здійснення мрії так, як ніколи.

— Почнемо,— сказав він тихо.

— А Грицишин? — нагадав Хома.

— Він не забариться, якраз з'явиться в потрібну хвилину, щоб у належному вигляді зустрінути нову частку...

Жарт ніхто не сприйняв. Надто тривожна була хвилина цього початку. Друзі відступили від стола, наче хотіли підкреслити, що ця хвилина належить Максимові і він завоював її чесно. Максим попросив:

— Хомо, струм.

Він почув за спиною клацання вимикача.

— Катре, стеж за лічильником.

— Гаразд,— озвалася Катря і стала поруч. Максим чув її затамоване дихання.

Дослід почався.

Коли двері рипнули і Грицишин переступив поріг, ніхто не обернувся. Вони розуміли, що то він, по клацанню замка.

Грицишин закрив двері на ключ.

Магнітовідхиляючі платівки діяли бездоганно. Посилена схема електронних ламп давала невідомій ще частці простір. Завіса підіймалася над тими ядерними силами, які зв'язували протони і нейтрони.

Отак у цей зимовий ранок, коли сніг рясно встеляв вулиці і майдани, народжувалась біографія невідомої досі частки. Вона не могла бути тільки одна. Але зараз саме ця цікавила Нерчина.

І він її знайшов.

Мас-спектрометр робив свою справу. Він допомагав визначити масу швидко пролітаючої у магнітному полі зарядженої частки. Тепер лишилося зробити потрібні обчислення.

...Скрина Пандори відмикалася.

· Хто ж скаже, скільки часу потрібно для усвідомлення, що ти стоїш на порозі відкриття? Рік, місяць, день?.. А може, хвилину або коротку, як політ зарядженої частки, мить?

Хто скаже і хто знає? Здебільшого це усвідомлення приходить блискавично. Короткий спалах блискавки ламає виднокруг твого бачення істини, і ти сміливо ідеш їй назустріч. І тоді, в ту казкову мить, думаєш: «Я дещо зробив», радієш: «Ні, я не нездара», і хоч в очах непогасно палахкотить вогонь щастя, але уста не ламає усміх вдоволення.

Сила твоєї настирливості зводить їх ще міцніше. Якась спокуса штовхає відкрити двері, вийти у суворо-чепурний коридор і першому, кого зустрінеш, сказати:

— Еврика! Я знайшов!

...Ти цього не зробиш. Ні! Ти не будеш таким легковажним, і хоч тобі далекі всілякі забобони, але оту приказку «сім раз відмірай, а один раз відріж» ти неодмінно пригадаєш собі, і це стримає тебе від необачного кроку.

Струм думок, втішних і гризотних, сповнених віри і зневір'я, тче павутиння, і воно поступово обплітає твою недавню певність. І от ти безпорадним зором, у якому тільки мить тому яснів вогонь перемоги, обводиш стіни лабораторії, обличчя твоїх вірних друзів, але ж не бачиш їх. Твої руки ще тримають

платівку, на якій зафіксовано політ нової частки, але чомусь вони тремтять.

Катря бере з твоїх рук платівку обережно і владно, і ти чуєш її голос, але не розбираєш мовлених до тебе слів.

Максим затулив обличчя руками і знесило сів на табуретку.

За вікном вирувало місто. Десь близько клично загув паровоз. Ти нічого не чув. Лункіше громових ударів був для тебе докіт лічильника Гейгера, який своєю добре тобі зрозумілою мовою промовляв до тебе.

«Епілог»,— так колись сказала у Деснянську Катря, передбачаючи цей день. Ні. Це, власне, був пролог!

Сили життя долали злих духів, які ховалися у скрині Пандори. Одна з цих невідомих сил була впізнана тут, в цій кімнаті, і це було єдине і найважливіше, що Максим Нерчин розумів і відчував в цю мить.

...Але через два дні Максим, Хома, Катерина і Марко сиділи у Шульги, і Максим, старанно добираючи слова, у які вкладав всю силу своїх переконань, всі свої тривоги, говорив:

— Якщо наш дослід дозволяє визначити імпульс пролітаючої у магнітному полі зарядженої частки, можна вважати...— Максим затнувся, не наважуючись визнати свою перемогу, і Шульга не квапився допомогти, наче хотів, щоб Нерчин сам сказав головне.

Федір Архипович дивився кудись убік. Здавалося, Максимо-ві слова йшли стороною, обминали його увагу, але то тільки могло здаватися. Насправді він пильно слухав, і хоч фотоплівка лежала далеко від нього на столі, він тримав у пам'яті те, що зафіксувалося на ній, те, що підтверджувало успіх Нерчина та його товаришів.

Максим мовчав. В тиші ледве чутно пролунало зітхання Катерини. Хома неспокійно засовався на стільці і скинув очима на професора Ярмолу. Той ворухив між пальцями короткі сторінки з викладками наслідків дослідження, наче вагався, чи слід їх вручити Шульзі, чи, може, краще сховати у свій просторий портфель.

Тільки Марко Грицишин сидів спокійний, трохи нахилившись всім тулубом наперед, поклавши важкі лікті на коліна, і чекав.

Максим розумів, помилки не могло бути. Йому пощастило підняти завісу над невідомим. Елементарні частки, їхній мікросвіт давно вже перестали бути загадковим питанням. Ще в 1932 році вчені довели існування нейтронів і позитронів. Пізніше заговорили про мезони. Ці відкриття дозволили проникнути

всередину атомного ядра, приступити до практичного використання його енергії. І от три дні тому Максим визначив існування нової частки. В цьому не могло бути жодних сумнівів. Шульга в це вірить. І хоч він досі нічого не сказав, але Максим серцем відчув його віру. І тоді Максим наважився, зрештою, і сказав:

— Якщо ми продовжимо, Федоре Архиповичу, свої досліді, це дозволить нам заглибитись в структуру речовини і це, на-решті, стане ще одним підтвердженням невичерпності матеріального світу...

Обличчя Шульги спалахнуло радістю. Усміх бризками заграв у його очах.

— Ось на що спроможна спілка фізики елементарних часток з математикою. Майте на увазі, коли б мені довелося вибирати шлях, я вибрав би той же, що і ви. Ви знайшли нову частку, Максиме. Це ваша перемога! Ось який стрибок ви зробили, друзі...

Шульга підвівся і поклав руку на плече Нерчину.

— Це перемога,— рішуче сказав він.— Перемога,— проказав він вдруге і спитав у Максима: — Тепер ви розумієте, що хотів від вас Вергасов? Ви розумієте, наскільки серйозні були зауваження Зотова?

— Так,— озвався тихо Максим,— я зрозумів це ще в ту ніч, коли вертався з Москви.

— І, мабуть, думали,— з усміхом зауважив Федір Архипович,— чому мовчить Шульга? Чому він не втручається? Штовхнув мене на згубну, плутану стежку, а сам в стороні руки потирає... Так думали?

— Ні,— рішуче заперечив Максим.— Так я не думав ніколи. Але я на мить розгубився і подумав...

— Що все втрачено,— закінчив за нього Шульга.— Але все тільки тепер починається. Тільки тепер. І це кожного разу буде так, друзі мої, такий закон науки, закон руху вперед. Хіба ж це погано?

Шульга схвильовано відступив від стола і широко розкинув руки, наче хотів їх всіх обняти. Мимоволі всі підвелися.

— Я гордий вами, друзі. Тільки давайте умовимося, що це тільки початок, і будемо знову готуватися до штурму.— Федір Архипович по черзі глянув на своїх учнів і тепло мовив: — Ми живемо з вами в часи звершення найпотаємніших і найдерзновенніших сподівань людства. Ніколи ще наука не робила такого стрибка вперед, як в наш час. Ніколи вона ще не розвивалася так швидко, відкриваючи нові блискучі перспективи перед людством, ніколи значення науки в житті не було таким вирі-

шальним, як тепер. І в той же час ніколи ще наука не зазнавала такої небезпеки, як тепер.

Шульга перевів подих. В очах його вже не було іскор-усміху і радості. Велика турбота світилася в його погляді.

— Людям треба жити, а не вмирати. Вчені повинні пам'ятати це краще, ніж хто. Хіба не так?!

— Мирний атом...— мрійно проказав Максим, наче сам до себе.

— Мирний, еге ж, тільки мирний,— Шульга рішуче кивнув головою і, стиснувши руки в кулаки, опустив їх на стіл. Він стояв, нахилившись над фотоплівкою, яка зафіксувала політ нової частки, відкритої Нерчиним, і думав про силу проникливості розуму людини.

— Мирний атом, кажете ви, і ніякого іншого... Всі люди разом мусять в одній лаві боротися за це. І всі учені світу разом з народами. Що може бути прекрасніше? Що може бути розумніше, плідніше для світу?!

Федір Архипович говорив те, в що несхитно вірив, що жило в ньому і ніколи не залишало його серця.

— Я вірю в розум людей, вірю,— гаряче вирвалося у Максима, і, стримуючи свій порив, він мовив спокійніше: — Наша партія, Федоре Архиповичу, ви гартували цю віру.

— Як ви сказали колись, Максиме: «Комуністи, вперед»,— згадав Шульга і повторив: — Комуністи, вперед. Два слова, а скільки в них сили?! І ми доможемося того, що атом буде тільки мирним, спокійним і розумним.

В тиші кабінету ці слова пролунали як клятва всім людям, які чекали від науки миру і щастя.

...Мир і щастя! Хоча сам мир вже велике щастя. Але людству треба більше. І воно, безперечно, прагнутиме досягнути оте більше. Максим Нерчин вперто думав про це в ті тривожні хвилини, і слова вчителя про віру в розум людини сприймалися ним саме тепер в особливо теплотою. Так, справді, те, що вони досягли, тільки початок! Думати інакше — означало би збитись на манівці. А вони всі, учні академіка Шульги, мріяли про велику дорогу.

Звичайно, годі було б думати, що та дорога буде легкою і на ній не буде перешкод. Але Максима Нерчина вони не лякали. Скриня Пандори саме тепер не виглядала такою таємничою, як ще деякий час тому. Злі духи, що ховалися в ній, повинні потерпати.

Можливо, що настроїв Максимів передався його товаришам. Можливо, що і Федір Архипович вловив той струм хвилювання, яким повнілися думки Максима і його друзів. Справді, то

був початок пролога. І хоч нікому не кортіло закричати: «Еврика», і хоч ніхто з них не думав спинятися на половині дороги, а проте вони спільно уявляли, як важко ще буде попереду.

Шульга з особливим інтересом вдивлявся в заклопотані обличчя своїх учнів, і його тішило, що й тіні самовдоволення він не міг вловити на них. Йому сподобалась зосередженість рухів, суворі, бодай навіть урочиста мовчазність, немов вони хотіли чатувати якусь особливу тишу, що незримо вступила у стіни його кабінету. Він сам не помітив, як пройнявся цим настроєм чекання чогось особливо потрібного, без якого не уявляєш собі свого існування; без чого завтрашній день стане позбавлений будь-якого сенсу для тебе. І тоді, тамуючи в серці своєму радість, він схвильовано сказав:

— За роботу, друзі мої! За роботу!

12

Ще в ту хвилину, коли Нерчин відкривав двері Долгіну, і навіть тоді, коли Долгін сів навпроти нього, поставивши на стіл закорковану пляшку вина, він все ще був запаморочений втомою і важким сном. Протираючи очі і відстороняючись від світла, він поступово вертався у дійсність.

— Що це ти серед ночі? — спитав він нарешті у Долгіна.

Долгін похмуро подивився на годинника.

— Факт, ніч. Три години. Але я не можу заснути. І от я вирішив прийти до тебе поговорити.

— Чи мало вже на зборах ми говорили? — позіхнув Максим.

— Там одне, тут друге.

Долгін взявся за пляшку.

— Треба відкрити, у тебе знайдеться прилад?..

— Постав її на місце.— Максим взяв з його рук пляшку і посунув на край стола.— Що це тобі заманулося серед ночі вино пити? Свято яке?

— Свята нема. І не буде свята. Будні. Це ясно. А от тебе слід поздоровити.

— Мене? — Нерчин здивувався.— Скрутило тебе після зборів. Ото плещеш нісенітницю. А міг...

Максим не докінчив і махнув рукою. Перед очима постали партійні збори, галас і суперечки, погрози Куцевича напочатку і обіцянки вивести всіх на чисту воду за втрату пильності, а потім каяття.

Промова Долгіна, нудна, довга, з явним бажанням вигоридити себе. Виступ професора М'якенького, який відповідав сут-

тю своєю прізвищу промовця. Залізна логіка Грицишина, гарячі слова Катерини Золотаренко, несхитні принципи професора Ярмоли...

Все зараз відновлювалося у пам'яті уривками, та найменше вже хотілося про все це думати. Але тут, наче живе нагадування, сидів Долгін, якому збори висловили недовір'я як секретарю партбюро, і це підтримав перший секретар райкому у своєму виступі.

Він і сказав, що Куцевич нічого не зрозумів в нових обставинах, які склалися у житті, що він дотримується вузького практицизму і це несумісно з дослідницькою роботою...

— Послухай, Нерчин,— почав Долгін,— я мушу з'ясувати отут зараз, віч-на-віч, що ти мав на увазі, заявивши на зборах, що я потурав створенню нездорової атмосфери у інституті?

— Ти ж чув. Навіщо повторювати?

— Не треба,— погодився Долгін.— Але ти поставив на мені хрест. Чому?

— Я не піп, Долгін, що ти вигадав? Я кажу тільки, тобі треба працювати, а ти хочеш керувати. А для того щоб керувати, не маєш підстав, ото і крутишся в хвості подій... Заважаєш тим, що працюють.

— Он як! — Долгін наче зрадів.— Тепер ясно.

— А тоді неясно було, там, на зборах?

— Там? — перепитав Долгін.— Там всі твої в один голос мене валили, мене і Куцевича. А тобі ж я не раз говорив про Куцевича. Ти повинен був це визнати.

Максим махнув рукою.

— Облиш. Краще іди і виспись. Трагедії ніякої нема. Випий валеріанових крапель і виспись, Дмитре Івановичу.

Максим подивився на розгублене обличчя Долгіна, і щось схоже на співчуття до нього колихнулося в серці. «А хто ж винен? — спитав себе Максим.— Хіба не він сам винен?»

— Є чутка, ти будеш директором.

— От бачиш, знову ти по-старому: «Є чутка...» Ех, Долгін, Долгін!

— Ні, ти не перебивай. Чутка з певного джерела. І от я хочу з'ясувати, як нам тепер працювати разом? Чи захочеш ти...

— А разом ми з тобою і не працювали досі. І директором я не буду.

— Будеш,— впевнено твердив Долгін.— Ти хитрий. Ти тільки приховуєш, поки не вивісять наказ.

Максим засміявся.

— Так ось чому ти з'явився серед ночі! Тоді ти переплутав події. Я тобі можу дати адресу нового директора.

— Ясно. Ти переїдеш у нову квартиру. Одна кімната для директора мало. А все ж...— Долгін показав рукою на вино.— Може...

— Ні,— рішуче відмовився Максим.— Підеш, візьми його.

— Проганяєш?

— Сиди. Я тільки кажу, вино не забудь забрати.

В цю мить злість піднялася в серці Максима. Хто ж то сидів перед ним? Чи ж є якась крихта від нової людини в душі у Долгіна?

— Невже ти не розумієш, куди ти скотився? Невже ти думаєш отак і жити?

— Запитуєш? Чи повчаєш?

— Запитую. Тебе вчора добре повчили. Тільки бачу, не на користь.

— Бачиш, Нерчин, у нас все було тихо, спокійно, як у справжній науковій установі. Ми працювали солідно, з нами рахувалися, ми виконували свої плани, наш шеф організував справу так, що, і газети нас ставили у приклад. І от прийшов твій Шульга, неспокійна людина, привів вас, тебе, Грицишина, Золотаренко, Передерія, ви все переплутали. Ярмола став вибрикувати, а він був найтихіший. Аспіранти з вас почали приклад брати. Одразу стало ясно, ти мітиш в директори, хочеш зіпхнути Куцевича. А права? Права на це маєш? Скажу щиро: ні. Що ти зробив для цього? Це критика, Нерчин, ти слухай.

— Я слухаю. Але це не критика. Це крик міщанина, який дивиться через віконце своєї нори на світ божий. А тобі ж допомагають підступити до просторого вікна, показують тобі дорогу і кажуть: «Іди цією дорогою». Ось тільки що ти говорив: «Тихо жили...» Тихо, справді, тільки у цій тиші запліснявіли у вас душі. Яка ж то наука, коли ви все озираетесь і боїтесь глянути вперед?

— Виходить, ти віриш Шульзі? Сигнал, на твою думку, анонімка. Може, скажеш, що я її написав?

— Якби я так думав, ти б отут не сидів, я б не розмовляв з тобою.

— Ну, за це спасибі. Ти знаєш, Нерчин, я вже трохи випив,— признався Долгін.— Прийшов додому, самотньо стало. От і випив. Думав, з тобою ще поговоримо, вип'ємо, а он що вийшло.

— Ми і говоримо.

— Ні, не так говоримо,— поскаржився Долгін.— За кордон їдеш? — спитав він раптом.

— Іду,— підтвердив Максим.— Спочатку в Москву.

Долгін замовк. Сидів, похиливши голову на руки.

— Не вийшло у мене. Не вийшло,— наче собі самому доводив він, і Максим не став з'ясовувати, що саме не вийшло.— Значить, я вже секретарем партбюро не буду. Це факт.

Долгін наче чекав, що скаже на ці слова Максим. Нерчин вперто мовчав.

— А ти їдеш захищати мир? — перейшов він на інше.— Чому ти?

— Спитай у тих, хто мене посилає,— порадив Максим.— З тобою, мабуть, не радились.

— Факт. Характеристики не брали. А я б дав.

— Уявляю.

— Можеш. Це ти можеш. У тебе нерви міцні. А от я програв...— визнав Долгін.— Не той квиток витяг.

— В тому і твоя біда, що ти все норовиш квитки витягати, а не трудитися. Хіба так може думати комуніст?

— Не може,— погодився Долгін,— але говорити може. Це порівняння, і все.

— Погане порівняння. Але це твоє переконання, ось в чому причина твоїх невдач.

— Як же це все трапилось? — спитав Долгін, широко відкривши почервонілі очі.— Ти мені скажи, чому і як?

— Надто багато ти хочеш від мене. Поступово сам зрозумієш, якщо будеш ширим.

— «Ширість» слово не те. Не люблю це слово. Дивно одне, як то Хома Передерій, без року тиждень у партії, а мене називає міщанином з партквитком.

— Це я сказав тобі,— нагадав Максим,— а Хома інше говорив.

— А справді, ти. Не забув, значить. Хто ж буде директором? Долгін підвівся і потягнувся рукою до пляшки.

— Забираю,— пояснив він свій рух.— Так хто ж? Хитруєш. Звичайно, ти! Джерело певне.

Максим, низавши плечима, теж підвівся і мовчав.

Долгін, дивлячись собі під ноги, рушив до дверей. Вже на порозі він обернувся і спитав:

— Виходить, позапартійному Шульзі довір'я, а мені, комуністу, ні?!

— Поганий ти комуніст,— тихо промовив Максим.

Долгін рвучко смикнув до себе двері і зник за ними.

Через тиждень, у Москві, відновлюючи в пам'яті нічний візит Долгіна, Максим вирішив: нічого він не зрозумів. Звідки ж бралася та порода людська, що в своїх невдачах здатна

звипувачувати будь-кого, тільки не себе? Що ж тепер, в новому суспільстві, породжує їх?

Відповідь могла бути одна — тривала боротьба старого з новим. Воно не могло зникнути в один прекрасний день. Було б легковажним вважати, що з усіма пережитками покінчено. І хоч Долгін був майже ровесник, літа тут не важили. Вирішувало інше. І саме це «інше» важко було розпізнавати в людях.

Максим, оформивши документи і познайомившись в Комітеті захисту миру з членами делегації, яка вранці вилетіла на конгрес у Париж, все ще не міг в повній мірі відчутти, що на якийсь час відривається від роботи, що лишилася в Києві.

Тут же в Комітеті з'ясувалося, що Шульга вилетить на два дні пізніше.

Максим згадав, як радісно Федір Архипович сприйняв повідомлення про наслідки дослідів. Наче то була його власна перемога. Так і сказав Федір Архипович:

— Коли б мені довелось вибирати шлях, я б вибрав той же, що і ви. Ви знайшли нову частку, Максиме. Це ваша перемога! І все тепер виглядало просто.

«Добрі справи завжди виглядають просто».

В устах Катрі такі слова, мовлені пізніше, важили багато. Після тої ночі, коли вона зайшла до нього, після спільних тривог і клопотів він так і не бачився з нею віч-на-віч. Вони обоє наче уникали такої зустрічі. Було враження, що вони бояться її.

Коли товариші дізналися, що Максима рекомендують у склад радянської делегації, Катря зашарілась.

Хома зразу порадив:

— Піди на Монмартр. Там здорово!

— Коли ти там був останній раз? — усміхаючись, поцікавилась Катря.

— Радий я за тебе, Максиме,— щиро проказав Марко Грицишин.— Скажи всім від нас, що ми міцно стоїмо за мир і за заборону атомної бомби. І ніяких війн — ні холодних, ні гарячих. Ніяких!

Ранок на Внуковському аеродромі перед відльотом видався похмурий. Сонце ховалося за хмарами. Дув пронизливий вітер. Делегація зібралася вся в залі, де юрмилися пасажири закордонних рейсів. У всіх був піднесений настрій. Поруч з митрополитом, з яким познайомили Нерчина, стояв відомий письменник і палив люльку. Коваль, ім'я якого знала вся країна, пояснював академіку Вергасову, що похмура погода не має жодного значення для польоту. Двоє англійських джентльменів з цікавістю позирали на делегатів. Прийшов офіцер у формі прикордонника, вручив паспорти.

— Зичу вам успіху,— побажав він,— відстоюйте мир як слід.

До виходу на льотне поле лишилося п'ять хвилин. Максим кинувся на телеграф. Думка прийшла раптово. Він мусив це зробити зараз. Він хвилювався, наче вирішувалася його доля.

Накидавши текст телеграми, Максим простягнув її у віконце телеграфістці.

«Київ Тургенєвська 24—9 Катерині Золотаренко Люблю Максим».

— Зворотну адресу,— нагадала телеграфістка, з цікавістю позираючи з віконця на автора лаконічної телеграми.

— Проїздом,— відказав ніяковіючи Максим.

Дівчина, усміхаючись, виписала квитанцію і поклала перед вікном.

Максим схопився пізно. Гроші він усі здав. Як же бути?

— Такий текст можна кредитувати,— пожартувала телеграфістка.— Вважайте себе моїм боржником. Згодна приїхати на весілля.

...В літаку Максим подумав, що це друга телеграма, яку він посилає Катрі.

В ту неділю, через дві години після відльоту Нерчина з Москви, Василь Васильович простягнув Катрі телеграму. Вона розірвала бандерольку.

Василь Васильович побачив, як Катря, прочитавши телеграму, зблідла і, тримаючи її перед собою, наче в руках у неї був не клапоть паперу, а ніжний келих, по вінця повний животворного трунку, з якого вона боялась виплеснути бодай краплинку, пішла у свою кімнату.

13

В Празі на Рузинському аеродромі Федору Архиповичу Шульзі аташе радянського посольства, який зустрів його, пройшов з ним у залу чекання і там, старанно добираючи слова, сказав:

— Я попрошу вас не хвилюватися. Будь ласка, тільки не хвилюйтеся.

— Що трапилося? — спитав стурбовано Шульга, піднімаючись з крісла. Він щойно вийшов з московського літака. Через півгодини мав відправитись літак на Париж. Доля неодноразово наражала на несподіванки, але сьогодні найменше вони були б доречні...

— Нічого страшного, так що, прошу вас, не хвилюйтесь, тільки, звичайно, для вас несподіванка...— Аташе, молода людина в світлому макінтоші, розгублено усміхався, остаточно

заплутавшись, розуміючи, що провалює таку дуже делікатну справу, яку доручив йому посол, сказавши: «Зважте, Шульга переніс важке захворювання, йому не можна хвилюватися, і треба це повідомлення переказати йому делікатно, обережно, підготувати його належним чином».

«Підготовка» явно не вийшла. І тоді аташе вирішив іти навпростець:

— Бачите, Федоре Архиповичу, в чім справа, радянським військовим органам у Берліні пощастило вирвати з табору для переміщених осіб вашого сина Євгена. Він живий, здоровий і незабаром буде тут. Ось телеграма. На зворотному шляху з Парижа він вас зустрінє на аеродромі.

Шульга взяв тремтячими пальцями простягнутий йому складений вчетверо аркуш паперу і знеможено опустився у крісло.

— Живий...— шепотів він.— Євген живий... Женька! Тут буде.

— Може, водички вам? — затурбувався молодий чоловік.— Тільки, прошу вас, не хвилюйтесь.

— Я не хвилююся,— запевнив Федір Архипович, а з очей його котились сльози, і він не витирав їх.

«Спокійно,— наказував він собі,— спокійно,— твердив він своєму серцю.— Ти мусиш витримати. Мусиш. Горє ти витримало. Чому ж ти радість стрічаєш з таким страхом?»

Він розгорнув аркуш паперу. Літери стрибали перед очима.

— Що це? — запитав Шульга.

— Повідомлення репатріаційних органів. Посол просив, щоб ви особисто ознайомилися з листом.

Федір Архипович витер хусткою очі. Аркуш паперу підстрибував у його очах. Представник посольства з острахом дивився на нього.

Так. Все було саме так, як повідомив цей молодий чоловік. Щоб чим-небудь відвернути увагу Шульги, аташе раптом сказав:

— Знаєте, мене теж звать Євген.

— Дозвольте мені вас розцілувати,— попросив Федір Архипович і міцно притис молоду людину до грудей.

— Послати телеграму Надії? — подумав уголос Федір Архипович.— Але ні. Я боюся за неї. Боюсь. Краще написати в листі все докладно. А що докладно? Адже я сам нічого не знаю.

Сили верталися до нього. Треба було щось робити. Може, лишитися тут, у Празі, і чекати на приїзд Євгена? Але хіба він мав право? Не для себе ж летів він у Париж. Через день там відкривається Перший конгрес на захист миру. І так він спіз-

нювався. Радянська делегація вже прибула туди вчора. Бути там вчасно — його обов'язок. Так би сказав і Євген. Хіба можна навіть вагатися?

Виходило, віра Надії перемогла. Справдилась. Він увійде в зал конгресу, і з ним разом увійде Євген. В його серці битиметься серце Євгена, серце Надії...

Федір Архипович вирвав з блокнота листок і став писати: «Сину мій, вдячний будь нашій великій Вітчизні, а ми вдячні тобі, що ти вистояв і лишився таким, яким ми тебе виховали...»

Сльози набігали на очі. Федір Архипович не бачив того, що писав. Він подав листок аташе і попросив:

— Прошу вас, особисто вручіть синові... Скажіть... Та ви самі розумієте, бачите...

В чекальному залі репродуктори розносили приємний жіночий голос:

— Увага, увага! Літак Прага — Брюссель — Париж відлітає через десять хвилин. Прохання до пасажирів вийти на поле до літака.

— Будьте спокійні, ми все зробимо, не хвилюйтеся...— запевняв аташе.

У той вечір, виходячи з літака на аеродромі Орлі, Федір Архипович Шульга думав про людину, яка з своїми теплими словами у важкі і тривожні дні його життя прийшла до нього і наче віддала йому частину тепла свого серця. Ця думка принесла йому певність в своїх силах. Нехай їх було вже не так багато. Вік не той, але вони, ті сили, міцного гарту, вони — справжні сили розумного життя, які спроможні здолати смерть.

Навстріч йому з величезного, на всю стіну, блакитного поля плаката летіла голубка Пабло Пікассо. Вона несла на крилах своїх мрію народів, висловлену в одному короткому, але такому жаданому слові: «Мир!»

Кілька чоловіків і жінка з букетом троянд у руці підійшли до нього.

— Мосьє Шульга, від імені мосьє Жоліо-Кюрі ми вітаємо вас,— сказала жінка, даючи квіти Шульзі, і Федір Архипович вдячно схилився над її рукою. Коли він підвів голову, то вже поруч з ним стояв Максим Нерчин. Вони сердечно безмовно обнялися.

— В готель,— сказала жінка шоферові, коли вони, пройшовши через кордони поліцаїв, сідали у машину.

— Ні, зразу туди, в комітет конгресу,— попросив Шульга.

— А може, все-таки відпочинете? — спробував заперечити Максим.

— Я відпочив, друже мій, тепер треба працювати. Треба туди, де товариші готують завтрашній день.

Тьмяно освітлена приміська вулиця всотала в себе машину, а через кілька хвилин наче виштовхнула її на залиту електричним сьйвом площу. Це вже починався Париж.

Федір Архипович глянув на Нерчина, який уважним зором стежив з вікна машини за гамірливою юрбою і облетеними неоновими рекламами будинками.

— «Я хотел бы жить и умереть в Париже, если б не было такой страны — Москва»,— ви це згадали? — спитав Федір Архипович у Максима.

— Москва,— мрійно сказав Максим,— я сьогодні, чекаючи вас на аеродромі, весь час думав про Москву. Приємно милуватися Парижем, коли є на світі Москва.

— О, Моску,— відгукнувся з свого місця шофер, торкаючи лівою рукою свій берет,— вів ля пе, Моску! Моску — де ля пе, мир...— пояснив він.

— Москва — мир! — повторив Нерчин слідом за шофером.

Федір Архипович подумав про Євгена. Де він зараз, у цю мить? Що думає він? Сказати Нерчину... Але ні. Нехай вже пізніше. Надто довго ніс він у серці біль свій і горе, і він тепер наче боявся злякати щастя, яке торкнулося своїми теплими крильми його грудей...

...День 20 квітня 1949 року запам'ятався Максимові Нерчину на все життя.

Він сидів в групі радянських делегатів і напруженим зором дивився на трибуну.

Зал Плейель повнився різноголосим гомоном всіх мов світу. Дві тисячі делегатів з сімдесяти двох країн, шістсот журналістів зібралися під цим склепінням.

Одне тільки слово — «мир» — привело сюди, в Париж, у цей зал, негра з далекої африканської країни, бедуїна у білій чалмі, старенького індуса, тибетського ламу, англійського докера, жінок-арабок, які трималися весь час за руки, наче боялися, що вони загубляться, чабана-австралійця, відому заокеанську красуню кінозірку, режисера, фільми якого переможно мандрували по світу, письменників, книги яких читали скрізь, італійських партизанів, що покінчили з Муссоліні, пастора з баварського селища, православного митрополита, філолога, який сорок п'ять років вивчав складні стародруки, ксьондза, що брав участь в русі Опору, мексиканського генерала, міністрів, вчених, які розбудили сплячі сили ядра атома і тепер прагнули

схопити за руку тих, що хотіли ними сплюндрувати життя на змученій і вистражданій землі...

Стрекотали кінокамери. Спалахували бліци фотоапаратів. Шипіли переносні, портативні магнітофони. Всі повторювали на всіх мовах одне слово — «мир».

А навколо залу Плейель стояли сотні парижан і приїжджих, що не могли потрапити усередину. Те, що відбувалося за стінами цього будинку, стосувалося їх. Там вирішувалося важливе для всього людства, і там говоритимуть від імені людства.

Наряди поліції оточували площу та всі близькі вулиці. Міністерство внутрішніх справ вжило серйозних заходів. Дотепний правий журналіст дозволив собі у газеті жарт:

«Алярм! Мир наступає».

Полковник Френк Коллінз сидів у номері готелю «Георг V» і читав газети, наче оперативні зведення.

П'ятий день, як він у Парижі. А чого домігся? Ну, не пустили деякі делегації з країн Східної Європи. Але з Москви всієї приїхали. Це виглядало як компроміс.

Французькі міністри діяли обережно. Ясно, що вони боялися своїх червоних. Вони сиділи на двох стільцях.

Френк Коллінз натискав на всі кнопки. А що вийшло? Сюди навіть прибув Чарлз Томас, той клятий Фітельберг, якийсь фермер з Алабами, вдова забитого на війні солдата з Чікаго... Це вже не його вина. Гульд повинен справедливо розсудити. Куди дивиться Федеральне бюро? Найбільшого удару зазнав Коллінз сьогодні вранці. Він прочитав у газеті, що з Берліна прибув професор Рудольф Румлер. Ось і його фото. З перев'язаною рукою, і поруч з ним дочка.

Коллінз зім'яв газету, кинув на килим і рвучко підвівся. Він наступив на газету важким черевиком і вилаявся. Але все це не міняло справи. Румлера розтоптати, як оцю газету, не вдалося. Більше того, довелося випустити радянського офіцера, отого сина російського вченого. Росіяни так підтиснули, що нікуди було дітися.

Куди пішли долари? Що робить той крутий Хербі? А синок Румлера, можна не вагатися, все виплеще на суді. Як подивитися в очі Гульду? Так і свердлить йому вуха тріскучий голос боса:

«Коллінз, ви нездара, віслоук, вам ціна один-два центи».

Коллінз хапає пляшку мартеля і наливає повну склянку, але раптом відсовує. Очі нашттовхуються на «Юманіте». Ось тут все зло! Вони, ці червоні, чинять скрізь опір Коллінзу.

— Стривайте,— цідить він крізь зуби.— Ви ще побачите Коллінза, ви не знаєте, хто такий Коллінз!

В надійних місцях очікували своєї черги племінники «хіросімської тітки»... Там були екземпляри дошкульніші, ніж «товстий» і «тонкий». Час їх пустити у мандри. Одну лише на Париж — і покінчено з цими балакунами. Гаррі став надто боязкий. Але, може, має рацію Аллен? Може, справді у червоних є вже, як він твердить, «Джо-І» — нова атомна зброя. Хто знає? Всі спроби намацати потрібне провалюються одна за другою. Дін Ачесон плеще безупинно язиком про залізну завісу, а тим часом, вигадавши її, ми закрили перед собою світ. Чортзна-що діється! Через годину він буде розмовляти з босом, який відпочиває на своїй яхті в океані. Що він йому скаже? Що доктор Томас сидить у залі Плейель? Що емігрант Фітельберг виступив у «Юманіте» з обвинуваченням «Ерскін Гульд і компанія» в підготовці атомної війни? Що Конгрес миру таки зібрався і що в Празі сьогодні почнеться рівнобіжно конгрес тих, яких не пустили у Францію? Що він скаже босу?

У Коллінза пересихає в горлі. Мартель не та волога, яка втамує спрагу, що мучить Коллінза. Даремно бос вихвалявся: «Ми їх загнуждаємо в Атлантичному пакті».

Гаррі Трумен кинув сто мільйонів доларів і думав, що врятує світ від червоних. Конгрес — жалюгідна купка скнар. Хіба тут треба сто мільйонів? Мільярди, сотні мільярдів, і чим швидше, тим безпечніше.

Коллінз згадав Прагу... З ста мільйонів дещо припало на долю отому Ріпці, Вайді... і іншим телепням. Добре, що він тоді виявив скнарість і не дуже-то розщедрився. Однаково ті гроші викинуто на вітер. Тепер в Празі, на Граді, верховодить Г о т в а л ь д. Комуністи взяли все у свої руки.

Польща, Угорщина, Болгарія, Румунія... Все летіло шкереберть! А тут той червоний Жоліо-Кюрі ще досі лишається верховним комісаром уряду в питаннях атомної енергії. Просто сміх, як вони бояться червоних. Стривайте! Ви ще побачите.

Коллінз стискує кулак і погрожує комусь незримому в кімнаті.

Пляшка мартеля не вічне джерело. Денце її вже не так далеко. А от гнів і лють Коллінза не мають дна. Замість того щоб сидіти тепер в Лос-Анджелесі на своїй недавно придбаній віллі, грітися на сонці після цілорічного лихоманкового життя, він мусить стовбичити у Парижі, стримуючи свою лють, вести переговори, умовляти боягузів міністрів, обіцяти долари, зброю, розкривати їм очі на їхнє майбутнє.

Ні, світ таки погано збудовано. Німецький фюрер був кретин! Це факт. Але дещо у нього у голові крутилося. Якби у нього в руках була атомна бомба, він-то знав би, як себе повести. А от Гаррі тільки погрожує і меле язиком перед журналістами. Тут потрібна рішучість. Бос знає, чого хоче!

А що, коли Москва почне перша?

Від цієї думки Коллінзу стає не по собі. Ні! Це неможливо. У них ні чорта немає. Де їм! Проте думка про «Джо-І» лізе в голову і примушує Коллінза трохи втамувати свою роздратованість.

Може, мають рацію французи? Тактикою мусить бути обережність. Поспішати не варто. У них справді є досвід. Стільки часу вони белькочуть про рівність і братерство, і все гаразд... Може, тому вони і тримаються на поверхні. Але ні, таке балансування так само небезпечне, як невдалий трюк у цирку. Все скінчиться катастрофою. Бос має рацію, коли говорить: «Френк, Європа прогнила. Це дірявий мішок, і я не хочу набивати його своїми доларами. З ними треба кіпчатися. Сьогодні холодна війна, завтра гаряча...»

«Еге ж! Спробуй! Послав мене сюди, а сам лежить, мабуть, тепер у своєму шезлонгу. Ну, і йому теж не солодко».

Коллінз мстиво усміхається. Дюпони, Рокфеллери, Моргани йому спати не дадуть. Навіть у справі з родичами «хіросіміської тітки» кожен смикає до себе ключ від скрині... Щоправда, від того Коллінзу не гірше! Але цей конгрес застряв у горлі і не дає вільно перевести дух. Бос вимагав припинити балаканину. А як? Газети підняли вереск на весь світ. Москва розмахує пальмовою гілкою.

«Ну, досить! Стоп, Френк! Візьми себе в руки. Ти не самотній. Смугасто-зірчастий прапор Штатів майорить на багатьох морях і землях. Ми тут, щоб світ перебував у спокої. Ми тут, щоб переступити дорогу комуністичній агресії. Ні, Дін Ачесон таки знає свою справу. Язик у нього немарно телпається в роті. Це здорово придумано! Ось на це вже клюнули і турки... На черзі Середній Схід. Добре було б виштовхнути з Іраку та Ірану англійців. Вони старомодні. Це факт. Це щось подібне до того, якби уявити собі поруч з «кадилаком» останньої моделі старий «форд»...

Так що, Френк, не сумуй!»

Коллінз наливає собі у келих мартелея. Вищідивши його одним духом, він відчуває щось схоже на спокій.

«Візьми себе в руки, Френк, і не розкисай!» Це наказ самому собі. Він вміє виконувати свої накази.

Коллінз виглянув у вікно. Навпроти, над книгарнею, квітневе сонце заливало своїм промінням білу голубку на блакитному плакаті. Над плакатом вітер напинав полотнище. Слова «Мир — людям!» полосули, немов лезом ножа, розлючені очі Коллінза. З якою охотою він намалював би замість голубки атомну бомбу! Може, коли б щедро заплатили тому Пікассо, той малював би не голубів... Але запевняють, що він з червоними міцно.

Час не ждав.

Це Коллінз розумів добре. На атолі Бікіні оті чаклуни-вчені під доглядом військових випробовують нових родичів «хіросімської тітки». Коли їх буде вдосталь, треба буде починати. В цьому не може бути сумнівів.

Коллінз сидить і чекає. Має подзвонити бос. Прийдуть з повідомленням його люди з залу Плейель. Може, нарешті, французькі міністри схаменуться, візьмуться за розум. Може, вони просто розженуть оцих червоних?

В залі Плейель настала урочиста, напружена тиша. Фредерік Жоліо-Кюрі відкрив конгрес. Його голос лунав тихо, але рішучо-твердо.

— Правда мандрує без віз,— сказав він.

Мікрофони повторили ці слова на всіх мовах делегатів конгресу. Їх почули в Празі ті, яких не впустили у Францію. Через день їх будуть повторювати у всьому світі.

...Правда мандрувала без віз. Вона проклала собі шлях крізь плетиво фланкуючих споруд вогню і металу під Сталінградом. Максим Нерчин бачив її сувору силу в ту незабутню ніч, коли з автоматом у руках вискочив на бруствер окопу і німецький солдат підніс догори перед ним руки, лопочучи: «Гітлер капут...»

Її вдумливе лице, тієї мудрої правди, бачив Фредерік Жоліо-Кюрі, коли переконливо заявив:

— Ми, вчені, ще принесемо світові чимало хорошого.

Негр з Алабами побачив правду в ту мить, коли людина з Москви, сталевар Бережков, делегат конгресу, потис йому побратньому руку і міцно обняв.

Правда стояла поруч, пліч-о-пліч з доктором Чарлзом Томасом, коли він на всі підступні запитання в Комісії по розслідуванню антиамериканської діяльності сказав:

— Ви не Америка. Вас жалюгідна купка. Американців мільйони. Вони не хочуть війни. І ви не примусите мене працювати для війни.

Леон Фітельберг побачив правду в суворі дні самотності. Правда радила йому: «Вертайся в Німеччину, в ту, яка піднімається з попелу і руїн, яка несе в серці своєму пам'ять про Тельмана і Лібкнехта».

«Правда перемаже!» — виголосив колись чеський патріот Ян Гус, стоячи на вогні, і Рудольф Румлер повторив його слова у той день, коли дбайливі руки відсунули від нього смерть і повернули його в життя. Він хотів тепер жити і працювати для ствердження правди.

...Партизан з Італії тис руку радянському вченому академіку Вергасову і безнастанно повторював:

— Правда — Москва. Москва — правда.— А потім додав: — Мир!

...Правда і мир йшли пліч-о-пліч. У всі часи, в роки лихоліть і в роки щастя.

Шульга сказав їй «здрастуй» в ту мить, коли в Києві людина, на плечах якої лежав важкий тягар турбот і піклувань про долю і щастя мільйонів людей, прийшла до нього і допомогла зустрітись з правдою.

За правду стояв на смерть його син Шульга Євген.

...Жоліо-Кюрі говорив:

— Один народ, окрема особа неспроможні забезпечити себе від лиха війн. Тільки спільні зусилля народів всіх країн дадуть змогу досягнути цієї світлої мети. Кожний з мільйонів людей, з яких складаються народи, яким загрожує війна, повинен зрозуміти, що проблема війни і миру — це його особиста проблема, що вона чіпає його безпосередньо і він не може ухилитися від неї. Тим, хто прагне війни, ми спокійно і рішуче скажемо: вам доведеться зважати на нас. Ми звертаємося до всіх чесних людей з закликком: зупиніть найстрашніше лихо — війну! Сміливість і ще раз сміливість! Ми зуміли об'єднатися тут. Через рік нас буде ще більше. Ми зуміли зрозуміти одне одного. Ми висловлюємо свою готовність і рішучість виграти битву за мир, битву за життя.

Під час перерви до Нерчина підійшла дівчина у білому пуловері. Відкидаючи різким рухом пасмо білявого волосся з чола і привітно усміхаючись, радісно сказала:

— Гер гауптман!

Нерчин здивовано озирнувся. Поруч з ним стояв індуc у цивільному. Де ж капітан, до якого зверталася дівчина?

— Гер гауптман,— сказала вона вдруге,— ви мене не пізнаєте? Вілла «Урсула», Потсдам. Це вам повинно нагадати...

— Ірма! — Максим ухопив обома руками руку дівчини. — Ірма Румлер, — сказав він вдруге схвильовано, — ви тут. Як це добре!

— Тут мій батько, — сказала Ірма, — він хоче бачити вас.

В пам'яті Максима виринула сумна історія з замахом на життя Румлера, про яку писали у газетах.

— Ходіть мерщій до нього, — запропонував Нерчин.

Румлер чекав їх у холі. Він схвильовано підвівся назустріч. Права рука висіла у нього на пов'язці, і він подав Нерчину ліву.

— От ми і зустрілися, гер Румлер, — радісно сказав Нерчин.

— Ми не тільки зустрілися, гер гауптман, ми тепер разом.

На запалих блідих щоках Румлера зачервоніли плями. Надто багато встало в цю мить спогадів про минуле, щоб можна було щось більше сказати в цю коротку зустріч.

— Фройндшафт, фройндшафт, ось що нам потрібно, — скромовкою твердив Румлер, немов переконував Нерчина. — І ніяких атомних бомб, ніяких.

— Я вірив, — сказав Максим, — вірив у ваш чесний розум, гер Румлер.

Залунав різко дзвінок. Засідання починалося. Делегати конгресу заспішили у зал. Румлер, підтримуваний Ірмою і Максимом, теж рушив. В дверях їх роз'єднали. Але тепер Максим знав, що то ненадовго. Він озирнувся. Ірма помахала йому рукою.

Коли другого дня ввечері Максим побачив стадіон Буффало, йому показалося, що тут присутні представники від народів всієї земної кулі. П'ятсот тисяч чоловік і жінок, молодих і старих, зібралися на стадіон, щоб привітати Конгрес на захист миру. На довгих трибунах обличчям до людей стояли сотні учасників конгресу.

Слово «мир» лунало над стадіоном. Його скандували на всіх мовах.

Голуби миру, живі і на плакатах, панували над полем стадіону.

Коли Максимові сказали, що його просять виступити, він розгубився. Шульга, підбадьорюючи, потис йому лікоть. Він наче сказав одними очима: «Ідіть сміливо». І Максим підійшов до мікрофона.

Дівчина в береті, перекладачка, стала поруч, і вона чимсь нагадала в цю мить Максимові Катерину. Тепле почуття сповнило серце і надало йому сміливості.

Шульга слухав Нерчина і гордився. Ці ж слова сказав би і він з цієї трибуни. То були слова правди, і їх промовляла

радянська людина. Як же було йому не гордитися. Ось вони, люди, такі, як Максим Нерчин, наші звичайні радянські люди, яким можна спокійно залишити розпочату справу. У них високе розуміння обов'язку, честі.

— Справа миру буде міцна і несхитна, якщо народи світу візьмуть її в свої руки... Так говорить моя Вітчизна, а вона знає ціну миру, дружбі і братству народів. Людство вступає в атомну добу з почуттям страху, який ширять ті, хто хоче залякати всіх легкодухих атомною зброєю. Ми кажемо: «Геть атомну зброю! Тільки мирний атом повинен жити. Він мусить рухати мотори, турбіни, допомагати вирощувати врожаї, водити кораблі, долати хвороби, продовжити життя людини на нашій планеті, відкрити їй шляхи у космос».

І ми повинні вимагати заборони атомної зброї як зброї залякування і масового винищення людей!

Люди мого покоління повинні домогтися розквіту атомного віку і зустрінути нову еру з чесними очима і добрим серцем. І всі, хто вірить у світлу долю людства, не повинні допустити, щоб атомна війна розвіяла на прах велику надію людства.

Пізно вночі Нерчин стояв під Триумфальною аркою, біля могили Невідомого солдата. Він дивився в полум'я вічного вогню, яке вітер рвучкими поривами намагався прип'яти до мармурового кратера могильної плити і погасити його, але вогонь не корився, він завзято рвався вгору і стелив блакитно-рожеві смуги на брук.

Невідомий солдат.

Раптом в цих словах Нерчин відчув якусь кривду. Ні! Не треба більше невідомих солдатів. Люди мають власні імена. У людей існує світла мета.

Настане час — під цією аркою теж пройде Правда. З відкритим, сміливим, мужнім обличчям. Отак, як вона іде в країнах, де подолані темні сили зла і сваволі.

Нерчин думав про тих солдатів, імена яких він зберігав у пам'яті своїй, які спали вічним сном у рідній землі, яку відстояли з честю, які віддали останнє тепло своїх сердець чужим землям, боронячи їх від страшної навали. І навіть тих, яких він не знав ніколи в обличчя, він не міг вважати невідомими. У них були матері, батьки, сестри, дружини, брати. Імена їх були відомі. І вони мусять стати відомими.

Сьогодні на стадіоні Буффало, як і вчора в залі Плейель, він ні на мить не забував їх. Вони воліли світ бачити кращим,

в усякій красі вільного життя, і ця воля їх буде священна для Максима, для всіх тих, хто безприкладною впертістю будував новий світ, від імені котрого він сьогодні промовляв.

Часи звершення найсвітліших сподівань настали. Але шлях до звершення був довгий і нелегкий.

Пролунали тихі, обережні кроки. Максим оглянувся.

...Літня жінка, горнучись у просторий чоловічий макінтош, з кошником квітів на лікті, стала поруч. Світло далеких ліхтарів, розхитуваних весняним рвучким вітром, падало на її обличчя то просто, то скісно, і від того воно наче то виникало із сутінків ночі, то відпливало, розчиняючись у них.

Максим глянув у її стомлені, з заляканим у них виразом скорботи очі і, побачивши в кошику маленькі букети фіалок, дістав з кишені гроші і попросив її, забувши, як називаються квіти французькою, німецькою мовою:

— Сіль ву пле... блюмен...

Підозрілий погляд жінки зупинив простягнуту до фіалок руку. Вона відступила на крок назад і сховала за спину кошик з квітами.

Максим розгубився. Мабуть, жінка не продавала квіти. І він хотів вибачитися за свою помилку. Але жінка, випередивши його, ворожим голосом спитала:

— Мосьє німець?

Максим здивовано звів брови. Ось що означав її суворий рух.

— А якщо так? — спитав Максим. — Хіба це щось міняє?

Жінка глянула йому в очі і, перевівши їх на вогонь, що палахкотів у кратері бронзової плити могили Невідомого солдата, нічого не сказала.

Помовчавши, з похиленою долі головою і спрямованими у вогонь очима вона згодом мовила:

— Один в сімнадцятому, другий в сорок другому... П'єр і Жан... Чоловік і син. Хіба то мало?

Вона подивилася на Максима вистражданими очима, у яких виблискували сльозинки, і мовила глухим голосом у ніч:

— І хто мені їх поверне?

І тоді Максим відчув, що він мусить сказати цій жінці, звідки він. Серце підказувало, що він повинен це зробити і не має права мовчати.

— Я з Москви, мадам, — тихо сказав Максим.

Очі жінки все ще дивилися на нього недовіриливо.

— Советік, — спитала вона, — мосьє советік?

— Так, — відповів Максим.

На обличчі жінки, знову вихопленому з сутінків промінням

ліхтарів, виник вираз здивування, але тінь недовір'я наче стерла його своєю впертою рукою.

— Советік, мадам,— проказав рішуче Максим і простягнув їй руку.

— То правда? — вагаючись запитала жінка, зробивши крок до Максима.

— Правда, мадам.

— Чоловік і син,— тихо мовила вона і показала рукою в ніч, яка купчила свої похмурі тіні за Триумфальною аркою.— Там,— мовила вона вдруге,— а навіщо? Для чого?

Біль дружини і матері повнив її скорботний голос, і Максим розумів, що недостатньо одних слів, якими можна відповісти на її горе, що нічого не з'ясують ті слова і не втамують страждання. В її запитанні лунало невтамоване горе всіх матерів на всіх континентах, де вирував вогонь воєн, і наче від імені їх говорила ця незнайома, зламана горем і все ж нескорена жінка в квітневу ніч під зоряним небом Парижа, біля могили Невідомого солдата.

Події в залі Плейель були початком, який віщував, що затьмарене страхом людство прокидається... Адже там, у залі, сиділи поряд, пліч-о-пліч, люди з різних країн, вони були речниками народів, незважаючи на те, що різнилися один від одного багатьма притаманними виключно кожному рисами...

Вони всі прагнули миру людству, спокою землі... І цього вже було досить, щоб вони вірили одне одному. Ця жінка повинна знати про тих, що сидять у залі Плейель. Вона мусить знати.

Максим хвилюючись оповідав їй про те, що діялось там, в залі миру. Він старанно добирав слова, мішав французькі з німецькими.

Жінка пильно слухала його, і зір її яснів.

— Плейель... О! Я знаю, мосьє. Там наш Жоліо... Всі вірять йому. Всі. Там мир, мосьє... Моску де ля пе,— прошепотіла вона, і усмішка освітила спалахом її уста.

Жінка простягнула йому букет фіалок.

Максим вдячно потис їй руку. Жінка на коротку мить припала сивою головою до його плеча. Наче злякавшись своєї слабості, вона легенько відштовхнула Максима і, рвучко повернувшись, пішла геть швидкими короткими кроками.

Максим дивився їй услід, доки вона не зникла в мороці ночі. Він підійшов до могили Невідомого солдата і, схиливши коліно, поклав край бронзової плити квіти, які невиможливо пахли весною і життям.

На світанку далекий відгомін грози став наближатися. Хмари повзли з обрју, ледь обпадені по краях вогнистими язиками сонця. Низовий вітер зашарудів у газонах, пошептав, пововтузився в присадкуватих кущах свидини і затих.

Нерчин стояв на ганку і дивився на дорогу.

Огинаючи котедж, смуга асфальту графітним лезом розтинала лісову гушавину і летіла стрімко до виднокруга, назустріч грозі.

Нерчину хотілося блискавки і грому, бодай би тільки скінчилася загадкова тиша ночі, що не принесла ні розради, ні втіхи.

Покорчена липневою спекою земля спражно чекала дощу. І його серце смоктала спрага. Втамувати її, мабуть, не пощастить зливі.

Трепетно пульсувала на правій скроні неспокійна синювата жилка. Пошерхлі вуста заворушились. Хотілося лаятись, перечити, звинувачувати і доводити... Але він знав, що все те марно, як і марно сидів він всю ніч над старими зошитами і нишпорив у пожовклих сувоях креслень, вертаючи вже в котрий раз до того, що не могло і не повинно було дати правдивої відповіді на питання, яке мучило, не давало спокою всі ці важкі дні і безсонні ночі.

Хмари тим часом затягли небо, суворо і грізно. Грім бив дедалі ближче і ближче, і вже перша крапля важко упала на простягнуту руку, лягла на простягнуту долоню, якусь долю часинки лежала в ній кулькою і зразу ж перетворилася в мікроскопічне озерце. А потому хмари розпанахала блискавка, і дощ, ніби йому та блискавка відкрила дорогу, зраділо, зі злістю ударив олов'яними линвами по асфальту, по газонах, по кущах, і Максим Нерчин підставив йому обличчя, груди, руки. Ніби заохочуючи його, він сердито наказував:

— Давай, давай, не барись!

Він стояв отак під дощем, який, наче для того, щоб краще впоратись, скісно став бити по ганку, ніби хотів загнати Нерчина у будинок. Але Нерчин не здавався. Змоклий і сердитий, сповнений тривоги, він стійко витримував напад дощу і жадібно вслухався у громохкі розкоти грому. Дощові линви існували самі по собі, а він, Нерчин,— сам по собі. Тут не було зв'язку, як і та думка, що непокоїла, плазувала своєю стежкою, руйнуючи всі передбачення і залишаючись під трьома ключами в чаклунській скрині Пандори.

І хтозна, скільки б ще він стояв отак під дощем, коли б не задзвонив телефон, настійно, вимогливо і нетерпляче, як вида-

лося Нерчину. Коли він, лишаючи на підлозі мокрі сліди, пробіг до стільки, чорний злий апарат аж підстрибував, захлинаючись.

Нерчин у цю мить злютів. Цупкими пальцями схопив трубку і кинув гнівне:

— І що ж скоїлось?

— Вас викликає Київ, абонент.— І одразу ж за цими словами телефоністки з міжміської почулося:

— Що ви там, у подушки занурились?! — Голос академіка Шульги пролунав вимогливо, навіть трохи глузливо, і, наче в давні студентські роки, Максим, виправдовуючись, не до ладу сказав:

— Даруйте, Федоре Архиповичу, це я на ганку був... Дощ, знаєте...

— Он як, дощ,— пробасив Шульга,— а у нас спека.

Нерчин зітхнув і, затаївши подих, чекав. Та в трубці було тихо, занадто довго тихо, як видалося Нерчину, і та тиша не могла бути доброю ознакою.

— Сядьте, якщо маєте десь поблизу стілець,— заговорив Шульга.— Сідайте, чого ви вовтузитесь,— роздратовано мовив він удруге, наче бачив, що Нерчин, знизавши плечима, тупцює на місці і не думає сідати. Та ось, повагавшись якусь мить, Максим опустився на стілець і, тільки коли притулився до стінки, відчув неприємну вологу на всім тілі, так що дрижаки побігли спиною.

— Сіли? — поцікавився Шульга.— Ото й добре. Тепер слухайте.

У Нерчина тенькнуло серце. Він стулив повіки і побачив академіка Шульгу. З-під кушавих брів гостро дивилися очі. Той погляд вціляв Максимові в серце. І він зітхнув.

— Передчасно зітхаєте,— зауважив Шульга.— Але маю попередити, справді, веселого повідомлення не буде. Чого ви поспішаєте там?..— докірливо спитав Шульга.— Хто вас підганяє?

Нерчин мовчав. Він просто не мав мужності відповісти Шульзі.

— Важко виправдатися? — спитав Шульга.— Та й не слід. Слухайте мужньо. Ви помилилися. Не завдали собі клопоту поставити дослід вчетверте, вп'яте, вдесьте, всоте і поквапилися опублікувати наслідки. Сьогодні вночі я дійшов висновку, що ви помилилися.

Шульга замовк. Він наче давав змогу Нерчинові отямитися. Він не міг побачити, як усмішка торкнула міцно зведені вуста Максима, як розгладилися зморшки на перенісці і силою

стримуваний смішок забулькотів у горлі. «Що це,— істерика?» — подумав Нерчин. Але то була злість, звичайна, ядуча злість на себе, на свою вперту вдачу будь-що, а пробити чолом броню невідомого відразу, без зупинки, без маневру, без стратегії відступів, чекань, зважувань «за» і «проти», які так полюбляв Хома Передерій. Що ж, Передерій завжди щасливо шукав змоги пофілософствувати і забезпечити собі тривку позицію, щоб потім сказати: «А я попереджав!»

Мабуть, Федір Архипович вловлював настрій Нерчина і не квапив з відповіддю. Пауза затягувалася. Чергова міжміської стурбувалася:

— Ви розмовляєте?

— Атож,— ствердив Шульга,— ми розмовляємо, не дуже весело, але...

— Ми розмовляємо,— і собі пробурмотів Нерчин.

І знову мовчання бігло по незримих дротах від Деснянська до Києва, несучи в собі всі оті полохливі невідомі заряди, які не давали Максимові (та хіба тільки йому) ні спокою, ні перепочинку.

Шульга справді не квапив. Він був милосердний. Але й Нерчин не поспішав. На що ж він розраховував? Невже на те, що Федір Архипович покладе на важелець трубку в Києві, і цим все буде вичерпано... І саме в цю мить народилася відповідь.

— Я не помилився, Федоре Архиповичу.

Голос Нерчина пролунав стримано, жорстко, слова ніби ламалися на скалки, не хотіли іти в мікрофон, але він зусиллям волі вштовхував їх крізь ґратчасту пластмасову перетинку і почув не те що здивовану, а швидше веселу відповідь Шульги:

— Он як! Ану валяйте, кладіть мене на обидві лопатки. Давайте, колего!

— Я не помилився,— трохи спокійніше мовив вдруге Нерчин,— я думаю...

Він затнувся, шукаючи якихось м'яких слів, і Шульга підігнав:

— А ви думайте, не затинаючись, колего.

На цей раз звернення «колего» видалося Максимові іронічним. І тоді Максим наважився, він сказав те, чого не слід було говорити, що видавало його з головою, як зауважив би Передерій, і, розізлившись, що в цю відповідальну хвилину йому на пам'ять сплив знову Хома з його пришелепуватими дотепами, висмалив одним віддихом:

— Я не помилився, частки існують в достатній кількості, їх треба тільки добре вгледіти на плівках, але Золотаренко на

власний ризик змінила технологію дослідження, вона не хоче зазирнути в невідоме...

Максим замовк. Піт зволожив чоло. За вікном на асфальті плюскав дощ. Ударив грім, і Максим здригнувся. В мембрані загарчало. Жіночий голос уїдливо спитав:

— Ви ще говорите?

— Ні,— коротко проказав Шульга. Максим зрозумів, що Федір Архипович поклав трубку. Такого закінчення розмови він не чекав. Він притискав трубку до вуха машинально, і знову гостра, та далеко не рятівна злість повела його думки глухою стежкою. Вже він кинув трубку, вже вшух дощ, і сонце рішуче розсунуло хмарну запону, підігріло асфальт, і легке пасмо випарів поповзло вздовж дороги, він знову стояв на ганку, а злість ще іспувала і пекуче ятрила серце, гнала його в свої темні хащі, а він знав, що треба її позбутися, скрутити і розтоптати. Інакше...

Та саме оте інакше лишалось невловимим, як і невловимим лишався остаточний висновок Шульги, з яким він безумовно ще матиме не дуже приємні розмови...

І всі наступні годшини в цей клятий, а якщо сказати спокійніше,— нещасливий день були схожі на дивний, неприємний збіг обставин.

Треба ж було, щоб першим, кого він зустрів біля дверей інституту, був Хома.

Максим мовчки потис простягнуту руку і пройшов у кабінет, не запросивши Хому. Вже сідаючи за стіл, подумав, що з приводу цього Хома саме зараз ділиться враженнями з Галею, яка з свого секретарського крісла знає, як з ким гомоніти, кому співчувати, а кого просто зміряти байдуже зеленкуватими очима.

З Хомою, звичайно, вона говорила ввічливо. Хома був близьким другом Нерчина. До того ж він заступник завідувача лабораторії. Втім, в очах Галини Грицюк це мало другорядне значення. А от перше — важило чимало. Нерчин поза очі мав наймення «шеф», а в устах Галини це коротке слово набирало магічної сили. І хоч Нерчин забороняв називати себе так, проте Галина стояла на своєму.

Нерчин сидів за столом, підперши кулаками підборіддя, і намагався здолати в собі розгубленість. Він знав, що варто натиснути кнопку і з'явиться через мить Галя. Може, звеліти їй запросити товариша Передерія і в такий спосіб полегшити своє становище, удавшись до дружньої сповіді... Так уже було. Але не тепер. «Не зараз»,— вирішив Нерчин. Дзвінок Шульги та кінець розмови з ним відкинули Максима наче

назад, у хаші невідомого, а тепер треба було шукати стежки, яка могла б вивести його на дорогу...

Він глянув на аркуш паперу. Рукою Галі було чітко надруковано:

«Десять годин — прийом кореспондента «Деснянської зорі».

Десять двадцять — розмова з аспірантами.

Одинадцять — вчена рада.

Дванадцять — лабораторія».

Так. Галя все передбачила для нього на сьогодні. Вона написала його день. Розмова з академіком Шульгою не входила в розпорядок. Її не передбачав і сам Нерчин... Хоча... треба визнати, що десь у глибині свідомості він чекав, що невдовзі вона станеться. Та не сьогодні і не з таким кінцем.

Тут, у цьому будинку з бетону і скла, тільки рік тому збудованому в лісі за двадцять сім кілометрів до Деснянська, Максим Нерчин, саме з волі Шульги, почав самостійне життя. Адже саме ці на диво збляклі слова вжив Федір Архипович на президії академії, коли рекомендував, щоб на чолі нового інституту поставити доктора Нерчина.

— Доктор молодий, так би мовити, свіжої випічки,— пожартував Шульга,— інститут у риштованнях, теж молоденький, їм і козирі в руки. І головне — оперативний простір...

Тоді ці слова лестили, що казати. Треба глянути правді в очі. Лестили — та й край. Максим Нерчин хотів оперативного простору. Він користувався ним уже другий рік.

Сюди, на двадцять сьомий кілометр, одного ранку пізньої осені їх привіз секретар обкому. Машина спинилася біля брами. Вартовий у кожушку, у збитій набакир вушанці суворо глянув на гостя, вітаючись з секретарем обкому за руку.

— Привіз хазяїна, Тимофію Івановичу,— пояснив він вартовому і показав рукою на Нерчина.

Вартовий хмикнув не то схвально, не то осуджуюче, зацікавлено подивився на Нерчина. Супроводжуваний його скептичним поглядом, ввійшов Нерчин на територію майбутнього інституту.

«Не час для спогадів»,— докорив собі Нерчин. Та чи багато треба витратити хвилин, щоб відновити в пам'яті той осінній день, який цієї миті чомусь особливо привабливо виглядає в уяві Нерчина? Ось він, той ранок, у бризках вечірнього сонця. Ось рівні стіни будов з просторими вікнами без перехрестя рам, а за ними оддалік суворий обрис бетонної споруди, яка так і притягує до себе погляд. Біля входу в інститут — невеликий гурт.

— На вас чекають,— киває в той бік секретар обкому.

Максим знав: то майбутні співробітники. З ними доведеться працювати. Все починати спочатку. Іти на пошук невідомого. Втім, для них він теж, мабуть, частка того невідомого, яке треба розпізнати.

— Невідоме — моя принада,— ці слова Шульги були вкарбовані в серці, наче пам'ятний напис на граніті.

Трохи лячно стало, коли одного разу в обкомі партії секретар обкому Кирило Панасович Гайдачук сказав:

— Ваші труди прикрасять наше місто. Я певний, що вони прославлять Деснянськ.

— Не покладайте на нас великих надій,— пробурмотів зніяковілий Нерчин.

— Ми віримо в вас,— зауважив Гайдачук,— а це не мало.

...Так, у них вірили. Ця віра відчувалася скрізь. Їм ніколи ні в чому не відмовляли. Небагато минуло часу, а вже на поштових конвертах, на офіційних листах звичними стали слова «Деснянськ-2».

А сам Деснянськ жив чутками.

— У нас атомники. Чули?..— загадково запитували одні.

— Так. Тепер жди рахуби,— попереджали скептики.

— Яка там рахуба? Почнуть їздити зі всього світу в наше місто. Конгреси, з'їзди, конференції. Нові готелі побудують,— казали треті.

— Виходимо на широку дорогу,— тішились четверті.

...В педагогічному інституті студенти позбулися спокою. Всі хотіли на фізико-математичний факультет.

Максим Нерчин про це почув в обкомі.

— Треба було б вам у них побувати,— порадив Гайдачук.

— Якось виберусь,— пообіцяв Нерчин.— Чого квапляться? Нехай трошки почекають.

— А ви любили чекати? — спитав Гайдачук.

— І тепер не люблю,— визнав Нерчин.

...Звичайно, він не любив чекати. Саме слово «чекання» було йому осоружне. Але Нерчин чекати вмів. В цьому відмовити йому було важко. Чому ж тепер він схибив, не витримав? Іх тут було четверо. Залишилось двоє. Він і Передерій. Пішов Грицишин. Той просто одверто заявив:

— Не спрацюємось. Не моя тема. І темп не по мені...

Максим не став умовляти. Маркові не до смаку стала тематика. Що вдієш? Чого ж він хоче? Уповільнити плин подій... Просто смішно. Вичікувати? А хіба скрізь не триває і не росте з катастрофічною наполегливістю гонитва під девізом: «Хто швидше?!» З Катериною сталося складніше. Спочатку Максим обминав усе, що могло порушити передбачуваний хід подій. Це

була вимушена тактика. Але Катерина йшла навпростоць. Вона не хотіла вичікувати. І він змушений був спитати у неї:

— Чого ти прагнеш?

Тут, у цій кімнаті, Нерчин так і запитав її. Голос його, правда, пролунав тоді не дуже твердо. Але після того, як на вчній раді вона одверто звинуватила Нерчина в «егоцентризмі», слід було поставити крапку над «і». Вибрана перед цим тактикою «не помічати» себе не виправдала. Вона виявилась однобічною зброєю. Катерина її не прийняла. Мабуть, вона чекала такого запитання. Принаймні жоден м'яз не ворухнувся на її обличчі. Блакить очей з-під тонких чорних брів плескала йому в лице хвилю спокою і рішучості. Нерчин не витримав її погляду і опустив голову.

— Чого ж ти хочеш? — спитав він удруге тихим голосом, вже наперед знаючи, що пояснення Катерини не принесуть йому жаданого замирення.

— Я не хочу виконувати тільки чужу волю, — спокійно пояснила Катерина. — І, мабуть, ти це давно зрозумів. Краще домовитися про все тепер, ніж потім... — Вона не докіпчила. Махнула рукою. Але Нерчин зрозумів, що саме може статися потім.

— Про що ж нам домовлятися? — він низив плечима і знову глянув на Катерину допитливо і обережно. — Ми працюємо всі разом, у нас єдина мета, і, можливо, тільки ти порівнюєш мене з Аракчєєвим. Це, звичайно, тепер модно, але мода — річ скороминуча, і тоді впливе на поверхню правда...

— Не те! — різко обірвала його Катерина. — Ти говориш не те! Скажи краще щиро, ти хочеш, щоб усі думали так, як ти, щоб усі робили те, що тобі потрібно, щоб усе збігалось до одного висновку. Хіба ти не помітив, що саме тому пішов од нас Грицишин? А чому завагався Мефодій Лаврентійович?

— Чому? — роздратовано спитав Нерчин.

— Ти сам знаєш чому, — відрізала Катерина. — Він не хотів більше терпіти. І я не хочу.

Тоді, в ту мить, коли уста Катерини вимовили ці слова, Максим зрозумів, що Катерина піде. І не тільки те, про що вона говорила, стало причиною такого висновку. Це він теж розумів, і, власне, про це треба було сказати. Але Нерчин відчув себе глибоко скривдженим і, зціпивши уста, мовчав. Так на очах у нього руйнувалося те, що могло стати їхнім спільним щастям. Незбутність торкнула його серце чорними крильми, і він, сам того не волюючи, сказав тоді Катерині:

— Гаразд. Я не заперечую.

Коли б він у ту мить заглянув Катерині в очі, він переконався б, який біль викресали в них його безжальні слова. Але

Нерчин сидів, потупивши зір, і коли підвів голову, Катерина вже стояла, здолавши в собі хвилиenne почуття скорботи й ніяковості. Її рука в його долоні була кавалком криги, і вона не відповіла на його кволий потиск. Вони стали чужі в цю хвилину, і він ще тоді подумав: «А чи були ми насправді близькими людьми?»

М'яко прошаруділи двері, оббиті цератою. Пролунав дрібний перестук підборів. Від дверей йшла Галя з текою в руках. Він відштовхнув від себе видіння недавнього, бо клопіт нинішнього дня вже ударив його у серце хвилею нових тривог і сумнівів.

Галя поклала перед ним теку. Нагадала, що журналіст вже чекає.

У кабінет зайшов Хома.

— Дозволиш? — спитав він, уможуєчись у кріслі, не чекаючи дозволу, — то було його право старого колеги і найближчого соратника, як він сам любив говорити, і, дочекавшись, поки Галя закрие за собою двері, сповістив:

— Є новина, від якої ти очманієш.

— Сьогодні мене навряд чи вразиш, — попередив Нерчин.

— Дарма! — впевнено хмикнув Передерій. — Кого, ти думаєш, я вчора зустрів у місті?

— Тільки це мене і мучить, — роздратувався Нерчин.

— Долгіна, — коротко і переможно сповістив Хома.

— З чим і вітаю.

— Не поспішай, товаришу Нерчин, вітати тільки мене, залиш місце і для себе. Товариш Долгін буде опікати в обкомі науку.

— Науку... — повторив замріяно Нерчин. — Здорово! Просто прекрасно!

— Радієте... — здивувався Передерій. — Треба оголосити жалобу, а він радіє.

— Ні, це просто чудово! Бач, як воно виходить, просто нікому несила роз'єднати нас. А втім, — похмурнів на обличчі Нерчин, — Долгін, то нехай буде й Долгін. Позитивний заряд без негативного нічого не вартий. Чекай іскри, Хомцю.

— Чекаю пожежі, — з надією заявив Хома.

— Долгін, це ми ще побачимо, з чим його їдять на сьогоднішній день, — тихо мовив Нерчин, — інше нехай турбує тебе. Дзвонив Федір Архипович.

Хома завмер, дивлячись Нерчину прямисінько в рот. Він уже відчував з тону, що повідомлення буде не дуже веселе.

І от вони сидять удвох. Сидять мовчки, кожний заглиблений у своє, але те «своє» у них спільне, і вже важко поділити його й визначити, кому ж більше, а кому — менше. «Жарти геть!» — сказав би Хома при іншій нагоді, та тепер він цих слів не вимовить. Він уже знає, що сказав академік Шульга. Він розуміє, що мучить Нерчина. І тому новина про появу Долгіна в Деснянську, нехай і в непередбаченій ролі, не могла справили враження на Нерчина.

Там, у Києві, не дуже-то вигідно для них розповідатиме Шульзі про все Катерина. Те, що Нерчин і Катерина так рішуче розпрощалися, не могло не вплинути на хід подій. Синтез почуттів не витримував контрасту індивідуальностей. Хомі від цього втіхи ніякої. Хіба Нерчин цього не знав? Знав! Хоч і Хома про це говорив. Але Нерчину притаманне було почуття відгадування того, про що не говорилося. Він володів шостим почуттям. Але чому те шосте зрадило йому в стосунках із Катериною? От взяти б і спитати його зараз. Але Хома наважився на інше:

— Думаєш, Золотаренко вплинула?..

— Не думаю. При перевірці на плівках жодних слідів. Ось що вплинуло на Шульгу. А я стою на своєму. Я вірю в своє.

Нерчин ніби сам себе переконував, і Хома це помітив. Тепер він зрозумів, чому Нерчин стурбований: завдання, яке в стінах інституту вже звикли вважати розв'язаним, лишалось проблематичним.

Відхилилися двері, забіліла зачіска Галі і зникла. В такий спосіб Нерчину нагадували, що на нього чекають.

— Ох, і неохота мені розмовляти саме зараз із сторонніми,— поскаржився він.

— Як на мене, то я переніс би розмову з кореспондентом на інший день.

— А я не перенесу,— сказав Нерчин і натиснув чорну кнопку дзвінка.

Кирило Гайдачук любив Деснянськ. Звичайно, він був далекий від думки, що це одне з найкращих міст на Україні, але саме в цьому місті йому жилося вільніше, хоча й турботніше. Що ж до турбот — то без них не було життя. Спокій Гайдачук вважав тванню, яка засмоктує людину і знищує в ній останні крихти здорового глузду. А от у Деснянську кожен день життя — клопіт. І не тому, що він, Кирило Гайдачук, став першим

секретарем обкому, що йому виявили довір'я всі комуністи області: ті, які його не знали в минулому, і ті комуністи, з якими він партизанув у цих лісах і селах у роки війни. Йому щастило бачити майбутнє Деснянська дуже виразно, і він схильний був вірити, що ніхто з його найближчих друзів так оте майбутнє не бачить.

Обласний центр мав, проте, не дуже привабливий вигляд. Над руїнами на центральних вулицях і на майдані перед обкомом суховій збивав куряву. Посаджені вздовж площі каштани всохли. Погано працював водогін. Води не вистачало не тільки каштанам. Люди носили воду з Деснянки. Ті, у кого на садибах були криниці, розкошували. На садиби Гайдачук позирав завжди скептично, примруживши око. Та самому довелося оселитися в окремому цегляному будинку за високим парканом. Не з великою охотою переступив Гайдачук поріг того будинку, але керуючий справами обкому Лелюк знав, як можна перекопати секретаря обкому.

— Не думаю, Кириле Панасовичу, що групенфюрер Фрост, будуючи оцю фортецю, піклувався про житлоплощу для командира партизанського з'єднання Гайдачука.

Зауваження Лелюка примирило на якийсь час Кирила Панасовича з тим, з чим миритися не хотілося. «Але це ще не великий гріх,— вирішив Кирило Панасович.— Жити десь треба». Єдине, з чим він не примирився,— це з появою міліціонера біля хвіртки. Пост простояв одну ніч, і на тому його вартування закінчилося.

Декому з обласного начальства поведінка Кирила Панасовича не сподобалася, але й у свою чергу дехто з того самого начальства не дуже подобався Гайдачуку. Проте він дотримувався того погляду, що з людьми треба працювати незалежно від уподобань.

Поки він був сам, а дружина поїхала до родичів у Красноярьськ забирати дочку, у нього був один клопіт — область. І хоч вона не дуже велика, але війна зробила своє чорне діло. Вдови і сироти, покалічені і знівечені фізично і морально люди, руїни, під багатьма дахами голоднуваті, порожні полиці в крамницях, черги за хлібом, висаджені мости, розпанахані снарядами залізничні станції — все це було його господарством, якому треба було давати лад.

Роки війни були для нього, як говориться у вірші поета,— «вічним боєм...» Вони лишилися у пам'яті, як одна довга, нескінченна ніч, освітлена грізними спалахами пожеж, сповнена вибухами снарядів, рокотанням автоматних черг. То було особливе життя на так званій Малій землі. Що ж до Гайдачука,

він не відчував, що земля, на якій він з товаришами не давав німцям спокою ні удень ні вночі, була малою. Як не кажи, а клопіт німці мали великий... Тепер багато з того, що пережилося, здавалося просто неможливим. Але воно було, воно лишило свої сліди, і якщо треба швидше будь-якою ціною покінчити з руїнами, то віру в силу людини, віру в плече товариша, почуття братерства, народжені в ті страшні часи, треба зберігати. Тільки вони могли стати невичерпним джерелом народження сил для того, щоб здолати руїни і вишкребти чорні плями, які лишили по собі окупанти.

На нарадах у Києві колеги підкреслено говорили Гайдачуку:

— У тебе легка область. Ні заводів, ні фабрик. Сій пшеницю і вирощуй врожаї. Розводь телят, випасай отари... Ото і увесь клопіт.

Гайдачук тільки посміхався, потираючи за старою звичкою чоло. Його не засмутили легковажні погляди товаришів на Деснянськ, він тільки в думках відповідав їм: «Стривайте, будуть у нашій області і заводи, і фабрики, і врожаї теж будуть, це вже неодмінно, а якщо розшукати зошит розвідника Лаврика, то буде і нафта».

Лаврик тією нафтою просто марив. І коли умирав на жорсткій партизанській постелі, в лісовому хуторі Микулець, все просив не загубити зошит з нотатками. Треба було розшукати лісника. Може, той зошит у нього. А як не у нього, то у вчительки з Лісного, у хаті якої відлежувався Лаврик ще після першого поранення. Одним словом — нафта буде! Гайдачук вірив у це.

В клопоті днів, що наринали турботами, невдачами і шуканнями, він часом згадував свого батька, який любив людей більше хвалити, аніж лаяти. Легко вимахуючи своїм пудовим молотом, він приказував:

— Добро посієш, добро й збереш.

Не знав Гайдачук, про що саме думав батько, коли німці поставили його до стінки, але хотілося вірити, що й у смертний час він не похитнувся у своїй вірі в людину. Недарма ж крикнув він катам:

— Потвори! Люди вас розчавлять.

І вмєр Панас Гайдачук гордо. Ні тортури, ні муки не зламали його.

Кирило Гайдачук знав, що батько пишався ним. Коли вони лишилися удвох після смерті матері, батько не віддав хлопця сестрі, хоч як та умовляла його, і не одружився знову.

— Ми з ним удвох житимемо. Я Кирила сам у люди пушу.

І коли Кирило «вийшов у люди», батько сприйняв його успіхи як належне, вважаючи, що в цьому не було його особистої заслуги.

— При такій владі, як наша, та не вийти у люди — одна ганьба,— твердив він. І дуже радів батько, що Кирило, закінчивши сільськогосподарський інститут, повернувся у Пухівку.

...Війна у Пухівку, в ковалеву хату, прийшла надломленим голосом столичного диктора з чорної настінної тарілки репродуктора, який вже давно замінив ікону в кутку над столом. Ці слова були наче грім серед ясного неба. А небо над Пухівкою в той день було сліпучо-блакитне і сонце чисте, наче діамантавими росами обмите, а жита стояли густо, золотавою стіною коливаючись аж до далекого обрію.

Отаким золотистим, блакитним і на диво прозорим лишився у пам'яті Кирила Гайдачука перший день війни. І тепер навіть, після важкої і вистражданої дороги, він тільки таким і пам'ятав отой ранок.

...Вертаючись опівночі з обкому, він ще довго не лягав. Сидів за столом нерухомо і згадував минуле, думав про прийдешнє. Все одно, за виробленою в походах звичкою, вночі сну не було. Наче й тепер він пильнував, щоб ворог не наскочив зненацька. Це звалося готовність номер один. Ще до того, як Тамара поїхала в Красноярськ по Оленку, вони радилися навіть з лікарем, як позбутися безсоння. Проте приписані таблетки лежали нерухомо в шухляді. Сказати щиро, Кирилові Гайдачуку й самому не хотілося розлучатися з годинами безсоння.

Пам'ять, наче морська хвиля, виплескувала на суходіл обриси того, що за плином часу відходило у минуле. Побратими, які давно спочивали у піщаній деснянській землі, приходили на розмову. Він бачив їхні потомлені обличчя, зборознені зморшками, чорні спітнілі чола і заглядав їм у сумовиті очі. В тих очах кам'янів смуток. І він сам проймався ним, викрешуючи в пам'яті своїй мрії та прагнення тих, які вже ніколи не зможуть сказати про це вголос.

Життя вершилося, і помітно було, що люди все частіше уникали говорити про чорне лихо, що бідую та смертю роз'ятрило чимало сердець. Люди прагнули думати про добре. І в стужавілих, понівечених серцях тих, що лишилися жити, росла і міцніла надія, що світ стане інший, без чорного виру воєн, без морової пошесті павучої породи двоногих звірів, які пихато називали себе надлюдинами, хоч надлюдськими були лиш вигадані ними тортури і муки.

Кирило Гайдачук нічого не хотів забувати про ті чорні дні. «Забути — це означає простити»,— говорив він собі самому і

не обминав нагоди сказати про це чи у приватній бесіді, чи у промові перед людьми.

Зі шпарин у ці перші повоєнні роки виповзали ті, хто відсиджувався, хто у свій час вважав, що найкраще перечекати лиху годину на «нічийй землі».

Він добре знав і цю породу вичікувальників з девізом «моя хата скраю». Але ж життя часом давало далеко не рятівне спрямування цьому начебто рятівному прислів'ю. Траплялось так, що саме крайню хату спопеляла пожежа. Але оцим, з породи обережних, і невтямки було, що лихо, яке прийшло у Вітчизну, не мине їх. А інші, ті не тільки вичікували. Ті пішли служити німцям, відрізали всі стежки до Вітчизни, і пропасниця катування пройняла їхні смердючі тіла, сповнила звірячим страхом перед неминучою карою драглистий їхній мозок. Оці ще відсиджувалися у сховищах, животіли по підроблених документах, тікали світ за очі, міняли прізвища. Вовчі ікла ховали за лисячою облесністю.

Кирила Гайдачука обдурити важко. Він безпомилково відгадував, де причаївся ворог, де вичікує боягуз, і вовкові прикинутися лисом перед ним не випадало.

Безсонна ніч виплескувала спогади. Вони вели його, наче хлопчиська, за руку, на протоптані у хащах стежки, до партизанських багатъ, у лісові засідки, у вибалки під залізничні мости, до оповитих колючим дротом, по якому пульсував електричний струм, концтаборів...

Спогади, ніби вогник по бікфордівому шнуру, неквапно бігли до кінцевої мети, щоб нарешті вибухнути гнівом і ненавистю до тих, які, відсидівшись, тепер вимагали до себе уваги, як жертви окупації, лементували про піклування долею живої людини, писали анонімні заяви і проникали у всі шпарини.

Але Кирило Гайдачук не мав права давати волю своїм почуттям. Був уже випадок, коли вище начальство докорило йому «партизанщиною».

Обласна конференція комуністів постановила, щоб він секретарював у обкомі. Можливо, декого промова, яку він виголосив наприкінці конференції, вразила. Навіть представник із столиці уважно, ніби вперше побачив Гайдачука, подивився на нього і не дуже схвально покрутив головою. Але Кирило Гайдачук сказав те, що думав.

— Згоджуюсь на вашу пропозицію не тільки тому, що ви мені довіряєте, а й тому, що мушу здійснити свої зобов'язання перед моїми товаришами, з якими разом билися на нашій деснянській землі з німцями день і ніч.

І Гайдачук розповів конференції, якими мріями жили ті, хто

поліг у битвах з окупантами, і сказав, що ті мрії треба розглядати як наказ живим. Щоб живі прагнули бути схожими на цих безсмертних. Хіба не так?

— Такі ми комуністи,— сказав напружені тихо Кирило. Схвильований, він не почув громохкої хвилі оглушних оплесків, як і не чув власного басовито-хрипкого голосу. Надто близько побачив він могили, які вже заростали травою. В ту хвилину він уявив і себе у такій могилі і з вдячністю подумав про ту невідому людину, яка б з трибуни сказала такі самі слова, які щойно він сказав. У цьому не могло бути нічого надприродного, бо такі — комуністи.

Він сидів у другому ряду за столом президії, а зал конференції ще вибухав оплесками, які долітали до його свідомості в зовсім іншому сприйманні. Наче далекий відгомін гарматної канонади, що в дощовий квітневий ранок сповістив про початок форсування Дніпра, ударився в стіни театру, де проходила конференція.

...Пізніше, ввечері, Тамара сказала вдома:

— Ти добре говорив.

В устах дружини це означало багато. Вона не щедра була на похвалу. Але те, що сказав на конференції Кирило, було їй близьке. Всі ті дні та ночі, що сховались за прозорим маревом минулого, для неї лишались незабутніми.

Інше життя починалось не тільки для Кирила, але і Тамара верталася до своїх улюблених книжок, що знову шикувались тісними рядами на швидко зроблених теслярами полицях у приміщенні бібліотеки. А ще недавно така можливість скидалась на добру мрію. Було ще довго незвично чути звернення до себе: «Товаришко завідувач»,— так само як і читати нашвидкуруч написану на дверях будинку табличку: «Міська бібліотека». Але поступово сьогоденішнє лягало міцним ґрунтом під ноги, а вчорашнє відходило у владу спогадів.

І не тільки у Тамари, а й у Кирила тепер чимось змінювалось узвичаєне уявлення про людей, що з ними вони ділили скупі радощі і пригорщі тривог у лісах і плавнях, які здавалося, знали так, що нічого прихованого не лишалося в їхній поведінці чи думках. І це теж свідчило про початок іншого життя, мирного, як часто повторювали тепер з неприхованою насолодою, коли вчинки і слова розраховувалися не на день або два, а на довгий час, маючи спрямування у майбутнє.

І всі ті люди, працівники обкому, виконкому, голови колгоспів, інженери-будівельники, плановики, лікарі, бухгалтери, механізатори, агрономи, вчителі, зоотехніки, яких мовчазний завідувач оргвідділу обкому Степан Тритузний, колишній

начальник партизанської розвідки, називав одним словом «кадри», ще в недавньому солдати і партизани, поступово губили властиві їм, набуті на війні звички і риси, вертаючись до давніх, а часом і нових зовсім професій.

Багатьом із них, мабуть, як і Кирилові Гайдачукові, снилися гарматні вибухи, стрекотливі автоматні черги, спалахи пожеж.

Настав день, коли Гайдачук скинув вицвілий кітель з широкими слідами від генеральських погонів і одягнув піджака. Костюм, пошитий в ательє мод першого розряду на вулиці Жовтневій, як про те свідчила вивіска, пасував Гайдачуку, хоч в ньому було незручно, а головне, незвично. Йому здавалося, що всі на нього звертають увагу. Краватка так і норовила збитися набік, випиналися кінці комірця блакитної сорочки, дряпали підборіддя, коли Гайдачук нахилив голову.

Тамарі він у цивільному подобався. Тепер він був схожий на того Кирила, з яким вона познайомилася незадовго до війни. Тільки чоло вюрало численні зморшки, та помітно порідшала зачіска, і в каштановий блиск її вплелися срібні питки, але очі у Кирила були ті самі, глибоко посажені у зіницях, з зеленкуватими іскорками, з властивим тільки їм умінням в одну мить бризнути сміхом.

Правда, Кирило Гайдачук сміявся не дуже часто.

На секретаря обкому рівнялися. Незабаром усі працівники обласного значення, як говорила Тамара, замінили військові та напіввійськові костюми на цивільні, тільки один Тритузний та голова виконкому Шарплук не поспішали. В напівтемних обкомівських коридорах порипували чоботи Тритузного, а на грудях у нього в два ряди виблискували ордени та медалі. І така відданість минулому подобалась Гайдачуку. Він навіть сказав про це Тритузному, на що той загадково відповів:

— Тримаю порох сухим, товаришу генерал.

Не знати навіть чому, але відповідь сподобалась Гайдачукові. Того дня під час обіду він згадав про неї та розповів Тамарі.

— А знаєш, подобається мені така шана минулому.

І тоді він од Тамари довідався, що Тритузний взагалі сумує за минулим... Гайдачук замислився над цими словами. За чим же сумувати? За циганським життям у плавнях чи за тривожними ночами у землянках? Чи, можливо, потерпання у засідках, лежання під наспом, коли в одній руці — кінець бікфордого шнура, а у другій — коробка сірників, — можливо, те було йому миліше, ніж усі ці дні, сповнені турботами і клопотом мирного життя? Чи у Тритузного на мислі ніч у Ворохті, коли їхній загін оточила гітлерівська карна дивізія і вони тричі ходили врукопашну, залишили там п'ятдесят забитих і

нарешті прорвалися?.. Чи, може, він сумував за партизанськими законами, суворими і короткими?

Гайдачук навіть спробував поговорити про це з Тритузним. Але той тільки знизав плечима. Зітхнув і сказав:

— Тоді, товаришу генерал, людина, як на долоні, була переді мною. Одразу видно було, чим дихає, а тепер...

Тритузний замовк, обсмикнув звичним рухом старенький кітель і схилив голову до паперів, які лежали перед ним.

— Що ж тепер? — поцікавився Гайдачук.

— Тепер, — рішуче відповів Тритузний, — в анкеті легше сховатися, ніж у плавнях.

— А навіщо ховатися? — здивовано скинув брови на Тритузного Гайдачук, не розуміючи, куди хилить Тритузний. — Навіщо ховатися, Степане Степановичу?

— Чимало крутиться таких, що до перемоги примазуються... — пояснив Тритузний. — Вигадують собі заслуги, прагнуть влаштуватися на тепленьке місце, а копнеш — і дивись... В евакуації відсиджувався або ще гірше: перед фашистами вилужувався, поки ми отут з німцями билися...

— Не ми лише, Степане, — нагадав Гайдачук. — Не ми лише. Крім Малої землі, була Велика. Це з рахівниці не скидай. І це вирішило. Ясно?

Гайдачук заговорив так, як говорив ще кілька років у своїй землянці, і це одразу наблизило його до Тритузного. Той захвилювався, запалив люльку, пихнув чорним димом, закашлявся.

— А звісно, не ми лише! Хто каже? Я так не кажу.

— Не кажеш, так думаєш.

— Ні! — рішуче заперечив Тритузний. — Я от що думаю: в завойоване мирне життя треба з чистими руками іти, з прозорою совістю.

— На землі не самі ангели живуть, — нагадав Гайдачук.

— А чортів назад у пекло, — з гнівом мовив Тритузний. — Щоб отой зоотехнік, який при німцях комісійну крамницю тримав, не брехав, що у нього була явочна квартира для партизанів, а завідувач пошти не вихвалявся, що у нього підпільники схованку свою мали...

— А мали, — зауважив Гайдачук.

— За тиждень до того, як німців наша армія погнала.

— А хоч би й за два дні. Ніхто ж його не примушував, щоб нам допомагав.

— Ти мене спитай, товаришу генерал, як це було. Я ще й зараз бачу, як тіпалося його обличчя, коли я йому виклав, що буде на його пошті, коли попередив, чим для нього та його

діточок це може скінчитися. Он який з нього підпільничок... А тепер читаю у газеті статейку, що німців він, бачите, бив...

— Тобі відпочити треба,— сказав раптом Гайдачук.— Стомився ти.

— У відставку...— гірко проказав Тритузний.— До нового курсу непідходящий, мабуть...

— Ти про що? — суворо спитав Гайдачук.— Який такий новий курс? Від кого чув? Дивись на дальню дистанцію. В плавнях, у землянках, в коротких смертельних боях про що думали? Про мирне життя думали. Щоб земля наша чиста була, без погані фашистської, без смерті, без тортур. Хіба ж не так? За це і полягли Лаврик, Семенчук, Ливаров, Михлін, Лимар... А ти кажеш — новий курс. Пам'ятаєш, як умирав Лимар? «Не забудьте про мене, коли перемога прийде, згадайте». Пам'ятаєш, як просив нас?

— А я ходив до лікаря. Ти послав мене,— нагадав Тритузний.— Прийшов у містечко, насилу достукався. «Нема»,— каже жінка. А по очах бачу, бреше. Там людина вмирає, кажу, партизан. А вона одне торочить: «Нема та нема». Потрусили, знайшли — на горищі під соломою. Не хотів іти, принесли в мішку.

— Що ж, він зробив операцію...

— Пізно... Прогаяли час, доки умовляли боягуза...

— Твоя правда.

— От бачиш! А тепер цей лікар в обласній лікарні... Недавно у газеті теж статейку встругнув, як запобігти грипу...

— Бо й грип — наш ворог,— коротко усміхнувся Гайдачук.

— А цей лікар наш друг? Краще написав би спогади боягуза...

— Не всім героями бути.

— А чесними?

— У них своє розуміння чесності,— тихо, замислено проказав Гайдачук.

— Виходить, ти згоден,— підкреслив Тритузний,— існують такі...

— Виходить,— коротко погодився Гайдачук і додав: — Існують і існуватимуть. І вони не пропащі люди, і я хочу гадати, що, може, лікаря Гаркушу час од часу совість мучить...

— Ти і прізвище його не забудь,— здивувався Тритузний.

— Поки що на пам'ять не скаржусь.

— Тоді ти і Вахромську не забудь.

— Ні.

Тритузного короткі Гайдачукові відповіді примусили засоватися на стільці. Його великі, міцні руки, що лежали на столі,

притискуючи папір, здригнулися, стислися в кулаки, побіліли в суглобах пальці.

— Тобі час про це забути,— порадив Гайдачук,— забути, і край.

— Не можу,— визнав Тритузний.— Як згадаю, що змії вірив, не можу.

— Всі ми складали іспит.

— А вона... В загін не пішла. Коли я прислав розвідника з запискою, її мати вигнала його, ще й поліцаєм пригрозила...— Усе, про що розказував Тритузний, було давно відоме Гайдачуку, але він розумів, що перебивати товариша не треба. Виговориться — легше стане.— З німецьким попихачем жила. Тікала з ним. А тепер з'явилась,— важко переводячи подих, говорив Тритузний.— Каже, силоміць вивіз, рятувала, бач, своє дорогоцінне життя, дитину, мовляв, твою рятувала від смерті. Записки шле, хоче бачити, хлопця підсилає, щоб ловив мене на вулиці. Боїться, що посадять...

Тритузний важко зітхнув. Охопив голову руками. Гайдачук спитав:

— Любиш її, Степане?

— Люблю,— почув він щирю відповідь і слідом за нею здавлений ковток ридання.

«Ось у чому і біда твоя, Степане»,— хотів сказати Гайдачук, але промовчав, розуміючи, що Тритузний сам це добре знає. І те, що Тритузний заплакав, не соромлячись своєї слабкості, розчулило Гайдачука. Він подумав, що ніколи за всі ті роки не бачив сліз на очах Степана. А як кипіло у нього на серці тоді, коли рана була ще свіжа?

Мужньо ніс свою біду Тритузний. У дні, коли життя для нього ділилося лихоліттям навпіл, він примушував себе не думати про Варку, а пам'ять берегла тільки сина. Часом він навіть хотів, щоб у день, коли зійде на землю перемога, не було їх,— так, можливо, легше буде. До Варки,— навіть саме ім'я її тепер для нього було осоружним,— у нього тільки було презирство, навіть ненависть розтанула, саме презирство і зневага. Один час в оті давні дні виношував думку прийти вночі у місто і жбурнути гранату в цегляне кубло, де вона з своєю матінкою вигрівалася. Але через людей він дізнався, що ліжко сина вона ставить біля себе. Наче відгадала, стерво, його наміри.

Зрада Варки стала страшним нещастям для Степана Тритузного.

Вони одночасно закінчили Деснянський педагогічний інститут. В дружбі їхній було в ті роки стільки зворушливого і

доброго, що й пізніше, коли вони побралися, близькі їм люди не обминали нагоди похвалити їх і поставити їх за приклад тим, хто не дуже старанно оберігав своє подружнє життя від тимчасових незгод і сварок. У них все ладилось. І вчителювали вони в одній школі, і любили одних письменників, і ніколи не було між ними розходжень у поглядах. Недарма їхній спільний друг, вчитель Микитюк, жартував: «Стьопа та Варочка — вірцева парочка...»

От тобі й парочка! Знав би Микитюк! Воював він під Ленінградом, і мати його вже очі виплакала над похоронною. А от Варка живе. Скрізь тягає за собою Мишка. Ні на хвилину не розлучається з ним. Навіть у міліцію взяла його з собою. Перед начальником вихвалялась, що дружина Тритузного, плела якусь нісенітницю про свої заслуги перед партизанами, мовляв, щоб не видати чоловіка, синові життя зберегти, змушена була з своєю матінкою взяти на квартиру німецького урядовця, та й урядовець був не німець, а з тутешніх, колишнього поміщика племінник, перекладачем був у німців... А не так, то повісили б її та сипочка Мишка, а Мишко той викапаний Тритузний.

Начальник міліції Ковальов виклав усе це Тритузному. Порадив:

— Ти сина можеш від неї взяти. Я це тобі влаштую без усяких. Що там з німецькою прислужницею панькатись? А син на тебе, як дві краплини води, схожий.

Що схожий, Степан знав. Кілька разів крадькома стежив за хлопчиком, коли Варка стояла з ним біля крамниці, а то раз побачив біля пошти. Дзвонили йому з телефонної будки напроти обкому. Він поклав трубку. А з вікна дивився, як Варка, тримаючи Мишка за руку, переходить майдан.

Про все це Гайдачук знає. І Степан Тритузний знову розповідає йому, як вірив дружині, як любив її, як шанував...

— Судом забери хлопця. Подавай на розлучення. Кінчай з цим. Чи, може...— Гайдачук завагався, як би не образити Степана, але той відгадав, що хотів сказати Гайдачук.

— Ні, не прощу. Не буде їй прощення.

А сам здригнувся серцем, холодним потом облився вміть, наче смерті у очі глянув. Щось хтиве, змієне нашіптувало на вухо: «Простиш. Ти ж її любиш. Любиш».

— Ні! — впевнено сказав Тритузний.— І ти вже мені пробач, Кириле Панасовичу. Але кому, як не тобі, про свої гризоти розповім, сказав би Тамарі, та соромно. Смерті в очі дивився, не вагався ні разу, а тут... Мишко ж знову... І вона...

— А ти не квапся,— порадив Гайдачук і сам здивувався своїм словам. Три роки тому він би такої поради не дав.

Отак міняло життя людей, інші умови народжували щось нове у вчинках і помислах людей, і це не могло не насторожити Кирила Гайдачука, не могло не примусити його замислитись над подібним явищем. А воно свідчило, що радити не дуже легко саме тепер, коли на вирішення найскладнішого людина мала досить часу.

І одверта розмова, яка виникала між ним і Тритузним, чимсь незримим знову зблизила їх, як у ті давні часи, коли тривалість близького вимірювалася не годинами і не днями, а якоюсь короткою часинкою, проте її вистачало, щоб зробити вибір між життям і смертю.

Складності були скрізь і в усьому. І відсторонитися від них не було змоги, та й не в звичці Гайдачука було тікати від труднощів. Він наче сам ішов їм назустріч, і це часом вабило його, захочувало і живило збутніми надіями його вчинки.

— Такий ти у мене,— любила казати Тамара.

Але Гайдачук знав, що і вона у нього — така.

І такий був у нього батько, коваль Панас, який, показуючи на закіптюжені стіни кузні, на ковадла, на ніколи не згасаюче горно, виблискуючи рівними рядами міцних зубів, щиро усміхаючись, говорив:

— Оце і є моя автобіографія.

І все-таки розмова між Гайдачуком і Тритузним не принісла розради Тритузному. Трохи полегшало, але вирішення не було, та й він розумів — не могло бути. Він знову лишався наодинці з своїми сумнівами і з своїм клопотом. А життя вимагало, щоб він найменше часу витрачав на свої клопоти.

Життя — це тепер був не тільки Деснянськ, це була Деснянщина з її луками і лісами, плавнями і озерами, а головне, з її селами і містами, які таборилися на перехрестях ґрунтових і шосейних доріг. І під кожною стріхою жили люди з своїм щастям і своїми турботами, з надіями і прагненнями, і кожний з них мав вирішувати в своєму житті саме те, що на його погляд найголовніше і найважливіше, і саме з цим своїм вирішенням наважитися прийти в людський загал, сказавши:

— Оце я, і ось мої наміри, і давайте спільно працювати.

Тритузний не міг помітити, що в ці повоєнні часи він уже не той, яким був до війни у семиріччі, викладаючи рідну мову й літературу, як і не таким став Гайдачук, якого він знав ще

до війни. Більше того, не такий він тепер, яким був у партизанські дні.

Ті дні навчили його розуміти людей, цікавитись їхніми намірами і життям, а він перед війною бавив себе надією, що люди, яких він знав із книжок, були найкращі. Події довели, що саме таких людей, з якими він ділив хліб та сіль і, головне, смертельну небезпеку, у книжках він мало зустрічав.

Скрізь десять разів на день, якщо не сто, в кабінетах і на засіданнях, в приватних розмовах говорили про кадри, нагадували, що вони вирішують усе, а кадри — це були люди.

— Кадри — це люди... — любив підкреслювати Гайдачук, наче Тритузний це забував. — Нам люди потрібні, люди...

Йому пригадалося... Того ранку в старенькій клуні, на околиці села Горішне, Гайдачук кілька разів повторив оці слова.

У тій клуні вперше зібрався штаб партизанів. Тритузний прийшов на явку і трохи здивувався, що командиром буде агроном. З Гайдачуком вони зустрічалися до того кілька разів на усяких районних, як говорилося, «міроприємствах»... Навряд чи хто з них передбачав, яким побитом їх зведе доля.

Але доля звела їх. Пізніше не було й часу для подиву. Наче так і повинно було статися. А невдовзі, якось подумавши про це, Степан Тритузний зрозумів, що спільну долю породила спільна мета. В цьому й полягала вся таємниця.

В загоні у них був хлопець, який часом з сумом і часом з надією казав: «Треба вижити». Ці слова не подобалися Тритузному. Коли б можна було впіймати хлопця на боягузстві, Степан зумів би легко пояснити, чому він так каже. Але хлопець був відважний. І тоді Степан сказав йому: «Кинь, Терентію, оте «вижити». Треба вистояти».

Терентій Хмелько почервонів і промовчав. Коли його убили в бою, в кишені у нього партизани знайшли листа. З скупих рядків дізналися, що батько його піп і що він, вступаючи у комсомол, приховав це і видавав себе за сироту, вихованця дитячого будинку. У загоні Хмелько з'явився з групою бійців, що вийшла з оточення. Терентій не вижив. Він вистояв. І помер чесним. І доля з'єднала його з Тритузним.

А от тепер Тритузний бачив немало тих, які справді вижили. Він придивлявся до них з особливою пильністю. Йому кортіло знати, про що вони думали, лишившись на самоті зі своєю совістю.

А про що думала Варка?

Посадовити її перед собою, подивитися у вічі і спитати.

Тритузний сплющував міцно повіки. Іскри викрешувалися в очах. Серце билосся уривчасто. Напинались на скронях жилки.

Варка стала його стражданням, нещастям, виразкою, яку загоїти не можна.

А Мишко? В чому його провина? А хто тут не винен? Чому він її любить після всього, що сталося? Чому він її не може забути, втамувати свою спрагу? Чому він не кинув гранату у вікно, коли стояв перед будинком, де вона лежала поруч з німецьким холуєм? Невже тому, що в тій же кімнаті був Мишко, як по-євангельському кажуть, плоть від його плоти?..

Він знає чому! Та боїться не те що мовити вголос, але й собі самому прошепотіти... А Гайдачук радить відпочити. Хіба можна відпочити від свого страждання? Може, справді поїхати кудись далеко. Забути. Перекреслити, і на цьому кінець? Може, так краще... Але це схоже на втечу. Та хіба від себе втечеш?

Над Деснянськом ніч. Пройшла гроза. Обмила рясним дощем вулиці і сади. Знову визоріло небо, а місяць підчепив рогом краєчок пухнастої хмари і наче потягнув за собою по хвилях темно-синього океану.

Степан Тритузний не спить. Ходить по своїй кімнаті. П'ять кроків в один бік, п'ять — в другий. Давно погасла люлька. Не вгасає біль.

...Гайдачук і Тамара вийшли в сад. Тиша. Навіть дивно, яка тиша може впасти на землю.

— Це після грози,— каже Тамара. Вона сьогодні повернулася з далекого Красноярська. Оленка не кинулась до батька, як він чекав. З деяким сумнівом дівчинка спитала:

— Ви будете мій тато?

Гайдачук навіть розгубився. Але то тривало хвилину. Оленка ж-була з ним. Тепер назавжди. Спить у хаті і не знає, що батько та матір тільки й робили увесь вечір, що гомоніли про неї. «А от Тритузний не може підійти до свого сина,— раптом подумав Гайдачук.— Чому?»

Є питання, на які не легко відповісти. Та людина для того і живе на землі, щоб навчитися відповідати на всі запитання. В цьому велика сила правди. А без правди яке життя?

В Лондоні часу «для себе» у Федора Архиповича Шульги не лишилося. Ті дві-три години, у які вже не втискувалися засідання і зустрічі, не давали простору для здійснення його

намірів. І так вже четверті відвідини Лондона. Добре, що в минулому році він вирвав кілька годин для Британського музею. В цей приїзд всі клопоти починалися зразу ж після традиційного бекону і чашки чорного чаю, від якого відгонило колісним мастилом.

На аеродром їхати ще було рано. Федір Архипович вийшов з готелю на окроплену скупим сонцем Оксфорд-стріт, зупинив таксі і, вмощуючись в просякнутій пахомами пороху та бензинних випарів кабіні, попросив шофера їхати до Вестмінстера. Таксі звімкнулося в нескінченний плин подібних собі машин, а Федір Архипович, відкинувшись на подушки і поклавши на коліна капелюха, стулив повіки, випередивши в цю мить думками і рух машини на Оксфорд-стріт, і рейс літака, квиток на який лежав у нього в бічній кишенці піджака, і поривчастий вітер, що гнав кошлаті хмари геть від чорних обважнених хвиль Темзи в сизу просторінь Північного моря, яке нагадувало про себе ледве вловимим солонуватим присмаком на вустах.

Думка перенесла Федора Архиповича у Київ. Він бачив обличчя Надійки і Євгена. Він міг заприсягтися, що добре знає, про що вони зараз гомонять поміж собою. Хотілося, щоб там було все гаразд. Навіть у думках Федір Архипович не став витлумачувати оте бажання. Надто багато було гіркоти, щоб оте «гаразд» стало одразу втішним і безхмарним. Хоча він тримався непорушно такого переконання: безхмарне — завжди буде бездумне. А те, що бездумне, не варте ні уваги, ні крихітки часу. А час тепер важив чимало. Його не можна було придбати ні за які гроші. Навіть коли вони називались англійськими фунтами і вимірювались десятками тисяч. Дарма, що вчора сер Кроуфорд так хизувався отими десятками тисяч фунтів, які надавали банки у розпорядження його ядерного інституту.

Однак вони прогавили... Звичайно, елементарна ввічливість та інші забобони, пов'язані з етикетом, не дозволяли Федору Архиповичу сказати свою думку з приводу невинуватих передбачень сера Кроуфорда, який під час усіх розмов виявляв незрозумілу для вченого підозрілу обережність, все позираючи у бік свого помічника, запобігливо-метушливого містера Годфріда, який багато посмішок випліскував своїми тоненькими губами і мало говорив.

Федір Архипович зітхнув. Сказати одверто, п'ять днів, що він просидів тут, були згаяні марно. Підготовчий комітет із скликання міжнародного симпозіуму по фізиці часток високих енергій не дійшов згоди ні щодо порядку денного майбутнього симпозіуму, ні щодо часу і місця скликання його.

Федір Архипович Шульга один представляв на комітеті радянських фізиків. Від інших країн було по три, а то й по шість представників. Серед них чимало старих знайомих, з якими ще два роки тому говорити можна було невимушено і одверто. Тепер виявилось це не так легко.

Американську групу фізиків очолював заступник керівника управління атомної енергії сенатор Коллінз. З ним поруч завжди сиділо двоє лисуватих, в незграбних костюмах, з якимись стертими обличчями помічників, які уперто твердили, що Сполучені Штати Америки володіють монополією на атомні справи і це факт незаперечний, а тому мова про контроль кривдить національні інтереси і суперечить безпеці держави.

На зауваження Федора Архиповича, що такої монополії вже давно нема та, власне, її й не було, сам містер Коллінз відповів безапеляційно:

— Але атомна бомба є тільки у нас, і це достатньо стверджує нашу монополію.

Федір Архипович засміявся. Потім його охопила злість. Якого диявола цей пихатий містер залякує всіх? Федір Архипович зняв окуляри і тим виразним жестом, як робив це в хвилини роздратування, ткнув ними у містера Коллінза, не без ядучості сказавши:

— А так, що у вас є бомба, це світ знає. Хіросіма і Нагасакі ніколи не дадуть людям про це забути.

Містер Коллінз спочатку не второпав. Навіть закивав самозадоволено, але раптом найжачив коротко стрижені вусики і недбало кинув:

— Пропаганда.

Сер Кроуфорд почервонів. Його дратував самовпевнений американець. Він знав, що Коллінз комерсант, а не фізик, і що мета у нього — за всяку ціну зірвати можливість скликання симпозіуму. Але сусіда по праву руч від сера Кроуфорда, містер Годфрід, блискавично підсунув серу Кроуфорду записку. Це бачили всі. Єдине, що міг в знак протесту вчинити сер Кроуфорд, це не виконати того, про що писав його радник, найліпший вихід був — просто оголосити перерву.

Подібні перерви були рятівними для сера Кроуфорда. Може, саме мистецтву оголошувати їх в кульмінаційно гострій ситуації він був зобов'язаний своєму призначенню від імені британського уряду очолювати підготовчий комітет.

В перерві, за чашкою кави, сер Кроуфорд вибачливо порадив Федору Архиповичу не брати до серця різкість зауважень містера Коллінза. Містер Годфрід стояв далеко, в іншому кутку кімнати, і сер Кроуфорд дозволив собі зі ширістю, яка не

піддавалася сумніву, назвати Коллінза парвеною. Адже Шульга був для сера Кроуфорда видатним ученим, з яким рахувався навіть Нільс Бор, і хоч сам Кроуфорд давно не заглядав у ядерні лабораторії, доручивши ці обов'язки своїм учням, він міг оцінити те, що робить академік Шульга. Сам факт, що він прибув у Лондон вчетверте, свідчив про серйозне ставлення радянських учених до питання мирного використання атомної енергії.

Сер Кроуфорд засмучено дивився на подвір'я. На майданчику, оточеному стінами будинку, бавилися діти. Ретельно підстрижені, в коротеньких штанцях, хлопчики безтурботно ганяли м'яча. І серу Кроуфорду стало шкода цих малих британців. Почуття, схоже на каяття, заворушилося у його серці. Дітлахи і втямити не могли, про що говорилося на височині якихось дев'яти метрів від землі, що, може, саме тут вирішувалося їхнє майбутнє. Всі вони могли стати попелом, якщо містер Коллінз і далі триматиме кермо подібних конференцій у своїх м'ясистих з короткими пальцями руках, густо всіяних ластовинням.

Шульга, наче зрозумівши невеселі думки Кроуфорда, теж подивився у вікно. Діти завжди тішили його. Вони змушували думати про майбутнє.

В Києві, у дворі їхнього будинку, на газонах хлопчики теж ганяли м'яча. Завжди двірник ішов на них у наступ, погрожував полити водою з шланга, тоді діти кричали, що це агресія, поліцейний засіб розганяти демонстрації. Двірника подібний протест знезброював, збивав йому, на втіху Федору Архиповичу, войовничий запал. Добре було б розповісти про це Кроуфорду. Діти скрізь діти, а двірники теж однакової вдачі. Але у сера Кроуфорда надто засмучений вигляд, і жартівливі історії не зарадять йому.

Кроуфорд зітхнув. Знітився. Турбота стерла з обличчя лорда Кроуфорда вираз впевненості. Шульга розумів, що гризе Кроуфордові серце.

— Ви не хочете думати про майбутнє,— тихо проказав Федір Архипович,— ви нехтуєте здоровим глуздом.

Містер Годфрід з'явився наче з-під затоптаного старенького килима. Він опинився поруч, як ніколи, вчасно. Серові Кроуфорду можна було не відповідати, оскільки містер Годфрід простягнув йому рятівний аркуш паперу з проектом резолюції.

До Шульги підійшов Коллінз. Взяв обережно за лікоть. Став між ним і Кроуфордом.

— Нам треба було поговорити, як кажуть у вас в Карпатах, «на чотири ока».

— Ви були там?

— Не був, але знаю. Я люблю народні прислів'я. В них завжди мудрість.

Федір Архипович чекав, що ж буде далі.

— Ті, у кого в руках атомна бомба, можуть завжди знайти спільну мову.

Коллінз мружив нахабні очі, задоволено облизуючи масні губи. Отак одним реченням він виведе на чисту воду більшовицького фізика. І нема чого морочити голову оцими симпозиумами. Нехай скаже, є чи нема? Навколо завмерли прислухаючись.

— Ті, хто прагне свої знання віддати людству, завжди діють згоди,— сказав Шульга.— Сила правди нещадна. Це відомо всім ученим у всьому світі. Навіть і у вас, в Сполучених Штатах. Чи це теж, на вашу думку, пропаганда? — глузливо спитав Шульга.

— Це свята правда, як правда те, що розщеплений атом може принести людству щастя,— схвильовано озвався француз Шерпантьє.

Коллінз не дуже весело засміявся. «Поспитайте у японців»,— коротіло йому порадити французові, але він удавано байдуже зауважив:

— Бізнес і щастя. Це так.

— Однак радянські вчені — дипломати,— не то з докором, не то з захопленням додав Коллінз, відпускаючи лікоть Шульги.

— Патріоти, містер Коллінз,— поправив його Шульга.— Патріоти,— сказав він удруге.— Це не на заваді науці, навпаки — це допомагає їй.

...Дорога до Вестмінстера виявилась довшою, ніж строката стьожка спогадів, думок про те, що минуло і що мало статися. Шульга розплющив очі. Плин машин затримався. Таксомотор фарами уперся в кузов ракетоподібної машини. Руки шофера лежали нерухомо на кермі, наче приросли до нього.

— Трудно їздити в Лондоні,— сказав йому Шульга.

Шофер злегка повернув у його бік обличчя. Щось схоже на посмішку освітило потріскані губи.

— І жити трудно, сер.

Він знову дивився перед себе, і Шульга подумав, як мало лондонські шофери схожі на своїх колег в інших країнах. Вони ніколи самі не починають розмови. На запитання відповідь, а перший не порушить мовчання. Але цей, ствердно відповівши на запитання, мимохіть сказав більше. Йому, звичайно, трудніше жити, ніж серу Кроуфорду. Було б цікаво побачити, як

повівся б він в похмурому залі британської корпорації вчених, де кілька днів його співвітчизники з гідною британців послідовністю незграбно грали в самотійність, насправді виконуючи чужу волю.

— Ви були на війні, містер? — спитав Шульга у шофера.

— В загоні протипожежної оборони, сер,— проказав водій, повертаючи у вузьку і темну вуличку. Він наче стримав біг таксомотора, озирнувся через плече на балакучого пасажира і додав: — Син був за Ла-Маншем. Загинув під Арденнами. Тепер ми самі з старою. Мені прислали його орден. Та й у мене медаль за відважну службу королеві.

— З вами легше було б домовитися, ніж з сером Кроуфордом,— сказав Шульга, одягаючи капелюха.

Шофера не цікавило, хто отой сер Кроуфорд. Він не звик запитувати. Він просто виконував волю пасажирів. Коли машина спинилась біля Вестмінстера і Шульга поклав на сидіння поруч з шофером гроші, він сказав:

— Я можу вас тут почекати.

— На жаль, у мене нема рахунку в банку,— пожартував Шульга.

Шофер гідно оцінив його жарт. В його перетятих червоними прожилками стомлених очах майнули веселі вогники, але він тільки ввічливо пояснив іноземцеві:

— Я стоятиму тут на майдані. В цей час мало пасажирів. І якщо ви знову візьмете мене, сер, мені буде приємно.

— Гарзд,— погодився Шульга і попростував в бік собору.

На майдані перед Вестмінстером зібрався невеликий гурт туристів. Гід у потертому костюмі французькою мовою втлумачував молодим хлопцям та дівчатам щось про велич споруди, яка височіла на тлі сірого неба, наче вписана в театральну постарілу від часу декорацію.

Шульга обминув гонітих туристів. Він забув у цю мить всі перипетії минулих днів. Здійснювалось давнє бажання. Чи то була примха, чи непереборний атавізм, але роками існувало переконання, що, на власні очі побачивши клопоть землі, який став останньою домівкою Ньютона, він вшановує пам'ять генія, який відкрився йому у далекий, та, проте, незабутній день, коли Федір Шульга ступив на круту стежку науки. Згадалося, до речі, що ця стежка не обцяла ще нікому безтурботного і безхмарного життя. Проте люди, дужі вірою в свої сили і в свою мету, чомусь вибирали саме її. І він, Шульга, ніколи не шкодував, що ступив і собі на цю стежку. Певність цього в ньому ще більше зміцнювали на диво пророчі слова, від яких він довго не міг відірвати очей.

Люди, які склали їх, виявили проникливу мудрість. Вони спроможні були зрозуміти велич людини, якій судила доля отаборити свої останки на вічний спочинок під склепінням Вестмінстера.

«Нехай поздоровляють себе смертні,— читав неквапно Шульга,— що існувала така велика окраса роду людського».

«Цікаво, чи давно був тут сер Кроуфорд,— подумав Федір Архипович.— А якщо і був, то чи замислювався він над тим, що людина — окраса світу? Невже в серці Кроуфорда загас той вогонь, що в давні роки привів його до порога чудесних передбачень, які вплинули на роботу Резерфорда і Бора? Не може ж похилий вік стати завадою чесності. Ні, не може!»

Федір Архипович дивився на відполіровану роками надгробну плиту з мудрим написом, і йому пригадалася інша могила на Хайгетському цвинтарі. Карл Маркс створив геніальну науку, яка насправді зробить людину окрасою світу.

І те, що Кроуфорд, як і більшість його колег, був далекий від розуміння цієї істини, оповило серце Федора Архиповича смутком.

Він стояв над могилою Ньютона, похиливши голову, відганяючи невтішні мислі, умовляючи себе в тому, що отакі хвилини неповторні і все суєтне важких буднів тліє перед лицем вічності генія. Та гострий біль у лівому плечі позернув його до суєтного. Шульга гірко посміхнувся, звичним рухом добув з жилетної кишенки таблетку нітрогліцерину. Мабуть, він і не помітив, як заточився, бо коли ухопився рукою за ґратчасті поручні, хтось запобігливо підтримав його за лікоть. Шульга з подивом озирнувся. Сива людина в уніформі служителя співчутливо спитала:

— Вам погано, сер? Може, ковток води? Ось тут лавочка. Посидьте.

— Спасибі. Це хвилинка. Серце,— коротко пояснив Шульга, відчуваючи під язиком холодок від таблетки.

— О сер,— вигукнув служитель, проводжаючи Шульгу до лавочки, що стояла в затінку, і майже силоміць всадовивши його,— лихі люди розщепили той проклятий атом, а ліпше б винайшли ліки, щоб серце не боліло. На такі речі розуму їм бракує...

— Маєте рацію,— кволо озвався Федір Архипович,— але скажу вам по секрету, атом тут ні до чого. Він ще принесе людям велику користь.

Федір Архипович притулився спиною до стіни. Вона була холодна, і це приємно заспокоювало. Служитель стояв оддалік,

з неприхованою цікавістю позираючи на людину, що так рішуче захистила атом.

Шульга зітхнув. Таблетка під язиком вже розтанула. Серце билосся спокійніше, стало легше дихати. Він вдячно усміхнувся до служителя, а той, захочений привітною усмішкою, поцікавився:

— Даруйте мені, сер, ви, мабуть, чужинець?

— Так. І здалеку, шановний пане.

— Чи, бува, не американець? — з деякою обережністю поцікавився служитель.

— Ні.

— Але ви так добре говорите англійською,— розвів руками служитель і затнувся, не знаючи, як далі повестися з дивним відвідувачем.

І раптом Шульзі захотілося поговорити саме з цією незнайомою людиною, втлумачити їй нескладну істину закону людяності.

— В нашій країні шанують велику людину, що покоїться під огією плитою.

— О, великий Ньютон! — шанобливо проказав служитель.— Не дуже часто спиняються тепер перед його могилою.

— А треба було б,— сказав Федір Архипович, підводячись.— Що ж до атома, то все відносно, друже мій. Таблетка, яка втамувала біль у серці, зроблена з вибухової речовини. В критичній кількості вона руйнує мости і несе смерть. Так і атомне ядро, друже мій. Все залежить від того, в чиїх руках будуть відкриття науки. І тільки.

— О сер!

Служитель обережно ступав слідом за Федором Архиповичем до виходу. За тридцять років, що він прослужив під цими суворими склепіннями, він уперше чув подібні слова. Мабуть, цей високий, з клинцюватою борідкою дивак якийсь художник чи багатий мандрівник, а може, він лікар... Служитель губився в здогадках, і коли сіренький червневий день війнув їм у лице духом задимлених кварталів, Федір Архипович сказав йому:

— А я, друже мій, саме з тієї країни, де прагнуть силу розщепленого атома спрямувати людям на щастя. І називається ця країна Радянський Союз. А вас прошу, друже мій,— продовжував Федір Архипович, не даючи опам'ятатися спантеличеному служителю,— всім, хто потрапляє сюди, радити прочитати напис на могилі Ісаака Ньютона. Зичу вам щастя.

Шульга підніс над головою свій старенький капелюх і пішов вздовж майдану. Шофер, який привіз його сюди, гостинно від-

крив йому двері машини. Сідаючи в таксомотор, Федір Архипович повернув голову в сторону Вестмінстера.

- Самотня постать служителя, скам'янілого од подиву, розважила Шульгу.

Той червневий ранок в останні години у Лондоні справді видався щедрим на зустрічі і розмови. Він наче хотів винагородити Шульгу за напружені, важкі попередні дні.

В напівтемному холі готелю йому назустріч ступила сухорлява висока постать.

— Сер Чедвік!

— Здра-стуй-те,— роздільно вимовляючи по-російському привітання, озвався Чедвік, обома руками стискуючи правицю Шульги.— Тільки сьогодні з газет дізнався, що ви тут. А скільки років минуло після нашої зустрічі в Швейцарії...

— Скільки подій,— розчулено мовив Шульга.

І коли вони посідали за низенький столик і офіціант поставив перед ними на таці чай, Чедвік з невластивою йому поквапливістю сказав:

— Я вельми радий, містер Шульга, вельми радий...

— А я? Чи уявляєте ви собі, сер Чедвік?! Всі ці роки живе у моєї пам'яті наша розмова.

Наступна хвилинка невимушеного мовчання наче виштовхнула з нетрів минулого ніч у Лозанні. Можливо, для кожного вона була своєрідним берегом, лишаючи який один з них поплив, не замислюючись, назустріч бурі, а другий шукав собі схованку на затишному острівці, щоб на ньому пережити бурю. А що з того вийшло? Чи варто було зараз, у цю коротку і неждану зустріч, про це нагадувати? Ні! Федір Архипович навіть трусонув головою. Розсипалася густа зачіска, яку Надійка любила називати левиною, хоч роки щедро вже висрібили її незмивною памороззю літ.

— А ви такий же,— мовив тепло Чедвік.

— І ви не змінились,— щиро відповів Шульга.

— Я хотів би вас запросити до себе.

— З великим задоволенням, але,— Шульга глянув на годинника,— через дві години я вирушаю. А хотілось би з вами поговорити.

— Дуже шкодую. Можливо, я приїду до вас.

— Ви самі розумієте, яка це буде втіха не тільки для мене.

— Тільки як приватна особа,— попередив Чедвік,— я тепер тримаюся осторонь...

«Дивак,— подумав Федір Архипович,— а коли ж ти не тримався осторонь?..»

Наче відгадавши його думку, Чедвік додав:

— Справді, я нічого не маю і не хочу мати спільного з бізнесменами, які нишпорять у лабораторіях. Досить з мене Лос-Аламосу...

Чедвік пильно глянув на Шульгу, ніби хотів перевірити, яке враження справила на нього згадка про той Лос-Аламос.

— Справді, краще вам про ті роки забути...— порадив Шульга.

— Ні,— рішуче проказав Чедвік.— Це неможливо. Але чи знали ми, що все скінчиться Хіросімою?..— Чедвік замовк на мить і квапливо додав:— Сказати щиро, передбачити таке було не важко. Адже ключі від скрині були у непевних людей...

— Вони і зараз хазяйнують там і тут,— зауважив тихим голосом Федір Архипович,— і ключі від скрині Пандори лишаться у них в руках. Та скажіть краще про себе...

Чедвік вдячно глянув на Федора Архиповича. Добре, що той зрозумів, наскільки клопітна для нього подібна розмова. Адже за нею незмінно стануть в чергу й інші питання, торкатися яких саме зараз не місце, а головне, не час. Так принаймні щиро вважав Чедвік. Звичайно, навіть у ці короткі хвилини можна було б сказати чимало про ті тривоги, що обсідали його всі ці довгі роки.

Здивувався б, мабуть, радянський колега, дізнавшись, що Чедвік відмовився тепер працювати в усяких наукових інституціях, які розробляють атомні проекти, а в зв'язку з цим йому натякнули, що візит його у Принстон, куди він мав вийти навесні за запрошенням керівництва інституту, не бажаний... Навіть протест самого Ейнштейна не вплинув на представників державного департаменту.

Що ж до побачення з Шульгою, то, надивавши коротке повідомлення в «Таймсі» про роботу підготовчої асамблеї і побачивши серед списку гостей прізвище академіка Шульги, Чедвік вирішив обов'язково його розшукати. Чедвіка втішило, що Шульга з такою радістю зустрів його. Чи могла забутися їхня розмова у Лозанні? Ні! Сказати б зараз Шульзі, як часто в ті ночі, коли над Лондоном вибухали німецькі бомби, він згадував у підвалі сховища його пророчі слова? Тоді існувала певність: як тільки буде покінчено з фашистами, сама думка про війну стане відразною людям.

Ще стояла курява над руїнами Ковентрі, ще купчились руїни на вулицях Лондона, ще парувала земля кров'ю, а вже за лаштунками мирних конференцій почалася безсоромна комерція новою страшною зброєю, від якої не буде також порятунку

і монополістам, які хвалькувато пишаються виключним правом на її патент.

Хто-хто, а сер Чедвік, член Королівського товариства, добре розбирається на цьому. Не так мало віку йому на цій планеті, щоб примирити з самогубством і жахливою неправдою свою совість.

Може, тому сер Чедвік знехтував обачністю, про яку йому щоразу нагадували близькі, і вирішив прийти сюди в готель, до радянського колеги? Але чому він старанно обминає те, про що слід зараз сказати? Чому він просто не запитає про те, що його мучить? Зовсім не до ладу, без усякого зв'язку з попередніми словами, він, долаючи свої сумніви, говорить:

— Наука заплуталась, містер Шульга, вчені безсилі.

Холоне чай у порцелянових чашках. Шульга стривожено позирає на Чедвіка, в словах якого — неприхований розпач. Він не міг промовчати, навіть зважаючи на обставини, що аж ніяк не сиріяли такий розмові. Але й Чедвік не здолав у собі голос совісті.

— Дорогий колего, події навчили мене і, смію думати, вас теж дивитися правді в лице, навіть коли вона не тішить нас усмішками. Вірте мені, та й самі ви знаєте: наука не заплуталась. Ні! І вчені не безсилі. Скажу точніше: нас прагнуть знесилити, втлумачити легковірним, що від нас нічого не залежить, та ще й пустити у світ широкий побрехеньку, що оті хіроманти у лабораторіях спроможні тільки дати людям шал смерті. О, так легко дурити людей. Брутальна, каїнова робота.

Голос Шульги лунав напружено, повний стримуваного гніву і тривоги.

— Дорогий Чедвік, ви самі зробили чимало для того, щоб ядро атома розкрило нам свої таємниці. Чи маєте ви право відступити за лаштунки історії? Пробачте за таке суворе запитання, але тільки істина спонукає мене питати вас.

Шульга зітхнув. Ніби голкою незрима рука двічі вколола у серце. Невже знову? Це вже буде занадто для одного ранку. Він узяв чашку і ледве втримав її. Але зусиллям волі примусив пальці стати слухняними і припав вустами до краю чашки. Ковток чаю — і наче polegшало.

— Я не чекаю зараз вашої відповіді. І не треба її,— тихо проказав Шульга, ставлячи чашку на блюдце.— Тільки одне скажу я вам, дорогий Чедвік,— верніться в життя. Ми відповідаємо з вами перед людьми, щоб звільнена енергія атома прикрасила землю, а не спопелила її.

— Це добре сказано,— озвався Чедвік,— краще не скажеш. Але...— Чедвік махнув рукою і гірко похитав головою.

...Вже згодом у громіздкому повітряному лайнері бельгійської компанії «Сабена», коли зазубрений клапоть суходолу, який звався Британією, здавався мізерно малим з висоти блакитного океану, Федір Архипович знову побачив перед очима похилу, стурбовану постать Джемса Чедвіка, насуплені, зведені в гострий кут густі брови на перенісці, стурбовані очі, сповнені збурених почуттів. Згадалося оте розгублене «але», у якому відчувалося більше байдужості, ніж страху.

Десь у глибині серця, перебираючи покладені перед ним на столик стюардесою газети, Федір Архипович відчував, що мине небагато часу і Чедвік відкине оте «але». І можливо, що в тому вирішенні Чедвіка не так багато важитиме оця їхня коротка і плутана розмова в холі готелю на бундючній Оксфорд-стріт у центрі британської столиці, як та мить, коли Чедвік наважився прийти до нього у готель. Інакше не могло бути. Шульга у цьому мав непохитне переконання. І настане час, коли лорд Кроуфорд схаменеться і не буде заглядати в рот сенатору Коллінзу. Але коли ж настане той благословенний день?

Оце запитання собі самому було на часі. Чи не занадто покладається він на рятівні сили часу? А люди? А їхні дії? А, засукавши рукава, кинутись назустріч неправді? Що? Може, ти втомився, Федоре Шульга? Може, і тобі хочеться опинитись за лаштунками?

Найлегше відповісти отим бадьорим коротким: «Ні!» — і в такий спосіб припинити розмову з власними сумнівами. Проте чи саме слово «сумніви» тут доречно? О, тепер справді — ні! Не сумніви, а турботи, а бажання, щоб, не покладаючи надії на час, зараз, сьогодні, завтра вирвати з ланцюгів брехливої самоомани своїх колег, які зневірилися і відступили перед страшним лицем правди. Адже всі ми кружляли навколо ядра. Обережно, але настирливо подзьобували його своїми шуканнями. Треба йти далі. Треба рушати, дорогий Чедвік. Не можна залишатися в стороні.

. І якийсь нетерпіння хвилює серце Федора Архиповича. Якби його воля, він прискорив би рух літака. Кивком голови просить до себе стюардесу.

— Чи довго до Парижа? — питає він у стрункої дівчини, яка наче зійшла з рекламного плаката Голлівуду.

— Минаємо Париж, сер. Погода не дозволяє. Ідемо прямо на Брюссель.

— Настане час, шановна міс, коли швидкість польоту не залежатиме від погоди. Більше того, ми зможемо скорювати стихію от таким-о гудзиком.

Шульга торкнув пальцем чорненьку кнопку вмикача світла. Стюардеса вибачливо усміхалася йому професійною усмішкою. Чи ж мало дивакуватих пасажирів доводиться їй зустрічати?

— Може, запропонувати вам каву, сер?

— Дякую, міс. І знаєте, що допоможе людині міняти погоду?

— Ні, сер,— обережно, з удаваною цікавістю відповіла стюардеса. В її обов'язки входило підтримувати розмову з пасажирами, і вона старанно виконувала їх.

— Атомна енергія, міс,— пояснив Федір Архипович. Не то з сумнівом, не то ствердно Шульга похитав головою, і стюардеса зрозуміла, що вона вільна. Забувши про інструкцію, згідно котрої вона має ступати граціозно і неквапливо, самою ходою навіваючи спокій пасажирові лайнера, стюардеса прожогом кинулася у кабіну обслуги ділитися враженням од розмови з пасажиром. Таке їй трапилося вперше. Міняти погоду!.. Міняти погоду!.. Щось подібне їй оповідали, але при чому тут кнопка... Пасажир явно був не при своїх...

Шульга розгорнув «Таймс». В правому кутку другої сторінки сенатор Коллінз запевняв читачів, що розмови про радіоактивні опади — більшовицька пропаганда і що монополія на атомну зброю стримує червону агресію. Радянські вчені безсилі створити атомну зброю. Вільний світ може бути спокійним за свою долю, її пильно оберігають Сполучені Штати. Інтерв'ю Коллінза супроводив його портрет, під ним сповіщалося, що сенатор Коллінз під час війни з німцями у чині полковника, а потім генерала виконував відповідальні доручення президента Трумена, що ще замолоду він був близький до науки і як юрист представляв різні компанії, які фінансували атомні проекти.

Трохи нижче під цим родоводом безіменний коментатор з деякою уїдливістю запитав містера Коллінза, чи відомо йому, що атомне ядро було розщеплено в Радянському Союзі задовго до війни і що тепер в Країні Рад клопочуться про використання атомної енергії в мирних галузях?

«Таймс» залишив собі позиції для відступу. Мовляв, червоні — це не цукор, але й хвалькуватість містера Коллінза, який поводить на Британських островах, наче у себе в Арізоні, теж повинна мати межу.

Шульга зібгав пухнастий номер газети і встромив його у кишеню на кріслі.

Все лишалося у своїй складності — ті самі протиріччя, ті самі знаки запитання і нерозв'язані проблеми. Тут, у лайнері,

між небом і землею, можна було на кілька хвилин відсторонитися від подій, але такий стан довго не триватиме. Ні у нього, старого Шульги, ні у всіх цих пасажирів, яких доля випадково звела на еліпсоподібній території, що належить повсюдній «Сабені».

Цікаво було б провести зараз швидкий опит, що вони, ці товсті, огрядні, тендітні, самовдоволені, заклопотані і просто невиразні за своїм зовнішнім виглядом чоловіки й жінки, думають про атомну енергію і як ставляться до хвалькуватих погроз містерів, подібних сенаторові Коллінзу.

Розуміючи, що такий референдум в теперішній ситуації неможливий, Федір Архипович вирішив спочити і поспати, якщо пощастить.

Зі склепленими повіками, проймаючись невпинно-ритмічним тремтінням повітряної споруди, він шукав сну, як порятунку від настирливих думок, що не давали, зрештою, якщо щиро визнати, спокою ні на суходолі, ні в повітрі, ні на воді.

17

Вже через кілька днів у Києві, на Володимирській, Федір Архипович у тиші свого кабінету, після радісних обіймів, розмов, тривожних розповідей про Євгенові ходіння по муках, відштовхуючись од усього буденного, що наринило і захлснуло хвилию всякого непередбаченого і незбагненого, намагався підсумувати лондонські розмови.

Однак не все було так погано, як здавалося б з першого погляду. Намацувались щілини, крізь які пробивався промінь світла. А це ж чогось варто. З малого все починається. Така думка до певної міри заспокоїла Федора Архиповича.

Прийшов Євген. Сів у крісло. Федір Архипович чекав, що він сам почне розмову. Від того, як Євген оповідатиме про свої злигодні, залежав ступінь розуміння скрути, у яку він усковив.

Федір Архипович дивився на сина, і серце йому сповнювала туга. Боже мій! Як усе змінила та клята війна. Куди подівся той запальний, метушливий хлопець Євген Шульга? Як оці два шрами від лівого вуха до підборіддя змінили його обличчя.

А Євген не те що не квапився, просто йому вже забракло духу розповідати батькам про свої неприємності. Те, що вони будуть, він знав ще там, на чужині, але в те, що їм не стане кінця, він не вірив. А от тепер не вірили йому. Про це у вічі ніхто не говорив, навпаки. Йому люб'язно тисли руку, співчували, розказували, як переживали батьки. Один товариш сказав: «А ви самі розумієте, наскільки важливо, щоб у Федора

Архиповича був добрий настрій...» Євген це розумів, як і розумів, що повернути собі те, що було з ним до певної межі в минулому, вже не можна.

Того дня, коли суворий і настійний демарш радянських органів примусив звільнити всіх полонених з американського табору Ігл, змінивши круто долю Євгена, він догадувався, що виявиться на дорозі стіна. Але ту стіну можна буде здолати. В це він вірив. Зброєю його була правда, і тільки правда! І Євген за всі ці місяці не зневірився у цій зброї. Проте діяла вона не дуже блискавично, а терпіння, яке так багато важило, лишилося малувато.

Євген багато чого приховував од матері. Але батькові казати неправду він не міг і не хотів. Та справді, чи треба ж тоді йому оповідати всю дріб'язковість підозрінь і недовірливих запитань, отих запрошень «прийдіть через днів два-три...» чи пропозицій «напишіть докладно, що ви робили у полоні», хоч про це Євген писав уже разів з десять...

А все ж до розпачу він не дійшов. Може, тому, що Київ зустрів його весняними вітрами і кручі понад Дніпром стелили йому під ноги свої вигинисті стежки, а в стінах напівзруйнованих будинків, які ще скорботно таврували воєнною пам'яттю вулиці міста, він бачив свою власну постать у ті химерні ночі, коли, знесилений, шукав порятунку. Та він розумів, що найбільше важило те, що він вдома.

Знав Євген, скільки довелося перемучитись батькам, пережити, знав, скільки коштувало зусиль розшукати його і як нелегко повелося після того, як розшукали.

Ще довгі місяці був він у Східній Німеччині у спеціальному таборі. То була своєрідна перевірка, і він терпляче витримав її. А чому ж тепер? Чому? Кого спитати? Ті, що повинні дати відповідь, загадкою мовчать. Спитати у батька? Та хіба його клопіт менший?

От сидить він перед ним, вкрай стомлений, замучений своїми поїздками, знесилений роботою в своїх лабораторіях, сидить і, мабуть, чекає втішних звісток від Євгена. А він хоче ще запитувати його... Годиться інше спитати, як велося батькові у Лондоні. А може, такі запитання заборонені Євгенові? Чи може батько йому довіряти, коли...

Гіркотна дума точить серце і сушить мозок. Ні, не хоче Євген про це говорити. І не скаже ні слова. Він усміхається батькові невимушено і навіть весело. І в цій усмішці той Євген, якого запам'ятав Федір Архипович і яким волів його бачити завжди. Але і Федір Архипович мовчить. А от Євгенові дуже хочеться, щоб він почав перший, тоді легше буде розказувати.

Тихі кроки за дверима кабінету. То мати. Їй не знати спокою. Вона ходить по кімнатах, чатує в коридорі. Вона жде. Вона не знає всього. Але хіба її обдуриш? Її очі дивляться в очі Євгена і читають там, наче на сторінках знайомої книги, читаної вже вдесьте, всоте.

— Так от, батьку,— глухувато починає Євген,— вирішив іти на завод. Обіцяють взяти.

«Виходить, ще не взяли,— думає Федір Архипович.— І тут обережні!»

— Євгене,— каже Шульга, зазираючи синові в посмутнілі очі.— Женю, а може, я подзвоню, кому треба, попрошу...

— Не треба дзвонити,— різкувато просить Євген.— Не треба. Я не хочу. Прийде час, усе стане на своє місце. Я у себе вдома, тату, і я можу почекати.— І одвівши зір до вікна, за яким широковітий каштан струшував порошу рожевого цвітіння, Євген проказав: — Я знову буду літати. Буду!

— Будеш,— озвався з свого місця Федір Архипович.— Будеш,— мовив він удруге.

І оте «будеш» в устах батька пролунало рішуче й ствердно, а не задля втіхи. Євгенові очі проясніли.

— Я знав, що ти схвалиш. Тепер би тільки взяли...— вихопилось у Євгена.

— Думаєш, можуть відмовити? — стурбовано спитав Шульга.

— Ні, не думаю,— Євген знизав плечима,— не думаю.

Кілька хвилин в кабінеті панувало мовчання. Затаївши подих, чекала за дверима Надія Яківна. Це знав чоловік і знав так само син. Досить було комусь із них покликати її або просто підійти до дверей... Але ні Євген, ні Федір Архипович цього не зробили. Так краще буде для неї,— вирішив кожен для себе.

Про те, що непокоїть, що висить тягарем на душі, розтинає боєм серце, Федір Архипович не любив говорити. Краще носити біль і роздуми в собі. Так певніше застерегтися від поспішних висновків. Мабуть, ця риса і прищепилася Євгенові. Якщо воно саме так, то добре.

— Який то короткий час по війні,— заговорив Федір Архипович,— а дехто вже й забув про її страхіття. Удають, ніби нічого не сталося.

Євген був вдячний батькові. Розмова пішла про інше. Що правда, те інше пов'язане з його долею. Взагалі він відзначив, що про що б не точились розмови, вони якимсь незримим рухом зачіпали його серце.

Людина не може відсторонитися від подій. Не такі часи те-

пер. Та й взагалі, хіба інакше вона має право зватися людиною?

Це було глибоке переконання Євгенове. Воно полегшувало йому нести свій тягар клопотів і невдач.

— Десь я впитав, що пам'ять — ворог людини, — мовив він замислено, — які то жахливі слова. На цю облуду роблять ставку саме тепер, — Федір Архипович підвівся, підійшов близько до Євгена, поклав йому руки на плечі, заглянув у очі. В зоволожених очах сина він вловив щось йому одному відоме і розчулено скуйовдив пальцями його зачіску. Повертаючись на своє місце, він тихо і мрійно заговорив:

— Так-то, сину. А я сказав би, що в пам'яті — щастя людини. З таким переконанням легко переступити дорогу злу і кривді, з таким переконанням добре зберігати незгасний вогонь правди.

Він сидів у кріслі знеможений і мовчазний, розуміючи, що розмова, на яку він покладав надію, не вийшла. І не тому, що бракувало сміливості назвати речі власними іменами, а тому, що висновки ще не на часі.

Те, що Євген рішуче відкинув думку про той дзвінок, який міг би допомогти йому, сказати правду, чомусь втішило Федора Архиповича. Звичайно, Надійка не схвалить їхнього рішення, але він був певен, що і вона не стане дорікати. Те, що вони пережили за ці роки, втративши надію на повернення Євгена, навчило їх терпіти і чекати.

Що казати, невесело Євгенові, але він мужньо вирішив пройти важку дорогу до правди, не вдаючись до протекцій, і це вдовольняло Федора Архиповича.

«Моя вдача, — твердив собі Шульга. — Вона і мене ніколи не підводила, не скривдить вона і Євгена».

Скільки вже разів хотіли і його самого вибити із сідла? Чого вартий отой брудний папірець, в який хоч нехай і ненадовго, а все ж примусив декого повірити Куцевич? А чим все скінчилося?

Інший голос ніби спинив Федора Архиповича від покvapних висновків. Він казав: «Стривай, а що, коли б тобі не допомогли? Що тоді? Чого вартий був і твій досвід, і твоє уславлене терпіння? Хіба що стало воно у нагоді, щоб здолати інфаркт...»

Той голос, наче джміль, уїдливо шерхотів слова однієї і тієї ж пісні. Він був знайомий Шульзі. Та завжди вистачало розуму не слухати його, примусити замовкнути тій кволій струні в своєму серці.

«А твій вік? — запитував той же невгамовний голос. — Твій вік хіба не завада тепер? Ти можеш піти щогодини. А що

скоїться з твоїм сином, з твоєю дружиною? Далося ж таке,— з серцем подумав Федір Архипович.— І звідки звалилося на мою голову?!»

— Не сумуй, тату,— заспокоїв Євген, наче відгадуючи невеселі роздуми батька,— вистоїмо! Адже навчилися вистоювати.

Те, що Євген не відокремлював себе від нього, добре! Виходить, він усе розуміє. «На те він і мій син,— з гордістю думав Шульга.— А от рідний брат...»

Шульга стривожено подивився на Євгена, наче той міг відгадати його думку. Адже після Євгенового повернення про Семена Архиповича в хаті на Володимирській намагалися не згадувати.

...Сон у ту ніч довго не приходив до Федора Архиповича. Він знав, що за стіною не спить Надія Яківна, що крутиться на ліжку у своїй кімнаті Євген, а Надія Яківна прислухається, що там з ними обома. Чи не легше було б, коли б зійшлися зараз і сказали одне одному все, що думають, оповіли про те, що їх мучить, просто, одверто?

Ніч громадила свої тіні над містом, тулила їх до вікон будинків, летіла на своїх чорних крилах над планетою до іншого виднокруга і конала на рубежі іскристого світанку.

Федір Архипович не спав. Він думав про ніч, про рух часу, про владні закони, яким підпорядковані могутні сили природи, які в залежності від волі людини можна примусити приносити світові добро чи зло. І тоді на думку спали слова, написані на могильній плиті Ньютона, і, віддавши належне їхньому мудрому змісту, він знову подумав про людину, яка може стати і неодмінно стане окрасою всесвіту. Та хіба вже тепер не скажеш, що чимало зроблено людьми, які ступали по планеті Земля важкими, не ходженими ще до них дорогами, odkриваючи поколінням прийдешне?!

Чому ж він, старий Шульга, людина, для якої математична формула і лабораторний дослід завжди звабні, який не злякався табу, що віками стояло, на перешкоді до скрині Пандори, наблизився до неї і разом з подібними собі відімкнув скриню, відступив перед простішим, буденним? Чому?

Те «чому» не давало йому спокою. Не давало і не могло дати. Це він добре розумів. Воно, як формула без доказу, існувало перед його зором, і він не віддав, яким побитом підступитися до її розв'язання.

«І день іде, і ніч іде. І, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки?» А чи існують такі апостоли? Поети мають право на гіперболу. Символ може замінити їм точну адресу. Фізик і математик не мають такого

права. Тим більше, що правда і наука прийшли на планету Земля не в апостольській одежі. Це істина, яка не потребує доказів.

Федір Архипович уявив собі великого Шевченка, який, справді охопивши голову руками, тамуючи в змученому серці біль і страждання, думав про прийдешнє. Чекав благовісту долі, чекав і не дочекався його приходу.

Все те лишилося за вічними горами минулого, все стало надбанням історії. Муки і страждання народжували правду, її народженню допомагала наука. Вони ступали поруч. Завжди! Не зраджуючи одна одну. Вони були неподільні. І гордилися цим обидві. І хто цього не розумів, той тільки втрачав.

Він, Федір Шульга, це розумів. Він це затамив і забудьком не став. Закони руху невинні. Міф про нездоланну, грізну силу злих духів, схованих у скрині Паандори, в добу ядерної фізики розвіяно назавжди.

Злі духи будуть приборкані. Будуть!.. Це тим часом звучить обіцянкою. А повинно бути ствердженням. Законам руху підпорядковане й його, Шульги, життя. Учені теж смертні. Він це не забував. Ніколи. Чи потерпає він від злої правди? Ні! Неминучість для нього у фатальному. Він знає — Максим Нерчин, Марко Грицишин і навіть цей гостроязкий метушливий Передерій Хома несуть його прагнення, його думки, помноживши свою волю, вони збагачують їх. А білява красуня Катерина Золотаренко? Її впертість і ясність думок можуть захоплювати. Отаку б дружину Євгенові! Ця думка, далека від усякого зв'язку з попередніми, розсмішила Федора Архиповича. Та почуття батька лишаються.

Федір Архипович відчуває, як рівніше б'ється серце. Тепла хвиля огортає його поволі, ніжно. Перед нею відступає тривога. Клопоти наче меншають. Це жаданий спокій. Його рука розсовує непроглядні хмари невідомого. Та невідоме вже не лякає своєю таємничістю. І те, що відбувається в душі, Федір Архипович вважає не випадковим. І тут своя послідовність. Він знає її джерело. Але він нічого, навіть у думці, не скаже й собі самому про те джерело, його владну силу. А тепер спати. І остання думка — знову про ту біляву Катерину Золотаренко. Це вже пов'язано з тим, що вона ввечері дзвонила і він призначив їй побачення на дев'яту ранку в інституті. Вже засинаючи, Федір Архипович думає — чому вона в Києві, а не в Деснянську?

Ясніє небо над містом. Легко і непомітно відступає ніч. Блякнуть зорі у високості. Тільки місяць хизується своєю щербатою вродою, віддзеркалюючись у дніпровій хвилі, та сонце

вже гаряче пламеніє на сході, опаливши виднокруг своїм жаром.

Нечутно, владно з степу широким фронтом, наче в облогу, бере місто світанок, і ніч розуміє, що тут нічого не вдієш, не заступиш йому, світлому і дужому, дороги, і її останні хисткі тіні тануть і тануть, лишаючи над плавнями вздовж дніпрових берегів млявий серпанок туману.

18

Тепер сумніву не було. Хибність твердження Нерчина впливла у всій своїй непривабливій красі, примушуючи Федора Архиповича тільки розводити руками. Невже він помилився в ньому? Невже після перших значних успіхів Нерчин засліплено повірив, що все з його рук виходить з поміткою: «Еврика!»?

В лабораторії було напружено тихо. Катерина в білому халаті, мабуть позиченому, бо плечі наповзали аж на лікті, стояла біля Шульги, який тримав у руках дві фотоплівки, що свідчили на користь її сумнівів.

В ці хвилини Катерина не відчувала радості. Перемога не принесла їй ні насолоди, ні почуття вдоволення. Вона просто співчувала Максимові. Вона бачила, що Федір Архипович розгубився. Чому? Тому, що висновки Нерчина виявилися облудно поспішними, чи тому, що його улюблений учень помилився? Так чи так, але на цей раз Шульга наче перестав бути Шульгою, як це бувало у десятках подібних випадків. Він не жбурнув сердито плівку на стіл і не назвав Максима нездарою. Він просто мовчав і думав.

Шульга обережно поклав перед собою плівки і, розправляючи їх пальцями, спокійно запропонував:

— Продумайте з Аксельродом удвох методику перевірки досліді.

І все. Шульга вийшов. В лабораторії залишились Золотаренко і Аксельрод, чорнявий парубійко, з виголеною головою, у великих рогових окулярах, нове «захоплення Шульги», як називав його поза очі Хома.

Катерина сіла на кругленький стілець-дзигу і вичікувально подивилась на Аксельрода. Вона бачила його вдруге чи втретє, хоча начулася вже достатньо про звички і характер майбутньої правниці академіка Шульги. Те, що перевірити методику досліджень у деснянській лабораторії інституту, за яку цілковито відповідав Нерчин, доручалося фактично цьому молодиківі, трохи збентежило Катерину. Вона уявляла, що все ста-

неться інакше. Але з перших слів Шульги ще у нього в кабінеті вранці Катерина зрозуміла, що академік чимсь занепокоеаний. Можливо, його дратувала рішучість, з якою Катерина осуджувала непримиренність Нерчина до будь-яких зауважень, тим більше незгод з його принципами ведення дослідження. Вловивши цей настрій запізно, Катерина сказала про аракчєєвщину у лабораторії в Деснянську, і ці слова ніби відштовхнули від неї Шульгу. Його зауваження, що він проти ярликів, навіть коли вони у великій моді, змусили Катерину густо почервоніти.

— Не думаю, щоб це було так,— невдоволено проказав Шульга.— Відомо, що генерал Аракчєєв — сумної слави самодур. Чим же Нерчин схожий на нього? Ні! Не думаю, щоб ви мали рацію. Проте помилка існує. Але для її визначення мало допоможуть ярлички. Дуже мало.

Потім уже в лабораторії, коли Шульга роздивлявся фотоплівку і похмикував, вибиваючи пальцями по столу дріб, Катерина на якусь хвилину пошкодувала, що приїхала до Києва.

Шульга може подумати, якщо не подумав уже, що вона обрала не зовсім чесний шлях для владнання своїх розходжень з Нерчиним. Але чи знає він справжню причину, чому з Деснянська поїхав Грицишин? А от тепер її сумніви доручили розв'язати Аксельроду, який виконував роботу, що нічого спільного з тематикою деснянської лабораторії не мала.

— Отже, колего,— почула вона високий голос Аксельрода,— нам саме час познайомитись. Звуть мене Аркадій. Можете називати Аркаша, а вас звати Катерина, це мені відомо.

Треба було бути ввічливою, хоч кортіло сказати щось ущипливе. Катерина над силу скривила свої повні пересохлі вуста. Нехай собі той Аркаша думає, що це привітна усмішка.

— Що ж ми будемо робити? — спитав заклопотано Аркадій і, не чекаючи відповіді Катерини, сам собі відповів: — А будемо готувати лічильник, перевіримо ізоляційну камеру... Нам є що робити. Хіба не так?

Пізніше Катерина зрозуміла оцю своєрідну манеру розмови у Аксельрода. Ставити запитання і самому собі відповідати. Але тепер вона розсердилась. За кого він її має?

— А ви все-таки поцікавтесь, що я думаю з цього приводу.

Аркадій здивовано скинув бровами.

— Що ви можете думати? — перепитав він, наче глузуючи, і одразу ж відповів: — Хіба є інший засіб перевірки методики досліджень доктора Нерчина? Нема,— рішуче закінчив він.— І ви це знаєте так само, як і я.

— Припустимо,— погодилась Катерина, намагаючись взяти ініціативу в свої руки.

— Ото вже краще,— похвалив її згоду Аксельрод.— А тепер дозвольте запитати...

— Можливо, ви знову самі собі дасте відповідь,— дошкульно перебила Катерина.

— Спробую,— серйозно мовив Аксельрод,— але у випадкові, коли ваша мене не задовольнить.

— Ого! — вихопилось у Катерини.

Він пропустив те «ого» і, дивлячись їй в очі, спитав:

— Невже ви не могли порозумітися там, на місці? Адже Нерчин доктор фізичних наук. Його вважають сміливим експериментатором.

— Учений ступінь не звільняє від людських слабкостей.

Катерині хотілося, щоб цей балакучий асистент став її співником. Але Аксельрод, не згоджуючись, покрутив своєю голеною головою і сказав:

— Доктор Нерчин смілива людина. Він це довів два роки тому, і ви, здається, брали участь в тій роботі.

— Здається. Ви непогано поінформовані. Отже, я краще знаю методи досліджень доктора Нерчина і знаю його нетерплячість до будь-яких зауважень...

— Можливо,— знехотя погодився Аксельрод.— І ви вирішили з ним більше не працювати?

— А то вже моя справа. І вас вона не стосується.— Розуміючи, що така відповідь нерозумна, Катерина сповзла з стільця і підступила до цікавого асистента: — Слухайте, Аркашо, давайте працювати і киньте свої допити. Можна подумати, що це у вас спадкове. Чи ваш тато часом не юрист?

— Лікар,— мирно сказав Аксельрод,— доктор медичних наук, терапевт,— не без гордості сповістив він.

— Ну от, з'ясували ваше соціальне походження. Якщо воля ваша, я теж можу заповнити анкету.

— Обійдемося,— трохи ображено відхилив він пропозицію Катерини.

— І я так думаю. Коли ж ми почнемо?

— Сьогодні.

— Оце інша мова. Я залишаю вам опис іншого варіанта методики дослідження. Коли все буде готове, покличте мене, будь ласка. Я буду в четвертій лабораторії.

— У Грицишина,— проказав Аксельрод.

— У доктора Грицишина,— поправила Катерина.— Чи слово «доктор» вас приваблює виключно в сполученні з прізвиськом Нерчина?

— Я дуже поважаю доктора Нерчина за його труди,— спокійно відповів Аксельрод,— і я не розумію, чому це вас дратує.

— А справді,— здивувалася Катерина і широко засміялась,— мабуть, тому, Аркашо, що він мені дуже насолив, що він самовпевнений і настирливий, що у нього скажена воля і що він може не спати три доби підряд, що він свої частки любить більше, ніж, скажімо, мене. А мене ж можна любити, Аркашо? — спитала одверто Катерина. Аксельрод глянув на біляву красуню в незграбному халаті з чужого плеча, спантелечений надто сміливим дивним запитанням, і ще більше розгубився, почувши: — Ви думаєте — ревності? Нещасливе кохання? Помилаетесь. Просто я вмію і хочу обстоювати свою думку. Правда, дослідження не повинні знати слова «компроміс». Я маю рацію?

— Авжеж. Тільки...

— А що «тільки», скажемо згодом. Вам фактично довірив усю справу Федір Архипович, і все у ваших руках.

Аксельрод сумнівно похитав головою.

— Академік прийде, коли ми почнемо перевірку.

— Тоді ще краще,— проказала Катерина і пішла з лабораторії.

Аксельрод подивився їй услід несхвальним поглядом і, зітхнувши, заглибився в читання опису методики досліду. Гортаючи сторінки, Аксельрод ніяк не міг забути Катерину Золотаренко. Вона наче все ще була тут, в кімнаті, і в повітрі хмаркою стояв запах її парфумів, лоскочучи ніздрі. Він прикрив усіяні друкованими рядками сторінки долонями і обережно озирнувся. Але в глибині кімнати, за спиною, нікого не було. Аксельрод скрушно покрутив головою. Схоже було на те, що він би не мав нічого проти, якби раптом Катерина Золотаренко знову опинилася в лабораторії. Для виправдання себе самого він пристав до думки, що дискусія, яка кілька хвилин тому тут почалася, не закінчилася. Від цієї думки йому полегшало. Але ненадовго. Надто непримиренними були зауваження Катерини, які він, зосередившись, прочитав на сторінці, що лежала перед ним.

Літній день скупчував спеку за стінами інституту. Він вривався через квартиру у тишу лабораторії владним гарячим струменем повітря. Вперше за два роки перебування в інституті Аркадію Аксельроду подумалося, що його уявлення про безхмарність в стосунках між старшими колегами губить свою сталість. Виникла думка, чи не краще було б відштовхнути від себе цей клопіт, вийти зараз на вулицю, сісти в автобус і поїхати на Дніпро. Він добре знав, що коли б не Федір Архипо-

вич, то він відмовився б від подібного доручення. Вчитуючись в опис методики дослідів доктора Нерчина, Аксельрод став думати про самого Нерчина. Кілька разів він бачив його в інституті, а одного дня, коли Нерчин підбирав науковців для лабораторії в Деснянську, якій судилося велике майбутнє, бо кожен знав, що невдовзі вона перетвориться у великий науковий інститут, Аксельрод розмовляв з Нерчиним довгий час. Саме тоді йому припала до серця стрімка сила молодого вченого, яку він вкладав у свої слова про фізику часток високих енергій.

Нерчин підсилював свої слова жестами, проводячи ребром долоні в повітрі, наче відгортав набік усе те, що заважало і стояло перешкодою на дорозі. І в цих спокійних, розмірених рухах була бездоганна чіткість, що свідчила про глибоку переконливість Нерчина у здійсненні намірів, якими він одверто, коли не сказати щедро, ділився з Аксельродом. Без жодного сумніву він бачив в ньому свого спільника. І треба сказати, що він захопив тоді Аксельрода. Якби не робота, яку він виконував за дорученням Федора Архиповича, Аксельрод попросився б у Деснянськ.

Нерчин вів з ним тоді розмови, як колега з колегою, і для Аксельрода, який тиждень тому захистив кандидатську, така невимушеність і довір'я важили чимало. Він одразу пройнявся довір'ям до молодого доктора, в якому йому ж таки знову одразу сподобалися і манери, і глибокі вертикальні зморшки на переніссі, і, нарешті, ретельно вив'язаний вузол краватки під крильцями коміра ясно-блакитної сорочки.

Нерчин був на диво спокійний, і рівноваженість його випромінювала незримі частки якоїсь дивної енергії, що передавалася співрозмовникові.

Від старих працівників інституту Аксельрод уже знав про той двобій, який відбувся між Нерчиним і колишнім директором інституту Куцевичем. А тоді, коли він побачив його близько, почув з його уст про наміри групи вчених, яка їхала у лісовий Деснянськ розпочинати серію нових досліджень за великим планом академіка Шульги, остаточно зрозумів, що, поставивши собі мету, Нерчин будь-що прийде до перемоги.

Коли Аксельрод потрапив до інституту після того, як Шульга ознайомився з його кандидатською роботою і виявив бажання взяти його до себе, у нього було тверде переконання, що саме тут, у Києві, доведеться йому працювати довго і плідно. Зустріч з Нерчиним це переконання захитала. Хома Передерій, з яким Аксельрод вчився колись на першому курсі університе-

ту, трохи, як він висловився, провітрив йому мислительний апарат. Ось чому Аксельрод знав достатньо про ті події, які недавно відбувалися в інституті, і без заперечень погодився з Хомою, котрий так і сказав:

— Коли б тут сиділи ті монстри, ти б сюди не потрапив на роботу. Все, що було натяком на науку, для них відгонило шаманством. Отак-то, друже!

Тепер на чолі інституту стояв академік Шульга, і монстри стали темою жартів і сумних спогадів. Викликало подив у Аксельрода тільки те, як же міг Куцевич після всього стати віцепрезидентом академії?

У ту пам'ятну зустріч з Нерчиним, відхилившись від теми розмови, Аксельрод неждано для себе саме це запитання поставив перед Нерчиним.

Той глянув на нього уважно і, як здалося Аксельроду, без здивування.

— Я розумію, що вас хвилює. Проте зважте, що центрифуга не спинилася. Вона вершить свої оберти, хоча товариш Куцевич переконаний, що то вже тільки холостий хід. Добре, що ви замислились над подібним явищем. Коротко кажучи,— боротьба далеко не скінчена. Якщо це вас лякає і засмучує, тікайте звідцілья,— порадив Нерчин і вперше за довгу розмову засміявся.

Аксельрод тікати не думав. Він тільки не розумів, як люди не могли досі відрізнити чорне від білого і нерідко твердили, що біле — це чорне або навпаки. Люди кривдили самі себе і свою працю. Батько Аксельрода подібні явища, за професійною звичкою, визначав як виразки на тілі суспільства. Але кожну хворобу, твердив Аксельрод, треба навчитися виліковувати. Таке було його власне переконання. І він поділився ним з Нерчиним. Його трохи здивувала та рішучість, з якою Нерчин виклав свою точку зору.

— Бачите, друже, трапляються випадки, коли для врятування життя виразку викидають геть. Від подібного заходу не слід відмовлятися.

— Ми трохи відхилилися,— сказав згодом Нерчин,— згадалися ті дні, коли я працював у цьому будинку. Багато що змінилося тут. Та давайте, як кажуть, ближче до діла. Коли ви закінчите заплановану інститутом роботу, я думаю, вам буде цікаво попрацювати у Деснянську. Як ви сприймете мою пропозицію? — І, не чекаючи відповіді, додав: — Мені хотілося, щоб ви подумали і продовжили роботу, яка стала темою вашої дисертації. Частки — хитруваті особи з примхливою поведінкою і полюбляють загадковість.

«Як же ви самі забули свої застереження, доктор Нерчин?» — подумав Аксельрод, вчитуючись у зауваження до методики дослідження, писані чітким почерком Катерини Золотаренко. Це запитання було у нього на устах. Воно виникло одразу, коли до останніх дрібниць пригадалася розмова з Нерчиним. Воно наче існувало незалежно від незаперечного тону зауважень Золотаренко.

Аксельрод не знав, чи вистачило б йому сміливості спитати про це у Нерчина. Він тільки в ці хвилини був його безмовним спільником і хотів йти з ним поруч до кінця, настільки привабливою була для нього наполегливість Нерчина, хоча у цьому разі вона, може, і приведе до гірких наслідків.

Заперечення свої Катерина Золотаренко виклала чітко і стверджувала даними власних спостережень. Ці дані фіксувалися на фотоплівках. Твердити таким чином про можливість протонного розпаду і народження нової частки було б щонайменше надто сміливо. Логіка була на боці Катерини Золотаренко, хоча, за думкою Аксельрода, такий факт мав в собі щось протиприродне. Не могла білява красуня з обличчям голубоого ангела досконали тямити в протонних хащах, над якими щоразу збирало свої химери невідоме. Більше того, не повинна була вона стрибати поперед батька у пекло, коли батьком цих передбачливих шукань був ізнов-таки Максим Нерчин. А між нею і Нерчиним (Аксельрод не відкидав те, про що немало говорили колеги та й сам Передерій) існували взаємини, які, коли їм не надають характеру шлюбу, дехто тлумачить своєрідно.

«Проте це найменше повинно мене цікавити»,— докорив собі Аксельрод. Сміливість Нерчина не лякала, а вабила його. Якби він міг здогадатися, що невдовзі стане свідком нового, ще більш сміливого стрибка в невідоме, цілком імовірно, він би цього ранку не так копирсався в усіх тих «за» і «проти», а просто пішов би до Федора Архиповича і попросився б у Деснянськ.

Але в цей ранок Аркадій Аксельрод ще перебував на тому непевному рубежі, коли ґрунт під ногами був не настільки тривкий, щоб можна було самому наважитись і, відштовхнувшись, стрибнути... Та й куди було стрибати?!

Здивувався б ще більше Аксельрод, коли б хто сказав йому, що сам Шульга не знав, чому Максим Нерчин так кропітко і настирливо прагне ввіймати оту невловиму частку, ховаючи за цим прагненням віру в те, що саме вона буде накопичуватися в достатній кількості і дасть життя установці, яка допоможе йому зазирнути у мікросвіти.

А хто знає? Може, й догадувався про це академік Шульга? Чи ж не тому він зажадав простежити заново всю методику дослідження? Чи не тому він приходив до висновку, що думка Нерчина про те, що мішень, яку слід бомбардувати електронами, може бути рухомою, не така вже й химерна.

Але всі ті думки були з Шульгою, і Аркадій Аксельрод не міг знати, що непокоїть та в якій саме мірі непокоїть академіка. Єдине, що він добре розумів,— це те, що в стіни лабораторії владно ввійшла турбота, яка невдовзі зламає розмірену ходу подій. І саме це тишило Аксельрода.

Згадалося, що батько час від часу зауважував:

— Те, що ти зразу з університету скочив у науку, мені не подобається. В житті треба добре протерти рукави на ліктях. Тоді не все виглядатиме хрестоматійно ясным.

Випадок, з яким звело його сьогодні життя, був далеко не хрестоматійний. Він одсунув сторінки, що лежали перед ним і муляли очі, взяв чистий аркуш паперу. Схема перевірки уявлялася йому трохи іншою, ніж та, яку пропонувала Катерина Золотаренко. У нього виникло почуття, що він протирає рукави на ліктях. Білий, накрохмалений халат не міг завадити цьому.

19

Кав'ярня на вулиці Карла Маркса з екзотичною назвою «Червоний мак» не була, звичайно, тим місцем, де можна було спокійно і серйозно порозмовляти. Але, стомившись від довгих блукань по вулицях, Катерина і Марко вирішили отаборитися, як говорив Хома, за столиком у цьому кафе.

Надходив той час, коли вечірній присмерк стелить м'які тіні на вулицях міста, та день ще владно вершить свою ходу.

Був той час, коли денна метушня і втома давалися взнаки, і кому хотілося трохи помовчати, а кому трохи погомоніти про малозначущі і приємні речі, які б тишили і приносили спокій...

Був саме той час, коли Катерині Золотаренко не хотілося вже думати про Деснянськ, але хотілося говорити про Нерчина, і саме цього вона боялась у ці хвилини, коли напроти неї сидів Марко Грицишин, який весь день поводився так, ніби всі новини, привезені Катериною, його мало обходять. А може, справді вони не цікавили його.

Був саме час, коли Катерині хотілося, щоб хтось прочитав їй зворушливі вірші, які б примусили мріяти, забувши денний клопіт. Надмірно веселі молодики, які з'юрмилися за сусіднім

столиком і пронизували Катерину, як вони, мабуть, думали, багатозначними поглядами, дратували її.

Стомлена офіціантка спинилася перед їхнім столиком.

— Що будемо замовляти? — байдуже спитала вона.

Запитання наче вернуло Катерину з далеких мандрів на берег. Досі вона ніби пливла по синіх хвилях ріки не дуже певних мрій. Те, що вона хотіла б замовити, лишалось поза межами володінь директора кав'ярні «Червоний мак» та його офіціанток.

Дівчина біля столика нервово постукувала тупим кінцем олівця по наготованому блокноту.

— Отже,— квапила вона.

Катерина попросила Грицишина:

— Марко, замов, що хочеш.

Офіціантка осуджуюче зиркнула на Катерину і повернулась до неї спиною. Це цілком влаштувало Катерину. Вона думала про своє, не вслухаючись у те, що говорить Грицишин.

Час, який минув між замовленням і тією хвилиною, коли офіціантка принесла каву і бутерброди, виявився цілком достатній, щоб досить докладно обмінятися думками про останні інститутської події. Сьогоднішню ранкову розмову Катерини з Федором Архиповичем старанно обминали обоє. Катерина з тієї причини, щоб Грицишин не думав, що вона шукає собі спільника, а він, мабуть, не хотів торкатися, як думав, делікатної справи, боячись виявити якусь необ'єктивність.

В глибині душі Катерина знала: розмови такої не минути. Але чому не відтягнути її? Можливо, так краще для них обох.

Молодики за сусіднім столом вгамувалися. Сутінки вечора згустилися за широкими вікнами кав'ярні. Засвітили люстри. Світло з-під стелі змагалось з гаснучим світлом дня. Все навколишнє набирало іншого вигляду. Цигарковий дим повисав над столиками, їв очі і лягав неприємним присмаком на губи. Справді, гірше місце для тихої, щирої розмови навряд чи можна було вибрати. Але Катерині вже не хотілося лишати насиджений куток. Млявість, схожа на байдужість, огорнула серце, і ранковий наступальний настрій поступово розтанув.

Тепер можна буде про все поговорити тихенько, не втягуючи обережного Марка Грицишина у дискусію.

Нарешті він поцікавився, де ж думає працювати Катерина, чи, може, вона повернеться у Деснянськ, і що сказав з приводу її приїзду Федір Архипович.

Ці запитання були поставлені поступово, одне за одним,— з властивими Грицишину паузами. Катерина знизала плечима.

Звичайно, в Деснянську вона вважається на роботі, хоч залишила все напризволяще, не діставши офіційного дозволу Нерчина. Але вона вирішила туди не повертатись. З шефом з приводу цього розмови поки що не було, а от розмови з відділом кадрів не минути, і, сказати щиро, вона її трохи бен-тежить.

— Бачиш, Катю,— Грицишин нахилився до неї змовницьки через стіл,— не знаю, як там усе у вас вийшло, але, повір, мені прикро.

Що саме прикро, Грицишин не договорив, і Катерина не допитувалася.

— Не знаю і не хочу знати,— різко сказала вона,— що тобі прикро, а мені прикро одне: що наша група розпалася значно раніше, ніж ми довели можливість протонного розпаду.

— Чому ти не виходиш заміж за Нерчина?

Марко дивився Катерині просто у вічі, мабуть, сам здивований раптовістю і недоречністю свого запитання.

Катерина здивовано закліпала очима, відкинувшись на спинку стільця і тихо засміялася.

— Дуже мій,— проказала вона з підозрілою піжністю в голосі,— певже ти припускаєш думку, що вся ця історія має якісь особисті мотиви? Хіба ти не знаєш мене?

— Виходить, ні,— визнав Марко.— І скажу тобі одверто, ти сама себе не дуже добре знаєш, таке моє переконання. А от Максим Нерчин себе знає і знає, чого хоче, і в цьому ми йому не можемо відмовити, як і в тому, що саме він висунув думку про можливість протонного розпаду. Хіба не так?

— Так,— погодилася Катерина.— І ти його добре захищаєш.

— Я захищаю істину.

— Хто це сказав, що істина не потребує захисту?

— Не я.

— Ти, як завжди, скромний.

Грицишин вибачливо усміхнувся. Він наче давав знижку Катерині, враховуючи її становище, і не прийняв виклику. Але Катерина вже не могла відступати та й не хотіла.

— А хто тобі сказав, що я неодмінно повинна стати дружиною Нерчина? Чому ти, і Хома, і інші навколо нашої дружби плетете чортзна-що? Мене просто зворушує ваша турбота. Боже мій, які ви уважні друзі! Може, ти хочеш освідчитись мені?

— Катерино,— перебив її запальну мову Грицишин, але більше нічого не сказав.

— Катерино...— глузливо повторила вона, імітуючи його басовитий голос.— Що — Катерино? Двадцять восьмий при мені це тривіальне ім'я... І ця фізіономія,— злісно проказала вона,

торкнувши долонею обличчя.— Недаремно розумники твоєї статі часом співчутливо вирікають: «Голубонько, невже ви фізик?» Ви тільки на словах визнаєте нову мораль. Стривай,— спинила вона Грицишина, який намагався вставити хоч слово,— я знаю, що ти мені скажеш, мовляв, Ірен Кюрі, Софія Ковалевська... Але ми живемо в інший час, в іншій країні, яка зрівняла нас не тільки для того, щоб Восьмого березня кожного року ви дарували жінкам квіти і прислалали пришелепуваті листівки з сумнівними дотепами. Я працювала на будівництві, у мене була цікава робота, якого біса ви витягли мене? Невже ви думали, що я старанно буду ходити за вами слідом і ахати та охати, які ви геніальні чи супергеніальні Колумби? Мої знання, мої досліди з напівпровідниками вам добре стали у пригоді, а коли я встромила свій кирпатий ніс у ваші таємниці і стала шукати разом з вами, хіба ви це сприйняли серйозно?

— Ти перебільшуєш,— тільки й сказав Грицишин, але ці слова не були відповіддю на зливу запитань, якими засипала його Катерина.

— Правда інколи здається перебільшенням для тих, хто боїться її. Не для того шість з половиною років ми були разом, щоб я шукала гумових слів, аби тільки пом'якшити правду. Я не питаю, чому ти пішов з Деснянська. Офіційно твій від'їзд має поважну причину. Твоя тема не збігається з тематикою інституту. Дружба ваша з Нерчиним триває. Ви листуетесь і розмовляєте по телефону. Може, ти і сьогодні ввечері йому подзвониш? Розкажи, як я тут у кав'ярні казилася! Ти вже доктор, а я тільки кандидат, і то без п'яти хвилин...

— Наш випуск на науковій ступені врожайний,— зауважив вдоволено Грицишин,— ми не підвели свого шефа.

В голосі Марка була тепла гордість. Для Катерини в цю мить вона мала присмак самовдоволення. Вона ледве стрималась, щоб не сказати про це Грицишину.

— А я тобі скажу, чому ти поїхав з Деснянська.

— Чому? — нашорошившись, спитав Грицишин.

— Тому, що ти не міг погодитися з диктаторськими манерами Максима. Тому, що просто не хотів прийняти бій. Тебе більш непокоїла твоя власна робота, ніж тема групи, яку очолив Нерчин. Знаєш, що я тобі скажу?

— Що?

— А те, що ви зарано стали докторами наук, як і я ранувато — кандидатом.

— Це ти перебільшуєш,— знов зауважив Грицишин,— гнів — кепський спільник, він нашіптує погані думки.

— Що я перебільшую,— притишуючи злість, спитала Катерина,— причину твого від'їзду чи поспішне завоювання вами, чи, хочеш, нами, наукових ступенів?

— І перше, і друге, Катю,— мирно проказав Грицишин. І спокій, який сповнював його відповідь, наче справді засвідчував гарячковість і помилковість її тверджень.

— Виходить, ти згоден був з тими способами, якими Нерчин повів роботу у Деснянську? Відповідай мені чесно. Не ховайся в куці.

— Хіба ти приїхала у Київ, щоб з'ясувати саме це? — спитав у відповідь Грицишин, відкидаючи образливий окрик Катерини.

— А якби для цього? Хіба мене не повинна обходити доля нашого колективу? Невже ми вертаємось до принципу — кожен сам по собі і кожен сам за себе.

— Бачиш, Катю, науковий колектив чи група — не дитячий садок.

— Дуже розумно і доказово,— іронічно похвалила Катерина.— Просто ти мене зворушуєш.

— Можеш жартувати і веселитися, твоя справа,— трохи роздратовано почав Грицишин,— але пробач мені за одвертість, твої уявлення про наші обов'язки відгонять ураколективізмом.

— Ах, так! Чи не настав час збудувати вам, доктори, вежі з слонової кості? Чи, може, ви дістали вже ордер на подібну житлоплощу?

— Що ти верзеш?! — гнівно вигукнув Грицишин.

Його окрик примусив Катерину засміятися.

— Ого, нарешті я з тебе вибила заряд академічної рівноваги, нарешті я розщепила тебе,— зраділа вона,— я казилася даремно. А тепер, оскільки на нас вже звертають увагу, давай покинемо цю тиху пристань і підемо до Дніпра, якщо у тебе нема побачення з якоюсь науковою особою у спідниці...

Поки Грицишин розраховувався з офіціанткою, Катерина вийшла з кав'ярні. Пругкий вітер віяв їй в обличчя, шовково пестив розшарілі щоки. Вечірня прохолода сповнювала вулицю. Під ліхтарями між каштанами снувала міріадами мошва. Вона ніби не могла одірватися від густого саява, і Катерина, стежачи за цим невпинним кружлянням, незчулася, як поруч з нею опинився Грицишин. Той скоса позирав на дівчину.

«Справді,— подумав він,— отак сторонній гляне на струнку твою постать, Катю, на тонкі риси твого обличчя, на пишну зачіску, яку куйовдить невимушено вітер, навряд чи уявить тебе в суворих стінах з бетону і скла за два кроки од смерті... А я сам? Мій мішкуватий одяг (знову забув піти до кравця —

хоч би звузити штани), потертий портфель, не дуже чисто виголені щоки, що й казати, мало показна особа».

Грицишин бачив себе, наче у дзеркалі. Що подумає про мене зустрічний?

— Лізе в голову чортзна-що,— мовив він уголос.— Пішли, Катю.

— Пішли. А в голову нехай лізе оте чортзна-що, часом воно дає розраду,— заспокоїла Катерина.

Вони вийшли на вечірній Хрещатик, і одразу він заповонив їх ритмічним гамором тисячного натовпу. На розчищених майданах, обіруч, де недавно ще купчилися руїни, височіли будівельні крани, зводились стіни нових будинків, а в уже збудованих яскраво світилися вікна.

Катерина і Марко згадали перші студентські недільники, як збирали цеглу і брукхт, рівняли майданчики для майбутніх будівель. Їм стало приємно, що частка їхньої праці існувала в нових рисах старого Хрещатика.

— Тоді ми всі ще були разом, і нас нічого не роз'єднувало,— мрійно заключила Катерина.

— Ми і тепер разом,— переконливо мовив Грицишин.

— Не знаю, не знаю,— із смутком у голосі мовила Катерина. Вона сперлась на Маркову руку, і вони почали підніматися сходами Піонерського саду.

Біля філармонії стояли гуртками люди, читаючи великі афіші на рекламних щитах. Обидва ряди лавок густо заліплені людьми. Ліхтарі світили тьмяно. Алея круто зводилась угору. З Дніпра повіяло прохолодою.

Марко і Катерина мовчки ступали поруч, нога в ногу, заглиблені у свої думки, мало догадуючись, що думають вони, власне, про одне й те саме. Згодом, коли мине час, вони згадають той вечір і пошкодують, чому не вистачило їм відвертості, яка б чимало змінила на краще в тій складності, що скупчилася навколо них.

Вони вийшли на квадратне поле асфальтованого майданчика. Внизу гірляндами вогнів вимальовувався Поділ, а праворуч від старого міста котив свої води Дніпро. Схожі на завмерлі дредноути, сутеніли серед річки опори висадженого Ланцюгового мосту, а по дорозі, що прямувала понад Дніпром, мчали машини, розтінаючи темінь гострими лезами сліпучих фар.

Доля власкавила їх вільною лавочкою, і вони радо розташувалися на ній. Сиділи поруч, майже торкаючись одне одного плечем, вдивляючись у синювату далечінь, заквітчану рясними вогнями, вслухаючись у перегук пароплавів.

— Ти на мене не сердься,— заговорила мирно Катерина,— я не хотіла тебе образити. Тільки зрозумій, мені не легко.

Так. Справді, їй було не легко. Хіба це не зрозумів Марко Грицишин? Він повинен її зрозуміти. Повинен відчутти, в чому корениться причина її неспокою.

А вона сама хіба до кінця знає її? Ні. І зразу ж визнала: вона до кінця, до ладу її не знала. Таким вже було життя, повне загадкових питань. А їй не хотілося ні загадковості, за яку так зручно декому ховатися від суворої правди, ні самої складності, яка уможлиблювала становище вичікування чогось кращого.

Чекати не можна було. Чекання, на її думку, було марнотратством. Світ жив у трепетній тривозі, з острахом позираючи на тих, хто стояв біля джерела нової енергії, що могла спелити земну кулю або, навпаки, вщасливити все людство. І зрештою все залежало від людей. Люди повинні були лишатися людьми, а не потворами, яким байдуже, хто скористається зі звитяг науки.

Ця думка належала Максиму. Й він сказав ці мужні слова в ту ніч, коли повернувся з Конгресу захисту миру, з Парижа. З тих часів ці слова не виходили з голови, залягли в глибині серця невтамованою тривоною.

Він квапився, Максим Нерчин. Він квапив усіх. Він день у день не втомлювався повторювати:

— Нам немає часу ждати. Ми мусимо випереджувати час.

І це зрештою могло перетворитися для нього в зручний щит, за яким можна сховати і свою самовпевненість, і свою нетерпимість. Він лишався невмолимим, коли йшлося про роботу, і непомітно для себе переоцінював силу своїх передбачень. Грицишин не допитувався. Але вона сама спокійно, тихим голосом розповідала про все. Може, і не треба було. Але Катерина знала: від слів, що схожі на сповідь, їй буде легше.

Сказати правду, вона думала все це викласти Федору Архиповичу. Але той суворий погляд, яким він зустрів її у себе в кабінеті, короткі сухуваті запитання примусили повестися інакше. Вона знала, що Федір Архипович вірить Нерчину. Довір'я Шульги високо цінувалося. Воно було найкращою атестацією для молодого вченого. І кожна невдача у роботі Нерчина сприймалася Шульгою як власна невдача. Чому Нерчин її не послушав? Чому він не захотів повторити дослід, коли третій цикл дав зворотні наслідки, порівняно до двох попередніх? До створення омріяної установки з зустрічними пучками, яка діятиме точно і бездоганно; ще далеко, але Нерчин твердив, що це не так. Він квапився перестрибнути через невідоме. Вона так і сказала

Шульзі, тільки цим пояснивши причину своїх незгод з Нерчиним. А що, коли б того вечора під час гострої сварки Нерчин поступився і погодився з нею, чи стала б вона згодом обстоювати всі свої думки з приводу методів, якими він провадив дослідження? Адже методи ці враховували тільки його волю, дотримуючись принципу не зважати на поради чи бажання своїх помічників.

Можливо, тільки тому, що коли вона засипала Нерчина гнівними докорами, він мовчки дивився на неї і зверхньо, як видалося їй, хоча зараз вона в цьому не мала певності, усміхався, відкидаючи щоразу недбалим рухом пальців пасмо волосся, яке спадало йому на чоло, вона вирішила, що він просто зневажає її думку. А може, він просто вважав, що їй не дано мати таку? Чим же тоді вона, Катря, була для Максима Нерчина? Невже він думав, що одне слово, не враховуючи, звичайно, адреси, в телеграмі, яку він прислав їй кілька років тому з Внуковського аеродрому, раз і назавжди розв'язало все і мало магічну силу, яка зробить її безмовною часткою в його житті?! Мабуть, що так. Інакше він почав би сперечатися, доводити, нарешті, вимагати. А він просто сидів і вперто вів боротьбу з тим дурним пасмом непокірної зачіски, наче і не йшлося про долю роботи, яка могла стати відкриттям. А може, він справді вірив, що тільки йому одному доступні оті таємниці, навколо яких тупцювали фізики, наче не наважуючись переступити поріг невідомого.

Так і лишилися в пам'яті та непривітна кімната, спотворена тінь на білій стіні від настільної лампи, схилена в кріслі постать Нерчина і зверхня усмішка на його пошерхлих устах.

Коли всі вони поїхали у Деснянськ, приятелі і знайомі вважали, як жартував Хома Передерій, що то мало не весільна подорож... Дурні! Ніхто не спромігся й помітити, що між ними стояла стіна. Хоча Катерина і Нерчин удавали, що її нема, вона існувала, і Катерина щоразу надibuвала на неї, коли вони лишались удвох.

Нерчин був з нею одвертий. Розповідав про те, про що ніколи не говорив своїм близьким товаришам. Вона знала все про його матір, про брата і сестричку. Він щомісяця посилав їм гроші, їздив до них у гості. Сказав якось Катерині, що просив матір жити з ним, але вона відмовилась. Не хотіла залишати Чернігів.

Катеринині батьки поважали Максима. Вони все чекали, мабуть, що Катерина сповістить про вирішальну зміну у її житті. Час минав. Катерина мовчала.

Коли вона два дні тому з'явилась на Тургенєвській, мати тільки руками сплеснула, а батько поцікавився:

— Надовго, Катю? — і хитро примружив очі.

— Може, й назовсім.

Що скоїлось, батько не спитав. А матір поспішно схвалила:

— Так краще. І нам веселіше. А що там у тому Деснянську молодій дівчині робити? — І стала розбирати валізу Катерини.

Залишившись одна в своїй кімнаті, де кожна дрібниця була невимовно мила, Катерина ледве стрималась, щоб не заплакати. За отим невеличким одностумбним столиком просиджувала довгі зимові ночі. Тут під стелею лунав сміх, сплескували хвили гарячих суперечок, мрійно лунала гітара в руках Зої Горленко. От кому треба було подзвонити, з нею можна буде на якийсь час розважитись. Але й сюди приходив Максим Нерчин. В ті дні стіни між ними наче не було. Хто ж спорудив її? Невже тінь Ольги могла стати нею? Сповідаючись перед Грицишиним, Катерина про стіну не сказала.

А Грицишин, уважно слухаючи Катерину, намагався зрозуміти, що ж переважило у незгодах з Нерчиним — особисте чи різкий протест проти властивого Максимові переконання, що один раз вибране рішення має бути випробуване до кінця. І треба сказати, що він не шкодував, що запитав Катерину про одруження. Нарешті, він мав право. Адже товаришували вони не один рік, сьорбнули разом вдосталь лиха, а потім — для кого таємниця, що дружба Катерини і Максима давно перестала бути звичайною дружбою. Хіба Максим в хвилини особливої одвертості не казав: «Таких дівчат, як Катя, ніколи не зустрічав!» Ото вони і зустрілися собі на горі...

Майнула жартівлива думка, і Грицишин проковтнув усміх, який міг би образити Катерину саме в цю хвилину.

Можливо, коли б вони не пішли з кав'ярні, він би не стримав свого бажання і розказав Катерині, чому він поїхав з Деснянска. Зізнання вже виповзло на кінчик язика. А тепер Марко зрадив, що таке не сталося. Більше ніж коли йому тепер не хотілося визнати перед ким-небудь, а найстрашніше перед Катериною, свою слабкість. Навіть сам перед собою він довго не визнавав справжньої причини, чому він поїхав. Тоді Максим відгадав її. Відгадав і сказав йому про неї. Найбільш дошкульною була Максимова щедра обіцянка, що мовлене тут залишиться в стінах кімнати, де його почув Марко.

Стіни були глухі і безмовні. Але хіба ті слова міг забути Грицишин? Знала б Катерина! А він тоді думав, що кому-кому, а Катерині Нерчин розповість. Та Нерчин лишився Нерчиним. І цього разу він не зрадив свого слова, хоч тут мав усі

підстави це зробити, аби тільки виправдати себе і пригасити плітку, яка народилась у зв'язку з від'їздом Грицишина. Нерчин отак просто, наче йшлося про буденне, сказав йому у вічі:

— Ти злякався. Ти боїшся, що нічого не вийде. І не хочеш ризикувати.

Марко справді не хотів ризикувати. Можливо, знавши про таке, Катерина не шукала б у ньому співчуття, не прагнула зробити його спільником.

— Часом ми не маємо права ризикувати,— вихопилося у Грицишина.

Він виправдовувався перед Максимом, а Катерина вирішила, що це стосується її.

— І то все, що ти міг порадити? — обурилась Катерина.— Боже мій, як ти збляк, Марку!

— Я про інше,— знякочів Грицишин.— Це так, власні думки...

— Виходить, ти мене не слухав, а я ж сподівалась...

Катерина ображено замовкла. Втома ввійшла у її серце і зламала уста у скорботній посмішці.

— Нерчин би так не сказав,— вихопилося у неї, але вона не пошкодувала.

— В цьому його перевага,— визнав безжально до себе Грицишин.— Хто-хто, а він любить ризикувати.

Катерині вже не хотілося продовжувати розмову. Грицишин сидів поруч, але було відчуття, що поруч з нею нема нікого. Випадковий сусід на лавочці. І все. Це було боляче і неприємно.

20

Життя йшло по висхідній. Це засвідчувала червона табличка. На ній було написано коротко і ясно: «Віце-президент». Щоправда, існували ще оті три літери ТВО, які псували настрій Куцевичу і нагадували час від часу, що він в цьому кабінеті тимчасовий господар. Проте за певних обставин може стати й господарем.

Табличка, прикріплена двома шурупамі до нерухокої половини дверей, що вели до його кабінету, стала візитною картою. Її, звичайно, не покладеш у кишеню. Але коли існує така, то кишенькові виготовити легко. Тим більше, що їх уже замовила секретарка. Текст двома мовами: українською і французькою. І хоч секретарці, коли вона показувала макетик, він

недбало сказав: «Дрібнобуржуазний рудимент»,— але у самого серце тьохнуло. Хтось з великих письменників сказав: «Людина — це звучить гордо». Сергій Аполлінарійович Куцевич міг би заприсягтися: віце-президент звучить багатозначніше... Атож!

Але подібні думки тільки для власного вжитку. З ними не вийдеш на трибуну. І хоч він п'ятий віце-президент, та ще й тво, то не важить. Головне — віце-президент! От що головне! Як і рік тому, коли він зайшов до кабінету, на дверях якого сяяла червона табличка, про людське око він лишався взірцем скромності, суворой вимогливості до себе і, звичайно, до своїх підлеглих. Останнє мало виняткове значення в зв'язку з його безпосередніми обов'язками — координацією діяльності науково-дослідних інститутів академії.

Тепер би йому став у пригоді такий помічник, як Долгін. Але після історії з отим капосним листом, анонімкою на академіка Шульгу, Долгіна, як то кажуть, перекинули на іншу роботу.

Долгін приходив вітати свого вчителя, як він заявив, з приводу обрання його у дійсні члени академії і плакався у камізьелку...

— Гину, Сергію Аполлінарійовичу. А за що? Компанія Шульги мене заїла. А хіба інакше можна було реагувати? Коли б не дзвінок згори, справа обернулася б інакше. Що з того, що синок Федора Архиповича повернувся до фатермутер? Все ще попереду,— загадково натякнув Долгін.— А тим часом мені відповідальної роботи не дають, одним словом, я все ще на міліні.

Куцевич слухав уважно, ніби зважував, що можна зробити. Долгін говорив діло. Це треба знати. Віце-президент, звичайно, не відділ кадрів, але кадри треба знати.

— А от знайомий вам академік вояжує, як і раніше,— сьогодні Москва, завтра Париж, Лондон, Женева. А потім схопляться за голову. Як, мовляв, прогавили? Чому не додивились? Хто винен? Тоді і нас згадають...

— Чому нас? — обережно спитав Куцевич.

— А хто ж у свій час сигналізував, вимагав пильності! А тим часом я потерпаю.

Куцевич знав, чого хоче Долгін. Та взяти його зараз до себе не зовсім зручно. Адже він сам тоді, коли розбиралася справа, заявив у райкомі, що Долгін його неправильно поінформував, і відділ кадрів теж поквапився дати хід сигналові. Тільки в цьому була його, Куцевича, вина, а так усім відомо, що він перший дав притулок у себе в інституті групі Шульги, він виділив кошти, він відстояв штатні одиниці, одним словом, він

завжди був «за». Хто міг знати, що так обернеться справа і Шульга вийде сухим із води? Але й у цій ситуації це не вплинуло на кар'єру Куцевича. Хоча цілком імовірно, що серед двадцяти п'яти, які голосували проти нього під час виборів у дійсні члени, був і голос Шульги.

Куцевич тут же невдоволено згадав, що Шульги в день виборів не було в Києві. Але це, на його думку, нічого не міняло. Мабуть, він був би двадцять шостим... Інакше бути не могло.

Проте з Долгіним слід почекаати. Тут поспіх може тільки напсувати. Це Долгін мусить сам втямити. Ще не час дати недругам змогу точити ляси.

Час складний і неспокійний. Класова боротьба загострюється. Усі ті теревені про пошуки і стрибки — добра маска для сумнівних намірів. Хто знає, як обернуться справи через рік-два?

Куцевич говорив, як йому ввижалося, переконливо, логічно, добираючи слова.

Долгін слухав більше спантеличено, ніж уважно. Висновок зі всіх мовлених сентенцій напрошувався один: Долгін мусить почекаати. Нехай прочитає лекції малотямущим. Всі повинні знати, що може дати наука суспільству. Це лунало навіть іронічно. Долгін повинен зрозуміти, що не так просто вплинути на хід подій. У академіка Шульга «нагорі» рука. Його підтримують. Це факт. Тепер отой атом — питання питань. Нічого не вдієш. Старий став впливовою особою. З його думкою рахуються.

Долгін здивовано подивився на Куцевича.

— Може, і ви стали його прихильником, може, ви забули, що саме Шульга назвав вас своїм невдалим експериментом? — уїдливо запитав Долгін.

— Ви багато дозволяєте собі.

Куцевич ображено відкинувся на спинку крісла.

— Даруйте, Сергію Аполлінарійовичу, але зважте на мое становище... Воно ж безнадійне...

— Рано опустили руки,— докірливо проказав Куцевич.

«Побув би ти у моїй шкурі»,— зло подумав Долгін, сказавши знову:

— Даруйте! Але я думаю, що ви розумієте мене...

Ні! Сергій Аполлінарійович Куцевич не хотів розуміти ні Долгіна, на якого він все-таки розраховував, ні інших. На його погляд, подібні розміркування були лише марнотратством часу. Єдине, що цікавило його,— утриматись в цьому шкіряному кріслі, за широким, масивним столом, в цьому просторому кабінеті. Ото був справжній плацдарм, з якого зручно і легко

повести наступ. А що, як Шульга хоче стати господарем в цьому кабінеті? Що ж, це імовірно. І треба про це думати. Це можна зрозуміти. Оті розмови, що Шульга відмовився від цієї посади, мають, на переконання Куцевича, маскувальний характер.

Хто його знає, чим це скінчиться? І тут-то Долгін стане у нагоді. Це факт. Але зараз рано простягати йому руку. Рано і не зовсім зручно. Ще не всі забули історію з листом. А втім, і той лист колись таки вистрелить у ціль. В цьому Куцевич певний. А Долгін... Долгін тим часом стовбичить перед ним і чекає. Нехай почекає.

І Куцевич, щоб пом'якшити відмову, подарував Долгіну примірник своєї докторської дисертації. Довго мучився над написом. Треба було придумати слова, які б все-таки підкресливали дистанцію між ним і Долгіним.

Долгін узяв книжку, вдячно потис тво віце-президента руку і, перед тим як залишити кабінет, поклав на стіл клантик паперу з своїм телефоном...

Та невдовзі трапилась нагода подзвонити Долгіну. Шукали науковця на партійну роботу у Деснянськ. Куцевич довго не замислювався. Долгін там буде його недремним оком. Він натиснув дві-три кнопки, намагаючись, звичайно, залишитися особисто за лаштунками. Діяли інші. Щоправда, у високій інстанції послалися на його авторитетну думку. Тоді зажадали від віце-президента офіційної характеристики.

Два дні Куцевич вичікував. Нарешті власноручно написав на блокнотному аркушику кілька слів. Їх виявилось досить, щоб у житті Долгіна стався крутий злам.

— Впливаю,— повідомив він Зіновію, яка у відповідь тільки знизала плечима.

— Ти що, невдоволена?

Його здивувала і образила байдужість дружини.

Долгін потирав руки і не міг всидіти на одному місці.

— Досить читати лекції по клубах, втовкмачувати у голову усякі пісні істини, коли слухачі насправді чекають кінофільму. Записки навіть подають: «Скажіть краще, товаришу лектор, коли ж буде кіно?..»

— А що? Той, що писав, мав рацію. Ти ж нудно читаєш.— Зіновія затяглася сигареткою, відкопилила густо нафарбовані губи і подивилася на чоловіка чужими очима.

Долгін знітився, замовк.

Зрештою, чортзна-що! Чого вона від мене хоче? Дружина, а поводитьсь зі мною так, наче я їй ворог. От навіть тоді, коли

звільнили з роботи в інституті, інша б співчувала, а вона безжально резюмувала: «Правильно». Аж скипів, коли згадав.

Глянув недобрими очима, ніби вколов. Сиди, смокчи свої сигарети, бігай на тенісні корти, пнись у чемпіонки, кат з тобою, поїду без тебе у Деснянськ. Таку кралю і там знайду.

Звичайно, вголос він цього не сказав. Думав про себе ядучо, злостиво, копирсаючись у старих теках, набитих пожовклими паперами. То були давні нотатки лабораторних досліджень. Запізніле каяття, що він так необачно розпрощався з лабораторними роботами, на хвилину розчулило його. Але тривало те недовго. Просто від злості на Зіновію він перебирав старі папери, удавав, що шукає щось важливе і не помічає ні її, ні її зневаги.

Зіновія стежила за ним з цікавістю... і презирством. Гасячи в попільничці сигаретку, вона порадила:

— Ти вже хоч там не заводь інтриг.

— Що ти хочеш від мене?

Долгін відштовхнув од себе теки, рвучко ступив до неї, стискуючи кулаки, вирячивши очі.

— Що ти хочеш? Чого тобі треба від мене?

— Щоб ти був порядний,— спокійно мовила Зіновія.— І це потрібно насамперед тобі, а не мені.

Вона сповзла з тахти, випросталася, випинаючи груди, окреслені светром, пішла з кімнати.

Долгін так і скам'янів біля тахти, отямився лише, коли клацнув у дверях замок. Пішла. «Ну що ж, іди!» Він знесилено опустився на тахту. Легенький димок вився над попільничкою. Долгін викинув недопалок на підлогу і з насолодою розтер його ногою, наче цим він міг якось помститися Зіновії.

А був час, і він називав її ніжно — Зі. Існував же той час, коли вони були неподільні. Коли ж то було?

Долгін сам тепер не міг точно сказати. Настільки вони стали чужі і далекі тепер.

«Ворог вона мені. Ворог. Усвідомлювати це нестерпно. Кому звірити свій розпач? Де товариші, де друзі? Нікого! А навіщо вони мені? Яка користь від них? От Куцевич, той не забув. Оцінив. Йому треба подзвонити. Нехай тільки трохи заспокоюсь».

Але Долгін вже вертався на свою стежку. Вузьку, плутану, яка ховалась од людського ока. А проте, власне, саме вона не раз выводила його зі скрути. Поволі добрий настрій вертався і злість відповзала. Вже не ремствував, не закипав люттю. Тільки подумки ще докоряв Зіновії: «Назвала мене невдахою, нездарою, а все це від задрості».

Колись на вечірці у Куцевича Нерчин сподобався їй. Чого доброго, і закрутила б з ним, якби тільки той пальцем поворушив. «Ач, яка! Ні, Зі, ти ще побачиш, на що я здатний. Ти ще пошкодуєш за своїми словами».

І ота думка підштовхнула. Він почав одбирати книжки, блокноти з нотатками, з десяток примірників своєї кандидатської дисертації. Згодиться. Подарує секретарям обкому, голові облвиконкому. Нехай знають, що не просто номенклатурний товариш з центру до них прибув, а науковець. Кандидат фізико-математичних наук.

Паща валізи поглинала все, що він жбурляв у її, здавалося, ненаситну утробу. Заввідділу обкому не абищиця. Окремий кабінет, секретарка, машина, прийомні години, виступи, доповідь на урочистих зборах, виїзди на об'єкти, статті в областній газеті та й у республіканську треба буде писнути. Аякже! Ні, Долгін не пішов на дно. Вплив. А Куцевич просто геній. Добрі слова написав власноручно. Це не дрібничка. Так і сказали йому:

— Віце-президент товариш Куцевич дав вам блискучу характеристику. В Деснянськ нам потрібна саме така людина, як ви. Вам відомо, який об'єкт розгортає там свою роботу?

Аякже! Все вже відомо було Долгіну. І навіть той, хто стояв на чолі того об'єкта, теж був йому добре знайомий...

У душі він навіть вірив, що перші кроки Нерчина спрямував на добру путь він, Долгін, а не хто інший. А чим віддячив? Чорною невдячністю. Огудив, висоромив, знищив.

І от він тепер, тільки прибуде в Деснянськ, викличе до себе того ж Нерчина. Сідайте, будь ласка. Як там у вас з планами, з кадрами?

Про те, що сталося, ні пари з уст. Те все лишилося глибоко в пам'яті, не забудеться, ні! Настане час, і Нерчин пошкодує.

«Випливаю!» — втретє подумав Долгін і з серцем, наче ставлячи крапку, пристукнув кришку чемодана.

Того вечора він подзвонив Куцевичу, щоб подякувати і попросити дозволу зайти попрощатися. Трохи спантеличений його стриманістю і сухою відмовою, засмутився, а потім махнув рукою.

«Куцевич знає, що робить», — вирішив Долгін і, щоб остаточно розвіяти смуток, дістав з буфета пляшку горілки, налив собі в келишок та й випив, зичачи собі успіху.

Він поляскав себе по кишені зеленого френча, у якій лежав квиток на Деснянськ, глянув на годинник. До поїзда ще до біса часу.

Самотність його не влаштовувала. Але й іти кудись не хотілося. Була надія: запросить Куцевич. Не справдилась. Чи з пихи, чи з хитрощів не захотів. Процідив крізь зуби якісь слівця. Та цур йому!

Долгін знав твердо: мине небагато часу, і Куцевич сам його запросить до себе, а Клавдія його підкладатиме на тарілки смачні найдки...

Долгін сів за стіл, ввімкнув лампу під зеленим абажуром. Озирнувся. Полиці з книгами аж до стелі. Це все Зіновія. Вона збирала. Він до ладу і не знав, що там на тих полицях. Хіба мав час? Це у неї часу досить. Тому і лежить на тахті, смочке сигарети і читає, як навіжена, а коли душу відвести хоче, то поривається на стадіони. Майстер тенісної ракетки першої категорії. Яке досягнення!.. Не думати б зараз про неї, краще на душі буде. А не думати не може. Лізе в голову сама з своїми осоружливими словами. Вчить увесь час, глузує. А яке право у неї? Ніякого!

Може, слід... Але ні. Не можна ж так. Не може він без неї. Він ладен був зникнути враженням самолюбством, аби тільки знову вернувся час, тепер він згадав, що той час був не дуже довгий, коли Зі вірила в нього і слухала його, які він висловлював думки. Тоді і йому здавалося, що він відчинить двері у широкий день звабних звершень, особливо коли він захистив дисертацію. Але саме тоді Зіновія вперше завагалася. Щось втратилось, зникло у її ставленні до нього, до його слів, переконань, і стала рости її неприязнь, і наче сам він ставав їй нестерпним.

Спочатку підозра підказувала дуже просте рішення. Зіновія з кимсь зустрічається. Він був навіть спитав її. Жартівливо, знехотя, підкреслюючи своє зверхне ставлення до такого. Але вона, наче вибачаючи його незграбні підозри, байдуже повідомила:

— Просто ти став мені нецікавий. Тенісна ракетка, волейбольний м'яч, гімнастика — ось що мені до душі. А втім, ще побачимо...

Останні слова пролунали загадково. Він їх зрозумів по-своєму. Та докопуватися не хотів. Надто багато було важливіших справ, ніж оці атавізми родинного життя. Треба було робити кар'єру, хоч Зіновія висміювала його саме за це. Зрештою, вони були чужі одне одному і хіба ще тільки за клопотом власних справ не хотіли замислюватися над безглуздістю свого життя під одним дахом.

Звичайно, він догадувався, що таке становище в їхньому спільному житті чимсь влаштовує Зіновію. Коли ж прийшли

важкі для нього місяці і роки, Зіновія припинила свої напучування і дорікання. Але вона так само уникала одвертих розмов і нічим не висловила свого співчуття.

— Зрештою, я тобі чоловік,— роздратовано кинув він їй одного разу.

Вона глянула на нього так, наче вперше побачила, і спокійно зауважила:

— А так, в паспорті це записано.

Ще тоді можна було з цим покінчити. Але чому він цього не зробив? Не вистачило духу? Чи справді не міг без неї жити? Та що вона знає насправді про нього, про його інтереси, про те, що непокоїть і мучить його? А він про неї? Про її приятелів, оцих м'язистих здоров'яг, у яких на думці тільки й є, що змагання на стадіонах, а на язиці слівця на зразок «класно», «спринтер», «змагання». Всі її приятелі, з якими йому доводилось зустрічатися, вражали своєю незмінною бадьорістю, і це дратувало Долгіна.

— Вони і уві сні шкірять зуби? — уїдливо спитав Зіновію Долгін одного разу.

— Не знаю, не мала нагоди спостерігати. А от ти уві сні стогнеш і бурмочеш: «Нерчин, Куцевич, Передерій...»

Зіновія явно знущалась. А треба було не змовчати, нагримати, довести, що з ним вона має рахуватися.

— Де ти була цілий день? — допитувався він.

— До третьої на роботі, потім на стадіоні, тепер удома, а за годину піду в кіно. Ну що, вдоволений?

Нахиливши голову, з блукаючою на вустах усмішкою, в своєму блакитному светрі і вузькій синій спідниці, які підкреслювали бездоганність її стрункої постаті, вся наче була сповнена якогось протесту проти недовірливих запитань, підозр, проти всього того, що її оточувало. І він мимоволі відступав. Єдине, що міг собі дозволити, осудити:

— Інститут фізкультури! Подумаєш, установа. Вчать людей вимахувати ногами й руками, теж тобі наука.

Зіновія заливалась сміхом, падала навznak на тахту і сміялася до нестями, примовляючи:

— Боже мій, який же ти жєлєпень!

Слід було образитись, вийти з кімнати, а він опускався на коліна, заглядав їй у очі, не витримував її гострого погляду, шукав її уст. Ні! Без неї життя йому не уявлялося.

Але тепер він стає на нові рейки, тепер слід зробити так, щоб усе велося по-іншому. Це була певність і потреба.

Буде так, як я захочу! Піднесений настрій нестримно вирував у ньому. Він буде великодушний. Навіщо дорікати

і згадувати всі чвари і слівця, які боляче жалили його честолюбство. Вмить пам'ять виштовхнула з своїх темних нетрів її слова про те, що надмірне честолюбство поглине його всього...

Таке подарувати він не міг. Вона, мабуть, вже поставила на ньому хрест. Це ясно. «Але чому вона не пішла звідсіль? — подумав Долгін, тиняючись по похмурій квартирі. — Чому вона не залишила мене? А хіба я цього хочу?» Він не відповів собі на це питання. Тільки знизав плечима, а думка вже перестрибнула на інше. І те інше змусило забути Зіновію, свої гризотні сумніви і сповнило враз його серце нетерпінням. Як точно сказав йому Колодяжний:

— Маєш останній шанс видертись нагору!

— Я комуніст,— обурився тоді Долгін.— І оце слівце «шанс» не дуже-то підходить.

— Тобі підходить. Просто як на твою мірку.

Долгін примружив короткозорі очі і зашарівся. Чорт його знає, того Колодяжного. З того часу, як він став партійним начальством, він міг дозволити собі, отаким способом розмовляти з своїми відвідувачами. Але як-не-як Долгін кандидат наук. Він людина не з вулиці. Годилось би так і сказати Колодяжному, який міцно сидів у кріслі за широким письмовим столом, недбало покручуючи прес-пап'є, і Долгіну видалося, що так само недбало він поводить з ним. Загострювати стосунки було б непростимою необачністю. Нехай буде по-твоєму, Колодяжний.

— Я працюватиму, як віл.

Це запевнення пролунало не досить переконливо. Колодяжний, відкопиривши губи, пирхнув:

— Ну, товаришу, не доводилося зустрічати вола на культ-пропівській роботі, але... буває.

— Тобі жарті, а мені там іспит. Я це розумію.

Колодяжний залишив прес-пап'є, очі його посуворішали, стукнувши долонею по столу, сказав:

— Іспит. Це правильно сказано. От і побачимо, чи ти зробив для себе висновки. Адже вся ця історія з анонімним листом на академіка Шульгу тебе ж виставила в непривабливому світлі. Я не забув, як ти у райкомі каявся.

— Пильність,— спробував пояснити Долгін, думаючи в цю мить про інше... «Як це тобі пощастило сісти в це крісло?.. Опинитися в такому кабінеті?» — ось що кортіло спитати у Колодяжного. В пам'яті ожило засідання партбюро, коли розглядали ту справу з анонімним листом. Чим тоді, власне, був Колодяжний? Звичайний інженер, та й усе. А от, дивись, тепер куди стрибнув?

— Ні,— рішуче заперечив Колодяжний.— Наклеп ви з своїм шефом захотіли одягнути в шати пильності.

— Якби не робота на оборону, загримів би Шульга з своїми підлабузниками,— вихопилося у Долгіна.

Колодяжний пополотнів. Відкинувся на спинку крісла. Руки стислися у кулаки. Під туго напнутою шкірою заграли вилиці. У Долгіна ці слова вилетіли всупереч бажанню. Адже ж він вирішив бути лагідним і облесним. Біс його поплутав! Треба було мовчати. Потупивши очі, сидів він на стільці, відчуючи, що незрима рука вже взяла його за горлянку.

— Твоє щастя, що постанова про твоє призначення підписана,— сказав Колодяжний.— Інакше...— Він не договорив, недбало підштовхнув Долгіну папірець, що вирішував його долю, і сказав:— Не хотів би я з тобою разом працювати.

Похапцем узявши витяг з протоколу і швидко сховавши у кишеню, наче боячись, що Колодяжний може у нього відібрати його, Долгін вимушено усміхнувся і покvapно попрощався. Опинившись за дверима, він уважно глянув на вузький клапоть білого картону, на якому рівними літерами було написано прізвище Колодяжного.

Долгін звуженими від злості і заздрості очима всотав кожную літеру і скреготнув зубами.

...Навіть тепер, згадуючи кожне слово, яке, на його думку, прижижувало його гідність, він накопичував у серці бажання розквитатися за все. «Ще настане і мій час,— думав, заспокоюючи своє самолюбство, Долгін.— Настане, і я тоді скажу тобі, Колодяжний, що таке почуття пильності. Нанюхались повітря гнилої Європи, розклалися, кисліями поставали. Ось хто всі ви, Колодяжні, Нерчини, Грицишини. А Золотаренко — теж краля! Де дядечко твій? А ваш синок, шановний академік? Отак одне до одного і липнуть, як мухи до меду. Нічого, дайте мені закріпитися у Деснянську. Звідтіль я поведу наступ. Ми ще зустрінємось, колеги. І якої тоді заспіває товариш Колодяжний?»

Захоплений своїм, Долгін і не почув, як зайшла Зіновія.

— Ну як, зібрався?

Вона пройшла повз нього, не глянувши у його бік, наче він був шафою, а не її чоловіком, що мав сьогодні поїхати. Долгіна це зірвало.

— Де ти вештаєшся? — злостиво спитав він її.

Зіновія спокійно сіла на тахту і стомлено подивилася на нього.

Пізніше, вдома, Катерина, стоячи у ванній під холодним душем, з особливою насолодою злютіло терла себе жорсткою губкою, наче хотіла змити цупку м'явистість, що всотувалась зрадницьки у кожную клітинку її тіла.

Витираючись махровим простирадлом, вона глянула на себе в дзеркало і побачила в ньому незнайоме обличчя. Пов'язаний на голові чалмою рушник відтіняв засмаглисть чола. Шоки запали, наче людина, якій належало оце стомлене обличчя, пройшла пішки нещодавно довгу дорогу і втома поклала на неї своє тавро. Навіть кирпатий ніс трохи потягся донизу... Катерина спробувала усміхнутися, але посмішка вийшла якась смутна.

Втома не йшла. Ні вода, ні усмішка не могли її здолати. І коли вона лежала у ліжку, насолоджуючись прохолодою, що йшла від простирадла, їй видалося, що приїзд у Київ, як і вся ця історія, може обернутися проти неї самої. Сон підкрався до неї непомітно, і вона скорилась його владним обіймам. Вона вже не чула, як навшпиньках ступила у кімнату мати. Постояла над нею. Ніжним рухом прикрила її ковдрою. Холодне сьйво місяця заливало кімнату, і легка усмішка, що блукала на устах Катерини, притамувала неспокій у серці матері. Вона тихенько, нечутними кроками, тими, якими вміють ходити тільки матері, вийшла, щільно причинивши двері. Притулившись плечима до зачинених дверей, отак і стояла кілька хвилин, ніби готувалася захистити Катерину від усякого лиха своїми грудьми.

...Різкий телефонний дзвінок розбудив Катерину. Вона схопилась на ноги і, протираючи долонею очі, зиркнула на годинник. Він показував дев'яту. Катерина ошаліло кинулась в ідально до телефону. «Заспала»,— з прикрістю подумала вона, хапаючи трубку. На її тривожне «алло» почувалося веселе «добридень!». Той на другому кінці дроту знав, що трубку взяла саме вона, і заповнив мембрану гортанним клеботом своїх опуклих слів.

— Я розбудив вас. Пробачте. Вчора я не встиг вам подзвонити. Все готове. Робота почнеться о дванадцятій. Це час, зручний для шефа. Буде добре, якщо ви приїдете за півгодини.

Телеграфний стиль її співрозмовника вичерпався.

— Добрий день, Аркадію,— Катерина вирішила бути чарівною.— Як вам спочивалося? І чому ви не вітаєтесь?

— Я привітався,— заперечив Аксельрод,— ви просто не звернули уваги.

— Ні, я звернула увагу на вашу гречність, але ви так стрекотіли, що я не мала можливості відповісти вам. Отже, як вам спалося?

— Гм...— почулося у мембрані.— Як...

— Мабуть, погано. А я спала чудесно. Вчора сиділа над Дніпром, милувалася зірками.

— У мене для цього не вистачило часу.— Це було сказано трохи з гордістю.

У Катерини раптом пропав настрої жартувати.

— Мабуть, ви маєте мене за дурненьку?— спитала вона.

Телефон мовчав. Вона не могла побачити, що її співрозмовник почервонів.

— Не чую!— сказала вона.

— Ви просто нервуете,— почула вона,— а я раджу вам бути спокійною.

— Дякую.

Катерина поклала трубку. Тепер порада Аксельрода вже не могла її образити. Часу до призначеної години лишалося не так багато, але його вистачало, щоб зібрати до купи думки і волю, помножити їх на терпіння, аби в результаті виникла рівновага, якої їй так бракує.

Під серветкою на столі стояв наготовлений матір'ю сніданок. Вона сама, мабуть, вийшла в крамницю, як це робила кожного ранку. Катерина після сніданку неквапно і старанно одяглася. Кілька хвилин роздумуючи, яку одягти блузку, стояла нерішуче перед шафою. Нарешті спинила свій вибір на блакитного кольору блузці з високим коміром, який застібувався мало не біля підборіддя. Передерій називав її кольчугою.

Згадка про Хому розважила. Цікаво було б звести його з Аркашею. Записати на магнітофонну плівку їхню бесіду. Та ще цікавіше знати, що зараз у Деснянську той самий Передерій поробляє. Втім, не Передерій її цікавив...

Катерина, вже одягнена, з невеликим портфеликом у руці, спинилась перед дзеркалом. Вона лишилась вдоволена своїм виглядом. Саме такою хотілося сьогодні бути. Власне, тільки в цю хвилину інша думка витиснула те вдоволення. Власне, тільки в цю хвилину вона замислилася вперше після вчорашнього вечора про те, що має відбутися через півтори-дві години.

Знеможена тим, що чекало на неї, вона примостилася на стільці, подумавши, що так роблять перед довгою дорогою.

Нарешті вона підвелася. Ще раз подивилася у дзеркало, нічого не побачивши в ньому, нашвидкуруч написала на клапті паперу: «Буду ввечері» — і поспішно вийшла з квартири.

Через півгодини вона вже була в інституті. Дорогою, в автобусі, привела у якийсь лад свої думки, вирішила бути уважною і мовчазною. Одним словом, більше слухати, ніж говорити.

Аркадій Аксельрод зустрів її з неприхованою цікавістю. Перед ним була не та дівчина. Вчора все в ній наче зумовлювало бажання говорити уїдливо, дошкульно, зле жартувати, підкреслювати свою іронію. Сьогодні Катерина Золотаренко пригасила своє обурення.

Міцно потисла руку Аркадієві. Попросила показати намічену схему дослідження, уважно прочитала короткі нотатки, дістала з портфеля старенький блокнотик і щось записала. Показавши на стіл нотатки Аксельрода, неквапним поглядом обвела кімнату, ніби вперше побачила її.

— А у вас тут симпатично,— похвалила вона.

Зауваження скидалося на перший крок до мирних переговорів. Мабуть, саме так висловився б Хома Передерій. Катерина прикусила верхню губу. Вона стримувала недоречну усмішку. Але Аркадій цей рух зрозумів інакше.

Кандидат наук Золотаренко нервувала. А чому б і ні? Є всі підстави для занепокоєння. Схема, яку пропонував Аркадій, далеко не все підтверджувала в намірах самої Катерини. Проте дещо лишалося в силі. Аркадій мовчав. Він чекав сигналу з кабінету шефа. Щоб що-небудь сказати і не скидатися на телепня, він все-таки відгукнувся на зауваження Катерини:

— Так, ви маєте рацію, у нас тут стало краще після ремонту.

Катерина вже думала про інше і здивовано глянула на нього своїми променистими очима. Можна було б пожартувати про запізнений рефлекс, але Катерина, на подив собі, відзначила втрату почуття гумору. Не до сміху було їй у ці хвилини. А Аркадій не відводив од неї очей. Катзна, що вона подумає? А може, й висловиться належним способом? Таки сьогодні від Катерини не можна було відірвати очей. В цю хвилину він вважав, що краще мати її своїм спільником, аніж опонентом. Слово «ворог» навіть не сплигло йому на пам'ять. Уважно-тривожне обличчя Катерини проясніло, коли двері розчинилися і на порозі з'явився Федір Архипович.

Ступаючи широкими кроками, він спинився перед Катериною і, усміхаючись до неї, сказав:

— Щойно я розмовляв з Нерчиним.— Почекавши хвилинку, наче перевіряючи враження від свого повідомлення, додав: — Скажу вам, Катерино, що шеф ваш — вперта людина. От вам, Аксельрод, слід запозичити у нього її хоч трохи...

Аркадій розгублено переступив з ноги на ногу, ніби йому муляли черевики, і тихо сказав:

— Здрастуйте, Федоре Архиповичу.

— Бачите, Катюшо, як він мене провчив?

Шульга задоволено хмикнув.

— А й справді, здрастуйте, колеги.— Він, ніби щось зважуючи, пильно поглянув на них і додав:— А справді, прекрасно буде, коли людина людині завжди говоритиме «здрастуй» і забуде слово «прощай»!

Аркадій послужливо підсунув шефові стілець. Шульга показав на нього пальцем Катерині:

— Бачите, як товариш Аксельрод ввічливо мене підганяє. Мовляв, праці час, шановний, а ви теревените... Еге ж?!

Запитання повисло в повітрі. Шульга глянув на Аксельрода, знову хмикнув, одяг окуляри і попросив:

— Покажіть.

Аркадій дав нотатки.

Шульга відклав їх, не читаючи, і коротко наказав:

— Схему.

Він схилився над рисунком, стиснувши колінами міцно руки, а обіруч, чатуючи кожен своє, завмерли Катерина і Аркадій.

— Нейтралітет — найшкідливіша вада вченого.

Аркадій відчув, як хвиля жару заливає йому обличчя. Слова Федора Архиповича влучили у вразливе місце.

— Ви ознайомилися зі схемою?

— Так, Федоре Архиповичу,— відповіла Катерина.

— І що?

— У мене нема заперечень.

— Може, ви втратили інтерес до перевірки?

Федір Архипович повернувся до Катерини і дивився на неї поверх окулярів, звівши здивовано брови, що нависли над роговою оправою.

— Не знаю,— щиро відказала Катерина і схилила голову.

Від збентеження, яке пролунало в тому «не знаю», Аркадій розкрив рота і хапнув повітря, наче хтось здавив йому горло. Оце так! Навіщо ж вона затіяла всю цю історію? Та що візьмеш від жіночої логіки!

— А ви,— звернувся Шульга до Аркадія,— яка ваша думка?

— Федоре Архиповичу, ви доручили мені розробити схему, я виконав ваше доручення.

— Не викручуйтесь, Аксельроде. Щодо вашого виконання мого доручення я скажу згодом. Чекаю відповіді по суті. Ви спроможні сказати свою думку, у вас на це вистачає знань, на

чиєму боці перевага, на її чи Нерчина? У вас повинне бути своє ставлення до дослідження. Якщо ви це не розумієте, то краще обирайте іншу професію. Можете сказати, що завгодно,— пом'якшив свою різкість Шульга, помітивши, як вона боляче вразила Аксельрода.— Нейтралітет — не краща позиція у науці. Це м'яко кажучи,— плеснув долонею по столу Федір Архипович.— І не тільки в науці,— додав він і наказав:— Сідайте.

Катерина слухняно сіла. Аксельрод усе ще стояв, наче запрошення стосувалося тільки Катерини. Перевівши тяжко віддих, він наважився сказати:

— В гіпотезі доктора Нерчина відчувається перспектива. В пропозиції товаришки Золотаренко я такої не бачу.

— Чесно,— похвалив Шульга,— але не до кінця. А я хотів, щоб ви розробили схему перевірки дослідження, врахувавши те, що існує в перспективі, і те, що не позбавлено вад. Ви ж передбачаєте тільки одне — довести неправомірність заперечень товаришки Золотаренко. А ви,— повернувся Федір Архипович,— ви просто вирішили відступити.

— Ні! — протестуючи, вимовила Катерина.— Ні, Федоре Архиповичу.

— Чому ж ви розгубились? Що сталося?

Катерині хотілося сказати: «Згадайте вчорашній ранок. Хіба ви дали мені падію? Хіба це не могло вплинути? І не стало причиною того «не знаю»? А я й справді не знаю!»

Але Катерина всіх цих слів не сказала. Вона попросила:

— Дозвольте мені ще трохи подумати.

— Треба було раніше,— безжально сказав Шульга,— але це не означає,— і стосується воно також вас, Аксельроде,— що ви мали право розробити подібну схему.

— Я хотів...— почав був Аркадій.

Шульга зупинив його.

— Бачу, що ви зробили, і це краще свідчить про ваше бажання, ніж пояснення, якими ви надумали мене ошчасливити.

Федір Архипович не ховав свого роздратування. Так воно не могло лишатися — він не хотів би, щоб його учні вибирали собі второвані стежки. Нерчин би так не повівся. І хоч сам він схильний був назвати дослідження Нерчина принаймні не обгрунтованими, але віддати належне його наполегливому прагненню увірватись у невідоме він мусив. Та чи втлумачиш усе це зараз оцим двом антиподам? Вони мають самотужки дійти висновку — наука потребує, щоб сміливість ступала поряд із чесністю.

Ось Аксельрод і Золотаренко,— вони ж самі тепер приймають від нас естафету. А її треба вручити у надійні руки.

День починався не дуже надійно. Федір Архипович підвівся і повідомив неждано, проте з упевненням, ніби це вирішено зараз спільно ними трьома:

— Гаразд. Ми поїдемо у Деснянськ. Ми проведемо перевірку спільно. Там, на місці, все з'ясується. Разом з Нерчиним, а не за його спиною.

Останні слова для Катерини пролунали не дуже загадково.

Аксельрод наче зрадив. Усміх торкнув його міцно стулені уста.

Федір Архипович, замислившись, дивився у вікно. В цю мить він думав про Нерчина, що там, у Деснянську, не завагався встромити руку аж по лікоть в пашу левові...

— Ну, ну,— сказав він, звертаючись до Катерини,— завдали ви нам клопоту.— І, похитавши головою, додав: — Але то добрий клопіт. Га?

— Не знаю,— коротко і сухо відгукнулася Катерина.

22

Менш за все він чекав цієї зустрічі. Гадалося, після розмови в Лос-Аламосі Роберт Оппенгеймер не шукатиме шляхів до зближення. Ясна річ, вони не забували одне одного. Чарлз Томас стежив за успіхами Оппі, якщо такими слід було вважати газетні повідомлення про його участь у важливих державних комісіях та конференціях. Що ж до того, чи цікавився Томасом Оппі, чутки були різні. Але Томас навчився не плутати чутки з фактами. Конгрес у Парижі вернув Томасу віру у власні сили. Він так і сказав Ейнштейнові. Жадоба, з якою Ейнштейн розпитував про все, що стосувалося конгресу, була доброю прикметою.

— Ах, Томас, ми повинні вирвати атомну енергію з хижих рук...

Це мовлено було з розпачем. Печать страждання увічнилась на засмученому, виораному зморшками обличчі Ейнштейна. Він сидів у низькому кріслі навпроти Томаса. Гострі старечі коліна випинали з рудих, мішкуватих штанів, старенький сірий пуловер ніби й не грів його зламани роками і клопотами худі плечі.

Вони не бачилися з Томасом менше року, і за ці кілька місяців Ейнштейн помітно постарів.

— Як ніколи, Томас, я почувуюся чужинцем у нашій Америці.

Сумно було Томасові вислухати оте гірке визнання.

— І не тому, що вони мене обливають поміями в кожній газеті,— пояснив Ейнштейн.— І не тому, що мене зрадили мої учні. Не всі, звичайно, Томас, не всі, але й тим, що зрадили, я зичу прозоріння. Мене лякає, що нас надто мало і наші тверезі голоси тонуть в атомному шалі. Я боюся, що буде пізно. Ось що мене лякає. Буде пізно, Томас. І що може зробити Паризький конгрес?

— Чимало,— сказав тоді Томас.— Коли всі разом, всі спільно візьмемось. Адже то ваші слова, сер.

— Я справді висловлював таку думку,— підтвердив Ейнштейн.— Але думка не народила дії. Тепер вони висмикують зі скрині Пандори термоядерну бомбу, і Теллер з нахабністю комівояжера безсоромно вихваляє її страшну силу. А Оппенгеймер ніби вмиває руки. Такі чутки. Я втратив спокій, Томас. Втратив сон, і чекання катастрофи запалює мені мозок.

...І тому, коли одразу після телефонного попередження в університетському кабінеті Чарлза Томаса з'явився Оппенгеймер, пам'ять послужливо підказала йому слова Ейнштейна, і він якусь часинку затримався очима на тонких випещених пальцях Оппенгеймера з рівно підстриженими нігтями, які нервово зминали недопалену сигарету. «Оппі,— хотілося, за давньою звичкою, сказати стурбованому Оппенгеймеру, який вимушено усміхався,— давайте поговоримо одверто». Але чи варто з цього починати, Томас не був певний.

Томас відкинувся на спинку крісла і очікував. Зрештою, коли Оппенгеймер тут, сам випадок підказує, що розмову починати йому. Тепер, після хвилинної мовчанки, коли вони не без сердечності потисли один одному руки, Томас спокійніше роздивився обличчя Оппенгеймера. Не скажеш, що він постарів за ці нелегкі місяці. Але тривожна задума затінила його високе чоло. Набряклі повіки прикривали хворобливий блиск очей.

В кабінеті Томаса було затишно, і цей затишок, і дух старих книжок, що шикувалися тісними рядами на полицях за спиною Томаса, навіювали мрійність і створювали враження, що старі приятелі, зустрівшись, дають волю добрим спогадам і не зважають на час, плин якого старанно і невмолимо відлічує в простінку між вікнами старенький годинник. Цокіт маятника чимось скидався на клацання лічильника Гейгера.

Згадка про лічильник Гейгера, мабуть, спливла на думку одночасно їм обом. Бо ж обидва повернули голову до годинника, і Оппенгеймер, показуючи пальцем на нього, сказав:

— А цей робить свою справу. З однаковою байдужістю відлічує час для добра і зла.

— Ті, хто його створювали, Оппі, мабуть, прагнули, щоб він відлічував тільки години щастя.

— Хто рахується з нашими бажаннями, Томас? — І, не чекаючи відповіді, Оппенгеймер сказав: — Ніхто!

— Подібне твердження я чую від вас уперше, Оппі.

— Я думав, що ви мене зустрінете гірше, — вдячно сказав Оппенгеймер, не звертаючи уваги на слова Томаса.

— Надто багато нас єднало, — підкреслено мовив Томас, — щоб я змінив своє ставлення до вас і перестав вас поважати. Але є речі, які пам'ять зберігає незалежно від нашої волі.

— Я знаю, що ви маєте на оці, — поспішно попередив Оппенгеймер, наче не хотів, щоб Томас уточнював свою думку. Але Томас вів далі:

— Кожен із нас зробив вибір. І кожен із нас тоді думав, що його вибір — найправдивіше вирішення. Час показав, хто з нас помилився.

— Річ у тім, що я не вибирав. Я вважаю, що стою на правдивому шляху, і мені не слід відступати. Я мав певність — мене послухають.

Оппенгеймер замовк, ніби чекаючи запитань Томаса. Підперши ребром долоні шоку, Томас зосереджено слухав.

— Саме тому я сьогодні вранці вам подзвонив, щоб прийти сюди і сказати, що сумніви здолали мою переконаність. Вийшло так, що, зробивши своє діло, ми стали їм непотрібні. Знайшлися інші. Вони не тільки слухаються наказів, а й самі кваплять босів.

— Едвард Теллер, — підказав Томас.

Оппенгеймер вдячно глянув на Томаса. Може, йому самому слід було назвати це прізвище, але Томас міг би подумати, що ним керує почуття заздрості. Адже Теллер пішов у наступ... Скрізь він твердить, що Оппенгеймер потенційно червоний і що він зволікає створення водневої зброї тільки тому, що виконує наказ червоних. Але Чарлз Томас сам був у Лос-Аламосі, він теж стояв біля колиски «товстого» і «тонкого», він все бачив і все знає. Запідозрити Оппенгеймера у заздрості Томас не міг. Він добре знав, що різнить його і Теллера.

— Ви добре знаєте всі деталі наших взаємин з Теллером, щоб зрозуміти мене. Сумніви мої настільки загострилися, що я став перед дилемою.

— Невже ви прийшли вислухати мою пораду? Ви не з таких парубків, Оппі, що зважають на чужі поради.

— Це правда, Томас. Вислухавши, я зроблю навпаки.

— Ваша ширість, Оппі, робить вам честь.

— Я тут тому, що ми мали подібну розмову тоді, коли ви відмовились взяти участь у проєкті. Ваше вирішення налучило вас на нескінченні скрути, але ви мужньо зустрічаєте їх.

— Не так-то й мужньо,— визнав Томас,— часом і мені лячно. Не за свою долю, Оппі, а за долю сина і Джен, за долю Америки. Гадаю, що перший Ейнштейн сказав про це вголос.

— Але він дав своє благословення,— нагадав Оппенгеймер.

— У ваших устах це лунає як звинувачення, Оппі. Не мені вам пояснювати, як усе було. На командному пункті стояли ви. Ви перший натисли кнопку у Аламогордо. Ви зробили все, щоб розщеплений матеріал дістав вибухову силу.

— Йшлося про нацистів. Для них готувалися бомби.

— Хіба не про це думав Ейнштейн?

— Я знаю. Його авторитетне слово зібрало до нас всіх емігрантів. Вони зробили свій вирішальний внесок.

— Що ж, він мужньо вчинив, коли перший сказав: «Спиніть-ся!» А от ви вмили руки, Оппі.

Хвилина була слухною, щоб сказати Оппенгеймерові ці слова.

— Нехай так,— погодився поспішно Оппенгеймер,— я вмив руки, але й досі не витираю їх. Нема такого рушника, щоб витерти їх.

— Ви думаєте, що я можу порадити вам, де придбати такий рушник?

Оппенгеймер мовчав, старанно вибираючи сигарету, стис її в устах, але так і не запалив, тримаючи між пальцями запальничку.

— Так от, що я скажу вам, Оппі: такі рушники не продаються. Можете вважати мене черстою людиною, але я теж чимало пережив і передумав за ці роки. Досить було послухати Жоліо-Кюрі, щоб зрозуміти, кому ми вклали в руки зброю.

— Жоліо-Кюрі комуніст, і це визначає все,— з легким роздратуванням відповів Оппенгеймер.

— Чи не думаєте ви, що і я комуніст? Адже і вас назвали на днях в «Нью-Йорк таймс» прихованим комуністом і навіть вказали, яку суму ви дістали від якихось міфічних комісарів.

Оппенгеймер нервово засміявся, поспішно клацнула запальничка, і він запалив сигарету, обволікши себе синім димом, наче навмисно поставив перед собою завісу, щоб сховати своє зникання.

— Щодо мене, Оппі, у мене одна турбота,— пояснив Томас.— Я прагну, щоб ми, учені, були одностайні у своїх намі-

рах і діях. Інакше земна куля стане сховищем продуктів радіоактивного розпаду. Тільки телепень може думати, що в ядерній війні будуть переможці.

— Ви так говорите, Томас, ніби вважаєте мене прихильником такої війни. А я прийшов сюди, щоб сказати вам, що я офіційно відмовився від участі в ядерному проекті.

Томас вихилився з крісла і допитливо глянув на Оппенгеймера. Годинник старанно відлічував секунди. Хмарка сизого диму від сигарети Оппенгеймера тяглася до відчиненої квартирки. З горіхової рами на стіні стежив за ними примруженими очима Альберт Ейнштейн. Він наче був свідком цього багатозначного мовчання, і на нього подивився Оппенгеймер, сказавши:

— Це для мене остаточно вирішене питання.

— Ну що ж, Оппі,— зітхнув Томас,— дозвольте мені потиснути вашу руку.

Але ніхто з них не підвівся, і вони продовжували сидіти нерухомо.

— Ви наче спантеличені моїм рішенням,— зауважив Оппенгеймер.

— Я б сказав не так,— спокійно відповів Томас,— я хочу зазначити, що то тільки половина рішення, якщо ви не хочете атомної катастрофи у світі.

— Я знаю, що ви маєте на увазі,— гаряче заговорив Оппенгеймер.— Але то діло урядів, а не вчених. Ми скажемо все, всю правду. А ті, хто стоїть на чолі, нехай домовляються. Атомна зброя є у нас і є в Москві. Уряди повинні домовитись.

— Ваша правда. А ми що, будемо сидіти склавши руки? А такі, як Едвард Теллер? Ви гадаєте, їх мало? Це не вихід, Оппі. Ні! Я не можу погодитись з вами. Це нагадує мені героя з оповідання Герберта Уеллса, який вигукнув: «Нехай увесь світ летить у безодню, а я дограю партію у крокет із своєю тітонькою».

Томас замовк, ніби хтось смикнув його за полу піджака. Адже він і сам не знав, що робити.

Отак вони сидять у своїх кабінетах, товчуться в лабораторіях коледжів та університетів і думають, що, відсторонившись, гальмують рух злих сил. Там, у Парижі, на конгресі він хоч і не делегат, а спостерігач, наче вже намацував собі вихід. Там здавалося, що, повернувшись у Штати, він знайде спільників. Наче відгадуючи його розпач, Оппенгеймер сказав:

— Є речі, сильніші од наших бажань.

— Можливо,— погодився Томас,— але така точка зору не може заспокоїти мою совість.

— Знаєте, Томас, я думав, коли йшов до вас, що, розповівши про своє рішення, здобуду ніби якусь індульгенцію.

— Хіба я чимсь схожий на папу римського? — засміявся Томас.— Мені самому потрібне отаке прощення. Вітер приносить попіл Хіросіми сюди, в оцей парк,— показав Томас рукою на вікно, за яким у сонці купалися рівно підстрижені куці і газони,— його присмак я відчуваю навіть у каві. Може, це галюцинація, але ліків від неї нема. Мені дуже приємно, Оппі, що ви вирішили порвати з ними. Вас чекають неприємності, і ви знаєте це краще, ніж я. Тут, у цьому кабінеті, та й на кафедрі, я відчуваю себе тимчасовим мешканцем. Адже й досі рада опікунів не затвердила моєї кандидатури. У мене забрали закордонний паспорт, Оппі. Ночами Джен плаче, а я удаю, що не чую її схлипувань і не помічаю вдень, що у неї червоні повіки. Це важко, Оппі, але через це треба пройти. Не ображайтесь, але я не знаю, чи вам вистачить...— Томас затнувся, хотілося сказати «мужності», але він сказав: — Терпіння.

23

Оппенгеймер згадав ці слова того ранку, коли на стіл перед ним поклали темно-сірий пакет, зміст якого вже не був для нього таємницею.

Тоді, коли вони прощалися з Томасом, він трохи пошкодував, що прийшов до нього, і це відчуття не зникало всі наступні дні. А от тепер, розриваючи конверт і витягаючи папірець, на якому він через секунду прочитає слова, повні підозріння і зневаги, Оппенгеймер подумав, що розмова з Томасом допоможе йому і сьогодні, а найбільше, може, завтра.

А коли настало те завтра і він стояв перед дверима Комітету безпеки, в очах його, наче на кінострічці, промайнули уривки слів Томаса і, власне, не вони самі, а ті почуття, які сповнювали їх разуючою силою.

Він пройшов через невеликий хол і опинився у похмурій кімнаті, де його зустрів клерк з невиразним обличчям і, пересвідчившись, що перед ним справді містер Роберт Оппенгеймер, запросив його почекати, показавши коротким рухом руки, в якій він тримав вручену Оппенгеймером повістку, на крісло в глибині кімнати наче саме в це, і в ніяке інше, Оппенгеймер повинен сісти.

Оппенгеймер слухняно попростував до того кутка, ступаючи по безбарвному килиму, і сів, протягом довгої години чекання бачачи тільки оцей килим, не повертаючи голови в бік

клерка, який безмовно сидів за столиком біля телефонного апарата.

Всі попередні місяці і дні він завжди поспішав. Дух неспокою в'олодів ним. Нарешті доля власкавила його. Тепер у нього є час чекати. Чекаючи зустрічі зі своїми суддями, він не хотів думати про них, але сама його присутність у цьому приміщенні, під наглядом клерка, що, певне, мав і інші функції, виключала подібну можливість.

Щоб заспокоїтися, він хотів уявити тих людей, які витоптали оцей сіруватий килим. Хто вони і що за люди, уявити було важко. Краще було думати про їхні хвилювання, розпач і надії, які вони таїли в своїх серцях, вступивши до цієї кімнати, в кінці якої за високими дверима з мореного дуба з блискучими мідними ручками сиділи жерці справедливості або просто сучасні інквізитори.

Оппенгеймер хотів запалити, та згадав, що забув у кишені плаща сигарети. Тоді він, за давньою звичкою наказувати, забувши, де він тепер перебуває, звернувся до клерка і попросив спуститися вниз і принести з плаща цигарки. На подив собі, він почув коротку і цілком виразну відмову виконати його прохання. Клерк не без задоволення в голосі сповістив:

— Тут взагалі, містере, палити суворо заборонено.

— Заборонено...— здивувався Оппенгеймер.— А чому тут пахне тютюном?

— Там палять,— пояснив клерк, показавши рухом голови на високі темні двері.

Оппенгеймер гірко посміхнувся. Тим, що сиділи там, можна було палити. Віднині він повинен зникати до такого поділу. І ця думка, на подив самому, не принесла йому страждання, хоч найбільше його лякало все, що неминуче поставить його поза тих умов життя, без яких існування ставало для нього немислимим.

«Але я мушу зникати»,— умовляв він себе і розумів, що йому неминуче доведеться миритися з таким, що буде принижувати його у власних очах.

Він випростався у кріслі і зневажливо подивився на клерка, який, не витримавши погляду Оппенгеймера, схилив голову.

Клерка він змусив схилити голову, а от тих, що сидять за дверима і які мають право палити,— чи змусить?

Не розуміючи сам, що він робить, він підвівся і пройшов до виходу рішучими кроками повз клерка, який схопився і заплямкав мокрими губами. Клерк кинувся було за ним, ніби хотів ухопити за руку, боячись, що Оппенгеймер тікає, але той владно зупинив його на порозі, сказавши:

— Я зараз повернуся.

І він невдовзі повернувся, попихкуючи сигаретою, переможно позираючи на розгубленого клерка.

— Містере,— промимрив той,— адже ви чули, що тут заборонено палити.

— Роберту Оппенгеймеру, малятко,— уїдливо сказав він,— можна. Чи ви не знаєте, хто такий Роберт Оппенгеймер?

— Я нічого не хочу знати,— верескнув клерк.

— Ось коли ви наковтаєтеся досхочу радіоактивного стронцію, тоді напевне знатимете,— пообіцяв Оппенгеймер.

На столі заззвонив телефон.

Клерк, витираючи правицею спітніле чоло, вислухав чиясь розпорядження.

— Йес, сер! — сказав комусь у телефон клерк і, обережно поклавши на важелі трубку, показав Оппенгеймеру на високі двері, що вели у таємничу кімнату, де на нього чекали люди, яким, мабуть, було дозволено робити все, що відтепер заборонено Оппенгеймеру. Приміром, скажемо, палити...

Оппенгеймер зичливо усміхнувся до клерка і з сигаретою в зубах переступив поріг. І хоча порога не існувало, але він міг би заприсягтися, що поріг був, та ще й високий, бо на одну хвилину йому навіть видалося, що він його не переступить.

24

Того літа в Празі, над Влтавою, пливли нескінченними отарами грозові хмари. Випадали рясні дощі. Вогненні розчерки блискавок і оглушливі випали грому розколювали небо, і в серце Мілени входив у такі дні невимовний смуток.

Вона вийшла з університету і без мети попростувала вулицями старої Праги, перейшла через Карлів міст і заглибилась у вузьеньку Злату вуличку.

Довкола вирував клопітний день столиці, а тут, серед будиноків, споруджених у давні літа середньовіччя, можна було відчутися кинутим напризволяще у прірву століть і навіть уявити, що сидиш, скажімо, он у тому казковому, з гостроверхою покрівлею будиночку біля слюдяного віконця і чекаєш повернення лицаря, хоч і в глибині свідомості знаєш: не вернеться він, не почути вже більше ні цокоту копит його коня, ні милого голосу судженого.

В портфелі лежали підручники з електроніки і математичного аналізу, а в голову лізе катзна-що! Найдивніше, що в усіх цих музейних спорудах жили її сучасники, і кожного, хто, тіка-

ючи од дощу, вбігав у двері будинків, Мілена проводжала здивованим поглядом своїх великих сірих очей.

Прозорий дощовик і відкрита парасолька над головою мало рятували від дощу, який бив то прямовисно, то скісно, і тоді його холодні струмочки забиралися під комір блузки, і неприємний холодок повертав замріяну Мілену з давнини у дійсність.

А їй дуже хотілося мріяти. Мрії малювали їй усе інакшим. Насамперед вони позбавляли її потреби чекання. Той, хто стукався в її серце своїми словами, був з нею. І не треба було чекати, не треба блукати під дощем і вітром, не треба писати листів, на які не надходять відповіді, не треба ховати очей від докірливого погляду матері, звиряти своє потаємне (бо так легше) своїй подрузі Геленці. Бо мрії переборювали і час, і відстань.

Мілена не хоче припускати, що вони незбутні. Часом на самоті вона ствердно собі самій каже: «Досить. Час вертатися у життя».

Але мрії ступають поруч. Вони не залишають її. Вони добрі і ніжні. І що б робила Мілена, коли б їх не стало? Вони допомогли їй. Провели, взявши за руку, через довгі роки чекання, зміцнили віру в ній, що щастя попереду. Мрії переконали Мілену — іди вчитись, не марнуй час, він повернеться, покличе, і тоді треба буде вже спільно вирушати вам в довгу й добру дорогу.

І дорога та малювалась оббризканою щедро сонцем, під блакитним, веселим небом...

Коли Мілена вийшла на Вацлавський майдан, в хмарному небі проясніли острови блакиті. Люди склали парасольки, постягали із себе дощовики, виповнили тротуари, і тільки в невеликій калюжці, коли Мілена переходила майдан біля трамвайної зупинки, вона побачила клапоть сірої, зловісної хмари. Наче стверджуючи свою силу, негода викресала в небі довгу блискавку, а потім відсалютувала їй громом.

Випал грому наче штовхнув Мілену межі плечі,— мерщій відціля, від молодиків, що з цікавістю дивилися на неї, від гамору вулиці. Швидше туди, де все сповнене звабністю тривоги і чекання.

...І Мілена опинилась далеко, де вершини Татрів торкались вічної синяви, хоч підбори її червоних черевичків дрібно цокотіли по старезних плитах тротуару, і перед нею гостинно відчиняло двері кафе «Люцерна».

...І не портфель обтяжував їй руку. Вона стискувала обома руками німецький трофейний автомат. То ж він подарував їй

і навчив, де і як натискати, щоб з маленького чорного дула вискакувала смерть. Небезпека чатувала на них скрізь. Он за тією скелею, за кущами дикої шипшини, і навіть блакить могла виповнитися гулом мотора ворожого розвідника, слідом за яким придуть бомбардувальники.

Але Мілена нічого не боялася. Ні, неправда! Вона боялася смерті, яка розлучить їх. А він завжди казав: «Там, де смерть, нас нема. А де ми, там смерть відступає».

І всі партизани — і веселий Карел, і мовчазний Мілош, і варшав'янин Збишко, і угорець Імре, любили повторювати ці слова. А Мілена не хотіла. Чомусь думала: скажу вголос, і смерть стане поруч, і тоді несила буде з нею впоратись. Ні! Вона мовчала і тільки дивилася на свого Єно (так по-своєму називала дівчина Євгена Шульгу).

Квадрат столика у кафе мізерно малий порівняно з тим платом, на якому довелося прийняти запеклий бій. Нехай чашка з кавою замінить гору Щебну, а гамір навколо і клацання каси в кутку — постріли і луку від них в урвищах під платом.

Мілена там, на плато, де кожної хвилини може початися останній бій. А поруч Єно. Він мовчить і не жартує цього разу. Ще не загоїлася рана на лівій руці. Її дбайливо перев'язала Мілена, але бинти посіріли, темні плями засохлої крові вицяткували їх. І у Мілени щемить серце.

Ніч напередодні була спокійна. Тиша завладала всесвітом. В цій тиші він сказав найтихіше, самими вустами:

— Ми будемо разом, Мілено. Я хочу, щоб так було.

— І я,— прошепотіла вона.— Бо люблю тебе, Єно.

Вона любить його. Тоді й тепер. Тоді, коли він був поруч і коли піднявся в атаку, і тепер, коли його нема. Просто нема тут. Адже інакше не буже бути. Не можна пройти крізь вогонь і смерть і зникнути.

— Ти станеш над Влтавою, а я над Дніпром, і простягнемо одне до одного руки. І цього буде досить, щоб зблизились далекі береги, бо ж наші серця здолають усе, що нас поділяє.

Де це він сказав? Коли? А чи то важить? Все одно він міг би це сказати тоді на плато, перед боем, коли вони лежали мовчки пліч-о-пліч, і тоді в садочку у тесляра в гірському селищі Синець, коли вони ховались у сіні від німців, або навіть тоді, коли вони вперше поцілувалися. Важливо тепер не те, де сказав. Він сказав, і це було з нею. Це тримало її всі довгі місяці розлуки. Вело її за собою на ту дорогу, де вони зустрінуться.

Може, то легковірно буде, але вона любила стояти над Влтавою і простягати руки в той бік, де ніс свої води Дніпро. Річна чайка двічі прокружляла одного разу над нею. Мілена запам'ятала її. На пружних крилах сіріли дві плями. Чайка прощально змахнула крильми і плавко понеслась далі, на схід. І Мілена подумала: «Вона полетіла туди, до нього, і, коли він вийде на берег Дніпра, вона скаже йому, що я чекаю».

Мілена тішила себе. Чайка ще не вернулась. Інші літали над Влтавою, а та ще була там. Добра казка ставала втіхою. І це не заважало. «Що ж ти собі думаєш, Мілено?» — так час од часу запитувала мати. І вона сама питала себе: «Що ти думаєш, Мілено?»

Листи лишались без відповіді. Але вона писала знову. Вона ходила на Бубнечі. В посольстві її добре знали. З нею говорили ввічливо. Їй співчували. Давали книги і часописи. Вона вже добре розмовляла українською мовою. Тепер Єно не посміється з того, як вона вимовляє слова. А може, саме те, що вона говорить вправно, не сподобається йому? І про це слід подумати.

Святом став день, коли їй сказали: «Здається, він у полоні і його затримують в таборі для переміщених».

— Я поїду туди. Я шукатиму його.

Працівник посольства тільки розвів руками.

Мілена ходила скрізь, де сподівалась на допомогу, оббивала пороги, просила. Нарешті сама збагнула: куди їхати, кого питати?

Хай буде проклята та руда земля, що породила мавпячі створіння хижаків, двоногих юберменшен. Виходило, кінець мрії. Назбутність її вимальовувалася чорною хмарою на виднокрузі. Хмара росла, затуляла небо. Заходила ніч, Прага спала. Спочинок входив у спорожнілі вулиці і провулки. Під кожним дахом свої турботи, свої мрії. Спочинок входив у непоказний будинок на Водічковій вулиці, де на третьому поверсі жила родина Мілени. Спали всі. Мілена засинала теж, але довго до світанку прокидалася. Мрія була з нею. Вона не могла вмерти. І серце у Мілени завмирало від щастя. Мрія не відсахнулася. І вони знову разом.

...В кафе тихо. Нелюдно. В куточку сидять хлопець і дівчина. Вони не звертають ні на кого уваги. Навколишнє для них не існує. Він тримає в своїх долонях руку дівчини. Не видно було, щоб вони розмовляли. Просто сидять поруч, тулячись плечем до плеча, тримаючись за руки. Отак Мілена могла б сидіти з Єно. Довго. Скільки захочеться. Шуміла б навколо них Прага. На Водічковій вулиці, в квартирі на третьому

поверсі, у пані Сікори в очах яснів би сміх, а не смуток. А пан Сікора вважав би свою доньку щасливою. Нині все навпаки.

Тихо в кафе. Мабуть, сонце таки розігнало хмари і вони подалися на Рузин. Туди, на схід, Мілена часом їздить одна на аеродром. Стоїть за бар'єром і дивиться, як приземляються літаки. З них виходять пасажирів. Серед пасажирів міг би бути і Єно. Мілена вслухається в знайому мову. Їй спадає на думку кожного поспитати, можливо, хтось скаже, де Єно. А може, трапиться колись так: літак приземлиться, і Мілена ще здалеку побачить Єно. І він теж її побачить. А вартовий на контролі пропустить її до літака. З нагоди такої зустрічі можна порушити закон.

Мріяти можна про що завгодно, коли сидиш у затишній «Люцерні» і перед тобою на квадраті стола, наче на екрані в кіно, плывуть образи минулого, переплутуючись із прийдешнім. Про те, що з нею тепер, Мілена не хоче думати.

Зараз прийде Карел. На годиннику над стойкою барменші третя. Карел ніколи не спізнюється. Він сам жартує над своєю точністю. «Я і вмерти не спізнюся», — каже він.

Там, у горах, Карел теж вважався найточнішим. Ідучи в розвідку, він казав: «Повернуся завтра о 9.00 або о 17.30». І, вертаючись, доповідав командирі Богушу: «Прибув з завдання о 9.00».

Карел і Єно дружили. Вони кілька разів ходили у розвідку. Можливо, вони розмовляли про неї. Можливо, Єно розпитував Карела. Колись Мілена спитала про це. Карел знав, що їй хотілося підтвердження. Але Єно його ніколи не питав про Мілену. І Карел не міг збрехати, хоча дуже хотілося втішити Мілену.

В горах всі вони згадували Прагу. Карел жив у Сміхові. Після війни він повернувся на свій завод. І вони з Міленою довго не бачились, хоча в горах домовлялися про зустріч. Та життя зламало багато домовленого. Але випадок їх звів. Це було в лютому 1948-го, на Вацлавському майдані.

Карел стояв з автоматом у руці, в потертій шкірянці, охороняючи трибуну, з якої промовляв Клемент Готвальд. Мілена прийшла на майдан зі студентами. Ті, що купчилися біля під'їздів і на тротуарах, кидали злісні погляди на Мілену, коли вона ступала повз них у лавах, під червоним прапором.

Карел гукнув її, коли лава порівнялася з трибуною. Мілена вийшла з лави і кинулася до Карела. Їй видалося, що поруч з ним має стояти Єно. Вона упала Карелу на груди. І той, хто стояв поруч, ставний парубійко, заздро крикнув:

— Ого, Карел, яка красуня тебе милує!

— Ми з цією красунею добре попартизанили в горах.
— То це вона! — захоплено вигукнув парубок.
— А це він,— усміхнулася Мілена, міцно ухопивши Карела за лікоть.

Хлопець відійшов од них убік, він був добрий товариш і не хотів заважати. Вона спитала про Єно, Карел нічого не знав. Він тільки сказав їй, що з фашистського полону вирватися нелегко. Єдине відомо добре: Єно в полоні був. А от коли б він повернувся на Батьківщину, він, звичайно, писав би Мілені.

— Ти не забула його досі? — спитав Карел і зніяковів. Глянувши в очі Мілені, він зрозумів всю недоречність свого запитання.

— Я люблю його, Карел. І я чекаю на нього. Він не може загинути.

...Рік той минув, коли вона вперше після гір зустрілася з Карелом. З Града пішов Бенеш. В державі все вирішують національні комітети. Карел тепер великий начальник. Під його орудою цілий трест, що об'єднує металургійні заводи. І Мілена час від часу дзвонить Карелу. Вона навіть кілька разів була у нього вдома. У нього дружина, маленька білява жінка. На Мілену вона дивиться не дуже привітно. Її непокоїть краса Мілени.

— Вам би зніматися в кіно,— часто говорить Франка. Так її звать. А сама Франка стенографістка, і видно, що Карел її любить до нестями.

Спочатку Франка, мабуть, вирішила, що між Міленою і Карелом щось було в горах, і їй було не дуже до вподоби, коли Мілена з'явилася у них. Мілена це відчула. Господи, що вона могла знати, ця білява Франка, коли вона у ті дні не була в горах, не тримала в руках автомат і не лежала за кулеметом? Вона не бачила, як, вмираючи, люди плюють фашистам в обличчя, як, обв'язавшись гранатами, Стібор Влах, шахтар з Кладна, кинувся під німецький танк.

Франка вже знала, чим живе і мучиться Мілена. Але її краса не давала жінці спокою. І Мілені не хотілося більше ходити на Народну тшиду, де вила тихе кубельце Франка, хизуючись перед дзеркалами у своїх модних строях. Карел дивився на неї і милувався. Мілена стуляла повіки. Вона бачила шпичасті Татри. Вона чула, як у смереках гуде горішний вітер. Вона чекала...

Через кілька днів у Деснянську, коли Долгін ввечері лежав у похмурому номері готелю, він пригадав в усіх подробицях прощальну розмову з Зіновією, і почуття самотності огорнуло його. Хіба ж так уявлялася йому підтримка, якої він хотів і потребував? Він тоді справді поведився неприпустимо. Навіщо було кричати, погрожувати, сипати докорами і звинуваченнями? Адже Зі тільки мовчки слухала, попихкуючи сигареткою, час од часу позираючи на нього спідлоба, мабуть, ледве стримуючись. Наче скам'янівши, забилася в куточок тахти, і здавалося, що його хвилювання, вся його злість, докори і вимоги — для неї всохлий бур'ян, який навіть найкволіший вітерець завіє у небуття. І раптом вона заплакала, без схлипування, тільки слізьми, які котилися безупинно по щоках, а сама нерухомо сиділа, схожа чимсь на поранену птицю.

Долгін замовк. «Виходить — допік»,— подумав він, зрадівши. Вперше за їхнє спільне життя він бачив її сльози.

— Все одно, плач не плач, не вірю тобі! — сказав він зловтішно.

— Мати померла. Що ти розумієш? Померла матінка...

Ні, не йому розповідала. Собі самій говорила. І вона не глянула на нього, не помітила його розгублення. Не чула його співчутливих слів, не прийняла жалю. Не відповіла на докір, чому ж не сказала, що мати хвора. Тоді, в ті хвилини, та й тепер, у Деснянську, в голові одне: теща не любила його; просто він не існував для неї. Вона завжди намагалася не помічати його. А чому? Хто дав їй право? Що вона, звичайнісінька пенсіонерка-вчителька, розуміла в житті? Чим гордувала? Чи не тим, як підкреслювала, що сама виховала донечку, чи, може, тим, що чоловіка її було заарештовано в 1937 році.

Долгін не міг погодитися, щоб вона жила з ними. Не міг давати їй свої гроші. Про це він сказав одверто Зіновії і тещі. Вона псувала йому анкету. Але совість його чиста. Він ні копійки не давав сумнівній людині. Хіба Зіновія заперечувала? Хіба наполягала, щоб було інакше? Звичайно, ні!

Зіновія це зрозуміла одразу: він — це він, а все, що пов'язане з тещею та вітчимою дружиною, Долгіна не стосується. Адже людина, яка виявилась ворожою, не рідний батько Зіновії. Про це були точні документи. Копії їхні, завірені належними печатками, завжди були під рукою у Долгіна. Ніхто не може заплідозрити його у якихось нечесних діях. Зрештою, чому її матір залишилась під німцями? Треба було іти на схід. Добре зробила Зіновія, що виїхала зі своїм інститутом. А стара все-таки

лишилась. Правда, з німцями не працювала. Це вже Долгін перевірів як слід. Влаштувалась прибиральницею у якійсь установі. Але факт лишався фактом. І Долгін не хотів бачити її у своїй хаті, та ще й після того, коли вона назвала його в очі «людиною у футлярі». Що вона хотіла цим підкреслити? Що читала і Чехова? Бач, яка!

Зіновія плакала і не слухала його. Що ж, річ природна, мати. Тут він згадав, що і йому слід було б написати своїй матері, послати гроші. Та зразу ж себе заспокоїв. Адже сестра, з якою вона живе у Саратові, непогано заробляє. Якось викручуйтесь. А листа він напише, нехай тільки влаштує свої справи.

Він лежав, схрестивши руки під потилицею, прислухаючись до гудіння вітру за вікном, відчуваючи свою самотність, як незносну кривду. А так! Останнім часом всі його кривдили. Всі заздрили.

Тоді, ще перед війною, коли він захистив свою кандидатську, все було інакше. Більше порядку було. От що! А тепер усі порозумнішали. Так і пильнуй, щоб хто тобі капость якусь не зробив. А викручуйся сам.

Приміром, як було з сигналом на Шульгу. Існувало відчуття, що Зіновія заодно з отими, що цькують його. От взяти Колодяжкого. Де він був у ті роки довоєнні, коли шкідництво снувало своє павутиння, коли треба було боротися? Прийшов на готове. Тепер сидить у керівній установі, має окремих кабінет, напучує його, Долгіна, і якби мав повну владу, то, мабуть, заперечував би, щоб Долгіна призначили у Деснянськ. Та влада ще не повна у тебе, голубчику. Стривай! Я вплив не для того, щоб ти мене штовхнув у коловерт. Не для того, ні!

Долгін знав, що має робити. Зіновія знову ніби ввійшла сюди, в похмуру кімнату деснянського готелю, щоб сплутати його наміри. Він вів з нею безмовну суперечку. Зміст був той самий. Запитання: «Хто я тобі?» — лишалось незмінним. Вона рішуче відмовилась їхати з ним у Деснянськ. Ясна річ. Її вабить Київ. Зустрічі, вечірки, театри. Жалоба швидко мине, не така Зі, щоб довго вбиватися. Треба було йому одразу розв'язати вузлик. Він — сюди, вона — в небуття.

Але так було добре думати, сказати вголос не наважувався. Чому? Та тому, що не може він без неї. Не може.

— Не можу! — вигукує він, ніби Зі стоїть тут поруч. Він схоплюється з ліжка. Порожньо в кімнаті. Світло вуличного ліхтаря, розгойдуваного вітром, креслить затінені стіни срібним плетивом ламаних ліній. Долгін дивиться у вікно.

Безлюдна вулиця стелиться таємничо у хаші ночі. Добре, коли б тут була Зіновія. Може, в її присутності легше було б порозумітися з Нерчиним. А то чорт знає, як він поведеться. Секретар обкому Гайдачук надто вже прихильний до нього. Видко, і йому запаморочив Нерчин голову своїми теревенями про атомні діла. А які ті діла? Що, хіба Долгін не знає?

Атомна бомба є, і добре. А всі ті розмови про ізотопи, атомні електростанції, пароплави, кобальтові гармати — нісенітниця. Мало хіба скарбів у землі? Вугілля, руди, мало хіба енергії можна взяти у річок та водоспадів?!

Всі вони чогось шукають, всі прагнуть докопатися чогось надзвичайного. Белькочуть про мікросвіті!.. Поглянеш на них — всі пнуться у Архімеда! А насправді — в академіки. От Нерчин, без року тиждень вчений, а вже доктор! Он як! Голими руками не візьмеш його. Здорово окопується! Навколо себе мінував усі підступи. А яка, власне, між нами різниця?

Це запитання Долгін ставить собі і відчуває, що кожним словом воно, ніби лезами пожив, крає йому серце. Хіба я не міг би? Та він знає, що щось втрачено. Щоправда, в серці жевріє вогник надії. Він ще не все втратив. Тут, у Деснянську, треба показати себе. І він покаже. Хто стане на його дорозі, пошкодує. Не з війною прийде він до Нерчина. З миром. А все, що трапиться далі, залежатиме від Нерчина.

Долгін розмірковував так, наче справа вирішувалася на його користь. У подібних думках народжувалося самозаспокоєння, а йому саме не вистачало спокою.

Нічого, все якось влаштується. Незабаром переїде у квартиру. Не така, як у Києві, ні. Чотири кімнати, на другому поверсі, вікна на Деснянку, за нею розгін луків, які упираються в чорну від густоти зелену стіну лісу. У тих лісах партизанів Гайдачук. Дивна, загадкова людина. Слухає, примруживши око. Чекає, поки все йому викладеш. А скінчиш, дивитися на тебе, наче хоче сказати, що ти щось затаїв од нього. Все витягне своїм довгим мовчанням. Останнє слово збереже на кінець. Нехай всі висловляться. А тоді він скаже. Не вгадаєш, чого хоче, що йому потрібно.

Долгіну Гайдачук не дуже сподобався з першої зустрічі, особливо коли сказав:

— Область наша складна, людей працьовитих і розумних багато, натерпілися від німців через край, треба пропагандистам розбудити все прекрасне, що сховано в серцях людей, розкрити їм, що вони можуть вершити славні діла, що найважча ноша їм до снаги. Менше загальних заходів, а більше діла, і нехай кожен відчуває, що він відповідає перед народом.

Як на Долгіна, все це балаканина. Парламентські теревені. Так і кортіло зауважити: за пропаганду відповідаю я, а вони повинні здійснювати наші вказівки. Добре, що не сказав.

Пізніше впевнився: з Гайдачуком треба пильнувати. Так і лишився нерозгаданим для нього. Степан Тритузний сидів на кадрах. З ним, здається, буде легше. Але на слова він, як і перший, був скупуватий. Долгін вже знав, що його мучить. Чекав слушної хвилини, щоб поспівчувати. Але й не дуже квапився з цим. Взагалі, вирішив він, тут треба виробити відповідну лінію. Люб'язність ніколи не зашкодить. Висловлене співчуття завжди зворушить співрозмовника. А от що ти насправді думаєш, притримай при собі.

Звичайно, Куцевичу було легше. Він лишався недосягнутою вершиною за дверима свого віце-президентського кабінету. Звідки ж було знати Долгіну, що на тій вершині жилося Куцевичу неспокійно, що, затаївши тривогу, Куцевич позирав навколо себе, не відчуваючи певності в своїх вчинках, сповнений підозри, шукаючи у всьому незчливого ставлення до себе.

Долгін вплив не без його допомоги. Рятівне коло кинув йому Куцевич. Це факт. Хоч хвалитися цим не слід. І Долгін це зрозумів та, мабуть, палежно оцінив. Але навіщо було роздзвонювати і дякувати? Телепень! Ще, чого доброго, цікава секретарка могла підслухати розмову. А це вже ні до чого. Ідеш у Деснянськ — їдь. Влаштуйся, вгризайся зубами, відвойовуй собі плацдарм. А зміниш своє становище, тоді попличу.

Куцевич думав саме так.

Долгін не помилявся. Куцевич вірив у його спритність та кмітливість. Долгін повинен був з часом стати його правицею у Деснянську. А що, як він заприятелює з Нерчиним? Куцевич про це думав не без остраху.

З того часу, як у його відання передали координацію роботи науково-дослідних інститутів, Куцевич повеселішав. Це відповідно полегшило життя, зміцнило становище. Тепер не так легко капосникам викинути якесь колінце. Колеги за надмірною ввічливістю, як це здавалося Куцевичу, зле ховали сувору спрямованість своїх прагнень. Оці всі математики, фізики, хіміки, мікробіологи були на диво негнучкими, на його погляд, людьми. Переконати їх не легко. А краще було діяти в обхід, з флангів, заручившись громадською думкою, стелити м'яко і непомітно, чужими руками, підштовхувати у спину. Те, що відділ академіка Шульги ставав одним з найголовніших, Куцевич вважав особистою образою. Але висловити свою думку вголос

було б не тільки необачно, але й небезпечно. Отож треба тільки придивлятися, запам'ятовувати усі дрібниці, які свідчать про слабкі місця, а вже потім... Та про це «потім» рано думати. Потрібні були надійні люди. Першим серед таких лишився все-таки Долгін:

Куцевич наказав секретарці подзвонити у Деснянський обком та попросити до апарата Долгіна.

Минуло небагато часу, коли він почув високий голос свого колишнього помічника. Розмова велась з розрахунками на наслідки.

— Звертаюся до вас з проханням, товаришу Долгін, від імені президії допомогти нашому об'єкту. Не хотів турбувати секретаря обкому. При нагоді передайте моє прохання. Звичайно, і мій привіт.

Десь на другому кінці дроту ці слова знайшли належне розуміння.

— Вважатимемо своїм почесним обов'язком, Сергію Аполлінарійовичу. Можете не сумніватися. Все зробимо,— шанобливість і відданість були в голосі Долгіна.

— Бажаю вам успіху,— сказав, прощаючись, Куцевич. І хоч більше нічого не було мовлено, але він мав певність: Долгін слова його сприйняв належним чином. А це головне.

Там, у Деснянську, після всіх гризотних роздумів, дзвінок Куцевича підхльоснув Долгіна. Він не гаяв часу. Що дзвонив сам віце-президент, стало відомо у обкомі зразу ж.

Долгін пішов до Гайдачука. Те, що Куцевич дзвонив йому особисто, а не секретареві обкому, щось важило. Долгін, не без задоволення, повідомив Гайдачука про прохання Куцевича.

— Може, заслухаємо їх на бюро обкому? — наприкінці запропонував він.

Гайдачук з відповіддю не квапився. Наче дзвінок Куцевича на нього не справив враження. За звичкою примруживши око, щось занотував собі у блокнот і тільки сказав:

— Подумаю. Порадимося іще.

І то все. Долгін проковтнув образу. Його пропозицію відкидали. Він розвів руками. Мовляв, воля ваша. Перед тим, як піти, все-таки сказав:

— А я думаю, що варто поставити їх інформацію.

— Інформація — ще не допомога,— усміхнувся Гайдачук.— Я сказав, подумаю. Порадимося. Тим більше, що сюди має приїхати академік Шульга.

Мілена перестала бути на Народній тшиді. Вона час від часу тільки дзвонила Карелу. Вона не знала, що у Бріно Карел зустрів на якійсь конференції їхнього спільного друга, підричника Вацлава Блага. Тепер Блага був директором готелю. Носив модний костюм, білосніжну сорочку з метеликом і час від часу протирав об борт піджака камінець на персні червоного золота на середньому пальці правої руки.

Друзі в розмові згадали про Мілену. Блага похитав головою, заперечуючи імовірність того, що Євген, або Єно, як називали його у загоні, врятувався. Німці тоді оскаженіли і розправлялися з полоненими, як звірі. А навіть коли той парубок вижив і вже вдома, може, у нього там наречена чи дружина? Ні! Треба втлумачити Мілені, що слід усе забути. Такі красуні на вагу золота, вони мають державну цінність. Вацлав любив про все, що йому подобається, говорити високими порівняннями.

Директор тресту і директор готелю випили три пляшки «Праздрою», згадали дні в горах, помовчали, як годиться, в знак пам'яті тих, що ніколи не зможуть посидіти отак спокійно за столиком і випити прохолодний «Праздрой», випалити по сигареті і, головне, дізнатися, що існує нова Чехословаччина.

— Так, Єно був добрий товариш. Він бився за нашу землю, як за свою,— сказав, зітхнувши, Блага.

Карелу нічого було підтверджувати цю думку. Карел з Єно ходили на двобій зі смертю не один раз. А от припущення Вацлава його збентежило. Можливо, він має рацію. Але як сказати про таке Мілені? Може, і Франка каже правду. Кохання Мілени скидалося на хворобу. Як же її лікувати? Можна було просто мовчати і відступити за лаштунки. Нехай все йде, як ішло. Вона сама упевниться у химерності свого чекання. Але люди, які билися з фашистами у горах, були людьми і знали, що таке закон дружби. Вони вірили в плече товариша. Мілена була товаришем. Вона прийшла з Праги у загі, наче на хвилинку вийшла з зали ресторану, у легенькій сукні, з модною зачіскою, в тендітних черевичках. Якби не шифровка, яку вона принесла з центру, її можна було б запідозрити в шпигунських намірах. На запитання того самого Карела, чому вона з'явилася у такому вигляді, Мілена просто пояснила, що так легше було пройти і обдурити німців. Надвечір вона була одягнена, як усі: в зелені штани і сорочку, заправлену в них, перехрещену португесею. Трофейний автомат обтягував їй плече. Заправлене під пілотку волосся неслухняно кучерявилось над чолом.

Зустріч з Євгеном Шульгою змінила Мілену. Це помітили всі, а перший побачив той блиск у її очах Карел. Він був старший на кілька років, він тоді не міг би запрягтися, що вона йому не схвилювала чимось серця, але раніше, ніж він встиг це усвідомити в тій мірі, яка уможливила б його зізнання, з'явився Євген Шульга.

Де ж він тепер, коли відгули гармати? А може, справді Блага недалеко стоїть від правди. Може, у Єна в Києві наречена? Нехай так, аби тільки він був живий. А Карелу дуже хочеться, щоб Єно жив і приїхав у Прагу.

Якщо це хочеться йому, то Мілені воно просто не виходить з голови, залягло у серці. Коли вона розповіла йому, що закінчує університет і одночасно вступила на вищі курси слов'янських мов, Карел подумав: «Це Єно. Це для нього». Адже там, у горах, у неї були інші мрії. Вона казала:

— Війна зруйнувала мости, а я хочу будувати нові, я буду інженером і будуватиму мости. То будуть мости єднання. По них ходитимуть добрі люди. По них пройдуть кохання і щастя.

Тоді, в горах, вони любили слухати її мрії, які Блага назвав казкою, а Богущ тільки попихкував цигаркою і схвально хитав головою. Єно мрія про мости подобалась.

— В моєму місті фашисти висадили всі мости. Ти, Мілено, приїдеш до нас і будеш нам допомагати.

...І от Мілена сидить в «Люцерні», чекає Карела і думає про мости. Власне, якби можна було збудувати один. Нехай він буде незримий для всіх, тільки вона знатиме про його існування. Знатиме і ступить на нього з надією. І яка прекрасна назва для нього: міст Надій.

Карел прийшов вчасно. Вона почула його кроки. Ось він пройшов до вішалки, начепив на гачок плаща, пошукав її очима, знайшов, іде до неї, кроки ближчають, але вона дивиться на квадрат стола, і перед її зором плато гори, Карел з розстебнутою на грудях сорочкою, давно не голені щокви ясно зрошує піт, брудні пальці стискають автомат, він важко дихає, напружені, налиті кров'ю очі дивляться вперед, туди, в урвище, звідки з'являться німці... «Пильнуйте, хлопці,— шепоче він пересохлими вустами.— Пильнуйте». Єно поруч з ним, а вона по праву руку від Єно.

— Добридень, Міленко!

Вона підводить голову. Її великі зволожені очі привітно звернені до Карела, і щось зрадливо-ніжне стискує йому серце.

— Добридень, Міленко,— повторює він і сідає навпроти.— Ти хотіла мене бачити. І я теж хочу погомоніти з тобою. Може, ми кудись поїдемо. У мене тут машина.

Там, у горах, у Карела не було автомобіля. Машиною він тоді називав кулет. Він любив говорити: «Добра машина. Розумна. Знає, як треба поливати фашистів свинцем. Мудра».

Тепер в розпорядженні Карела службовий автомобіль. Щоправда, він обходиться без шофера, не так, як інші начальники. Карел водить машину сам. Міленка сідає з ним поруч у стареньку «Татру». На вітровому склі ще не встигли висохнути краплі дощу. Сонце б'є в очі. Карел осідлав ніс темними окулярами. Міленка просто стулила повіки. Йй досить знати, що в небі сонце, а так навіть краще їхати. Нехай Карел думає, що у неї болить голова.

Невдовзі Карел спиняє машину на майдані біля колишнього палацу графа Черні. Давно вже нема ніякого графа. В цьому будинку Міністерство закордонних справ, але старі пражани тримаються старих звичок. Як на Карела, то він би їх повикоріював, оті звички, урядовими декретами. Ліворуч од них президентська резиденція. Біля ґратчастої огорожі Града походжають вартові. Над резиденцією президента вітер напинає державний прапор. Як на думку Карела, й це зайве. Президент за містом, а прапор майорить. Але нехай то вирішує парламент. Щоб розважити Мілену, Карел викладає їй свої сумніви щодо всяких відмерлих назв у старій Празі і різних атрибутів середньовіччя. Як не дивно, Міленка висловлює свою незгоду.

— Чому атрибути? Кожна річ має свою біографію і властиве для неї значення. Як тебе послухати, Карел, то і назву мого університету треба забути, бо скажеш, чому Карлів?

— А чому не Празький? — запитує Карел.

— Не знаю чому! Але ні!

«Ні» мовлене настільки рішуче, що Карел не заперечує. Вони стоять біля мурованого паранету. Внизу вулиці і майдани старої Праги. Праворуч вгору зводиться проспект. Під каштанами.

— Єно розповідав,— тихо говорить Мілена,— що в Києві багато каштанів.

— Бачиш, Міленко,— тихо починає Карел,— я й хотів з тобою поговорити саме про Єно.

Карел скоса дивиться на суворе обличчя дівчини. Краса його в ці хвилини настільки разюча, що йому несила вимовити й слово, яке б ще більше засмутило ці великі, повні смутку очі, зламали б горем шовкові брови, скривили б риданням ці повні, ледь розтулені уста. Вітер пестить кучері на потилиці дівчини. Вона, трохи нахиливши голову, наче слухає той шепіт, ловить у ньому єдине, їй одній зрозуміле.

Але Карел вирішує сказати. І він, обережно добираючи слова, викладає свої сумніви. Може, врятувався Євген. Він так

і говорить — Євген, а не Єно. А що, як там, у Києві, у нього наречена або вже й дружина, діти і всяке таке, від чого може голова піти обертом. Що, як так?

— Навіщо ж тобі мучитись, Міленко? Скільки років минуло, Міленко?

Карел сам знає, що п'ять. Але йому хочеться почути голос Міленки.

— П'ять років, Карел,— каже вона спокійно.— П'ять років,— повторює вона.— І я не вірю в твою казочку, Карел.

Далєбі, вона втратила глузд! Скільки можна чекати? Він так і говорить їй, нехтуючи обережністю, забувши, що це може образити її.

— Все життя можна чекати, Карел. Ти цього не зрозумієш. І твоя Франка теж.

От Франку не треба згадувати. Але Мілену бере злість. Що він розуміє, той Карел, в коханні? Що він радить їй? Забути! Закреслити в пам'яті, в серці. Може, і вона сама хотіла б цього ж. Але забуття минає її.

— Послухай, Карел, пробач, що я образила Франку. Я не хотіла. Але мені на мить видалося, що ти говориш її словами. Ти не можеш так думати. Ти був у горах. Ти знаєш усе. Ти розумний, Карел. Всі твої поради нічого не варті. Страшне інше. І я тобі розповім. Сьогодні я подзвонила в посольство. Людина, яка мені вже кілька років відповідала, порадила мені те саме, що й ти. Більше того, вона сказала: «Невідомо, як поведився у полоні Євген Шульга, раджу вам не цікавитись цією особою». І поклав трубку. Ти слухаєш, Карел? Вдумайся в слово «поведився». Значить, він єсть. Він живий. А як може повестися людина, яка йшла на тортури і смерть, не заплюсуючи очей? Я хотіла б бачити, як поведився б там, у горах, отой секретар, що давав мені пораду не дзвонити й забути.

— Виходить, вони щось знають,— вихопилось у Карела.

— Атож. І я так думаю. Я й сьогодні написала листа у Київ. Ти ж не думаєш, що мої листи можуть Єно пошкодити? В кожному з них я згадую все, що ми пережили в горах. Пам'ятаєш, як ви повернулися з Єно з розвідки і привели п'ятеро есесівців. Вони, як ягнята, оті вовки, йшли попереду, зв'язані одним мотузком, та ще на бичачих шиях у них погойдувались автомати. Потім виявилось, що то не звичайні есесмени, а птахи високого польоту, офіцери особистого штабу Гімлера.

— З приводу того Богуш добув з свого фонду пляшку сливовиці, і ти теж випила з нами, Міленко, а до того випадку ти завжди відмовлялася.

— Я пила за своє кохання,— мрійно мовила Мілена.

— А я думав — за нас.

— За Єно і за себе. Тепер можу це визнати. Але то було в горах, а тепер мені здається, що всі ми у долині і що стежки у гори нам заказані.

— Ти говориш загадково.

— Ні, Карел. Загадок не існує. Існують люди щасливі і нещасні. Я належу до нещасних. І я не знаю, що робити, Карел. Ось чому я хотіла тебе побачити саме сьогодні.

Карел мовчав. Він просто не знав, що порадити. Карел дивився вниз, де ручаями розбігалися вулиці Праги і над Влтавою темніли обриси мостів.

— Я хочу в гори,— сказала Мілена, не дочекавшись відповіді Карела.

— А що! Можна туди поїхати. Візьмемо Благу, сядемо у машину і махнемо.

— Ні! Не в машині. А тими стежками підемо пішки, як тоді... Кожен прийде на плато своєю стежкою. Розпалимо вогнище і сядемо навколо. І, може, слідом за нами придуть усі. Чи станеться так? Адже так може статися!

— Ні, Міленко.— Карел зітхнув.— Не прийде Богуш, не придуть Ян і Зелений. Хіба може попів, що лишився від Петра, людиною сісти біля вогнища? В тому-то й річ, що їх нема. Нас було сто вісімнадцять. Лишилося...

— Двадцять два,— докінчила Мілена.

— Двадцять один,— поправив її Карел.

— Двадцять два,— повторила вона,— ти, мабуть, забув Єно.

— Мілено! — Карел стис своїми залізними пальцями її лікоть.— Забудь, Мілено!

— Ні! — мовила вона рішуче. Підвівши догори голову, вона дивилася в небо.

Чиста блакить дзвеніла над Прагою, тільки на видноколі лежали сизим пасмом дощові хмари, наче сонце своїм промінням відтисло їх і стримувало там. Дитячу казку народжувало те видіння. Там, за пасмом хмар, уявлялася далса земля, там був Єно, якого вона любить, якого не може і не хоче забути. Дарма про це клопочеться Карел.

— Я їду завтра з Праги, Карел,— повідомила Мілена.

— Куди? — стривожився Карел.

— Їду на практику. Ти забув, що через рік я вже буду інженером. Мілена Сікора — інженер. Це лунає поважно?

— Дивачка. Атож. Це просто здорово! Може, ти підеш у мій трест? Ми теж будемо зводити мости.

Мілена пильно дивилася на Карела. Поруч стояв інший Карел, не той, у шкірянці і порепаних черевиках, у вицвілій

пілотці, низько напнутий на очі. Поруч був ставний мужчина у сірому, добре пошитому костюмі, в білій сорочці з уміло вив'язаним вузлом краватки, в кишенці піджака біліла хусточка, плащ висів через лікоть, а на пальці правої руки, якою він притискав до парапету портфель, поблискувала обручка. Як мало схожий він на розвідника Карела Посольду. А вона сама, у цьому вузькому костюмчику, черевичках на високих підборах, з підфарбованими устами? Хіба вона схожа на ту Мілену, що була в горах?

— А Єно? Який він тепер? Вицвіла, колись вона була зеленого кольору, сорочка розхристана на грудях. Купа русявого непокірного волосся. Усміхнені очі. Це тому, що у нього звичка мружити повіки. Наче стримуючи сміх, ледве здригаються міцно зведені губи. Такий він, Єно. Іншим вона не могла його уявити.

Карел крадькома дивиться на годинник. Мілена, помітивши це, пропонує:

— Поїдемо, Карел.

— Поїдемо,— охоче згоджується він, та проте питає:— А може, ти хочеш ще погуляти?

— Час їхати. Тільки знай, Карел: ніколи не говори мені подібних слів. Вважай, що я божевільна, що завгодно вважай, але я не втрачаю надії. Можливо, мені пощастить, і я поїду туди, до нього...

Вона вперше висловила таку думку. Карел чекав, що вона це скаже, і йому стало лячно. А може, справді, коли б вона поїхала і на власні очі упевнилась, яка крихка була у неї мрія...

Машина, скоряючись міцним рукам Карела, спустилася з гори. Мілена сиділа в кутку, мовчазна, задумана. Він привіз її на Водічкову. Вони попрощалися, сердечно потиснувши руки. І він ще з хвилину постояв, стежачи, як Мілена пройшла до під'їзду і, не озираючись, зникла в дверях.

27

Хто може спинити час? Звичайно, не оті «яйцеголові» і «довговолосі». І влучно ж їх охрестили порядні люди! Оті всі пришелепуваті приборкувачі атомів на кращі імена і не заслуговують. А насправді дурники. Від їхніх винаходів не вони дістають чистий зиск. Ще рік тому час можна було спинити залюбки. Просто натиснути червону кнопку, і операція «Ейбл» розгорнулася би з точністю годинникового механізму. Ще рік тому...

З вікна свого кабінету на 36-му поверсі хмарочоса концерну «Ерскін Гульд і компанія» сенатор Френк Коллінз виразно бачив земну кулю не еліпсоподібною, а схожою на оте потворне видовисько, яке колись звалося Хіросіма та вважалося містом краси і вранішнього неба.

От тоді була слухна нагода продовжувати. Шкода, що отих малявок було тільки двоє. Тепер, коли смертоносна родина значно збільшилась і їх можна було б розвіяти по світу, стали на заваді непередбачені перешкоди.

Але сенатор Френк Коллінз, керівник атомного проекту, тому і сидів тут, на 36-му поверсі гульдівського хмарочоса, щоб долати всілякі перешкоди.

Генерал Гровз, мабуть, кусає собі лікті. Хто міг ще рік-два тому передбачити, що Френк Коллінз засяде в оцій фортеці зі скла і бетону та стане необмеженим господарем у її головному штабі? Ніхто! А він, Френк Коллінз, це знав. Він ішов упевнено до мети. І може, сам бос вже й не хотів підштовхувати його на вершину, але Коллінз вже видряпався на ту скелю, з якої зіпхнути його стало не так-то легко. Йому було відомо, що сам Гаррі на засіданні державної комісії сказав на його адресу: «Коллінз — кмітливий хлопець. Він знає, чого хоче».

І справді, Френк Коллінз знав, чого хоче. Його бажання мало коротке і суворе ім'я, повне могутньої, магічної сили і незаперечного права, — долар. Втім, звичайно, не один...

Френк Коллінз відійшов од вікна і засміявся. Він любив отак зненацька вибухнути веселим сміхом, від якого тендітні створіння глухли. Але Френк Коллінз вважав, що це і є американський здоровий сміх. От і зараз Едвард Теллер, який у недбалій позі розсівся у глибокому фотелі, попихкуючи сигареткою, поморщився. А Теллер не така вже тендітна особа. В кожнім разі, і він добре знає, чого воліє. О, це Коллінз міг би засвідчити перед самим сенатором Маккарті.

— Вам не подобається мій сміх? — спитав він у Теллера. — А я люблю посміятися. Сміх — це здоров'я. Так твердить мій док, а я плачу йому сто доларів на день.

— Марнотратство, — коротко зауважив Теллер. — А щодо сміху, то ви зарано стали сміятися, Коллінз. В усякому разі, не бачу підстав.

Коллінз обійшов великий письмовий стіл, за який зібрався сидати, і, вмовившись у низенькому фотелі навпроти Теллера, вихилився і лягнув його долонею по коліну.

— У мене існують всі підстави, щоб не вішати носа, Теллер. В кімнаті 2202 все йде гаразд.

— А у мене нема таких підстав,— стояв на своєму Теллер,— кімната 2202 стає нашою ахіллесовою п'ятою.

— Слухайте, Теллер, не морочте мені голови отими міфологічними п'ятами, я знаю одне, що сенатор Маккарті допомагає нам робити бізнес, і ремствувати не збираюсь.

— Я ще не з вами, Коллінз. І я хочу, щоб ви це пам'ятали.

— Атож. Хіба я такий дивак, щоб вірити у вашу порядність.

— Що ви маєте на увазі? — жовчно спитав Теллер.

— А саме те, що сказав. Сьогодні ви нам кажете «так», і ми вам даємо великі гроші, робимо вам славу, а завтра ви гнете кирпу і викликаєте телефоном ласого на сенсації журналіста, даєте йому інтерв'ю, що всі ми імперіалістичні акули, а ви ангел, якому бос підітнув крила. Що ж, веселенька казочка для Санта-Клауса. На такі побрехеньки клюють члени армії спасіння і агенти Москви. А може, ви хочете стати агентом Москви? Га, Теллер?

— Ви просто ідіот,— крикнув Теллер, втративши самовладання.— За кого ви мене маєте? Я не з вами тому, що певний — не вам сидіти біля командного пульта, Коллінз. Ви невіглас. Що ви знаєте про атом? Ваше місце на біржі, Коллінз.

— А тут і є біржа, містер Теллер, хіба ви цього не знаєте? Тут продають і купують. Ми на Уолл-стріті, а не в Принстоні, містер Теллер. І не будемо сипати мотлохом пишномовних запевнень. Ви продалися, ми вас купили.

Коллінз відчув, що бовкнув зайве. Але відступати вже запізно. Саме час збиватись на дотепи...

Теллер дістав сигаретку, і Коллінз покvapливо подав свою запальничку. Теллер її прийняв. Це могло означати початок перемир'я. Видобувши зелений язичок полум'я, Теллер запалив і пустив струмись диму Коллінзу в обличчя.

— А чорти нехай вас охрестять, ваші достатки дозволяють вам палити трохи дорожче сміття.

Теллер жарту не прийняв. Перемир'я відкидалося.

— Коллінз, якщо ви гадаєте, що, вштовхнувши Оппенгеймера у 2202 кімнату, ви поставили крапку,— то це облесна певність... Чому б вам не завітати на якесь засідання та не послухати самому...

— Досить з мене протоколів комісії з розслідування,— пробурмотів Коллінз, шкодуючи, що розмова верталась знову до тієї 2202 кімнати. Хіба він не знав, що там діється? Невже Теллер мав його за дурника?

Але Теллер знав, чоґо праґнув.

— Ви повинні знати, Коллінз, що вас і подібних вам бізнес-

менів я вважаю зайвою ланкою у наших стосунках з державою.

— Гм,— кахикнув Коллінз,— так би мовити, нокаут.

Теллер знизав плечима.

— Вік атома — це вік науки. Вчені повинні керувати громадською думкою. Вчені повинні бути нагорі.

— В Капітолії? — жорстко спитав Коллінз.— Чи не там ви собі обрали вже помешкання?

— Капітолій — ще не та гора, на яку нас піднесе геній науки.

— А я думав,— простосердно сказав Коллінз,— що ви хочете стрибнути у президентське крісло. Так що Гаррі нехай спить собі спокійно.

— І я хочу, щоб ви розуміли: свідчення проти Оппенгеймера я даю не тому, що ви так захотіли — ви і Гульд, а тому, що Оппенгеймер став завадою у здійсненні нового стрибка в ядерній фізиці. Він перетворився на гальмо.

— Кажіть ясніше,— безцеремонно втрутився Коллінз.— Оппенгеймер хапонував забагато слави, до того ж, він вас обійшов, усунувши від коліски своїх хрещеників. Я не дорікаю. Бізнес, як і ядерні справи, вимагає точності. І я схвалюю вашу впевненість і настирливість. Адже, що не кажіть, ми порозумілися без усяких зволікань.

Теллер закрив лице руками. Плечі його здригалися. Здавалося, що тіло струшує ридання. Та коли він забрав руки і потягнувся знову за сигаретою, Коллінз побачив на його тонких устах мстиву посмішку. Теллер просто глузував з нього. Він сміявся.

«Диявол,— подумав Коллінз.— Ні, з цим треба триматися обережно. Він таки втопить Оппенгеймера. І рука не здригнеться. Я його зразу ж помітив».

— Ми порозумілися одразу,— вголос задоволено проказав Коллінз.

— Це вам здається тільки, містер Коллінз. Між нами прірва.

— Нічого, Теллер, долари прокладуть місток. Підемо назустріч один одному і потиснемо один одному руки.

— Коллінз, можете тішитися вправами у дотепності, але я хочу, щоб ви запам'ятали: в атомному проекті порядкуватиму я. Може, тому я і ставлю крапку на Оппі. Може, тому я і наважився витримати всі хвили ненависті і презирства, які ллють на мене мої колеги. Я сказав, що воднева бомба буде, і вона буде. А Оппенгеймер цього не хоче. І тому я свідчу проти нього. І ви не думайте, що можете смикати мене за поли

піджака чи нашіптувати мені свої накази на вухо. Я Едвард Теллер. На моїй візитній картці більше нічого не зазначено.

— Цього досить,— з повагою мовив Коллінз.

— Отож! Таким чином...

— Таким чином,— повів далі Коллінз,— ви повинні не забувати, що існують сили, які створили вам оту візитну картку.

— Мій розум,— гаряче заявив Теллер, підводячись.

— І наші гроші,— в тон йому проказав Коллінз, теж підводячись.

— Мені завжди їх не вистачало,— одверто визнав Теллер і зразу ж додав:— У тій кількості, щоб стати незалежним од таких осіб, як ви.

— Ви бачите, це не легко.

— Ви певні цього?

Настав час Теллера. Він наче глузував.

— І ви думаєте, що мені потрібні букмекери?

— О, я бачу, ви не цураєтесь лексикону бізнесменів.

— А з ким поведешся, від того й наберешся, Коллінз.

— Що ж, ми варті один одного.

— Можливо, так думає ще дехто. Але світ незабаром побачить, що найпевніше людство почуватиметься, коли його доля буде підпорядкована генію науки.

— Послухайте, Теллер, якого біса ви придурюєтесь? — Лють душила Коллінза.— Чого ви присікуєтесь? Вам дали карт-бланш плюс долари. З вашого шляху усунули всіх суперників. Ви полководець атомної армії. Вас охрестили батьком водневої бомби, ще не народженої, осмілюсь зауважити.

— Вона буде, Коллінз.

В очах Теллера засвітилися лиховісні вогники.

— Вона буде!

— Проте її нема. І коли її не буде, то можете отой пакунок з візитними картками викинути у ватерклозет, Теллер. Якщо ви її не зробите, вас чекає не краща доля, аніж Опленгеймера. І не морочте мені голову. Чекова книжка у вашій кишені і усякі інші атрибути, які начебто нам, людям із слонової вежі, ні до чого, тим часом при вас. Отож давайте робити бізнес чесно. А я стою на чолі проекту, щоб вам не заважати, а підштовхувати. Отак легенько, але саме в ту хвилину, коли ви затупюєте на місці. Вони теж роблять її,— завмираючим голосом закінчив свою гарячу тираду Коллінз.

Теллер зрозумів, про кого йдеться.

— Вони її не роблять.

— Облиште. Те саме говорили ваші «яйцеголові», коли ми кинули «тонкого» і «товстого» на Японію.

— А ви ще й боягуз, Коллінз.

Теллер засміявся, встроївши руки в кишені штанів, похитуючись на носках стоптаних штиблетів.

Коллінз висмикнув з кишеньки хусточку і витер спітніле чоло. Недбало зім'явши її, він жбурнув хусточку у кошик під столом і, вирячивши очі, одним духом випалив:

— А що, як вони вже мають її? А що, як наші розвідники дармоїди? Я вам звіряю державну таємницю, Теллер. Це джентльменська розмова.

Мабуть, останні слова самому Коллінзу видалися надто сумнівними, і він покпапливо пояснив:

— Звичайно, ми повинні передбачити все можливе, але здійснення проекту, сказав Гаррі, клопіт номер один.

— І за це відповідаю я,— рішуче заявив Теллер, знову сідаючи у крісло і беручись за сигарету.

— Вперше бачу людину, яка підкреслює своє бажання відповідати за ризиковану справу.

— Йі ім'я Едвард Теллер.

— Що ж, це належно оцінено.

Коллінз і собі сів. Можливо, тепер розмова піде легше. Теллер м'яв між пальцями сигарету, не помічаючи простягнутої запальнички.

— Вони всі відвернулись од мене. Фактично я лишився самотнім. Старий сказав, що я людоджер. Але я найлюдяніша людина, Коллінз,— майже крикнув Теллер.

— Ми ж не у сповідальні, Теллер. І, до речі, віра, яку ви сповідаєте, не обтяжена таким обов'язком. А щодо Ейнштейна, то ми вкоротимо йому язика. Ви, якщо хочете знати, тепер американець номер один. От хто ви, Теллер,— урочисто вигукнув Коллінз.— Хіба цього замало? Побий мене атомна блискавка, ні!

— Ні, вам цього не втямити, Коллінз.

— Ет, не морочте собі голови. У вас є чим її натовкмачувати. Дбайте про щось інше,— порадив Коллінз.— А я тямлю, чого варті долари. Без них наука — порожнє місце на нашій грішній землі. Завтра увесь світ знатиме, що Оппенгеймер служив червоним, а Едвард Теллер — рятівник свободи.

— Ні! — рішуче проказав Теллер.— Хіба це важить?

— А що ж, диявол вас забирай! Що ви крутите, як дівча у першу шлюбну ніч? Адже ваш медовий місяць з атомним ядром давно минув.

— Коллінз, ви короткозора людина.

— Я дарую вам образу і нагадую, що від короткозорості мене рятують окуляри. Отже, таких, як ви, я добре бачу.

Але Теллера охопила несамовитість.

— Надто довго я терпів і чекав, щоб віддати перемогу у ваші руки, Коллінз.

— Дивак ви, Теллер, адже як не крутїть, то була наша спільна перемога, і приймати парад все одно буде Гульд. Я не розумію, що вас точить? Коли б я вас знав гірше, міг би подумати, що совість. Але, містер Теллер, ви не образитесь, коли я скажу, що совість для вас щось на зразок жувальної гумки. Адже так?!

Коллінз засміявся, наче закликаючи Теллера до поміркованості.

— Для вченого совість — це істина, яку підпирають шукання, побудовані на точних знаннях. Я не сприймаю комунізму так само, як і ви, Коллінз, і, можливо, тільки тому ми з вами...

— Ви хочете сказати, в одній компанії,— зрадів Коллінз,— або, як у вас, вчсних, кажуть, в одній корпорації? Атож! Це мене влаштовує. Але не сприймати комунізм — цього замало, Теллер, треба його ще й ненавидіти,— повчально проказав Коллінз, стискаючи кулаки.— Ненавидіти і знищити. Ось чому боси не шкодують грошей на цей проект. І давайте не розмазувати атрамент на чистій скатертині. Ви знаєте нашу силу і нашу послідовність. Відступати пізно, містер Теллер.

— А звідки ви взяли, що я збираюсь відступати? Ви ще не знаєте Теллера, Коллінз. Я перейшов у наступ. Тільки у наступ, битва йде на винищення.

Тепер Теллер підвівся і, здається, вже й не збирався сідати знову.

— Одним словом, як кажуть дипломати, розмова пройшла в дусі взаєморозуміння і сердечності...— пожартував Коллінз. Але Теллер не схильний був до гумору.

— Світ ще почує ім'я Едварда Теллера, а сюди я прийшов сказати вам, що не ви змусили мене дати свідчення проти Оппенгеймера і не ви будете стояти за моєю спиною, коли я натискатиму кнопку. От це запам'ятайте, Коллінз.

— О'кей,— згодився Коллінз.— У мене міцна пам'ять, містер Теллер. Коли подружжя Розенберґів сідало на електричний стілець, вони, мабуть, віддали належне моїй діявольській пам'яті, містер Теллер.

Теллер, наче потилицю йому пронизав електричний струм, відкинув голову і очима, у яких спалахнув жах, уп'явся в руде обличчя Коллінза, на якому під товстими скельцями окулярів ховалися невиразного кольору колючі очиці.

— Ваша одвертість робить вам честь, містер Коллінз,— неквапно, наче ламаючи в собі якесь нестримне бажання ска-

зати інше, почав Теллер,— але Едвард Теллер — не Роберт Оп-пенгеймер.

— А я не такий невіглас, щоби сплутати змію з тигром,— проказав Коллінз, лишаючи за Теллером право вирішити само-му, хто ж тигр, а хто змія.

І щоб підсолодити гіркоту пілюлі, він сповістив те, що при-ховував на кінець розмови, знаючи, що Теллер zalиватиме його водоспадом своїх примх.

— Ото ще одна справа, мало не забув. Гаррі виявив бажан-ня потиснути вам руку у Білому домі на тому тижні.

— Не знаю, чи матиме він од цього втіху,— мовив Теллер.

28

У кімнаті готелю, схожій на велику шкатулку, видобуту з комода-велетня, Теллер, переплівши пальці своїх неспокійних рук, слово в слово відновлював у пам'яті вранішню розмову з Коллінзом, і мстиве почуття підказувало йому, що і тут він щось програв. Невже усе життя він мав лишатися тіпшою?

Невже не судилося йому, подібно Архімедові, сказати: дайте мені точку опори, і я переверну земну кулю! Та річ у тім, що йому не треба просити точки опори, вона існує. Треба тільки вибороти своє право володіти нею неподільно. Йому непотрібні наглядачі типу Коллінза. Що тямить цей нездара у науці? А втім, він справді ще у шкатулці. Хтось безжальною рукою може смикати її туди й сюди, мало турбуючись, який клопіт завдадуть оті різкі рухи Теллерові. А коли заманеться, то можуть викинути його зовсім із тієї шкатулки та лишити на яко-мусь смітнику. Хіба не так зрobili хортисти в його Угорщині?! Хіба Роберт Оппенгеймер, увесь зразок вишуканості, вчєний у смокінгу, з манерами лорда і хваткою завойовника, не відштовхнув його вбік, аби тільки всі плоди слави загарбати собі? А скільки часу витратив він, Теллер, щоб довести, що саме Оппенгеймер гальмує створєння супер-бомби. Може, й справді Оппі не комуніст і навіть не співчуває червоним, але він проти супер-бомби, себто проти Теллера, і цього досить, щоб, як звикли казати оці американці, дати йому нокаут.

Не дуже приємно сидіти у кімнаті 2202 і давати свідчення проти Оппенгеймера. Але те саме він говорив і три-чотири роки тому, коли Оппенгеймер мав повноту влади державного радника і стояв біля пульта найстрашнішої вибухової сили у світі.

Я не Фауст. І я не лякаюсь підступності Мефістофеля. Я Едвард Теллер, і це пояснює все.

Отак він сказав учора газетярм, які загнали його на слизьке у холі готелю, засліплюючи бліцями фотокамер і нишпорячи по ньому своїми безцеремонними очима, наче перед ними був не відомий вчений, а стояла кінозірка чи якийсь гангстер, котрий щойно пограбував банк і взяв мільйон доларів з сейфа.

— Я фізик і волю захищати вільний світ. І цього досить, щоб ви зрозуміли, чого я прагну.

— Ви батько водневої бомби,— верескнув парубійко у ковбойському капелюсі і клацнув бліцом, зафіксувавши покорчене втомою і люття обличчя Теллера.

Тепер у готелі на столі лежала пожмакана «Вашінгтон пост» з оцим жахливим портретом, і під ним великими літерами стояли слова, які він колись кинув жартома, але згодом вони набрали зловісного значення: «Мій бебі»,— справді, саме так він назвав оту супер-бомбу, якої досить, як твердила газета, щоб спопелити у пекельному вогні сотні тисяч людей і одстояти світ від комунізму.

Але те, що видрукувала «Вашінгтон пост», дрібниця порівняно з тим, що писалося в інших газетах. Він повинен був визнати — вся ця газетна нісенітниця анітрохи його не засмучує. Навіаки. Десь у глибині свідомості спалахує вдовolenня. Надто довго про нього мовчали і надто довго навіть найближчі колеги, яких сторонні вважали його друзями, не віддавали йому належне. Йому чомусь завжди здавалося, що вони дивляться на нього згорні униз. Мовляв, ще один іноземний зайда, вигнанець з'явився на американському континенті і шукає тут вдовolenня свого честолюбства... Так, мабуть, думав про нього і Оппенгеймер, хоч і словом не обмовився ніде. Але зневага так і лилася з його холодних очей.

Часи змінились. Для багатьох це було карколомно. Для нього ні. Він чекав, що це станеться. І сталося. Нехай у «Нью-Йорк таймс» його назвав якийсь оглядач «атомним дияволом», а в часописі «Ньюсуїк» — людиною, що шантажує цивілізацію, а от «Йоркер» на всю першу сторінку величезними літерами сповіщав: «Едвард Теллер — людина, яка врятує свободу». І трохи нижче величезними літерами: «Теллер проти Ейнштейна».

У тому самому Принстоні, де, безумовно,— в цьому він був певний непохитно,— Оппенгеймер вплинув на нерішучого Ганса Бетте, серед порожніх стін свого непоказного кабінету оті рядки прочитав Альберт Ейнштейн.

Теллер уявляв, як скривився старий. Звичайно, не тому, що Теллер відбирав щось у нього. Старий, мабуть, просто ненавидів його за впертість. О, так! Але Теллер не поступився ні на

цаль. Він стоятиме на своєму. Надто довго довелося чекати, щоб тепер випустити слизьку славу з рук. Він тримав її міцно, обома руками, притискуючи до грудей.

Супер-бомба буде створена. Запорука цьому він, Едвард Теллер. І після того він піде ще далі. Нехай слабкодухі лають його, плюють йому в обличчя, нехай називають його людоджером, але ніхто не може сказати, що він неук, всі знають, що він володіє покладами знань, що він гроза атомного ядра. Це так!

І він не ховався за лаштунки. Він вийшов на люди, щоб сказати те, що думає, Оппенгеймеру у вічі. Це теж факт, і факт незаперечний.

Але все почалося тоді, коли «бєбі» ще не народився. Тепер малятко вже мало інший вигляд, якщо все піде так, як він прагне, у нього незабаром виростуть вуса і борода. «Бєбі» стане велетнем.

«Чому я ніколи не знаю, що таке спокій?»

Теллер заклопотано озирнувся, наче сподівався натрапити очима на якесь створіння у цій кімнаті, що може вирішити всі сумніви і дати вичерпну відповідь. Він був самотній у кімнаті вашінгтонського готелю, самотній у своїй лабораторії, у себе вдома, у цілому світі. Але самотність ця не лякала і не обтяжувала. Вона була найліпшим виявом своєрідності його генія, який недруги називають диявольською наполегливістю.

Нехай Оппенгеймер вихваляється знанням індійських саг та цитує французьких поетів доби Відродження; нехай Альберт Ейнштейн грає на скрипці і розводить теревені про сором, який мусить заплямувати совість вченого за усі бомби... Ні! Едвард Теллер не з такого м'яса і не з таких кісток! Він один не повірив генералу Гровзу, що червоні матимуть ядерну бомбу тільки через двадцять років. Конгрес повірив, а він ні! І що ж, вийшло так, як сказав він.

Тоді, в Лос-Аламосі, він теж любив сісти за рояль і видобути з його черева якусь там сонату, але, далєбі, мислі його були всі у плетиві формул, які вели наступ на міновані поля термоядерних таємниць. Він ще тоді міг побитися об заклад на сто доларів, що червоні не сплять.

Як тільки скінчилася війна і Гітлер ковтнув отруту, Оппенгеймер та його поплічники потяглися на кафедри університетів та інститутів. Тільки він, Едвард Теллер, твердо вирішив не відступати. Ось чому він тут, у Вашингтоні, невимушеними кроками спокійно і сміливо проходить віддаль од дверей до місця свідків у кімнаті 2202. І він не відводить очей від Оппенгеймера. Хіба то новина для Оппі, що прірва між ними залягла ще у Лос-Аламосі? Що з того, що люди базікали, що причиною

їхніх розходжень була Теллерова задрість блискавичній кар'єрі Опі. Пельку балакучим не заткнеш. Єдина можливість нехтувати цим — не зважати на розмови.

Того дня, коли на спеціальній конференції фізиків, скликаній у Лос-Аламосі ще 1946 року, він, всупереч думкам більшості, заявив, що створення супер-бомби не таке вже довге і складне діло, з того дня все почалося.

— Це я збираюсь довести,— впевнено сказав він, уникаючи нехвальних та осудливих поглядів своїх колег.

Довелося поїхати ні з чим. Його час тоді ще не настав. В Чикаго, де він посів кафедру в університеті, гризотні думки не облишали його. Він у ті дні зажадав, щоб допоміжний комітет учених-атомників виступив за створення супер-бомби. Йому було відомо, що голова комітету Альберт Ейнштейн назвав його негідником. Але хіба це змусило його відступити? Ні!

День 23 вересня 1949 року він ніколи не забуде. У вагоні вашінгтонського експреса він вислухав надзвичайне повідомлення канцелярії президента, що Москва випробувала атомну бомбу. В цю мить він зрозумів, що його висхід нагору вже вирішений. Але з гри ще не вийшов Оппенгеймер. Прибувши у Вашингтон, він з автомата подзвонив йому і, ледве привітавшись, спитав:

— То що ви тепер скажете, Роберте? Чи, може, ви знову будете твердити, що нема підстав для тривоги, що ми повинні сидіти склавши руки, а то й просто піднести їх догори.

Злостивість душила його. Але Оппенгеймер з властивою йому іронією тільки сказав:

— Не нервуйтеся, Теллер.

Він повісив трубку і вийшов з будки автомата з таким виглядом, наче виграв сто тисяч доларів. Захоплений своїм, він штовхнув плечем жінку, з якою порівнявся, і полісмен, що опинився випадково поруч, застерезливо попередив:

— Но-но, парубок. Легше на зворотах, якщо ти вихилив зайву пінту пива.

— Ні, містере, я виграв сто тисяч доларів,— сказав, сміючись, він полісменові, зовсім спантеличивши охоронця порядку.

А насправді в кишені у нього лежали тоді дві десятидоларові асигнації і візитна картка Ерскіна Гульда із запрошенням завітати на вечір. Намацавши пальцями брістольський картон картки, він на мить відчув, що то і є ключ до скрині Пандори.

З того дня все пішло інакше. Саме того дня, коли він вперше сказав репортерам: «Я — Едвар Теллер»,— слова ці набрали особливої ваги.

Чимало подій сплигло над берегами Потомаку, і чимало

промов виголошено за ці роки під куполом Капітолію. Не все далось легко. Але несамовитість, що пекла його мозок і серце, здолала всі перешкоди. Чого коштувало умовляти Ганса Бетте, цього оборонця чистих принципів у науці?! Він просив його повернутися у Лос-Аламос хоча б на один рік. Він не міг зрозуміти слів Бетте:

— Це жахливо — робити термоядерну бомбу. Ви розумієте, що за смертоносна сила буде таїтися в ній?

Теллер відчував, що успіх вислизає з його рук. Бетте за всяку ціну вимагав порадитися з Оппенгеймером. Вони поїхали у Принстон. Він пішов і на це. Що можна було вдіяти?

В розкішному кабінеті директора інституту Оппенгеймер, підкреслено люб'язний і запобігливий до Бетте, не приховував зневажливого холодка в очах, коли звертався до Теллера.

Йому, Оппенгеймеру, відводилася роль третейського судді. Але він вдало обминув її, так і не сказавши, чи варто негайно братися за виготовлення термоядерної зброї, чи треба наполягати перед урядом на її створенні. В ті хвилини Теллер був певний, що Оппенгеймера не задовольняє той факт, що це питання — ініціатива його, Теллера. Бетте хапався за голову і примовляв:

— Але навіщо нам та супер-бомба? З ким ми збираємось воювати?

Оппенгеймер вибачливо знизував плечима, мовляв, спитайте у Теллера.

А він, Теллер, тільки міг сказати:

— Вона потрібна для захисту цивілізації. І людство нам не подарує, коли ми залишимося позаду.

Це не переконало ні Бетте, ні Оппенгеймера, якщо взагалі останнього можна було переконувати.

Найдошкульніше було те, що через кілька днів Ганс Бетте подзвонив по телефону і заявив:

Едвард, я продумав все до кінця. Я все одно не можу іти з вами.

І тоді, скреготнувши зубами, Теллер поклав трубку так поспішно, наче вона облекла йому долоню. Вони лишилися втрьох: він, Лоуренс і Альварец. «Три мушкетери», — сумовито пожартував Альварец.

Поріг кімнати 2202 став порогом падіння Оппенгеймера і звеличення його, Теллера. Так галасують газетярі. І це справді так.

...Едвард Теллер засміявся, злостиво і вдоволено. Настрій поліпшувався, наче океанський фен змінив свій напрямок і небо засиніло над Потомаком.

Едвард Теллер став вивозити зі шкатулки. Він дістав із шафи смокінг, одяг накрохмалену сорочку, повозився з комірцем, який різав шию, і не без вдовolenня облизав пересохлі губи.

Нічого, гості Ерскіна Гульда сьогодні пересвідчать, що Едвард Теллер з іншого тіста, ніж вони. Коллінз облудно лестив, коли назвав його американцем номер один, а він же справді номер один, і не тільки в США, на всій земній кулі... Це, однак, не втямити такому недоумкові, як Коллінз. Чи сподобається це Гульдові, чи не занадто одверто пролунають такі слова? Може, вони вважатимуть, що він змалював? Але їм належить зробити вибір. Хіба вони забули заяву Фермі та Рабі, що, мовляв, не існує межі руйнівній силі водневої зброї, і тому вона найнебезпечніша для людства, що це буде зловісне явище, і тому вони не можуть взяти участі у виготовленні такої зброї...

Теллер таких слів не кидав на вітер і не кипіє. Ще кілька років тому він змушений був сперечатися, просити і доводити правомірність своїх поглядів. Тепер це в минулому. Тепер він просто повідомляє суспільство, і його слова набирають силу незаперечності.

29

Через тиждень у Домажлице Мілена згадала той день, коли вони розмовляли востаннє з Карелом Посольдою у Празі, і вирішила остаточно, що друзі її ніколи не зрозуміють. Чепурні цегляні будинки збігали рівними рядами до Дунаю, а вона дивилася на них знизу вгору, і зір милували червоні й зелені гостроверхі дахи з невеличкими вежами.

Липневі дощі зросили плодючу землю. Вітер з Дунаю сміливо змішував пахощі яблук, якими рясніли сади, і степових трав з угорських долин. А нижче від будинку, де містилося управління будови мосту, двигтіли парові молоти і гарчали мотори бульдозерів. Тут ніхто не розпитував Мілену про її минуле. Тут вона була звичайною практиканткою.

Головному інженерові будови, Франтішеку Ружичці, можливо, навіть в подив була старанність праської студентки. Він не уникав при зустрічах поговорити з нею, не криючи своєї симпатії до Мілени. Йому подобалось, що вона цікавиться всім на будові, добре володіє логарифмічною лінійкою і розрахунки, які він кілька разів доручав їй, робила точно і безпомилково. Інженер Яначек з Праги знав відкілясь, що Мілена була в

партизанському загоні. Він-то й розповів про це Ружичці, прагнувши пояснити її мовчазність та зосередженість якоюсь давньою історією. Коли ж Яначек, ідучи одного разу з нею у місто після роботи, поцікавився її минулим, вона промовчала, спитала про щось інше, дала зрозуміти, що не стане про це говорити.

Минуле її цікавило багатьох. Хіба у Празі її не питали? А що казати їм у відповідь? Навіть під час свят, коли її просили поділитися спогадами про партизанські битви, вона вперто відмовлялася. То було її непорушне право.

А тут, у Домажліце, власне, окрім Яначека, ніхто не питав про минуле, та й він, почувши рішучу відмову, більше ним не цікавився. Принаймні більше ні про що не запитував у Мілени.

В суботу вранці вона звернулася до головного інженера з проханням:

— Дозвольте мені в понеділок не виходити на роботу. Я хочу поїхати на два дні до родичів.

— Гарзд, — погодився одразу Ружичка. Хотів спитати, де ж ті родичі, чи в Празі, чи десь-інде, але нічого не спитав, сказавши тільки: — Ідьте, содружко Сікора!

Вона стримано подякувала і пішла, а він провів її пильним поглядом до дверей свого кабінету і ще дивився через вікно їй услід, коли вона проходила двором. Висока, струнка, в синьому комбінезоні, вона ступала спокійними кроками, трохи одкинувши назад голову, наче дозволяючи вітрові попестити своє обличчя.

Мілена вдячна була Ружичці, що він не поцікавився, куди вона їде. На вокзалі Домажліце в суботу ввечері було людно. Мілена в сірих штаних і жовтій вельветовій куртці з рюкзаком за плечима сіла у поїзд.

«...Все має бути, як тієї ночі», — повторювала вона.

І все було так... Вона зійшла, коли вже смеркло, на невеличкій станції Крути. Крім неї, тут ніхто не виходив, і це сподобалося їй.

Самотня постать залізничника з ліхтарем у руці недовго стовбичила на пероні. Мілена сіла на лавочці під черешнею. Притулилася до холодної спинки.

Як же воно було тоді, того вечора? Праворуч стояв той самий кіоск. Тоді біля нього походжав тіссовський поліцай. Він не звернув уваги на дівчину у легенькій сукні, з плащиком через плече. Зате дівчина не обминула його. Вона хотіла з ним порозмовляти, а він, мабуть, був не дуже з балакучих.

— Чи не знає пан часом тітку Кратохвілову, що живе у Гнезно?

А у тому Гнезно Кратохвілів кілька десятків. Наче вся земля куля засіяна Кратохвілами.

Дівчина розкрила плетений кошик, дістала пакунок, розгорнула. Дух смаженого залоскотав ніздрі. Поліцай, нічого не сказавши, взяв пиріжечок і розламав на дві половини. Ніби розчарований, покрутив головою.

— А я думав з капустою.

Дівчина повеселішала.

— Шкода. У мене тільки з м'ясом.

Поліцай озирнувся, тихо вронив:

— Обійди садок і чекай мене біля мосту.

Дівчина наче й не чула. Спокійно знову загорнула пиріжечок і, постукуючи підборами, пішла геть від поліцає, який уже дивився не на неї, а на двері станції, наче чекав, що вони от-от відчиняться.

Зразу ж за станційним садом пролягла бруківка. Дівчина спинилась. Праворуч темніли обриси мосту. Загрозлива тиша владарювала навколо.

...Цікаво, чи відбудували його тепер? Адже через три дні по тому міст висадили. То було згодом. А тоді..

За сніжною нечутно виріс поліцай. Вона спочатку побачила його довгагу тінь на дорозі і вперше злякалась, кинувшись убік. Він ухопив її за руку, сказавши:

— Ну й полохлива ти... Іди зі мною. І всміхайся. Особливо на мості.

І вони пішли. В обличчя ударили леза прожекторів. То було страшно. Поліцай трохи затулив її плечем, коли, наче з-під землі, виникла постать німця з автоматом, наведеним просто їй у груди.

Собаке «хальт» прищемило серце, у роті пересохло, вона завмерла. Поліцай,— в ту хвилину всі її надії були на нього,— спокійно пояснив німцеві, що затримав оце дівчино на вокзалі і веде до поліції у Гнезно. Він недбало тицьнув німцеві якусь картку і, доки той вивчав її, присвічуючи ліхтарем, бурмотів: «Крутяться тут сновиди усякі, а ти не спи, з'ясовуй».

Німець повернув картку, сказавши:

— Рехтіг,— і відступив убік, даючи дорогу.

Поліцай штовхнув її у спину кулаком. Від несподіванки вона поточилася і мало не врізалась носом у асфальт. Поліцай вчасно схопив її за плече. Німець засміявся і поквапив:

— Шнель!

— Чула: шнель! — крикнув поліцай і, тримаючи свою важку руку на її плечі, підштовхував, примовляючи: — Шнель, рихле, шнель, рихле!

Оте «шнель» і оте «рихле», чергуючись, не завмирили у ву-
хах. Вони давно минули міст, зійшли на стежку, що вела їх все
далі і далі від бруківки, а їй усе чулося: «Шнель, рихле,
шнель, рихле...» І так вони ступали уперед вузькою стежкою
в глупу ніч. Попереду поліцай, за ним дівчина, аж доки темна
гушавина лісу не поглинула їх.

...Пізніше Карел любив розповідати, як вона злякалась, коли
він виріс перед нею в кущах: «Тіні моєї злякалась, а німця
з автоматом — дзуськи».

Карел ще не знав, що вперше вона злякалась німця, коли
її повели у Панкрац на допит до слідчого. То було
страшно.

Потім, після Панкраца, коли їй пощастило обдурити фа-
шистів, вона їх вже не боялася, вона просто ненавиділа їх,
люто, назавжди.

А ось тепер, у липневу ніч, на тій же лавочці, бачить себе
Мілена не такою. Ні, минуле не вертається. Не може вернути-
ся. Його тільки не можна забути. І вона не хоче забувати ми-
нуле. Нехай усе повторюється в її уяві, нехай воно уявиться
таким, як було... Що з того, що вона одна? І Мілена вирушає
в дорогу. В дорогу, що поведе її у минуле.

...Бруківка була та сама. Високі ліхтарі освітлювали міст.
Новий міст! Вона, неквапно ступаючи, піднялась по східцях.
Тоді їх не було. Чи, може, від переляку вона не пам'ятає?
Треба буде спитати Карела. Ось і міст. Невже зараз пролунає
оте кляте: «Хальт!»?

Мілена притишила ходу. Ніхто не виступав з сутінків. Вни-
зу, десь далеко, праворуч од мосту, високий голос виводив піс-
ню. Слів не розібрати, а мелодія дуже знайома. Вона навіть
спинилася, згадавши, що ту пісню любив Богуш. Коли всі вля-
галися на короткий спочинок, він сидів біля багаття і наспіву-
вав. Раніше вона ніколи не чула цієї пісні. Тут, у горах, Мілена
дізналась про долю солдата, який вертається до рідної домів-
ки, і жажна пустка згарища приймає його у свої страшні обі-
йми. От про що співав Богуш, партизанський командир, шофер
з Пільно, за голову якого німці обіцяли спочатку десять тисяч
крон, а потім підвищили ціну до п'ятдесяти. Сам Богуш жарту-
вав:

— Стривайте, мене якийсь час, і ціна мені буде сто тисяч
крон.

— Коли підрахувати всі мости, що ми висадили, всі ешелони,
які пустили під укіс, ціна тобі вже тепер значно більша,—

відказав тоді Карел.— Гляди, щоб харцизяка Гітлер не зубожів...

Пісня висмикнула з темряви ночі світло минулого. Мілена ступала не поспішаючи. За мостом треба зійти праворуч на узбіччя. То дорога на Гнезно. І справді, через хвилину п'ять вона побачила дорожній стовп із стрілкою. Присвітивши ліхтариком, Мілена прочитала: «Гнезно — 0,5 км». Тоді стовпа не було. А може, вона не помітила.

Стежка стелиться під ноги шовково. Вона знає: Гнезно впливає з темряви, мов корабель. Всі хати в ньому скупчилися трикутником, бо ж навколо була земля поміщика, а гнезненці ходили в гори рубати ліс. Вдень — буки, вночі — фашистів. Руки у них були міцніші від сокир.

Мілена глянула на небо. Зорі були опуклі і ясні. Довгасте прозоре пасмо хмарки намагалося затулити місяць. Мілена заквапилась. Ось вже низенький паркан. Темніють стіни зрубу серед кущів, зливаються з ним. Одне вікно ясно освітлене. Мілена спиняється біля хвіртки. Вона відчинена. У вікні світло. Лист її одержали, її чекають. Рипнули двері, хтось вийшов їй назустріч.

— Міленко, ти?!

— Я, мамічко.

Гарячі обійми і відразу сльози, і отак вони стоять, не в силі відірватися одна від одної. І тільки світять зорі і кваплива хмарка біжить у далечинь вгору, а вони поруч крізь сльози, тремтіння рук, стукіт сердець наче розуміють тривожну вічність цієї хвилини.

— Ми чекали на тебе,— говорить Кратохвілова і веде Мілену в хату.

Справді, на неї чекали. Домоткана скатерка переливається перламутровими відсвітами. Молоко в горщику, хлібина, розкраяна навіпл, мед у мисці, яблука на дерев'яній таці, в опуклій карафі сливовиця, а сам дід Кратохвіл виходить назустріч і пригортає до своїх грудей Мілену. Вона потопає в його обіймах, немов малятко. Щоб не торкнутися головою дубових кроков, дід Кратохвіл нахилиється. Плечі Міленки струшують ридання, бо втримати їх несила.

— А яка ж ти розумненька, Міленко,— каже Кратохвілова і відбирає її з дідових рук та веде до умивальника.

Вода холодна-холодна. Джерельна і запашна вода, наче в ній настояні трави усіх полонин.

— Ось так, донечко, так, Міленко.

— Добре, мамічко. О, як добре!

Вони сидять за столом трое. Був день, точніше, ніч, коли за

цим столом їх було четверо. Єно, вона і Кратохвіли. Тієї ночі висадили міст. Але тепер їх троє. Міст новий. Хоч Єно і казав, що вони по війні збудують тут новий міст, але це зробили інші.

— Ми хотіли, щоб ти приїхала.— І по хвилині, милуючись Міленою, додає: — А ти ще гарнішою стала.

— Тобі б у горах жити, Міленко!

— Скажеш таке, діду, наша Міленка тепер учена, їй у великому місті куди краще. А я ні Праги, ні Братіслави не бачила. Один раз тільки Кладно бачила, коли мій Ян на копальні ходив найматися.

— Еге, згадала! Було то ще за цесаря Франца-Йосифа.— Дід пахтить люлькою, ховає усмішку в сивих, пожовклих довгих вусах.— І у нас, Міленко, тепер усе нове. Все так, як Богуш казав. Ні поміщика, ні купців. Самі собі господарі. Не замордували б нашого Владо, вчився б тепер на політехніці у Брно.

— Старий завтра з тобою піде у гори,— каже Кратохвілова.

— Ні, мамічко, піду одна.

— Нехай Мілена сама іде,— згоджується старий.— Він уже здогадався, чому вона хоче іти одна.

Під почорнілою стелею спинається час. Треба тільки помовчати, чатуючи тишу. Тоді постане перед очима те, що вже ніколи не повернеться. Почуєш голоси, які не пролунають ніколи...

Никнуть серця, ятрени болем, червлена стражданням туга гострим ножем спогадів розтинає їх навпіл, як оте яблуко в схожих на коріння дуба пальцях старого Кратохвіла.

І вже, мабуть, можна спитати про все одверто, не ховаючи ні одчаю, ні втоми, не ховаючи сліз на очах, не витираючи їх.

— Не смерть страшна була,— суворо розкаже дід,— а страшно жити було за фашистів. І той страх давав нам силу і мужність, а боягузів, лакиз на коліна кидав, примушуючи плазувати ящірками, викручуватись вужами...

— Єно говорив: там, де ми, смерті нема, а де смерть, нас нема.

— А було так, Міленко,— зітхнувши, говорить дід Кратохвіл, наче не почувши її слів, суворо позираючи на стару, яка вже кінцем хустки витирала сльози.— Було так...

...Партизани стояли серед двору, скривавлені, тісно збившись у гурт, а навколо були німці з автоматами, з гвинтівками, злютілі й перелякані, бо вночі три ешелони, що йшли на схід з танками та солдатами, пішли під укiс, і у двір, де метушилися фашисти, вітер приносив сморід пожежі.

Не знали партизани, що на їхню невеличку сотню кинули німці два полки гірських стрільців та танкових два підрозділи і полк винищувачів.

Гітлер лютував у своїй ставці. Він бризнув скаженою слиною на свого лакизу президента Тіссо і зажадав:

— Або викорините партизанів, або я висмикну вас на шибеницю.

Два тижні тривав нерівний бій. Два тижні смерть лютувала в горах і на полонинах. Але летіли у повітря мости, повзли під укіс ешелони, вибухали нафтові сховища, падали бензинові цистерни, вистеляючи чорні пасма жалоби, падали від партизанських куль та гранат штурмбанфіурери і гауптмани, оберсти та генерали, на рукавах мундирів яких у білому кружальці гадючилась чорна свастика — диявольський знак смерті і катувань.

І чим дужче лунала канонада на Сході, тим сильнішими ставали партизани. Дарма, що німці захлинались від люті, від крові. Та їх було більше вчетверо, вп'ятеро, а в окремих місцях, як навколо цієї полонини, вдесятеро.

Останні гранати, останні кулі — все було кинуто, щоб прикрити відхід диверсійної групи, так що потім вже не лишилося й для себе. І от полон. Що може бути страшніше полону? Що?

Оберст Кранцке казився. Він тикав пальцями в груди партизанам і горлав:

— Де штаб? Куди пішли партизани? За правдиву відповідь — життя і гроші.

Гурт мовчав. Гурт з шести пораних і знесилених був однією людиною, всі серця злилися в одне серце, воля всіх — в одну волю. І вони стали скелею, яку не звалить, не висадити, не спалити і не проколоти багнетами. Кулі відскакували від них там, у горах, смерть наче злякалася їх.

Тоді оберст удався до своїх жалюгідних хитрощів. Ось він зараз покаже своїм слинявим гауптманам з рейхсверу, як вміє розколювати партизанську душу оберст військ СС.

— Чехи окремо, словаки окремо, руські окремо, — наказав він і пояснив: — Словаків одразу додому, чехів у табір, руських на допит.

Ніхто не ворухнувся. Ніхто! Горіли лихими вогнями очі, важко піднімалися груди, точилася з ран кров, але ногами вони ніби вросли у землю, яка їм була матір'ю і вливала у їхні пошматовані тіла силу.

Палило сонце. Синіло небо. Затих горішній вітер, причаївся у високій траві. Скеля стояла непорушно. Бікфордів шнур,

сплетений з облесних слів, не доносив хтивого вогника есесівської облуди до її підніжжя.

Звичайно, можна було зараз отут, серед двору, всіх розстріляти і не морочити собі голови. Але штаб вимагав відомостей. Живий партизан розцінювався на вагу золота. Оберст махнув рукою і прогарчав гауптману з рейхсверу:

— Перепишіть їх — і під конвоем у Братіславу.

Оберст сів у машину і поїхав. Гауптман, мабуть, не дуже вірив у несхитність райху. Він кожним рухом підкреслював, що виконує неприємну роботу.

— Давайте перепишемось,— запропонував він і, приготувавши книжечку, став питати прізвища.

— Партизан,— відповів той, якого звали Мілош.

— Партизан,— проказав хрипло Мірек Мраз.

— Партизан,— сказав Чепічка.

— Партизан,— мовив суворо Євген Шульга.

— Чех? — спитав раптом німець.

— Українець,— відповів гордо Євген.

— А то однаково,— махнув рукою німець,— тепер то однаково.— І, наче щось виправляючи, злісно додав: — Всі ви одне кокло!..

— Не міг він сказати неправди,— говорить Кратохвіл.— Коли питають, якого народу ти син, в ту хвилину до тебе звернені всі погляди твого народу.

— Ми всі українці, всі чехи, всі словаки, всі ми поляки,— закричав тоді той, кого звали Мілош,— ми месники.

Німець поточився, і автоматники заступили його.

— Ведіть їх усіх до машини,— наказав офіцер.

Отак їх не стало.

Що пройшло під кроквами Кратохвілової хати? Смерть чи життя? Мілена, переплівши пальці, дивилася перед себе.

Розсунулися стіни, зникла стеля, був спечений день, вона йшла вгору за Карелом, все вище і вище. У неї на грудях були всі явки на маленькому клаптику паперу. Рація за спиною. Ідуть всі обережно, щоб і камінчик не вирвався з-під ноги, та муять спрагу, зненависть, розпач. Може, то остання путь.

Позаду всіх Богуш. Час від часу долинає його шепіт: «Вперед, вперед!» А тим часом внизу, в долині, у дворі Кратохвіла, стоять скелею месники, і там Єно. Що вона знала тоді? Нічого! Про що вона думала тоді? Не хотілося вмирати. Жити! Побачити Водічкову вулицю, привести туди з собою Єно.

...Над нею чорна стеля, її обступають стіни, минуле лишилося за ними, далеко в горах, на тій полонині.

Коли зазоріло, Мілена вирушила в дорогу на зустріч з минулим.

Вже стало в небі сонце прямовисно, як вона з рюкзаком за плечима вийшла на полонину. Заточившись, спинилась, ухопившись рукою за смереку. Несамовито стукотіло серце в грудях. Стугоніла в скронях кров. Зір застинала червона пелена. Чи то від втоми та хвилювання, чи од відчуття, подібного до того, наче хтось дужими руками ухопив за плечі і жбурнув на поталу скаженим вітрам, кудись високо вгору, ген до крутих гір...

І вона летіла, летіла, летіла — одна на весь світ, одна і більше нікого. Одна. Лячно стало. Затулила очі рукою і спроквола сповзла на землю, на м'яку траву біля смереки.

— Де ти, Єно?

Отут вони лежали поруч, під вогнем, під зливою німецьких куль, тут вони почули наказ Богуша: «Відступати». Вона пішла, Єно залишився. Тільки почула: «Не забувай мене, Мілено!» Він говорив до неї, а сам дивився вперед, в оцю щілину між двома похмурими скелями, звідкіля могли виповзти вороги.

...Мілена розстебнула ремінь. Рюкзак ліг поруч. Кволими руками дістала з нього квартиру. Той самий струмок дзюрчав за два кроки від смереки, він вибігав тоненькою цівкою із скелі, наче то були її сльози...

Мілена підвелась, похитуючись, підійшла до скелі, підставила квартиру. Вона виповнилася водою, і Мілена жадібно припала вустами до її країв, пила довго, з насолодою, аж зуби заніміли.

Мілена неквапним зором обвела полонину. Гірські ромашки, як соняшники, кивали їй привітно і поважно хилили додолу обважнілі цвітом свої голівки. Шарудів у високих травах горішній вітерець. І все навкруги виглядало іншим, новим, небаченим, і коли б не струмок, не смерека, не ці дві скелі над урвищем, могла б подумати: «Не туди потрапила».

«Але це ми, це ми,— шепотіли трави.— Ми, Мілено,— прокачували ромашки».

Вона випросталась горілиць у траві, розметала руки, дивилась у блакить. В долині небо наче лежало на верховині, а коли вона вийшла сюди, воно знову було звабно далеко. Можливо, на літакові тільки можна пірнути стрімголов у ту синяву. З Єно можна було б і тут раптово, невідомо й чому, її, наче голки, пронизують слова Карела. А може, справді, Єно її забув? Може, і не згадує? А може, і то найгірше, нема його на

світі? І треба було, щоб саме тут, на полонині, їй вгризлись у серце ядучі мислі, роз'ятрили боєм, прорвалися риданням, так що й вітер, злякано торкнувшись незримими шовковими пальцями її обличчя, вщух і зник, наче поніс у гори її тугу, її плач.

— Мілено! Агов, Міленко!

Голос лунав звідкись знизу. Вона схопилась на ноги. Їй стало лячно. Господи, що то таке?

— Мілено-о-о!

Невже Єно? Невже він тут, почув, приїхав, іде до неї?

— Міленко, го-го!

Ще ближче. І вона прожогом кинулась стежкою назустріч голосу, назустріч минулому.

— Я знав, що ти тут!

Це вже говорив Карел. Захекавшись, він стоїть навпроти неї. Розчервоніле, спітніле обличчя. Сиве волосся поприлипало до чола. А вона стоїть скам'яніла, безпорадно опустила руки, наче підбиті крила птаці, і їй здається, що драговина невідомого всмоктує і всмоктує її.

— Знав, де тебе шукати,— зітхнувши, каже Карел,— і знайшов.

Мілена мовчить, тільки очі туманять сльози.

— Знав, що ти тут.

Мілена мовчить.

— Адже я їду в Радянський Союз, Міленко.

Після цих слів Карел вирішує, що має право спочити, і сідає на траву, солодко розправляючи натомлені плечі.

— Ось чому я тут, Міленко.

Не треба пояснювати.

— Карел! — скрикує вона і стає перед ним навколішки.— Отут, на цій полонині, ти пам'ятаєш?.. І ти їдеш тепер туди?

— Я все пам'ятаю, дурненька. І я їду туди, до Єно. І я знайду його хоч під землею, і нехай мене ніколи більше не назовуть Карелом, якщо я не розплутаю цей триклятий вузол. І я знав, що ти тут. Так і здогадався, коли в Домажлице мені сказали, що ти кудись поїхала.

— Ти добрий, Карел, ти друг; Карел, товариш, Карел, тебе зробили таким ті місяці в горах, дощі і завірюхи, спека і осіння моква.

— Ми всі стали такими в цих горах, Міленко.

Карел схоплюється, міцно обіймає її за плечі, сердечно приказує:

— Сідай, Міленко, спочинь і помовч. А я наче й розучився мовчати і мріяти. Все бракує часу.

Вони сиділи, мовчали, мріяли, і спогади повертали їх у минуле, у вир небезпеки, у пекло битви, в дні, коли розмовляли зі смертю на чотири ока.

...Вони зійшли у долину, коли смеркло. У Кратохвіловій хаті Мілена писала листа Євгенові. Писала і розривала і знову писала на сторінках забутого старенького шкільного зошита. Писала і знову на дрібні клапті шматувала папір. І нарешті лягла на пожовклу сторінку кілька рядків. І в них було саме чекання, саме тільки чекання.

Вже зовсім було темно, коли вони вирушили.

— Ми приїдемо до вас, мамічко, приїдемо, татічку! — розчулено обіцяла Мілена.

І Кратохвілі вірили. Такі слова не зламають. Вони приїдуть.

— Щоб тільки утрюх приїхали,— сказав старий Кратохвіл, але загарчав мотор, і Мілена не почула його напутніх слів.

30

Не було бажання у Євгена Шульги ворухити минуле. Він хотів не думати про нього. Та воно, оте минуле, час від часу само нагоджувалося, як непроханий гість. І тут вже нічого не вдієш. Пам'ять — не двері, які можна замкнути подвійним поворотом ключа.

Ворухити минуле здебільшого невесело. Але коли вже це почалося, то не схаменешся, як довго затримає тебе спогад у своїх лабетах. Тим більше, що перед ним сидів живий спогад. І той спогад був вісником далекого, яке примхлива воля злих людей хотіла зштовхнути в прірву небуття. Євгена примушували закреслити те, що було. Забути назавжди. Починати життя заново. Стати людиною без минулого. А спогад був тут, поруч. Між ними тепер лежала не відстань часу, а тільки якісь кілька десятків сантиметрів, що ними вимірювалася довжина столу, по обох боках якого вони сиділи. Сполохана і замислена Надія Яківна щиросердо пригощала гостя. Її тішило, що зажурені очі Євгена заіскрилися радістю.

...Ні, справді, минуле не явилось у затишній покій, в квартиру академіка Шульги, на Володимирську вулицю у вигляді безжурної хмарки. Минуле — це Карел Посольда. Той самий Карел, з яким удвох ходили вниз у долину, в село Ясеню по «язика», той самий Карел, який казав: «Краще Міленки в цілому світі не знайти...»

...І казав це тоді, коли фашисти обстріляли їх біля Зеленого урвища, коли командир Богуш звелів Вацлаву Блазі піти на двобій з танком і Блага переміг залізну фортецю. А от тепер, чи не сміх, Карел розповів, що Блага носить фрак. Хто б подумав! А сам Карел Посольда? Он який він! Ти тільки поглянь, мамо! Краватка зав'язана тонким вузлом. Так сам Антоні Іден не зав'яже. А він же перший джентльмен у Європі і славиться цим мистецтвом. Твідовий піджак гарно облягає плечі, наче ніколи Карел і не носив полатаної сорочки.

Карел Посольда сміється. Хоч, сказати правду, йому хочеться заплакати. Він ще нічого не спитав, ні про що не довідався. З поїзда одразу зайшов у довідкове бюро, а звідти поспішив на Володимирську.

Сивій жінці, що відчинила двері, сказав, щиро усміхаючись:

— Мамічка Євгена!

Не спитав, ні, а просто, про всяк випадок, перевіряв свою пам'ять. Саме такою вона уявлялась із розповідей Євгена. І Надія Яківна відгадала:

— Карел Посольда!

А тепер тут, у цій кімнаті, серед полиць з книжками, серед прозорої тиші і наполоханого мовчання, яке, наче кулеметні черги, розпанахують уривчасті слова, Карел Посольда прокладає незримі містки між минулим і сьогочасним.

Лист від Мілени ще в кишені, і він не знає ще, чи треба його покласти на стіл перед Євгеном. Можливо, він чекає, що сам Євген скаже: «А Мілена?»

Але Євген мовчить. Він боїться спитати про Мілену. Так! Боїться. Це ж він у Татрах їй говорив: «Ти станеш над Влтавою, я над Дніпром, і тільки простягнем одне до одного руки...» Які дивні слова. Навіщо було їх казати? Де їхня правда?

Карел Посольда не може сховати свій смуток. Чи таким хотів він побачити Євгена? Що тебе зламало, содруг? Що тобі ятрить серце? Ні! Він не питає про це. Краще мовчати, говорити про другорядне, удавати, що саме воно цікавить, що заради нього він прийшов у цю хату.

Крик, одчай, гнів душить у своєму серці Посольда. З серцем рве на шії неслухняну краватку. Тісно. Душно. Хоч у кімнаті й прохолода. І на столі холодний «Праздрой». П'ять пляшок. Він віз їх обережно з самої Праги. Але ніхто ще не доторкнувся до склянок, у яких жовтіє пивечко.

— Послухай, хлопче! — вихоплюється у Карела. — Що тебе непокоїть?

Може, не треба було? Може, він схибив? Може, краще мовчати? Але хіба для того, щоб мовчати, він приїхав сюди? Що зламало тебе, Єно?

— Що мене непокоїть? — перепитав, пополотнівши, Євген.

Надія Яківна зітхнула. Вибачливо усміхнулася гостеві. Пішла до дверей. Затрималася на порозі. Подивилася уважно на сина, без усмішки, з тривогою в зволжених очах, знітилась і зачинила за собою двері.

— Що мене душить, Карел, ти питаєш? Недовір'я, Карел. І я один на один з ним, отак як тоді Вацлав Блага з танком. Пам'ятаєш? Вацлав повернувся у табір, і йому ніхто не повірив, що він висадив ворожий танк. Тоді сам Богуш пішов на перевірку. І все ствердилось. А от мені багато що треба довести...

— Можна поспитати нас, — несміливо зауважив Карел. — Ми знаємо...

— Що ви знаєте, товаришу Посольдо? Хіба ви знаєте...

Євген замовк, раптом зрозумівши, що сповідь його скидається на скаргу. А чи треба скаржитись?

— Ми дивилися смерті разом у очі, Євгене, ми сміялися над нею у високих Татрах, Єно, ми були з нею на чотири ока, і наша дружба витримала все... — Посольда підвівся і підійшов до Євгена, поклавши йому на плечі свої міцні, широкі долоні. — Я з тобою, Євгене. І Богуш з тобою, і Мірек, і Чапічка... і Мілена, — додав по короткій паузі Карел.

Плечі Євгена здригнулися під долонями Посольди.

— Мілено, — тихо покликав Євген, наче вірив, що вона почує і відгукнеться. І тоді Карел зрозумів, що він мусить віддати лист.

Одну мить Євген дивився на вузький синій конверт з острахом. Він наче боявся доторкнутися до нього рукою. Посольда відступив, став біля полиці з книжками, хотів залишити Євгена на самоті з Мілениним листом.

«Не треба читати, не треба», — умовляв себе Євген, коли тремтячими пальцями намагався вже розрізати конверт. Але конверт був відкритий, і він звів очі на Посольду.

— Ти читав?

— Вона сама прочитала мені. Вона так і сказала: «Між нами не може бути таємниць».

— А так, — ствердно кивнув головою Євген. — Ми збрані навіки.

— От бачиш. Ми говорили про тебе всі ці роки. Якщо хочеш знати, то вона тільки і живе минулим...

— Йй треба забути... — вихопилося у Євгена.

— Минуле? Чи тебе? — Карел рвонувся до Євгена. — Що ти верзеш, хлопче?

— Треба, — кволо проказав Євген. — Так буде краще для неї.

— А тобі?

— Що про мене говорити? Я починаю все з початку...

Посольда опустився на стілець поруч з Євгеном і обняв рукою його плечі.

Ні! Карела ці слова не задовольняли. Вони нічого не пояснювали. Він нічого не розумів. Нехай там, у себе в Празі, ще до сорок восьмого, йому пан Бластовичка, шеф-директор, кинув презирливо в очі: «Нам не зовсім ясно, що ви, пане Посольдо, робили в Татрах, може, розбійничали, доки ми у Лондоні під орудою президента Бенеша готували визволення краю...»

Тоді він просто дав ляпаса пану Бластовичці, і його забрали у міліцію. Добре, що начальник міліції виявився розумною людиною і не дав справі хід та зам'яв її... А де тепер пан Бластовичка? У Мюнхені. Гавкає перед мікрофоном «Вільної Європи». А він, Карел Посольда, сидить у колишньому кабінеті Бластовички і керує трестом.

Все це Посольда розповідає Євгенові для доброго прикладу, плекаючи надію: Євген схаменеться, опанує свою розгубленість. Те, що Євген працює на заводі, де роблять літаки, просто здорово.

— Виходить, тобі вірять. А ти ніс повісив.

— Мені треба літати.

— Треба! Ти льотчик. Чи, може, забув?

— У снах літаю. — Євген вперше усміхнувся. І та усмішка була така ж сама, як у високих Татрах.

— Єно, ти літатимеш. Ти комуніст, Єно. І ніхто тобі не відітне крила. Адже у тебе чиста совість, Єно?

Євген не міг образитись на Посольду, той мав право питати.

— Чиста, Карел, — мовив рішуче Євген.

— Я знаю, — сказав Посольда. — І я хочу знати все. Все до кінця. Адже не для того ми зустрілися, щоб розійтися, потиснувши руки один одному, і тільки. Ворог того і хоче, щоб неправда нас ламала. Я хочу знати все про тебе, — зажадав він.

Знати все! Багато хоче Карел. Хіба за короткий час, та навіть за добу, розкажеш про все? Та і не збирається Євген розповідати. Навіщо ворушити старе? Хоча знає: червоніти б не довелось. А от лист від Мілени лежить перед ним і чекає. Карел каже, що і Мілена чекає. Не забула. А хіба він забув?

— Я її ніколи не забував. Ти розумієш, Карел? Ніколи!
Як це не зрозуміти Карелу?

— Але чому ти мовчав?

— Мені хотілося їй принести радість, а у мене лише один біль.

— Ні, Єно. Не так. Твій біль, твоє горе не чужі Мілені. Адже всі ми певні були, що ти загинув. Інакше ти б не мовчав. І коли я йшов сюди, тримаючи в руці папірець з адресою, я далеко не певний був, що зустріну тебе...

— А може, краще для неї не знати, що я живий,— наче для себе проказав Євген.

— Що ти верзеш? Подумати тільки! Дівчина тільки ним і живе, а він... Та чи маєш ти совість?

— Маю,— твердо відказав Євген.— І саме тому хочу, щоб Мілена мене забула.

— Брешеш! — гаряче вигукнув Карел.— Не вірю тобі. Ти боягуз. І не вирячуї на мене свої банькаті очі. Боягуз!

В цю мить Карел Посольда побачив перед собою обличчя Мілени, її зажурений погляд, тремтіння повних уст і неспокійний рух пальців, якими вона висмикувала сигаретку з коробки.

Що на світі коїться? Карел не міг збагнути. Чому він досяг свого щастя з Франкою, а Єно збився на манівці? Та хіба це з волі Єно? Стривай, Посольдо! При чому тут Єно? Адже існує щось інше, і це інше стисло Єно в своїх лещатах. Хто ж розімкне їх? Чи ж не він, Посольда?

І тоді в плині нечутних хвилин починається розмова, схожа на сповідь, втеча в минуле, стрибок у прийдешнє, постають навально стрімкими лавами дні, і ночі, і короткі, уривчасті слова, скупі жести, гарячий блиск знайомих очей — все разом висаджує мости перестороги, і хвилі щирої розмови виносять Євгена і Карела на простір. Отак легше їм обом. Отак вони порозуміються.

Євген Шульга раптово згадує майора з політвідділу. Можливо, якби вони з ним, як із Посольдою, дивилися разом у вічі смерті, ходили б разом по «язика», він теж вірив би кожному слову Євгена. Згадка про майора в таборі вже неспроможна була зіпсувати настрої Євгенові. Поруч друг. І друг тепер знає, що Євгенові доводиться починати життя з початку. Знає чому. Полон, життя на окупованій території — все це наклало тавро. Незмивне, навіки? О ні! Такого не буде! Євген у це вірить непорушно.

— Американець у таборі переміщених мені обіцяв долари...— Євген сміється.— З цього почав... Потім став залякувати, а потому знову лестив.

— Попався б він нам у руки там, у горах,— озвався Карел.

— Слизняк! — презирливо мовив Євген, згадуючи в'юнкаго, як вуж, містера.— Такий би одразу підняв руки. Чортзна-що вони мені наговорювали: батьки у в'язниці, мене чекає шибениця, а за океаном стану справжнім босом...

— А ти? — не втримався Карел.

— А що я? — перепитав Євген.— Я підвівся і дав йому такого ляпаса, що у самого тиждень рука боліла. Правда, і мені перепало. Але після того мені вже зради не пропонували.

— Ото союзники, сволота!

— Не обурюйся. Це ж не з тих, що дійшли з автоматами у руках до Ельби, не з тих, хто поліг у Нормандії, то з породи клишоногих, вони служать доларові і виконують його накази. А коли, нарешті, вони змушені були передати нас представникам нашого командування, почалося те, чого ніхто з нас не чекав. А найстрашніше, Карел, що серед нас було кілька падлюк, боягузів, які зрадили в перший рік війни. Ми їх розкусили зразу. А вони брехнею ввійшли у довір'я до представників нашого командування. І тоді почалося...

Євген скреготнув зубами. Краще б не згадувати. Краще не розповідати навіть Карелові. Соромно. Так, саме це почуття заступило геть усі муки і страждання, і Євгенові уста скривилися вимушеним усміхом.

— Та все позаду,— сказав він, хоч розумів, що висновок такий передчасний. Але йому хотілося, щоб це було, і нехай вже не так співчутливо, з таким неприхованим болем дивиться на нього Карел Посольда.

— Вітчизна у мене велика і дужа, Карел. Могутня і добра. Вона ніколи не кривдила своїх чесних синів. Я маю роботу. На заводі до мене ставляться добре, все, нарешті, влаштується.

Посольда зрозумів: Євген вірить у майбутнє. А от Посольда не міг заспокоїтись. Як це так? Такого, як Євген Шульга, перевіряти? Не вірити Євгенові Шульзі?

— Мені повірять, Карел! — з певністю вимовив Євген.

— Тобі повинні повірити. Ти випробований вогнем, ти сміливо дивився у вічі смерті. Ти переможець!

— Найменше я схожий зараз на переможця,— засміявся Євген.

Але сміх його не знайшов відгуку у Посольди. Похиливши на руки голову, Посольда уп'явся очима в книжкові полиці, але бачив у цю мить далекі полонини серед шпичастих хребтів, чув рокіт водоспадів, далекий відгомін гарматної канонади.

А потім стрічку спогадів смикнуло в інший бік, і тоді знову перед ним була Мілена, глибокий погляд зажурених очей, хата Кратохвілів, стежка на плато, мрійний шелест смерек...

...Стрічка спогадів бігла шалено, наче стьожка кулемета, і вже несла було спинити її, бо з ним поруч, ховаючись між брилами замшілих уламків скелі, лежав Єно Шульга і тільки краєм ока стежив за Карелом, який наче прикипів до кулемета і все повторював безнастанно оте слово, яке приніс з собою у загін Богуша Євген Шульга, те коротке і влучне, як куля, слово: «Давай!»

Ні! Карел Посольда бачив добре, в кого поціляє Євген Шульга. Це він міг засвідчити в найвищому трибуналі. То в чому ж річ?

«Дух часу»,— хочеться сказати Євгенові у відповідь. Але він мовчки тільки хитає головою. Самому соромно сказати таке вголос. Дух часу! Але це його час! Він йшов на смерть заради нього. Він вистояв. Він переміг. Чому ж тепер він відступив? Ні, він не змирився. Він комуніст, і він вистоїть! І не варто зараз говорити про це Посольді. Краще розпитати про Благу, це ж кумедно, що він одягнув фрак...

Але Карел не хоче говорити про Благу. Він відгадує хитрий маневр Євгена. Краще мовчати. Вміти помовчати— теж мистецтво. Здається, так говорив Богуш, коли в горах слабкодухі плескали язиками усяку нісенітницю. Та суворі гори позаду, а тепер вони всі у долині, і пад долиною має бути ясне сонце, блакить, а не чорна заметіль хмар.

І навіть пізніше, коли за столом уже зібралася вся родина, коли Карела познайомили з батьком Євгена (он який академік! Зовні похмурий, а насправді уважний до гостя, одразу ухопив увесь сенс зустрічі Карела і Євгена), коли перші келихи вина було випито і охолоджене пивечко знову з'явилося на столі, розмова все-таки лишалась уривчастою, вимушеною, не було в ній безжурності, тільки блакитний конверт, лист Мілени, схований у кишені сорочки, грів Євгенові серце.

— Людина живе майбутнім,— замріяно мовив Федір Архипович, підносячи келих,— ми з Надією Яківною в цьому пересвідчилися. Правда, Надійко?

Кволо усміхнулася блідими устами Надія Яківна, торкнулася пальцями сивої голови своєї, яку обложили скрушні думи.

— Майбутнє без сучасного не буває.— Її слова нікого не здивували.

Надія Яківна подивилася на Карела, на чоловіка, а вже потім на сина.

— Не перечу,— згодився Федір Архипович,— тож давайте вип'ємо все-таки за майбутнє.

— Хоч би яким воно було,— не то питаючи, не то стверджуючи, тихо сказав Євген.

— Ні! — Федір Архипович рішуче поставив келих на стіл.— Ні, Женька! Це боягузтво.

— Він не боягуз.— Карел заступився за друга.

— Там, у минулому. Згоден з вами. Але тут, тепер...— Федір Архипович рішуче заперечив: — Мій син не може так думати. У нас усіх добре майбутнє. Але ми, старі, незабаром підемо, чи ж можемо бути спокійними за долю майбутнього, коли молоді отак міркуватимуть?

Всю турботу свою, увесь неспокій і всі роздуми, що являлись в довгі безсонні ночі, вклав Федір Архипович у ці слова. Чи ж йому самому не доводилося іти крутими стежками? Хіба не з власної волі обирав собі не торований ніким шлях? Що ж трапилося, що його син готовий схилити голову? Але ні, не так! Хіба Євген не відкинув рішуче його спробу допомогти? Адже він не раз поривався подзвонити, а потім і на наполягання Надії Яківни відповідав так само, як і Євген йому:

— Протекція — це не для Шульги.

Адже це Надія Яківна знала. Знала! Але тут ішлося про інше. Серце матері потерпало від наруги над сумлінням сина. Хто ж правий? Хто розсудить?

— Час,— любив говорити давніше Федір Архипович, а тепер він інколи приказував: — У нас мало залишилося часу...

Вино випили. Навіть Євген здолав себе і повеселів. Карел розповідав про Прагу. І проте паузи були довші, ніж слід. А всім, що сиділи за столом, до болю хотілося, щоб у кімнату зараз, у що мить, ввійшло щастя, власкавило їх, наринуло навально, як гроза, як вітер, що вривається на київські вулиці, і гіркотно-запаморочливо духмянить степом. Вітру не було. Непорушні фіранки на відкритих вікнах свідчили, що штиль міцно владає містом.

Долгін хазяйським оком оглянув територію інституту і задоволено мугикнув. Він не квапився заходити у приміщення. Розміщені підковою дво- і триповерхові корпуси з широкими, просторими вікнами без перехресть у рамах, облицьовані кераміч-

пими плитками стіни, на яких із глазуrowаних кахлів смілива рука вицяткувала лапаті жовтогарячі соняшники, вабила зір.

— Це здорово! — вихопилося у Долгіна, і Хома Передерій, що стояв з ним поруч, не без гордості підтвердив:

— Атож! Максим Нерчин знав, що вимагати від архітекторів.

— До речі, а де ж він сам? — поцікавився Долгін. — Саме він мені і потрібен.

— В своїй лабораторії. Іде дослід, — пояснив Хома. — Може, я заміню його тим часом. Адже секретар партбюро — я.

— Знаю. Але мені потрібен Нерчин. Я ж попереджав.

Долгін невдоволено похитав головою, вагаючись, чи заходити у приміщення, чи, може, сісти у машину, яка стояла біля під'їзду, і вернутися до міста.

Ото вже занадто! Наче навмисне пішов у лабораторію, замість того щоб дочекатися його приїзду. Щоправда, він спізнився на дві години. Але не міг же він піти з бюро?!

— Я думав, що ви, товариші, до мене завітаєте. Та коли гора не йде до Магомета, то Магомет йде до гори...

— На цей раз в явному протиріччі з кораном, не в залізній труні, а в трофейній автомашині невідомо якої марки... Здається, БВМ.

Лишаючись незадоволеним дотепом Передерія, який Долгін вважав дещо сумнівним, він, зітхнувши, рушив до дверей інституту.

— Ведіть, — наказав він, переходячи на офіційний тон, — адже ви тут господар...

— В даному випадкові завідувач протокольної частини, оскільки господар чаклує над частками.

«Якого дідька він блазнює, — роздратовано подумав Долгін. — Видно, наукове звання аж ніяк не додало йому статечності».

В кімнаті партійного бюро було затишно і порожньо. Голи стіни, без портретів, не сподобалися Долгіну, як і не сподобалася відсутність ознак наочної агітації, про що він одразу ж сказав Передерієві.

Він здивувався, не побачивши ні письмового стола, ні сейфа. Еліпсовидний дубовий стіл, стільці навколо, на столі кілька блокнотів і стосик чистого паперу. Оддалік від них лежали газети. Долгін взяв їх і перегорнув. Свіжі. Це добре. Він сів і, поклавши лікті на стіл, запропонував Хомі:

— Сідайте і розкажіть. Як ви тут живете, як працюєте? Скільки комуністів? Як іде робота з ними, і як вони працюють з масами?

— Ого! Стільки запитань зразу, що не впораюсь, мабуть, за годину.

— А ви коротко. Адже нам багато що відомо в обкомі. Тільки хотілося б побачити на власні очі, почути, так би мовити, порядком підготовки до наступної інформації на бюро.

— Пробачте мою цікавість, ви, здається, кандидат фізико-математичних наук? — поцікавився Хома, наче не знав цього точно.

Долгін насторожився. Цікаво, що він хоче сказати, цей веселун.

— Міг би вже бути і доктором, коли б не важливі партійні обов'язки,— знехотя пояснив він Хомі,— адже, щоб ви спокійно працювали у лабораторії, треба комусь забезпечувати вам умови і дбати про ваші успіхи.

— Колись ми були на «ти»,— нагадав Передерій,— і було це не так давно. Дивно, як міняються люди.

Долгін загадково похитав головою.

— Мало що було колись.

Цими словами він наче хотів поставити крапку: те, що було колись,— минуло.

У цю мить Долгін уявився Хомі невдахою, який наосліп шукає стежку, гоноровито і самовпевнено відхиляючи всяку спробу допомогти йому. Він лишався тим, чим був колись у інституті Куцевича, і дарма було б комусь запевняти Хому, що це не так.

Трохи згодом стало ясно, що розповідь Хомі або не задовольняє Долгіна, або він її просто не слухає. В інституті п'ятнадцять членів партії, двадцять два комсомольці. Партійне бюро обговорило чотири звіти комуністів, які готують дисертації, взяло шефство над двома колгоспами, комуністи-науковці та позапартійні прочитали сорок лекцій на теми мирного використання атомної енергії.

Хома викладав факти, цифри, називав прізвища, не зазираючи у блокнот, який дістав з кишені. Все це він добре знав напам'ять і не без подиву пересвідчувався, як все це мало цікаве Долгіну. Що ж він хоче? Чого приїхав? Але й сам Долгін достеменно не знав, чого хоче. Він ще в машині замислився над цим, але, готуючись до зустрічі з Нерциним, тримав у запасі лише давно не висловлену образу, що народилася в ту ніч, коли він з пляшкою вина прийшов до Нерчина на щирі розмову і пішов ні в сих ні в тих, з тією ж нерозкоркованою пляшкою.

Їхні шляхи розійшлися. Одверто кажучи, Долгін не дуже хотів би, щоб вони знову сходилися. Здибуватися з Максимом

Нерчиним не дуже втішно. Але події знову їх зводили, і треба було на дечому поставити крапку і за дещо розрахуватися. Борги треба сплачувати. Хто боржник — в цьому у Долгіна сумнівів не було.

Хома вже давно замовк, а Долгін, заглибившись у своє, не помічав його мовчання. Стрепенувшись, Долгін запалив цигарку і повчально зауважив:

— Трохи однобоко ви живете, товаришу Передерій.

Хома хотів щось сказати, але Долгін владним рухом спинив його:

— Чекайте. Скажу вам, що ви захопилися однією стороною справи. Відірвано уявляєте собі ваші завдання. В світі не все спокійно. Ми стоїмо напередодні серйозних подій.— Долгін пустив в стелю струмінь диму і зміряв Передерія недовірливим поглядом.— Війна у Кореї, виступи реакціонерів за океаном, заява людожера Черчілля... Хіба про це можна забувати. В маси треба нести злободенне слово, не одгороджуватися тільки справами, принагідними до свого фаху. Комуніст— людина з ширским світоглядом. Слухаючи вашу інформацію, я переконався, що ви забуваєте про це.

— Хіба робота нашого інституту свідчить, що ми люди обмежені?

— От бачите! — зрадів Долгін.— Ото воно і є. Знаєте ж, що скоїлось з Антеєм, коли він одірвався од землі...

— Розумію порівняння, але хто бачив того Антея...

Хома нехтував обачністю. Адже він знав, що від Долгіна годі чекати чогось доброго, одразу ж вирішив, як саме триматися з ним, і раптом він зірвався...

— У вас все розкладено по полицках. Там те, а тут інше...

Хома вже не міг стриматися, а Долгін був наче задоволений його різкістю.

— Ви б і нас хотіли покласти на полицку. Кожного під номер. Так зручніше. Але що це має спільного з розумінням покликання комуніста? Пробачте, але ви далекі від істини, ви у полоні...

Хома затнувся, і Долгін, наче зрадівши, зажадав:

— Кажіть, кажіть. Чого ви злякались? Я за одверту дискусію. Тільки коли дискусанти стоять на вірних позиціях,— попередив він.

І в що мить втома і байдужість навалились важкими брилами на Хому. Він зрозумів, що його спалах марний, як марним виявиться і намір переконати Долгіна. Він лишиться при своїх поглядах, якщо те, чого він тримається у житті, можна назвати поглядами...

Хома мовчав, наче очищав поле бою Долгіну, але той не квапився вивозити з окопів. Він просто вважав, що Хома своїми висловленнями дав йому в руки козир і цим козирем він ще відіграється!

— Ви стоїте на хибній позиції,— констатував Долгін.— І ми ще повернемося до цієї розмови.

Ця обіцянка пролунала не дуже зичливо. Але це не спантеличило Хому. Він тепер второпав інше: Долгін буде встромляти палиці в колеса. «І хоч палиці ті вдасться висмикнути,— думає Передерій,— але гальмувати рух коліс вони якийсь час будуть».

— Вам як секретареві партійного бюро треба мати ясніші і чіткіші погляди. Адже я теж науковець. І тому мені легше побачити вашу помилку.

На цей раз Хома промовчав. Що можна було заперечити такій людині? Та дідько з ним! І все ж Хома був вдоволений. Він прийняв на себе перший удар. Можливо, Нерчин не погодиться з такою думкою. Але Хома саме так витлумачив собі зустріч з Долгіним. Дослід почався години півтори тому, і Хома знав, що він скінчиться не скоро. Пехай шановний товариш Долгін трохи покругиться. Може, охолоне. А то вже дуже розпалився.

Позираючи у вікно, Долгін сказав:

— З вами тут панькаються, от ви й переоцінили себе.

— Ви маєте на увазі мене? — спитав Хома.

— Вас усіх,— обводючи навколо себе рукою, пояснив охоче Долгін.— А що, маєте щось заперечити?

— Атож! Тільки не думаю, що мої слова вас переконають. Та й взагалі у вас, я бачу, вже склалася своя думка.

— Що ж, ви не помилилися.

— Це здорово! — вихопилося у Передерія.— Ще нічого не побачили, не розібралися, а вже склали собі думку.

— У нас вірогідні інформації,— процидив невдоволено Долгін.

— Існують ще й факти,— в тон йому додав Хома.

— А певно,— погодився Долгін.— І їх у нас вдосталь.

— У кого це у нас? — поцікавився Хома.

— Наче вам це невтямки? Хитруєте, товаришу Передерій,— насварився пальцем Долгін.— А годилося б як секретареві партбюро нам допомогти.

— Навряд чи вам моя допомога сподобається,— щиро сказав Хома.

— Що ж собі думає Нерчин? — роздратовано сказав Долгін, удаючи, що останні слова Передерія мало його обходять.

— Бачите, він ставить дослід, і заходить у лабораторію суворо заборонено, навіть з огляду додержання правил безпеки.

Глянувши на годинник, Долгін сказав:

— Маю ще хвилину двадцять-тридцять часу. Покажіть, що там ще у вас цікавого.

...Ступаючи за Передерієм просторими коридорами, затримуючись на порозі лабораторій, вислухуючи короткі пояснення Хоми біля різних, ще не бачених до цього часу приладів і установок, Долгін думав про своє. Ні. Не так легко буде примусити Нерчина відступити. Зрештою, довести, що в цих корпусах нічого корисного не роблять, справа не така безнадійна, але для того, щоб здійснити її, потрібні розумні і мужні співники. Звичайно, не Передерій. А може, тут неважко буде розшукати інших? От хоча б оцей парубок в смугастій сорочці, якого Передерій відрекомендував як доктора наук? У нього наче контактне обличчя. Треба буде познайомитися з ним ближче, запросити в обком до себе, на розмову. Прізвище Міклашевнич, занотоване у блокнот, саме по собі не промовляло нічого, але воно чомусь сподобалося Долгіну. В цю хвилину він подумав: добре, що Нерчина нема. Це на краще. Можна спокійно ознайомитися з ситуацією. А щодо Передерія, то ясно — він рупор Нерчина, його правниця. З ним належить бути обережним. Та що може він зробити Долгіну, завідувачеві відділу обкому?.. Але пильнуватися слід. Вже один раз обпікся. Досить. Згадалося попередження Колодяжного. Воно було не дуже зичливе, м'яко кажучи...

Що ж, і я буду стелити м'яко товаришеві Нерчину. Колись хотілося, щоб на «сигналі» послизнувся Шульга з Нерчиним, але послизнувся він, Долгін. Тепер це не повториться. Ні! Стривайте, товаришу Нерчин!

Спортивний зал, де Долгін опинився з Хомою, змусив його висловити своє невдоволення.

— Ну, це вже така надмірність, що її важко простити...

— Кому? — поцікавився Хома.

— Кому? — перепитав роздратовано Долгін.— Ви що, не второпаете чи удаєте з себе дурника. Це ж марнотратство.

— А його спорудили за вказівкою голови комітету по атомній енергії,— сповістив Передерій.— Приїздив сюди недавно і похвалив. Сказав: «Треба, щоб фізики дбали про своє здоров'я, щоб мали міцні м'язи...»

Долгін промовчав. Голова комітету... На адресу такої людини сказати щось осудливе необачно. Дарма провокує його Передерій. Не їждеться!

— Підемо в лабораторію ізотопів,— запропонував Хома.

— На жаль, вже не маю часу,— відмовився Долгін.

Коли верталися до головного корпусу, на дорозі зустрівся його «ангел». Пася, хизуючись своєю зачіскою «кінський хвіст», зробила великі очі, і Хома, привітавшись, почервонів. Ще не вистачало, щоб його зняковіння помітив Долгін.

Долгіну було не до Хоми. Він думав про те, що розрахунки з Нерчиним ускладнюються. Чому — він не міг пояснити собі, але відчуття тієї складності міцніло, важким почуттям осідаючи в серці. Думка, що, може, краще взагалі відмовитися від подібних намірів, занепокоїла його на одну мить, але почуття задрості приглушило її.

32

Згодом в обкомі Долгін хотів підбити, як він любив висловлюватися, підсумки баченого і почутого, але користі для себе знаходив мало і вирішив відкласти це на деякий час.

Доповідаючи Гайдачукові, він сказав:

— Там багато цікавого, важливого, але люди живуть відірвано від оточення, самі себе огородили, і це, звичайно, вада неабияка.

На секретаря обкому висновок Долгіна враження не справив. Долгін це помітив одразу і знітився. Але відступати не збирався. Хоча знав і бачив, що Гайдачукові подобається, що саме на деснянській землі, як він казав, «осіли» атомники, не раз підкреслюючи: «Допомагати треба. Все зробити, щоб відчували себе найзручніше». Долгін із цим у глибині душі не погоджувався, хоч удавав, що повністю поділяє думку першого секретаря.

— Бачу, вам не дуже там сподобалося,— докірливо мовив Гайдачук.— А жаль! Не розумію чому. Там справжні чудодії. Нерчин — смілива людина. Справжній вчений нашого часу! Придивіться, яку молодь зібрав навколо себе! Та й сам не дідок... дивись, скоро й академіком буде.

— До цього ще дуже і дуже далеко, Кириле Степановичу,— не втримався Долгін і, розуміючи, що сказав зайве, пояснив свою думку: — В атомних справах ще чимало туману. Тут досі щось від алхімії. Єдине реальне в ній — це страшна зброя, а інше...

Гайдачук заперечливо зауважив:

— Ви, я бачу, песиміст. А самі ж кандидат наук. Як же це у вас з наукою узгоджуються подібні твердження?

Запитання пролунало осудливо, і Долгін почав боронитися.

— Для таких справ треба мати холодну голову, а Нерчин,— повірте мені, я його давно і добре знаю,— людина з гарячою головою і часто хибує на переоцінку своїх можливостей і сил.

— Чому ж саме його поставили на чолі нового інституту?

— Шульга,— коротко пояснив Долгін, відчуваючи, що ініціатива переходить до нього.— Академік Шульга. А Нерчин його учень. Вигодованець,— іронічно додав Долгін, і саме це слово непомітно для нього повернуло справу в інший бік, примусило Гайдачука насторожитися.

Тут було щось нечисто. Гайдачук промовчав, і Долгін зрозумів його мовчання, як пропозицію продовжити свою інформацію. Це була слухна ситуація. І Долгін вирішив використати її повністю.

— Шульга, справді, вчений видатний. Але, як буває у житті, у нього все в минулому. Адже марно він більше у поїздах, на всяких конференціях, ніж удома. Авторитет імені добре діє там, за кордонами. А от вдома цього ще замало. Шульга явно відстав і часто вдається до прожектів. Саме заснування інституту тут, серед лісів,— примха, яка дорого коштує державі.

Долгін зрозумів, що ці слова не можуть сподобатись Гайдачукові. Гірку пілюлю слід посолодити. «Але обставини збіглися щасливо»,— навмисне підкреслив він. Добре, що цей інститут опинився саме у цій області, де в обкомі порядкують розумні люди, вони не дадуть панувати усяким сумнівним прожектам і, хоч як важко виговорити це слово, аферам. Тому і його, Долгіна, людину з ученим ступенем, прислали сюди. І він щасливий працювати під керівництвом колишнього усталеного партизана. А щодо академіка Шульги, слід пам'ятати, що то людина з застарілими поглядами, трохи анархіст, який не визнає впливу і ваги громадських організацій. До речі, це, може, ще тому, що у нього не дуже чиста біографія. Брат з німцями працював, потім, упевнившись, що коло замикається, отруївся, а синок у полоні був. Одне слово...

— А Нерчин у полоні не був? — перебив Гайдачук.— Про нього у вас нема ніяких даних?

Захопившись, Долгін не відчув у запитанні Гайдачука ні злої іронії, ні зневаги. Він сприйняв його з своєї точки зору.

Ні. У Нерчина все було гаразд з цього боку. В свій час він цікавився цим детально. І він змушений був на запитання Гайдачука відповісти негативно.

Гайдачук вдома сказав Тамарі:

— Ох, жінко, прислали нам з Києва штучку!.. Ні гірку, ні солодку. Отак зразу і не проплюеш.— І розповів про розмову з Долгіним.

— У бібліотеці був у нас. Набрив книжок. Цікавився, що читають члени бюро обкому. Справив враження інтелігентної людини.

— Тобі він сподобався, а мені ні. А втім, усе попереду.

...Попереду ж, наступного дня і тижня, були нові клопоти. Долгін зі своїми сумнівними поглядами та висновками лишався десь на іншій зоні, куди не дотягнутися принаймні тепер, як хотілося думати Гайдачукові. Але питання з інформацією інституту про його роботу Гайдачук з порядку денного наступного засідання бюро зняв. Тритузному він сказав, що поспішати нема чого.

Нерчин з'явився в обком через тиждень після того, як Долгін був у інституті. З'явився без попередження, і, побачивши його на порозі свого кабінету, Долгін розгубився.

Майже чотири роки вони не зустрічалися. На перший погляд здавалося, ніщо не змінилось. Нерчин потис руку Долгіну.

Долгін намагався у цю мить пригадати, чи тієї ночі, коли він приходив до Нерчина миритися, вони попрощалися. Здається, ні. Нерчин сидів навпроти, наче ніколи не було між ними ні сварок, ні добрих взаємин. Хоча приятні справді не було. Долгін хотів вірити, що вона таки існувала і тільки з вини Нерчина їхні стосунки зіпсувалися.

Нерчин, поспитавши дозволу, запалив, даючи змогу Долгіну використати паузу і відшукати засіб, як саме почати розмову. І оте мовчання Нерчина, і незалежний вигляд, і добре пошитий костюм, біла сорочка з смугастою краваткою, ретельним вузлом зав'язаною під комірцем, що різко контрастувала з засмаглим обличчям Нерчина, вплинули чомусь подразливо і аж ніяк не сприяли народженню взаєморозуміння, яке так потрібне було Долгіну хоч на першій порі. Нерчин мовчав, і не тому, як думав Долгін, щоб чогось вичікувати. Просто він був приголомшений від'їздом Катерини, своїми невдачами, головним болем, який насилу здолав кількома таблетками новалгіну, прописаних лікарем. А вранці прийшов лист від матері, що їй нездужається, і хто знає, чим ота недуга закінчиться... Справді, хмари купчилися на Максимовому обрії, і це турбувало його.

Нерчину не хотілося їхати до Долгіна, але Хома просвердлив йому вуха своїми порадами і припущеннями, та й справді, коли все падало з рук, треба зайнятися іншими справами.

І хоч Долгін вирішив, що почне розмову не він, але не витримав і сказав:

— Що ж, не думав, мабуть, товаришу Нерчин, що ми зустрінемось, та саме тут.

— Я взагалі над цим не думав.

— Не дуже доброзичливо, зате щиро. Без дипломатії.

— Вчений-дипломат — просто дурниця,— різкувато проказав Нерчин.

— Що ж, коли ти зустрінешся зі своїм зарубіжним колегою з буржуазної країни, ти теж матимеш таку думку?

— Дипломати повинні робити своє діло, вчені — своє.

— Ясно, хоч і неправильно.

— Які ще у тебе питання до мене?

Нерчин наче глузував. Зараз він трохи охолодить його запал і зіпсує йому настрої. Але знову Нерчин збив з пантелику.

— Чому ти перейшов на партійну роботу? Адже ти мав намір працювати за своїм фахом.

— Хіба все робиш, що хочеш? — наче поскаржився Долгін.— Викликали, поговорили і винесли постанову. Визнали, що тут я зараз більше потрібний.

Багатозначність останніх слів Нерчин не прийняв. Він просто не звернув на них увагу.

— А область тут цікава. Хороші люди. Розумні і беручкі. Вони багато роблять.

— Ти теж маєш намір багато зробити тут?

Долгін повертав розмову у потрібне йому річище.

— Маю,— коротко сказав Нерчин.— І дещо ми вже зробили. Мало. Але сподіваємося зробити більше.

— Всі сподіваються...— з пісним обличчям почав Долгін.— А щодо нашої області,— він, не згоджуючись, похитав головою,— народець тут складний. Багато з окупантами крутили, в згоді добрий жили. Це горішок, скажу тобі.

Тон у Долгіна став довірливо-вкрадливий. Тут, мабуть, з Нерчиним він знайде спільну мову. Але Нерчин різко зауважив:

— Ворогів треба шукати та бачити по той бік барикад.

— І закрити очі на тих, що звели собі кубельця тут? — Обурення Долгіна вибухло і не згасало.— Дивна теорія! Чи не занурившись у чисту науку, ти відірвався від реального життя? В академіки поціляєш, Максиме, у лауреати, а міркуєш, пробач мені, як гнилий інтелігент. Не раджу, не раджу,— осудливо проговорив Долгін, наче доля Нерчина була йому найбільшою турботою.— І скажу одверто, подібний погляд суперечить

деяким настановам, у цьому питанні ти стоїш на хибних позиціях.

— О, ти майстер ліпити ярлики,— сухо сказав Нерчин.— Це давно відсмо. Але до мене вони не прилипають. Відпадають.

— Демагогія,— відрізав Долгін.— Догматична демагогія.

— Он як! А придивись-но до себе,— порадив Нерчин.

— З часом ти переконаєшся у згубності своїх поглядів. Ми тобі допоможемо,— пообіцяв Долгін. І раптом, наче й не було цієї кусливої розмови, спитав: — Ти одружився з Золотаренковою?

— Покличу на весілля, коли це станеться.

Відповідь означала — ні. Та й запитання було з розрахунком. Долгін знав, що Катерина поїхала з Деснянська.

— А Куцевич — віце-президент,— перейшов Долгін на інше.— Всіх обскакав. Навіть твого шефа.

Це мало означати: «Ти не дуже кобенись, Нерчин. Все-таки Куцевич — віце-президент, і в його волі багато такого, чим ти, Нерчин, нехтувати не можеш. А от твій Шульга так і залишився членом президії академії. Хоч прагнув, мабуть, вище. Це і тобі відомо. Ти палиш другу цигарку, Нерчин, бо ти нервуєш. Тобі мої слова як сіль на роз'ятрену рану. Але колось і ти сипав сіль мені на рану, та ще й сам поранив мене».

— Забув я твій лексикон, товаришу Долгін,— насмішковано заговорив Нерчин.— Обскакав. Термін не дуже науковий. І навіть Куцевичу не сподобався б. Тим більше, що він тим часом тво віце-президента. Що тебе гризе, Долгін?

Яке він має право так питати? Та й взагалі, чому він спитав? Коли Нерчин пішов, він лише тоді знайшов вихід своєму обуренню. А в ту хвилину він розгубився і тільки промимрив: — Що ти?

І розмова, яка уявлялася суцільним, навальним наступом, яка повинна була поставити Нерчина у повну залежність від Долгіна, довести йому, що фігури на шаховій таблиці владною рукою переставлені і Нерчин може вже замислитись над роллю пішака, оця, тисячу разів до дрібниць продумана, розмова не вийшла. Наміри лишилися нездійсненими.

Більше того, втративши самовладання, Долгін не зумів перейти хоча б на офіційний тон. Нерчин, допаливши цигарку і поставившись байдуже до філософствувань з приводу міжнародних проблем, сказав:

— А я думав, дорогий Долгін, що ти дещо зважив і переоцінив, що життя тебе навчило.

Стерпіти подібне зухвальство було б надмірно.

— Еге ж, навчило! — не без злостивості проказав Долгін.— Навчило, як саме маю розуміти твої дії і твою поведінку, навчило розуміти, що ти вмєєш робити кар'єру так, як мало хто вмєє.

Нерчин засмїявся. Долгін аж вихилився з крісла. Ні, це не був штучний смїх. Він бризкав іскорками з очей Нерчина і струшував його плечі!

— Чого ти прийшов сюди? Чого ви прийшли сюди? — поправився Долгін, переходячи на офіційний тон.

— А подивитися на вас. Засвідчити свою повагу завідувачу відділу. З начальством треба жити у згоді. Це ж з вашого арсеналу...

— А кажеш, що не дипломат.

Долгін вичавив з себе криву усмїшку, але слова Нерчина стерли її безслідно.

— З тобою не те що дипломатом станеш, але й конокрадом.

— Не забувай, де ти,— суворо нагадав Долгін.

— Я пам'ятаю, у кого я,— підкреслено, в тон відповів Нерчин.

Ні! Переможцем Долгін себе не відчував. Диск сонця, що стояв у небі над Деснянськом, не був німбом над його головою. Ні!

33

А місто жило. Місто дихало на повні груди, стрічало світанки дужим перегуком сирен, брязкотом перших трамваїв на стиках стареньких трамвайних колій. Місто, прокидаючись, посилало в ефір два карбованих слова:

— Говорить Київ.

І що було миліше від цих слів, повних особливої снаги, зігрітих теплом прагнень і сподівань! І ніколи вони за ці дні не губили для Євгена своєї звабної кличності, непохитної сили.

Місто жило щасливо, напружено, радісно, ступало невідгаданими шляхами, брукуючи добрими намірами працьовитого люду дорогу до виднокруга.

І він, Євген Шульга, хотіли того чи не хотіли його недруги, незалежно від їхньої волі, теж йшов тією дорогою.

Місто стрічало світанки. Оббризкані сонцем, люди виходили на його вулиці. Був серпень. Спека. Навіть вітер із Дніпра обважнів від густого духу пересмалених трав.

Надвечір місто скидалося на велетня, що розкрив могутні обійми і пригортав до своїх грудей тисячі стомлених людей.

Євген Шульга вірив цьому доброму велетню. І коли місто починало затихати, коли сонце хилилось до обрію і з Дніпра на вулиці прилітав зволожений степовик, все переінакшувалося, зафарблювалося в багрець і густу блакить, ставало таємничо-ніжним.

Євген вертався з роботи. Довго одфиркувався під душем. Але дух мастил не змивали ні мило, ні вода. Та втім, це не турбувало Євгена.

Карел Посольда давно поїхав. Два дні, які вони провели з ним у Києві, були Євгенові святом. Наче довгожданий грозовий дощ після виснажливої спеки. Нехай думки, народжені в їхніх розмовах, лишаться у серці. Не треба про них говорити. Вони робили своє, підштовхуючи Євгена, вертаючи віру в себе. А може, то не вони, а лист від Мілени?

Лист лежить у зошиті, на дні шухляди в письмовому столі, і чекає на Євгена щодня, щоночі, щохвилини. Євген вертається до нього завжди з почуттям тривоги, піби чекає лиха, наче лист може зникнути або ж очі наштовхнуться не на ті слова, які вже запам'ятав навіки.

Євген спішить у свою кімнату, одкриває стіл. Лист у зошиті. Він неквапливо розгортає його. Ось вони, короткі слова: «Ніколи, ніколи не забувала і не забуду. І чекатиму на тебе, і прийду до тебе, як тільки покличеш. І завжди з тобою. Мілена».

А поруч невелика фотокартка. На Євгена дивляться добрі очі, запитливі очі. Це очі Мілени. Це вона, Мілена Сікора. Може, і вона читає в ці хвилини його листа? Може, і вона думає про нього в цю мить?

— Як добре, що ти існуєш, Мілено! — шепоче Євген. — Як добре, що ти написала мені!

Друже Карел! Чи почуваєш ти мене серцем, думками? Ти привіз мені щастя. Хіба я не сказав тобі цього, коли ми обнялися на вокзалі? Хіба ми не поклялися знову у вічній дружбі, на вічні часи? Ми побраталися з тобою у високих Татрах, щоб ніколи не розлучатися. Смерть не розлучила нас у тому вирі, то хіба тепер?..

Старі кадровики, які пам'ятали Євгена з тих часів, коли він проходив практику на авіазаводі, прийняли його добре. А нові, малознайомі, — ті позирали підозріливо, чогось наче вчікували. Дехто, низуючи плечима, дивувався:

— Батько академік, а синок біля верстата.

— Тут щось не теє...— сказав якийсь токар Чепіжний начальникові цеху Сидору Клименкові.

— «Не теє»,— передражнив Клименко,— у людини біда, а ти «не теє»...— І коротко розповів про Євгенові прикрості. Чепіжний замовк. Зрозумів, що і до чого.

Клименко, давній знайомий Євгенів, на іменини запросив. Євген пішов. Гостей було — повний дім. Клименко підніс чарку, гості затихли.

— Ми, Клименки, споконвіку кияни. Робоча династія. Ми німцєві не піддалися, двоє братів у партизанах, а я Україну пройшов двічі, туди, на схід, і потім аж до Берліна. Ось тільки наймолодшому не пофортунило. На німецькій каторзі головою наклав. Он які ми. На таких Київ держиться. Для чого це кажу, а для того, що у декого пам'ять коротка.

— Еге ж,— озвався хтось із гостей,— коротка. Забувають.

— Отож! А я хочу, щоб не забували, якою ціною перемогу ми здобули!

— Дорого заплатили! — пролунав той самий голос.

Євген сидів напружившись. Завмираючи, билося серце. З захопленням дивився на Клименка. Суворе Клименкове обличчя проясніло.

— Ми знаємо, що таке плече друга.— Він наче звертався до Євгена.— І вміємо шанувати друзів. Пам'ятайте, дорогі гості, що ми робимо крила для людей, для добрих польотів...

— Правильно, чортяко! — схвалив сивовусий Ткаченко, якого на заводі називали живою біографією робітничого класу.

— Так вип'ємо за дружбу!

— За тебе, Клименко Сидоре Сидоровичу. Ти ж іменник, та й тост виголосив добрий... Пам'ятний тост!

Ткаченко пішов з чаркою у руці до господаря...

Господиня пригощала Євгена. В цьому все приваблювало Домну Семенівну.

Степан Грушко взявся за акордеон. Гості співали фронтові пісні. Євген засумував. Подумав: «Якби почула Мілена!» Але Мілена далеко. А проте як добре, що вона не забула! У серце владно увіходить передчуття чогось незмінно ясного, яке чекає на нього. Хоч воно десь за видноколом, але це так— воно існує. В цьому Євген певний.

А потім у садочку Клименко, стиснувши йому лікоть, казав:

— Ти на нас розраховуй. Ми міцні. Наша робоча династія могутня. Про тебе один йолоп з відділу кадрів плескав: «Він,— мовляв,— у американців у таборі був, десь у Німеччині вештався...» А мені і всім нам наплювати на цих плескунів. Ти капітан, а я лейтенант. І я міг в полоні опинитися... Хіба не

розумію? Одним словом, не думай, що я напідпитку і верзу нісенітницю. Завтра вранці те саме скажу. Ти на нас будь в надії. Ми комуністи. Розумієш? Клименки комуністи! Головний конструктор у нас людина-кремінь. З нашої породи. Факт! І все. Крапка. Ще по чарці, за погибель плескунів. Га?

Через кілька днів, під час обіду у заводській їдальні, Клименко, стримуючи свій басок, відкопильюючи коротко підстрижені вуса, заговорив:

— Те, що дома говорив тобі, лишається в силі. У нас, Клименків, двох правд немає. Скажу тобі, брате, чутка є, що будуть випробовувати нові літаки, випробувачів мало, отож тобі саме іти до головного конструктора і проситися...

— А кадровики? — спитав Євген.

— Думаєш, відведуть твою особу?

— Певний.

— А чого ти такий в усьому певний? — розгнівався Клименко.— Ти мене послухай... У нас вже розмова була. Ясно?

...Підійшов до столу верткий Чиж, складальник з цеху автоматів, постійний дописувач заводської газети і незмінний читець резолюцій на всіх зборах.

— Привіт, резолюціонер,— не без уїдливості привітав його Клименко, розгладжуючи вуса, обриваючи розмову з Євгеном.

Виходило, при Чижі не хотів говорити. Виходило, не вірить йому. А може, інше, не хоче, щоб знали, що Євгенові радить?

— Ти як думаєш, Мілено?

Що могла відповісти фотокартка? Але на диво Євген почув її відповідь. Мілена поділяла думку Клименка. «Мабуть, він тобі сподобається, Мілено».— «А так,— погодилася Мілена.— Я певна. І Карелові. І йому». Мілена посміхалася зчливо, тривожно.

— З ким це ти?

На порозі стояла Надія Яківна.

Євген не розгубився.

— З Міленою, мамо. Познайомся.— І дав матері у руки фотокартку та листа.

Довго, Євгенові здалося, що дуже довго мати мовчки і неприязно роздивлялася Мілену. Зітхаючи, вона читала листа і раптом заплакала.

— А це вже ні до чого, заспокойся,— мовив Євген, обнімаючи матерні плечі і пригортаючи її до себе. Він всадовив її на канапу, сів поруч. Затих. Чекав. А чого чекати?

— Мамо,— тільки міг сказати, бо у самого перехопило дух, і почув у відповідь:

— Ох, синку, вона ж далеко від нас...

Як багато важило те «від нас».

— Вона з нами, адже правда, мамо?

— Не знаю.

Євген допитливо заглянув матері в очі. Що в них? Незгода, осуд? Ні! Материні очі світилися добрістю і смутком. Він заспокоївся і міцно поцілував матір у скроню.

— Вона буде з нами. Я вірю.

Мати промовчала. Трохи згодом, коли Євген сховав лист і фотокартку у шухляду, Надія Яківна порадила:

— Покажи батькові.

Євген промовчав. Мати стурбовано сказала:

— Непокійть мене батько наш. Останнім часом зажурений дуже, хапається за серце. Професор Скуйбіда наполягає, щоб зробив аналізи, радить неодмінно лягти у лікарню на обстеження, говорить мені все натяками... Може, ти йому подзвониш? Адже тато слухати не хоче. Куди заведуть нас оті атоми?

Євген засміявся.

— Добре, що не чув батько, бо мав би причіпку для жартів...

— Ні, не до жарту мені, сину!

Смуток у голосі матері стер сміх з уст, стиснув серце Євгенові. Не до жартів було і Євгенові. Хіба, справді, батькові було легко? Старший Шульга теж знав, як полюбляв колись говорити дід-лісничий, чого вартий ківш лиха. А тепер те лихо треба міряти кілограмами, а то й на тонни лічити. Він поговорить і з лікарями, і з татом. Нехай мама заспокоїться. Він так і скаже батькові:

— Товаришу Шульга-старший! Хіба не ви мене вчили, що перед новим стрибком треба конче перепочити? А от ви, товаришу Шульга-старший, вже зробили чотири стрибки за кілька місяців, пірнали у хащі невідомого і не відпочивали ні разу. Так і скажу йому, мамо.

— Скажеш,— повірила Надія Яківна.— А що з того вийде?

— Мабуть, нічого,— визнав Євген.

— За кілька днів перед від'їздом він дуже хвилювався... І твої справи йому теж спокою не дають...

— Я йому говорив, мамо,— Євген одхилився на спинку канапи, одстороняючись від матері. Вона торкнула теплими, ніжними пальцями його чоло.

— Не гнівайся. З татом заговориш — він хмурніє, з тобою

по ширості — ти їжачишся. Що ж маю робити? В собі таїти свій неспокій? З стінами розмовляти?

— Не треба, мамо,— попросив Євген,— навіщо ж ти так? Хіба ти не бачиш?

— Бачу і розумію, Женю. Але від того нам з тобою не легше. Послухав би нас. Перед тобою життя. Йшов би вчитися у політехнічний. А на думці у тебе — тільки небо...

— Хочеш приземлити мене навечно? — Євгенові уста сіпалися, брови зійшлися на переніссі.— А я ще не здався. Я кому-ніст, мамо, хоч тимчасово без партквитка у кишені, але я його матиму. Повір мені. І не треба про це говорити. Мені на заводі добре. Чи ти соромишся, що твій син, син академіка Шульги, стоїть біля верстата? Це не схоже на тебе, мамо.

— Добре, що ти це розумієш. А то вилаяла б тебе. Я інше маю на оці. Звівся ти нінащо, синку. Тільки материні очі це можуть бачити. Подивися на свої кучері у дзеркало.

— Бачив, мамо. Дивився. І не жахався. Сивизна — не сором, а ознака мудрості.

— А синці під очима, а твоє усамотнення, а те, що тікаєш від людей?

— Я цілий день серед людей. Я завжди з ними, коли навіть лишаюся сам-один в оцих стінах, я не забуваю їх, бо я ж людина, мамо! Чого ж ти хочеш од мене?

Голос Євгенів зірвався, затремтіли руки на колінах, стислися в кулаки, здолав у собі невиправдане бажання висловити свій одчай, бо розумів, що не матері треба це говорити, не їй, що ночами не спить, чатує біля дверей його кімнати, навшпиньках підходить до канапи, прислухається до його дихання, а він удає, що спить, міцно стуливши повіки, намагається дихати рівно і так, мабуть, обдурює матір. Чому ж він закричав? Яке він має право? Але хто краще матері зрозуміє його крик?

34

Вулиця стріла Євгена лементом і сміхом гурту молодиків, що вихвалялися своїми спортивними звитягами, і він якусь мить дивився заздрісно їм услід, подумавши, що час його спортивних захоплень, мабуть, нескоро повернеться.

Треба було вирішувати, куди йти. Додому не хотілося. В кіно?.. І це не вабило. Він стовбичив посеред тротуару, немов вирішуючи важке завдання — куди подітися, і пішоходи обминали його, заклопотані своїм.

«Самотність — це не краще в житті людини», — подумав Євген, спускаючись крутою вулицею.

Може, мати справді каже слухні речі. Та хоч куди б він пішов, хоч з ким би розмовляв, мозок точила одна й та ж думка: «Коли ж усе зміниться? Коли мені повірять?»

А може, ніколи.

Перехопило дух. Ударило в саме серце холодним і безжальним лезом образи.

Пливли в тумані перед очима обриси будинків, обличчя людей. Він спинився. На мить заплющив очі, умовляючи себе, що коли розплющить їх, все навколо стане ясним і добрим.

І коли вже ступав Хрещатиком, долаючи розпач, поступово осягав надію, без якої життя ставало нікчемним і безвартним.

Отак, заглиблений у свої турботи, він і не помітив, як опинився на бульварі Шевченка.

Ботанічний сад вабив, як оазис у пустелі. Євген заквапився, ніби знав, що десь у густій алеї, на лавочці, на нього чекала Мілена. А що, коли б так? Серце тривожно тенькнуло, завмерло і знов частіше застукало у грудях, наче вибивало йому одному відомою абеткою по незримих проводах туди, у Прагу, на Водічкову вулицю Мілені Сікорі, його ніжність, його прагнення...

Не так легко було розшукати вільне місце ввечері у Ботанічному. Довелося примоститися на краю лавочки, на якій, міцно взявшись за руки, наче їх щохвилини могли розлучити, сиділи хлопець і дівчина. Змірявши невдоволеними поглядами Євгена, коли він, стомлений, захопив з десятка два сантиметрів території, яка, мабуть, за непорушними переконаннями молодиків, належала виключно їм і тільки їм, вони ще ближче притулилися одне до одного.

Євген думав про Мілену. «І завжди з тобою», — писала вона. І зараз вона мусить бути поруч, отут, на цій лавочці. Якусь часинку Євген навіть відчував тепло її плеча, як тоді на плато серед шпичастих Татрів, біля кулемета... То все давне.

День нинішній, а найбільше прийдешній, повинен все розв'язати.

Євген глянув у алею саду, яка, вигинаючись горбом, повнилась людьми, і раптом подумав, що кожний має свій клопіт, свої невдачі і своє щастя. І у кожного в серці неодмінно щось своє, нікому не звірене, не висловлене.

«Складність чатує на людину скрізь. А чого ж я хотів?» Поставивши собі це запитання, Євген трохи розгубився. Вперше за ці місяці після повернення він спитав себе отак відверто і одразу, злостиво знуцаючись зі своїх сподівань, сказав собі:

«Квітів, рукостискань, оплесків, інтерв'ю у газетах, портретів на стендах біля «Динамо»... Невже на це сподівався я?»

«Хіба ж ти не переможець? — запитував той самий підступно-причепливий голос. — Хіба ти не йшов у битву зі словами на устах: «За Вітчизну! Вперед!» Хіба ти не плюнув у очі гестапівському катові? Хіба не ти тричі тікав з таборів і в'язниць? Хіба не ти лишився нескореним?»

— Я,— тихо відповів Євген.— А хто ж? Звичайно, я.

Поруч засовгались. Євген, наче вертаючись здалеку, здивовано глянув навколо. Сусіди на лавочці занепокоєно позирали на нього.

— Вам, може, недобре? — спитала дівчина, ухопившись міцніше за лікоть свого друга.

— Ні. Просто приверзлося. Вибачайте.

Євген зніяковів. От до чого дійшло.

— Вибачайте,— мовив він удруге, наче чимсь завинив перед молодиками, а вони похапцем підвелися і пішли геть, крадькома озираючись.

«Людей лякаю»,— сумовито докорив собі Євген. Але, невідомо чому, саме в цю мить йому ніби полегшало. Ще не народилось рішення, не виникла бодай одна заспокійлива відповідь на численні запитання, які невтамованим боєм ятрили йому душу, а він відчув у собі приплив сили.

— Сьогодні ж уночі напишу у Москву. Мене повинні поновити в партії. Напишу йому. У власні руки. Так і вкажу на конверті. Тільки особисто.

В якусь частку хвилини Євген побачив свій лист у суворох руках, які на мить одірвалися від керма держави, щоб доторкнутися до рани у серці Євгена і одразу загоїти її тим хвилиним дотиком.

Євген міцно склепив повіки, затаїв віддих, щоб це видіння якомога довше вабило своєю рятівною силою.

Отак, мабуть, той, що потопав в океані, бачить десь на гребені дев'ятого валу хисткий обрис рятівного кола...

В заяві напередодні битви він писав: «Хочу вмерти комуністом». А тепер він хоче жити комуністом! Чому ж це не розуміють ні Ратушний, ні інші? Неправда! Клименко розуміє. Клименко навіть каже:

— Ти просто давай нову заяву. Я за тебе ручуся. Хоча скажуть — мало знаю. А хіба у тебе інших комуністів, що знають тебе, кілька років, нема? Товаришів по зброї? Лютчиків?

Не хотілося розповідати свою кривду. І от один із тих, що знав його добре, у відповідь на лист так і написав: «Не бачи-

лися ми з тобою після того, як ти попав у полон. А що там сталося з тобою далі, не знаю. Розумієш?..»

Він написав йому: «Не розумію». І викреслив з пам'яті оцю забудькувату, якщо не гірше, людину.

Євген міцно стис шелепи. Здавалося, що шкіра на вилицях от-от лусне. Він відчув, як м'язи наливаються пружністю і поступово стукіт серця стихає, стає рівніший. Цієї хвилини невідомо чому навіть для себе самого він зрозумів, що найбільш рятівним стане йому не копірвання у своїх злигоднях і турботах, а терпіння. Воно допоможе вистояти. Лише воно. І Міленка наче опинилася в цю мить поруч, сказала йому самими устами: «Тільки так, Єно!»

І він уже розумів і знав, що тільки так. Але чи витримаю, чи не схиблю? То найлегше було б — збитись на манівці. Але він знав, що треба робити, щоб вистояти. Стиснути найперше серце своє у кулаці. Міцно. І так тримати. Дихати рівно і глибоко. Дивитися перед собою гостро і пильнувати, що діється на флангах. Та й потилицею відчувати кожен шерех. Що ж, це фронт!

«Що я, в окопах? Не питай дурниць, Євгене Шульга».

Ці слова набирали чинності наказу. Він сам наказував своїм почуттям, своєму серцеві. Це був наказ вистояти. Бо вистояти — означало жити! А він хоче жити, а не животити. Дарма, що сьогодні такий заплутаний вечір, дарма, що він кілька годин тому наговорив прикрого матері... Він прийде додому і скаже... Але ж не треба наперед.

Євген іде Хрещатиком.

Згадався інший вечір. Він не згасає у пам'яті. Того вечора Хрещатик був цвинтарем. З кожного завулка рвалося повне ненависті і переляку: «Хальт!» Цього не закреслити. Звідцїля він вирушив до дядечка. А той? І цього не забути. Як і не забути очі батькові, коли він розповів про ту зустріч з дядечком. З осудом думав Євген про людей, що прагнуть якнайшвидше забути минуле. Наче минуле для них тільки слід олівця, який зітреш гумкою, і всьому страшному, що було, кінець.

Новий Хрещатик — у риштованнях, у вогнях, зі стрілами будівельних кранів, на яких сріблиться сяйво місяця. Спека відступила на далекий обрій, де за Дніпром допалахкує чорновогниста смуга і звідки лине прохолода.

Замислено ступає Євген тротуаром, обережно обминаючи зустрічних. Йому є про що думати. Лист — це перше. Це ще сьогодні вночі. А потім розмова з головним конструктором. А може, не прийме? Та ні. Тут ще надія на прізвище. Євген впіймав себе на тому, що вперше став покладати надію на

прізвище... А чи ж повинен він соромитися його? Думка про те, що у нього обмаль часу для «самокопирсання», урвала його вагання. Не на жарт вирішив він вистояти. От тоді все буде інакше. І Мілена буде поруч. Блискавичний біль збив з кроку. Але тільки так і не інакше.

І матері, яка відчинила двері, він сказав:
— Все буде добре, мамо!

35

«Стоп, Максиме Нерчин! Що скоїлось із тобою? Невже ти зачерствів? Сухар, та й годі!» Так і сказав би, мабуть, Максимові Хома Передерій, скажімо, ще рік-півтора тому. Але не тепер! Адже настав час і Хоми. Дотепи і бездумні жарти залишались позаду, за незримою смугою юнацтва.

Молодість уже не схожа була на юність. Вона ступала іншими стежками, і всі вони виводили на дорогу, ще ніким не бруковану. Отже, трощити каміння та вимощувати її доводилося самому.

На дотепях, хоч які б вони були вдалі, далеко не поїдеш... Це ще любив приказувати Марко Грицишин. З того часу, як він поїхав до Києва, а ще певніше, коли скоїлась оця історія з Катериною, шеф, себто доктор Нерчин, замість того щоб стати трохи балакучішим, навпаки, замкнувся в собі. Він навіть не припускав жартів, коли Хома часом, щоб розворушити його, брався за стару, випробовану зброю.

Тепер, після кількох років праці поруч з Нерчиним, Хома Передерій знав досконало: атом жартів не визнає. Третій місяць лежав у лікарні в Москві Сиволап, який дозволив собі запанібрата повестися з примхливим атомом. Розщеплене ядро не визнавало панібратства.

До подібного висновку Хома Передерій дійшов самотужки. В селищі під Деснянськом Передерієві подобалося все. Він з перших днів називав його містом Х.

— Стривайте,— обіцяв Хома,— незабаром тут виросте таке місто, що ого-го! Найновочасніші споруди, хмарочоси, витвори людського генія звеличать оцей, мало кому відомий клапоть деснянської землі.

Передерій не приховував свого бажання покласти у фундамент цеглину власного виробу. А що? Хіба вже він такий невіглас? Ні! Хома Передерій ще себе покаже.

— Стривайте! Спритність не завжди добрий спільник,— охолоджував запал Хоми Нерчин.

Зачерствів! Ясна річ! Сумнівів не могло бути. Але саме оцей сухар зробив стрибок у невідоме, заглянув в отой химерно-хтивий мікросвіт, прагнув будь-якою ціною завоювати у ньому плацдарм і тепер, зціпивши зуби, не відступає.

З ким був Хома? Подібне запитання ще місяць тому не мало сенсу. Але коли в місті з'явився академік Шульга із синклітом своїх помічників, серед яких були Катерина та Грицишин та ще мрійно-обережний Аркаша Аксельрод, Хомі треба було уточнити свої позиції.

Вперше за останній час він упевнився, що йому це треба негайно зробити. Що ж було раніше? А раніше він, Хома Передерій, обстоював думки, висловлені чи припущені Нерчиним, виконував його завдання, щиро вважаючи їх власними, і огризався несамовито, коли хтось брав припущення Нерчина під сумнів.

Хома був вірним зброєносцем. Недаремно, мабуть, обвішаний окулярами, Міклашевич називав Хому Санчо-Пансою. Виходило, що він Нерчина, мабуть, вважав Дон-Кіхотом... Це вже було занадто зухвало. І Хома кинувся у бій.

Після того, як на вченій раді він виступив з гарячою промовою на захист нової установки, яку пропонував Нерчин, він чекав від нього саме вдячності. А Нерчин після засідання, коли вони запивали гіркоту критики солодким вишневим компотом у їдальні, сказав Хомі:

— Ти б все-таки подумав перед тим, ніж виступати. Кого ти захищав?

— Тебе! — гаряче і ображено відповів Хома.

— Мене? — здивовано перепитав Нерчин.— Від кого і навіщо? Ти мав захищати нашу установку, у якій розігнана до колосальної швидкості частка, подібно снарядові, б'є у рухому мішень. Ти говорив про мене, а треба було свій запал віддати іншому... Та й взагалі в останній час ти справді думаєш про інше...

«Невже Нерчин натякав? — Хома почервонів.— Адже конспірація дотримується неухильно. Невже Максим уже знає про появу «ангела» з блакитними, як і належить небесному створінню, очима і білявою зачіскою з прозаїчною назвою «кінський хвіст»...

— Якби ти не тікав одразу після п'ятої з лабораторії,— жорстко сказав Нерчин,— ти був би не такий пишномовний, але значно точніший. Я тобі давно казав, Хомцю,— з нотками щирості і в той же час докірливості у голосі сказав Максим,— давно тобі доводив, що наука не визнає зрад хоч на хвилину...

— Як і поезія...— Хома вже приготувався виголосити з

приводу Максимового зауваження свою теорію, але вчасно за-
мовк. Хто-хто, а він не мав права виголошувати трактати на
цю тему.

Хома сидів знітившись, опустивши голову, і солодкий компот
видався йому терпким.

«Знає,— вирішив Хома.— Все знає».

Але насправді Нерчин не знав того, з чим таївся від нього
Хома.

Нерчин просто хотів, щоб Передерій захищав не його осо-
бисто, а їхню працю, установку, яку дехто в інституті вважав
малоперспективною. Оцю саму установку з зустрічними пучка-
ми, яку визнав тільки наполовину академік Шульга. Вона на-
роджувалася в муках, і Хома, катзна з яких міркувань, на
вченій раді зопалу охрестив її «Нерчин-І».

Ніхто не усміхнувся і не обурився. Легковажність Передерія
тільки могла дивувати. До перебільшень в промовах Хоми
звикли. А Нерчин чекав саме сміху. Ніхто навіть скептично не
покивав головою, ніхто не ворухнувся.

Максим Нерчин налив з пляшки боржому у склянку і подав
Хомі, приказуючи:

— Освіжіться, товаришу Передерій.

І тоді професор Ярмола засміявся, наче Нерчин полегшив
всім ніяковість.

Круглий стіл у залі, де точилися битви, той самий великий,
добре відполірований стіл, на який слова правди повинні ляга-
ти важкими брилами, який завжди був ареною змагань, в ті
хвилини став для Нерчина замінованим полем.

В центрі сидів академік Шульга. Обіруч — його помічники.
Раз від разу різким рухом голови відкидала непокірні кучері
Золотаренко, покручуючи олівець між пальцями. Грицишин за-
глибився очима у чисту сторінку блокнота, наче тільки йому
відомі були незримі формули, написані на ній. Професор Яр-
мола, посопуючи, копилів губи. Душила клята астма. Дві таб-
летки ефедрину, які він проковтнув, ніяк не діяли. Але треба
було сидіти. Треба було докопуватись, у чому хиба.

Федір Архипович не відривав очей від таблиці, на якій крей-
дою за десять хвилин до початку засідання Нерчин виписав
формулу, на яку покладав надії, як на кмітливого розвідника,
що вийшов на пошук ворога з переконанням, що той візьме
«язика».

А тепер, допиваючи компот у невеличкому залі інститутської їдальні, Максим Нерчин думав саме про ті хвилини, повні напруження і, звичайно, тривоги, які панували за круглим столом.

У Хоми на мислі був «ангел». Хоч він і розумів, що це повна і нічим не виправдана зрада, але не в силі був відштовхнути від себе звабне видіння.

Тільки коли, відповідно до євангельських забобонів, ангели — це безтілесні створіння і харчуються райськими плодами, його «ангел» був веселою дівчиною зі звичайним ім'ям Параска.

Ім'я це надмірно поширене у селі Коржичі, звідки, закінчивши десятирічку, з'явився у Деснянську «ангел». Параска вимагала, щоб Хома називав її Пасею, а його вона нарекла Хом. Так було, на її переконання, сучасніше. Хом — нехай буде так, але від випадкової зміни однієї літери в середині слова... Пася не зважила на жарт.

— Хом романтичніше і, головне, сучасно.

Наче Передерій був консерватор?! Очі Пасі варті були щось більшого, ніж потворна зміна доброго імені...

А от Нерчин не повинен знати про «ангела»! І все ж, наперекір своєму переконанню, Хома виклав все зразу. Притишивши голос, звіряючи свою таємницю, потирав од хвилювання руки, уникав насмішкуватого погляду Нерчина, який здивовано і підкреслено уважно сприймав сповідь Хоми.

Одну мить Нерчин готовий був засміятися. Але вчасно стримався, згадавши, що колись над Дніпром він теж звів Хоми свою таємницю, пов'язану з ім'ям Катерини. Хома називав дівчинку з дивним ім'ям Пася «ангелом». Нерчин не міг пригадати її обличчя, хоча Хома гаряче запевняв його, що воно неповторне і що в лабораторії кращих нема та й не буде... Одне слово, Хома пірнув у коловерть, і вона крутила його шалено, і, можливо, саме зараз слушно кинути йому весло, щоб він ухопився за нього... А може, вже пізно? «Може, і мені не треба було виборсуватися з коловерті? А хіба вона мене закручувала?» Максим Нерчин тепер уже сам не знав, що було колись. Він просто не хотів думати про минуле. Тепер він увесь мусить бути в тому, що є, і воно виведе його на дорогу до того, що станеться.

В ці хвилини Максим уже був далекий від розповіді Хоми, від щирих зізнань, він був у невеличкому залі, де стояла в чеканні його установка.

Хома вихваляв свого «ангела» і пояснював причину своєї незібраності. Хома клявся, що він збере всю волю, всі сили в один кулак, він впорається з тим, що заважає, адже кохання ніколи не було завадою на шляху подвижників науки.

Достеменно відомо, що навіть у Джордано Бруно була своя Офелія. А Копернік, та що Копернік, візьмемо ближчий приклад. Менделєєв любив лірику, той самий Менделєєв, що визначив, у якій клітинці знаменитої таблиці стоятиме уран, захоплювався Блоком, а Ейнштейн, відомий світові як однолюб, аматор скрипки.

Максим Нерчин вже не слухав Хому. Він впевнено ступав через плетиво строкатих доказів і все бачив перед собою мінливу зірочку, яка то засвічувалася, то гасла.

Тепер у його мозкові блискавка стрибка у невідоме викрешувала одні і ті ж слова: «Антиречовина, антиматерія, антисвітти...» Він, Нерчин, твердо вірив, що незабаром оті дивні слова ввійдуть у вжиток, як вода, хліб, сіль...

Це було як пошук на невідомій мінованій території, де за вміло спорудженими вогневими точками ховався ворог.

...Сантиметр за сантиметром, повзок за повзком, не дихаючи, втискуватись усім тілом у землю, а коли треба, то стрибнути в темні ночі, нечутно, швидко, блискавично, стрілою, пущеною з лука, а найкраще зі швидкістю проміння світла... Так, так! Саме зі швидкістю, яка перевищує швидкість проміння світла. Що не кажи, а він завоював плацдарм! Нерчин глянув на Хому стривоженими очима, і той відніс цю тривогу до себе, як вияв дружнього співчуття.

— Спасибі тобі, Максиме. Спасибі! Ти дав мені змогу дещо зрозуміти. І ти схвалюєш? Ти вважаєш мій вибір добрим?

— Я? Про що ти?

Хома падав з небес карколомно. Він просто падав на звичайний стілець їдальні, і перед ним стояла та ж сама склянка недопитого вишневого компоту.

Виходить, Нерчин не слухав. Він не тільки не схвалював, він лишався байдужим. Стерпіти таку образу було б напрочуд нікчемним скоренням власної волі на угоду Нерчину.

Хома хотів боронити своє право на особисте щастя.

— Ти думаєш тільки про себе,— несміливо, але досить вперто почав він, чекаючи вибуху гніву. Але Нерчин просто відкинув його звинувачення.

— Я думаю про нашу роботу. Нашу! Чи ти спроможний це зрозуміти?

Якусь часинку Нерчин уважно розглядав Хому, ніби хотів упевнитись, чи той взагалі здатний щось розуміти.

— Я думаю, що атом повинен бути трударем, і тільки трударем. Я думаю, що ми повинні рватися в антисвіт і боронити ядро атома від ворожих рук. Я думаю, Хома, про мир. І ніхто не може примусити мене не думати про те, що була страхітна війна і що існують сили, які готові штовхнути людство у ще страхітнішу. І ми повинні допомогти людям усвідомити, що від атомного ядра треба чекати щастя, а не потворної смерті. Я думаю про Сиволапа, який гине як герой...

— Невже не видряпається? — спитав злякано Хома.

— Ні! Жаль. Але ні! Він був розвідником і підірвався на міні...

— Він міг бути обережніший,— спробував зауважити Хома.

— Це припущення. А коли ідеш у наступ, обережність не завжди добрий спільник.

— Ти казав не так, коли це сталося.

— Я пам'ятаю, що я казав. Але існують речі поза владою слів. Це поклик серця. Хіба ж Сиволап не знав, на що напорвся, коли відкрив люк? Але він хотів вловити існування блиску частки, яка мчала через магнітне поле. І він упав. Але хіба це нас може спинити? Мене? Тебе?

Хома відчув, як обличчя «ангела» з зачіскою «кінський хвіст» блякне і стає невизначним.

— Ти повинен вибирати...

Виходить, Максим усе чув, коли каже так.

— Ти повинен вибирати,— вперто повторив Нерчин,— ключ до скрині Пандори можуть тримати тільки мужні руки, міцні руки, якими керує ясний розум. У Каті такі руки.— Хома здивовано глянув на Нерчина. Той витримав його погляд і спокійно пояснив: — На це ім'я ніхто не накладав табу. Воно існує, живе, належачи дівчині, яку можна кохати і поважати і якій можна вірити в бою, з якою можна йти на пошук...

— І ти це говориш після того...

— Після чого? Після того, як вона виступила проти. Після того, як вона мужньо стояла на захисті своїх переконань. Це промовляє на її користь. Але я не відступлю, Хома. Мене просто захоплює її мужність. А чому ти не з нею? — спитав раптом Нерчин.— Чому ти лишився тут?

Запитання було нежданим. Хома розгублено закліпав очима.

— Що це — допит?

— Просто цікавість. Хіба я не маю права?

— Ти науковий керівник інституту,— ображено одбився Хома,— ти маєш усі права.

— А як товариш,— докопувався Нерчин,— хіба, як товариш, я не маю права знати?

— Я лишився тут,— зло заговорив Хома,— бо я вірю в твою установку. І не мороч мені голову словом «наша». Вона твоя. Хто цього не бачить? І я твій помічник, і тільки. Але я радий бути у тебе помічником. Я давно вже не «балакун Хомцьо», як мене часом поза очі називали недруги у інституті. Я фізик. І це багато важить для життя. Хіба не так? Я вчуся у тебе нехтувати особистим щастям задля здійснення свого наміру. Я б сказав точніше, наукового подвигу. Але ти заперечиш це і скажеш, що мої слова пишномовні.

Нерчин широко розкритими очима дивився на Хому. Ніколи він не бачив його таким.

— Коли ти вперше з'явився в кімнаті гуртожитку, я зрозумів, що ми будемо разом. Я заздрих тобі. Так, не дивуйся. Заздрих, що ти був на війні. Що ти офіцер. Що у тебе ордени і медалі. Що ти комуніст. Що ти знаєш, чого прагнеш. І нарешті, заздрих, що ти любиш Катерину і вона любить тебе.

— Стривай.

— Не спиняй мене,— закричав Хома,— не спиняй. Дай сказати.

Офіціантка, що забирала посуд, тільки повела оком в їхній бік. Вона давно звикла до примхливих і дивакуватих відвідувачів їдальні: То вони надмірно гомоніли, то мовчки ковтали страви, втупившись очима в стіну, намагалися борщ їсти виделкою, а котлети ложкою... А одного разу Нерчин (їюго вже добре знала Люда) прибіг, як навіжений, за паперовою серветкою, на якій олівцем записав якісь стовпчики чисел.

Після цього випадку завідувачка їдальні Зінаїда Лаврінівна, вона ж і шеф, яка любила, щоб її називали саме так, почувши, що поза очі співробітники так величають Нерчина, наказала Люді та її змінній, Наталці:

— Всі папірці, які залишаються на столиках, де викидати. Все здавати мені. За ними можуть прибігти наші вчені... Ясно?

Це було надто ясно. Люда хмикнула. А Наталка, сплеснувши руками, недоумкувато верескнула:

— А може, то любовні записочки. Призначають побачення. Га?

— Що у кого на думці,— похитала головою Зінаїда Лаврінівна і пішла у свою «лабораторію», як відвідувачі називали кухню, похитуючи високим білосніжним ковпаком, що височів короною на пишних косах, викладених вузлом.

...Хома перевів віддих і кинувся у потік суперечки зі сміливістю, що могла викликати тільки подив.

— Але ти і Катерина самі розчавили своє щастя. А я не хочу! Я буду пильнувати, і воно мені допоможе в роботі. Чуєш? Тільки допоможе.

— Не зараз. Не тепер,— рішуче заперечив Максим.— Я хочу одного — ключі до скрині Пандори повинні бути тільки в чесних руках. І ми не маємо права зволікати. Ми повинні рватися вперед і тільки вперед. Зволікання подібне до смерті.

— Я з тобою до кінця.

— Хомцю, я тисну твою руку.

— Мужню.

— Ще не знаю,— завагався Максим.

— Я не доказав, чому я з тобою... Але я трохи заплутався, Максиме. І ти мені допоможи. Може, справді вони мають рацію? Може, завчасно ми кинулися в атаку?

Хома чекав вибуху гніву. Але Нерчин тільки покрутив головою.

— Ні, друже. Ми вирвалися вперед, і декому це не подобається, а дехто дотримується принципу обережності: сім разів, мовляв, одміряй, а тоді відріж, а дехто, справді, не вірить нам, у декого інший підхід до вирішення проблеми, яка мучить нас.

— Все так складно,— скаржно вихопилося у Хоми.

— Не шукай простого. В складності вся привабливість шукань. А щодо Катерини, друже мій,— неждано сказав Нерчин,— то не квапся ставити на нас крапку. Все ще попереду,— процідив крізь зуби Нерчин. Втім, в душі у нього такої певності не було. Можливо, Хома має рацію, коли запевняє, що він і Катерина самі знищили свої почуття, але погодитися з цим — означало б відкинути всяку надію. А він не хотів її позбутися.

Розмова з Хомою схожа була на дощ після цілоденної спеки. Це для Нерчина.

Хома ж від цієї розмови не полегшало. Навпаки, все переплуталося і ускладнилося. Про кіно, яке обіцяно Пасі, нічого і думати. Треба було б попередити Пасю. Але Хома вже бачив перед собою її невдоволене таким повідомленням обличчя і постановив на побачення просто не з'явитись. Нехай йому буде гірше. А кому краще? Нерчину хіба?!

Ні! Нерчину теж було не солодко.

Федір Архипович Шульга сидів на лавочці біля приміщення головної лабораторії і дивився на фонтан, заглибившись у свої думи.

Нерчин, вийшовши з їдальні, одразу ж побачив Шульгу. Можна було б пройти до лабораторії й іншою дорогою, але це скидалося на бажання ухилитися від зустрічі. Для цього причин не було. Принаймні вагомих, крім пощербленого самолюбства. Це визнав Максим і рішуче попростував до Шульги.

Хома з вікна своєї кімнати бачив, як Нерчин підійшов до Федора Архиповича і сів поруч. Про що вони говорять, важко догадатися, але те, що академік реготав, добре було видно Хомі.

— Я, знаєте, про що бідкаюсь, докторе Нерчин? — сказав Шульга.— Забарилися наші вчені з тим, щоб підживити підтоптані серця людей. Ох, і забарилися.

Федір Архипович засміявся. Голосно, розкотисто, так, як тільки він один міг сміятися. Сміх Шульги наче вертав Максиму його зичливість.

— А чи замислювалися ви над тим,— спитав, раптово посуворівши, Шульга,— для чого у цьому відлюдному місці виникли оці чудесні споруди? Я сиджу і переймаюсь вдячністю до людей, які не пошкодували ні коштів, ні сил, щоб дати нам у руки такі скарби. І нам треба сплатити рахунок. Я думаю про це завжди. Гріх про це забувати.

— Я пам'ятаю, Федоре Архиповичу.

— Вірю вам, Нерчин.

Ці слова вертали Максиму щось особливо значне, яке ще кілька хвилин тому вважалося загубленим.

— Дякую,— коротко і щиро відказав він. І Шульга схвально кивнув головою.

В ті короткі хвилини, коли тривало мовчання, повітря сповнював плюскіт струменів фонтана і безнастанне, працювате постукування вгорі, де на вершечку сосни трудився вперто дятел.

— Ваша частка («Виходить, Шульга вірить в її існування»,— майнуло в голові Максима) справді жила мізерно мало. Це ви добре сказали самі. І це вже дає підстави вашим опонентам поставити під сумнів її існування. Чи ж нема тут помилки? Але я думаю про інше, Нерчин. Адже однієї секунди достатньо, щоб натиснути кнопку, і тоді увесь світ, все — шкереберть...— Шульга, протестуючи, підняв руку.— Ні, Нерчин! Ми не можемо цього допустити. У мене всі ці роки таке відчуття, що ми відповідальні перед людством. Я часто думаю про наших колег за океаном... Дехто з них співробітничав зі смертю, коли всім нам треба співробітничати з життям.

В словах Федора Архиповича Нерчин вловив і гордість, і турботу, і біль, і тривогу. Він наче знову сидів у аудиторії, і на

кафедрі стояв Шульга і звіряв десяткам своїх учнів свої найпотаємніші думки та прагнення.

— Все ускладнене, Максиме,— з неприхованим болем заговорив по недовгій паузі Шульга,— надто багато ускладнень, яких не повинно було бути. Міг би вам розказати про свої справи... Але не треба. Мабуть, старію катастрофічно. Мабуть, справді склероз.

Шульга сміхом хотів приховати свій неспокій, але сміх був невеселий.

— Ми ще позмагаємось, докторе Нерчин, ми ще засукаємо рукави... А Катерина Золотаренко має голову на плечах,— неждано сказав Шульга, поклавши руку на плече Нерчину.— Ви подумайте про це, Нерчин,— загадково порадив Федір Архипович.— І я, Нерчин, дуже хочу, щоб ви придивилися до себе збоку... Уважно придивилися. От чого я хочу. Вам дано багато.

Максим занепокоєно мовчав.

— Можете мені не відповідати.

Шульга дивився на струмені фонтана, і здавалося, що ніщо більше не цікавить його в ці хвилини. А проте всі думки його були про Нерчина. Він покладав надії саме на нього, коли відкався, що, мовляв, ми ідемо і віддаємо свої справи в інші руки... У Нерчина руки були вправні і гарячі, може, занадто покvapливі руки видавали його надмірну гарячковість. А треба було більше обережності, рівноваги... А втім, багато чого треба людині, яка наважилася заглибитися в серце атома, у його ядро.

Звичайно, не могло бути сумнівів, що Максим Нерчин це розуміє. Хіба ж не він у стислий час пройшов важку дорогу дослідника і не злякався, не спинився перед нерозгаданими таємницями. Ні, він був обережний, коли йшлося про те, в чому не мав певності. Це забрати у Нерчина — гріх!

Федір Архипович думав про його майбутнє і найменше хотів, щоб Нерчин це почув з його уст. Краще нехай сам догадується, сам дійде. Але в нинішній роботі Нерчина існують вразливі місця, які ставлять під сумнів її реальну основу.

Стрибок у невідоме був надто фантастичний. Теоретик випереджував експериментатора. Але так було завжди з талановитими дослідниками. Колега Мезенцев з Московського інституту ядерних проблем дотримується цього правила непорушно. Його симпатії на боці Нерчина. Але симпатій замало. Докази! От що рятує справу. Докази. І, може, Нерчин не догадується, як хоче Шульга, щоб ті докази були чіткі і незаперечні. Може, тільки тому він і з'явився у Деснянську, сидить тут уже тиж-

день, ухопив на льоту суть заперечень Катерини Золотаренко, знайшов мудре зерно в них і сам непомітно для себе захопився передбачливою гіпотезою Нерчина.

Нерчин мовчав. Він скося позирав на Шульгу. Він був увесь під враженням слів, які почув від академіка. Що шеф мав на оці? Те, що у Катерини голова на плечах, Максим знав добре. І ота порада подивитися на себе збоку... Можна було б прикинутися дурником і спитати, як саме це зробити. Невже справді він вирвався вперед, не врахував стан флангів і тилу?

— Прогуляємося трохи, колего,— запропонував Шульга, підводячись з лавочки.— Думаю, що моя пропозиція не буде страшним порушенням трудової дисципліни і вас не викличуть на партійне бюро...

Максим з удаваною серйозністю пояснив:

— Я працюю без вихідних, і час у мене ненормований, тому маю право.

— А які вихідні можуть бути у вченого? — сказав Шульга.— Вдень і вночі, вдома і в інституті, в поїзді чи в літаку — увесь час ми на роботі. Увесь час. Робота не терпить нашої відсутності.

Вони ступали поруч, і Хома Передерій, що уважно стежив за ними з вікна, ще коли вони сиділи перед приміщенням лабораторії на лавочці, бачив, як трохи згорблений, з схрещеними за спиною руками Шульга і Нерчин, що вимахував сти-спутим у правиці вербовим прутиком, зникли в глибині алеї.

Хома зітхнув. Він шкодував, що не може почути, про що зараз говорять Шульга і Нерчин. Отак усе життя: про важливі речі він завжди дізнається в другу чергу. З жалем Хома відійшов од вікна.

Алея вповзала в лісну гущавину. Густі пахощі сосни запамо-рчливою хвилею ударили в обличчя. Десь близько жбонів лісовий струмок. Нерчин знав це місце і запропонував піти туди. Незабаром вони опинилися в невеликому яру, оточеному з усіх боків берізками, які наче з'юрмилися на перепочинок, прямуючи в далеку дорогу. Тут було тихо і вогко. Над ставком росла старенька, похила верба. Під нею причаїлася низенька лавочка. Шульга, зачарований, спинився, поклавши Максимові руку на плече.

Невмолима влада спогаду повернула його в юність. Він побачив себе серед такого лісу поруч з батьком-лісничим і навіть поруч басовитий голос Архипа Шульги. То була коротенька часинка повернення у минуле, але її чарівна влада не зникала, полонивши серце, оте саме стомлене і підтопане серце Федора

Архиповича, почуттям ніжності і вдячності до рідної землі, ставка, старенької верби, білоріх берізок.

Шульга зняв руку з Максимового плеча і притулився спиною до високої кременної сосни, коріння якої, ніби щупальця спрута, розгалужено вилося, витикаючись на поверхню.

Тут, у цьому куточку, було хороше і трохи сумно. Може, і Нерчин відчув оцей смуток, зітхнув і, одштовхуючи від себе турботність дня, вловив себе на тому, що тут, серед берізок і зачарованої тиші, де мрійно жебонить струмок і шепочуться ніжно-зелені листочки берізок, хочеться бути упокороно-лагідним, не думати ні про свою установку, ні про те, що частка, яка майнула зіркою у магнітному полі і згасла, живе так мізерно мало, а може, й взагалі не живе...

Голос Шульги вертав його з далекого берега. Наче Федір Архипович різко повернув вимикач, і знову гаряча думка струмом ударила в скроні.

— Був час, Максиме, коли Планк, Ейнштейн, подружжя Кюрі, Резерфорд, Бор, Лебедев, Вавилов, Вернадський довели, що усталені у фізиці поняття не можуть не зазнати важливих і почасти руйнацьких змін. Коли Ейнштейн довів відносність таких наче несхитних понять, як простір і час, фізика ще не була підготовлена до карколомного стрибка. Атом вважався неподільним. Адже великий Резерфорд, той самий, який відкрив альфа-частки, запевняв, що людство ніколи не зможе використати енергію, закладену в атомі. І до самої смерті він дотримувався цієї хибної думки. Інколи, перед стрибком, не завадить згадати такі речі... Коли німецький фізик Вальтер Нерст у 1921 році писав, що ми живемо на острові з піроксиліну, наш Вернадський твердив, що атомна енергія буде. Важливо тільки, зазначав він, в чії руки вона потрапить, куди спрямують її люди — на добро чи на зло... І от, Максиме, минуло не так багато років. Фізики стрибнули в невідоме і тепер починають себе в ньому господарями. Я часто думаю над тим, що господарі повинні бути чесними людьми. І я скрегочу зубами від люті на закони, що обмежують людський вік, на ці темні і обурливі закони, які ми ще не здолали, що мало часу лишилося нам, старим фізикам. Але мене тішить, Нерчин, що існують на світі такі, як ви, і вам ми передаємо смолоскип. Ось чому мені часом так турботно за вас, ось чому мене непокоїть ваш кожний хибний крок. У нас нема часу для блукань. Нема часу. Це було б злочином перед суспільством, коли б ми марнували час. Я вже нагадував вам, Максиме, ми відповідальні перед людством. Казав же Ленін, що електрон невичерпний, і коли казав? У які часи? Невичерпною повинна бути проник-

ливість нашої мислі, Нерчин, невичерпною і завжди наполегливою. Речовина і антиречовина! Чи знаєте, на порозі чого ми стоїмо?

Шульга рішуче трусонув головою, зняв окуляри, ніби вони заважали йому бачити над юрбою берізок у блакиті звабливе небо, обриси величного майбутнього.

Максим давно вже не бачив близько його короткозорих очей: здивувався з їхнього гарячого блиску.

Мідноликий шар сонця хилився на захід, і Шульга, як орел, сміливо дивився на нього.

— Ну от, ми трохи помріяли,— не без смутку сказав Шульга.— Але помріяти, друже мій, не так уже погано в нашому житті. Та от, що це я все говорю і говорю, а ви все мовчите? Але, Нерчин, балакучість — не завжди ознака старості...

І тут, біля верби, яка наче чатувала їхнє усамотнення, Максим сказав те, що не наважувався сказати ні вчора, під час першого обговорення наслідків дослідження, ні сьогодні вранці, за круглим полірованим столом в кімнаті засідань та колоквіумів.

Затинаючись напочатку і нелегко підбираючи слова, наче складав іспити суворому екзаменаторові, Нерчин виходив на той простір, який ставав добрим ґрунтом для виношуваної думки. Вона потребувала, на його тверде переконання, негайного втілення. Всі засоби, всі види зброї фізиків, починаючи від камери Вільсона і кінчаючи синхрофазотроном, потрібно було використати. Але серед усіх зразків подібної, вже відомої зброї він покладав особливу надію на свою установку.

Звичайно, смішно, що Хома Передерій покvapливо дав їй уже назву. Хіба ж Федір Архипович хоч на мить повірив у дрібне честолюбство Нерчина? Ні, не цим він керується. Тільки не цим.

Мова ще йтиме про створення прилада, який дозволить підглядіти процеси, що виникають від взаємодії речовини під час зіткнення електронів та античастинок з позитронами. Ще недавно світ науки знав тільки протони і нейтрони. Не так багато потрібно було років, щоб зусилля мозку і рук викликали до життя позитрони, мезони, альфа-мезони... І зін вірить у плідність шукань, коли, коли...

Нерчин на мить затнувся, і Шульга тихо зауважив, наче продовжуючи його думку, допомагаючи йому:

— Коли експеримент і теоретичне передбачення не в стані взаємозаперечення. Це непохитна умова для досягнення успіху.

Вчитель мав рацію. Адже Ейнштейн виступив після Ньютона. Адже Менделєєв розкинув свій пасьянс, відкидаючи те, що заважало, і відкриваючи двері новому.

— Не забувайте, Нерчин, в галузі атомних досліджень величезне значення належить вимірювальній апаратурі. Тільки з її допомогою незримі для ока предмети дослідження стають відчутними і зримими.

— Я це пам'ятаю. Точніше,— щиро визнав Максим,— я це хочу завжди пам'ятати.

— Але інколи ви це забуваєте, пірнувши головою у вир звабного невідомого.— Шульга не докоряв. Він просто посуворішав і констатував факт.

— Ось у чому має рацію Золотаренко,— додав він згодом.— Ось чому вона поставила під сумнів слушність ваших висновків. У нас не так багато часу, Нерчин, але й квапливість небезпечна, друже мій... Я вже казав вам, не пам'ятаю добре, може, не вам. Але то не важить. Ви добре знаєте, що мене непокоїть. Ви встигли багато, Максиме. Вам я передаю до рук усе. І ч хочу, щоб не було зривів, які б звели нанівець усі наші досягнення. Ви ідете попереду. І це мене тішить. Ви ідете попереду всіх.

Шульга глянув Максимові в очі рішуче і схвально.

— Ви добре свідомі отих звичайних слів «попереду всіх»,— ствердно заключив він.— І я хочу, щоб ваші колеги були з вами, а втім, створюється враження, що ви щось не можете поділити... І дурні плітки проповзли в академію. Куцевич гострить пазури і злостиво посміхається. Ви знаєте, чого коштувала мені злостивість цієї людини?!

— Одначе він віце-президент,— сумовито зауважив Нерчин.

— Погоду в науці роблять не чини і пишні назви посад,— роздратовано сказав Шульга.

— Але, щоб псувати погоду, у них влади достатньо.

Впертість Нерчина здивувала Шульгу.

— І ви лякаєтесь їх?

— Ні,— рішуче запевнив Максим.— Але мене бісить, доки вони порядкуватимуть? Хіба вже не час указати їм їхнє місце?

— Ви питаєте мене про це? — наче здивувався Шульга.— Вам краще знати.

Голос Шульги лунав сердито і засмучено.

Думка підказала йому те, що хотілось обминути. Євген своєю бідою, що стала спільним лихом, стражданням родини, заглянув йому в очі, і серце боляче зацімло. Але ж не тут про це думати, тут нема кому скаржитись. Хоча Нерчин, мабуть, його зрозумів би. Хіба не він у важкі і чорні дні, коли Куцевич

довів його до інфаркту, лишався з ним поруч? Але треба думати про інше...

— Коли я кажу, що часу у нас мало, я маю на увазі, що ми повинні невпинно думати про майбутнє, як і хто буде користатися здобутками науки. На нас дивиться вся наша держава, Нерчин. І дивиться з вірою та надією. Ось тут, у холодочку, ми могли б з вами говорити про значно спокійніші речі або ж просто мовчати. Я б віддався спогадам, а ви сюди ходили б на побачення з місцевими красунями... Хоча ви не з таких.

— Я з таких, Федоре Архиповичу, тільки ж смолоскип може згаснути.

— Це мені подобається,— сказав Шульга.

І це справді йому сподобалось. Смолоскип не може згаснути. Не повинен.

Вони поверталися з лісу мовчазні. Але у широкі двері лабораторії ввійшли, як спільники, для яких не існує незгод. І Максим відчув у своєму серці ту хвилюючу вдячність до Федора Архиповича, про яку сказати словами було б навіть зрадою її самої.

38

Це був не той випадок, коли несподівана зустріч супроводжується радісними вигуками:

— А пам'ятаєш?

— Ще б пак!

І тоді ляскають один одного по плечах, примовляючи:

— Ну, друже, ти такий же, як був! Козак!

— І ти ні крихти не змінився.

...Все було інакше. І Євгенові Шульзі спочатку навіть хотілося сказати, що Грубер його з кимось плутає. Але людина, яка стояла перед ним, була не хто інший, як Михайло Грубер, і Євген Шульга теж не був іншою людиною. Хоча дехто хотів довести, що він інша людина...

А почался ось з чого...

Люди в гостях, коли вичерпуються спільні теми, часом люблять звернути на протоптані манівці. Коли це роблять фронтовики, то молодикам, що сидять навколо, мало не роззявивши роти, лишається притихнути і слухати.

Ото одного вечора Клименко з дружиною, гостюючи у свого давнього приятеля інженера Сергеева, зустрівся з льотчиком-випробувачем Михайлом Грубером.

Кремезний у плечах, з непокірними, пострібленими ранньою сивизною кучерями, кароокій Грубер та його співуча дружина Алла сподобалися Клименкам.

На завод Грубер приїхав з Воронежа. Він лише рік тому демобілізувався. На роботу в конструкторське бюро його рекомендував фронтний друг головного конструктора Приходька.

З Сергеевим Грубер здружився ще в дні війни під Бобруйськом. Одне слово, було досить причин, щоб, святкуючи іменини сина Сергеева, поговорити про давнє. Пам'ять про це давнє, на глибоке переконання фронтних друзів, не повинна була стиратися.

— Підростає молодь,— сказав Клименко,— вона повинна знати, як ми воювали. Декому б хотілося, щоб про це забули.

— Забудьками не станемо,— пообіцяв син Сергеева Ігор, студент політехнічного.

— Отож! Традиція — це не сорочка, яку зносиш і викидаєш, придбавши нову.

Клименко цього тримався непохитно. А час від часу любив нагадувати іншим — щоб не забували.

— Шкода, що я не привіз із собою Шульгу,— сказав він раптом,— йому б цікаво було познайомитись з льотчиком.

— Шульгу? — перепитав Грубер.— А як його звати?

— Євген Федорович. Хіба знайомий? Буває ж. На фронтних дорогах все буває.

— Стривайте, Клименко. Він що, льотчик?

— Еге ж. Літав на винищувачі. Дуже не пощастило бідолаші. Двічі в полон потрапляв... Ледве з табору для переміщених видряпали його, і то дякуючи батькові. Адже батько відомий учений, академік Шульга.

— Он що! — замислено проказав Грубер.— Невже це він... ..Так! Це був він. Він — Євген Шульга... Грубер, міцно стискуючи Євгенову руку, дивився йому в очі, примовляючи:

— Ото зустріч! Просто очам не вірю... Невже це ти, Шульга? Та не мовчи!..

— А то ж хто? — озвався Євген.— А може, то Клименко наворожив...

Грубер радісно розсміявся:

— Клименко — то такий, що все може...

Клименко стояв збоку. Більшої радості у нього і не могло бути. Ще б пак: люди пройшли через кордони смертей і зустрілися живі-здорові!

Євген Мишка Грубера пізнав одразу. Він саме виходив з цеху і, коли побачив Клименка, що простував назустріч з

людиною у білій сорочці, зрозумів, що то і є та несподіванка, про яку Клименко попереджав уранці.

...Зустріч з Грубером одразу вернула Євгена в давній день, вірніше — в небо, у якому вибухали снаряди і сичали кулі, прошиваючи крила літака.

...І ніби не сиділи вони в ці хвилини на лавочці в парку біля заводу, а ширяли, як могутні дужокрилі птахи у небі над Дніпром. І хоч вони сиділи на деревині, міцно прибитій цвяхами до двох стовпчиків, закопаних глибоко в землю, їх гоїдало, жбурляло в усі боки, перекидало догори ногами, плюскало в очі то вогонь, то блакить, заливало потом і кров'ю очі, блискавично відбирало надію і так само зненацька повертало її...

І то був бій, страшний бій, там, угорі, над землею, над садами, над людьми, що стежили за ними із сховищ, затаївши подих. Бій двох сміливців проти зграї шулік, яка навідала, виривала шматки м'яса, сичала в очі ненавистю, хапала за горлянки хижими пазурами.

...Якось недавно Євген подумав, що минуле можна закреслити. Існували ж люди, які прагнули втлумачити йому, що минуле нічим йому не зарадить. Були хвилини, коли мимохіть він скорявся цим злим умовлянням. Тут, на лавочці, поруч з Грубером, ці вагання зникли.

...Їхні літаки були з'єднані чимсь більшим, ніж почуттям взаємної виручки, і те, що єднало їх, було міцніше від заліза і сталі. В ті короткі, як політ кулі, хвилини він про це не думав, а пізніше, на аеродромі, притулившись мокрою від поту спиною до продірявленого крила літака, він зрозумів усю нездоланну силу того єднання.

...Знизу ті, хто стежив за боєм, не могли второпати, де свої, а де чужі. Літак Євгена лягав на крило і блискавично нависав над одним із «месерів», який будь-що хотів зайти Груберу з флангу. У той же час другий «месер» нависав над Грубером. Євген з усієї сили взяв штурвал на себе, пішов сторчма вгору, через мить кинув слухняний, як ніколи, винищувач у лоб німцеві. Той не витримав і сковзнув під літак Євгена, і тоді він прошив його кулеметною чергою, і німець полетів униз.

Євген цього не побачив. Бачила земля. Він тільки відчув — одним менше. Але треба було виводити свого невідомого побратима з бою.

...Коли б Євген спізнився на дві-три хвилини, все було б кінчено. Євген вертався з розвідки і неждано для себе потрапив у бій Грубера з «месерами». Він бачив, як п'ять «месерів» вчепилися у винищувача з п'ятикутними зірками на крилах, він помітив ще, як двоє з них відвалилися, лишаючи по собі чорні

пасма, але літак із зірками почав шкандибати, і Євген, не роздумуючи, кинувся на допомогу.

Там, за штурвалом червонозоряного винищувача, сидів його невідомий брат. Пересохлими вустами він наказував йому у шлемофон: «Тримайся»,— але чи чув його невідомий побратим, Євген не знав...

39

Лише тепер, через кілька років, сидячи на лавочці у заводському присадку, він зрозумів, яка велика була тоді сила його самовладання. Ні зразу після бою, ні пізніше він про це не думав.

Той вечір став Євгенові мандрівкою у минуле.

Він пригадав, як прийшов у польовий шпиталь до Грубера, як потисли один одному руки.

Грубер, з забинтованою головою, тільки ворухив устами.

— Мовчить,— суворо наказала сестра, яка чергувала в головах.

Та чи потрібні були якісь слова? Євген розумів і так, що хотів сказати Грубер.

Між польовими аеродромами полків Шульги і Грубера була невелика відстань. Але день і ніч льотчики були в боях і здружувалися, власне, у небі, а не на землі. До цього звикли, наче іншого засобу знайомства й не існувало.

В ті дні на рахунку Євгена Шульги було вже три «месери» і один «фоке-вульф». Орден Червоного Прапора йому вручали перед строем. Це сталося на третій день після знайомства з Грубером.

Тепер це згадувалося зі смутком, і не було тієї гордості, яка буяла в грудях того дня.

Багато чого годиться згадати... Вечора для таких розмов мало. Сталося так, що Євген розповів про себе Груберові все. Але найголовніше так і не сходило з уст. Воно лишалося в серці недоторканим боєм.

...Вранці прийшов лист від Мілени. Перший лист. Бо ж той аркуш дрібно списаного паперу, який привіз Карел Посольда, був мовою Мілениного серця, а не листом.

Євген подумав, що лист Мілени, повний добрих слів, порад, зізнань, клопоту, спричинився до непередбаченої зустрічі з минулим. Мілена стверджувала віру: минуле не мара, воно вико-

лисалось їхні сили, хіба цього мало? Звичайно, ні! Цього було досить, щоб відкрити Груберові першої ж зустрічі все, що ятрило серце, гнітило душу. І він це зробив, підсумувавши свою розповідь словами:

— Може, й важко зрозуміти мене, але це так...

Грубер усе зрозумів. Він не вважав становище безвихідним: Вони розмовляли як давні друзі. Нема чого відсторонятися від правди. Все одно вона сама зазирне в очі: Євгенові треба брати в руки штурвал літака. В цьому Грубер був певний. Звичайно, отак зразу не дадуть. Чортзна-чому, але тим, що побували в полоні, не дуже-то вірять. Євгенові Шульзі мусять повірити. Він, Грубер, готовий піти з ним по всіх інстанціях. Погано, що багато розплодилося забудькуватих. Уже важко їм пригадати, хто воював і як воював, хто стояв на смерть. Чому в полон здався живий? Коли б ти мертвий був, для статистики було б зручніше. Менше мороки, чи що?! Добре, що Євген хоче написати хазяїну. Але чи дійде лист? А тепер слід обміркувати те, що ближче. Така була порада Грубера, і виходило зі слів його, що надію слід покласти на Приходька.

Головний конструктор — людина чудова і, головне, смілива, а в літальних справах він справді головний. Чорт забирай усе! Євген колись, на цьому заводі, проходив практику. Це ж його, як любляють говорити ерудити, альма-матер. Так у чім же річ?

От це і його льотне поле. Звичайно, виникне чимало «але». Та на те існують вони, кляті, щоби їх долати.

— Давай разом! — запропонував Грубер. — Знаєш, як колись у небі: взаємна виручка у бою — наш давній закон. І за цей випробуваний закон ми піднімемо чарку.

...Пізніше вони сиділи у квартирі Грубера. Дружина Михайла працювала в архітектурній майстерні. Вона з радістю розповідала Євгенові, яким буде Київ через п'ять років.

Грубер, милуючись нею, кивав головою, а потім зненацька спитав:

— Подобається тобі моя Алла? — Не чекаючи відповіді, запропонував: — А що, як розкоркувати пляшку «Теліані»?

— Режим, — нагадала суворо дружина.

— Друга зустрів, Алло, ти розумієш, фронтового друга. Життя мені врятував. Не він, — не сидіти б нам отут і не знати б мені, хто така Алла.

Мабуть, це й розтопило невблаганність Алли. Пляшка з'явилась на столі.

— За те, щоб ти літав! — підніс келих Грубер.

— За те, щоб ви були у небі! — зичила Алла.

— За нашу зустріч! — Євгенові очі заливала хвиля вдячності.

Вино тануло в плящі, але лишались турботи, хоч двоє в цій кімнаті і прагнули умовити Євгена, що він надто все ускладнює. Один з них, проте, добре розумів, що то не так. Нарешті Грубер не витримав і одверто визнав:

— Все не так легко. Женька має рацію. І не треба заплющувати очі перед тим, як перескочити яму...

Грубер хотів правди. З нею було легше, хоч якою б прикрою вона не виявилась.

— Ми ще не на цвинтарі, — продовжував Грубер, — ще рано нам вішати носи. План розроблено. Зранку у бій. Ти станеш випробовувати літаки. Я тобі кажу. І не переч. Не думай, що я сп'янів і мелю чортзна-що. Не вино вдарило мені в голову, а злість...

Грубер зняв зі стіни гітару. Утрюх вони заспівали про льотчика, який вірить, що кохана жде на нього, який цією вірою живе, і вона допомагає йому долати смерть.

Пісня повела їх на далекі шляхи. Вона наче гоїла рани і вітшала.

Алла замовкла, пильно дивилась на друзів, які, тісно тулячись плечем до плеча, співали так, як ще ніколи не чула вона. Те давнє було для неї суворою легендою. І в ці хвилини вона зрозуміла, що легенду творили оці двоє, що сидять поруч на каналі під збляклою копією картини Айвазовського «Дев'ятий вал», яку Мишко все обіцяв, коли буде час, порубати, дорікаючи:

— Нема хороших оригіналів, то іди у картинну галерею і дивись досхочу, а мотлохом стіни не паскудь...

У свої дев'ятнадцять років Алла думала про війну, як про страшну пошесть, яка ніколи не зможе повернутися знову на землю. Вона горда була, що її Мишко відстояв мир, що він льотчик-випробувач. І нікому не дано було знати, що коїлося з нею у ті дні, коли Мишко піднімався в небо, як він казав жартома, приборкувати норовистих крилатих коней...

Він ніколи не попереджав її; коли це буде, але вже по тому, як він уранці старанно голився, довго стояв під душем, одягав чисту білу сорочку, ставав зосереджено-мовчазним, вона знала — це сьогодні. І у себе, в архітектурній майстерні, вона була вся в чеканні. Смутком повнилися її великі блакитні очі: вона, думаючи, що цього не помічають її товариші, вибігала на вулицю і дивилася в небо. Може, пощастить побачити літак, який випробовує Михайло?

...В безхмарному небі над Києвом було навдивовижу тихо.
«Де ж ти, Мишко?» — Алла запитувала про це звабну таємничу блакить і верталася в майстерню, тамуючи в серці тривогу.

— Ти смілива дівчинка,— хвалив її Мишко,— коли ти наважилась вийти за льотчика-випробувача.

Та Алла не була сміливою. Принаймні так щиро думала вона. Її лякала Мишкова професія, її страхав привид нової війни... В перші дні війни загинув батько. Тільки вже через рік після перемоги мати одержала листа: «...Смертю хоробрих під час оборони кордонів нашої Вітчизни загинув ваш чоловік, майор Труш...»

— Що буде? — часто запитувала вона Мишка.

— Все буде добре! — запевняв її Михайло.— Не хвилюйся, рибко! Ви у своїх архітектурних майстернях піклуетесь, щоб у людей було більше сонця, більше неба... А ми хочемо, щоб у небі не було зловісних хмар. Щоб воно було чисте і прозоре.

Слова Мишка лунали переконливо. Алла вірила їм. А от пісні, що вони співали,— особливо ота, про віру в кохану, і оця, про фронтову землянку,— були дуже сумні.

Євген затримався у Груберів допізна. Алла непомітно пішла. Залишила їх самих. Вмощуючись у суміжній кімнаті на тахті, вирішила: нехай посидять удвох, їм є що згадати... Є про що подумати.

Але Євген і Михайло не згадували. Вони говорили про майбутнє. Наче над незримим планшетом з картою, розміченою на квадрати, схилились вони. Ніби то була нарада перед битвою.

— Ні на мить не спиняйся, не відступай, клопочись про поновлення в партії. Кому треба, щоб ти опустив з розпачу руки? Ні партії, ні тобі.

Бойовий друг говорив саме те, про що думав Євген. Він не опустить рук, чого б то не коштувало. А от літати...

— Будеш літати. Не можеш не літати. А коли ж ти сядеш за штурвал, в сорок років чи в п'ятдесят?..

Що ж коїлось? У Грубера перехоплювало подих. Чи вже важко відрізнити біле від чорного?

— Я перейду у наступ,— рішуче заявив Грубер.— Піду до головного. Він повинен зрозуміти. Але стривай... Завтра субота, і у нього виробнича нарада. Значить, у понеділок. Ясно.

В п'ятницю о дванадцятій ночі все було ясно. Але те, що трапилося в суботу ввечері, важко було передбачити у п'ятницю вночі.

Для багатьох того року стало зрозуміло, що там, під Деснянськом, в лісній пуші, де казково швидко підвелися стрункі, прямокутні і циліндрично-прості новобудови інституту дослідження ядерних проблем, у якому порядкували учні академіка Шульги, народжується і стверджується нова галузь фізики.

Те, що на чолі нового інституту стояв не сам Шульга, а його найближчий учень, доктор Максим Нерчин, декому видавалося загадковим, а дехто вважав це до певної міри хитрощами, які тлумачені були в певних колах не на користь Шульги. Мовляв, як не вигорить, тоді моя хата скраю...

Проте дивувало і те, що в новому інституті, який інколи несміливо називали експериментальною спецлабораторією, господарювали молоді люди з маловідомими широкому загалу науковців іменами, а їхній ватажок Максим Нерчин, що в ущільнено-напружений час оволодів науковими ступенями кандидата, а потому і доктора фізико-математичних наук, надто поквалливо, ніби часу йому було обмаль, поривався вперед, не дуже пильно озираючись на критику і докори розважливо-обачних людей.

Великий інтерес до роботи шульгівських вихованців, як називали деснянських дослідників у академії, серед фізиків столиці Союзу, примусив невдоволених критиканів притримати свій войовничий запал і змінити тактику на обережні підступи з флангів, беручи «на олівець», як говорив собі Сергій Аполлінарійович Куцевич, всі промахи і зриви. Це було неважко. Їх вистачало.

В ті повоєнні роки на фізиків поглядали більше з острахом, ніж з захопленням. Слово «фізик» для багатьох означало — атомна зброя. Але те, що найвизначніші фізики стали брати участь у боротьбі за заборону атомної зброї, почали вперту і гарячу боротьбу за мир, привернуло до них увагу в цілому світі.

Той час, який фізики присвятили визначенню кількості урану-235, потрібного для того, щоб викликати атомний вибух, був ще в ті перші повоєнні роки повитий туманом таємничих легенд. Від атома чекали більшого, ніж мистецтва нищити сотні тисяч мирних людей. Мирні люди тим часом плекали в серці надію, що знайдеться у світі великий вчений, який зробить чудо, що зробить страшну, могутню силу атомного ядра спільником людини.

Людство прагнуло миру на землі. Кого ж кривдило таке прагнення?

Наука вже розкрила чимало таємниць природи. А скільки ще їх лишилося?

Слова «ядерна енергія» стали досить вільно вживати і ті, які свідомі були всієї складності цієї нової сили, і ті, хто нічого не тямив в суті отих слів. Їх вимовляли з надією, з ненавистю, з клопотом і тривогою.

Нове з'являлося на земній кулі в своїй неблаганній послідовності так само, як день встає на зміну ночі, так само, як сонце долає пільму, і навпаки...

Ядерна катастрофа могла бути оте «навпаки», на яке нараювала людство купка оскажених.

Хіросіма і Нагасакі затьмарили світлі обрії грибовидними хмарами, таврували своєю навмисною зловісністю дороги науки, від якої людство чекало щастя.

Ядерна фізика була молодією наукою. Для багатьох вона просто виникла на голому місці. Виринула ніби з чорної безодні небуття.

Але Федір Архипович Шульга, як і його колеги в країні, як і його колеги в інших державах, так, звичайно, не думав і не міг так думати.

Єдине, що важко було передбачити,— це такий карколомний стрибок нової науки, хоча все, що було зроблено попередниками сучасних її корифеїв, виглядало, як добре обміркована справа, до звершень якої йшли не наосліп і не напонамаки, а вперто, знаючи, що так воно і буде.

Старий Альберт Ейнштейн з своєю теорією відносності потрошив кордони в світ невідомого і, здавалося досі, незбагненого.

Після першого кроку завжди буває другий, третій... Темп ходи став наростати.

Спочатку ніхто не вірив, що розщеплене ядро можна, просто кажучи, загнуждати. Здавалося, немає у світі такого металу, з якого можна викувати йому потрібну вуздечку. Всупереч сподіванням невіруючих і легкодухих, мужні і наполегливі її знайшли.

Ланцюгова реакція корилась людині, зло опираючись, а проте лишалася у її повній владі.

Ті, хто увіпхнули атомний заряд у бомбу, якийсь час вірили, що, коли гітлерівський райх поставлять на коліна, в страшній бомбі не буде потреби. Але це була наївність, яка дорого коштувала людству. Господарями бомби були не «довговолосі» і «яйцеголові», а самі боси і генерали. І коли президент Трумен казав «так», то ніякі «ні» не могли мати вартості. Тим більше,

що вимовляли їх «довговолосі» далеко не одностайно і трохи запізно.

Справу було зроблено. Заряд у гарматі. І вона повинна вистрелити. Це була відповідь дужих, це була філософія смерті.

Життя! Ось що було девізом Шульги, його попередників, його великих учителів, його учнів. Життя! Владність і ясність цього слова мали силу правди, до якої прагнуло людство сотні років. Сам Шульга добре знав силу життя і черпав у ній для себе джерельну віру в найтрудніші години своїх шукань.

Ядерна фізика почала еру вивчення явищ, місцем дії яких стали ядра атомів. Важко навіть уявити собі межу простору, розміри якого менші однієї мільйонної долі міліметра.

І проте це було так. Вчені рвалися у мікросвіт. Вони вгризалися в нього своїми знаннями, їх вже ніщо і ніхто не міг спинити.

Шульга часто згадував фреску Пювіс де Шаванна в одній із аудиторій Сорбонни.

На просторій поляні стилізовані художником постаті символізували людство, що насолоджується найвищими і найпрекраснішими духовними радощами: наукою, мистецтвом і літературою. Але на цю світлу поляну наступає широкий темний ліс. Це означало, що, незважаючи на найблисकुчіші перемоги людського розуму,— ми, мовляв, з усіх боків залишаємося в оточенні нерозгаданих таємниць, які загрожують нам.

Художник виразно казав: люди перебувають у центрі величезного темного лісу. Відвойовано лише невеличкий клапоть землі. Але хто знає, чим усе скінчиться? Чи не заступить ліс сонця, без якого немає життя?

Шульга зрадів, коли Нерчин, потрапивши у Париж на Перший конгрес захисників миру, побував у Сорбонні і звернув увагу на фреску де Шаванна. Враження було настільки сильне, що Нерчин серед ночі прийшов у кімнату до Шульги, який увесь день перед цим провів у лабораторії свого колеги в Сорбонні, і, вибачаючись за свій пізній візит, схвильовано спитав:

— На що розраховував Шаванн? Чого він прагнув? Залякати легкодушних чи попередити сміливих?

— Попередити сміливих.

Рішучість такого переконання Шульги Нерчин не поділяв.

— А може, він закликає науку і знання примиритися з нерозгаданою зловісністю?

— О ні, друже мій! Адже попередити людство, щоб не було самозаспокоєння, треба. І в першу чергу нас, учених. Усіх нас, Максиме.

— І все-таки темний ліс лякає Шаванна,— не згоджувався Нерчин.

— Але він не злякав подружжя Кюрі і не злякав Фредеріка Жоліо і чудову Ірен Кюрі, як і не злякав Ланжевена. Хіба не темний ліс був перед харків'янами в 1939 році? Хіба Курчатов, Харітон, Синельников, Александров, Зельдович злякано спинилися, віч-на-віч стрівшись із хащами?

— Ні,— відповів Нерчин.— Вони бачили ту незриму просіку, яку уперто прокладали їх знання. Вони не вірили ні в ідилію, ні в неподоланність зловмисності. Отож де Шаванн міг би щедрішим бути до сміливців.

Це зауваження не викликало заперечення. Як то було давно! Ніч ота відпливла у минуле і загубилась за його темним обрієм. У плавання вийшли інші кораблі. Вітрилами у них були нові відкриття, які стрясали світ своїми непередбаченими і нечуваними звитягами людського розуму.

Шульга радів, що його Вітчизна йшла попереду. Незважаючи ні на що, обминаючи підводні рифи, корабель прямував уперед.

Якби не клопіт з Євгеном, Федір Архипович мав би всі підстави бути задоволеним. Уявно це було так. А насправді? Насправді все складно, і гіркуватий присмак того, що коїлося, отруював серце недобрими передчуттями. Євген чесний хлопець. Він вірив йому як собі. Може, треба було б тепер подзвонити впливовим людям і попросити допомоги. Це, можливо, прискорило б Євгенове повернення в життя. Та він не мав певності, що це вихід. То був шлях найменшого опору. Тут уже не діяло шульгівське переконання, запозичене у Яна Гуса: «Правда перемаже».

Давне лишалося давнім.

Нове завжди приваблює. Але вік — річ неприємна. Сьомий десяток — сумний рахунок радощам, звитягам, злигодням і нещастям. Він колись спробував лічити інакше. Он оті п'ять років копирсався над камерою Вільсона, а ті роки пішли на штурм шматочка літію, ось ті були пов'язані з оволодінням альфа-променями, а ті були просто витрачені на подолання всяких хвороб, неприємностей і всього того, що було в житті непродуктивним, скорочувало вік і псувало нерви.

Хто це писав, що після сорока років фізик неспроможний нічого створити в науці? Брежня! Вік не може бути обмеженим для проникнення в таємниці природи.

Колись його великий друг, Олександр Богомолець, бився над тим, як продовжити життя людини. І все робив для цього. У небуття поки що вирвані жалюгідні крихти. Але з малого

складається велике. Ці малі величини щось означали. На них він розумівся непогано.

Шульга вірив: атомний вік мусить принести людині довголіття. Було б безумством прагнути знову закувати в ланцюги Прометея. Зробити це саме тоді, коли треба спрямувати науку на розв'язання найважчих проблем нашого існування.

Атомний шал ставав пошестю, і, щоб боротися з ним, потрібні були негайні і діючі засоби.

Прочитавши в одному з номерів «Таймса» статтю, у якій мовилося, що «наука — це неблаганний людоджер, і треба з нею раз і назавжди покінчити», Федір Архипович підкреслив червоним олівцем ці слова і газету послав Нерчину у Деснянськ. На клаптику паперу він червоним олівцем написав:

«Людство від науки повинно чекати тільки добра. Жоліо-Кюрі».

Перекопливість цих слів мала незаперечну силу для всіх, хто прагнув щастя. І Максим Нерчин це зрозумів. Федір Архипович вірив в це непохитно. І ця віра була йому втіхою. Жоліо в роки війни став комуністом. Шульга згадав, як декого з колег Кюрі спантелничив цей вчинок вченого номер один, як називали Кюрі в пресі. В дні Першого конгресу прихильників миру за столом у кафе на Єлісейських Полях Жоліо-Кюрі сказав Шульзі:

— Настав час, коли фізик не може стояти осторонь від життя. Наслідки великих відкриттів повинні опинитися в чесних руках. Оппенгеймер це зрозумів трохи пізно. Але прозріння ніколи не пошкодить. Навпаки. Воно допомагає тим, що ідуть слідом за нами.

Ті, що йшли слідом, на жаль, неоднаково розуміли небезпеку втручання підступності у справу, яка ставила науку на грань служіння життю чи смерті.

Одного разу, коли Федір Архипович Шульга на широких зборах академії докладно став говорити на цю тему, Куцевич написав своєму сусідові, керівникові відділу металофізики, ехидну записку:

«Старий знов осідлав свого коня. А кінь вже не той — стара шкапа...»

Коли його сусіда недбало відсунув записку, Куцевич поспішно її забрав і порвав на дрібні клапти, сунувши їх у кишеню. Обережність була його невід'ємною рисою.

В глибині душі Куцевич вважав, що Шульга залякує. І такé залякування Шульзі на руку. Нехай усі бояться того атома, а він, Шульга, тим часом зі своїми учнями зробить собі добру кар'єру. Ясна річ, що його мета — президентське крісло. Див-

но, чому президент цього не бачить? А може, бачить? Бачить і хитрує і потурає отим закордонним вояжам Шульги. Може, те, що він у мандрах, на руку президентові? І крісло у великому кабінеті, в простінку між двома вікнами, те крісло, у якому колись сидів сам Богомолець, дістанеться колись Шульзі...

А може, саме в цю мить висока урядова особа, яка пильно слухає Шульгу, підперши щоку рукою, саме думає про це. Хто знає, про що думають усі ці поважні особи з іменами, що їхні прізвища друкують у газетах тільки з ініціалами, які сидять за кремезним столом президії, вкритим зеленим сукном. Він-то, Куцевич, сидить третій по праву руч од президента. Але чи надовго це місце відведене йому?

Шульга вже говорив не про атомну небезпеку, а про ривок фізиків у мікросвіт. Краще б мужі науки подбали, щоб не було макро- та мікроінфарктів. Куцевич цього боявся найбільше у світі. Він чомусь думав, що великого інфаркту у нього не буде, а от мікро чагує на нього десь за рогом і зненацька схопить його за серце і стисне у своїй неблаганній руці.

«А нехай йому грець! — подумав про себе Куцевич, відганяючи гризотні думки.— Нарешті це мене не повинно обходити. У мене своє коло обов'язків. Я відповідаю за координацію наукових робіт. Наспіє час, спитаю Шульгу: що ви дали виробництву? Мікросвіт та антиречовину на хліб не намазати».

Це було дотепно і влучно. Хотілося б побачити, як затнеться Шульга, на яку шкапину видряпається. Куди подінеться його пихатість і як кинуться, немов перелякані миші, його учні врозтіч...

Проте втіхи від цих хвилиних думок було мало. Небезпека існувала поруч, не відходила, він відчував її скрізь, навіть удома, де в шафах стояли неторканими рядами на полицях книги, де дружина проходила біля дверей кабінету навшпиньках, і звідти линуло шипіння на домробітницю:

— Тихіше, Насте, вони працюють. Хіба ти не чуєш?

«Дурепа! Чи можна ж чути, як він працює?»

Злість купчилася в горлі. Треба було схопитися на ноги, вискочити у коридор, вилаяти дружину, робітницю, усіх...

Але тут, за столом президії, годиться думати про інше. Тут на трибуні Шульга. В залі всі перші ряди рясніють сивоголовими академіками. Куцевич знає — для них він лишився нон-сенсом. Цим словом його охрестив Шульга. Він не забуває і пам'ятає. Це було у 1939 році. За рік до того він теж ходив в учнях Шульги. У нього були перспективи. Які? Стати його наступником? Дурниці. Він домігся більшого. Чого? А чорт його знає чого. Як це — чорт його знає? А хто ж віце-президент.

Хто стоїть над усіма інститутами? Аякже! Стоїть! Лише стовбичить, а не стоїть... А хто ставить гриф на планах? З лівого боку в кутку під надрукованими прописними літерами словами: «Стверджую — тво віце-президента». Тво... В тому то й заковичка, що тво... Оті три літери псуєть настрої. Коли їх не стане? Коли?.. А може... Лунають оплески. Куцевич теж плеще Шульзі. Глянувши обережно навколо себе, він раптом відчуває себе зайвим. Навіть крісло його за столом чомусь трохи позаду. Він не в одній шерезі з усіма. Як це сталося? Треба підсунути крісло ближче. І він непомітно разом із кріслом підсовується щільно до столу.

Що це Шульга говорить про Нерчина? Для нього, Куцевича, Нерчин пов'язаний із тим ранком, коли поклав на стіл його розрахунки і нахабно сказав, що вони помилкові. От тоді треба було його скрутити. Але ж легко сказати: скрутити. Ніл Того молодчика не скрутиш. Он як махонув.

— Доктор Максим Нерчин наважився на більше,— говорить Шульга,— він стрибнув у мікросвіт.

Ці слова з'явилися через день на шпальтах газет. Куцевич мав не дуже веселу нагоду прочитати їх і замислитись. Втішало, що у Деснянську сидів Долгін. Обком повинен дивитись пильно. Державні гроші не слід викидати на сумнівні стрибки. Чи допоможуть ці стрибки варити сталь і топити чавун?

От де ваше вразливе місце, колего Шульга!

Але вразливим місцем у себе Шульга вважав інше. І те інше було невдогад Куцевичеві.

Вразливим місцем була неясність в шуканні засобів, які дозволять керувати в майбутньому термоядерною реакцією. А те, що термоядерна сила буде давати тепло, рухати турбіни, народить ізотопи, які через рік-два допоможуть давати високоякісну сталь, топити першого гатунку чавун, ударять по віковичному ворогові людства — злоякісній пухлині,— в цьому Шульга сумнівів не мав.

І Нерчин не мав.

І не було їх у Катерини Золотаренко.

І в Москві,

у Харкові,

у Ленінграді,

в Казані

— вже знали і торкали руками, як казав Ігор Васильович Курчатов, ті нові, добрі сили, які вщасливлять людей.

Чому ж виникали незгоди в таборі однодумців? Чому пошуки йшли здебільша різними стежками? Точніше, дехто йшов широкою дорогою, а дехто вузькою стежиною.

— Але всі дороги вели до Нього,— жартував Мезенцев.

Він — це був новий могутній прискорювач — синхрофазотрон. Навколо нього з'юर्मилась людина, імена яких ще мало хто знав. Сьогодні вони були невідомі, а завтра їх чекала слава, хоча насправді славу вони робили собі саме сьогодні, ще не маючи ні зручних квартир, ні великих ставок, ні персональних машин, ні почесних звань.

41

Катерина Золотаренко останнім часом міркувала так: «Максим хоче всю силу для приборкання невідомого зосередити в своїх руках. Власне передбачення для нього незаперечне».

Рухомі мішені... Це звабна омана. А що, коли не так? Треба іншу установку, іншу мішень, інший підхід. А в неї хіба все це є?

Запитання було вразливо-дошкульне. Але Катерина не похитнулася. У неї нема, але спільно можна знайти щось точніше. Нерчин відкинув такий метод. Він стояв за вдосконалення свого засобу. Він так легко не відмовиться від нього. Катерина це зрозуміла одразу. Нерчинову віру в пропонування ним засіб вона витлумачила спочатку як зарозумілу впертість.

Передерій стояв за Нерчина на смерть. Але Передерій — тільки ж тень Максима. Це вона сказала Хомі одверто. І Хома наче не образився, проковтнув ці слова мовчки. На цей раз він не жартував і не одбивався. Але образа запала в серце. Не вивірювалась. Він чекав слушної нагоди нанести вразливий удар. Нагоди, проте, не було.

Впертість Нерчина тепер уже не дивувала Катерину. Ще в Києві, на Володимирській гірці, вона зрозуміла: Грицишин не спільник. Він просто відступив і не хотів наражати себе на небезпеку. Тому він і пішов від Нерчина. Цікаво, які їхні стосунки тепер? Які? Які?

Хто ж їй Нерчин?

Хто їй Максим?

Але хіба для цього вона приїхала з академіком Шульгою у Деснянськ, щоб з'ясовувати свої особисті стосунки з Максимом? Хіба не ясно, що між ними все закінчилось? Хіба не байдужість, гірша від ненависті, таїлася в його очах, коли він востаннє розмовляв з нею?

Що їй Нерчин! Як то що? Господи! Що це обурюється в ній! Чесність! Таке заявлене слово. Але воно вимагає правди, хоч якою б дошкульною не була. А правда говорить інше: не

можна втекти від того, що у Деснянську сталося між Нерчиним і нею, оте не одірвеш від серця, як листок календаря.

Можна було б про це не думати. Але то поза її волею. Тут має силу почуття, яке таїться в глибині серця. Ті ж руки, які з побожністю пестили її, байдуже відштовхнули потім її. Ким же вона була йому?

Отак би зараз, у цю хвилину, незважаючи на ніч, піти до нього, постукати у двері, спитати. Невже так легко Нерчин зрікся своїх слів про великі почуття? А може, з'явилося старе? Може, Ольга? Адже вона тут, поруч, зовсім недалеко. Може, слова Максимові, що старе поросло бур'янами і він не збирається їх виполувати, лише порожні, безвартні... Все могло бути!

Невідоме душило її. Гнітило. А може, все ясно. Може, то ревності, бридкі, запізнілі, поступка темному, жадібному голо-су, який десь живе в ній і прагне диктувати свої хтиві бажання.

Катерина хоче запевнити себе, що смішно зараз ревнувати, як і смішно навіть думати ставити розмову з Нерчиним в залежності від їхніх особистих стосунків. Та одразу вона спиняє себе. Оте, що вони роблять, отой невеликий зал, таємне з таємних у всьому приміщенні лабораторії, над дверима якого цілоденно, а то і всі двадцять чотири години, попереджаючи, горить червона лампочка, теж особисте. І можливо, дошкульно особисте. Воно стало неподільним. Хіба інакше їздила б Катерина у Київ, наважившись на битву?

Справді, на битву.

Ця думка чимсь врівноважує неспокій. Вертає до берега, де можна перепочити. З якого видно даліше. І все, про що думаєш, набирає інших обрисів.

Катерина розуміє, що недовго вона всидить на такому березі. Але короткий перепочинок не завадить. Вона ототожнює себе з мішенню, у яку безжально б'ють пучки променів, руйнуючи її спокій, її почуття, її серце. Хотілося б сказати: «Любов». Але те слово і вона, і Нерчин обминають. Адже, мабуть, він недаремно говорив:

«Найкраще — це почуття носити в собі, доводити його щодня вчинками, але не повторювати святе слово на всі лади. Вимовлене вголос, воно губить свою силу».

В ці хвилини, опинившись на березі, з якого все виглядало не так трагічно, вона згодилася знову з Нерчиним. Тепер вона знала, що не піде нікуди, не стукатиме в його двері і не буде з ним розмовляти.

Розмова відбудеться.

Не тепер.

І не скоро.

На березі було спокійніше, але невідоме владно обстоювало свої права. Воно тримало її у своїх лабетах і не випускало.

42

Шульга перебував у владі безсоння. Таблетка нембуталу діяла недовго. Він прокинувся. Глянув на годинник. Третя. До ранку далеко. Можна було б проковтнути ще таблетку. Але згадалося попередження лікаря:

— Зловживати снотворним не раджу.

А що корисного лікарі можуть порадити? Одним словом, щоб лікуватися, треба мати залізне здоров'я. Де це він читав?

Згадалося: ці слова він почув від шофера Льоні. Взагалі Льоня — філософ. Найспокійніше тут, у Деснянську, думати про нього, згадувати його сентенції і дотепи, ніж оті останні академічні збори, на яких він, мабуть, виголосив довгу і надмірно запальну промову.

Взагалі Федір Архипович із сумом відзначив, що став поспішати. Квапливість — прикмета кепська.

Забобони знову починали діяти.

Шульга в темені усміхнувся. Що там у Києві? Як Надійка? А Євген? Все домагається правди. Звичайно, краще було йому не йти на завод. Що з того, що він там проходив практику до війни?

«Тут мене знають, тут мене відновлять і в партії».

Може, в цьому був сенс. Але точніше, в цих словах була віра в справедливість.

Це Федір Архипович відзначав із гордістю. Шульга вірив у справедливість. Навіть отой невдаха і хитрун Семен теж щось тямив на тому слові, інакше він не наклав би на себе руки. А в його становищі це було найблагороднішим вчинком за все його життя.

Він думав про самогубство брата спокійно і безжально. «Це не жорстокість і не егоїзм,— пояснював собі самому Федір Архипович,— це чесність. Коли йдеться про Вітчизну і про твої обов'язки перед нею, не може бути двох правд. Є одна. І вона завжди невіддільна від інтересів Батьківщини». Хто може його примусити думати не так? Ніхто й ніколи.

Семен скрізь шукав власної вигоди. І хотів її знайти собі у німців. Що ж, він поплатився. Федору Архиповичу пригада-

лося, що, коли ховали Семена, його колега Зозуленко відраджував:

— Не ходіть, не компрометуйте себе. Однаково йому вже не допоможеш.

Найменше він думав про себе. Дивак Зозуленко. Хіба справа була в тому? То був обов'язок. Ховали його рідного брата. І вони з Надійкою пішли за труною.

Пізніше, коли повернувся Євген і зовсім недавно розповів йому про свою зустріч з дядьком у зловісну зиму сорок другого року, Федір Архипович теж не мав гризот, що в останню путь провів брата-відступника. Ні, найменше за все у житті він думав про «чисту» анкету. Боягузам і надмірно обачним він завжди підкреслював:

— Чистою мусить бути совість.

А справді, чиста совість багато важить і в експерименті. Бодай і в тому самому, що тепер ставить Максим Нерчин.

Професор Ярмола схвально називав поза очі Нерчина «орликом». Шульга розсердився якось. Який Нерчин орлик? Ярмола вже готовий був зробити висновок, що Шульга міняє своє ставлення до Нерчина. Може, молодий наступає на п'яти старому. Але Шульга зруйнував передбачливість Ярмоли.

— Який же він орлик? Орел! Справжній орел. І літає високо, так, як і належить такому птахові. А що його хочуть приземлити, — марні старання.

Безсоння має великі вади, але не тільки вади. В ньому прихований, як певний був Шульга, вогник самоочищення. Знову ж таки, якщо совість запалила його. Тільки за такої умови. Інакше безсоння може накопичити в серці, в думках таке, що здатне отруїти тобі настрій надовго.

В житті людини багато непередбаченого. Але закономірність має владу, яку не заперечиш і не відштовхнеш, наче неприємне нагадування. Це факт! Шульга добре знає силу закономірності змін і зрушень у житті людини.

Настав саме той час, коли фізик не може стояти окремо, він працює, навіть коли й опирається цьому, навіть коли свідомо не хоче, а проте працює в тісній взаємодії з суміжними науками. Таємниця перестає лишатися таємницею саме в ту мить, коли на неї наступає наука. Багато людей думає про фізиків з острахом. Чому?

Шульга, склепивши повіки, силкується дати вірогідну відповідь. Це не просто. Налякати людину легше, ніж порадувати її.

...Будинок для обкомівських гостей, який господарі області люб'язно віддали у повне розпорядження академіка Шульги та його учнів, стояв на околиці міста в глибині старовинного

парку. Шульга оселився на другому поверсі. На першому влаштувалися Катерина, Аксельрод і Грицишин.

Безсоння не думало відступати. Шульга, вже наважившись, простягнув руку до коробочки з нембуталом, але, наче боячись обпектись, відсмикнув пальці.

«Спробую здолати звичайним способом. Іноді допомагає лічба». Дійшов до ста і облишив. Кросворд не раз розв'язувався.

Тиша за відчиненим вікном була напружено-млосна. Шульга сів у ліжку. Звичними рухами встромив ноги у пантофлі і, обережно ступаючи, став спускатися по крутих східцях униз. В кутку під стелею, надійно притьмарена абажуром, світилася німечна лампа. Штовхнув двері і опинився на ганочку. Ліхтар біля брами стелив золотаве пасмо через присадок. За його межами таємниче густіла серпнева ніч. Беззоряне небо навіювало неспокій. Десь там, у високості, народжувалась, мабуть, гроза, і густа запона хмар готова була щомиті зринутися зливою на землю.

Шульга помітив біля ганку кимсь забутий стілець і обережно сів. Щось таємниче було в густій тиші, і глухе обурення почало наростати в ньому проти цієї загадковості, проти беззорої ночі, кінець кінцем проти себе самого.

Хіба можна отак марнувати час? Що, у нього його вдосталь хіба? Коли не спиться, треба працювати.

О, якщо ти так думаєш, виходить, не все ще втрачено, друже мій! В цій думці Шульга знайшов собі радісну втіху і вертався до неї знову і знову, немов боявся розлучитися з нею. В ній вгадувалася приваблива певність, що не все лишилося позаду...

А хто сказав, що так? Хто насмілиться це довести? «А ти сам! — нагадав собі Шульга. — Адже ти сам кажеш, мовляв, ми скоро підемо, мовляв, смолоскип я відаю... Може, це не що інше, як блазнювання старості? Серце мое, звичайно, не те, і м'язи спрацювалися, і ноги не такі прудкі. А мозок? Він не стомився. Він не хоче спочинку. І він не може спочивати. Ось чому сон тікає від мене», — пробує себе заспокоїти Шульга. І, погойдуючись на стільці, терпляче чекає світанку.

У Федора Архиповича народжується відчуття, або краще сказати — певність, що отак сидіти в чеканні близького світанку, коли у тебе за спиною дім, у якому спочивають твої одnodумці, не часто траплялося йому у житті. Це навіть добре. І Шульга всотує в себе тривожну непокору передгроззя, як неодмінну появу нового припливу сил. Вони, він певний, дадуть йому змогу здолати невідоме, що чатує на людину скрізь і завжди.

Ні! Прометей ніхто неспроможний закувати у кайдани знову. Прометей вийшов у довгу путь, і смолоскип його живиться віднині таким пальним, що, незалежно від злої волі оскажених, мусить дати людям жадане тепло, зігріти їх.

«Саме вивільнення енергії атомного ядра,— думає Шульга,— те, що спочатку використали для зброї, найстрашнішої й найпотворнішої, владно кличе всіх учених: «Візьміть від нової сили тепло людям, а не смерть!»

Шульга сповнений презирства до тих, хто врозтіч кинувся геть назад, у печери, по суті звільняючи шлях для пройдисвітів, які ухопили загребушими руками плутоній і починають ним тільки бомби.

На початку другої половини двадцятого століття люди почали говорити і дбати про мир гарячіше і турботливіше, ніж досі. Уявляючи в цю хвилину земну кулю, що вершить свій шлях навколо сонця, Шульга наче бачив перед собою всі людські оселі, все людство без кордонів і меж, всіх тих, які жили, рухались, думали, здобували у важкій праці свій хліб, бачив матерів, які чекали дітей, бачив мільйони немовлят, чув їхній перший крик — і все це спонукало його ще з більшою гостротою зрозуміти, на що наражали землю такі, як Теллер. Він хизується ганебним титулом батька водневої бомби. Боже мій! Що може бути страшніше од незмивного тавра зради?!

Це зрада. Зрада науки, людства, життя. Вчені мають вічно потерпати за те, хто і як використовує їхні відкриття.

Ніхто з нас не може і не повинен тепер стояти осторонь.

Висновок цей підказувало саме життя, і треба триматися його неперушно.

43

Це було давно. Надто багато років минуло з того дня, а він часто думав, що розмова ця відбулася вчора. Що ж, подібні зміщення в пам'яті неминучі. Виходить, той ранок і ті слова, які він почув від сина, мали якесь істотне значення. Для кого? Звичайно ж, для нього. Для тієї мети, якій він віддав усього себе до кінця і без останку. А що треба було залишати? І кому?

Ейнштейн ніколи не уявляв себе безплідною смоковницею. До того ж, він любив, коли навколо нього юрмилася молодь. Молодих газетярів називали його учнями. Йому це не лестило. Слово «учень» несе в собі заряд непередбаченого. Хоч треба визнати, що часом непередбачене призводило до помилок.

Едвард Теллер, честолюбець і маніяк, ніколи не був його учнем. Хоча він виявляв немало наполегливості, щоб наблизитись і стати потрібним. Але Ейнштейн прагнув бачити поруч себе людей, у яких щире серце, одверті наміри, які думають про тих, що оточують тебе, а не дбають виключно про свої інтереси. Теллер належав до інших.

Він обминув його, як обминають на шляху пеньок, який забули викорчувати або залишили навмисне, щоб зло посміятися, коли люди будуть натикатися на нього і падати.

Теллер був пеньок, начинений атомними зарядами. Тут не до сміху. Свої знання він спокійно клав на тацю і спиртно подавав босам, як вправний, кмітливий кельнер подає червонопиким бюргерам пиво.

Слава для вченого завжди тягар. Принаймні у наші часи, коли так багато базикають про скриню Пандори. Казка стає жахною дійсністю.

Його, Ейнштейна, не полишало гірке розчарування. Був день, коли народилася певність, що час відійти. Але небагато потрібно було днів, щоб він прогнав цю зрадливу думку. Він залишався. Хоч усі, хто мало тямив у трагедії, галасували, що саме він натиснув кнопку. І справді — можливо, вони мали рацію.

Чому ж сьогодні сплив у пам'яті рапок на віллі «Капут»?

Що зв'язувало цей прінстонський день з отим далеким ранком? Той день з оцим прінстонським еднало не те (він пам'ятав це добре), що і тоді яскраво світило сонце і гостро пахло сосною. Пам'ять ткала незриму нитку. Вона зв'язувала його з минулим.

Все тоді було інакше. І коли Альберт-молодший, або Бубі, як він та Ельза називали сина, спитав його: «Тату, чому ж, власне, ти такий знаменитий?» — Ейнштейн не засміявся, а засумував. Йому здавалося, що устами сина його запитує власна совість. З властивою йому іронією, коли йшлося про власні справи, він пояснив:

— Бачиш, синку, коли сліпий жук повзе поверхнею шару, він не помічає, що перейдений ним шлях горбатий, мені ж пощастило помітити це...

Саме так він сказав. Що-що, але пам'ять його не зрадила. Якби була Ельза, вона б це ствердила.

Тепер, коли навколо тільки й точились розмови, що ключ до скрині Пандори лежав у кишені його камізельки і він необачно віддав його зловмисникам, Ейнштейн розумів, що не так швидко і не так легко можна буде розповісти людям правду. Переконати людей у тому, що таємниця атомного ядра повинна перестати бути таємницею, що це неминучість, пов'язана з самою

природою прогресу людської мислі,— оце треба зробити конче і не забаритися з цим. Було б злочином, підступивши до таємниці ядра, спинитися. Але взяти від цього великого відкриття тільки смерть було не меншим злочином перед людьми. Це він розумів краще од усіх. Розумів згубні наслідки, коли в ланцюговій реакції вбачати тільки бомбу.

В газетах, коли він за кілька років до війни був у дорозі до Штатів, він прочитав дикунську заяву Герстмайера. Колега по академії виголосив йому аутодафе з кафедри Берлінського університету, з тієї самої, з якої він, Ейнштейн, читав лекції студентам. Неважко було уявити собі самовпевненого Герстмайера, який вирік істину, відштамповану у канцелярії райху:

— Ейнштейн — єврей. Євреям нема місця у великій Німеччині, як нема місця й у фізиці.

В тій самій газеті на першій сторінці писали, що переїзд Ейнштейна у Сполучені Штати — подія, яку можна було б порівняти з тим, коли б, скажімо, римський папа залишив Рим і переїхав назавжди у Нью-Йорк.

І перше, і друге було нісенітницею. У нього було достатньо гумору, незважаючи на трагічність обставин, щоб посміятися над зухвальством і перебільшенням.

Наука була для нього тією країною, у якій владарювати капіталам і нездарам не дано. Це була його непорушна певність, і вона не раз у житті виручала його в біді.

«Обмеженість ховає у собі згубність».

То аксіома, що не потребувала доказів. Збити його на манівці не так легко. А ось порожнеча на Месрер-стріт, самотність в кімнатах унизу і нагорі, в саду, серед старих в'язів і кленів, самотність, якої він не хотів і від якої завжди тікав,— оце лишалося неподоланним і незабгненним. Він хотів бути між людьми. Але таки між людьми!

Тут, у просторому кабінеті, все було, як і раніше. Дві стіни, заставлені полицями, на яких щільно тулилися книги, скрипка у чорному футлярі на шафі, портрети Фарадея і Максвелла. Широке вікно мало не на всю стіну відкривало його стомленому зорові дорогу у світ. Теки і гори журналів та паперів на широкому столі, автоматичні ручки у склянках і колекція обсмалених, з погризеними мундштуками люльок — все це повинно було свідчити, що нічого не змінилося.

З сумом він подумав, що люди ідуть, а речі лишаються. У них, на жаль, довший вік. І отой потертий плед на качалці, у який він закутує ноги, теж лишиться, і навіть пандофлі, які фрейлейн Дюкас хоче викинути у кошик із сміттям, вони теж залишаться. Що ж лишиться від мене?

Запитання виникло і трохи спантеличило його. Невже тільки формула, що зв'язує енергію з масою. Десятки довгих років — і одна маленька формула.

Не заглиблюючись у зміст мовленого, люди часто люблять загадково повторювати:

— Все відносно.

Обов'язки людини перед цивілізацією ніколи не повинні бути відносні. Це теж аксіома. Досить подивитися на Німеччину, щоб зрозуміти, що втрачає людство, коли забуває цю аксіому.

Невже ті, що розмахують атомною бомбою, ніяк не второпать, що дія народжує протидію?

Ейнштейн обережно поклав загаслу трубку на підвіконня. Комір старого пуловера витерся. Але він звик до нього, і не хотілося міняти його на сорочку, що лежала на стільці, підготовлена спритними руками Елен. У секретарки зі смертю Ельзи з'явилися додаткові обов'язки, і вона їх не цуралася. Але накрохмалена сорочка була не для нього.

Ейнштейн глянув на годинник. Для прогулянки лишилося мало. Об одинадцятій прийде Томас. Вони давно не бачилися. Після повернення з Парижа, коли Томас привіз йому листа від Жоліо-Кюрі, він більше не заходив. Фітельберг розповідав, що у Томаса великі неприємності. Що ж, цього треба було чекати. Теллер йому не подарує нічого.

Думка стрибнула кудись у далечінь, в далекі каньйони, допомогла уявити жовтий вигорілий степ, казарми (як це символічно), де чаклував Роберт Оппенгеймер, що теж зазнав поразки. Надто пізно він відчув свою відповідальність. Але його поведінка викликала повагу, і Ейнштейн зрозумів, що, зустрівшись з ним, він потисне йому руку.

Здається, вони з Томасом приятелюють. І треба буде попросити Томаса, щоб він передав йому привіт.

Газети галасували, що Оппенгеймер продався Москві. Натякали, що він таємний комуніст, підривний елемент.

Ейнштейн втягнув голову в плечі і склепив повіки. Господи! З ученими у цій країні поводитися, як із сліпими кошенятами, їх тикали носами у блюдця з полинним питвом, галасуючи на весь світ, що то молоко. Що дивного? Його теж у газетах оголосили червоним. Згадалося, як спритний кореспондент домагався одного разу відповіді, ухопивши його за рукав піджака, чи він справді червоний. Ейнштейн немало здивував його, сказавши:

— А що, хіба ви не бачите? Звільніть мій рукав і подивіться собі на пальці. Адже вони в крові.

Кореспондент очманіло одсмикнув руку і глянув на неї злякано.

— Ну, що? — спитав Ейнштейн.— Переконалися? Так і напишіть: у мене, Ейнштейна, червона кров і її мені прислали з самої Москви.

А Москва, яка вже мала, всупереч пророцтвам, атомну зброю, наполегливо, невпинно говорила про мир. Він вірив росіянам. Він зберігав свою книжку, видану у Петрограді за розпорядженням Леніна. На такому ж папері, на якому надруковано було книгу про теорію відносності, друкувалися тоді перші урядові декрети.

Ейнштейн узяв люльку, сів у качалку. Трохи морозило, хоч стояли погожі серпневі дні, і він старанно обгорнув ноги пледом.

Годинник на стіні показував, що до приходу Томаса лишилося двадцять п'ять хвилин. Ейнштейн доторкнувся до кнопки і натиснув її. Для зручності їх у кімнаті було кілька. На столі, біля качалки, над канапою. Тієї ж миті внизу залунала легка хода Елен. Вона незабаром виникла на порозі кабінету, і, мружачи очі, Ейнштейн спитав у неї:

— Чи ви не літаєте часом, фрейлейн Елен?

— А так, сер.

Елен знала, коли на жарт треба відповісти жартом. І вона знала, для чого її покликав старий, коли вмовстився у качалку і тримає руку на чолі. Треба, не гаючи часу, розкрити зошит і зосередити всю увагу. Вона сіла поруч біля маленького столика, який не любила, бо він був надто незручний; вже кілька років говорили про те, що його треба замінити, але все бракувало часу...

Елен чекала, а Ейнштейн мовчав. Він дивився на чорну кнопку дзвоника і раптом сказав:

— А знаєте, фрейлейн, треба зняти оцю кнопку. Вона тут ні до чого. Я можу вам подзвонити по домофону, коли буде потрібно.

Елен мовчала. Вона не висловила ні згоди, ні незгоди. Вона зрозуміла, чому старий заговорив про це, і єдине, що вона могла собі дозволити, подумати, що він справді старіє, і це засмутило її, змусивши ще нижче опустити голову над зошитом, ніби вона вгледіла на чистій сторінці щось нове і надто важливе.

Ейнштейн не помітив, як сльозинка зірвалася з вії Елен Дюкас і упала на сторінку зошита, розповзаючись плямою, і Елен, судорожно ковтнувши, наважилась на те, що ніколи за ці роки не дозволяла собі:

— Я вас слухаю, сер.

Її слова наче вернули Ейнштейна здалеку. Він здивовано глянув на Елен і покірно мовив:

— А справді, гаю час, фрейлейн. Пишіть.

І швидко рука Елен записувала: «Людство наближається...»

— Ні, стривайте. Закресліть «наближається». Це буде неточно.— Ейнштейн невдоволено плеснув долонею правиці по коліну.— «Людство наблизилось,— диктував він,— до такого історичного рубежа, коли наука стала джерелом найсвітліших сподівань і, на жаль, страшних небезпек».

На хвилину замовк. Він знав, що саме такі слова повинен сказати. Він повинен був підтримати мужніх, вселити надію у серця тих, які борсалися у тенетах сумнівів, і попередити зухвалих. Це був його обов'язок. Він натиснув кнопку, коли примусив Рузвельта повірити в те, що розщепити ядро атома і оволодіти ядерною реакцією не тільки можливо, але доконче потрібно, бо інакше це зробить Гітлер. Але він ніколи не думав, що відразу після перемоги Трумен дасть наказ, який штовхне людство у морок страшної безодні і викличе страх і ненависть до науки та знайде в ній прислужників смерті.

Він не міг заспокоїтися, поки діяли злі сили.

— Пишіть, Елен. «Тепер відмовитися від активного втручання було б зрадою науки. Її суть, її об'єктивність, раціональність та правдивість вимагають, щоби сподівання людей справдилися, а побоювання і страхи зникали». Коли це станеться, фрейлейн Елен?

— Ви питаєте про це у мене?

— І у вас,— сказав Ейнштейн.— І у вас,— мовив він ствердно,— і у себе.

— Цього ніколи не буде, сер,— проказала Елен з таким одчаєм, що Ейнштейн здригнувся.

— У вас нема підстав, Елен, не вірити мені, коли я кажу: це буде, Елен. Ви чуєте, Елен? Це буде. Людство схопить злодія за руку.

Елен мовчала. Ейнштейн розумів, що вона не поділяє його певності. Вона мовчки сприймала його слова, знаючи, що йому лікарі заборонили хвилювання і йому не слід перечити. Але в цю мить він не вагався й на крихту, що правда здолає всі перешкоди. Він вірив у правду, у розум людини, що служить тільки правді. Хіба така віра неспроможна запалити мужність в серці людини?

Використанню науки для загарбання, для війни слід протиставити єдність дій. Це повинні зрозуміти всі справжні її діячі у всіх кутках світу. Там, у новій Росії, це зрозуміли давно. Вони прагнуть змусити ядро атома дати людям тепло життя,

а не вогонь смерті. І вони це зроблять. Він знає їхню вдачу. Курчатов, Френкель, Флеров, Вавилов, Йоффе, Зельдович... Ці імена відомі йому добре. За їхніми спинами стоять мудрість і наполегливість Ломоносова і Менделєєва. Тільки дурники могли тішити себе надією, що росіяни ніколи не загнущають атом. А вони пішли далі. І дійдуть. Ім ніщо не завадить. Бо вони думають про світ, де не буде зброї і воєн.

А тим часом... Тим часом світ на грані безодні. Розповідають, що Трумен, коли йому доповіли про випробування атомної зброї росіянами, злякано спитав: «Що ж нам робити далі?»

Далі! Ейнштейн знизав плечима. Він забув, що Елен чекає. Та Елен звикла до подібних пауз. Вони раптово кінчалися, і знову лунав рівний голос старого, і знову стримано і чітко рухалась ручка по сторінках зошита.

І, може, те, що він хотів записати далі, не мало безпосереднього відношення до думки, яка свердлила мозок, але він без вагання почав:

— Ось про що я думаю часто протягом цілого дня. Мое зовнішнє і внутрішнє життя залежить від праці моїх сучасників і наших попередників. Я повинен напружувати всі свої зусилля, щоби відповідно до цього віддавати людям те, що дістаю і буду діставати. Я відчуваю потребу вести найпростіше життя, і мене часто обтяжує свідомість того, що я вимагаю від подібних собі більше, ніж можна... Прекрасний пейзаж у цьому вікні,— сказав Ейнштейн, наче мовлені перед цим слова належали не йому.

Елен знала, що на сьогодні досить. Вона усміхнулася шефу і закрила зошит.

Внизу пролунав дзвоник.

— Томас,— сказав Ейнштейн.

Стрілки годинника показували одинадцять.

44

І от вони були удвох у цій просторій і затишній кімнаті на Месрер-стріт. Елен зустріла Чарлза Томаса внизу і нагору вже не піднімалася. Стукіт її машинки приглушено долітав сюди і не заважав ні Ейнштейнові, ні його гостеві.

Чарлз Томас був такий же врівноважений і неквапливий у рухах, як і раніше. Він добре володів собою, і це здавна подобалося Ейнштейнові.

Між качалкою Ейнштейна і кріслом, в якому вмовився Томас, віддаль п'ять-шість кроків, на столику тютюн і сигарети

«Кемел». Томас їх любить, і господар не забув нагадати про це фрейлейн Дюкас. Пляшка кока-коли, взята недавно з холодильника, наче чекає, поки гість візьме її у руки.

Томас усміхається. Йому тут раді, і це його зворушує. Зборознене зморшками обличчя Ейнштейна освітлене приязним усміхом.

— Чого ж ви замовкли, Томас? Які новини ви принесли у мій барліг?

— Новин нема,— спокійно починає Чарлз Томас,— найновіші речі народжуються тут, сер, і годі шукати їх десь-інде. А те, що відбувається там,— Томас недбало показує на вікно,— то це відомо вам із газет.

— Отже, ви повинні їхати у Вашингтон,— вже без усмішки, скорботно похиливши голову і спідлоба заглядаючи Томасу в обличчя, сказав Ейнштейн,— після Оппенгеймера вони взялися за вас.

— Я не останній і не другий...

— Бачите, ми щось прогавили, Томас, ми на чомусь спинились невчасно, і вони нас взяли за горло. Встигли це зробити непомітно, і тепер ми змушені оборонятися. Оборонятися і боронити свою честь до кінця.

— Після того, як я поїхав у Париж на конгрес, вони загнали мене у глухий кут і цькують усіма дозволеними та недозволеними засобами.

— В цькуванні нічого не може бути недозволеного,— нагадав Ейнштейн.

— Певна річ. Але вони вихваляються своїм демократизмом і свободою.

— Це для них випробувані лаштунки. За ними злочинці можуть сховати потворні обличчя.

— А між тим, вони саме нам, що відмовились працювати тепер на війну, закидають зловмисну злочинність. Оппенгеймера вони вкрай деморалізували. Кажуть, Роб поводитья як інквізитор. І тільки Івенс стоїть на своєму і захищає Оппі.

— Івенс — це людина, яка гідна поваги.

— Було б добре, коли б він знав вашу думку про нього.

— Це не важить. Він сам добре знає, хто він. І він правди не скривдить.

— Я подзвонив вам,— нагадав Томас,— щоб порадитись з вами.

— Я готовий вам допомогти, Томас.

Ейнштейн трохи вихилився з качалки і тільки рухом руки показав Томасу на пляшку кока-коли.

Той відкрив пляшку і, наливаючи напій у склянку, вибачливо мовив:

— Дурне питво, але звичка сильніша. І я вдячний вам, що ви не забули мою примхливу звичку.

Наче стверджуючи те, про що догадувався Ейнштейн, коли ще по телефону розмовляв з Томасом, пролунало його зізнання, що самотність гнітить і приголомшує.

— Переважна більшість замкнулась у своїх лабораторіях. Хто просто злякався, хто роздумує, а хто піддався на брехню і вважає, що служить Сполученим Штатам, що досягнення науки треба кинути на зміцнення позиції сили...

— Позиції розуму завжди мають перевагу.

— Так. Я згоден з вами. Але на цей раз вони готові зашморгнути ласо. Ніхто тепер не може лишитися осторонь. Ніхто!

— Ніхто! — підтвердив Ейнштейн.— Я про це думав, і я хочу, щоб ви прочитали мого листа до вчителя з Брукліна, який звернувся до мене за порадою. Візьміть оту жовту теку на столі і прочитайте лист.

Томас підвівся і підійшов до столу. Він розкрив теку. В ній лежав тільки один лист, наче Ейнштейн спеціально приготував його для нього.

— Це вчитель Фраунгласс. Він відмовився давати свідчення у комісії з розслідування. Злочин його полягає в тому, що він підтримує інтернаціональні культурні зв'язки. Читайте, Томас, я вам не заважатиму.

І доки Томас читав, Ейнштейн, стуливши повіки, ніби спочивав у своїй качалці. Йому спливали у пам'яті слова Лессінга: «Вмерти за правду прекрасніше, ніж володіти нею». Колись у юнацтві він захоплювався цим твердженням. Тепер він рішуче відкидав його. Воно дратувало своєю патетичністю, яка трималася на хистких котурнах. Ні! Не так! Краще вмерти за правду, ніж скоритися брехні. Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах! Ці слова були не нові. Він читав їх давно. Їх написали розумні люди. І він знав, що мудріших не існує. Як дивно міняється сприймання людини того, чим він захоплювався, коли час і події змінять її саму!

— Дозвольте мені прочитати кілька уривків вголос,— схвильовано мовив Томас, тримаючи перед собою листа.

— Якщо це треба вам,— не дуже певно сказав Ейнштейн,— не смію перечити.

— Дякую. Для мене важать особливо ці рядки: «Проблема, яка постала перед інтелігенцією цієї країни, надто серйозна. Реакційні політики посіяли підозру щодо інтелектуальної

активності, залякавши громадськість зовнішньою небезпекою. Що повинна робити інтелігенція, здибавшись із цим злом? Правду кажучи, я бачу один шлях — революційний шлях непокори в душі Ганді. Кожний інтелігент, викликаний в одну з комісій, повинен відмовитись від свідчень і бути готовим до в'язниці та злиднів. Якщо достатня кількість людей стане на цей шлях, він приведе до успіху. Якщо ні, то інтелігенція цієї країни заслуговує лише на невільництво.

Томас поклав лист у теку і, не сідаючи, тихо, але з якоюсь урочистістю сказав:

— Я готовий стати на такий шлях. Чого б це мені не коштувало, я готовий.

І тоді, наче відповідаючи собі на якусь думку, Ейнштейн сказав:

— Я надрукую цей лист у газети.

Чарлз Томас зрозумів, чому старий прийняв саме таке рішення. Якої більшої підтримки треба було тим, хто наважувався прийняти бій і не скоритися?! Він одверто сказав Ейнштейну про це.

— Якби воно було так, це б мене втішило. Адже світ вважає мене винуватцем. Насправді я виконав роль поштової скриньки. Мені принесли листа, і я підписав його. Хіба я думав, до чого вони дійдуть?

— Бачите,— не досить певно почав Томас, і Ейнштейн напружено причаївся.— Бачите,— вже твердіше повторив він,— якби ви і не підписали листа, це однаково сталося б. Адже ваші відкриття зробили можливим проникнення науки в серце атома. Ви натисли кнопку, маючи на увазі фашизм, і ми поспішили, маючи певність, що як не ми, то вони зроблять її...

В цій кімнаті не хотілося вимовляти слово «бомба».

— Так,— згодився Ейнштейн,— я натиснув кнопку,— розгублено визнав він і додав: — А той лист, що я написав Рузвельту перед Хіросімакою трагедією, радячи не застосовувати бомби, лежав на столі у нього непрочитаний. Президент помер 12 квітня, саме в той день, коли мій лист прийшов у Білий дім.

Ейнштейн безпорадно розвів руками.

— Трумену він був не потрібний. Він, мабуть, просто викинув його на смітник.

— Але я згоден із вами,— заговорив Томас.— Ще й тепер не пізно сказати правду людям. Ще й тепер можна зробити багато доброго. В Парижі на Конгресі миру в залі Плейель зійшлися люди з усього світу. Білі, чорні, жовті, вони говорили

однією мовою. Жоліо-Кюрі тепер не відступить. І знаєте, сер, я горджуся ним і схиляю перед ним голову.

— Найбільше вони бояться,— сказав Ейнштейн,— щоб люди не дізналися про радіоактивні опади, правду про Хіросіму і Нагасакі. І конгрес добре зробив, що сказав на весь голос цю правду. Кюрі — прекрасна людина.

Він стомлено опустив голову, ун'явшись очима в стертий килим, потім різко підвівся з крісла. Мовчки потиснувши руку Томасові, він глянув йому в очі своїми не по віку гарячими, вогнистими очима.

Таким його і запам'ятав Томас...

45

Човен життя стрімко несли хвилі часу, і берег віддалявся. Човен виходив на океанський простір з досить пошарпаними вітрилами. Лагодити їх йому тепер не хотілося, та й зробити це вправно не вистачило б сили.

Але відчуття берега давало йому спокій. Ейнштейн час від часу любив згадувати, що саме лишилося на березі.

Щоранку, виходячи з свого червоного цегляного будинку і прямуючи тінистою алеєю до університету, відповідаючи на численні привітання прінстонців, він любив згадувати тих, що лишилися на березі.

Він ступав по вищерблених плитах тротуару, а хотів думати, що сидить у човні, і над ним лопотить вітрило, і лице кроплять бризки веселої хвилі...

Цією дорогою він простував і в ті дні, коли у Берліні казився Гітлер і коричнева чума пожирала невинне людство. Тією ж стежкою він ходив, коли підписав листа Рузвельту, коли, як тепер полюбляють повторювати, він натиснув кнопку... І після Хіросіми він теж ходив цією стежкою. І от тепер...

Човен гойдали хвилі, лопотіло вітрило, вітер робив свою справу, земля, як сміливо стверджувал у давні часи впертий Копернік, продовжувала обертатися, а проте ніщо не могло вже повернути човен до далекого берега — ні воля людини, ні зустрічний шторм. Жодне диво!

В цьому була своя закономірність, і він добре це розумів. Коли одного разу поруч з ним спинилося авто і голос жінки з кабіни попросив його затриматися, він, саме в цю хвилину думаючи про далекий берег, вирішив, що то про нього і піде мова. Але жінка, червоніючи і затинаючись, попросила дозволу сфотографувати його.

— Ви розумієте, сер, як мені заздритимуть у Кентуккі? Це така велика честь...

Ейнштейн стояв розгублений, ніяковіючи і не знаючи, куди подіти руки. Тільки очі його повні були доброго усміху, здивування і смутку. Щось клацнуло. Почулися слова вдячності. Йому тиснули руки. Він отямився, коли автомобіль від'їхав, і відчув, як біль, усю суетність часу.

В університетському коридорі перед його кабінетом крутився молодик у ковбойському капелюсі. Він заступив Ейнштейнові дорогу і перший прослизнув у двері.

— Чим могу служити? — стомлено спитав Ейнштейн.

Не зволікаючи, назвавшись кореспондентом газетного агентства, молодик поклав перед ним на стіл аркуш паперу і, наче наказуючи, сказав:

— Читайте, сер!

Ейнштейн, тільки глянувши на перші рядки, зрозумів, у чому річ. «Тепер не час підтримувати пацифістські ідеї, це послаблює боротьбу проти тих, які нападають; коли настає час відстоювати життя, ми повинні оборонятися».

— Це ви писали? — нетерпляче спитав молодик.

— Я. А що вам до того, містер?

— Мені байдуже, — зухвало відказав він, — а от декому у Вашингтоні це не подобається, хоч ці слова написані в 1933 році, тепер згадали про них, і наше агентство міркує так, що ви можете зараз зробити заяву і відмовитись... Це була б сенсація.

Ейнштейн сів у крісло, дістав люльку, щільніше притоптав великим, пожовклим пальцем тютюн, запалив від сірника і сказав:

— Ні, містер, я не прихильник сенсацій і я не відмовляюся від цих слів. Навпаки. Зараз вони на часі.

Молодик одкрив рота. Подив, мабуть, душив його. Заява вченого була ще більшою сенсацією.

— Виходить, виходить, — спантеличено сказав він, — ви визнаєте факт антиамериканської діяльності...

— Виходить, містер, що Ейнштейн слів на вітер не кидає. А хіба в Америці перемогли фашисти?

Молодик нічого не відповів. Він схопив аркуш і зник за високими дверима, як зла мара.

Може, поява того нахабного журналіста спричинилася до того, що вдома Ейнштейн попросив Елен розшукати вирізку з гітлерівської газети з статтею Ленарда. У Елен завжди все було під руками, і невдовзі вирізка, наліплена на аркуш паперу, лежала перед ним.

«Ах, Ленард! Якими засобами ви зводили зі мною свої особисті рахунки?!»

«Разючіший приклад небезпечного впливу єврейських кіл на вивчення природи являє Ейнштейн зі своїми теоріями та математичною балаканиною, що складається з старих відомостей і свавільних додатків. Тепер його теорію розбито вщент — така доля всіх виробів, далеких від правди. Але вчені з солідними у минулому трудами не можуть не зазнати докору: вони допустили, щоб теорія відносності зуміла знайти місце у Німеччині. Вони не бачили і не хотіли побачити, яка це брехня — вважати Ейнштейна у науці і поза нею — добрим німцем. Наш фюрер винищує цей дух із політики і політичної економії, де він називається марксизмом. Ми повинні розуміти, що негідно німцеві бути духовним послідовником єврея...»

Якого біса закартіло йому перерхитати оці рядки? Що спокусило? Невже тіні з того берега з'являються тут? Ленард — невдаха у науці. Свою неміч він хотів пояснити причинами, які могли тільки викликати сміх у розумної людини. Це так! Але чи до сміху було тим, що гинули саме з цієї причини за колючим дротом?

Тінь зловісного, з далекого берега, лягала на Штати, тягнулась сюди, у Принстон, на Месрер-стріт. Власне, битва між розумом і темрявою почалася не в ті дні, коли у сквері перед оперою у Берліні гітлерівці палили на багатті його «Теорію відносності», а ще давніше, навіть не тоді, коли на вогнищах інквізиторів гинули сміливці, що воліли перед очима людства підняти завісу невідомого, а тоді, власне, коли у Прометея хотіли вирвати з рук смолоскип...

Джордано Бруно вірив у майбутнє, коли, конаючи на вогнищі, сказав:

— Мене ви можете спалити, але істину слів моїх знищити не можна. Майбутні віки зрозуміють і оцінять мене!

Аутодафе з ядерних бомб — ось що хочуть новоявлені інквізитори! Це не здогадка і не хвилинна думка. Це певність, яка викрешує у нього в серці вогонь опору. Так, вогонь!

Вогонь проти вогню. Вогонь знань і віри в розум людини спопелить чорне полум'я смерті.

Томас міцно тримає в руках смолоскип. Жоліо-Кюрі не випустить його з рук. Нільс Бор стоїть несхитно. Його не скорийш! За океаном, у країні, де мрії дали крила, розум здолав темряву. Людство не піде покірною безодню. Ні!

Головному конструкторові Івану Дмитровичу Приходькові сама природа його таланту дала розсудливу неквапливість і в той же час блискавичне мистецтво схоплювати головне.

Принаймні такої думки про нього були його товариші, колеги по роботі, навіть дружина і дочка.

Насправді ж йому властиві були і поспішність, і вагання, і гіркота розчарування після необдуманого кроку.

— Ніщо людське мені не чуже, і я не збираюся цуратися людського.

Він любив це повторювати в колі приятелів, у короткі години відпочинку, бо ж відпочивати довго він не умів і не хотів. Війна забрала багато часу, поглинула кращі роки, тепер треба було надолужувати втрачене.

Маленький завод, на якому він перед війною почав свою роботу, той самий, на який у перший день нападу фашистів упали дві бомби (все-таки вони знали, куди поцілити), тепер розрісся, став тим, що в газетах полюбляють називати великою спорудою нової п'ятирічки.

— Люди повинні літати,— казав переконливо на виробничих нарадах Приходько,— і ми покликані давати їм надійні крила.

Не тільки надійність була його турботою. Швидкість і висотність стояли поруч з надійністю.

Одним словом, він хотів, щоб були чудові літаки. Вже вирушили у голубий океан П-6 і П-7.

Новий П-8 народжувався у муках. Це відчували всі. Вдома і на роботі. Чим більше купчилось нерозв'язаних, як здавалося колегам, труднощів, тим врівноваженіший ставав Приходько.

П-8 не давався в руки. Він вередував. Пілот-випробувач Михайло Грубер це знав і з занепокоєнням стежив за тим, що діялося в прямокутних стінах ангара, де чаклували складальники-майстри і їхні помічники, куди пірнав на світанку «сам», як вони називали поза очі Приходька.

В генеральському кітелі, який висів у гардеробі в спальні, зберігався у кишені лист у поживклому, старенькому конверті. Він його одержав ще на польову пошту.

Лист написав бойовий льотчик, капітан Петро Сидоров, який на його винищувачі здобув славу аса, мав на рахунку вісімнадцять фашистських літаків, відзначений був званням Героя Радянського Союзу і перед тим, як не повернувся з останнього бою, прислав йому листа, у якому просив таких крил, щоб діставали ще вищої стелі і долали звуковий бар'єр...

Хлопець був тямущий. Він знав, чого хотів від конструктора. І коли генерал Приходько дізнався, що капітан Сидоров загинув, він розгубився, наче йому вручили похоронну власного сина. Було почуття, ніби він не відвів вчасно руку смерті від капітана Сидорова.

Родині Приходька Сидоров став близькою людиною. Приходькові згодом пощастило розшукати його батьків. Вони жили у місті Белгороді на Курщині. Цього літа він запросив їх у Київ.

Старий тесляр і його дружина почувалися ніяково у чужих людей, тим більше, коли дізналися, що сина їхнього генерал-майор ніколи в очі й не бачив, і ніяк не могли зрозуміти, чому він так тепло згадує його і так шанує їх.

Три дні гостювали батьки льотчика у Києві. Приходько сам возив їх по місту, разом з усією родиною ходили до опери, в театрі імені Франка дивилися п'єсу «Макар Діброва».

Коли Амвросій Бучма читав монолог Макара, старий Сидоров заплакав. Мати капітана мовчки і нечутно ковтала сльози, тихо зітхала дружина Приходька. Майя міцніше вчепилася в руку батькові.

В той вечір всі довго не спали. Сиділи за круглим столом у ідальні, чай холонув у склянках. Дружина Приходька, Марія Станіславівна, відклала свою роботу. Переклад міг почекаати. Нехай її завтра полають у видавництві. Старий Ничипір Сидоров, зворушений тим, що побачив у театрі, розповідав про сина, як той ще у дванадцять років захотів літати і просив батька змайструвати йому літак. Потім, коли підріс, то, звичайно, зрозумів, що батько з таким ділом не впорається.

— Хіба такими руками літаки робити?

Старий показав свої вузлуваті, з широкими нігтями пальці, наче просив, щоб присутні засвідчили, що літаки — не його діло.

Приходько побачив шербаті, широкі нігті на пальцях тесляра. Площини крил П-8 повинні мати саме до найможливішого рівний накат, стрімко сходити на гострі кути, немов ладні скластися, як крила ластівки, коли вона каменем рине вниз.

Приходько пішов у спальню, видобув з кишені листа і дав у руки старому Сидорову. У того затремтіла рука, коли він торкнув пальцями пожовклий конверт.

— Прочитай, батьку,— попросила здавленим голосом мати. Вона уся підбралася на стільці, притисла до грудей руки, кінці білої хустки, тісно зав'язаної на підборідді, здригалися.

Лист був короткий. В перерві між боями довгих листів не писали. Але він був напрочуд спокійний, і всім, що сиділи за

круглим столом, схиливши голови долу, стало легше. З ними розмовляв живий Петро Сидоров, Герой Радянського Союзу, і тільки Іван Дмитрович Приходько, ніби відчуваючи якусь свою провину, сумовито сказав:

— Ми повинні були дати йому кращий літак.

Він сам робив себе винуватцем перед Петром Сидоровим, перед його старими, перед дружиною, перед своєю дочкою, десятикласницею Майєю. А найголовніше,— перед самим собою.

— Нехай більше не буде воєн,— тихо мовила мати Сидорова,— нехай більше не буде воєн, і щоб чоловік вашої Майї...

Вона не договорила і заплакала. Всі примовкли. Ніхто її не втішав. Її сльози були неминучі. Це розуміли всі. Тільки Майя прожогом кинулась з кімнати, вже у коридорі зойкнула, і сльози бризнули з її очей.

Генерал-майор Приходько міцно стис кулаки. Він пригадав свою молодість і свого батька. Шахтар Приходько, мабуть, ніколи й не думав, що його Іван стане генералом, та ще таким, який буде літаки. А може, і думав. Хто знає! Більшовики брали владу не для того, щоб байдикувати! І не для того в загоні Пархоменка загинув батько, а матері привезли його шкірянку з дірками від двох куль. Ці дві кулі зробили Івана Приходька сиротою.

Спогади мали свою владу. Але підкоряться довго їхній владі Приходько не хотів.

Приїзд Сидорових був для нього не так зустріччю з минулим, як поштовхом до шукань нового. Він, невідомо ще для нього самого чому, допоміг йому зазирнути за далеке відноско прийдешнього.

Перед від'їздом Приходько запросив Сидорових на завод. Показував цехи, ангари, знайомив зі своїми помічниками, покликав до себе у кабінет і познайомив з працівниками конструкторського бюро.

Старі ніяковіли від зичливих привітань, міцних потисків рук. Тепла хвиля щирості заливала їхні засмучені серця.

Сонячний зайчик блукав по стінах просторого кабінету головного конструктора. Стрибнув на аркуш ватману, розстеленого на дощці, затримався на моделі нового П-8, наче хотів, щоб усі в цій кімнаті милувалися саме ним.

— Ось такий буде наш новий літак,— сказав Приходько, підводячи Сидорових до столу.— На сто пасажирів. Ми хочемо, щоб він був міцний і летючий. Найкращий у світі...

Приходько усміхнувся. Стомлені очі заграли хитрими іскорками. Його заступник Милованов, потираючи долонею підборіддя, зауважив:

— Таким він і буде, Іване Дмитровичу.

— Хотів би,— тихо зронив Приходько і повторив: — Дуже хотів би.— Він раптом посуворішав, зігхнув і сказав: — На такій машині літати б капітану Петру Сидорову з щасливими людьми на борту.

— Хіба ж ми хотіли війни? Хіба хотіли, щоб сини наші гинули?

Гість з Белгорода не спитав це, ні! Він просто висловлював наболіле. І всі ці люди, що оточували його, і генерал, якому таким близьким стало його горе, розчулили старого, викресали в серці невимовно теплу хвилю вдячності за те, що пам'ятають вони Петю, шанують його батьків. Старому хотілося низько в ноги вклонитися цим щирим людям. Набігали на очі зрадливі сльози, хоч як тримався, суплячи волохаті, сиві брови, пошмигуючи носом.

Стара глянула на нього та й схлипнула. Плечі у неї здригалися, рука з хусткою потяглася до очей.

— Тримайся, матінко,— прошепотів Ничипір Сидоров.— Сльозми не зарадити горю. А вам велика дяка, що сина нашого не забули...

Сидоров вклонився Приходькові.

— Спасибі вам.

— Вам спасибі!

Голос Приходька пролунав глухо.

Після від'їзду Сидорових у квартирі Приходьків, на Чудновського, стало порожньо.

— Наче ми щось втратили,— сказала Марія Станіславівна.

— І втратили, і знайшли.

Приходькові більше до серця було останнє. В його природі було шукати і знаходити. Втрачати, хоч це було неминуче, він, як і всі люди, не хотів.

У себе в конструкторському бюро, на заводі, він відчував, як сила пошуку штовхала його все вперед і вперед, і завдання, які він ставив перед своїми колегами, виглядали часом для них фантастичними.

— Літати вище, швидше і, головне, надійніше. Літаки наші повинні бути місткими, зручними, бездоганними. Залишаючи такий літак, людина пошкодує, що так швидко розлучається з ним. У пасажира має бути відчуття, що йому дали крила, а пілот повинен знати, що літак скоряється його волі безвідмовно.

Це все говорилося вже тоді, коли потомлені і трохи знесилені конструктори збиралися на незмінний вечірній чай у кабінет до головного. Це був короткий перелюк перед новим

ривком у невідоме. Але слово оце вимовити при головному нікому не хотілося.

— Невідомого не існує. Є просто речі, яких ми не знаємо. І ми повинні знати. Раз можна знати, то яке ж це невідоме?

З головним можна було посперечатися, але всі розуміли, що він не піде на капітуляцію. П-8 повинен був з'явитися у небі. Його кістяк обростав м'язами. Коло нього поралися вмілі руки. Перший варіант причаївся поруч. Його розібрали по кісточці. Тільки еліпсовидний ніс не чіпали. Безкрилий, він мав досить жалюгідний вигляд, і конструктори квапливо проходили, наче не хотіли здивуватися зі своєю помилкою.

А от головний конструктор зупинявся перед ним кожного разу, коли входив у ангар. Він не обминав його. Таке було відчуття, мабуть, у батька, у якого дитина скалічена і нічим не можна зарадити тому страшному каліцтву.

Вперше в житті сталося так, що Приходько розгубився, коли те каліцтво одного ясного дня спіткало його вигодованця. Можливо, від остаточної катастрофи його врятували тільки руки і нехитна воля випробувача Грубера.

Чи ж захоче він знову сісти за штурвал молодшого брата цього невдахи П-8?

А може, з того П-8 нічого й не вийде путнього?

Думка влучила в саме серце. Її підступність слід знищити негайно. Він не має права й на хвилину примиритися з нею. Мало вийти! За спиною вже народжувалися плітки. Це головний знав. Йому ніхто не розповідав. Було б необачним розповісти про всякі нашіптування. Він не визнавав слів, мовлених на вухо. Одному такому спритному порадив:

— Вийдіть на трибуну і скажіть всім в очі.

Цього було досить, щоб інші з таким до нього не ходили.

Одне знав Приходько: майбутнє в руки дається не легко. А П-8 — стрибок у майбутнє. Замріявшись, він думав про ті часи, коли двигуни на атомному пальному стоятимуть на площинах його літаків.

47

Останній тиждень приніс радощі. Скупі, але все-таки надійні. З лабораторії дали добрі показники. Вібрація зводилась до потрібного показника.

— Але все ж таки це стенд. Це ще не небо.

Це він сказав собі, щоб охолодити свою радість. Звичайно, своїм помічникам цього не говорив. Нехай радіють. Через

день-два він допоможе їм протверезіти. Така була його тактика. І тут раптом сталося непередбачене. Грубер потрапив у автомобільну катастрофу. А випробовувати П-8 можна було доручити тільки йому. Сказати щиро, Приходько навіть уявляв собі той ранок, як Грубер посадить П-8 на льотне поле заводу. В думках все було простіше, а от, скажімо, передбачити, що в суботу ввечері Грубер після розмови з ним піде на іменини до фронтového товариша, що потім один із гостей вихилить зайву чарку та саме у його автомашину сяде Грубер, було важко.

Словом, через дві години, як друг Грубера врізався у борт грузовика, з Жовтневої лікарні, куди доставили потерпілих, подзвонили Приходьку.

Марія Станіславівна була в матері, Майя — в кіно. Приходько з неохотою взяв трубку. Через хвилину він знав усе. В кишені Грубера знайшли посвідчення та й вирішили подзвонити товаришеві Приходьку. А товариш Приходько, все ще притискуючи трубку до щоки, стояв біля телефону, приголомшений нещастям, яке для нього було подвійним.

Майнула думка: «Треба подзвонити його дружині. А де телефон Грубера? Здається, на роботі...»

Він подякував лікарці, хоч, власне, дякувати за сповіщення про нещастя навряд чи варто, але вже так повелося у житті — дякувати за те, що й не треба...

Приходько поклав трубку і подзвонив на завод. Черговий уже знав про катастрофу.

— Чому ж ви мені не подзвонили?

— Дзвонив, але у вас було зайнято.

«Бреше, мабуть»,— подумав Приходько. І відповідальний черговий інженер Манайло справді брехав. Мало радощів було з такого дзвінка. Він вирішив діяти зразу інакше і подзвонив знайомому хірургу, як говориться багатозначно, «з ім'ям». Про це він скоромовкою доповідав головному. Дружина вже теж знала. У Грубера перелом руки і ноги і, здається, трохи попсувало фотографію... Приходько зрозумів — малодотепний жарт спеціально для того, щоб пригасити його розпач.

— Подивись на свою фотографію у дзеркало,— уїдливо порадив Приходько і додав: — Знайшов час для жартів. Я поїду туди. Пришли машину.

— Він у такому стані,— поквалливо попередив Манайло,— що сьогодні це зайве. Шок.

Останнє слово Приходько розумів добре. Коли його під Воронежем присипало землею з воронки з-під бомби, а другий

вибух підкинув та жбурнув, безсило, на землю, отой клятий шок він видихав два місяці.

Два місяці! Ці слова обпалили і приголомшили. Насунуло інше: а чи зможе літати Грубер взагалі? Чи ж викрутиться? Такий парубок... і от нісенітниця! Взяти б цього друга та провчити як слід...

Другого дня вранці, коли він зайшов до кабінету лікаря в хірургічному корпусі, той розмовляв по телефону, і з його відповіді тому, хто запитував, він дізнався, що друга, який сидів за кермом, життя назавжди провчило... Він помер від струсу мозку.

— А як Грубер?

Запитання вихопилося саме. Не з цього слід було починати.

— З ким маю честь?

Лікар був напрочуд тендітний і молодий, чимсь схожий на жінку. Манерами він, мабуть, хотів наслідувати свого шефа. Приходько назвався. Лікар почервонів. Вийшов з-за столу, підсунув стілець. Приходько мимоволі зиркнув униз. Може, справді, жінка. З-під довгого халата визирали штани. Вони ледь прикривали стоптани черевики.

— Житиме. Полежить у гіпсі місяць-два.

— А літати буде? — спитав Приходько, опускаючись на стілець і важко переводячи подих. — Калікою не залишиться?

Лікар рішуче пообіцяв:

— Буде літати, про каліцтво нема й мови. Наш шеф не помиляється.

Приходько витирав чоло хусточкою з такою силою, наче хотів стерти непередбачений клопіт. Лікар роздивлявся його з надмірною цікавістю. Він вперше бачив так близько людину, яку знала вся країна. Він сам літав на літаках, на борту яких писалося П-7. Лікар пошкодував, що нема шефа. Генерала повинен був би приймати генерал.

Грубер лежав з підваженою ногою і рукою, увесь у білому, з заліпленим пластирями обличчям. Біля нього клопоталася сестра з шприцом. Видно, йому шойно зробили укол. Приходько підступив ближче і, не знаючи, чим втішити пілота, сказав:

— Прийшов провідати тебе... — Дурнішого нічого вже не можна було придумати.

Лікар щось зашепотів на вухо сестрі, і та, відходячи від ліжка, не відривала очей од гостя.

Грубер намагався усміхнутися. Усмішка вийшла крива. Чужим голосом він сказав:

— Приземлився я... Іване Дмитровичу... Невдало... Ідіот!

— Парашута не взяв,— пожартував Приходько, опановуючи розгубленість.— Тепер тобі треба тільки про одне дбати: всі сили — на видужання.

— А що з того?.. Мені точка. Більше не літатиму.

Грубер не стверджував, він швидше запитував і чекав відповіді. Незаліпленим оком він дивився на Приходька, а слова його були звернені до лікаря.

— Професор сказав, що все зростеться. І товариш генерал має рацію. Вам треба дбати про одужання. Відкинути усякі погані думки.

Лікар був вдоволений собою. Йому здалося, що до слів його прислухається сам головний конструктор. А Приходькові кортіло порадити балакучому медикові: «Не торочи сорокою».

— Ех, Михайле,— сказав докірливо, хоч одразу пошкодував. Тут не місце для дорікань. І що ними допоможеш? Але саме ці слова пом'якшили спотворене болем і пов'язками обличчя Грубера.

— Нічого, Іване Дмитровичу... В сорок першому я не в таку коловерть втелющися...

— Знаю. Тоді ти загнав у землю три «месершміти». Там ти відкрив рахунок...

...Справді, три «месери» він відправив у пекло. Але четвертий ішов йому напереріз. Попередження ведучого він уже не почув, бо куля влучила йому у шлемофон. Гаряча хвиля полоснула його по колінах. Штурвал врізався у груди. Але тоді сталося те, чого він довго не міг збагнути і на землі, в ті довгі дні, коли він видряпувався з обіймів кирпатої у шпиталі. Прикриваючи його згори і знизу, ведучи одночасно бій з оскаженілими «месерами», що шуліками злетілися у небі, лейтенант сусіднього полку Шульга виводив його з бою. І вивів.

Грубер не помітив, як ворушилися його запеклі уста. Біль, спогад, злість — все разом душило його. Він розклепив повіки. Приходько стояв поруч. Чому головний тут? Що скоїлось?

...Тоді в шпиталі над ним схилився незнайомий лейтенант. З ним поруч стояв напарник Грубера Петрушенко. А де Петрушенко? Лежить під Ботошанами на кладовищі серед чужих хрестів. А тоді він сказав коротко, наче рапортував:

— Ось лейтенант Шульга. Він тебе вивів з бою. Йому дякуй.

Білявий хлопець із сірими очима. Якби не він... Сказати про це головному треба було раніше. Зразу ж після того, як вони сиділи з Євгеном в парку на лавочці і він почув від нього про ту кривду, яка могла зламати людину, а, проте, не зламала.

...Знову стало кидати. Бочка, імельман, карколомна петля. Друг поруч. Поруч. Що це? Де він?

...Грубер застограв.

— Де болить? — тривожно спитав Приходько.

— Послухайте... є тут один парубійко... На війні був добрий ас, він мене врятував... Але...

Приходько вловив, про що йдеться.

— Прізвище? — коротко спитав він.

— Шульга, але...— Грубер замовк, він долав біль, який заважав говорити.

Лікар провів зволоженою серветкою йому по чолю.

— Але... він був у полоні. І тепер... тепер...

— Мовчи. Я зрозумів. Мовчи, Михайле. Я зрозумів.

Він торкнув пальцем кволю ліву руку Грубера, що, ніби чу-жа, лежала поверх простирадла.

— Ото,— сказав полегшено Грубер,— покличте, поговоріть...

— Добре. Помовч.

Приходько потис бліді пальці і вийшов з палати. За ним слідом, ставши незримим за широкою його спиною, ступав лікар.

...Недільний Київ розквітав барвистими сукнями киянок на Хрещатику, і строкатість їхня паморочливо мерехтіла перед очима. Приходько йшов пішки. Він позирав довкола, не без вдовolenня відзначаючи, що люди з радістю віддавалися веселим розмовам, жартували, перебивали одне одного, і всі квапились униз, до Дніпра, а по лівому боці, в затінку, ступали повільніше. Це була традиційна прогулянка. В свій час він теж віддавав данину цій традиції. Отут вони, студенти робітфаку, брали по дві порції морозива і того дня, звичайно, не обідали. Веселун Крамер запевняв, що дві порції морозива за калорійністю дорівнюють трьом м'ясним обідам. Навряд чи тепер Крамер, відомий нафтовик, так думає. Згадали під час зустрічі в Москві про морозиво, і Крамер поскаржився:

— Тепер, брате, не їм. Діабет.

Приходько дійшов до рогу вулиці Маркса і повернув назад. Чому він не може прогулятися в неділю по Хрещатику? Наче хтось йому дорікав, а він виправдовувався: «Мало буваю на людях». Йому ж дорікає Майя. «У театр ходиш тільки на урочисті засідання. І то сидиш у президії». «Добре, Майя, підемо з тобою у театр». З афіш праворуч на стіні величезні літери ішли врозтіч, несучи просто в очі ім'я уславленого співака. «Добре, Майя, підемо на Козловського». Чому «на»? Адже за-тямлять, як папуги, і повторюють. Слухати Козловського, а не «на». Приходько розгнівався. На кого? На себе. Слід думати про інше. І він думав про інше десь там, у глибині своєї свідомості. Все оте, про що йшлося попереду, було тільки верхнім

пластом, під ним ішли інші, які треба піднімати. Ось і все. І він не відступить.

Вийшовши на бульвар Шевченка і не так уже легко переводячи подих, він вирішив остаточно: відступати не слід.

Приходько згадав про Шульгу. Той самий, мабуть, хлопець, якого не хотіли оформляти на завод. Начкадрів аж позеленів, коли Приходько наказав не зволікати. Дзвонив йому сам Шульга. Такі люди не часто просили. Грубер згадав льотчика не випадково. Мабуть, він вартий того. Дивно склалося життя. Людина воювала, ризикувала, але щось скоїлося з нею таке, що давало привід вважати її заплямованою. Треба розібратися. Син Шульги. Поганого сина у такої людини не може бути. А втім? Чого тільки не побачиш у житті...

Приходько спинився на розі Пушкінської і бульвару Шевченка. Коли це встигли відбудувати «Палас»? Багато ти не помічаєш, заклопотаний своїм. Але і моє — не тільки моє. В цьому висновкові була втіха.

Шкода Грубера. Виникли нові ускладнення. Через тиждень-два П-8 зможе піднятися у небо. Але ще не вийде з лікарні Грубер. Можна й почекаати. Ні! Чекаати він не міг. Гаяти час було б невинуваним марнотратством. Енергія накопичувалася і буяла в ньому. Він ступав пружно, чітко, ставний, широкий у плечах, щедро сивоголовий, з ясним, добрим обличчям, викликаючи у зустрічних привітну цікавість.

Так могла ступати людина, якій хотілося, щоб на світі всім чесним людям жилося безжурно. Щоб хмарилося тільки небо, і то в ті часи, коли це викликано змінами циклів погоди всупереч повідомленням бюро прогнозів.

Вдома чекав сніданок.

— Трикутник за столом,— сказав не дуже весело Приходько.

Жарт був не новий. Втім, Приходько й не мав наміру жартувати. Слова ті стали звичкою. Коротко розповів про Грубера. Марія Станіславівна схвильовано слухала. Майя сказала:

— Не романтична аварія.

— Ну, знаєш,— розвів руками Приходько, глянув на Майю і не впізнав. Перед ним сиділа особа, яка зробила заявку на своє власне розуміння і тлумачення злигоднів життя.

— Нещасні випадки не поділяються на романтичні й прозаїчні.

Марія Станіславівна прагнула виправити становище. Вона знала, що слова: «Ну, знаєш»,— можуть стати початком суперечки. Останній час Майя наче навмисне суперечила.

— Школа винувата,— спробувала якось пояснити Марія Станіславівна.

— Ми,— рішуче сказав Приходько.— Ми, і тільки ми.

А от тепер він не хотів змовчати.

— Ти мріяти не умієш, дочко, хоча думаєш, що велика мрійниця.

— Я не вмю мріяти! — Майя сплеснула руками. Подібний жест вона бачила у знаменитої актриси на екрані кіно і старанно наслідувала його.

— Не умієш. В п'ятдесят років я умю краще, ніж ти у свої сімнадцять. Ось у чому моя сила і моя перевага. Ти спитаєш чому?

— Припустим, я це спитаю.

Майя входила в роль і певна була, що грає її досконало. Шкода, що не може почути Зінка, яка вважає всіх «предків», тобто батьків, ретроградами.

— Як ти розмовляєш? — прикрикнула Марія Станіславівна.

Її докір повис у повітрі.

— А тому, Майя Приходько, що мрії мої спираються на суму точних знань і я торую дорогу, яку почали класти мої батьки. Мій дід, твій прадід. Одним словом, є таке поняття — традиція. І це вирішує. Тільки це. Ти мене зрозуміла?

Майя, ледь розтуливши уста, мовчки кивнула головою. Спідлоба, ніяково дивилися на батька її сполохані темні очі.

Трикутник не повинен розколюватися. Риси Майїного обличчя наче пом'якшали. Приходько пильно стежив за цими змінами. Йому хотілося, щоб Майя вміла торувати дорогу в життя. І, може, тому на поле стола в межах їхнього традиційного трикутника він, наче цеглини, клав слова тієї правди про людей, яка свідчила про їхні здібності перебудувати світ.

— Я хотів,— сказав наприкінці Приходько,— щоб твоя мама частіше розповідала тобі, як вона вибивалася в люди. Тепер так і не говорять. Тепер вас беруть за ручки і ведуть у люди під бій барабанів. Що ж, це добре. Вас позбавили того страшного ярма, яке знову хотіли накинути нам на шию фашисти. І це не дали зробити ті, яких ви, малята, глузливо називаєте «предки». Не червоній, дочко! Предки непохитні і стоять міцно, і вам є на кого спертися у біді. Вам підкинули чуже слівце, і ви, не замислюючись, пустили його у вжиток. А воно ж проти вас, Майя! Воно б'є по вас!

Приходько бачив, що його слова влучили Майї у серце.

— Ох, тату! — вихопилося у неї.

— І не охкай! В твої роки охкання — це нісенітниця. Озирнися на книжки на полицях. Оті книжки ти мусиш всі прочитати.

І то лише часточки з океану знань. В твої роки у мене не було часу на це.

— Твої роки були повні романтики,— кволо заперечила Майя.

— В мої роки ми вели битву, щоб завоювати собі право існувати по-людському на землі нашій, а тепер ми хочемо, щоб це право мали всі люди на земній кулі. Он що, дочко!

Майя мимоволі глянула на полиці з книжками, наче вперше побачила їх, і вирішила: «Треба все прочитати, геть усе, і піду я вчитися у медичний, хоч мама не хоче». Задержуватість злітала з неї, як луска з риби. Але сказати про це вона не наважувалась. Для годиться, треба вдавати, що її не так легко переконати.

Пізніше, прокинувшись серед ночі, Іван Дмитрович згадав ранкову розмову з Майкою. Інтуїція йому підказувала, що слова його не пішли за вітром. Від Майки думки перестрибнули на інше, і оте інше тримало його у своїй владі до світанку. Те інше було на знайомому до дрібниць заводському подвір'ї, серед високих стін. Воно, власне, не інше, а жива істота із серцем і мозком, з м'язами і судинами, воно повне чекання і пристрасті, воно продовження його ества, його бажань і прагнень.

Темна кирея ночі прошивалась зорями, наче трасуючими кулями. Він лежав горілиць, над ним була стеля, але бачив Іван Дмитрович Приходько над собою небо і ясно чув над собою рівний, ясний рокіт моторів свого П-8.

Хто ж сяде за штурвал? Хто поведе? Було б йому на десять років менше! А що з того? Конструкторам суворо заборонено сідати за штурвал. А що дозволено? Багато дозволено: думати, дерзати, серцем і розумом рватися у космічну просторінь, скоряючи її. Це немало. Ні!

Ядро — серце атома. Хто б міг це заперечити?! Сміливці розщепили атомне ядро з надією видобувати з нього щастя людям. Але...

Нерчин гірко усміхнувся цьому неминучому «але». Несучи в собі заряд певних сумнівів та вагань, воно спритно ухилялося від його меткого ока дослідника, уникаючи потрапляти в магнітне поле його волі та прагнень.

Скрушність подібного становища не могла не вибивати Максима з тієї жадано-потрібної рівноваги, без якої й годі було переступати поріг лабораторії.

...Отож, ядро — серце атома. Учнівська істина. Тут усе доведено, розкриті думки у невідомий світ, мікросвіт, як тепер полюбляють писати навіть у статтях, далеких від наукових узагальнень. Але знову «але» і чи ж справді дужки розкриті? Звичайно, думати, що все ясно і просто, було б невіглаством. Але він не хотів ускладнювати і без того складне.

А воно, складне, чатувало скрізь. І в лабораторії, і в інститутському кабінеті, за отим круглим столом, який він називав про себе відполірованим полем бою. Щоправда, на ньому легше послизнутися, аніж встояти на ногах. Зате, коли вже встоїш, то ніхто не зіб'є з ніг. Це вже він перевірів на власному досвіді. А що таке власний досвід? Сума випробуваних кроків, осягнутих рішень, здоланих перешкод. Та річ у тім, що досвід отой не лишився чимсь несхитним.

Минав час, з'являлися нові труднощі, нові перешкоди. Долати їх треба було новими засобами. Але й нові засоби не виникали на голому місці. Це теж відкидати не слід.

Ще день чи два тому Федір Архипович порадив йому подивитися на себе збоку. Він спробував. Для початку, щоб було певніше, належало б заглянути у минуле. Отаким способом доводилося зазирнути в історію питання. А що таке «питання»? Саме по собі? А коли наповнити його змістом подій, воно стає строкатим від фактів.

Хто це говорив: «Історія — це роман, який відбувся в дійсності»? Хто саме? А звичайно, Гонкури. Тоді була доба афоризмів. Бальзак марив завоювати світ пером, нахваляючись перед суспільством, що те, в чому зазнав поразки Наполеон Бонапарт, покладаючи всі свої сподівання на меч, він, Бальзак, здійснив пером. В ті часи ще існували диваки алхіміки, які прагнули здобути еліксир вічної молодості. Їх уже не палили на вогнищах, але на них і не зважали. Принаймні вони нікому не загрожували.

Едвард Теллер не маніяк і не алхімік. Вернер фон Браун, який, наче рукавички, змінив собі господарів, добре знає, чим прислужитися новим босам. Його смертоносні ракети гітлерівські катапульти посилали на Лондон, але тепер він думає, що більш удосконалені катапульти пошлють їх на Москву. Фон Браун стовідсотковий арієць. Але він тиснув руку Теллеру, якого Гітлер загнав би у освенцімську піч, коли б той вчасно не втік у Штати. Що ж їх еднає? Чому вони разом?

Ні! Історія — не тільки роман і, головним чином, не роман. Вона була і лишається боротьбою класів. Звичайно, брати Гонкури не могли сказати те, що сказав Карл Маркс.

Але ж він, Максим Нерчин, комуніст, фізик, знає, що в історії роман — тільки кільце в довжелезному ланцюгу випробувань, боротьби і звершень.

Он яким побитом впливають розв'язання самозаперечень. Максим Нерчин не хотів у ці хвилини забагато покладати надій на свою розсудливість. Предсвітанкові години — саме той час, коли сон від тебе безслідно утік і ти можеш без остраху стати на забуті стежки і побачити, що бур'яни сумнівів, які ти вважав знищеними, знову вирости і тягнуться тобі услід.

Це, звичайно, видовище малоприємне. Але обминати його тільки тому, що воно не тішить, було б легковажно. Оце, мабуть, і є початок того, про що говорив Шульга,— можливості глянути на себе збоку. Він спробує.

...І одразу поруч постала Катерина. Можна було про це не думати. Зусиллям волі примусити себе підкоритися тому, що вже сталося, і сприйняти його як факт. Але це означало відступ.

До того ж, ота прикрість, що лишилася після розмови з Долгіним, не сприяла ясності власних намірів. Може, і Катя вважає, що він кар'єрист? Може, вона в цьому певна?

Нерчин заперечливо похитав головою. Він рішуче гнав від себе подібні припущення. Гнав, але ще не певний був, що вони — чиясь вигадка, і тільки.

«...Ось я, Максим Нерчин,— думав Максим, зчепивши під потилицею пальці і уп'явшись широко розкритими очима в темну стелю, яку кволо висинив бризками далекого світанку день, сповнений відомих і добре уявлюваних тривог.

...Ось я лежу в цьому ліжку, у своїй трикімнатній квартирі, серед стін, тісно заставлених книжковими полицями, лежу і думаю... Думаю і не можу не думати: в чому ж корениться помилка, де причина незгод?

«Караюсь, мучусь, але не каюсь...»

«Чого ж я прагну? Як то чого?»

Владна сила підкинула його на ліжку, він рвучко став на ноги і підійшов до відчиненого вікна.

«Чого я прагну?»

Це питання, наче літеру за літерою, виписувала незрима вперта рука на густому екрані ночі. Перед ним спантеличений і розгублений стояв Нерчин.

У цю мить мозок став реактором, у якому вершилася ланцюгова реакція, скерована владними руками часу. В цю мить він

був стороннім собі і своїм пориванням. Вони існували окремо, а він окремо. Сила почуттів була незримим промінням в серце, розщеплювала його, народжувала частки крихкого щастя.

«З чим я прийшов у світ і з чим я крокую по світу?» В цю мить з болем і пересторогою собі самому з'являлася відповідь. Так, думка, скорена прагненням, випереджувала час і події. І в цьому був свій, рятівний для Нерчина сенс.

«Комуніст — я іду попереду.

Я іду в невідоме із зброєю, яка буде не нищити сподівання людства, а зміцнювати їх. І те, що ці слова я кажу собі самому у серпневу ніч тут, у Деснянську, який (і в цьому має рацію Хома) вславиться розумом і працею, теж не винятковий випадок, не якийсь там збіг обставин.

Я не на трибуні перед зборами, я у себе вдома і стою, учепившись руками у підвіконня, бачу ніч і слухаю ніч, але на сході, за темними берегами ночі, вже ось-ось виринуть вітрила світанку. Я хочу зустріти його серед перших. Що ж у тому поганого? Хіба Катерина не може це осягнути? Може! І вона хоче того самого. І вона».

А ти досі думав тільки про себе, що тільки ти маєш право вийти назустріч світанку. Ти так думав! І не крийся. І не роби вигляд, що подібне припущення тебе ображає. Ти про це думав, коли зв'язав свої наміри своїм соратникам, коли кликав їх із собою у Деснянськ, коли захищав докторську, коли став на чолі інституту.

Ти про це думав, коли вперше цілував уста Катерини. І коли ваша близькість стала неминучою, як неминуче день приходиться на зміну ночі, ти відвів Каті належне (як того був певний) місце у своїх пориваннях і дослідженнях. Належне місце, і тільки. І ти проклав незримий кордон, через який вона не мала переступати. Вона повинна була тільки вірити тобі і ступати за тобою. Бо ти вважав, що дорогу прокладаєш лише ти.

Це було так. Так, і не інакше. Хто-хто, а ти це знав краще від усіх. І це знала Катя. Знала, якийсь час мовчала, а потім підняла забрало...

Марко Грицишин — той просто відступив. Він вважав за краще не встрявати у двобій. А може, він просто злякався двобою? Чому ти і зараз вибираєш такі слова? Звідки вони в тобі з'явилися? Це не твої слова. І найменше пасують вони зараз твоїм прагненням і вимогам.

Але затриматися я не можу. Я не маю права спинитися. А хіба затриматися означає зупинку? Дурниці! Ти мусиш затриматися, щоб подивитися на себе збоку. Ось чого хотів Федір Архипович. Ти тепер розумієш, чого він домагався? А так!

В рівнянні лишалося багато невідомих. Ключем для його розв'язання була чесність із самим собою. Тільки так, і не інакше.

Тут, у Деснянську, ти зумів відмовитися від багатьох принад. Ти знав тільки роботу. Але для тебе все, чим ти жив, було не роботою, а твоїм життям. І це у тебе ніхто не відбере. А Долгін? Той відібрав би, була б на те його воля. В кожному разі, він спробує це зробити, тому пильнуйся. Май на увазі — це пошкодить не тільки тобі, а головне, справі.

Чому ж Долгін Дмитро Іванович, член партії так само, як і я, чому він тримається інших поглядів? Чому смуга відчуження між нами все ширшає? Чому ми не знаходимо спільної мови, коли підлягаємо параграфам одного партійного уставу? Кількість цих «чому» можна було б збільшити. Але навіщо? Сказаного досить. Для чого досить? А хоча б для того, щоб зробити висновок: Долгін думає, що соціалізм для нього, а не для всіх людей. Можливо, якісь крихти він і готовий дати людям, але в тому випадкові, коли це не скривдить анітрохи його особи.

Чому ж тоді він член партії?

Яким усе колись видавалось ясним і простим. Де це було і коли? На війні. Ворог був перед тобою, і ти знав, на кого скерувати вогонь. А хіба там, у твоїх окопах, всі були однакові? Е, пі! Згадай парубійка з самострілом у ніч перед атакою на Дніпрі! Або того молодшого лейтенанта, що знаходив тисячі причин, щоб не піти у розвідку за «язиком»! Це завжди так — минуле видається привабливішим. Цікаво, що я сам говоритиму через десять-двадцять років про ці дні, про нинішню ніч? Звичайно, за тієї умови, коли доживу».

Вперше за своє життя Максим Нерчин так подумав. І думка ця не здивувала, а викресала іскри неспокою. Невже втома здолала мене?

Максим Нерчин вертав з манівців. Час був виходити на дорогу. На цій дорозі він хотів бачити поруч Катерину. Але чи захоче вона? Ти ж сам її відштовхнув? Сам! Дорікати собі легко, а де знайти мужність, щоб докір став щирим визнанням?

Серпнева ніч виплескувала на підвіконня перед стривоженим Нерчиним саме те, що ховалося за лаштунками, змайстрованими з турботних шукань, скрут і радощів. Але коли дотримуватися поради і подивитися на себе збоку, треба зазирнути й за ті лаштунки. Мусив згодом визнати: видовисько не захоплювало. Ще б пак! А чим захоплюватися?

Не вистачало часу озиратися. Це правда. Проте слід пам'ятати про тих, хто поруч з тобою. А ти, Максим Нерчин, не завжди дотримувався цього.

У Максима було саме подібне відчуття. Не йняв віри, що всього якихось п'ять-шість років тому він справді був інший. Міняючись, він сам не помічав цього. Певніше і легше спостерігалось це на інших.

Сестричка Ганнуся і братик Миколка, мати, найближчі йому люди були чомусь далекі від нього, хоч насправді між ними лежала відстань у дві з половиною сотні кілометрів, але не вона визначала віддалення. Скупі листи, квитанції від грошових переказів не заміняли почуттів. І вони, ті найближчі йому люди, здалека стежили за ним, мабуть, з тривогою і неспокоєм. Недаремно ж мати писала: «Що з тобою коїться, сину? Чом ти такий скупий на вісті про себе? Тішимося, що ім'я твоє стало відоме багатьом людям, читала з добрими слізьми на очах, як ти виступаєш на з'їзді оборонців миру, і думала, якби то наш батько почитав... А хотілось би пригорнути до грудей онука... Як би хотілося!»

Конверти з листами з Чернігова складалися в куточок шухляди письмового стола. З Києва вони у валізі переїхали у Деснянськ. Їх кількість збільшувалася. «Стривайте,— обіцяв Максим,— ось трохи впораюсь і заберу вас усіх сюди». Але він знав, що не скоро пощастить впоратися, а щодо онука, то й надій не мав. Та чи варто про це писати матері? І знов у відповідь пішов короткий, скупий лист, і нова квитанція грошового переказу з'явилася в шухляді, та не могла вона втішити синове сумління.

Ніч згортала темні вітрила. Вона входила у гавань, і у світанковій імлі її обриси міліли і наче розчинялися, займалися рожево-блідими відблисками сонячного проміння, що впевнено прокладало собі дорогу, вже підпаливши край сірого неба на сході, де юрмилися волохаті сріблясті хмари.

Час було відкинути сумніви.

Без вагань, без жалю, відчуваючи гостру, як насолоду, потребу діяти, рухатись, доводити і сперечатися, Максим рушив у дорогу. Те, що чекало на нього тепер, не лякало. Хоч він розумів, що легше, ніж учора, не буде. І саме ця думка сколихнула його рішучість. Достатньо він надивився на себе «збоку», щоб зрозуміти згубність надмірного захоплення тільки тим, у що віриш сам-один, не завдаючи собі клопоту подумати, а чи вірять в те саме твої друзі.

Світанок вставав за вікном, як добрий красень велетень, в сяйві сонця, в росяних діамантах, щедро узолотивши крони дубів і грабів.

Електрочайник співав булькотливо, з докором. Він завжди дорікав і наче скаржився лічильникові, що висів у кутку кухні, на неощадність свого господаря. Але на цей раз Максим не дав йому довго скиглити. Точним, зневажливим, як видалося чайникові, рухом руки, навіть не глянувши в його бік, Максим висмикнув штепсельну вилку, і чайник, ще кілька разів дзеленькнувши кришкою, ображено замовк, а Нерчин вже лив окріп у чашку, насипавши туди перед цим каву, і одразу міцний дух кави залоскотав йому ніздрі.

Це повторювалося щоранку, день у день, точно о сьомій годині тридцять хвилин. Кава, бутерброди, масло. Лікар щомісяця вистукував груди і радив, всупереч смакам Максима, пити тільки міцний, дуже міцний чай.

— Майте на увазі, міцний чай руйнує стронцій,— нагадував він і не схвалював щоранкової кави.

«Та мало що не схвалюють лікарі? Ми про це згадуємо, тільки коли нам скрутно,— подумав Максим, допиваючи каву. А щодо стронцію, то краще руйнувати причини, які викликають його появу на нашій багатостраждальній планеті». Рештки їжі вже в холодильнику. Наче проводжаючи свого господаря напутнім словом, спрацьовує реле, і холодильник зичливо гарчить.

Максимові його мова зрозуміла. Мовляв, іди на роботу, а ми вже тут потурбуємося про тебе, ми нікуди не подінемося, ми чекатимемо.

З холодильником, з чайником, з електробритвою, навіть з таємничо-загадковим лічильником, що ніби вів йому одному відомий облік не тільки кіловат-годин, а всього, що діялося у стінах цього будиночка,— з ними легко порозумітися. А от спробуй з Долгіним, Куцевичем...

Проспівали свою знайому пісню двері давно не мащеними завісами. Ще одна невиконана обіцянка Хоми. Нахвалявся, що знає секрет, як зарадити такій хворобі. Грифель олівця перетерти на порошок і всипати у завіси. Якщо цей засіб ще не запатентували, доведеться це зробити Хомі.

...Від будиночка Нерчина до інституту п'ятнадцять-двадцять хвилин ходи. Цього часу досить, щоб уявно перекреслити явища, які слід вважати перейденими, і спробувати уявити собі,

яким стане прийдешній день. Бо ж поки ти не переступиш поріг інституту, день новий ще не почався.

Ось вийшов з свого будинку професор Ярмола.

Спираючись на сукувату палицю, яку Хома прозвав модерною гетьманською булавою, Мефодій Лаврентійович помахав правицею Нерчину. Нерчин спинився. Через хвилину вони ступали поруч. Про наступний день ні слова. Так уже повелося. Недаремно доріжка від чепурненьких будинків висілка наукових працівників до інститутських приміщень мала назву «Меридіан спокою». А який спокій у розмовах про наступні дослідження, невдачі та все інше, що чатувало на мешканців оцих будинків-близюків, викладених за якихось п'ять-шість місяців з місцевої червоної цегли?..

Робочий день починається о дев'ятій. Але Нерчин і Ярмола приходять о восьмій. Так повелося само по собі, і до цього звикли. Вартовий на брамі перевіряв по них годинник. За п'ять хвилини до восьмої Максим Нерчин спинявся біля брами і пропуслав уперед професора Ярмолу. Той, якусь мить притупцювуючи, підштовхував кулаком уперед Нерчина, але той, повторюючи раз по раз: «Після вас, професоре»,— примушував-таки Ярмолу проходити першим.

Сьогодні на «Меридіані спокою» все було, як завжди.

Повернення професора Ярмоли з Києва, всупереч пророцтвам Катерини, Максим вважав доброю ознакою. Те, що він знову оселився в своєму будиночку, означало, що приїхав він не на один день... Не слід було нічого уточнювати і підкреслювати. Максимові якось враз стало легше на душі, і, коли вони вже минули браму, він торкнув Ярмолу за лікоть, наче запрошував його затриматися, і сказав:

— Я вам від серця вдячний, Мефодію Лаврентійовичу.

Ярмола тільки знизав плечима. Постукав ціпком і рушив далі. Це важило більше, ніж якісь там запевнення.

«Цей парубок знає, чого хоче»,— схвально подумав Ярмола про Нерчина. Тут, на просторому майданчику, можна було нехтувати законом «Меридіана спокою».

— Вам ще доведеться сьорбнути гіркого. Ви мусите це довести, і не один раз.

Вуса Ярмоли під шишкуватим, з широкими ніздрями носом наїжачилися, він удавав невдоволеного, хоч насправді Максим впізнавав його стару і добре вивчену звичку покомизитися, коли йдеться про те, що його особисто захоплює і цікавить.

— Я залишуся тут, навіть коли вам це неприємно. Га!?

Іскорки сміху спалахнули в глибоких очах Нерчина. Йому захотілося міцно потиснути руку Мефодієві Лаврентійовичу, сказати щось особливе...

Про яке невдоволення йдеться? Господи!.. Але перебивати Ярмолу саме в цю мить було найнебезпечніше та, до того ж, зовсім не вигідно в першу чергу Нерчину, і він з властивою йому обачністю в таких випадках терпляче чекав.

— І я тут, воленс-ноленс тут, і не думайте, що я поїду. Навіть коли ви провалитесь зі своєю установкою.

Останнє він прорік зовсім гнівно, наче справді хтось його виштовхував за двері.

Максима ці слова неприємно вкололи в самісіньке серце. Хотілося заперечити, але зусиллям волі він примусив себе мовчати.

— Що, не сподобалося? — спитав Ярмола. — Правда, шановний колего, гіркувата на смак. — Наче насолодившись засмученням Нерчина, він раптом сказав: — Але я вважаю, що твій кращий спільник — істина, а вона, як відомо, дорожча за друга.

На небагатомовного Ярмолу це вже було не схоже. Наче тут, перед широкими сходами, на маршовій площадці, стояв не він, присадкуватий, кремезний у плечах, з тридцятирічним досвідом дослідника-вченого професор Мефодій Ярмола, а хтось інший. Бо ж кому-кому, а Нерчину добре відомі були життєві принципи Ярмоли: «Говори мало і роби більше». З насолодою проказував: «Стислість — сестра таланту». Ті часи, коли молодий аспірант Нерчин придивлявся до досвідченого Ярмоли тільки з однією метою: взяти у нього те, що до тих пір було йому виключно незваним, — минулися. Але й тепер, отут, він відчув у словах Ярмоли, а головне, побачив у його хитруватих очах ту давню пристрась вриватися у запаморочливу природу незнаного з нестримним бажанням здолати його. Це не могло не збентежити Максима, і він щиросердо простягнув руку старому вченому, сказавши:

— Отож, ми спільники, Мефодію Лаврентійовичу!

Ярмола трусонув простягнуту руку, сердито щось пробурмотів і заквапився по сходах на другий поверх, лишивши Нерчина внизу. Ледве стримувана радість бриніла в серці Максима. Він почекав, доки огрядна спина професора Ярмоли не зникла за колонами в коридорі другого поверху, а тоді вже став підніматися до себе.

Ніщо не виростало на порожньому місці, кожному явищу передувало те, що вважали відомим, але й воно, відоме, у свій час було вкрите таємничими шатами незнаного. Кудись у куток своєї свідомості Максим владним поштовхом волі відсунув сумнівне, хоч розумів, що то ненадовго, бо все одно доведеться його витягнути на світ і безжально розтрощити.

Аркуш паперу з надрукованими на ньому короткими рядками був переликом його сьгоднішніх обов'язків. Їх було не мало і не багато. Власне, стільки, як завжди. Тільки два записи привернули увагу. Вони наче випливали з усього того, що він вважав залишеним на кораблі, який, склавши вітрила ночі, так спокійно, під незримим прапором неминучості, ввійшов у гавань світанку.

Може, лише зараз Нерчин відчув себе капітаном того загадкового для нього самого корабля, який носив досить довгувату, але цілком виправдану назву: «Подивись на себе збоку».

Вмостившись за столом у своєму робочому кабінеті, Нерчин відчув, що час аналізувати все бачене минає, що слід уже робити висновки.

— Що ж, я готовий,— з рішучістю, яка ніяк не схожа була на вимушену згоду, сказав Нерчин уголос.

І справді, він був готовий і до гіршого, коли не розщепить оте кляте невідоме. Одне знав він непорушно: невідоме тепер було не тільки у магнітному полі установки, воно існувало й поза його волею, як існувало поза волею інших людей тут, у Деснянську, у Києві, в інших містах та громадах, де жили, працювали, рвалися вперед такі ж самі люди, як і він, Максим Нерчин.

Та чи треба було лякатися? Звичайно, ні. Але замислюватися не тільки треба, це вже ставало обов'язком, нехтувати яким він не міг.

Не для того ж він приїхав у Деснянськ, щоб через двадцять місяців напруженої праці схилитися покійно перед тим, що, напинаючи на себе маску бездоганності і непохитної рішучості, розставило навколо нього свої пастки і тільки чекало нагоди кинути йому в обличчя звинувачення, яке найлегше і найдошкульніше визначалося словами, що ти, мовляв, відірвався, і те, що ти робиш, далеке від вимог народу, і що ти обстоюєш хибну кастовість, яка збиває тебе на манівці, такі далекі від доріг, що ними прямує справжнє життя.

Отаке пекло вимощував Дмитро Долгін, хитро, обережно, а проте не припиняючи ні на день своїх дій. Не новина для

Максима були всілякі комісії, обстеження, звіти на бюро. Він сам був за контроль. Але в тому, чого прагнув Долгін,— інше. І запис на аркуші стверджував підозру.

Бюро обкому вимагало пояснення з приводу ефективності і практичного значення проваджуваних за минулий рік досліджень.

Нерчин натиснув кнопку дзвоника. Глянувши на годинник, він зрозумів, що нервує. Адже до появи Галі лишалося ще добрих тридцять п'ять хвилин, і треба, як завжди, клопотатися про все самому. А взагалі як швидко прищеплюється оце другорядне. Липне до тебе, як муха до меду.

Існування за дверима кабінету людини, яка прожогом мала кидатися на перший дзвінок, що образливо, як певен був Нерчин, дзеленчав над її головою, викликало у нього завжди почуття ніяковості. Добре було посміюватися в кулак Передерієві. А от що він, Нерчин, мав вдіяти? Керуючий справами Полтавець тільки руками розвів, коли Нерчин запропонував обійтися без секретарки. Слова: «Штатна одиниця, порядок з канцелярськими паперами, реєстрація вхідних і вихідних»,— мали магічне значення, і Максим здався без бою.

Але кожного разу, коли Галя переступала поріг кабінету, йому здавалося, що в очах її крижання докір, і Нерчин ще більше хмурився, писало засмучуючи цим Галю, зміцнюючи в ній певність, що вона ніяк не може догодити своєму шефові.

Нерчин не знав, і, звичайно, звідки було йому це знати, що сама Галя страшенно гордилася своєю посадою і про свою роботу в інституті говорила багатозначними натяками, називаючи Нерчина перед своїми подругами у місті «мій док». Ці слова вона вчитала у перекладному романі, де описувалося кохання молодих фізиків, і тішила себе надією, що зрештою «док» змилюється, помітить її та доручить щось особливе, яке стане для неї подвигом. Отак вона думала, щоранку їдучи з міста автобусом на роботу до інституту, і почуття того, що має статися щось надзвичайне, зростало в її серці.

Галя знала, що Нерчин з'являється на роботу за годину до її появи, і спробувала сказати йому, що і вона може приїздити на годину раніше.

Рішучість, з якою він відмовився від її пропозиції, боляче вразила її. Мабуть, Нерчин це помітив і сказав:

— Це година моя, розумієте, Галю?

Вона нічого не розуміла, їй хотілося заплакати, але проковтнувши зрадницьке ридання, вона кивнула головою. Аякже. Вона розуміє.

Та аркуш з розпорядком наступного дня кожного вечора Галя клала на стіл свого шефа, навчившись відрізняти важливе від другорядного.

Галя відчувала, що у шефа якісь неприємності. На її думку, вони були пов'язані насамперед з від'їздом Золотаренко. Визнаючи її привабливість, Галя, проте, відчувала до неї неприязнь, яку, як вона вважала, старанно і вміло ховала під напускною холодністю. Вона аж ніяк не розуміла, чому шеф, такий вродливий, ставний, схожий, на її переконання, на відомого кіноактора, яким захоплювалися всі деснянські дівчата, упадав за Золотаренковою. Одного разу випадково у неділю,— було це місяць тому,— Галя з матір'ю в універмазі здибалась з Катериною Золотаренко. Хотіла обминути, опустивши долу очі, удала, що не бачить її, але Золотаренко взяла її за руку і, вітаючись, спитала:

— Це, мабуть, ваша мама, Галю? Познайомте мене.

Нікуди було подітися. Хитра. А матері сподобалася, та ще й як. Особливо, коли дізналася, що ця струнка білява дівчина вчена і робить якісь важливі дослідження разом з директором інституту.

Вдома мати щиросердно сказала:

— Дивак він, що не одружується з нею. А може, вона не хоче?

Таке припущення обурило Галю.

— Атож! Не вона, а він. Нащо вона йому!

— Галю! — з пересторогою мовила мати, і Галя почервоніла.

Коли Золотаренко виїхала, Галя зраділа. Та ненадовго. Як сніг на голову, звалилася. Ще й не одна. Привезла, мабуть, як на думку Галі, найголовнішого академіка.

На портреті, що висів у конференц-залі, Шульга мав вигляд суворішого і молодшого. А насправді був він старенький, бачив, мабуть, зле. Все протирав окуляри, і ходити йому було, мабуть, сердешному, нелегко, наче ноги підкошувалися. А шеф стежив за кожним його рухом з побожністю. Розповідали, що шеф — його найближчий учень. І Галя й собі гордилася академіком і була йому вдячна, сама не розуміючи чому. А ще Галі було приємно, що академік чимсь схожий був на покійного батька, вчителя математики у місцевій десятирічці. Така самісінька борідка, такі ж окуляри і так само постукує пальцями по столу, слухаючи співрозмовника, наче відлічує хвилини.

Батько загинув у німецькій в'язниці, спокутуючи свою «вину» перед фашистами, що сини його воювали у партизанах. А кінчилася війна, і лишилася Галя з матір'ю одні-однісінькі на весь Деснянськ.

Від діда лишилися яблуні антонівки, а від батька — поживкла логарифмічна лінійка. Від братів — коротка записка, де йшлося про страшну смерть. Тепер ця записка у місцевому музеї під склом, як і портрет батька на стіні серед інших, подібних йому, що поруч з синами своїми загинули за Вітчизну, як зазначено було на вузькій табличці під фотографіями.

Нерчин якось спитав Галю:

— Сомко — твій батько?

— Мій,— коротко відказала Галя, чекаючи, що далі скаже шеф.

— Вчитися тобі треба, Галю, вчитися. Яка це робота,— кивнув на двері Нерчин.

Галя образилася.

— Важлива,— переконано мовила вона.— Я можу іти?

Запитання, як видалося їй, пролунало досить виразно і мусило підкреслити всю помилковість погляду Нерчина на її роботу.

51

Підкресливши червоним олівцем друге питання сьогоднішнього розпорядку дня, надрукованого спритними пальцями Галини, Нерчин і не згадав про неї, а вона, коли друкувала ці слова, певна була, що він думатиме про неї. Адже то, мабуть, приємна новина для Нерчина.

«Дзвонили з Москви, з Комітету захисту миру, просять вас дати згоду ввійти до складу делегації, яку запрошують до Японії на конгрес, присвячений Хіросімаській трагедії». І далі написано чорнилом: «Проект відповіді телеграфно додаю: «Згоден — Нерчин».

І в цю хвилину Нерчин подумав про Галю: «От дівчисько! Посадовити б її у цей кабінет, нехай гризеться з Долгіним». Ця думка розрадила, принесла недовгу втіху. Нерчин засміявся.

— Чого б це я реготав,— пролунало на порозі, і в розкритих дверях Нерчин побачив кудлату голову Передерія.

— Без докладу,— мовив той, переступаючи поріг,— мені, як секретарю партбюро, дозволяється. Еге ж?

— Тобі дозволяється, шановний колего, віднині одне,— почав Нерчин, підводячись назустріч Хомі,— сидіти тільки в лабораторії.

— За цим наказом я і прийшов, шановний докторе. Тільки така мета моєї ранкової аудієнції.

Але Максимові було не до жартів.

— Дуже часто нам стали нагадувати про відповідальність учених за відкриття в науці. Ти замислювався над цим, Хомо Лукичу? — спитав Нерчин, спиняючись перед Хомою.— Мовчиш,— сказав він з докором у голосі,— хотілося б, щоб ти теж думав про це, а не тільки про блакитні очі.

— Облиш,— примирливо попросив Хома,— до речі, очі у неї не блакитні.

— Я майже не спав цю ніч, Хомо, не спав і думав, і мені здавалося, що найголовніше придумав я на світанку, а от ця коротка мить, що минула відтоді, як з'явився ти на порозі і опинився тут переді мною, виявилася достатньою, щоб справді знайти те, що я шукаю, знайти... Ти розумієш мене?

— Ні! — щиро визнав Хома.

— Я так і думав.

— А може...— несміливо почав Хома.

— Ні! — Нерчин спинив його владним рухом руки.— Ні! Ні-яких «може»! От що я скажу тобі, друже мій. Не можна примиритися з тим, що науці хочуть накинати відповідальність за те, що її відкриття використовують на шкоду людству, а не для його блага. Не ми починали з бомб, Хомо. Не ми! Ти знаєш, що сказав П'єр Кюрі, коли йому вручали Нобелівську премію в Королівській Академії у Стокгольмі?

— Не знаю,— щирсердо визнав Передерій.— А що?

— Замислись тільки, Хомо, вдумайся в кожне слово. Великий вчений гордо заявив: «Я належу до числа тих, які разом з Нобелем вважають, що нові відкриття принесуть людству більше користі, аніж шкоди».

— І все ж,— з тривогою мовив Передерій,— я не можу забути, що Нобель — винахідник динаміту...

— Не забувай, що динамітом можна полегшувати найважчу фізичну працю.

— Але ним можна і висаджувати будинки, знехтувавши таку дрібницю, що в них — люди...— з гіркотою проказав Передерій.

— Вірно, Хомо! Ти робиш успіхи. Але хто сказав, що наслідки праці учених мають потрапити до рук злочинців? Чому ми повинні миритися з цим?

— Хіба наша воля сягає за моря і океани? Ти не рахуєшся з реальними фактами.

— Ні, друже мій, помиляєшся. Я в повній згоді з ними. Тому ми з тобою у Деснянську. Тому ми ступали і ступаємо пліч-о-пліч з Шульгою. Тому ми прагнемо від ядерного тепла взяти світло для людей, а не морок смерті, тому всі чесні вчені зараз

з нами, тому вони стають в лави руху за мир, і очолює цей рух Фредерік Жоліо-Кюрі... Є ще тисячі, і всі вони за нас. А от такі, як Долгін... Тут у нас, хочуть вони чи ні, створюють атмосферу, вигідну не нам, не чесним людям, а тим, хто тільки і прагне, щоб ми борсалися в багні підозрінь, невір'я... І Долгін...

— І Куцевич,— рішуче додав Передерій, пройнявшись непомітно для себе хвилюванням Нерчина.

— І Куцевич,— ствердив Нерчин,— чи не розуміють цього, чи навмисне не хочуть розуміти, що своєю нездарністю і нездатністю стали гальмувати наш рух.

— А наша установка? Адже вони мають намір її провалити,— з гіркотою нагадав Передерій.

Нерчин глянув на нього здивовано, ніби Хома сказав якусь дурницю.

— Але вона буде,— сказав він.

— Ще позавчора ти б сказав: є.

— А сьогодні кажу: буде,— підвищив голос Нерчин.— І це більше важить, ніж те, що я говорив учора.

— Чого ти хочеш, Максиме? — спитав раптом Передерій несподівано сам для себе.

— Чого я хочу? — повторив Максим.— Чого я хочу? — мовив він удруге, наче зважуючи кожне слово на терезах свого сумління, і, глянувши Передерієві в очі, тихо і рішуче сказав: — Щастя людям!

52

Цій людині треба було розповісти все. З початку і до кінця. Рішуче все!

Він зрозумів це одразу, зустрівши його уважний, допитливий погляд і почувши владно короткі запитання.

Євген Шульга сидів, намагаючись опанувати глухе роздратування, що наростало в ньому з катастрофічною швидкістю.

Чому ось уже понад рік він тільки те і робить, що відповідає на запитання інших? Це вже стало скидатися на довгу спокуту.

Звичайно, можна мовчки підвестися і піти. Можна було взагалі не приходити в цей кабінет головного конструктора. Зрештою, не він сам з'явився тут. Адже його покликали. Хоча скільки часу він мріяв про ту хвилину, коли переступить поріг цього кабінету? І от він тут.

Головний конструктор зацікавився ним. Він, Євген Шульга, тут, у кабінеті, де од усього віє суворим холодком, хоч за вікнами серпнєве сонце і гарячий вітер-степовик. Шульга розуміє, що перед ним поріг довгожданого дня.

Відступати пізно. Та чи є потреба? Євген відчув, що бракує сили вимовити перше слово. Потер руки, долоня об долоню, і почав.

Можливо, його розповідь тривала довго, а може, була дуже коротка. Часом схоже було, що Приходько думає про своє і не слухає.

Але Іван Дмитрович слухав уважно. Він дивився в куток кабінету, наче бачив там щось надзвичайно цікаве.

Перед очима пробігало кадрами кінострічки химерне плетиво подій, з яких складалося життя людини з передчасним візерунком сивизни на скронях, що, хвилюючись і затинаючись, наче сповідалася йому.

І саме ця думка про сповідь збурила в серці Івана Дмитровича Приходька почуття якоїсь незрозумілої тривоги, що враз заступила перед ним усі інші події, які ще хвилини десять тому вимагали нестерпно його невідкладної уваги і вирішального слова.

Євген замовк. Просторінь письмового стола, яка лежала між ним і господарем кабінету, на якусь мить видалася йому замінованим мостом, через який пройти, уцілівши, годі й сподіватися.

Схиливши голову, він поринув у ці невтішні думки і немало здивувався, почувши:

— І все-таки, як кажуть чехи, правда вітезі¹.

Приходько подивився Євгенові в очі звуженим, гострим поглядом і, усміхнувшись, додав:

— А могло скластися ще гірше. Чи, може, ви не згодні зі мною?

Не чекаючи Євгенової відповіді, він раптом спитав:

— Ви син Федора Архиповича Шульги?

— Хіба це має значення?

— Уявіть собі, має.

Приходько, посуворівши, сплівши пальці рук, поклав їх перед собою на стіл і сказав, як про вирішене:

— Завтра, друже мій, ви з'явитесь у відділ випробування. Ви давно не літали?

¹ Правда перемагає (чеськ.).

І знову, не давши змоги Євгенові відповісти, невдоволено сказав:

— Дурні запитання ставлю. Адже, зважаючи на ваше становище, дехто, напевне, завагається доручити вам кермо автобуса...

Євген спалахнув.

— Я не вважаю своє становище безвихідним, Іване Дмитровичу.

— І я ні,— погодився Приходько.— Саме тому нам треба всі речі називати своїми іменами. І не обминати гострі кути, мій друже. Не обминати,— підкреслив Приходько і запізнило пояснив: — І про батька спитав тому, що я дуже поважаю Федора Архиповича. Великий вчений і справжній Колумб в океані ядерної фізики.

Євген розумів, що треба сказати зараз, у цю мить, щось особливо значне, щоб виявити свою вдячність і неухильну рішучість зробити все, що від нього вимагатимуть. Але говорити було важко, і на очі зрадливо набігли сльозинки, затуманивши перед ним уважне обличчя головного конструктора.

— Ви давно не піднімалися в небо,— заговорив Приходько, наче не помічаючи хвилювання Євгена,— і вам буде спочатку важкувато... Я це врахував. Але згодом, можливо, ми доручимо вам випробування нової машини.

— Я обіцяю вам,— тихо проказав Євген, підводячись, але договорити до кінця не міг. Щоб його не виказувало тремтіння рук, він змушений був сховати їх у кишені.

— Будуть труднощі,— попереджував наче сам себе Приходько. Євген сполоханим чуттям чекання неприємностей, що чатували на нього скрізь і всюди, зрозумів, що має на увазі Приходько.

— Але траплялося долати і складніші перешкоди,— заспокоїв чи то Євгена, чи то себе самого Приходько.

— Я розумію. Але вірте мені...— І знову зрадливе хвилювання не дало йому закінчити думку.

— Я вас розумію,— допоміг Євгенові Приходько. Він виїшов з-за столу і, обминувши його, спинився перед Євгеном, співчутливо вдивляючись у його схвильоване, бліде обличчя. Таких хлопців йому доводилось зустрічати в дні війни. Вони, спокійно вислухавши наказ, йшли чітким кроком до своїх машин і піднімалися в небо з єдиною метою — перемогти. І перемогали.

— Грубер вас хвалив... Саме він і розповів мені про вас,— заговорив Приходько, стримуючи свій густий голос.

— Він обіцяв мені. Напередодні нещастя, що скоїлося з ним, ми довго розмовляли.

Нежданий спокій раптово вимкнув напруження в скам'янілих м'язах Євгена. Скільки років він чекав такої хвилини, щоб сталася ця розмова? Правда вітезі! Який дивний збіг. Можливо, що саме ці слова, які належали співвітчизникові Мілени, мовлені зараз, були доброю прикметою. Хвилювання, але вже зовсім інше, стисло серце Євгена і захльостувало очі ясними іскорками щастя.

— Так краще,— мовив Приходько, помітивши зміну в очах Євгена.— Ми ще з вами зустрінемося... І... сподіваюся, не раз.

...Уже за дверима кабінету Приходька Євген пошкодував, що, прощаючись, він не сказав головного. А головне було відчуття, що в ту мить, коли Приходько сповістив про своє вирішення, йому повернули крила. Може, це викличе вибачливий посміх на устах батька, але той, хто літав, хто тримав міцно в руках штурвал літака, той напевне згодиться з Євгеном. Скільки ж часу він існував сам по собі, а крила самі по собі? Скільки часу змарновано? Хто ж винен?

Євген йшов асфальтованою доріжкою з рясними квітниками обабіч і наче вперше бачив густо-червоний бордюр із сальвії і канн. Все, що оточувало його, вражало тепер своєю чудовою красою. І небо, он воно — висока, повна по незримі вінця, безмежна чаша ясної блакиті — теж стало інше. Воно усміхалося йому зичливо. Воно кликало і чекало на нього. І він, спинившись посеред доріжки, довго дивився в його глибочінь.

Та небо ніколи не може довго бути безхмарне. Думка ця не сполохала його. Євген Шульга вірив, що тепер у нього вистачить сили стрімкопадно прорізати будь-яку товщу хмар і, пробивши їх, знову вийти на ясну трасу.

Іван Дмитрович Приходько звик до хмар, як і звик до сонця. Він побачив, як сонячним променем спалахнула надія в очах Євгена Шульги.

— Не знаю ще, що він за парубок,— розповідав під час обіду дружині Іван Дмитрович,— але наполегливість його гідна поваги. Я ще нічого не знаю, але вірю, що він буде літати.

Марія Станіславівна вже знала про Євгена. Видно було, що хлопець зацікавив Івана Дмитровича, коли він так докладно розповідав про його злигодні.

— Такій людині можна вірити,— сказала впевнено Марія Станіславівна. Ці слова спливали у пам'яті Приходька, коли ввечері до нього в кабінет прийшов начальник відділу кадрів Ключник. Він тримав у руках зелену теку, і Приходько здогадався одразу, про що йтиме мова.

— Ну, сідай,— сказав він удавано весело,— захмарюй мені обрій, Кузьмо Кузьмовичу.

— Тут ваш наказ,— почав Ключник, сідаючи навпроти Приходька і розкриваючи перед собою теку.— І з приводу цього я хотів би...— Він затнувся, став копирсатися в паперах, удаючи, що важко розшукати саме те, що йому зараз потрібне, і що ніяк не може знайти потрібний папірець, хоч насправді він лежав перший у зеленій теці.

Приходько зацікавлено спостерігав ці пошуки і, заохочуючи, наказав:

— Давай, давай, у тебе ж пам'ять все утримує... Так що там мій наказ?

— Я щодо вашого наказу про Шульгу Євгена Федоровича з складального цеху, ви його наказали перевести на випробування літаків. Мій обов'язок доповісти вам...

— Знаю,— нетерпляче перебив Приходько.— Полон, партизани, знову полон, табір для переміщених, повернення, в партії ще не поповлений...

Ключник здивовано знизав плечима.

— Це немало, Іване Дмитровичу,— зауважив він, закриваючи теку, підкреслюючи цим, що доповідати, власне, більше нема про що.

— Мало! — різко закричав Приходько.— Мало порівняно з чесністю людини.

— Але факти! — тихим голосом нагадав Ключник.— І інструкція. Я просто хотів нагадати вам. Можливо, ви забули.

— Послухай, Кузьмовичу! Тобі мусить бути відомо за ці сім років нашої спільної праці, що я нічого не забуваю...

— Але я мушу застерегти вас.

Ключник переходив до оборони. Приходько зрозумів, що настала хвилина пробивати хмару.

— Наказ залишається наказом. І на цьому край.

— Ох, ох,— бідкався Ключник, несхвально покрутивши розчесаю на прямий проділ головою.

— Нездужаєш,— поспівчував Приходько.— А був колись бойовий артилерист. Стріляв здорово по фашистах.

— Проїшов од Сталінграда до Берліна,— згадав Ключник, підтягуючись у кріслі.

— А треба, Кузьмовичу, і далі іти. Далі!

Ключник стурбовано блимнув очима.

— Що, «згори» дзвонив хто? — Він нахилився наперед усім тулубом, чекаючи, що Приходько продовжить свою думку. І той, вловивши суть Ключникового неспокою, тамуючи в собі сміх, ствердив:

— Дзвонили. Вище, вище стелю літаків наших треба піднімати! — Приходько примовк, відчувши раптову відразу і до цієї розмови, і до свого Жарту, який втратив в одну мить свою захисну силу перед обструганою байдужими теслярами Ключниковою пильністю. Він сидів перед ним, отой Ключник, знайомий і водночас чужий. Воїн. Солдат. Ордени і медалі. Відвага і хоробрість. Поранення і перемога. Ось ці очі, що так глибоко засіли під рудуватими бровами, бачили смерть. І не злякалися. Чому ж вони не можуть побачити інше... Хто затьмарює їх полудою?

— У вас є діти, Кузьмовичу. Я знаю. Дочка і син,— сказав Приходько, не давши Ключникові змоги відповісти.— Я бачив їх. Сид студент. Так?

Ключник здивовано кивнув. Куди він хилить? Може, мій Володька щось утнув?

— А з ним теж таке могло трапитись, як з отим Шульгою... Як ти думаєш?

Ключник мовчав.

— Могло,— впевнено сказав Приходько.— І з тобою. І зі мною. Що це твоєю мовою означало б? Факти. Слово коротке. І непогане слово. Але за ним ховається таке, як говорили нам у дитинстві матері, що і в казці не розказати, і пером не описати...

— Все це так,— примирливо погодився Ключник,— але ж, Іване Дмитровичу, зважте на обставини: ваша робота державного значення, літак ваш...— Тут Ключник показав пальцем на стелю.— Там, «нагорі», цікавляться. Ждуть. І люди коло нього повинні бути наші.

— Наші! — рішуче погодився Приходько.— Чужого не підпушу. А чому ж ти думаєш, що Шульга не наш?

Ключник розвів з подиву руками.

— Я нічого не думаю. Я тільки...

— Отож-бо! — зрадів Приходько.— Не думаєш.

І замовк. Враз його здолала байдужість. Навіщо сперечатися і переконувати Ключника? Наказ є наказ. І він його не відмінить. І Ключника не переробиш. Ось він сидить у кріслі, переконаний у своїй правоті, і, мабуть, якщо тільки не гірше, думає про мене, як про дивака.

— Про людей треба думати по-людяному,— стомлено порадив Приходько.— І не губити віру в людину. А ми губимо... губимо,— вперто мовив удруге Приходько, ніби Ключник умовляв його у протилежному, хоч той спантеличено замовк у кріслі, поклавши руку на зелену теку, наче боявся, що хтось її відбере у нього.

— Бачиш, Кузьмовичу,— Приходько говорив тихо, стримуючи щось у собі, але розуміючи, що треба докопатися до тієї вуглинки, яка ще тліє десь на дні серця у Ключника.— Не можемо ми одним словом відмахнутися від людини. Сказати їй — ти нам непотрібна і йди геть. Не можемо. Я про височінь повинен дбати, стелю літакам нашим треба піднімати все вище і вище, і про це дбають, як ти таємничо кажеш, там, «нагорі». А ти мене куди штовхаєш?

— Я не штовхаю,— запротестував Ключник,— я застерігаю.

— Від чого?

— Від надмірного довір'я.

— Он як! Навчись вірити людям! — гнівно підвищив голос Приходько.— Ти своїм бійцям на батареї вірив? Чи теж анкети їхні перевіряв перед тим, як вони гармати заряджали?

— Дозвольте, Іване Дмитровичу, тут інший випадок.

— Тут не випадок, а доля людини. Чесної людини. Яка вірить у правду. І прагне служити Вітчизні. А ти застерігаєш. Від чого, кого?

— Багато на себе береде,— недвозначно зауважив Ключник, підводячись.— Даруйте, але виключно у ваших інтересах дозволив собі...— додав він, мабуть, злякавшись своєї сміливості.

— А ви не дозволяйте собі таке. І раджу не забувати, з ким розмовляєте: Це вам інколи не завадить пам'ятати. Щоб і ви не брали на себе, висловлюючись, як ви любите, більше, ніж ваші обов'язки дають вам на те право.

— Я пам'ятаю, товаришу головний конструктор, з ким розмовляю,— зітхнув Ключник, уникаючи погляду Приходька. Він подивився на теку, що лежала на столі під його важкою долонею, і чи то уїдливо, чи то злякано сказав: — Розмовляю з депутатом Верховної Ради, двічі лауреатом, головним конструктором...

— Ото, бачу, не пам'ятаєте, забули,— нетерпляче і вже не стримуючи злості, перебив його Приходько.— Чини і звання дають не опудалові, а людині. І ви говорите з людиною, яка найбільше шанує в людині чесність перед собою і Вітчизною, сміливість, правдолюбство...

— Я що... Я нічого,— розвів руками Ключник.— Мій обов'язок попередити. Відповідати...

— Хочеш сказати — мені? — переходячи знову на «ти», повеселішав Приходько.— Не відмовляюся. Буду відповідати. Але і ти відповідатимеш. Колись будеш! — загадково пообіцяв

Ключнику.— А втім, дякую за сумлінне виконання обов'язків.

Він потис Ключникові несміливо простягнуту, мляву руку і суворо сказав:

— Ідіть, ви вільні.

53

Товща хмар була немала. Ні. Але він міцно сидів на своєму місці за штурвалом літака, наче той був продовженням не тільки сили, яка скупчилась в його пальцях, що звично лежали на ньому, а й продовженням усієї снаги, що повнила його вкрай напружені м'язи.

Він виходив на задану височінь, і стеля, якої досягав, свідчила про його мужність. Та скупчення хмар заслонило землю, відривало його від неї. Раптово думка про Антея торкнула серце недобрим холодком. Ось чому треба було за всяку ціну пробити хмари. Треба завжди бачити землю. Свою землю. Рідну і близьку. На якій жили батьки, діди й прадіди його. Вона виколисала десятки поколінь і стомила від неправди, кривди і вічної тривоги.

Крізь морок тривог і невдач, примхливих вивертів збігу обставин у житті кожної людини, який нарекли долею, він, Іван Приходько, завжди бачив перед очима клапоть ясного неба, звабну блакить, просторінь, що чекала дужих і мужніх крил.

«Я сам,— думав він того вечора,— прийшов неходженими дорогами і надibuвав на добрих людей, мужніх і нелякливих, кількість яких переважала над тими, що завжди озиралися, вичікували, вибирали собі, як вони того були певні, слухну хвилину...»

Хвилини — це наче і мало, а подумаєш — багато! Він, Приходько, знав добре вартість хвилини, тієї хвилини, яка складалася з шістдесяти секунд, і кожна секунда могла стати народженням або смертю.

Колись його вчитель, уславлений конструктор Митрофанов, любив підкреслювати: «Наші крила повинні приносити людям щастя». Приходько стулив повіки. Здавалося, що так легше буде згадувати минуле і, відштовхнувшись од нього, стрибнути у прийдешнє. Він напружив усю свою волю. Стрибка не було. Пропелер спогадів крутився вхолосту.

«Стривай! — сказав він собі.— Ось тобі обережний Ключник щойно нагадав, хто ти...— Приходько гірко усміхнувся.— Що ж важить для Ключника,— мої пости і ранги чи те, що я

шахтарський син, Іван Приходько, якому згідно з волею царів доля судила звікувати під землею, а Жовтень відкрив мені шлях у небо?»

Можливо, коли б сьогодні він не зустрівся з молодим Шульгою, коли б не було розмови з Ключником, всі ці думки отак не хвилювали б серця, бо ж клопоту було і без того вдосталь. Але він не шкодував. Ні! Так чи так, а те, що кортіло обминути, однаково нагадало про себе.

П'ятдесят років — не той вік, коли, натрапивши на перешкоду, можеш вирішити: мене час, рік, два, п'ять, а там якось вгамується, утрясється. Рік життя! Ого! Ні, кожен день, та що день? Кожна година важила тепер для нього наче рік, а може, й більше.

«Не для того ми вирвалися з пекла тієї страшно́ї війни, щоб блукати у хащах».

За цим клопотом і застав його Милованов, заступник.

— Сідайте,— зрадів Приходько.— Сідайте і слухайте.

І він розповів йому про свою розмову з Ключником, не криючи ні обурення свого, ні розпачу від того, чому люди прагнуть бачити все чорним, коли навколо так багато сонця і блакиті.

— Гадаю,— зажурено сказав Милованов,— все, про що ви оповіли, не випадок і не виняток. Але те, що ми з вами про це говоримо, і те, що я поділяю ваші погляди, має тішити нас.

— Ет, друже мій, на самій втісі далеко не потягнеш,— прикро сказав Приходько.— Існує щось більш матеріальне і відчутне. Ми ж комуністи, ми ж ленінці. Там, «нагорі», як любить говорити Ключник, мусять...

— Не тільки він так говорить,— перебив Милованов, запалюючи свою люльку.

— Атож, і ми з вами вживаємо цей вираз. Проте особисто я не шкодую. Та й ви, мабуть. Все залежить од наголошування, од змісту, що вкладаєш у нього. Так от, «нагорі» повинні здивитися і подумати.

— Кадри вирішують все,— пустивши струмінь диму і відганяючи його від свого обличчя, нагадав Милованов.

— Сталін сказав це прекрасно! — потвердив Приходько.— Але як хотілося, щоб він знав усе до кінця, щоб припинив свавілля в ставленні до цього найціннішого капіталу.

— А ви припускаєте думку, що він усе знає?..— спитав тихо Милованов.

— Ні! — рішуче заперечив Приходько. І раптом Приходько знітився від заперечливо-приголомшуючої думки: «А що, коли знає...»

— Важко нам судити,— непевно проказав Милованов.—

Просто неможливо. І ото ще ця клята ситуація сьогоднішня... Атомна гонитва. Ракетне маячіння. Ще парує кров'ю земля, а боси от-от почнуть війну в Кореї... Все ускладнено...

— Саме в цій ситуації дуже важливо не втрачати розуму,— зауважив Приходько.— Ви розумієте?

Милованов зажурено подивився на Приходька і, зітхаючи, сказав:

— Я вас розумію.

...В наступні дні, повні всілякого клопоту, Приходько не забував ні розмови з Ключником, ні тієї вечірньої одвертості зі своїм заступником. Милованов працював з ним недавно. Прибув він в конструкторське бюро з науково-дослідного інституту, і спільний їхній знайомий колись охарактеризував його одним коротким і, здається, вичерпним словом: «педант».

Помилився знавець людських характерів чи просто був, як то кажуть, в серцях на Милованова, але останній усією поведінкою своєю не справдив так швидко і безапеляційно дану характеристику.

— Значить, не все гаразд у Датському королівстві,— сказав сам до себе Приходько, якимсь ранком їдучи на роботу. І шофер Семен Андрійович, огрядний, як на свої сорок років, чолов'яга, стурбовано зиркнув у бік «самого», як він поза очі називав Приходька, і турботно спитав:

— А що там, Іване Дмитровичу?

— Клопітно, друже. Непорядок.

— А я щось не читав у газетах. Чи не пишуть. А ви, може, по радіо, той, як там воно, чули?..

— Чув, не чув,— сказав Приходько,— але не порядок.

Семен Андрійович зітхнув. І коли привіз Приходька на завод, пішов до вахтера Філатича, як він це робив щоранку, чаювати. Присмоктуючи карамельку, Семен Андрійович повідомив:

— Сьогодні, Філатич, генерал мені натякнув, що у Датському королівстві не все гаразд. Зрозумів?

Філатич напрочуд байдуже сприйняв це повідомлення, тільки загадково хмикнув.

— При чому тут королівство? — Філатич знизав плечима.— Щось ти загинаєш...

— Ти, брате, газети почитуй. А то зовсім відстаєш.

— А що? Я нічого,— визнав Філатич, розгладжуючи довгі вуса, за які робітники поміж собою називали його генералом Брусиловим.

— Як на мене, коли в королівстві не порядок, значить, робочому класу час за діло взятися...

— Не те,— одмахнувся Семен Андрійович.— Не те.

І пішов у машину, як казав сам, «припухати». Він брав у руки книжку, зручно вмощувався, одягав окуляри, і починалося «припухання».

Іван Дмитрович, пройшовши через кабінет і опинившись у своїй робочій кімнаті з одним, майже на всю стіну величезним вікном, у яке добре було видно всю територію заводу, схилився над кресленням, розстеленим на таблиці.

Якщо говорити про нову стелю для літака, який вже вгадувався в тонкому плетиві ліній і пунктирів, то Приходько в цю мить добре бачив її. Ось вона, срібна ракета, летить у недосяжній для неозброєного ока височині з швидкістю, що перевершує обмеження всіх передбачених бар'єрів.

— Ти літатимеш. Літатимеш. Я вірю в тебе.

Приходько мав на увазі свій літак, та чомусь у цю хвилину він згадав Євгена Шульгу, його очі і руки, яким той не знаходив місця, прагнучи приховати їхню жакодубу схопити штурвал літака.

«Зголодніли,— відзначив тоді Приходько і тепер, згадавши це, продовжив висновок: — Такі руки не підведуть».

Він пройшов до столика, де стояв білий апарат, і набрав потрібний номер.

— Струмилін, ти? Добридень.

— А хто ж інший.— почувся голос керівника випробувальних польотів.— Я і тільки я, Іване Дмитровичу. Все в порядку. Щойно випустив у п'ятий політ... на У-2, звичайно. Придивляюсь... Але пілот — перша кляса, як говорять у дружній нам Польщі.

Приходько засміявся, залишаючи Струмиліну самому розбиратись, до чого стосується цей сміх: чи до його так званого дотепу, чи до того, що у Шульги все в порядку.

— Бувай,— сказав він коротко в мікрофон і поклав трубку на важілець.

— А от у Датському королівстві,— почав він, прямуючи до креслярського столу, і тьхукнув.— А бодай йому грець! І причепилося оте Датське королівство. Та нічого не вдієш. Шекспір. Класика.

Приходько скинув піджак, зняв краватку, розстебнув комірець і знову схилився над кресленням.

Його проникливі очі, перетяті червоними прожилками, добре бачили обриси того, що невдовзі стане живим і трепетним тілом, доводячи, що людині підвладні всі сили природи.

Людині. Іван Дмитрович постукав пучками пальців по ватману. Людина — це звучить гордо. Горький знав, що казав.

Гордо. Людина! І де ж це було сказано, в якій країні, в який час... І ми таки зробили, ми, комуністи, зробили так, щоб ці прекрасні слова сповнилися силою правди. Так у чім річ? Де коріниться оте, що іржею вповзає в серця, отруєє їх недовір'ям?

Приходько потер долонею чоло, намагаючись заспокоїтись, і звук сирени з сусіднього заводу, що сповіщав кінець зміни, нагадав інші, тривожні часи, коли пролунав алярм першої повітряної тривоги...

Головне, щоб це не повторилося. Головне, щоб люди спали спокійно і милувалися небом, а не дивилися в синій океан з неприхованою тривоگوю і острахом, очікуючи чорних шулік з-поза хмар. І саме тому він прийшов сюди у свою робочу кімнату, щоб наодинці поговорити з своїм майбутнім другом, уявити собі, як з оцього пунктирного обриса народиться жива істота, яка надійно захистить людей од небезпек і вселятиме у стужавілі серця спокій.

Ця думка народила в серці Приходьковим рішучість і ясність пориву, і він уже знав, що з «несгараздами у Датському королівстві» миритися не стане, хоч це й паражало на всілякі злигодні. Проте миритися він не стане. Ні!

54

Президент Сполучених Штатів Гаррі Трумен вертався з Потсдамської конференції. Позаду лишилися дні ділових і урочистих засідань, на яких він почувався не дуже певно.

Гнітив незмінно впертий і недовірливий погляд Сталіна, а двозначну криву усмішку Черчілля можна було розцінювати як зневажливу. Хто його знає, що мав на думці загадково мовчазний маршал і що ховав за густим пасмом сигарного диму британський прем'єр. Ні, Трумен справді почувався далеко певніше на борту крейсера «Огаста» в оточенні своїх бравих офіцерів і кмітливих радників.

Навіть коли Черчілль, під час останньої таємної розмови, що стосувалася тієї «штуки», висловився «за», Гаррі Трумен не особливо схильний був вірити йому до кінця.

— Ви повинні наважитись,— умовляв його Черчілль, нахиливши наперед свою бичачу голову і викручуючи своїми цупкими пальцями, схожими на сардельки, гудзика на новенькому піджаці Трумена.— Ви повинні вирішити «за». Адже у вас нема підстав вагатися. Тільки коли ваш наказ перетвориться в дію, діло буде зроблене...

Черчілль зареготав і знову задимів сигарою.

— Діло буде зроблене,— мовив він знову.— З Японією буде покінчено. Імператорові Хірохіто залишиться лише повіситися на своїх підтяжках або, якщо він справжній самурай, вительбушити собі живота. Японія капітулює,— розмірковував Черчілль,— це станеться раніше, ніж Росія вступить у війну на Далекому Сході. Сталін змушений буде замислитись над тим, що йому загрожує. Ото для нього й буде третій фронт...

Черчілль злостиво усміхнувся.

Збільшувальні скельця окулярів президента пригашували неспокійні іскорки в його холодних очах. І все-таки хоч від Черчілля нічого не залежало, хоч усе в проекті «Манхеттен» було за ста замками, настирливість британського прем'єра чимсь зміцнила рішучість Трумена.

Крейсер «Огаста» під пильною охороною підводних човнів і спеціальних частин морської авіації був уже далеко від Європи, коли президент Трумен став забувати про Потсдам. В кают-компанії, де згуртувалися навколо президента його радники, точилася спокійна розмова, наче в світі не було війни, наче американські парубки вже не конали у малайських джунглях і Японія підняла догори руки.

Трумен поблискував скельцями окулярів і прислухався до розмови. Ніхто не заважав йому відчувати значення власної персони. Сталін був у Москві, Черчілля в кріслі прем'єра заступить лисуватий і нерішучий Еттли, що викликало невдоволення президента. У них не було ні «Тонкого», ні «Товстого», у них і не було такого підрозділу «яйцеголових», як влучно охрестив вчених Гульд, під командуванням бравого генерала Леслі Гровза, що вигадали страшну смерть. Оті «малятка» дозволять Штатам стати над світом і продиктувати всім свою волю.

В цю хвилину Трумен чомусь подумав, як би повівся його попередник. Ясно, що Рузвельт не дуже шанував його. Адже чим іншим пояснити, що він так і не сказав йому ні слова про Манхеттенський проект? Невже він просто не вірив йому, віцепрезидентові Сполучених Штатів? Може, він хотів поділитися таємницею з Сталіним? Але повірити у ймовірність такої думки Трумен не може. Рузвельт не був ворогом. Але... Гаррі Трумен вирішує, що в скрутну хвилину, коли прихильники старого президента спробують його хвицати, він підкине газетярам цю пліточку...

Філіппінці у білих кітелях принесли на тацях коньяк, оранж, кока-колу і морозиво. У відкриті ілюмінатори повіяло приємним, оксамитовим вітром. Океанський бриз заспокійливо зво-

ложив розшарілі обличчя присутніх, і Трумен підніс келих з коньяком, запобігливо підсунутий йому особистим ад'ютантом. Урочиста тиша настала в кают-компанії.

— Ми витратили два мільярди доларів, панове, щоб виготовити тільки одну «штуку»...

Не треба було пояснювати, що має на увазі президент.

Всерозуміючі усмішки розтулили уста вдоволених радників. Це тишило Трумена. Вони розуміли його з півслова, а він їх. Як це важливо в такий відповідальний час! Йому захотілося сказати про це, підкреслити, як важко було йому у Потсдамі, і похизуватися своєю непохитністю в усіх дискусіях, що точилися в палаці Цецілліан-Гоф, але згадавши, що більшість з присутніх добре поінформовані в тому, що Сталін наполіг на своєму, а Черчілль вкупі з Еттли тільки вигравали час, Трумен вирішив не торкатися наболілого і знову заговорив про оту «штуку».

— Два мільярди доларів — це не два центи! — Голос Трумена пролунав майже мрійно. — Ніхто про це нічого не знав, навіть конгрес.

Трумен злостиво усміхнувся і лягнув себе по стегнах, наче всі ті «манхеттенські» справи були сховані в кишенях його піджака.

— Дуже скоро, панове, ми станемо свідками страшної могутності нової зброї. Світ жахнеться, і ми примусимо тих, хто не з нами, підкоритися нам.

«Огаста» спокійно різала навпіл важкі хвилі Атлантичного океану. В келихах іскрилось шампанське. Легкий бриз ворухив пелюстки орхідей у кришталевій вазі, що стояла посеред столу.

— Я певний, панове, — не без злостивості закінчив Трумен, — наш союзник, містер Сталін, не зрозумів з мого повідомлення, які наслідки матиме для нього вибух на плато Хорнадо де ла Муерте. Гровз запевняє, що Кремль, якщо взагалі додумається до цього, може домогтись наслідків тільки через двадцять років.

Френк Коллінз підстрибнув на стільці. Хоч він і був у складі корпусу радників, але дехто із спритних, на його думку, відтирав його, і зараз трапилася нагода привернути до себе увагу.

— Сер, — шанобливо почав він, — щодо цього, то тут не може бути і крихти сумніву. «Яйцеголові» теж такої думки...

Звичайно, Коллінз знав, що каже неправду, але тепер істина для Трумена полягала в іншому... Жбурнути «Тонкого» на об'єкти, вже вибрані в штабі Гровза, — ось що головне, і президент повинен, не вагаючись, поставити на наказі своє «так».

І він його поставить, в цьому Коллінз теж тепер упевнився.

Трумен зміряв вдоволенням поглядом постать Коллінза, що так і випромінювала готовність виконати перший-ліпший його наказ, і сказав:

— У Потсдамі я пересвідчився, що Кремль неухильно гне свою лінію. Сталін, хоч і дав слово, що вони почнуть, але ціна надто дорога. Сахалін, острови, Порт-Артур...

— Вони ще дідуться нового Порт-Артура,— дозволив собі перебити президента Коллінз, розуміючи, що така вільність у що мить не роздратує Трумена.

— Не забувайте про Пірл-Харбор,— невдоволено пробурмотів з свого місця адмірал Кінлі.

— Стривайте, косоокі ще поплачуть,— пообіцяв Трумен.— Оця «штука» їм на віки вічні відіб'є жадобу до нових злодійств. А щодо Кремля, то вони там змушені будуть стати перед фактом: або доведеться їм вгамуватися і зрозуміти, що належить сидіти тихенько, не нав'язуючи комунізм іншим народам, або...

Президент не докінчив. Може, йому спливли в пам'яті урочисті слова з Потсдамської декларації: «Три керівники всликих держав запевняють людство, що...»

Трумен натиснув кнопку радіоприймача. Мрійна мелодія повпнила кают-компанію. Радники почали підводитися. Всі знали, що коли президент слухав музику, він любив усамотнення. Відомо було, що навіть у Потсдамі, під час вечери на честь Сталіна, президент сів за рояль. Ніхто тільки не знав, чи сподобалося президентове мистецтво Сталіну. Але коли Трумен закінчив, Сталін двічі плеснув долонею об долоню, і державний секретар Бірнс вловив іронічний усміх, що потонув у густих вусах маршала.

— Залишіться,— коротко наказав Коллінзу Трумен, коли він слідом за іншими намірявся вийти з каюти.

— Слухаю, сер.

Трумен, нахиливши голову набік, уважно слухаючи радіо, показав Коллінзу рукою на крісло перед собою. Кілька хвилин у каюті лунала музика, і Коллінз, удаючи надмірне зацікавлення, завмер у кріслі, думаючи про себе: «А щоб ти луснув! І треба тобі оце тріскотіння. Чи він прикидається, чи справді щось там кумекає? Хто його знає. Але треба терпіти». І Коллінз з виразом захоплення на розшарілому обличчі сидів напроти Трумена, доки радіо не замовкло, і через секунду посиленої динаміком жіночий голос сповістив: «Ісі Парі...»

Трумен натиснув кнопку, і голос зник.

— Бетховен,— мрійно сказав президент.— Це незрівнянно!

«А чорт його знає, хто і що,— мало не вихопилося у Коллінза.— Та й як перевіриш, чи вгадав Трумен?»

— Я запросив вас,— сказав Трумен,— щоб дещо з'ясувати в зв'язку з останнім повідомленням генерала Гровза. Колись він мені сказав, що ви той парубок, який спритно схоплює саме те, що має головне значення.

— Буду щасливий, сер! — Коллінз підхопився; але знову сів, скоряючись жесту Трумена.— Сер, містер Гульд, якщо ви не забули, мав нагоду рекомендувати мене,— нагадав Коллінз, маючи і свій прихований намір вивідати, які тепер шанси у Гульда.

— Це й вирішило, коли я дав згоду на ваше призначення,— одверто визнав Трумен.

І Коллінз легко дійшов висновку, що акції «Ерскін Гульд» ідуть вгору.

— Те, що відбулося в Потсдамі,— заговорив Трумен, підводячись і даючи знак, щоб Коллінз сидів,— мене мало тішить. Треба вважати, що ми не зможемо довго дотримуватися Потсдамської декларації, і в зв'язку з цим Манхеттенський проєкт нас цікавить особливо.

— Це виправданий крок, сер,— поквапився зауважити Коллінз, зрозумівши, що якесь вагання гальмує рішучість президента.— Всна варта свічок, ця гра,— вів далі Коллінз,— якщо після неї у японців їх взагалі знайдеться у такій кількості...

— Ви певні? — спитав Трумен, зрозумівши натяк, спинившись перед Коллінзом і сховавши руки в кишенях.

— Не маю сумніву, сер!

— Не маєте сумніву? — перепитав Трумен і ствердив: — Що ж, правда на вашому боці. Коли дванадцятого квітня Стімсон доповів мені, що створена зброя величезної сили і ніщо і ніхто не може стримати її, я не одразу повірив.

— О, я розумію вас, сер. Потрібен був час. Крім того, на вас лежала відповідальність за Штати, а сказати краще, за долю земної кулі.

— А так, Коллінз. Я саме це мав на увазі. І цілком природно, що я зажадав доказів.

— Ми це відчули і зрозуміли...

Коллінз хотів підкреслити, як ті, що відповідали за справу, оцінили і зрозуміли всю турботу Трумена. Хоча насправді Гровз, а потім і сам Гульд висміяли Труменову нерішучість.

Гульд так і сказав:

— Гаррі просто полохливий. Він тільки бундючиться і напускає на себе вигляд заклопотаності, а насправді він боягуз.

А боягузи — люди непевні. Ото на нього треба напосідати, поки він не бовкне: «Так».

Гровз оцінив ситуацію по-своєму:

— Трумен аж підстрибнув, щоб сказати «так», але нас влаштовує, щоб він не сказав «ні». Адже ми виклали йому всю правду. Так що «моя бомба» покаже незабаром, на що вона здатна.

«Моя бомба» — що ж, нехай буде так. Його бомба...

— Наш зиск,— посміявся Гульд пізніше.— Нехай тішитися генерал Гровз. У компанії «Ерскін Гульд» більше права привласнити собі отих «немовлят». Але містер Гульд не прихильник хвалькуватих прилюдних заяв. Його обсідає інший клопіт. І Коллінз знає, що зрештою виграє Гульд. І, звичайно, разом з ним і Коллінз.

А от зараз президент, не висловлюючи своїх побоювань, шукає у Коллінза якогось заспокоєння. І Гровз накинув йому обов'язок заспокоїти Трумена, втлумачити йому, що бомба зробить свою справу безпомилково. Треба тільки натиснути кнопку. Власне, її вже натисли, і механізм діятиме бездоганно.

— Отож щодо об'єктів. Я слухаю вас, Коллінз.

Трумен сів, поклавши ногу на ногу, і очі його з-під окулярів дивилися вздовж дзьобатого носа на лискучі вузьконосі штиблети. В цю мить йому захотілося спитати, чи грає Коллінз на роялі, але він розумів, що подібна цікавість була недоречна. І президент, переплівши пальці рук, схрещених на колінах, нагадав:

— Я слухаю.

— Сер,— почав Коллінз,— комісія, виконуючи ваш наказ, визначила об'єктами міста Хіросіму і Нагасакі. Вони просто самі створені природою для випробування наших «маляток». Після того, як наші Б-29 зроблять своє, японці стануть на коліна. Операцію розбито на дві стадії, сер. Перша ціль — Хіросіма. Екіпажі перевірено. У парубків міцні нерви і несхибні руки. Генерал Кертіс Лімей знає своє діло добре. Суворий наказ, щоб об'єкти не підлягали до того обробці звичайною авіацією, дотримується неухильно. Об'єкти повинні бути чисті. Це важливо для перевірки наслідків.

Труменові сподобалась чітка інформація. Легким кивком голови він дав це зрозуміти Коллінзу і сказав:

— Де зараз літаки?

— На кораловому майданчику Тіпіан в архіпелазі Маріанських островів, сер.

— Заждіть,— згадав Трумен,— а які наслідки опиту? Коли я виїздив у Європу, ми домовилися з Кемптоном...

— Сер, ваш наказ виконано. Наслідки опиту свідчать, що серед учених єдності не існує. «Яйцеголові» крутять, пане президент. І ми вважали за потрібне поінформувати вас про це зараз.

Трумен здивовано скинув брови.

— А я й не чекав від них єдності, Коллінз. Вони надто зарозумілі. І те, що мені відомо вже про їхні дії, свідчить не на їхню користь. Що ж, колись їм доведеться пошкодувати. Та чи не пізно буде?

— Пізно. Але все тим часом тримається на старому Ейнштейні та його компанії. Насмілюсь зауважити, сер, покійний президент Рузвельт переоцінював цього дідугана, занадто з ним панькався. А хто він, той Ейнштейн? Зайда!..

Трумен недбало махнув рукою.

— Справу зроблено, і ніякі Ейнштейни з своїми порадами, що після перемоги над Гітлером нема потреби ні виробляти атомної зброї, ні застосовувати її і що взагалі це злочин, не в силі вплинути на мене.

— Вони не думають про долю Штатів, сер!

— А так, Коллінз. Що їм Штати? Ніхто не здивується, коли ми дізнаємося, що оці тиши заграють з комуністами. Отже, опит? — нагадав Трумен.

— Двадцять три зі ста п'ятдесяти стоять за те, щоб провести демонстрацію цієї зброї у Японії і після цього запропонувати їй капітулювати. Тридцять дев'ять за те, щоб таку демонстрацію провести в Штатах і запросити на неї японців. Шістнадцять за те, щоб взагалі відмовитися од застосування атомної зброї...

— Це показово,— заговорив Трумен після короткої паузи.

Почекавши хвилинку і далі виконуючи точнісінько інструкцію Гровза, поквално, наче Трумен міг передумати, хоч насправді цього не могло вже статися,— телеграма з текстом С дубель В, що схвалювала директиви Гровза, вже була відправлена з Потсдама у Вашингтон,— Коллінз сказав, як про вирішену справу:

— Об'єкти передані в розпорядження військово-повітряних сил. Атакувати доручено п'ятсот дев'ятій групі, що входить до складу двадцятої армії.

— Знаєте, Коллінз,— я ледве стримував себе у Цецилліан-Гофі.

— Я розумію вас, сер.

Трумен вдячно глянув на Коллінза.

— Черчілль у курсі подій. Не повністю, звичайно. Але факти йому відомі. І він усією душею за «те». А для Сталіна це буде

сюрририз. І ми зіб'ємо йому пиху. Цікаво, чи вимагатиме після всього Кремль, щоб ми дотримувалися гарантій, які надавав Рузвельт, щодо цього потсдамського клопоту...

— Сер! — Голос Коллінза пролунав урочисто. Він справді відчув, що з цієї хвилини його зоря круто вийшла на найвищу траєкторію і кар'єру зроблено.— Сер! — повторив він, притискуючи руки з короткими пальцями до серця.— Ви прийшли у Білий дім в найщасливіші дні. Ви відкриваєте атомну еру. Трумен недовіркою подивився на Коллінза. Якщо сказати щиро, він взагалі нічого не хотів відкривати. Принципом його було — краще тримати дверцята сейфів надійно зачиненими, ніж відчиняти їх навстіж... Оті теревені «яйцеголових» і наслідки референдуму серед них скидалися саме на таку ситуацію, коли всі сейфи відкриті. Мовляв, будь ласка, зазирайте, що в них, і беріть собі, що вам впаде в око.

Звичайно, він, Гаррі Трумен, президент могутньої, а відтепер наймогутнішої держави, такого нехлюйства не допустить.

На цю думку, що була його неухильним рішенням, Трумен гордо підвів голову і певний був, що цієї миті став вищий на зріст, і відпустив Коллінза, сказавши, що завтра на нього чекає важкий день.

Насправді ні завтра, ні позавтра він не відчував особливої тривоги, якщо не рахувати хвилинного зніяковіння, коли йому піднесли в кабінеті Білого дому мікрофон і диктор, що був присутній при цій церемонії, скоромовкою оголосив:

— Біля мікрофону президент США Гаррі Трумен.

Блимнули сліпучим сяйвом бліци фотокамер. Урочиста хвилина, розкинувши крила, завмерла кігтявим орлом над головою президента, і Трумен витер пересохлі уста і почав промову.

В цю мить, коли Америка слухала його скрипучий голос, він і не думав про пекельну роботу екіпажу літака «Енола Гей», що його назвав іменем своєї матері командир полковник Тібетс. Справу було зроблено. «Енола Гей» кинула «Тонкого» на Хіросіму, а Б-29 жбурнув «Товстого».

Трумена дратувала надто тісно затягнена краватка, і коли він розповідав завмерлій біля приймачів Америці про успіх атомного бомбардування, про смерч пекельного вогню над містами Японії, його непокоїла тільки ця незручність. Нарешті, догадавшись послабити вузол, і з рішучістю, яка, він вважав, личить президентові Штатів, він полегшено зітхнув і повідомив:

— Ми це зробили, і ми повторимо це, якщо буде потреба. Було це 6 серпня 1945 року.

Ніхто з них тепер не мав права залишатися осторонь. Навіть коли б хто і хотів обрати собі таку з першого погляду нейтральну позицію, однаково події всмоктували найобережніших у свій невблаганний вир.

Часу, щоб вибрати, з ким і куди, лишалося насправді жалюгідно мало. Так! Початок атомної ери не власкавив людей своїм теплом, не зігрів їх, а жорстоко обсмалив лютим вогнем у Хіросімі і Нагасакі.

Всі ці думки не нові були для Чарлза Томаса. Він сам давно вже осягнув, що становище стороннього спостерігача тепер межує зі зрадою найсвятішим принципам доброчесності, які властиві справжній науці. І тепер, слухаючи професора Рейлі, він мимоволі згадував докторальний тон адвоката Робба, який взяв на себе мало почесну місію від імені комісії з розслідування навчати його, Чарлза Томаса, справжнього розуміння слова «патріотизм».

Робб спочатку стелив м'яко. І лисяча улесливість його голосу та наївність доказів могли легкодухого і довірливого збити на манівці. Але Томас одразу зрозумів, куди хилить містер Робб. І якщо Рейлі, поважний і сивоголовий Рейлі, вважає, що, з'явившись у кабінет містера Робба, він його зможе в чомусь переконати або похитнути його погляди, які відчутно пахнуть відсотками від акцій тих компаній, інтереси яких захищає Робб, то професорові Рейлі доведеться зазнати ще одне гірке розчарування.

І Чарлз Томас виклав свої погляди досить одверто.

— Бачите, у них одна мета — прочесати наш університет. Виявити, як вони кажуть, усіх неблагонадійних, заткнути пельку, за виразом сенатора Коллінза, надміру балакучим і на цьому вважають справу вичерпаною. І ви мусите знати, що звичайна логіка людяності — для них порожній звук. Якщо ви вважаєте дальшу гонитву атомної зброї згубною для людства, розмова з вами коротка. Ви просто червоний і потрапляєте в чорний список. Я оповідаю вам про це, шановний колего, щоб ви знали, що в кабінеті у вашінгтонському хмарочосі перед вами сидітиме тип, з вигляду схожий на лисицю, але то справжній вовк. Він із шкіри пнеється, щоб потопити Опленгеймера.

— Ну, знаєте,— перебив Рейлі, струшуючи попіл сигари,— Оппі сам багато зробив, щоб себе потопити... Він надто довго крутився серед вовків,— пояснив свою думку Рейлі,— йому лестила їхня запобігливість, і він вирішив, що вони вважають його своїм, незалежно від поглядів, які обстоює Оппі. Але то

з іншої опери, як каже Сділлард... Проте я вам дуже вдячний, що ви одверто і недвозначно виклали свої погляди.

Рейлі підвівся і, церемонно вклонившись, пішов геть з тераси, гордо несучи на плечах свою левину голову, похитуючи перекинутою через лікоть вицяткуваною срібними візерунками знаменитою вишневою палицею, з якою ніколи не розлучався. Ласі на дотепи аспіранти злословили, що, лягаючи спати, професор Рейлі кладе палицю поруч.

Чарлз Томас ще постояв, чекаючи, поки Рейлі вмоститься в свій старенький «форд», і, коли машина рушила і Рейлі, не озираючись, підняв на прощання руку, Томас помахав услід йому і вернувся на терасу.

— Таким чином,— сказав він собі, опускаючись у солом'яне крісло,— події розгортаються в передбаченій послідовності. І ця послідовність скидається на метушню на палубі лайнера, коли пасажирам стає відомо, що їхня плавуча і, здавалося, неприступна фортеця іде на дно...

Томас подумав про Принстон, про похмуру кімнату, в якій, як галасували на шпальтах газет, чаклує і веде свою підривну діяльність Альберт Ейнштейн; згадав Жоліо-Кюрі таким, якого він бачив востаннє в кафе на Єлісейських алеях, і йому ніби полегшало.

Вчорашня розмова у Вашингтоні далася взнаки. Там, у тій установі, що скидалася на інквізиторське судилище, довелось і обурюватися, і протестувати, і ковтати образу... Але він не відступив. Сказати їм так або навіть просто промовчати — означало втратити звичайнісіньку порядність. Ще тоді, коли він два роки тому відмовив Коллінзу забрати свою згоду виступати на мітингу проти використання атомної зброї, ще тоді вибір був зроблений. Чому ж вони, оті, що метушилися у вашінгтонському хмарочосі, гадали, що Томас тепер відступить? Чи не тому, що вони дали йому відчуття своєї сили і вважали, що настав слухний час... Обмежені і злі люди! Надто далеко зайшла справа з атомом, щоб заради кількох десятків тисяч доларів віддати їм безоглядно свої знання і руки.

Найважче буде пояснити все Джен. Це добре, що в ці три-чотири дні вона поїхала до своєї матері. Але, мабуть, і там, у родині Джен, про нього говорять з подивом, якщо не гірше... Що ж? І це він передбачав. Але він мав певність, що Джен нарешті зрозуміє все і до кінця буде з ним. Цю певність похитнути в ньому ніхто б не міг. Щодо Чарлі, то син наче був з іншого тіста. Він навмисне відправив його у Каліфорнійський коледж, маючи надію, що туди не долинуть плітки. Дарма! Листи від Чарлі приходили з сумними і роздратованими

розповідями про те, що Чарлза-старшого вважають червоним... Томас гірко усміхнувся. Йому навіть захотілося подивитися на себе в дзеркало і перевірити колір своєї шкіри. Коли б не ліньки, він би пішов у спальню і поглянув на себе. Але за останні дні йому так обридли людські пики, що і своя нічим вже не могла порадувати.

«Я вдаюся у мізантропію»,— докорив собі Томас. Добре отак, сидючи у зручному кріслі, на терасі будиночка, за який ти виплатив все до останнього цента і вважаєш за правом власності незаперечно своїм, згадувати минуле і думати про наступне. В думках усе виглядає привабливіше. Нарешті сам можеш інколи помилуватися своєю особою і можеш дати собі ж добру раду. Але коли нагло здибуєшся з подіями, які передбачити важко, тоді шкереберть летить у прірву вся твоя поміркованість, все твоє, здавалося б, випробуване мистецтво належно оцінювати факти.

Факти! Факти! Сер Уїнстон Черчілль хизувався ними, виголосивши у Фултоні промову, яка викликала подив навіть у не дуже обережних осіб. Сер Черчілль всі події покладав на атомну бомбу. І це він називав безпекою прогресу! Як часто тепер ці два слова повторюють скрізь і всюди. Здавалось би, що лексикон людської мови зубожів і його зведено тільки до кількох слів. Це стає якоюсь дивною міжнародною мовою.

Прогрес. Безпека. Чорні. Червоні. Білі. Жовті. І ще таке милозвучне сполучення, як «підривна діяльність». І над усіма цими словами, сповненими особливого змісту, панує слово «атом». Коли у тих, хто за нього вчепився пазурами своїх нечистих рук, не лишається ніяких аргументів, щоб обстоювати свої сумнівні наміри, вони, як картярі, кидають на стіл перед спантелеченим людством мічені карти, називаючи їх фактами...

До речі, Томас про це згадав з гіркотним усміхом, фактом було і те, що атомну бомбу, яку кинули на Нагасакі, тоді в Лос-Аламосі назвали на честь Черчілля «Товстим». Шкода, що той факт не згадав сер Уїнстон Черчілль.

Вийти б на трибуну в Капітолії і виголосити таку промову. Томас уявив себе на цій трибуні і уявив здивовані обличчя сенаторів та конгресменів. А що, коли після такої промови президент потисне мені руку? Незважаючи на мою заяву, що на всі наступні запитання я відповідати не буду, містер Робб співчутливо, саме так, потис мені руку. Коли б цього можна було не робити. Він перший простягнув мені свою, а у мене не вистачило мужності не прийняти її.

Чарлз Томас підніс до короткозорих очей правницю і уважно подивився на неї. Поорана лініями глибоких зморщок долоня, на щастя, не зберегла слідів від потиску містера Робба. Отже, і не треба сподіватися на рукостискання президента. Воно ні до чого. Він, як пишуть газети, міцно, вдячно потис у Білому домі руку Едвардові Теллеру, і, коли вірити газетяркам, Опенгеймер на аудієнції у нього заплакав. Що це було? Сльози каяття чи одчаю зацькованої людини? Томасові хотілося, щоб взагалі ніяких сліз не було. Але Оппі важко розлучатися зі славою. Надто міцно вона пришила його до свого мундира. А втім, Томас відчував, як десь у глибині його ества, у тому, що люди називають душею, зріє вдовolenня. Давно вже не тішило його подібне почуття. Джен, попереджуючи гірше, часто, навіть частіше, ніж треба, зважаючи на забудькуватість Томаса, говорила:

— Пам'ятай, що ти наражаєш себе на неприємності, яким не буде кінець.

Він міг би відповісти Джен, що кінець може бути, і, на жаль, дуже сумний, але навіщо завдавати їй зайвого горя. Вона і так ледве стримувала себе, щоб не дати волю напруженим нервам. І якщо її докори обмежувалися тільки цим нагадуванням, він мусив дякувати їй за стриманість. Джен ніяк не могла примиритися зі змінами, які сталися в їхньому житті. Звичайно, кафедр у Пасадені не дрібниця. Але в очах Джен вона порівняно із становищем, яке посідав Чарлз Томас у Лос-Аламосі, була ніщо. Йї,— і вона це не приховувала,— були до смаку і охоронці гангстерського вигляду в крилатих ковбойських капелюхах, що супроводжували на «Діппі» Томаса, і детективи, які наче зійшли з екрана, щоб ступати по слідах місіс Джен Томас, супроводжуючи її в універмаги, бодай чого лихого не скоїлося з місіс Томас, бо ж місіс Томас — дружина того «яйцеголового», який оточений особливою увагою сенатора Френка Коллінза, а сенатор Френк Коллінз... Тут краше було б не продовжувати. Одне слово, все тішило Джен, і Томас у ті дні тільки посміювався з самолюбства дружини, яку любив і поважав, незважаючи ні на які забавки, від яких відгонило дріб'язковим і, сказати б більше, не гідним того розуміння, яке властиве було принципам Чарлза Томаса. У нього завжди в ті роки бракувало часу сказати про це Джен. А коли часу стало вдосталь, говорити про це було зайве. Проте і в ті дні він якось нагадав її:

— Моя слава народилася далеко від цього богопротивного Лос-Аламоса, в чикагській лабораторії. І я тоді був нікому не відомий парубок з почервонілими від кон'юнктивіту повіками,

у якого не вистачало двох передніх зубів, як і не вистачало зайвих доларів на те, щоб сплатити стоматологові, котрий міг би позбавити мене такого ганджу, і тоді моє освідчення студентці Джен не було б шепелявим базіканням самовпевненого, давно не голеного зайди. Ось тоді я вже коштував сто тисяч доларів.

Джен сміялася. Хоч треба було плакати.

Так — сто тисяч доларів була йому ціна. Адже Френк Коллінз так і сказав колись: «Ви вчений в сто тисяч доларів вартістю». Через кілька років той же Коллінз визначив йому вартість в півмільйона. Он як зросли його акції! А тепер?

Джен повинна примиритися з поразкою, на яку, як вважає вона, він сам себе штовхнув. Нехай буде так! Те, що вона вважає, — до речі, як і інші, — його поразкою, він називає своєю перемогою. Хіба Жоліо-Кюрі так і не сказав?

— Не можна нам далі сидіти склавши руки і чекати, що чесність прокинеться в серцях тих, хто викрав у науки ключі від скрині Пандори.

Відібрати ключі у цих людей не дуже-то легко...

Засмучений цією думкою, Чарлз Томас підвівся з крісла і пішов у будинок. Він спинився перед каміном, на консолі якого стояв у рамці портрет Джен, і усміхнувся їй. Зморшки на чолі його розбіглися, наче їх розгладив теплий промінь добрих спогадів. Джен теж усміхалася йому зичливо і підбадьорливо.

«Що ж, Джен, я знав, на що іду. І якщо казати по честі, я не шкодую. Зрештою, в Пасадені мені непогано... Я кажу — мені, бо ти ще не звикла. Але, далєбі, ти незабаром теж звикнеш. Ти звикнеш. Слово честі! В моїй лабораторії працюють розумні молодики. Вони прагнуть, щоб атом служив людству добром і щоб від нього віяло теплом, а не холодом смерті. Хіба ти проти цього, Джен? А інші, — ти знаєш хто, Джен, — вимагають від мене чорної роботи. Вони обіцяють мені славу і гроші. Теллер пішов до них безоглядно, і тепер він батько водневої бомби. А я не хочу бути батьком бомби, навіть супер-водневої. Я хочу бути батьком Чарлі. Розумієш мене, Джен? Нашого Томаса-молодшого. Хіба ти проти? Адже ні, Джен! Ти за це! Я знаю. А втім, може, я нічого не знаю!»

Щось схоже на сумнів пронизало серце Томаса. Він, важко ступаючи, пройшов до холодильника і дістав пляшку оранжу. Відкривши, налив золотаву рідину у склянку і випив. Холодне питво наче остудило його збудженість. Джен мовчала, та що вона могла відповісти зі срібної рамки свого портрета. Фотограф зафіксував властивий їй зичливий усміх, який іскрився в ледь примружених очах і завжди так заспокійливо діяв на

Томаса. Може, саме тепер йому так бракувало цього широкого усміху. Може, оті іскорки в очах, оті бісики, як він говорив, принесли б Томасові втіху і змусили б турботи відступити бо-дай на якийсь час. А від турбот і клопоту хотілося відпочити, відсунути їх кудись у найдалший закуток свого життя, хоча він і розумів, що подібне бажання зараз нездійсненне.

«Чи ж не шкодую я?» — запитав себе Томас і знову подивився на фотографію Джен. Тепер йому видалося, що вона вже не усміхнена, а в очах у неї з'явився вираз докору і якоїсь запитливості, чого так не любив Томас. «Досить мені отих запитань, які так і сиплються на мою бідну голову градом. Досить з мене!» Але досить чи ні — не він вирішував. І з цим доводилося миритися. Від нього залежало тільки одно: триматися свого і не відступати. Адже старий у Принстоні стояв на своєму. «Старому легше», — мало не вихопилося у Томаса, та він зразу ж відігнав цю думку, вбачивши в ній спокусливість, яка давала змогу народитись якомусь самовиправданню, коли б він повівся інакше, саме так, як бажалося Джен. Ні. Інакше бути не може. Старому теж нелегко, якщо зважити на вік, хвороби і увесь відьомський шабаш навколо його імені. Наче у людей справді куца пам'ять. Ще десять років тому його приїзд у Штати порівнювали з переміщенням резиденції римського папи з Ватикану до Нью-Йорка... Он який був розголос про прибуття Ейнштейна з Європи. А от тепер містер Маккарті гордість світу називає: «Якийсь там Ейнштейн», — наче зарозумілому сенаторові не до шмиги теорія відносності, як і взагалі все, що пов'язано зі словом «наука». Чи ж не схоже це на бузувірську заяву одного з фашистських бонз, який з ідіотською гордістю пробелькотав, що він звільняє людину від такого атавізму, як совість.

Томас постояв ще трохи в ідальні, провадячи оцю, як він вів, повчальну для себе розмову з самим собою, закликаючи в німі свідки собі скалки спогадів про те, що відгуло, і бачачи перед очима обличчя тих, які або згоджувалися з його висновками, або, навпаки, відкидали їх. Зрештою, він мав час на такі роздуми, і навіть коли б часу й не було, він не міг позбутися їх, бо ж совість його не можна було примусити замовкнути.

Він стояв посеред великої кімнати в оточенні сервантів, присадкуватих кривонігих столиків, новочасних стільців, на які вмощувався не без страху опинитися на підлозі, позирав на картини, що прикрашали стіни і які були гордістю Джен, бо це вона їх вишукувала колись на всіляких вернісажах «невизнаних», і вперше відчув якусь глуху ворожість, що наповзала незримою хмаркою до усього того, що оточувало його.

«Мабуть,— подумав він,— коли людина мінє погляди на суть свого місця у житті, вона змушена міняти й своє оточення. Та чи стосується це тільки до неживих предметів?» Цей сумнів виник на часинку і зник. Зрештою, незручні меблі можна поміняти, полотна, на яких намальовано щось неймовірне, можна не помічати і, щоб не образити Джен, примиритися з їх існуванням. Але люди, в яких він вірив, з якими прожив пліч-о-пліч стільки років, потискав їм щодня руку, вітав з днем народження і підносив за їхнє здоров'я келих віскі?! Отак просто сказати собі, що цього не було,— нелегко.

Проте наставав час декого забути, відсторонити і перейти на протилежний бік вулиці, зустрівшись. Адже саме так зробив професор Гаппі, з невластивою йому спритністю метнувшись у якийсь присадок, щоб уникнути зустрічі з Томасом. Він спочатку навіть не второпав, що скоїлось з вельмиповажним містером Гаппі? Навіть хотів гукнути його, подумавши одразу, що той не помітив його. Але через хвилину Томас зрозумів і засміявся. Йому справді стало весело. А другого дня, коли він віч-у-віч здивався з Гаппі в інститутському коридорі, Томас, не вітаючись, сказав йому:

— Шановний колего, якщо вам неприємно зі мною вітатися, то я позбавляю вас цього клопоту, і вам більше не доведеться переховуватися в кущах по чужих присадках...— Він не захотів слухати виправдань Гаппі, які пролунали незрозумілим белькотінням, і пішов геть, розуміючи, що той, зрештою, мусить бути вдячний Томасові за таке щасливе розв'язання проблеми, яка його мучила.

О, виклик у комісію з розслідування приніс сумні наслідки. Та хіба Томас сподівався на інше? Але поки що його не чіпали. Мабуть, кафедра теорії і ті суто теоретичні дослідження, які провадилися у його відділі, не могли турбувати босів містера Робба і, мабуть, так само не цікавили Френка Коллінза.

«Ну що ж,— сказав собі Томас, опинившись нарешті в спальні, де ще вразливіше відчув свою самотність,— тож хіба я чекав іншого? Я знав, як мене почнуть штурляти з усіх боків, і це, мабуть, тільки квіточки. Чи ж дадуть мені закордонний паспорт узимку цього року? Тим часом він лежить у сейфах комісії. Адже вони натякнули, що, коли я докладно поясню, в чому полягала моя участь у Паризькому конгресі захисників миру, тоді...» Що далі буде тоді, Томас не хотів знати, і містер Робб здивованим поглядом зміряв Томаса, усім виглядом своїм даючи зрозуміти, що така впертість нічого доброго йому не принесе.

— Я вчений, містер Робб, який прагне, щоб наука дала користь людям, і цього прагне Фредерік Жоліо-Кюрі, якого ви так презирливо називаєте червоним. Але я хотів би, щоб ви прочитали його біографію. Візьміть хоча б довідник, якому ви не закинете підривний характер: «Хто є хто?» І поцікавтеся, будь ласка.

Порада ця не сподобалася містерові Роббу. Він ображено сказав:

— Я не для того потурбував вас, містер Томас, щоб почути від вас подібні рекомендації. Ми, скажу одверто, стурбовані вашим майбутнім. Ми не хотіли б, щоб ви так необачно ламали собі кар'єру. Адже ви не можете заперечити, що стояли біля пульта народження ядерної зброї?

Запитання Робба було добре розраховане. Томас знав, куди поціляв цей запобігливий Робб. Можна було пояснювати йому, що тоді йшлося про те, хто перший оволодіє тією клятою бомбою — Гітлер чи ті, хто проти нього. Та яку вагу мало для Робба пояснення? Його не цікавила історія питання. Інше непокоїло його. І тому Томас, не удаючись до дискусій, сказав коротко:

— Будьте певні, містер Робб, більше за подібним пультом я не стоятиму.

Томасові, звичайно, невтямки було, що, прочитавши це місце в протоколі його опиту, Френк Коллінз підкреслив його червоним олівцем і гмикнув:

— А ми тебе, голубчику, більше і не допустимо до цього священного пульта. Теллер не той парубок, щоб ділити з кимсь славу...

Хоча повернути Томаса для роботи в новому проєкті не так забажалось Коллінзові, як його босам. Адже Томас був стовідсотковий американець і, до того ж, фізик першого рангу. Європа рахувалася з його думкою. А тепер поповзли чутки, що йому дадуть Нобелівську премію. Чого доброго, ці конячоголові шведи можуть утнути й таке. Коллінзові подібне припущення настрою не підвищило.

Але Томас про це не знав, і навіть коли б хто йому і розповів, що турбує Коллінза, він просто не звернув би на це уваги. Його непокоїв інший клопіт. І зводився він до одного: заступити дорогу атомному шалові. Схопити за руку тих, хто стискав у кулаці ключі від скрині Пандори. Сказати чесно, Томас часом просто по-обивательському не розумів цих людей. Вони наче виходили з сумнозвісного принципу — після мене хоч потоп. Вони, мабуть, вважали себе особисто у повній безпеці. Їх не торкнеться радіоактивне опромінювання, їм не загрожує

«хіросімський грип», як любили вони кепкувати з нещастя Хіросіми та Нагасакі...

Був час, коли вони похвалялися, що атомна бомба — це тільки таємниця Штатів. Життя довело — таємниць нема. Атомна зброя перестала бути монополією Штатів. Але це їм стає на заваді. Колись Томас зауважив Рейлі у відповідь на його розпачливе запитання: «Хто їх може спинити?» — «Ми! Всі люди на нашій планеті повинні знати правду і зазирати смертельній небезпеці в очі. У тих, хто белькоче про «чисту» бомбу, брудна совість».

Совість. Совість. Це поняття чесності людщини в нашу добу набуває особливого значення.

Томас зітхнув, випроставшись на ліжку. Ніч скупчувала чорні тіні за вікнами. На столику лежали свіжі газети. Але не хотілося вмикати світло, і не було бажання заглянути в них. Може, сон ущасливить його сьогодні і не доведеться ковтати таблетки, від яких уранці прокидаєшся пришелепуватим, з ватяними ногами і з гудінням у черепній коробці. Сьогоднішній вечір важкий. Це не заперечиш. І можливо, тільки коротка розмова з Рейлі була прозорим віконцем у глухій стіні, яка вже стільки місяців стояла перед його очима.

Мабуть, завтра з'явиться Джен. І йому знову доведеться розповісти їй докладно про містера Робба, про той клятий хмарочос, про свої плани на майбутнє і, звичайно, про те, що сказав містер сер Вудкорт. І можливо, Джен не повірить, що сер Вудкорт обрав найвигіднішу собі позицію. Він нічого не сказав. Він удавав, що просто не помітив дводенної відсутності містера Томаса. Ректорові Пасадена дозволялося таке.

Вудкорт сидів у похмурому кабінеті в оточенні своїх попередників, які прикрашали стіни в старовинних палісандрових рамах, і загадково мовчав. Ніхто в Пасадені не знав, що на думці у сера Вудкорта. «Якщо взагалі сер Вудкорт про щось думає», — іронічно вирішує Томас і легко позбувається думки про ректора, розуміючи, що попереду ще чекає на нього не досить приємна розмова з Вудкортом. Просто зараз вона не на часі.

Дрімотність зм'якшила напруження в м'язах. Усе раптом сплуталося: вашінгтонський отель «Риц» з його непривітним номером і кімната, в якій порядкував містер Робб, холодні стіни Капітолію, які часом здавалися величними, і пам'ятник Лінкольну, перед яким він стояв шанобливо і розгублено, ніби чекав од президента якоїсь поради, так і не почувши її. І, нарешті, десь із глибини, із самісіньких нетрів мозку, виплесну-

лось злим спогадом пикате обличчя Френка Коллінза. Це видіння остаточно збороло знесиленого Томаса, він сплющив повіки і поринув у хаші неспокійного сну.

У пам'яті Томаса ожив липневий день на пустельному плато в південно-східній частині штату Нью-Мехіко, яке тепер називали Хорнадо де ла Муерте — День Смерті. Тут поблизу нікому досі не відомого містечка Аламогордо починалася атомна ера. Він, Томас, не міг забути і не забував ніколи пополотнілих облич Роберта Оппенгеймера і Енріко Фермі і криву усмішку на губах полковника Коллінза, що запобігливо заглядав у налиті кров'ю очі генерала Гровза. Всі деталі закарбувала пам'ять, цей безвідмовний лічильник невдач і тривоги, який, на думку Томаса, був значно чутливіший, ніж бездоганний лічильник Гейгера.

Тут вона почалася — атомна ера...

16 липня 1945 року о п'ятій годині тридцять хвилин за місцевим часом експериментальну плутонієву бомбу було висаджено. Саме її близнюка скинуто через місяць на японське місто Нагасакі, по двох днях після того, як уранову бомбу кинули на Хіросіму.

Шість з половиною тонн важила бомба. Мабуть, Черчілль був вельми втішений, що атомний пристрій такої ваги охрестили його ім'ям...

Коли біла блискавка освітила обрій, ніхто не насмівся кинути оком на спалах атомного вогню. Томас чув, як Оппенгеймер щось забурмотів, і, озирнувшись, побачив його злякане, пополотніле обличчя, а потім усю його постать, яка щільно притислась до стіни, ніби прагнула злитися з нею, зникнути в ній. Губи Оппенгеймера ворушилися, і він сказав згодом, що читав уголос рядки з індійської поеми «Бхавад-Гіта». І те, що Енріко Фермі знеможено опустил голову, теж запам'яталося Томасові. А він сам? Він тоді торкнув за плече Аллісона, праву руку Оппенгеймера, який вів рахунок секундам, що передували вибухові, і сказав уголос: «Господи», — вимовивши саме те слово, яке в хвилину нещастя з надією вимовляють знеможені в усіх кутках земної кулі, всіма мовами...

І вже потім, коли вони повернулися в Лос-Аламос, коли генерал Гровз і Френк Коллінз, не криючи свого захоплення, склали звіт на ім'я президента, а Оппенгеймер похмуро дивився у вікно, з якого відкривалася долина, перетята глибокими каньйонами, Томас відчув, що рівновага і спокій його лишилися там, на плато Хорнадо де ла Муерте.

— Чи знаєте ви, — спитав його ввечері того дня Леон Фітельберг, — що вони жбурнуть «Товстого»?

Томас знав. Але ще підкоряючись суворим законам, які владарювали над тими, які працювали в проєкті «Манхеттен», він промовчав. Він добре знав, що і «Товстого», і «Тонкого» кинуть на голови японців. Зауваження генерала Гровза під час короткої наради: тепер нарешті боси зрозуміють, що мільйони доларів витрачалися немарно,— було не випадкове.

Гровз знав своє діло. Ні, в цьому йому справді не відмовиш. І дивно, що ніхто з учених, цих справжніх босів нової ери,— ні уславлений Нільс Бор, ні Енріко Фермі, ні Лео Сціллард, хоч цей найменше був Гровзу до вподоби, ні Оппі, ні Томас,— не заперечували генералові, коли він плескав їх безцеремонно по плечах і називав «мої хлоп'ята»...

Гровз стелив м'яко, частіше, ніж у тому була потреба, усміхався, але очі його завжди таїли в собі підозру і колючо обмацували кожного з отих «хлоп'ят», які безвідмовно корилися його волі, а коли захотіли чинити опір і визволити себе з гровзівських тенет, було пізно...

Що це саме так, Томас зрозумів через тиждень, виїхавши на місце вибуху. Ось воно перед ним — плато Хорнадо де ла Мурерте — День Смерті. Затаївши віддих і не чуючи, що казав швидкомовний Аллісон, він окам'янів перед пасмами чорної маси, яка застигла розплеснутим склом на поверхні землі. Тут пройшов дощ з розтопленого піску і металу. Він спопелив геть чисто все! На всій неосяжній рівнині було полум'я пекельної сили, і сама земля перетворилась на вогненну рідину. Колісь в Японії Томас бачив діючий вулкан і стояв кілька хвилин на краю його кратера. Але те, що скоїлось після вибуху атомного пристрою, було роботою тисячі таких вулканів.

Чому ж тоді, коли почалися розмови про вибір об'єкта для бомби, він, Томас, мовчав? Це запитання залишалось без відповіді вже надто довго, і воно краяло на шматки його змучену совість, позбавляло віри в себе, віри в свою честь. Що з того, що він не ввійшов до складу цієї комісії? Що з того, що він лишився в стінах своєї лабораторії і виклав згодом свої сумніви старому, а пізніше став на бік Фітельберга, якого Коллінз притис до стіни і загнав фактично в резервацію? Що з того? Ці слова можна повторювати тисячі разів, і вони не врятують.

Він, Томас, вповз, як слимак, у свою крихку броню, а інші тим часом — і, на жаль, серед них був і Оппі,— визначали технічні умови, яким мусило відповідати місто, що стане об'єктом атомної атаки. Математики і метеорологи, фізики, теоретики і інженери виконували цю роботу, не думаючи, що за стовпчиками цифр, за плетивом ліній і пунктирів ховаються живі люди, які саме в ці хвилини рухаються або спочивають, читають

книжки чи сидять у залах кінотеатрів, милуються, як сходить сонце, чи освідчуються в коханні, народжують малят, і їм невтямки, що в катакомбах Лос-Аламоса інші люди, які проникли в найпотаємніші хащі природи, ведуть розрахунки, щоб подарувати їм «Тонкого» і «Товстого», і, що головне, після тих пекельних вибухів ті, що не спопеліють, дістануть такі дози опромінення, що їхнє існування потім буде гірше від самої смерті...

А що таке радіоактивне опромінення, Томас знав дуже добре. Його дослідження не давали підстав гадати, що проти цієї біди існують рятівні засоби.

А чому він, Томас, того ранку, коли Аллісон з властивою йому поспішністю звирив йому, яким даним мусить відповідати об'єкт, не сказав: «Схаменіться!»

Ні, він так не сказав. Він просто слухав Аллісона.

— Об'єкт,— казав той,— повинен мати значну кількість дерев'яних будов, які містяться близько солідних кам'яниць, що спроможні витримувати дію вогню і вибуху. Об'єкт, як напосідає бос, має бути цікавий з погляду стратегії. І звичайно, в ньому не повинно бути слідів повітряних нальотів. Одне слово, це повинно бути щось на зразок цілийни, яку переоре «Товстий» чи «Тонкий»,— закінчив Аллісон.

Уже пізніше, ніби отямившись, Томас зайшов до Оппі і спитав його, чи справді питання вирішене остаточно.

— Бачите,— не дуже певно відповів Оппенгеймер,— точність — поняття, на жаль, у розумінні керівників «Манхеттена» умовне.

— Але і ви, Оппі, належите до їх числа.

— Не настільки, щоб з моєю думкою рахувалися.

— Старий лютує... Він просто не витримає.

А треба було не ховатися за спину Ейнштейна. Треба було сказати: «Давайте, Оппі, вирішимо інакше: ви, я візьмемо ще кількох американців, бо іншим вони не повірять, і поїдемо до президента. Давайте скажемо: або ми знімемо галас на весь світ, або нехай вони відмовляться од своїх страшних намірів».

Він цього не сказав. Вони мовчки сиділи на незручних стільцях, бо навіть те, що в кабінеті самого Оппенгеймера не було зручних крісел, повинно створювати, за думкою Гровза, відчуття фронтової атмосфери. Вони палили сигарети і думали... Кожен про своє.

— Є ще час,— сказав не дуже впевнено Томас.

— Пізно,— визнав Оппенгеймер, зітхаючи.

І на цьому їхня щира розмова вичерпалася.

Час, що минув від того дня, багато що спростив, але й чимало що ускладнив. Тепер Оппенгеймер теж став парієм. Його висмоктали, як цитрину, і викинули на смітник. Адмірал Страус, який став на чолі нового проекту, сказав недвозначно:

— З цими «яйцеголовими» я розмовлятиму інакше. Мій парубок — це Теллер!

Теллер справді був «їхнім парубком». Дивувало тільки, що Теллер намагався зав'язати тісніше знайомство з ним, Томасом. Навіть запросив його на ленч уже після того, як Томас залишив Лос-Аламос.

Пояснення цьому існувало: після того, як він завдав Оппі удару ножем у спину, всі, хто поважав себе, не могли подарувати йому цього. І зрештою, працювали з ним нові люди. Але працювали. Хто ж вони? Томас декого знав, про декого чув уперше.

Теллер явно пересмикував. Він грав міченими картами. І це суперечило елементарній порядності, але не завадило господареві Білого дому потиснути Теллеру руку.

«Я не схибив», — вирішив Томас, коли у відповідь настирливому Роббу у Вашингтоні, на запитання, яке його ставлення до Теллера, одверто сказав: «Негативне». Томас не міг схвалити думки, що вчений не повинен цікавитися наслідками своєї роботи для людства.

— Але існують люди, — нагадав тоді урочисто Робб, — яким держава довірила контроль.

— Чи не генерала Гровза маєте ви на увазі? — поцікавився тоді Томас.

Робб промовчав.

«Може, і мені треба було промовчати, коли він спитав про Теллера?»

В згуслій тиші, що огорнула будинок, серед тривожних роздумів, які обступили його, Томас хотів відчувати себе на короткому перепочинку, який давав йому змогу, перебравши оті явища, що їх можна назвати й фактами (знову кляті факти!), вибороти в собі потрібну певність.

«Що змінилося?» — питав він себе. І відповідь народилася блискавично: «Змінився я». І те, що він дійшов цього висновку напередодні важкого дня, принесло йому крихту довгожданої радості.

«Змінився я!» — сказав він собі вдруге. І йому захотілося, щоб зараз поруч з ним опинилася Джен. Він сказав би їй про це, він вірив, вона б зрозуміла його. Принаймні він хоче вірити, що це буде так. І раптом всі турботи відійшли далеко,

і знесиленого роздумами і тривогами Томаса зборол а втома. Він заплющив повіки і так терпляче чекав, щоб його вщасливив сон.

56

Закінчивши промову, президент повернувся до буденних справ. Похапцем прочитав перше зведення Комітету штабів, вгорі якого стояв гриф «Верховному командувачу армії Сполучених Штатів Америки». Якби не Стімсон і секретар у справах преси, Трумен полоскотав би своє самолюбство і прочитав цей гриф уголос. Довелося обмежитися, пробурмотівши його під ніс з удаваною байдужістю. Зведення було лаконічне. Лаконічніше, ніж будь-які попередні. Наслідки бомбування Хіросіми були такі: 78 150 убитих, 13 983 пропали безвісти, 9428 важко поранені, 27 997 легко поранені.

— Які відомості з Нагасакі? — поцікавився Трумен у Стімсона.

Військовий міністр Сполучених Штатів не без здивовання уп'явся своїми колючими очима в обличчя Трумена. В його уяві ожила та хвилина, коли він перший розкрив таємницю новоспеченому президентові, якою зброєю володіють Штати, і вловив у його погляді розгублення і в той же час образу, що він про це дізнався тільки після смерті Рузвельта. Звичайно, йому дуже допекло, що він, віце-президент, знав менше, ніж військовий міністр.

Стімсон, таким чином, був єдиним і, можливо, останнім свідком того, як президент тоді змушений був проковтнути ту гірку образу. А Стімсон здавна знав, що можновладці не полюбляють свідків їхньої розгубленості чи невдач. Тому військовий міністр, не покладаючи особливих надій на те, що йому довго доведеться працювати зі своїм верховним командувачем, вжив заздалегідь заходів, які б забезпечили йому незалежність. «Зрештою, те, що у кріслі президента в Білому домі тепер Гаррі,— подумав Стімсон,— аж ніяк не змінює долю проекту. Тим більше, що справу зроблено».

— Це тільки перші дані,— сказав Стімсон.— І не думайте, містер президент, що на цьому все обмежиться. Вчені тому й галасують, що чекають наслідків, серйозність яких важко перебільшити. А щодо Нагасакі, то зведення вам дадуть ще сьогодні. Контрольні органи забарилися з перевіркою.

— Що ж, це прекрасно!

Трумен схаменувся, зрозумівши, що годилося б сказати інші слова, і, щоб виправити недоречний вигук, додав урочисто:

— Доблесні екіпажі літаків, які виконали історичну місію, ми нагородимо найвищими орденами.

— Це буде заслужена нагорода, сер.

— І весь генералітет.

Трумен чекав слів подяки. Стімсон мовчки ховав папери у потертий портфель.

«Мабуть, з цією торбою,— злостиво подумав Трумен,— він з'являвся на ранкові наради до Рузвельта».

І щоб вкювати самолюбство Стімсона, Трумен сповістив, як про вирішене:

— Генерала Кертіса Лімея, як командувача 20-ї військово-повітряної армії, що забезпечив виконання цієї історичної операції, я прийму особисто.

— Це буде мудро, сер,— озвався Стімсон.

І Трумен схильний був думати, що в цих словах було більше іронії, ніж схвалення.

— Є ще один документ,— повідомив Стімсон,— але він не дуже важливий. Я вам пришлю його пізніше. Це свідчення очевидців, розповідь одного з учасників.

Генерал повів бровами в бік секретаря в справах преси і зауважив:

— Проте це ні в якому разі не повинно потрапити в руки газетарів. Тут вам доведеться викручуватися, містер Конел.

— Глядіть там, Конел,— приєднався до попередження Трумен і підвівся за столом, поборовши в собі бажання відпустити Стімсона сидячи. Більше того, як усі не впевнені в собі люди, президент зламав і друге своє рішення. Сам не волюючи того, він міцно потис Стімсонові руку і сказав:

— Ваші заслуги в цій операції, друже мій Стімсон, оцінить історія.

— Ви великодушні, сер.

«А що, я справді великодушний»,— сказав собі Трумен, спрямовуючи після розмови зі Стімсоном свої покvapливі кроки на жилу половину Білого дому.

За ленчем йому принесли документ, про який говорив Стімсон. Він відкрив сірий пакет і, попиваючи каву, став читати свідчення мешканця Хіросіми, художника Тосіко Марукі, який ранком 6 серпня спустився у підвал будинку, де він живе, щоб принести сховані там фарби для нової картини, і завдяки тому не спопелів.

Вмостившись зручно у кріслі, відгороджений кремезними стінами Білого дому, безмовними свідками життя вже

багатьох попередників президента, під пильною охороною детективів, оплутаний незримим мереживом сигнальних проводів, Гаррі Трумен спокійно читав свідчення Тосіко Маруки.

«...Коли я піднімався по східцях, мене раптом жбурнуло назад, наче хто ударив мені в груди велетенським кулаком і звалив з ніг, прип'явши до землі. «Бомба влучила в наш будинок», — подумав я і вирішив, що мене смертельно поранено. Але в хвилину тиші, що запанувала потім, я трохи отямився і кинувся прожогом геть з підвалу. Не знаю, де взялася у мене сила. Ноги мене винесли на поверхню. Яскраво-зеленкуватий спалах ударив мені в очі і осліпив мене, потім я почув знову якийсь вибух, але пролунав він десь далеко. Хвиля гарячого вітру, як смерч, кружляла навколо.

І знову тиша. Тиша, як на цвинтарі. І час від часу тріскотіння вогню. Це було пекло. Я рушив. В мені кричало одне бажання — втекти геть швидше, поки мене носять ноги. Мені назустріч бігли люди, з яких просто звалювався одяг, ніби незримі руки безжально зривали його. Шкіра сповзала з їхніх облич. Страшні, потворні привиди рухалися мені назустріч. Натоп збожеволів. Лемент і плач зливалися водно. І раптом на скалічених лінвами ударив чорний дощ. Далі я знепритомнів і опам'ятався тільки у шпиталі...»

На цьому свідчення Тосіко Маруки, мешканця Хіросіми, обривалися.

Трумен підлив собі у чашечку кави. Ясна річ, краще, щоб у газети подібні свідчення не потрапили. А може, варто довести до відома декого в інших країнах за океаном?

Трумен ковтнув каву і уявив собі, яке враження справлять свідчення підданого імператора Хірохіто на ту країну, яка, всупереч пророцтву Трумена, прийшла до кінця війни зі зрослим військовим потенціалом і про знесилення якої не могло бути й мови.

Президент сховав документ у теку з позначкою «Для особливо таємних матеріалів» і допив з насолодою каву.

...В ці хвилини в нашвидкуруч спорудженому у наметах шпиталі, оточеному колючим дротом, під наглядом вояків з нашивками «MP» на рукавах, що означало «військова поліція», у білих касках із автоматами наготові вмирало від радіоактивних опіків сто сорок вісім підданих імператора Хірохіто. А у конаючої від страшних опіків, осліпної Йоко Тейсеке народилася дитина, на яку лікар армії США завів спеціальну картку. Перше малятко, що з'явилося після атомної катастрофи

в Хіросімі ставало об'єктом виключної ваги для спеціальних досліджень.

І в ці хвилини сам імператор Хірохіто, якому жоден з підданих його імперії не мав права подивитися в очі, сказав міністрові свого двору:

— У мене таке переконання, що з президентом Труменом нам можна буде домовитись.

І в ці хвилини пілот п'ятсот дев'ятої групи з 20-ї військово-повітряної армії США, який забезпечив бездоганну дію електронних механізмів «Тонкого» і «Товстого», взявши участь в обох нальотах, Джейкоб Безер, одержав листа від матері, який починається словами: «Мій рідний синочок...»

Вже пишучи свої мемуари, через десять років Гаррі Трумен згадає, що ввечері того дня, після цілком зрозумілих вагань, він все-таки погодився нагородити голову консультативного комітету доктора Роберта Оппенгеймера, щоб підсолодити гірку пілюлю, яку невдовзі доведеться проковтнути зарозумілому вченому.

— А тим часом такий факт доведе усім, кому він морочить голову, що він зв'язаний з ними однією мотузкою,— коментував тоді цю подію Френк Коллінз.

Дні, які провів Трумен на крейсері «Огаста», він вважав найбезмарнішими за все його президентство. Тоді вперше після потсдамських засідань він відчув себе насправді незалежним і можновладним. Все навколишнє тішило його. Попереду ще був ефект від атомних вибухів, пов'язаний з передбаченням ймовірної можливості продиктувати свою волю старому світові. Зрештою, можна буде водночас вказати і Британії на її місце. Недаремно ж боси, випроводжаючи його у Потсдам, схвалили запозичений ним у Гульда вираз:

— Віднині європейські держави, включаючи і Великобританію, тільки гудзики, міцно пришиті до мого піджака...

Усім тоді сподобалися Труменові слова. І ще багато що свідчило, що в особі Гаррі Трумена Штати мають рішучого і сміливого президента. Його курс був справді новим курсом, сказати краще, атомним курсом,— не те що вихилися Рузвельта, що їх газетярі нарекли новим курсом.

Але все, що відбувалося потім,— він мусив визнати,— втрачало оту привабливість, яка позначала перші місяці його президентства. Він запевнив увесь світ, що Кремль ніколи не здолає таємниці виготовлення атомної зброї, і якщо колись він це зробить, то станеться це через років двадцять. А за два десятиліття... Чи ж варто було пояснювати, що може статися за такий час?.. І от саме йому довелося у вересні 1949 року визнати

перед мікрофоном, що Радянський Союз має атомну зброю. Лихоманка затрусила Білий дім. У Пентагоні взагалі наче втратили всякий глузд. Одні лише «яйцеголові» наче зраділи. Їхні пропозиції приголомшували: домовитися з Радами про заборону атомної зброї. Відмовитись взагалі від застосування такої зброї і знищити всі запаси атомного палива. Сенатор Маккарті мав рацію: це вияв звичайнісінької зради.

Коли стало відомо, що Радянський Союз за заборону атомної зброї, Трумен зрадів.

— Виходить, у них нема її,— сказав він на засіданні свого кабінету.

— Вона у них є,— твердо заперечив Аллен Даллес,— на жаль, є, сер.

— Тоді я не розумію, чого ж їм треба,— безпорадно розвів руками Трумен.— Чого вони прагнуть?

— Але саме те, чого вони прагнуть,— уїдливо пояснив Даллес,— приваблює до них багатьох...

На пісному обличчі керівника розвідки проступили рожеві плями. Іржавим голосом він проказав:

— Мир... Мир... Це слово на озброєнні комуністів.

— Але ж я обіцяв перед Об'єднаними Націями забезпечити мир! — верескливо сказав Трумен.

Даллес скептично зміряв його своїми спокійними очима і усміхнувся.

— Пане президент, краще нам зараз подумати про інше... ніж заглиблюватися у те, що і так зрозуміло.

Трумен невдоволено затарабанив пальцями по столу. Це було вже занадто. Зрештою, хто винен у тому, що червоні наздогнали Штати? І тоді не без злостивості він зауважив:

— Я гадаю, що ви щось прогавили, Даллес...

— Атомну війну ми не прогавимо,— жорстко проказав Даллес, відкидаючи недвозначний натяк Трумена.— Але для цього треба подбати, пане президент, щоб у нас була «ейчбомба»... І слід ще дещо зробити...

— Так,— покvapно погодився Трумен,— саме тому я покликав вас.

Звичайно, в своїх мемуарах, написаних через п'ять років, він обминув цей епізод.

...І знову Френк Коллінз впливав на поверхню.

У Білому домі давно вже порядкував інший господар. Але Френк Коллінз незмінно лишався біля важливого, утаємненого пульта. Тепер генерал Леслі Гровз в ціні став нижче на кілька пунктів, ніж він, Френк Коллінз.

Після усіх мандрів по світах, після літаків і лайнерів, після сотень конференцій і засідань, після успіхів і провалів він знову стояв на чолі проекту, перед яким Манхеттенський здавався просто дитячою забавкою.

Трумен писав мемуари і грав на роялі, давав інтерв'ю газетарам, хизуючись своєю далекоглядністю і підкреслюючи, що його «так» врятувало життя сотням тисяч американців.

Френк Коллінз не робив таких дурниць. У цьому він неухильно наслідував свого боса Гульда. Але справа складалася так, що часом од несподіванок обертом йшла голова. Завсідники прес-конференцій могли б посвідчити навіть перед членом Верховного суду, що слова «війна» і «бомба» Коллінз зовсім закреслив у своєму лексиконі. Він навчився вихвалити турботу Штатів про безпеку вільного світу і проникнення в найдаліші закутки земної кулі усяких місій пояснювати виключним клопотом про допомогу народам обстоювати свою незалежність від вторгнення комуністичного світу.

Сенатор Френк Коллінз став людиною, на думку якої зважали в державному департаменті. Здавалося, тепер наспів час відчутти себе упевнено на тому місці, яке він завоював. Але небезпеки чатували скрізь, і він змушений був триматися напоготові.

Питанням номер один залишалася непокора тих учених, що, покинувши Лос-Аламос і опинившись поза межами Манхеттенського проекту, дали волю язикам і вчинкам. У цих ускладнених обставинах, коли навіть член комісії з розслідування справи Оппенгеймера насмівся закинути Роджеру Роббу, цьому старанному парубкові, що, мовляв, він далеко заходить, доводилося пильно стежити за намірами і поведінкою «яйцеголових».

Ранком Коллінзові подали докладний запис допиту Чарлза Томаса, і, прочитавши його, Коллінз вирішив зробити ще одну спробу.

Якщо професор Томас розгубиться і ковтне гачок, справа буде зроблена. Можливо, пропозиція Коллінза справді криє в собі ризик. Але в такому питанні годиться і ризикнути.

На конференцію у Женеву він запропонує поїхати Томасові. Цікаво, як він сприйме таку пропозицію? Адже всі вони белькочуть вдень і вночі про мирне використання атомної енергії. Будь ласка! Вилітай на женеvську трибуну і галасуй, скільки тобі заманеться, які-то райські яблуні розквітнуть на здохненій радіоактивними опадами землі.

Коллінз навіть сам розвеселився від такої думки. Те, що Томас так нахабно,— в цьому сумнівів у Коллінза не було,—

поводився, розмовляючи з Роджером Роббом, мабуть, стане відомо в колах «довговолосих». І це на краще для задуманої акції. Он які ми! Будь ласка! Демократія є демократія. І ніщо не завадить чесному американцеві довести свою відданість декларації Джефферсона і волелюбності Лінкольна. І почати треба ось з чого.

Коллінз набрав потрібний номер, і людині, яка похмурим голосом озвалася в іншому кінці Вашингтона, сказав:

— Хелло, Грей. Є одна делікатна справа.

— Ти завжди, Френк, годуєш мене делікатесами.

«Йолоп!» — хотілося вилятися Коллінзові, але він з медовою люб'язністю пояснив:

— Бачиш, Гордон, я волів би, щоб ти тричі на день їв тільки тістечка і запивав їх добрим «Курвуазьє», але існують інші страви і напої. Щось довго смажитися у ваших сейфах закордонний паспорт професора Чарлза Томаса.

— Отого Томаса?

— Еге ж? Того самісінького. Треба натякнути йому, щоб він його забрав. Але в слухну хвилину... Ти розумієш?

— О'кей, Френк. Я накажу своїм хлопцям. Якщо ти це береш на себе.

— Беру, — рішуче погодився Коллінз і додав: — Вітаю тебе.

Поклавши трубку, він полегшено зітхнув. Початок зроблено. Далі піде нова сторінка. Він навіть уявив собі до дрібниць наступну розмову з Томасом, ще не зупинившись остаточно на варіанті, як її здійснити. Запросити його до себе чи поїхати самому до нього в Пасаден. Тим більше, що справи в Пасадені у нього завжди знайдуться.

Питання номер два. Коллінз аж свиснув, зосередивши на ньому свою увагу. Тут теж чатували складності. Відомості, які він ждав, люди, на яких покладав надії не тільки він один, були сумнівні. Або вони брехали, або брехали їм.

Схід ішов попереду. Він випередив Штати на два, а може, й на три кола. І це дає право отому ж клятому Ейнштейнові заявити креспондентам:

— Бачите, панове, розщеплення атомного ядра не секрет для народу, у якого є багато великих учених. І думка про монополію — дурна ілюзія.

Зваживши всі «за» і «проти», Коллінз замовив Бонн. Поки клопоталися телефоністки, з'єднуючи його з Західною Німеччиною, Коллінз подзвонив по другому телефону.

— Хелло, Браун, говорить Коллінз.

— Слухаю вас, сер!

— «Ромашку» можна не підготовувати.

— Я вас зрозумів, сер. З якого числа, дозволю собі запитати?

— А хоч би з сьогоднішнього. Перекиньте її нашим друзям у Бонні. Гер Геллен любить цю квітку. Нехай він її і поливає. Коллінз засміявся, вдоволений власною дотепністю.

— О'кей, Браун.

— О'кей, сер!

Тепер лишалося ще кілька хвилин, щоб виконати поради дока. Але тільки Коллінз схопився на ноги і розкинув широко руки, набравши повні груди повітря, як пролунав дзвоник. Він ухопив трубку.

— На проводі Бонн, містер Коллінз.

— Давай, дівчинко,— сказав нетерпляче Коллінз і подумав: «У цієї куріпки приємний голос». І раптом спитав: — Як тебе звуть, дитинко? А втім, слухай, пташко, подзвони мені після розмови.

— Йес, бос,— щасливо процвірінькало в трубці.

57

Небо розхмарилось. Після дощу Маркплац наче причепурився. Леон Фітельберг стояв біля вікна в номері готелю «Елефант» і з деяким здивуванням думав про свою примхливу долю. Був час, коли сама думка потрапити колись знову у Веймар здавалася просто маячінням. Але ж от тепер саме він, Леон Фітельберг, громадянин Німецької Демократичної Республіки, як свідчилося у паспорті, що лежав у кишені піджака, стояв і дивився з вікна «Елефанта» на Маркплац.

Час був ранній. Але веймарці вже з'явилися на тротуарах.

Біля готелю в два ряди стояли забрьохані автомобілі.

Фітельберг згадав, що балакучий портъє вчора ввечері, даючи йому ключі від номера, задоволено відзначив, що тепер людно у Веймарі і «Елефант», коли б мав п'ятсот кімнат, і то був би заповнений.

— Є такі клієнти, що замовляють нам номери телеграфно за два місяці наперед.

— Це з таких, мабуть, які не проти того, аби посидіти до ранку у «Елефанткеллері»?

— Ви вгадали,— зрадів портъє.— Наш келлер — веселе місце. Якщо ви там не бували, раджу спуститися. Всього з десятком східців, і ви опинитесь біля джерела уславленого пива...

Портъє, вдоволений своєю дотепністю, засміявся. Фітельберг, сам дивуючись потім, навіщо він це зробив, спитав у

Балакучого службовця, обличчя якого здалося йому знайомим:

— В часи Третього райху ви жили тут?

— Тут,— коротко відповів портъє, помітно знітившись,— але, майн гер, ви розумієте, що у нас, чесних німців, було мало спільного з тим райхом,— поспішно запевнив він.

— Атож,— заспокоїв його Фітельберг,— даруйте, якщо моє запитання вас чимсь образило. Мені просто хотілося на власні очі побачити старого веймарця...

Тепер, пригадуючи цей вимушений діалог, Фітельберг подумав, що доведеться, спустившись, знову побачити того ж портъє, якого дідок-ліфтер, який своєю раптовою появою розрядив тоді атмосферу, шанобливо назвав гером Дантцке.

«Нічого не вдієте, гер Дантцке, доведеться вам примиритися з отаким мало вихованим пожилцем. Хто знає, може, то Штати зіпсували мою німецьку витриманість. Та чи властива вона була мені взагалі? Адже Третій райх визнав мене стовідсотковим неарійцем, і тому всі арійські риси доброчесності мені не властиві...»

Годинник на вежі ліворуч від «Елефанта» показував восьму. Фітельберг зав'язав краватку навмання, але бездоганно. Ось цього мистецтва він справді навчився лише в Штатах, у Лос-Аламосі. Там час лічили на хвилини. Вільних завжди бракувало. Треба зробити бомбу раніше, ніж її виготовить фіюрер. Це було альтернативою Манхеттенського проекту...

Одягаючи піджак і рівняючи рукою проділ посивілої, колись густої шевелюри, Фітельберг пробурмотів:

— Ми впоралися. Ми випередили фіюрера. Ми створили бомбу.

Він завмер біля дверей, ніби вдумувався ще в зміст свого бурмотіння, і згадав, нарешті, на кого схожий дзьобатий гер Дантцке. Варто йому одягнути окуляри, і вийде Гаррі Трумен номер два.

Фітельберг знизав плечима. Чортзна-що! Він справді шаленіє в цьому Веймарі. Може, не слід було їхати сюди? Але він одразу позбувся цього сумнівного запитання, просто залишивши його без відповіді. Рішуче штовхнувши двері, він ступив у хол, де повновида фрейлейн, клопочучись з віником над потертим килимком, випереджаючи його, сказала:

— Доброго ранку.

— Доброго ранку,— відповів Фітельберг.

Внизу, наче чекаючи його появи, стояв власною персоною гер Дантцке і запобігливо вітався.

— Кафе вже відкрито,— люб'язно повідомив він,— і якщо ви вирішили поснідати зараз, то це слушне вирішення. Бо за десять хвилин туди посуне навала американських туристів, і тоді там почнеться справжній ярмарок.

— Ви, я бачу, гер Дантцке, не дуже високої думки про моїх недавніх господарів,— сказав Фітельберг.

— О майн гер! — розгубившись, вигукнув порт'є.— Ви жили у Штатах? Чи, може, ви американець? — Очі порт'є лячно заблищали.

— Я не американець,— заспокоїв Фітельберг порт'є.— Я справді жив у Штатах, коли у нас в Німеччині порядкував гер Гітлер.

— Ет,— зрадив чомусь Дантцке,— його тут усі забули.

— Ви певні, гер Дантцке? — Не чекаючи відповіді, Фітельберг кивнув йому і пішов до розчинених навстіж дверей кафе.

Він умостився за столиком, і кельнер поставив перед ним тачу, з гостинною усмішкою вибачившись:

— Я подав вам наш стандартний сніданок. Так званий пті дежане. Але коли ви бажаєте пива, то будь ласка, у нас добре плезньське пиво. Є «Сенатор» і є «Праздрой».

— Чеське? — спитав Фітельберг.

— Яволь, майн гер,— підтвердив кельнер і з розумінням стримано усміхнувся добре завченою посмішкою.

«Кельнерові було років з двадцять, і якщо він не побував у вервольфах,— подумалося Фітельбергу,— то Третій райх йому ні до чого». Він упіймав себе в цю мить на тому, що тільки й побивається над тим, що робили оті люди, які лишалися в райху. Наче він не знав, що вони робили! Не треба більш задавати цих дурних запитань. Не мучитись самому і не завдавати незручності іншим.

Тим часом кельнер послужливо підсунув йому яйце у мішечку, поставив сільницю, щоб зручніше було її взяти, і спитав, чи налити каву. Фітельберг подякував і сказав, що він любить цю операцію виконувати власноручно.

— О, це справжня німецька звичка,— зауважив кельнер.

— Ганс! — пролунало з нетрів кафе.

— Іду,— відгукнувся слухняно кельнер і, шанобливо сказавши Фітельбергові: — Мальцайт! — зник за порт'єрою.

— Виходить, мені властиві німецькі звички, Ганс. А от Адольф Гітлер цього не визнавав.

З цією думкою Фітельберг взявся за сніданок, і, коли він допивав каву, залу в одну мить виповнили американці. Їх одразу можна було пізнати. Ступаючи, як господарі, розмашисто і твердо, вони обліпили столики. Враховуючи їхні смаки, на

кожному столику стояли склянки з джусом. Вони перекидалися зауваженнями про бачене вчора і кепкували з якогось Белла, який надудлився пива у келлері і пропустив усі видо-виська.

Белл, у якого, з усього видно було, добре боліла голова, сидів недалеко від Фітельберга і терпляче зносив кепкування. Та коли у нього, мабуть, урвався терпець, він заклав два пальці в рота і, вирячивши від натуги очі, свиснув. Кельнери вискочили з кухні. Сам шеф з'явився на порозі кафе і, не знаючи, чого від нього вимагають, завмер у нерішучості.

Потримавши ще якусь хвилину пальці в роті, Белл дивився отетеріло на своїх колег, поки хтось не порадив йому:

— Вийми пальці, хлопчику, проковтнеш.

Белл негайно скористався з поради і весело засміявся, підтримуваний усіма співвітчизниками.

Це була невимушена Америка. І Фітельберг, посміхнувшись, подумав, що таку Америку він полюбив.

Коли він вийшов з готелю, на Маркплаці стало людно. Яскраво світило сонце. Фітельберг одягнув темні окуляри і рішуче повернув праворуч по Маріанштрасе. Він затримав погляд на меморіальній таблиці, яка свідчила, що в цьому будинку жив Франц Ліст. Глянув ліворуч на бруковану площу, де сірою височів незграбний пам'ятник герцогу Карлу Августу, і завмер, наче іти йому щось заважало.

Перед ним за сто кроків зеленів густими кронами парк, в глибині якого притаївся гетівський Гартенгауз, куди він мав намір пройти, але він усе ще стояв нерухомо, наче ноги його прикипіли до бруківки.

«Чого я стою? І чого я чекаю? І чому я спинився?»

Гарненька дівчина у вузьких штанцях, що дріботіла через площу, здивовано і не без цікавості подивилася на ставного, симпатичного, як видалося їй, іноземця, але він не звернув на неї уваги, хоча бачив дівчину і впіймав її зацікавлений погляд.

...На цій площі він уперше зустрівся з Анітою. І якого диявола він остовпів? Хіба ж не знав ще у Берліні, що неодмінно, як тільки з'явиться у Веймарі, він прийде сюди?! Хіба ж не для цього він вирішив приїхати у Веймар? Але ж три роки він сидів у Берліні і наче забув про Веймар. Він забув і про Аніту. Брехня, її він не забував.

Кінстрічка спогадів не раз крутилася в його знесиленій уяві в зворотному напрямку. Але він нікому ніколи про це не розповідав. Була Аніта, і нема Аніти. Він примирився з тим, що її не стало. І йому здалося, що він справді забув оте безглузде

повідомлення в газеті «Фолькшпер беобахтер», де чорним по білому сповіщалося:

«Пані Аніта Каст відмовляється від Леона Фітельберга і змушена заявити прилюдно, що він обдурив її, виказуючи себе німцем...» Це було. Від цього не втечеш. Але було й інше.

І те інше почалося саме на цій площі, саме такого ж ранку і, можливо, в такий же сонячний день... В останньому він міг помилитися... Але всі дні, які він був з Анітою, для нього тоді були сонячні. Крім...

Фітельберг рішуче хитнув головою.

— Ніяких «крім»...

Зняв окуляри. Помилки не було. І на ясно осяяній сонцем площі він побачив давне і наважився ступити на зарослі вже стежки.

«Треба йти далі»,— наче сторонній людині, порадив собі Фітельберг. І він пішов, ступаючи тими ж неквапливими кроками, тримаючи в руці окуляри, зусиллям волі відсторонившись од того, що сталося на цій площі, від стрункої, довгоногої, схожої на симфонію, як говорили колись їхні спільні друзі (були і такі), Аніти Каст. Так, вона справді була Каст, але тут, у Веймарі, сміливо заявила йому, що бере залюбки прізвище Фітельберг і що воно подобається їй...

Фітельберг опинився на тинистій алеї і затримався біля па-рапету. В долині він побачив гостроверху покрівлю Гартенгауза, і серце тривожно забилося. Скільки років минуло, і які події сталися? Майн гот!

Фітельберг думав по-німецькому і по-німецькому тремливим голосом сказав:

— Здрастуйте, Йоганн-Вольфган Гете!

Фітельберг став спускатися по крутій доріжці, що, наче ручай, збігала до берега колись повноводної Ільми, намагаючись тримати в полі зору покрівлю Гартенгауза, наче боявся, що він раптом зникне в гушавині.

Йому пригадалося, як ще у Лос-Аламосі, а потім і в Принстоні так тривожно думалося про гетівський сад у Веймарі і було так мало надії колись побачити його знову.

Веймар, і цей парк, і береги Ільми, і чепурні старовинні будинки, вишикувані вузькими вулицями, і похмурі стіни палацу ерцгерцогів, і Театральна площа з пам'ятником Гете і Шіллєру, де вони лишилися, зображені в бронзі навечно, як і навіки судила їм доля стояти пліч-о-пліч на сторінках історії,— все це разом було його юністю, все це було його Німеччиною, і все це зрозуміла Аніта Каст, вродлива і вдумлива дівчина, яка

народилася у Веймарі, провела тут два десятиліття свого життя і підкреслювала, що земля, яка зберігає тепло кроків великого Гете, дає людям тільки щастя.

А Бухенвальд? Фітельберг спинився. Адже гора Еттерсберг зовсім близько від вулиці Ам Фрауенплан. І чи припускав колись Гете, що на цій горі, де він любив спочивати і милуватися неповторними краєвидами, провадячи нескінченні суперечки з Фаустом і Мефістофелем, що саме на ній буде збудовано страшний табір смерті?!

А от Аніта Каст знала про цей табір. І Аніта Каст знала також, що, коли б не щасливий випадок, її Лео, або, точніше кажучи, Леон Фітельберг, професор, науковий співробітник інституту кайзера Вільгельма, німець єврейського походження, що народився в невеличкому тюрінгському місті Гайзенах у родині лікаря і вчительки латинської мови і закінчив Цюріхський університет, міг опинитися за колючим дротом на горі Еттерсберг, так само, як після його втечі у Швейцарію там опинилися його батьки і шістнадцятирічна сестра Інгрід.

Аніта Каст це знала, і Аніта Каст знала, як скінчилося життя близьких її друга, її коханого чоловіка, Леона Фітельберга, якому в день вимушеного від'їзду його на Нордбангофі вона поклялася у вічному коханні.

Але фюрер позбавив усіх німців не тільки такого поняття, як совість. Клятва у вічному коханні, з погляду фюрера, мабуть, теж була атавізмом.

Фітельберг, заглиблений у ці роздуми, і не помітив, як доріжка вивела його на залитий сонцем зелений луг, на протилежному боці якого височів Гартенгауз Гете. Двері у будинок були відчинені, і на порозі стояла висока, струнка жінка, з-під складеної дашком долоні виглядаючи когось на алеї, що струмила в глибину парку.

Фітельберг підійшов ближче. Він привітався і спитав:

— Мабуть, ще рано для відвідувачів?

Жінка подивилась уважно на раннього відвідувача і, торкнувши пальцями обох рук коротку зачіску, сказала приємним голосом:

— В гості до Гете ніколи не рано.

— О, це мені відомо,— приязно усміхнувся їй Фітельберг і ступив за нею у прохолоду темнуватого передпокою, відчуваючи завмирання свого стомленого спогадами і тривогами серця.

— Ви тут уперше? — спитала жінка, піклуючись, мабуть, про те, чи потребує відвідувач пояснень.

— Останній раз я був тут у 1937 році,— сказав Фітельберг.— А до того заходив сюди дуже часто.

— Мабуть, вам пощастило, що ви не потрапили сюди трохи пізніше,— суворо проказала жінка.— Де ж ви були ці роки? — І, не чекаючи відповіді, сказала: — Але сподіваюсь, що не в таких краях, як Еттерсберг...

— Ви вгадали, фрау, не маю честі знати ваше прізвище,— і, вклонившись жінці, Фітельберг назвав себе.

— Труда Штолл, старший науковий працівник музею Гете,— мовила жінка, простягаючи руку Фітельбергові.— Сьогодні я тут чергую, і вам пощастило. Бо коли б тут був геносе Мюллер, наш керівник, раніше десятої ви б сюди не потрапили. Він у нас суворо дотримується порядку.

— Мені пощастило двічі,— почав Фітельберг, воліючи якось висловити свою радість, що вперше за день перебування у Веймарі почув слово «геносе». Але ж Труда Штолл не дада йому договорити, очевидно, думаючи, що Фітельберг хоче полестити їй, і, показуючи коротким жестом на двері, що вели у покій, порадила:

— Дивіться досхочу, вам ніхто не заважатиме.

І Леон Фітельберг лишився на самоті з стінами, які були свідками страждань і поривів Гете, які бачили те, про що ніхто ніколи не оповість і не напише, зі стінами, які стали колись свідками того, як, завмерши перед книжковою полицею в кабінеті великого Гете, він, Леон Фітельберг, вперше доторкнувся устами до щоки Аніти Каст, і вона не відсторонилася, а навпаки, міцно притисла свою щоку до його уст.

Ось вона, та сама шафа, той же стілець у кутку на високих ніжках з сидінням, схожим на сідло з лукою. На ньому, наче на коні, вмощувався веймарський мудрець, пишучи рядки, які звеличували не тільки німецьку землю, але й усе людство.

— А що робили його нащадки на горі Еттерсберг? І це після вас, великий Гете? Після Шіллера, після Гейс...

Фітельберг у затіненому книжками склі дверцят вловив відображення свого обличчя. Вираз похмурої скорботності, посилений напівтемрявою, непріємно вразив його.

Він відступив від шафи, затримався очима на вузькому вікні. З нього колись Гете милувався луками на берегах Ільми. Через це вікно він стежив за життям, розуміючи невблаганну силу законів, які владали в житті і яким підвладний лишався і він сам.

Далеко, дуже далеко сягав зір веймарського генія. Але не передбачив він, у що може виродитися на цій землі створіння

природи, її окраса — людина, перекресливши все те, в ім'я чого в стінах Гартенгауза мучився, страждав, не спав ночами він, Йоганн-Вольфганг Гете.

— Я мусив прийти сюди знову,— твердив собі Фігельберг, стоячи перед власноручним малюнком Гете, що зображував ландшафт Ільменау.

Пам'ять раптом відновила улюблені слова мудреця, які Фігельберг ще в Цюріху записав у свій щоденник: «Я тепер пливу по хвилях життя, я твердо вирішив: відкривати, домагатися, сперечатися, терпіти поразки чи висадитися в повітря разом з усім моїм вантажем».

Скільки разів у житті гетівські слова рятували Фігельберга від швидкоминучих розчарувань і раптових захоплень?! Скільки разів у години невдач вони виводили Фігельберга на добру дорогу?! Колись він звирив ці слова, як поклик і пораду свого серця, Аніті. І вона тоді, коли це трапилося, сприйняла їх з побожністю. Домагатися... Сперечатися... Терпіти поразки чи вибухати в повітря разом зі своїм вантажем... І можливо, краще було б усім нам, учасникам отого Манхеттенського проекту, зробити це 16 липня 1945 року на плато Хорнадо де ла Муерте... Всім кушно — з нашими приладами, вимірювальними машинами, з нашими знаннями, щоб не лишитися свідками.

Думка ця скидалася на відгомін бунту англійських ткачів, коли народження машин позбавило їх хліба... Але те, що сталося поблизу Аламогордо в штаті Нью-Мехіко, було страшніше. Ні Оппенгеймер, ні Енріко Фермі, ні Чарлз Томас, ні навіть забудькуватий датський фізик Нільс Бор не схожі були на доктора Фауста. А Френк Коллінз разом з його босом перевершили хижу вдачу Мефістофеля.

Згадки про всі ці недавні події тут, у Гартенгаузі, як ніколи, свідчили, на яку смертельну небезпеку наразить себе людство, коли рішуче, не вагаючись і не вірячи в облесні побрехеньки, не виве атомний смолоскип з рук пройдисвітів і канібалів.

Можна було, здавалося, тут, серед цих стін, поринути в мрійність тендітних почуттів людини, замислитись над величчю пристрастей, які буяли тут, шанобливо схилившись перед проникливістю генія, але як важко це зробити, коли знаєш, що палець Коллінза і подібних йому лежить на пусковій кнопці і яка мізерна кількість розщеплюваного матеріалу потрібна для того, щоб обернути в порошок цей Гартенгауз і всю долину Ільми? Чи не в ім'я того, щоб це ніколи не здійснилося, прийняли смерть тисячі мучеників на горі Еттерсберг? І чи вздогад було проникливого генію письменника, яке пекло буде на землі, яка милувала його зір і тішила його серце.

Фітельберг піднявся на другий поверх. Чудовий ландшафт різко контрастував з його важкою задумою. «Чи не час мені трохи отямитись,— докорив він собі,— чи не мушу я вибороти в собі якісь інші ще почуття, крім осуду і одчаю? Адже я знову на улюбленій землі. Адже моя робота в новому інституті, у новій державі, появу якої не міг передбачити навіть Гете, повинна підказати мені оті рятівні почуття! Світ стає іншим, і ми теж стаємо іншими. І можливо, Аніта теж хотіла б стати іншою...» Він міг би вірити в це припущення, коли б не та випадкова зустріч з хіміком Гізі.

В ці хвилини тут, у покої, де таїлась сила гетівської чарівності, навіть страшно було згадати ту розповідь. Адже і тут вони стояли з Анітою Каст. І тут вона довірливо тримала свою руку в його долоні. Це було. І цього не закреслиш. Але було й інше...

58

Біль, печаль, розпач — все це заштовхати в пайнеприступніший куточок серця, завалити брилами жорстокості до власних своїх почуттів.

Зробити це не легко, як не легко було Максимові Нерчину відгородитися від променистого погляду очей Катерини.

Вона ці дні була поруч, а поводитися так, наче не помічала його. Йому хотілося, щоб не існувало того ранку, коли так рішуче і безоглядно він наважився сказати їй «ні»,— і не покликав, коли вона зачиняла за собою двері.

Над дверима лабораторії мигтіла червона табличка з суворим написом: «Іде дослід». Нерчин сидів біля установки ЗЕП в нерішучості. Щось схоже на зневір'я виникло в ньому і злякало його. Цього не траплялося вже давно. І воно ще більш дошкульно вражало після розмови з Федором Архиповичем. Він скористався з його поради і подивився на себе збоку... І навіть коли втішного побачив у тому видовиську малувато, все одно тоді він ще вагався. А от тепер все видавалося інакшим. Де ж причина? Адже три повторних дослідження були суперечливі. Одне з позитивним наслідком, два з негативним. Але ж одне — позитивне. І коли врахувати перше, проведене на початковій стадії, на ще не до кінця завершеному пристрої, про який Максим послішив сповістити вчену раду, то позитивних лічилося два. Отже... І все одно цей рахунок не влаштував не лише академіка Шульгу, він хвилював тепер і Нерчина.

Хома Передерій питання розв'язував просто:

— Я піду покличу Катерину. Зрештою, чого зволікати. Ми їй скажемо все.

Дивак! Що можна їй сказати? І хіба справа в тому, що у неї якась перевага? За всім цим клопотом ховалося інше, і те інше змусило Максима прийти сюди в лабораторію о четвертій годині ранку і сидіти скам'яніло біля мовчазної загадкової установки.

Власними очима через глядне віконце бачив Максим згусток, що світився синюватою зіркою. Значить, він існував. Федір Архипович згоден, що відсутність в камері сліду частки не причина для сумніву в її існуванні. Але він стоїть на тому, що для її фіксації лише двох побачень з цією вередливою панянкою мало. Частка промчала магнітною доріжкою і зникла. Час її життя був мізерний. Але хто може запевнити, що на порозі проникнення в суть законів, які керують мікросвітами, все буде бездоганне?

Максим Нерчин прийшов у інститут серед ночі, тамуючи в собі якусь нетривку надію, що, може, тут, на самоті, він наблизиться до жаданої догадки. Але думки плуталися і заважали одна другій. Це скидалося на поведінку забудькуватої людини. Щось забув важливе і вірить, що коли повернеться на те місце, де був, згадає... Частка не підвладна таким забобонам. І зрештою, що він забув? Максим пошкодував, що нема Передерія. Подзвонити Хомі. Але не варто! Приблизить, чого доброго, і зробить з усього подію. Нехай уже буде так, коли нічого розумного вигадати не можна.

«Катя... От про кого насправді я думаю. Кого чекаю! Але як вона поводить... А я?» — спинив себе коротким запитанням Нерчин. І все ж він не міг піти до неї і одверто сказати про те, що мучило його. Неймовірно швидко минав час. Ця думка наринала не вперше. Але зараз у напруженій нічній тиші лабораторії, серед білих стін, що здавалися наче вищими, затінених синюватими шатами близького світанку, Максим Нерчин з якимсь жалем подумав про той давній день, коли він, не замислюючись, погодився поїхати у Деснянськ.

«Невже я схибив? А чесніше — просто злякався...» Цей висновок здивував і збентежив. Що-що, а так думати про себе він не міг. «Ні! Коли я так буду думати, то краще прийти до Федора Архиповича і сказати одверто: «Женіть мене в шию!»

І що ж, пожене, чого доброго. Не стане просити: «Залиштесь, ущасливте мене своєю згодою».

Максим засміявся, така картина розрадила його. Покинь дурниці, Максиме! Існують інші, кращі способи розв'язання

своїх сумнівів, а коли хочеш, то й подолання невдач. Вони знайомі і тобі. Хіба не так?

— Так, так,— проказав Нерчин. І ніби для певності повторив:—Так!

ЗЕП дивився на нього і чекав. Дарма. Може, і справді ота вередлива панія — частка — жадає ще чимало побачень з рухомою мішенню...

«Не гани мене, друже мій,— звернувся Максим до установки, яка в ці хвилини видалася йому особливо похмурою,— не треба, я не скривджу тебе. Ми ще потоваришуємо з тобою і будемо жити і працювати у добрій згоді. Бачиш, як я тебе умовляю? Чи, може, ти думаєш, що у мене за цим умовлянням прихована якась мета?»

Максим сперся на лікті і сховав обличчя в долонях. Він зазмер над столом, прислухаючись, як одлічує секунди маятник настінного годинника. Клопіт власної невдачі не обмежував Максимових тривог. В ланцюгу інститутських шукань то була лише ланка. А він, Максим Нерчин, прокладав дорогу всьому кораблю, що лаштував собі вітрила у далеке плавання серед густих деснянських лісів.

Чи ж мав він право спинитися в тіні власної невдачі і думати тільки про неї? В інституті існували проблеми, над якими бились день у день його колеги, шукали невпинно нових шляхів, щоб примусити розкріпачену енергію атома іти в руки людини з теплом щастя.

Він цього не міг забути. І, сказати правду, не забував ні на хвилину. Хіба Катерина не розуміла це? Невже суперечка висадила в повітря міст, який вони будували спільно не один день?

Після від'їзду її у Київ Максим вірив, що і незгода минеться, і Катерина повернеться. Все піде по-старому. Колись уже сталося між ними щось подібне. Але зараз усе не так. Він мусив визнати, що повернення Катерини разом з Шульгою вразило і не принесло йому вдовolenня. Все виглядало так, ніби Нерчина приїхали перевіряти.

«А що, як справді треба перевірити? Невже це мене ображає?» Щось незрозуміле коїлося з ним. І він прагнув визначити ступінь вагомості того незрозумілого і свою залежність від нього. Хід дальших подій хилив терези не в його бік. Щоб переважити, він мусив перш за все виборсатись з крутоверті протиріч і, піднявши забрало, подивитись правді в вічі. Звичайно, можна було обмежитись меншим. Можна було просто відмовитись від цього дослідження, перенести його в кращому разі на наступний рік і врятувати честь мундира доктора

Нерчина. Але чим тоді він відрізняється від Куцевича? Куцевич взагалі проти усяких стрибків у незнане. Він їх називав повітряними спорудами, а на одному з координаційних засідань академії так і заявив:

— Навіщо нам втрачати сили і кошти на шукання далекого, коли сьогодні воно не має практичного значення.

— Таке свідоме самообмеження є не що інше, як самогубство для науки,— сказав тоді Максим з місця, і йому заплескали присутні на засіданні вчені.

Дискусія, яка відбулася потім, розвеселила Максима. Куцевич з одчаєм боронився. Викручуючись, він доводив, що взагалі він не проти передбачень, але тих, які мають на меті конкретні наслідки. До того ж, треба думати про гроші. А гроші ці народні. Заощадження коштів не примха. Дозволити собі викидати на вітер народний карбованець — межує з втратою почуття патріотизму.

І все-таки після отих усіх красномовств, після всіх отих недозволених засобів у дискусії Куцевич лишився на своїй позиції самотнім. Його ніхто не підтримав. Але Нерчин розумів, що останнє слово за Куцевичем. Це підтвердилося в той день, коли він поклав перед ним на стіл кошторис інституту.

Олівець Куцевича затримався на одній з цифр. Нерчин сидів з невимушеним виглядом. Можна було подумати, що в цю хвилину його більше цікавить новенька авторучка, яку йому подарував Мезенцев під час зустрічі на аеродромі, ніж те, що збирався зробити віце-президент Куцевич.

Мезенцев вертався з Праги після симпозіуму фізиків і дав телеграму Максимові. Нерчин зустрів його о восьмій ранку в аеропорту в Жулянах, і вони встигли за час короткої зупинки у тісному буфеті за кавою обмінятися думками, внаслідок чого дійшли спільного висновку, що можна ризикувати і треба прагнути все більше підвищувати енергію розгону часточок.

— Прискорювачі заряджених часток на зустрічних пучках — ось альфа і омега.

Мезенцев допив каву, торкнув лікоть Нерчина і раптом наче здивувався:

— Послухайте, Максиме Павловичу, а ви постаріли. Ви давно дивилися на себе у дзеркало?

Максим в дзеркальце дивився кожного ранку, коли голився, але, сказати правду, не бачив себе. Він мав інший клопіт, ніж милуватися своєю фізіономією у ранковий час. Та сказати про це Мезенцеву не встиг. Прохрипіло радіо, що час іти до літака. Вони розпрощалися і умовились про зустріч у Москві.

Максим зразу з аеропорту поїхав у академію.

І от Куцевич почаклував з олівцем над цифрою, від недоторканості якої залежали енергії прискорювачів, і замислено спитав:

— А як товариш Шульга, бачив оце?

— Ще ні, але побачить.

— Умовно залишимо так,— вирішив Куцевич і, поставивши олівцем масну крапку над цифрою, повторив: — Умовно. Я гадаю, ви розумієте, що це означає.

Максим розумів. Розумів тоді, того весняного ранку, як розумів і тепер, сидючи в своїй лабораторії, охоплений тривогою, яка до нечуваних швидкостей розганяла нетерпіння, цей прискорювач його прагнень.

Шульга радив йому подивитися на себе збоку. Мезенцев радив поглянути на себе у дзеркало. І перше, і друге здійснити неважко. Перше він уже зробив, а друге можна здійснити коли завгодно.

Максим кинув винуватий погляд на установку, неохоче підвівся і вийшов з лабораторії. Годинник у коридорі показував двадцять хвилин на шосту. До початку робочого дня було ще далеко. Максим пройшов повз сонного вартового і затримався біля фонтана. Легенький вітрець брижив воду у гранітній чаші. З роззявлених ротів двох риби, породу яких годі було встановити, вода не струміла вгору безупинно, як це замислив архітектор. Фонтан включав завгосп рівно о дев'ятій. Це теж було заощадження коштів, проти якого Максим не заперечував. Риби ніби захищалися від нестатку повітря. Вони спрагло чекали початку робочого дня і завгоспа. Максим співчутливо подивився на них. Йому теж кортіло, щоб з'явився хтось незримий, ввімкнув рятівний струм і дав змогу спокійно дихати. Але він знав, що виконати таку нехитру роботу мусить він сам і ніхто інший.

Непомітно для себе він опинився на стежці, що в'юнилася серед присадкуватого чагарника аж до вікон котеджу, де жив Передерій.

На стук у шибку ніхто не відгукнувся. Максим почекав і постукав знову. «Чи, може, він не ночує вдома»,— майнула думка. Але в цю мить на фоні шибки виникло обличчя Хоми. Максим поклав розчепірену п'ятірню на шибку і наче відсунув розгубленого Хому у глиб кімнати.

...Через кілька хвилин Хома вже ступав з ним поруч алеєю, натягаючи на плечі вельветову куртку, скося позираючи на усміхненого Нерчина, гублячись у пошуках причини його дивної появи. Наче ввечері не міг сказати? Що скоїлося з ним? Але Хома нічого не питав. Скаже сам, вирішив він. Втім, коли отаке

находить на Максима, з нього і слова не витягнеш. Алея вивела їх на луг. Від роси обважніла некошена отава. Попереду синів ліс, і десь за ним на видноколі вгадувалася по ледве помітному жеврінню волохатої хмари близькість ранкової зорі.

— Я далі не піду,— невдоволено сповістив Хома.— Бачиш, я в тапцях.

— А Христос ходив по воді,— нагадав Нерчин.

— Він не був фізиком, Максиме.

— Хочеш сказати — хіміком.

— Алхіміком,— Хома пристукнув комара, що всмоктався йому в щоку.— Я думаю, що ти привів мене сюди не для того, щоб з'ясувати, ким вважали Христа: фізиком, хіміком чи алхіміком...

— А ти здогадливий,— ніби похвалив Хому Нерчин.— Ти просто маг і чародій.

— Я Хома Лукич Передерій, кандидат фізико-математичних наук. І якщо мій шеф, доктор Нерчин, не зламає собі шию, то, можливо, осягну ступінь доктора і я, грішник.

— О, тепер впізнаю друга Хому. Ось кого мені не вистачало у цей передсвітанковий час.

— Глузду тобі забракло,— пробурмотів не без вдоволення Передерій,— звичайнісінького здорового глузду.

— І цього теж. Бо коли б він був, я не прийшов би до тебе, Хомо Лукичу.

— Дякую.

— Прошу.

Вони замовкли. Волохата хмарина на видноколі раптом спалахнула, наче хтось з двох сторін підніс до неї смолоскипи, і зажеврїла стїна внизу під нею, а над отавою згустїла тїнь того масиву, що одразу ж за нею звївся таємничим наметом.

— І отак скрізь, на всїй нашїй еліпсоподібній планетї, скрізь, де сонце віщує, що воно сходить, щоб людина з вдячнїстю подивилася на небо і почала свїй день.

— А в Сахарї? — уїдливо поцікавився Хома.

— І в Сахарї,— ствердив на подив йому Нерчин,— в Сахарї, де невдовзі розщеплений атом відкриває воду в надрах її і вщасливить знесилене спрагою людство.

— І на атолі Бікіні? — не вгамовувався Хома.

— І там. Бо настане день, коли отих, що висаджували над ним атомну зброю, схоплять за руки... Ключі від скрини Пандори у них заберуть, Хомо!

— Ти певний цього? Ти говориш про це так, наче все залежить від твоєї волї.

— Від моєї,— погодився Нерчин,— і від твоєї, від волї всїх

чесних людей, коли вони відчуватимуть себе солдатами, які зброєю правди боронять життя на землі.

Хома замовк. У словах Нерчина він відчув якусь особливу тривогу, що захопила його своїм схвильованим прагненням примусити кожного повірити в таку мужність і не поступитися в цій певності.

— Послухай, Максиме, а що трапилось?

— Що трапилось? — повторив його запитання Нерчин.— Я зрозумів, що коли ти захитався, то май сміливість визнати це перед своїми товаришами. Коли ти схибив, то відповідай за це сам.

— А треба було б це сказати Катерині, — порадив Передерій.

— Ні, — заперечив Максим. — Не треба. Вона сама дізнається про це згодом, і це буде краще, ніж усякі заспокійливі слова. Чи ти думав колись, Хомо, який шлях ми пройшли? Які події вмістилися в цей тіснуватий резервуар часу? Чи думав ти над тим, чому так часто Шульга турбується про те, кому передати смолоскип?

— Я знаю одне, — наїжачившись від раптової прохолоди, що приніс вітерець, сказав Передерій, — ми опинилися тут, щоб зазирнути у хаші мікросвіту, і ми виконаємо цю роботу, чого б вона нам не коштувала.

Нерчин з неприхованою цікавістю подивився на Хому і мовчки потис йому руку.

— Більше мені нічого не треба від тебе, Хомо, — схвильовано сказав Максим. — Оце саме я хотів почути від тебе. Ми виконаємо цю роботу, чого б то нам не коштувало, — мрійно повторив він. — Краще не скажеш!

— Нам буде важко, — сказав Хома.

— Важче, ніж ти думаєш. І добре, що ти дійшов цього висновку.

— Важко тому, що тут Долгін. За його спиною Куцевич із своїм «коли б чого не сталося», з бажанням усім догодити і загнати усіх чортів у пляшку, закоркувати її і тримати у себе в сейфі.

— Ключі від скрині Пандори значно важливіші від ключів до сейфа Куцевича. І то ми їх взяли, — нагадав Нерчин. — Невже тебе лякає Куцевич?

— Знаєш, Максиме, — трохи вагаючись, почав Хома, — знаєш, що мене лякає?

— Ні, не знаю. Скажи, то знатиму.

— Послухай мене уважно, мене лякає, як міг на поверхні знову з'явитися Долгін, та ще у такій ролі? Як міг Куцевич стати віце-президентом? Ось що страшно, Максиме.

— Не страшно,— з раптовою злістю в голосі заговорив Нерчин,— не страшно, а обурливо. І це ненадовго. Я певен.

— А може, вони...— затнувся Передерій, боячись закінчити свою думку, і, наважившись, глянувши в посмутнілі очі Максима, сказав: — Може, вони вороги.

— Так найлегше і найзручніше розв'язати це питання. Це їхня метода, Хомо, але не наша. Комуністи до таких засобів у дискусії не вдаються.

— Але яка то дискусія! — верескнув Хома, підстрибуючи.— Це ж доскіпування, а не дискусія. Ти подумай, Долгін нишпорить по закутках, нашітує і сам підбадьорює шептунів. Куцевич похмикує і загадково крутить головою, умовляє всіх, кого тільки може, впливаючи своїми чинами, що дослідницькі шукання марні, що гроші розтринькуються, що Шульга і його учні маньяки в кращому випадку... Це ж він так і сказав: «У кращому випадку...» А в гіршому означає, що ми всі ллемо воду не на той млин... як базикав на нараді в обкомі Долгін. Вони ж заважають нам працювати. Хіба цього ніхто не помічає?

— Ти був на нараді, чому ж ти не встав і не сказав про це?

— Чому? — спантеличено повторив Передерій.

— Так, чому? — знову спитав у нього Максим.

Хома розгублено мовчав.

— А я скажу тобі, чому,— з сумом пообіцяв Нерчин.— Ти боявся, Хомо Лукичу. Ти промовчав, і люди, які сиділи на засіданні, вирішили: коли ти не заперечуєш, тобі нема чого сказати, і завідувач відділу товариш Долгін має рацію...

— Але ж він весь час посилався на авторитети. Весь час кричав, що ми тут просто винятковий приклад аракчєєвського режиму, наче справді є такий режим.

— Можливо, є,— процідив крізь зуби Нерчин.— А найдошкульніше, Хомо, що люди, які говорять про цей режим, хочуть вони того чи ні, всіма вчинками своїми насаджують його. Тобі це ясно?

— Ні,— визнав щиро Хома.— Ні. Бо я не можу припустити, щоб хазяїн не знав про це...

— Хазяїн,— повторив Нерчин,— яке значуще і об'ємне слово. Хазяїн щастя, хазяїн добра, хазяїн землі... А це ж людина. Це ми з тобою, це Ярмола, це старий слюсар арсенальський Золотаренко, це академік Шульга, це вартовий у нашому інституті Німченко, це дівчисько Галка Сомко, і з нами всіма він, очі якого дивляться на нас з портретів у всіх службових і приватних приміщеннях. З нами, але не без нас. І він мусить

вірити нам. І коли він віритиме нам, не стане місця для круті-
їв, для тих, які дбають тільки про себе і тільки для себе.

Нерчин говорив схвильовано і голосно. Стримувана довго
злість рвалася з його грудей, і, наче на схвалення їй, над лі-
сом, над отавою, над неосяжною просторінню піднялося сонце.

— Хвала життю! Як люблю я ці слова Михайла Коцюбин-
ського. Хвала життю, Хома Передерій. Вище носа!

Але на подив Нерчина, Хома Передерій не поділяв його за-
хоплення. Він тільки стурбовано, неохоче порадив:

— Приземлися, Максиме.

Нерчин здивовано подивився на Хому і сухо сказав:

— А я стою на землі міцно, Хома Передерій, дуже міцно,
і зваж, обома ногами. І з плацдарму, який я завоював, мене не
вибити. Я солдат, Хома Передерій. І не забувай, що і ти сол-
дат. І всі ми солдати. І нема кращої в світі зброї, як наша
зброя. У неї коротке і світле ім'я — правда, і вона світить так
само ясно, як оце сонце, що сходить над нашою землею.

— Бачиш, Максиме, ти дивуєш мене. Факти свідчать, що я
тебе знаю добре, а насправді часом я схильний думати, що не
знаю тебе. Навколо нас скупчуються хмари, а ти розводиш
поезію про сонце.

— Можливо, коли б я не був фізиком, я став би поетом.
Бачиш, Хома, іншими ми й не можемо бути. На наших плечах
доля світу, доля людства, — замислено сказав Нерчин. — Якщо
ти це не зрозумів, — краще не вступай у битву.

Хома щулювся на сонце і розгублено тупцював на одному
місці. Нерчин, заглиблений у свої роздуми, мовчав. Він наче
милувався діамантовим одягом трав, але очі його не бачили
вже ні звабної просторіні луків, ні золотистої киреї, у яку одя-
гався ліс, покроплений щедро серпневим сонцем.

Нерчин просто знав, що іде день, який зажадає від нього
нового зусилля думок і напруги м'язів, і нового, зваженого у
всіх площинах, кидка в незнане, і що він мусить не шукати
причин, якими б можна було прикрити можливі невдачі, а би-
тися до останнього подиху, щоб отих невдач не було.

— Якщо погодитися з поглядами Куцевича, то з нас виста-
чить досягнутого. Це означає: ядерні дослідження обмежують-
ся ядерною зброєю. Такий погляд несумісний з метою науки.

Нерчин сказав це на зворотному шляху, коли вони довго
ступали поруч, мовчазні і зосереджені. В глибині свідомості
своїї Хома згоджувався з Максимом. Але як витримати натиск
отих, на чиему боці перевага? А в чому полягає ота перевага?
Питання виникло наче заперечення, і Хома відчув, що, коли
він пояснить собі самому це, йому буде легше збороти Долгіна,

і Куцевича, і всіх впевнених у своїй особистості, яка, можливо, і всупереч їхній волі відгороджує їх од правди.

— Ти не сердься, що я підняв тебе так рано,— вибачливо сказав Максим Передерієві, коли вони підходили до інституту.

— Про що ти турбуєшся? Ні, я просто щасливий, що шеф власноручно постукав мені у вікно... Я просто улещений його високою увагою. Якщо тільки моя матінка, що гостює у мене, не подумала, що її Хомця шугонув на побачення...

Максим засміявся.

— Отакого Хому я люблю. Він три очка дає наперед іншому, що на все озирається і дотримується рятівного девізу: «коли б чого не трапилося»,— і всупереч його бажанню обов'язково щось трапляється.

Біля дверей інституту вони розсталися. Хома побіг переодягатися та заспокоїти матінку, а Нерчин пішов у лабораторію.

59

Фітельберг спустився вниз. У холі вже стояло кілька дівчаток з сухенькою жінкою у крислатому капелюсі. Мабуть, школярки з вчителькою. Але з почутих уривків розмови він зрозумів, що то тітка з племінницями. Труда Штолл передала їх у руки своїй помічниці, що тільки прийшла на роботу, і пішла проводити Фітельберга, який чимсь зацікавив її. І йому теж захотілося сказати щось значне цій суворій з вигляду жінці, що, очікуючи, позирала на нього. Її повні губи, прямий, роздвоєний на кінці ніс, відкрите чоло і трохи випнуті вилиці таїли в собі якусь привабливість і чимсь схвилювали Фітельберга.

— Ви можете тут відпочити, якщо стомилися,— запропонувала Труда Штолл і показала на зручні дерев'яні крісла, що стояли під височезним дубом.— Я принесу вам ранкові газети.

— Охоче, фрау Штолл,— Фітельберг вклонився на знак подяки і попросив: — Буду вам безмежно вдячний, фрау Штолл, коли ви погодитесь посидіти зі мною, звичайно, якщо вам дозволяють це обов'язки...

— З приємністю,— мовила Труда Штолл і спитала: — А газети?

— О ні,— засміявся Фітельберг.— Товариство такої жінки...

— Це скидається на комплімент,— іронічно проказала фрау Штолл.— Будемо вважати, що мені ще можна їх говорити. Усмішка торкнула на мить її уста.

Фітельберг зняковів. Справді, вийшло не дуже дотепно. Але тинь і прохолода під крислатим дубом і, звичайно, товариство

симпатичної,— а можливо, це тільки хвилиenne враження,—
фрау Штолл розвіяли замішання.

У житті, виявляється, не багато треба часу, щоб ще вчора
незнайомі люди волею випадку знайшли спільну мову і відчу-
ли поміж собою щось таке, що зразу ж незримиими нитками
зв'язувало їх і створювало приємну єдність у поглядах і
думках.

— Бачите, геносе Фітельберг, коли ви назвали себе, я прига-
дала вашу статтю в «Нойе Дойчланд».

— З мене поганий публіцист, фрау Штолл...

— Але, як про те запевняла редакція у вступі до вашої стат-
ті, визначний фізик. Ви тепер, як свідчать події, в моді. Я маю
на увазі, звичайно, вашу професію.

— Мода, фрау Штолл, явище скороминуше, вам, як жінці,
це відомо.

— Я належу до тих жінок, що не дуже стежать за модою.—
І додала по хвилинній паузі: — На жаль.— Раптом Труда ви-
знала: — А знаєте, я, побачивши вас, одразу вирішила, що ви
звідти...— Вона показала рукою кудись на північ і широко засмі-
ялась.

— Що ж, на чолі моєму, мабуть, висвічує якийсь знак...

— Знак не знак,— пояснила Штолл,— але у наших заокеан-
ських гостей надто виразна господарська хода... Вони скрізь
думають, що господарювати дано виключно їм...

— О, я б застеріг вас, фрау Штолл, від подібного узагаль-
нення...

Фітельберг вловив зніжковіння на обличчі Труди Штолл і,
щоб перевести розмову на інше, спитав:

— А де ви, фрау Штолл, були під час війни? — І одразу
вибачливо попередив: — Якщо вам неприємно про це говорити,
прошу, не силуйте себе.

— Ні, чому ж. Приємного в тому справді мало. Чи чули ви
про таку місцевість — Дахау?

— Скільки ж вам тоді було років? — з боєм спитав Фітель-
берг.

— А хіба для них щось важив вік?

Труда Штолл знизала плечима, підвела очі на Фітельберга.

— За які ж гріхи ви розплачувалися, фрау?

— За гріхи мого батька. Якщо вам доведеться колись потра-
пити у Вюрцбург, спитайте там, що за людина був архітектор
Клаус Штолл.

Тінь розпачу завмерла на обличчі Труди. Вона глибоко зі-
тхнула і з не властивою для неї приреченістю сказала:

— Всі ми розплачуємося за гріхи наших батьків...

— Гріхи батьків...— Фітельберг машинально повторив ці слова, що їх скільки разів йому доводилося чути у дитинстві і юності.— Які гріхи мав батько ефрейтора Адольфа Шікльгрубера? — гірко засміявшись, сказав Фітельберг.

— Що був батьком такого виродка,— з ненавистю зауважила Труда.— В нашому Вюрцбурзі не дуже шанували фіурера...

— У вашому Вюрцбурзі жив Вільгельм-Конрад Рентген.

Труда Штолл кивнула головою.

— Мій батько бачив його і навіть одного разу розмовляв з ним у дитинстві. Я знала про Рентгена трохи більше, ніж те, що він винайшов свої знамениті промені.

— Його промені поклали початок нових шляхів дослідницькій науці. Цікаво, чи не завагався Третій райх у арійстві Рентгена?

— У них був клопіт з живими, мертвих вони не дуже ворушили.

Що ж за людина Клаус Штолл, коли його дочці довелося потрапити в Дахау? Фітельберг не запитував про це. Він знав, що Труді не так легко про це розповідати. Але вона почала сама:

— Історія проста і в той же час складна. Брат мого батька, Фрідріх Штолл, воював за республіканську Іспанію. Батько послав йому гроші, коли його інтернували на французькому кордоні. І про це, звичайно, дізнався гер Гімmlер. Насамперед батька звільнили з магістрату, де він працював. Потім зажадали від нього, щоб він видрукував листа, в якому б засвідчив, що його брат Фрідріх Штолл одержував платню з Москви і був на службі у неї. Батько відмовився, і тоді вони пішли далі. Вони розраховували зламати його волю. Але Штолли, як вперто твердив батько,— не з того тіста, з якого коричневі падлюки можуть ліпити все, що їм заманеться. Потім, коли вже не стало батька, коли з горя і розпачу померла мати, я від людей, з якими батько зустрічався, дізналася, що він належав до підпільної групи. Їх усіх зрадив якийсь пройдисвіт, і вони загинули в Аушвіці. Мене ж забрали у трудовий табір. Тодд хотів зробити з мене слухняного робота. Нічого з того не вийшло. Надто люто я ненавиділа вбивць мого батька...— Труда затулила рукою очі від яскравого променя сонця, що упав їй на обличчя в ту мить, коли вітер розсунув густе листя.— І я опинилася в Дахау. Мое щастя, що гітлерівський райх луснув...

Труда замовкла, важко переводячи віддих. Вона опустила голову, і безвільно, як стомлені крила, поникли її плечі.

І все, що почув од неї Леон Фігельберг, як і все, що він згадував тут, існувало в якомусь кричущому протиріччі з цим

яскравим сонцем, що вже високо стояло над Гартенгаузом, з соковитою травою на березі Ільми, з безладним і щасливим співом пташок. І найважливіше, що все це було криком неблаганної правди, від якої холола в жилах кров і німіли серця.

Невимовно дивним почуттям він зріднився в цю мить з Трудою Штолл, і вона, можливо, тому без подиву прийняла потиск його руки.

Отак могла поруч з ним сидіти Аніта. І її розповідь... «Схаменись, Леон! — зупинив себе Фітельберг.— Те, що могла б розповісти Аніта Каст, не втішило б тебе».

Наче відгадуючи думку, що мучила його, Труда Штолл сказала:

— Важко наперед знати, що може скоїтись з тобою і з твоїми друзями.

— І я дійшов подібного висновку,— визнав Фітельберг.— Скажу щиро, мене тішить, що ви витримали.

— Часом я сама дивуюся, звідки взялися сили. І мені дивно, що я вам розповіла все про себе.

— Не шкодуйте, фрау Штолл,— заспокоїв її Фітельберг.

Вона глянула йому в очі і тихо запропонувала:

— Вірніше буде, коли ви мене називатимете фрейлейн або ще краще Труда, якщо слово «геносе» не дуже милозвучне для вас.

— Дякую,— схвилювано відповів Фітельберг.— А щодо слова «геносе», то мені ще треба до нього звикати і, може, скажу щиро, заслужити право на нього. Я радий, що познайомився з вами, Трудо.

Труда усміхнулася, утримавшись від слів, що затеплили на устах. Але Фітельберг відгадав їх по спалаху грайливих іскорок у її теплих очах.

Коли вони ввечері того дня зустрілися знову, обоє вже знали достатньо одне про одного. Вулиці, які відкривали їм свої обійми, люди, яких вони зустрічали під час довгого блукання по Веймару, чепурні скверики і стриманий лемент усього міста були тільки тлом якогось дивного і нежданого самопізнання для них обох.

І вони пішли у келлер «Елефанта», про який такої високої думки був гер Дантцке. Прохолоду, що панувала у погребку, не могли послабити ні гарячий регіт його завсідників, що вже були на значному градусі, ні струмені теплового повітря, що вриналися з вулиці крізь розчинені двері.

Все тут було, як тоді, коли Фітельберг сидів у кутку за столиком з Анітою. Тепер навпроти нього сиділа Труда Штолл.

Вона була стриманіша, ніж уранці, навіть суворіша. Мабуть, їй не дуже подобалася атмосфера «Елефанткеллера», і Фітельберг відгадав це одразу, запропонувавши піти звідси і пошукати притулку в іншому місці.

Нахиливши голови одне до одного, вони радились, як змовники, і це якось розтопило хвилину кригу відчуження. Нарешті вирішено було залишитися тут.

Пиво було смачне і в міру холодне. «Хмиз» вміло підсмажений і в міру солонуватий. Їхня розмова була в ці хвилини безжурною прогулянкою по второваній доріжці минулого. Ніби за спільною згодою, вони обминали гострі кути.

— У мене таке відчуття,— визнав Фітельберг,— що ми давно приятелювали з вами і зла доля навмисне розлучила нас...

— І от ми перемогли фатальні сили і зустрілися,— закінчила з сміхом Труда.— Я не знала, що фізики романтики.

— Ще й які! Але краще вони були б суворими і непохитними реалістами,— посмутнівши, сказав Фітельберг.

Труда співчутливо подивилася на Фітельберга. Вона вже знала досить про нього, щоб зрозуміти, що криється за цими розпачливими словами, і тому заспокійливо нагадала:

— Адже ми домовилися, що справи залишаються на завтра.

— Зате вони не прагнуть залишити нас.

— Коли так, я почну вам читати розділ з своєї розвідки про листування Гете.

Труда засміялася.

— Це виглядатиме цілком романтично? Як ви гадаєте?

— Це б не образило пам'яті великого веймарця,— запевнив її Фітельберг.— Але я справді тішуся, що прочитаю всю вашу розвідку.

— Мені буде приємно,— щиро проказала Труда.

Гамір, що посилювся у череві «Елефанткеллера» з появою веселого гурту молодиків, примусив їх залишити погребок. Маркплац війнув в обличчя оксамитово-ніжним вітерцем, і веймарське небо засвітило їм зичливо свої зеленкуваті опуклі зорі.

Вони ступали поруч, мовчазні і зосереджені. І, не обмовившись словом, дійшли до будинку, де жила Труда Штолл на вулиці Ам Фрауенплан, недалеко від Гетівського музею.

— У вас добре сусідство,— пожартував Фітельберг, не випускаючи з рук теплу долоню Труди.

— Звідцїля починається дорога на Еттерсберг,— чи то нагадуючи Фітельбергові про його намір вранці поїхати до Бухенвальду, чи то відповідаючи собі ж на якісь думки, сказала Труда.

— Дивне і приголомшливе сусідство.

Голос Фітельберга пролунав глухо.

— Мені б дуже хотілося побачити вас знову,— мовив він, відпускаючи руку Труди.

— Я теж хотіла б вас побачити,— одверто відповіла Труда.

— Решта вже залежатиме від нас,— сказав з надією Фітельберг і, взявши знову обома руками руку Труди, обережно поцілував її.

Він ще стояв кілька хвилин на тротуарі, чекаючи, що Труда, одімкнувши своїм ключем двері, озирнеться, але вона не подивилася в його бік, і клацання замка в дверях боляче відгукнулося в його серці. Він скрушно похитав головою, докоряючи собі: «Леон Фітельберг, ви багато захотіли...»

А за п'ять-сім кроків від нього завмерла, притулившись спиною до дверей, Труда. «Чого я чекаю? — спитала вона у себе.— Стою тут, у темному під'їзді, і чекаю. Наче мені вісімнадцять років...»

З п'ятьма на Труду наринувла потворна пика наглядача Зеппа Корна, його налиті кров'ю очі засвітилися по-вовчому, і почувалася жахлива команда: «Лягай! Вставай! Лягай! Вставай! Шнелъ! Шнелъ, червона наволоч. Шнелъ!»

Труда заплющила очі. Темінь огорнула її і прип'яла до спогаду, який кинув її в багнюку табірному плацу, в страшне небуття... Отакими були тоді її вісімнадцять років...

Розіп'ята страшним спогадом, Труда притислась усім тілом до дверей і вже не хотіла ні чекати, ні сподіватися.

«Що він для мене? — умовляла себе пізніше, опанувавши свій розпач, своє падіння у криницю згуб, як називала вона оті страшні спогади.— Ми приємно провели час. Він розумний і дотепний. І те, що він сказав, що хоче бачити мене, ще нічого не важить. А чому ж ти так охоче відгукнулася на висловлене ним бажання?» Це запитання Труда залишила без відповіді.

Вона довго не могла заснути. За давньою звичкою, хотілося підпорядкувати своїй волі збурені почуття, які виникли і не хотіли кидати її. Був час, коли вона твердо вірила, що, пройшовши крізь кров і бруд того, що панувало на її землі в роки триклятого райху, вона мусить весь вік свій дбати тільки про самоочищення цієї землі, яка зветься Німеччина, яку так чудесно і проникливо оспівав Гейне, яку звеличив на віки вічні Гете.

— Ми мусимо довести людству, що Гітлер не знищив нашу совість,— твердила Труда не так своїм приятелям, як собі самій.

Коли після закінчення університету їй запропонували роботу у Веймарі, вона охоче погодилася. Щоб зрозуміти, як поруч з Гартенгаузом міг існувати Бухенвальд, і пояснити це людям, щоб це усвідомили самі німці, варто віддати життя.

«Як це могло скоїтись? — питала себе Труда.— Як з цим можна було миритися?»

Зустріч з Фітельбергом з новою силою розбудила в ній роздуми, і їй видалося, що разом з цією людиною, яку вона ще вчора не знала, вона зможе пройти крізь лабіринти страшного падіння совісті і честі своєї нації.

Завтра вранці він поїде туди. В печах Бухенвальду спеліли його батько, і мати, і сестричка Інгрід. Може, і везли їх такої ж зоряної ночі по Ам Фрауенплан туди, на гору Еттерсберг?

Труда знала, що це таке. Хто закреслить у її пам'яті ту ніч, коли штурмовик погою випхнув її з машини в пашу страшних воріт Дахау?

А що, як Фітельберг дізнається, що з волосся бухенвальдських в'язнів есесівські зондеркоманди виробляли килимки і доріжки, які продавали в крамничках. І ці килимки клали під ноги добропорядні господині у вславлених своєю чепурністю німецьких домах. Може, то вірогідно, що й досі оці килимки лежать біля ліжок в кімнатах «Елефанта» і встеляють його круті сходи?..

І, може, Аніта, про яку з болем розповів їй Фітельберг, у своєму домі на Шіллерштрассе витирала ретельно підшви черевиків на такому килимку? І, може, той килимок був з дівочо-ніжного волосся Інгрід?..

Все могло бути! Все! Труда закриває лице руками. Їй просто нестерпно бачити навіть стіни своєї кімнати, безтурботно освітлені щедрим сяйвом веймарського місяця. І раптом виникає думка, яка сповнює її серце рішучістю, що дає розраду її почуттям і приносить крихітку рівноваги. Вона підхоплюється з ліжка і босоніж іде по паркету до столика, на якому чорні телефонний апарат.

Лише кілька хвилин треба витратити, щоб у телефоні виник трохи здивований, але зраділий голос Фітельберга:

— Я одразу пізнав вас, Трудо. Я вам дуже вдячний, Трудо!

— А тепер спіть, геносе Леон,— наказує вона йому, наче дитині.— Спіть! О восьмій чекатиму на вас біля свого будинку.

— І ви спочивайте, Трудо.

Він не клав трубку і мовчав, і вона теж міцно, до судоми в пальцях стискала трубку. І це напружене вичікувальне мовчання було для них красномовніше від слів.

Зітхнувши, Труда перша поклала трубку і, обережно ступаючи, підійшла до вікна і відчинила його. Веймар спав, як видалося Труді, байдужий до її хвилювань.

60

Кімната під номером 2202, поріг якої вже стільки разів переступав доктор Роберт Оппенгеймер, у службовому приміщенні «Білдінг-3», з її похмурими стінами, заплесканими дощами, завжди нагонила на нього розпач, а сьогодні перебування тут стало йому нестерпне.

Голова спеціально створеного Комітету безпеки при атомній комісії, колишній військовий міністр Гордон Грей, на цей раз був украй розлючений впертістю і нахабством, так, так, саме нахабством Оппенгеймера. Бо ж як інакше назвати його зухвалість, коли він почав розп'якувати про Маркса тут, у священних стінах «Білдінг-3», де саме слово це, навіть не вимовлене вголос, а тільки написане на папері, було вже державним злочином.

Гордон Грей випнув щелепу і подивився похмуро спочатку на члена комітету доктора Уорда Івенса. Від «яйцеголового» цікагського професора-хіміка, крім прихованого співчуття Оппенгеймерові, чекати іншого годі. Взагалі саме призначення його в цю комісію, яка повинна з'ясувати все, що стосується до нелояльності Оппенгеймера, було помилкою.

Член комітету бізнесмен Томас Морган був повною протилежністю до поміркованого доктора Івенса. А радник Роджер Робб просто був своїм парубком на бейсбольному полі. Це порівняння сподобалося Гордонові Грею, і він голосом, повним зичливості і надії, звернувся до Робба:

— Чи не буде у вас додатково зауважень щодо свідчень містера Оппенгеймера?

— Так, сер! — охоче кивнув Роджер Робб і в ту ж мить націлівся звуженим зором в посіріле, зоране зморшками обличчя Роберта Оппенгеймера, який, похиливши голову, з відсутнім поглядом стомлених очей сидів на стільці перед столом комітету, удаючи сторонню людину.

Робб, наче переможець, якийсь час розглядав Оппенгеймера і потім, спираючись долонями на стіл, трохи нахилившись уперед, почав:

— Дуже дивно, містер Оппенгеймер, що ваші погляди на політичні питання так кардинально суперечать тим, які властиві нашим провідним діячам. Ви мусите серйозно замислитись над цим.

Оппенгеймер підвів голову і подивився просто в очі Робба, потім, глянувши у бік насупленого Гордона Грея і вловивши співчутливий погляд Івенса, знизав плечима і спокійно почав:

— Я теж американець, містер Робб. І я знаю, що переконання, подібні моїм, поділяють чимало американців. Я не припускаю, що справжній амеріканець може бути проти високих ідеалів нашої країни, які з Америки зробили велику Америку. Ще в молодому віці мені до серця припало пророцтво з біблії, яке містить зараз у собі все те, про що ми дебатуюмо: «І перекують мечі на орала і списи свої — на серпи, не піднесе народ на народ мечі, і не будуть більше вчитися воювати».

Оппенгеймер замовк, байдуже сплющивши повіки. Його зблякле обличчя, крім втоми, нічого не виказувало. Доктор Уорд Івенс зітхнув і запитливо глянув на Гордона Грея. Тільки Роджер Робб, іронічно усміхаючись, сказав:

— Я сердечно вдячний вам за повчальну мораль. Ви, проте, мусите відповісти мені, чому ваші погляди принципово розходяться з поглядами людей, які керують цією країною.

— Я не думаю, що мої погляди розходились би з думками американців, і коли це навіть так, я не знаю, в чому незаконність моїх вчинків, містер Робб.

— Не знаєте? — з сумнівом спитав Робб.— Що ж, доведеться відкрити вам секрет.

Робб кинув запитливий погляд у бік Гордона Грея, і голова комітету схвально кивнув йому.

— Так от, містер Оппенгеймер,— сказав, розтягуючи слова, Робб.— Вони, ці провини, полягають у тому, що ви не очолили виробництво водневої бомби, хоча це було вашим обов'язком, і ви сприяли тому, що Сполучені Штати загубили кілька дорожочітних років. Ви несете відповідальність за можливі згубні для нас наслідки. А це страшна відповідальність!

Після того, що, за власним переконанням, Роджер Робб так вдало і стисло виклав на стіл комітету з розслідування нелояльності Оппенгеймера суть його злочинних провин, Гордон Грей зрозумів, що кращого радника не розшукати їм у цілому світі. У того Маккарті голова таки напхана не вовною. Він знає, кого треба тримати біля себе.

— Що ж ви тепер скажете нам, містер Оппенгеймер,— почав Грей,— чи і зараз усе, що тут виклав містер Робб, вас не переконує в тому, як далеко ви зайшли?..

— Ні! — рішуче відповів Оппенгеймер.— Містер Робб переоцінює значення моєї особи. Я не маю такого впливу. Я не маю сумніву, що, коли б мій вплив був би і таким, росіяни все одно нас догнали б. Коли вони зуміли використати розщеплення

атома, вони зможуть зробити водневу бомбу і багато інших речей.

— То це все, що ви хотіли нам сказати? — здивовано проказав Гордон Грей.— Адже ми тут сидимо всі ці довгі тижні не для того, щоб ви читали нам лекції, доктор. Ви добре знаєте, як далеко ви просунулись у своїй діяльності проти Америки, і не морочте нам голови своїми наказами та усім іншим мотлохом, запозиченим у арсеналі червоних. Я просто здивований, як вам могли довірити кермо Манхеттенського проекту.

Від обурення Гордон Грей почервонів і, ніби одбиваючи такт своїм словам, постукав стиснутою в кулак рукою по столу.

Безмовна стенографістка злякано позирала то на Оппенгеймера, то на розлюченого голову Комітету безпеки Грея. Але Оппенгеймер не втрачав ні самовладання, ні байдужості. Наче все, що відбувалося тут, його не цікавило.

Доктор Івенс, не схвалюючи гарячковості Грея, зауважив:

— Здається, містер Грей, ми ухилилися трохи від головного.

Грей залишив без уваги його натяк і сказав:

— Прошу вас, містер Морган.

Томас Морган одкашлявся, ніби готувався виголосити велику промову. На всю цю халепу, якими він вважав оці засідання Комітету безпеки, у нього існував свій погляд. Вся справа розв'язувалася простіше, і шербатого centa не варті були оті розмови, включаючи і докази розвідки та свідчення її балакучого представника Бориса Паха, який приголомшив навіть Грея, розповівши, як стежили за Оппенгеймером, як підслухували його телефонні розмови, як копірсалися в його листуванні, підглядали у щілини в дверях... І все це тоді, коли Оппенгеймер очолював комітет радників при атомній комісії, коли він стояв біля атомного пульта!

Ні, тут треба було діяти не так. Мабуть, сенатор Маккарті передав куті меду. Навіщо здійсмати галас? Все одно довести, що Оппенгеймер шпигун, нікому не пощастить. На електричний стілець його не посадити... Томас Морган мав досвід у чесному бізнесі. Тут смерділо смаленим. Але боже борони, щоб Гордон Грей чи язикатий Робб догадалися про його думки. Він, Томас Морган, не схвалював розперзаності Роджера Робба і в той же час не сприймав зверхності Оппенгеймера, який напустив на себе біблійську загадковість. Що ж до суті, так, як її розумів Томас Морган, то Оппенгеймер просто випав з гри. З ним треба покінчити, викинути на смітник, як висмоктану цитрину, і забути, що він існував. А таких зайд, як Борис Пах, пускати в кімнату, де сидять джентльмени, взагалі не можна.

Гортаючи спокійно сторінки попередніх допитів Оппенгеймера, Томас Морган нарешті запитав у нього:

— Чи вважаєте ви, що уряд образив вас?

«Ось саме це запитання,— подумав Томас Морган,— з'ясує все. І не дарма вони тут, і Робб, і Грей, кружляють, як навіжені».

Грей не приховував свого здивування. Ну і запитання. Він відкопирсав губи і зміряв колючим поглядом Моргана. Робб копірсає мізинцем у вусиках. Уорд Івенс з тривогою позирав на Оппенгеймера. І вперше за ці довгі дні щось подібне до усмішки торкнуло пересохлі уста Оппенгеймера.

— Ви питаєте мене, містер Морган, чи вважаю я, що уряд мене образив? Анітрохи. Причому я повністю згоден з Макіавеллі, що невдячність — це головний обов'язок короля.

Гордон Грей швидко написав на сторінці блокнота кілька слів і підсунув його Роббу. «Хто оцей Макіавеллі?» — прочитав Роджер Робб і написав нижче: «Цей джентльмен давно помер», — він хотів ще щось додати, але Грей нетерпляче дивився в його бік, і Робб повернув йому блокнот.

Відповідь радника, мабуть, лише частково задовольнила Грея. Але докладно доведеться розпитати Робба пізніше.

— Дозвольте ще одне запитання,— сказав покvapно Роджер Робб, ніби боявся, що Гордон Грей відмовить йому.

— Прошу, прошу,— охоче сказав Грей.

— Містер Оппенгеймер,— сказав вкрадливим голосом Робб, ніби мав намір щось знчливе підказати Оппенгеймерові.— Ви повинні нам, виходячи з власних інтересів, чимало що пояснити. Наша робота наближається до завершення, а втім, ви вперто обстоюєте свої помилки, якщо тільки так можна назвати вашу нелояльність...

— Як вам завгодно, містер Робб,— байдуже проказав Оппенгеймер.

— Поясніть, професоре,— суворіше зажадав Робб,— свої комуністичні зв'язки.

— Послухайте, професоре,— втрутився Гордон Грей,— ви справді мусите відповісти на звинувачення, які тут висунули перед вами.

— Мені нічого сказати,— спокійно відповів Оппенгеймер.

— Виходить, ви визнаєте,— зрадів Роджер Робб.

— Містер Робб, ви занадто рано ввійшли в роль державного прокурора. Тут уже достатньо наговорено про мене усякого бруду. Чиновник безпеки Борис Пах виклав перед вами усе. З його свідчень виходить, що я комуніст. І це влаштовує вас.

Оппенгеймер перевів віддих, витяг з кишені хустку і витер спітніле чоло.

— Послухайте, містер Робб,— з хвилюванням сказав Оппенгеймер,— Пах розповів шановним джентльменам навіть те, з ким я спав і в які дні хворів на живіт...

— Не пересмикуйте фактів,— зауважив невдоволено Гордон Грей.

Але Оппенгеймер не звернув уваги і провадив далі:

— Ви волієте знати правду. Ось вона. Те, що говорив співробітник безпеки Пах про мою підтримку іспанських республіканців, не таємниця. Це знає вся Америка. Я ніколи не був комуністом, але я співчуваю їхній боротьбі проти диктатури Франко. Колись про політику у мене було дитяче уявлення. Потім я зрозумів взаємозв'язок речей і став вивчати соціальні науки. Фізикові це не забороняється, містер Робб. Я прочитав полум'яні твори подружжя Вебб і познайомився з Марксом, якого до цього часу вважаю вченим, що дорівнює таким, як, скажімо, Дарвін. Я і сьогодні переконаний, що без Маркса не можна правильно зрозуміти закони економічного розвитку...

— Я бачу, що ви б з задоволенням нав'язали цього пана американським школам,— злостиво відзначив Робб.

— Хоча я саме це не пропоную, але в даному разі не сталося б великої помилки. Я це не розумію, чому ми так боїмося вивчати яку-небудь філософську систему, якщо ми переконані, що знаємо правду краще... Я не люблю режим генерала Франко і не вважаю допомогу іспанським біженцям комуністичною діяльністю. Ніхто мені цього не доведе.

Оппенгеймер помітно зблід. В його засмучених очах спалахували і гасли гнівні вогники. Самовладання, яке рятувало його в ті хвилини, коли комітет став шукати в його стосунках з Жанною Тотлок криміналу, тепер, у найскрутнішу хвилину, немов залишило його. Він міцно переплів пальці рук і, стримуючи готовий прохопитися крик, заговорив тихіше, ніж до того:

— Як вам відомо, мені було доручено керувати виготовленням американської атомної бомби. Я мав одне завдання: збити бомбу раніше, ніж це встигнуть німці. І ми це зробили. Нехай ваш присуд буде яким завгодно. Він мені не може більше зашкодити. Я вирішив у майбутньому більше часу віддавати науковій роботі у Принстонському університеті. Я буду щасливий, коли зможу лишитися осторонь.

— Чи гадаєте ви,— не вгамовувався Робб,— що настав час пояснити, чому ви саботували виготовлення водневої бомби?

— В чому виявився мій саботаж? — спитав Оппенгеймер.

— А в тому вже, професоре,— підвищив голос Робб,— що ви не вклали в цю справу свій ентузіазм, якого чекала від вас Америка.

— Не знаю, містер Робб,— знизав плечима Оппенгеймер,— чому я мушу захоплюватися зброєю, яка може знищити все живе на нашій планеті. Краще було б, коли б ми наші знання і зусилля саме тепер, коли наука перебуває на такому етапі, спрямували б для блага і добра.

— Про це не вам турбуватися, професоре.— Гордон Грей переможно глянув на Оппенгеймера і спитав у Моргана: — Чи є щось у вас?

— У мене нема запитань,— відповів Томас Морган.

Не чекаючи звернення Гордона Грея, доктор Івенс поспішно заявив:

— Я цілком задоволений свідченням професора Оппенгеймера і думаю, що його лояльність поза сумнівами.

Ще б пак! Думав би ти інакше! Грей повернувся спиною до доктора Івенса, не ховаючи свого роздратування.

— Що ви скажете, містер Робб?

Роджер Робб завжди мав що сказати. Наче кишені його жилета були натовкнені запитаннями і зауваженнями, і він з мистецтвом циркового фокусника видобував їх звідтіль з невловимою швидкістю. І цього разу він не зрадив себе.

— Що вам підказує ваша совість, містер професор?

Роберт Оппенгеймер подивився на Роджера Робба так, наче вперше побачив його перед собою.

— Чи не краще вам не вживати цього слова, містер Робб? — з сумом проказав Оппенгеймер.

Роджер Робб засовався на своєму стільці. Гордон Грей хотів щось сказати, відкрив був рота, та спересердя тільки плямкнув губами.

Оппенгеймер почекав хвилинку і тоді сказав:

— Я виконав свій обов'язок. Я переконаний, що вчинив правильно. Ми, на жаль, дуже часто прагнемо до тимчасових вигод і боїмося перші вийти з лав, навіть коли бачимо, що натопт іде до загибелі...

Гордон Грей прудко підскочив із свого місця.

— Дякую вам,— перебив він Оппенгеймера.— Нема більше запитань?

Запитань не було. Гнітюча тиша на хвилину запанувала в кімнаті 2202.

— Ми вас не затримуємо, містер Оппенгеймер,— сказав Гордон Грей.

Оппенгеймер підвівся. Настала та хвилина, якої він чекав

давно. Та саме в цю мить він зрозумів, що всі сподівання остаточно розрахуватись із минулим стають марними і розпливаються, як отой дим від сигарети Роджера Робба під стелею «Білдінг-3».

Скільки минуло часу, поки він, Роберт Оппенгеймер, зрозумів, що послідовність подій не могла інакше вирішити його долі?

Все пройшло перед ним за ці тижні! Все і всі. Але найбільше вразив його Едвард Теллер. А втім, чому вразив? Чи можна було гадати, що Теллер поведеться інакше?

Батько водневої бомби боронив свій титул, привласнений йому газетярами, з безприкладною мужністю і... нахабством. Теллер вважав, що він стоїть нагорі... Дивак! Насправді тут, на «Білдінг-3», у кімнаті 2202, незброєне око могло пересвідчитись, що, даючи свідчення проти Оппенгеймера, Теллер виконує те, що від нього зажадали адмірал Льюс Страус і інші боси.

«Звичайно, і я міг лишитися з ними...»

Ця думка, що виникла під стукіт коліс вашінгтонського експреса, який мчав Оппенгеймера у Принстон, була просто припущенням і не більше.

Він сів у кріслі, стуливши повіки, і думав: «Теллер пішов з кімнати 2202 з певністю, що я відмовився від роботи над новим проектом тому, що я йому заздрю... Адже він так і заявив комітетові. Я міг би залишити таке на його совісті. Але як можна миритися з його заявою, що війна — це одна з форм світового розвитку? Як?»

Оппенгеймер занепокоєно засовався в кріслі.

А як він сам, не знаючи межі між днем і ніччю, там, у Лос-Аламосі, стояв біля ковадла? Якщо кажуть, що «Тонкий» і «Товстий» його дітки, то в цьому є рація. Але ж для кого ми їх готували? Та яке значення мають самовиправдання після Хіросіми і Нагасакі? Можливо, після того, як Гітлера розтрошили, треба було... Ні! Нічого зараз копіряться в своїй совісті. Краще сказати собі щиро і ясно: він сам до кінця не знав, що треба, а що ні... А чому ж знали Ейнштейн, Сціллард, Томас? Так, так! Чому Томас повернув? Чому він не злякався? А хіба я, Роберт Оппенгеймер, злякався? Чи не доказ протилежного моя стійкість у кімнаті 2202? В кімнаті... А чи не існувало кращого місця для її застосування?

Тисячі запитань виникали і лишалися без відповіді, та, сказати правду, він і не прагнув відповідати на них. Це скидалося на загадковий ребус, де все переплутано і який ніколи не пощастить розв'язати. Єдине, в чому не було сумнівів, що він, Роберт Оппенгеймер, зазнав поразки.

Легко було Едвардові Теллеру сказати:

— Якщо судити про професора Оппенгеймера по його ділах, то, починаючи з 1945 року, вони загрожують безпеці Штатів, незалежно від бажання професора Оппенгеймера, і тому буде розумніше відмовити йому у довірі.

Вірили Теллеру. Теллеру — тому, що він був за водневу бомбу. А йому, Оппенгеймеру, не вірили і не повірять ніколи тому, що він не хоче ніяких бомб... Тепер... Одне слово, а скільки стоїть за ним тривога? Тепер! А що тепер?

Оппенгеймер розплющує очі і бачить крізь дзеркальне вікно вагона, як навстріч експресові, всмоктуючи його в нескінченність, летить просторінь, і це видовисько народжує почуття, що і його так само втягнуто у вир неблаганних подій, вирватися з якого він уже не зможе... Колись у таких випадках він читав індійські вірші. Мудрість нерозгаданого Сходу вабила і розраджувала. Але сила ланцюгової реакції нових подій довела, що в давній мудрості порятунку він не знайде. Надто непохитно він вірив у свою недоторканність, щоб своєчасно не озирнутися назад. Він нічого не забув. І, тримаючи у своїй пам'яті те, чого залюбки позбувся б, змушений був вести нескінченну суперечку з самим собою. І це був двобій без переможця. Двобій на самознищення.

Тепер він запитував себе, чи любив він ще Жанну Тотлок, коли вони бачилися востаннє? Він розумів, що від цієї відповіді нічого не залежить саме зараз, але хотілось зазирнути у глибину своєї душі. Він це спробував і змушений був визнати, що втіхи не дістав. Самогубство Жанни Тотлок незабаром після їхньої останньої зустрічі, про яке йому нагадали на засіданні комітету, змусило його знову глибоко пережити цю трагедію, яка, він думав, похована назавжди...

61

День сьогодні чекав на нього нелегкий. О дванадцятій Шульга призначив повторення досліду. Цього разу його провадитимуть Катерина і Аксельрод. Нерчин навіть зрадив, що обійдеться без нього. Без п'яти дев'ять на порозі з'явилася Галья Сомко.

— Добридень, Максиме Павловичу!

— Добридень, Галинко.

Уважні, іскристі очі з-під срілчастих вій здивуються із стомленими очима, у яких застигла задума.

— Ранкова пошта.

— Дякую.

— Чи будуть які розпорядження?

Галя чекає. Їй хочеться, щоб розмова на цьому не обривалася.

— Розпорядження? — дивується Максим, наче Галя хоче від нього нездійсненого.

— Є бюлетень преси, ви питали якимось. Може, зараз принести, і ми намітимо передплату на наступний рік.

Галя явно прагне затягти розмову. Їй, мабуть, подобається тут, у кабінеті шефа.

— А скільки до наступного року? — питає Нерчин, і вперше очі його тепліють.

Галя відчуває, що червоніє. Чи він глузує? Невже він не знає, що від серпня до січня п'ять місяців. І невідомо, як з уст Галі виховлюється:

— Ви маєте поганій вигляд, Максиме Павловичу. Може, подзвонити лікареві?

— У тебе, звичайно, є дзеркало,— спантеличує її вкрай Нерчин.

— Є,— тихо каже Галя,— принести?

— Ні.

Максим проводить долонею правиці по щоці.

— Забув поголитися,— вибачливо каже він, і очі його, звернені до Галі, ще більше тепліють.

— Академік Мезенцев теж радив мені дивитися в дзеркало. Правда, це було давненько.

— Ви перевтомилися,— осміліла Галя,— і вам треба поїхати у санаторій.

— А куди б мені поїхати, Галю?

Максим тішиться. Як добре отак невимушено поговорити з дівчам. Вислухати його зичливі поради. Відчуті щирість турбот. Це ж просто щастя.

Галя збентежена. Що вона може порадити шефові? Наважившись, вона каже:

— Ідьте в Сочі. Там, кажуть, у вересні оксамитний сезон.

— А ти була у Сочі? Ні? То будеш. Неодмінно. Тебе туди повезе колись чоловік. Це, напевне, буде міцний парубок і любитиме море. Він буде моряк.

— Я не хочу заміж,— ще більше почервонівши, сповіщає Галина.— І я не хочу, щоб чоловік у мене був моряк. Мені ще треба вчитися.

— А справді треба,— згоджується Максим.— І не треба виходити заміж. Ще встигнеш.

— Так подзвонити лікареві? — запитує Галья.

— Ні! — відмовився Максим.— Подзвони в гараж; нехай мені подадуть сюди машину.

...Вже по дорозі на склозавод, обминаючи довгу колону вантажних машин, Нерчин згадав Галю Сомко. Добре, що їй не знайомі прилади уповільнених нейтронів, а інше вабить її цікавість. І добре, що я сам вирішив поїхати на склозавод. Дорога мене трохи освіжить. А на заводі краще мені самому доглянути одливку химерної форми «дзвонів», як назвав Передерій нові прилади для вакуумних установок.

«Победа», скоряючись рукам Нерчина, легко мчить прямою, як стріла, дорогою. Обабіч старі липи. Де-не-де в кронах жовтіє листя. Чи то тавро близької осені, чи позначка серпневої спеки. У відкритому вітровому склі посвистує струмисько повітря. Так би мчати і мчати в спокійний звабний світ. Обрій кликав своєю безхмарністю. Обіч стернею, поважно перевалюючись, йшли трактори, лишаючи за собою масні скиби чорнозему.

Максим збавив швидкість. Глянув на схід. Там була Нерч. Кляпоть тієї землі, на яку вперше ступили ноги. Від неї він відштовхнувся, як од тривкого берега, пускаючись мандрувати морем житейським. Берег був справді міцний. Що тепер на ньому? Мати писала, недавно їздили в Нерч, збудували там електростанцію. Осушили болота. В селі кожна друга хата під шифером. А дід Тиміш, що випасав колись хазяйську худобу, купив онукові «Москвичка». І це після лихоліття німецької навали! Міцна порода людей, що жили і живуть над Нерчю. Значить, і він міцний!

Максимові захотілося в цю мить опинитися там. Не всі ж його забули. Звичайно, в штанях з шлейкою навхрест через плечі він багатом був добре знайомий у Нерчі. А скільки ж часу відлетіло? Скільки пройшло журавлиних ключів? А та ніч, коли батько лежав на глиняній долівці з куркульською кулею у серці? Хіба забути ту ніч? Може, тієї ночі і зрозумів Максим, як важко боронити правду...

Хто скаже йому, що він не боронив її, що він не стояв на смерть за неї? Стояв і стоятиме. І ніхто не змусить його відступити. Ні Куцевич, ні Долгін, ніхто!

У тих, хто зрозумів, які страхіття для людей сховані у скрині Пандори, не може бути вагань у пошуках засобів знешкодження отих злих духів страшної смерті.

«Ми прагнемо більше,— думав Нерчин,— не тільки знешкодити руйнівну силу, а й скорити ту силу, що вважається неприборканою, і примусити її зігріти людство своїм теплом. Тому

ми повинні бути попереду. І шукати, й іти вперед. І не спинятися. Ні на мить. Ні на часинку».

Атож! Спокійніше, не ризикувати. Зручніше увесь свій клопіт обмежити тим, що потрібно тобі на сьогодні. А завтра, а позавтра, а через сто років? Жити так безглуздо!

Максим натиснув спересердя на акселератор. Стрілка спідометра показала сто. Машина здригнулась. А що буде, коли на шасі ми поставимо атомний двигун? А що буде, коли енергія розщепленого атома рухатиме оці трактори, що лишилися позаду, отой локомотив, що тягне вздовж обрію тоненьку ниточку вагонів, коли посуне крізь неприступну, вічну крижану броню могутні криголами? А що буде, коли на далекі планети ця нечуваної сили енергія прокладе дороги чудодійним кораблям? А що, коли вона почне лікувати те, що вважається споконвіку невилгойдним, і не страх буде корчити обличчя людей від розмов про ядерну силу, а щире довір'я новій силі розгладить зморшки.

Тим часом треба знизити швидкість. А то, чого доброго, як каже завгар, він дасть моторові прикурить. І все-таки цей буденний клопіт не може одштовхнути його від звабної думки про всю велич звитяг, які одкрив людству скорена енергія атома і той, ще маловідомий її щабель — термоядерна. А штурм мікросвіту? Прагнення створити викінчену теорію цього загадкового мікросвіту? Це теж питання питань... Максим зітхає. «Не все ясно, не все просто, але хіба це заважає стрибнути в невідоме?» — думає він тим часом, в'їжджаючи на територію склозаводу повз кособоку контрольну будку, де вже давно, мабуть, не було ніякого вартового. Пропливши, наче по хвилях морських, по горбатій, з вибитою колією дорозі, спинився біля дерев'яного будинку з написом на дверях: «Дирекція склозаводу».

Нерчин усміхнувся, вийшов з машини і попрямував у дирекцію.

В цеху, де одливали дзвоноподібні конуси, він стояв разом з техноруком і захоплено стежив за рухами суворого діда, який, не звертаючи уваги ні на свого начальника, ні на гостя, спокійно і неквапно робив своє діло. Поруч на пошарпаному столі лежали креслення. Вони були залапані по краях і заплямлені жирними кругами посередині. Передерія, який трусився над ними, охопив би одчай, аби він побачив це.

Складувові і невтямки було, для чого вони призначені, оці чударнацької форми «дзвони». Та те, мабуть, і не цікавило його.

Нерчин кивнув технорукові, і вони вийшли, попрощавшись із старим.

— Давно він у вас працює, товаришу Женжель? — поцікавився Максим.

— Лаврінчук тут уже сорок років. Це, я вам скажу, феномен. Другого такого майстра на Україні не знайти.

Технорукові, з усього видно було, кортіло розповісти про Лаврінчука, та ще коли ним зацікавився керівник отого таємничого інституту, про який у Деснянську говорять з особливою повагою і, поводячи очима кудись убік, притишеним голосом додають: «У тому інституті...»

Нерчин з цікавістю слухав Женжеля.

— Скажу вам, феномен, та й годі. Німці прийшли, а він тоді у наш загін з'явився. Каже: «Дай задачу». А яку йому дам задачу, коли його вся округа в обличчя знає? Кажу йому: «Ти, діду, лізь на піч і чекай. Поб'ємо німця, тоді будеш мати роботу». Ні, куди там! Розгнівався. Каже: «Ви не на того потрапили. Та ще про мене почете». І пішов. І знаєте що, товаришу Нерчин, почули? Дві ночі горіли склади німецьких боеприпасів. На всю округу ілюмінація. Потім на парканах, на стінах висіли об'яви, мовляв, хто побачить діда з скляним оком, за ціну сорок тисяч марок нехай приведе у комендатуру. Здогадалися ми, що то робота Лаврінчука.

— А що, у нього справді одне око скляне?

— Випалив колінь. Панові Гарнавському коліньки видував для весілля якісь особливі, ну і крапля рідкого скла у ліве око влучила. І уявіть собі, сам собі пове око зробив. Прийшов з ним до лікарів, каже: «Вставляйте». Ніхто й віри не йняв, що то не фабричне. Дід, вам скажу, усім дідам дід...

— З дідом Лаврінчуком треба буде посидіти,— сказав Нерчин.

— А ви приїздіть до нас. Повечеряємо. Він, як чотириста грамів вип'є, тоді тільки й розбалакається.

— Міцний дід!

— Міцний, диявол. Йому на пенсію давно час. А він каже: «Мені ще й п'ятдесяти нема. Подивись у метрику»,— каже він директорові. А у нього метрики нема і паспорт загубив. Спочатку штрафували, а потім махнула міліція рукою. Начальник районний нещодавно сказав: «Дід правильний, на німцях перевірений, видати йому паспорта».

Так, дід Лаврінчук був правильний дід. Нічого не скажеш. Нерчин повертався через Деснянськ і подумав, що б сказав товариш Долгін, дізнавшись, що замовлення для інституту виготовляє дід Лаврінчук без паспорта.

Праворуч на тротуарі якась жінка підняла руку. Хто б це міг бути? Нерчин загальмував і підїхав до тротуару.

Висока, коротко підстрижена, елегантна дама стояла з піднятою рукою і усміхалася до Нерчина. Спинивши машину, Нерчин відхилив дверцята і спитав:

— Чим можу прислужитися?

Дама з грайливим усміхом у ледь примружених очах знайомим, трохи хрипливатим голосом заспокоїла:

— Я не голосую. Я просто хочу привітати давнього знайомого. Чи ви не пізнаєте, Максиме Павловичу?

Короткий сірий жакет і такого ж кольору вузька спідниця, червоні гостроносі туфлі на високих підборах, недбало стиснуті в лівій руці білі рукавички — все це наче існувало в повній протилежності до оперезаної похилими і пошматованими парканами вулиці деснянського передмістя.

Потрібно було лише одну-дві хвилини, щоб Максим Нерчин згадав Київ, будинок недалеко від Брест-Литовського шосе, квартиру на третьому поверсі і в ній Зіновію. Вона стояла перед ним на повний свій зріст, усміхнена, чимсь наче втішена, і чекала.

— Тепер упізнали?

— Сідайте, Зі, адже так ви колись наказували іменувати себе. Підвезу.

— Це буде люб'язно з вашого боку,— мовила вона і сіла поруч. Вона торкнула рукавичкою його руку, коли він намірився ввімкнути мотор, і спитала: — А ви не забули, що мій чоловік Долгін?

— А це пам'ятати не обов'язково. Хоча прикрість цієї думки може затьмарити радість такої нежданої зустрічі.

— О, ви просто диво! А я тільки вчора приїхала. І пішла в ці джунглі розшукувати тітку своєї приятельки. Та виявилось, що тітка не така дурепа, щоб сидіти в таку спеку серед цих бунгало. Вона купається в Чорному морі.

— Щастить людям,— сказав Нерчин, щоб підтримати розмову.

— А вам? — подікавилася Зіновія.— Наскільки я в курсі справи, як любить приказувати моя гірша половина, ви ідете по висхідній... Якщо у вас є час і ваші атоми на вас не розгніваються, покажіть мені береги вашої Деснянки.

— Охоче,— без особливої радості погодився Нерчин і повернув ключик. Він натиснув акселератор, мотор чхнув, замовк, знову загарчав, ніби в чомусь докорив своєму господареві, і нарешті скорився.

Зіновія звично відкинулася на спинку сидіння, обвела критичним оком середину машини і сказала:

— Ну і лайба! Сестричка антилопи гну. І от у такому карі їздить вчений із всесоюзним чи, може, навіть світовим ім'ям? — Вона ніби подавила смішок і, дістаючи з сумочки сигарети, поцікавилася: — Скажіть, а це правда, що пілотові, який вивозив із Швеції Нільса Бора, запахнувши його у бомбовий відсік літака, наказано було в разі небезпеки натиснути на якусь там кнопку і викинути отого корифея просто, як порожню бочку, в океан? Чи подібна доля не чекає на вас?

— Скільки запитань одразу і навіть без моралі.

Нерчин подивився скося на Зіновію. Її іронічно усмінене обличчя враз посмутніло. Пальці, якими вона добувала з пачки сигарету, тремтіли. Вона натиснула на електрозапальничку.

— Не працює,— повідомив Максим.

— Нічого собі сервіс,— сказала Зіновія.— Навіщо тоді вона вам?

— А я не палю.

— А ваші гості? Чи ви про них не дбаєте?

— Краще, коли й вони позбудуться цієї шкідливої звички.

— Не палите. Он як! І не п'єте. І ненавидите жіноцтво. Одне слово, в списку на ангельські крила ви перший кандидат.

Нерчин спинив машину біля річки. Деснянка вигравала спокійною течією в пологих берегах. За залізничним мостом, там, де круто мінялася її течія, золотисто полум'яїли на сонці корпуси електростанції.

Нерчин відчинив дверцята. Обійшов машину і допоміг вийти Зіновії.

— Давно тут не був.

— Бачите, якась користь від мене є.

— А я справді радий, що зустрівся з вами.

Зізнання Нерчина пролунало широко.

— І навіть моє прізвище не може засмутити вас?

— Уявіть собі, ні.

— А ваше прізвище для мого Долгіна нестерпне. Він просто не може його чути.

Максим похитав головою, наче не схвалював розповіді Зіновії.

— Не будемо говорити про неприємні речі.

— А що вам з того? У вас своє важливе діло, яке потрібне всім, а він звичайний пустоцвіт...— Голос Зіновії став ядучозлий.— Нехай це вас не дивує. Якщо ви людина уважна, ви могли дещо зрозуміти ще того вечора, коли ми сиділи за святковим столом у професора Куцевича і коли потім Долгін при-

ходив до вас з пляшкою вина, щоб помиритися, а потім приніс її додому, бо ви відхилили його мирні наміри.

— Так, усе це справді було. Але яке воно має значення? Ми з вами тут, на березі чудесної Деснянки, світить сонце, ясніє блакиттю небо, і навіть димок від вашої сигарети не в силі отруїти степового вітру... Пілот, який вивозив з окупованої території Нільса Бора, справді мав такий наказ. І про цей наказ Нільс Бор не знав. Він просто, зігнувшись у три погібелі, сидів навпочіпки у бомбовідсіку, бо це була єдина можливість вибратись з пащі Гітлера. Тепер щодо повчального прикладу... Скажу одверто: Долгін аж ніяк не той пілот. І за штурвалом сидимо ми... комуністи. І натискуємо кнопку, як ви кажете, ми. І це наше право. І я боюся, що борт корабля доведеться невдовзі залишити таким діячам, як Дмитро Долгін. Сподіваюся, я не образив вас, Зі?

— Ні,— рішуче відповіла вона.— Але чи не переоцінюєте ви свої сили?

— Ми — це не лише я. Це — наше суспільство.

— Як добре жити, коли існує така певність у твоєму серці,— прикро проказала Зіновія.— У мене її нема. Якби вона була, я б давно розраховувалася з Долгіним.

— Я не хочу запитувати про те, що вас утримує. Адже ви людина самостійна і незалежна.

— Так і не так,— коротко сказала Зіновія і замовкла.— Єдине, що мені хочеться, щоб ви не думали про мене погано. Можливо, я більше не приїду в Деснянськ. І можливо, ми більше не зустрінемося. Але мені дуже хочеться, щоб ви не думали про мене погано.

— Можете бути певні,— щиро сказав Нерчин.

— Дякую.

Голос Зіновії потеплів. Вона погасила сигаретку, хотіла кинути її в річку і, завагавшись, передумала, заштовхала в пачку.

— Не хочеться забруднювати воду,— пояснила.— Скажу вам одверто, не хочеться покидати оцей берег.— Вона обвела рукою навколо себе, наче хотіла окреслити всю звабну далечінь, що простяглася аж до виднокола.— Поїхали,— сумно проказала Зіновія.

І коли машина рушила, Зіновія, наче випрошуючи дозволу, попередила:

— Можливо, я вам перед від'їздом подзвоню. Мені чомусь хочеться, щоб вам щастило. Адже ви стоїте увесь час поруч зі смертю.

Нерчин повів на неї здивованими очима.

— Так, так. Поруч зі смертю. Всі ви кандидати на промене-ву хворобу. У мене добрий знайомий, професор Скуйбіда. Ви, мабуть, чули це прізвище.

— Аякже,— Максим справді згадав здорового чолові'ягу з левиною гривовою волосся, який виступав на одній з конферен-цій по знезаражуванню від радіоактивних опадів.

— І коли б він справді сковував біду, приховану у ваших атомах, було б просто чудесно.

— Ну, цю біду ми загнуждаємо,— тихо мовив Нерчин.— Ви вже повірте нам, Зі. Ми їй не дамо розперезатися.

— А знаєте,— почала Зіновія, пильно глянувши на Нерчина.

— Стривайте,— перебив він її,— ви зараз скажете, що я змарнів, і порадите мені подивитися на себе у дзеркало...

Зіновія образливо проказала:

— Знаєте, ви просто нестерпні. Можливо, я хотіла сказати не те, але коли йдеться про вас, то срібла у вашій зачісці тоді, коли ми бачилися востаннє, не було. І не було зморщок біля очей, і не було їх у такій кількості на вашому ясному чолі, сер, і ви були веселіші, сер. Це вас задовольняє?

— Цілком і повністю.

— Ну що ж, не ремствуйте. Ви самі запросилися на комплі-менти. І маєте.

— Відколи це правда стала іменуватися компліментом?

— Бачу, що мої спостереження вас не засмучують.

— Ні. Куди накажете?

— Ви розгнівані, сер.

Іронічна усмішка знову впливла на уста Зіновії. «Вона ніби захисний камуфляж у вас, мадам»,— хотів їй сказати Нерчин, але утримався.

— На центральну площу, будь ласка, де ваш знаменитий Галері Лафайет. Чи, може, пробачте, ви не знаєте, що це так зветься найбільший універмаг у Парижі?

— А ви були у Парижі?

— Ні.

— Я був. А ви звідки знаєте про той Лафайет?

— Пробачте. У мене погана звичка читати романи. Люблю «Фієсту» Хемінгуея, закохана в Роже Мартіна Дю Гара.

— «Стара Франція»,— зауважив Максим,— найкращий його роман.

— О сер, у мене й у гадці не було...

Машина виїхала на простору площу.

— Пляс Конкорд,— кивнула головою Зіновія...

— Уявіть собі, мине не так багато часу, як ця площа, яка носить ім'я партизана Лаврика, матиме не меншу славу, ніж

Пляс Конксерд. І не вважайте мою заяву квасним патріотизмом.

Нерчин спинив машину.

— Мені треба непомітно вислизнути. Чого доброго, якісь знайомі...

— Ви боїтесь? — спитав Максим.

— Турбуюся виключно про вас.

— Не треба. Це зайве.

Нерчин поспішно вийшов з машини. Зіновія на тротуарі чекала на нього. Її струнка постать яскраво вирізьблювалася на фоні просторої площі, затіненої високими липами.

— Справді, я дуже рада...

Зіновія подала Максимові руку.

— І я.

— Можливо, я подзвоню вам,— непевно пообіцяла Зіновія.

Вона неохоче забрала руку і, кивнувши, пішла від Максима, високо тримаючи голову, і вітер пестливо ухопив пасмо її волосся і звив його кільцем.

Нерчин подивився їй услід, потім перевів очі на машину. Запорошена, з пом'ятими крильми «Побєда» викликала в його серці ніжність.

«Не сумуй, старенька,— наче втішав її погляд Максима.— Я тебе люблю міцно і назавжди. І навіть коли тобі доведеться вийти на пенсію, ти не станеш тліном. Твоє ество ввійде атомами в іншу матерію. І хто знає, можливо, я, а можливо, інший милуватиметься стрімкими формами птиці-машини, і в її крилах, що розтинатимуть плин повітря, легко буде впізнати твою вперту вдачу, твою стійкість і твій порив...»

Ця німа і багатозначна розмова з старенькою «Побєдою» розважила Нерчина. Заспокоєний і врівноважений, повернувся він у інститут.

Галія поклала перед ним список осіб, що цікавилися ним.

— Мало кому я сьогодні потрібен,— зрадів Нерчин, схопивши швидким поглядом чотири прізвища, виведені ретельним почерком Галини Сомко.

— Я вільна?

У голосі Галі була надія, що шеф скаже: «Ні!» Але вона виразно псчула:

— Так, Галинко.

Нерчин дістав ключі і підійшов до сейфа. До обіду вистачить часу переглянути нотатки з описами усіх попередніх досліджень, якими відкривалася програма ЗЕПу.

Звичним рухом він устроїв ключа у щілину замка і, раніш ніж повернути його, подумав: «Чи не схожий оцей

коричневий сейф на скриню Пандори? Мабуть, все-таки ні. Злі духи не знайдуть у ньому надійної схованки». Максим повернув ключа в замок. Стукіт у двері змусив його озирнутися.

— Прощу,— без особливої радості в голосі сказав він.

Двері рзчинилися. На порозі стояла Катерина.

— Прощу,— мовив удруге Нерчин і, залишивши ключа у замку, пішов їй назустріч.

Наче уникаючи подати йому руку, Катя швидко обійшла довгий стіл, який перетинав навпіл кабінет Нерчина, і опинилася на протилежному боці. Щоб привітатися за руку, Нерчинові довелося б піти за нею слідом, і він вирішив цього не робити. Трохи розгублений, повернув до свого письмового столу і, почекавши, доки Катя сіла, опустився в крісло.

— Здрастуй,— стомлено сказала Катя.

— Здрастуй, Катерино,— мовив Нерчин.

— Ти що, навмисне не прийшов на контрольний дослід?

Її запитання мало в собі заряд суперечки. Досить було сказати: «Так»,— і все почалося б спочатку. Нерчин не квапився відповідати. Він глянув на Катю. Блакить її очей випромінювала щось зворушливіше, ніж тривогу. Стріли брів, схрестившись на переніссі, крильня відтіняли її глибокі очі.

— Ми умовилися з Федором Архиповичем, що моя присутність на цьому етапі дослідження не обов'язкова.

Брови на переніссі наче викресали іскру заперечення.

— І ти спокійно чекаєш наслідків.

— Не дуже спокійно. Просто чекаю. А що інше маю робити?

— А хоч би трохи похвилюватися.

— Досить я хвилювався. І, зрештою, хвилювання ділу не зарадить.

— Я хочу сказати тобі,— почала Катерина,— що наслідки просто невтішні. Ти помилився.

Нерчин пополотнів, і це не сховалося від допитливих очей Катерини.

— Невже ти думав, що вони можуть бути інакші?

— Я нічого не думав,— роздратовано вихопилося у Максима, і, щоб пом'якшити різкість, він додав:— Мені вже несила думати. І що ж ви там вирішили?— поцікавився Максим.

— Ми?— здивувалася Катерина.— Чому ми? Ти повинен вирішувати. Твоє останнє слово,— нагадала Катерина.

— А я й забув,— уїдливо кинув Нерчин і пошкодував, що сказав це.

Гострий погляд Катерини— і враз де й поділась його впертість.

— Послухай! На чому ти наполягаєш? Можеш встати на вченій раді і сказати, що ти, науковий співробітник Катерина Золотаренко, викрила кричущу помилку в дослідженнях доктора Нерчина, що він затискував критику й самокритику, душив наукову ініціативу, одне слово, перетворився на гальмо. Тебе підтримають. У тебе в одну мить з'являться одностумці. Хоч би Долгін.

— А-а! — наче осягаючи те, чого вони не могли збагнути, вигукнула Катерина.— Он що турбує тебе! Долгін...

Злість затьмарювала очі, і Нерчин ледве стримував себе. Хистка гребля рівноваги упала під дужим сплеском обурення, що множило в ньому підозрілі припущення, змусивши відкинути всю ранкову ясність його наступних вчинків.

— Що ж, встань на вченій раді і скажи,— мовив він, знову опускаючи голову, підкреслюючи тим самим, що розмова вичерпана.

— Ні,— на диво спокійно заявила Катя,— я цього робити не буду.

Максим з полегшенням глянув на неї, і у нього мало не вихопилося: «Отак краще».

Але неждано Катерина сказала:

— Я хочу, щоб ти сам повідомив про це вчену раду.

Катерина підвелася. Він її не затримував. Вона безмовно кивнула головою і пішла до дверей, легко ступаючи по навощеному паркеті, напинаючи встромленими у кишені руками поли білого халата.

Світило крізь вікна щедре серпневе сонце. Бавився в кронах лип вітер-степовик. Наче перо самописця, що реєструє наростаючу силу ланцюгової реакції, виводячи її криву на паперовій стьожці, бігла стривожена думка Максима Нерчина, і він, страхаючись цього, губив свою владу над нею.

62

Оппенгеймер розуміє, що, оповідаючи Ліз про інквізицію в «Білдинг-3», змушений буде заговорити і про Жанну Тотлок. Він так само знає наперед, що дружина не обмовиться жодним докірливим словом. Надто велика небезпека чатує тепер на всю родину, щоб ворушити минуле і щоб ревності знову вибухнули. Зрештою, йшлося про долю не тільки його особисто і Ліз, а про долю їхніх дітей.

Добре, що у нього є бодай короткий час дати лад своїм тривогам і якимсь впорядкувати клопоти.

Тим часом у Вашингтоні, в канцеляріях «Білдинг-3», десятки друкарок і стенографісток, радники і консультанти квапилися впорядкувати три тисячі сторінок з матеріалами опитів, свідчень і зізнань.

Роджер Робб почувався іменинником. Що не кажи, а він не спинався напівдорозі. Він кидався в атаку, як справжній солдат, і базикав абищо. Звичайно, свідок звинувачення Борис Пах пересмикував карти. Але з усього видно було, що його боси дали таку інструкцію. Тільки доктор Івенс залишив останнє засідання комітету з кислою пікою. Але нехай і він подумає, що може чекати на нього, якщо він почне петляти, як його колега.

Робб, як і Грей, не припускав, що Оппенгеймер комуніст. Але всі його теревені про загрозу людству і совість відгнали чимсь поганим. Томас Морган погодився з Гордоном Греєм, що Оппенгеймера до роботи державного значення допускати не можна. Це й було те, чого домагалися нові господарі Білого дому, те, чого гаряче хотів Едвард Теллер і що відповідало намірам Френка Коллінза підібрати собі більш слухняних і гнучкіших співробітників з когорти «довговолосих».

Коли через кілька днів Роджерові Роббу подзвонив Френк Коллінз, радник мало не підстрибнув у кріслі. Такий дзвінок для нього багато важив.

Коллінз поздоровив Робба з успіхом.

— Ви виконали диявольську роботу. Я кажу так,— пояснив Коллінз,— бо ви мали справу з дияволом. Я трохи знаю цього типа.

— Коли б на те була моя воля, я б виніс більш відповідне рішення,— запевнив улещений Робб.

— Ще настане час,— пообіцяв Коллінз.— За це я, Френк Коллінз, ручуся.

— Я хотів, сёр, щоб ви знали: доктор Івенс був далеко не одноставний з нами.

— А ми іншого і не чекали від нього.

— Едвард Теллер поведився, як стовідсотковий американець,— захоплено повідомив Роджер Робб, гадаючи, що це сподобається Коллінзу. Але відповідь, яку він почув, спантеличила його.

— Він теж з отих «яйцеголових». Заздрість Оппенгеймерові спонукала його іти далі, ніж він того, можливо, хотів. Але тепер він міцно сидить на гачку.

Коллінз засміявся вдоволено, і Робб догідливо підтримав його. На цьому їхня розмова вичерпалася. Але Роджерові Роббу видалася вона винагородою за його незмінні старання.

— Совість, совість,— відразливо проказав Робб, згадавши, як вимовляв те слово Оппенгеймер.— Бач, який цнотливий! Наче він не знав, що бомба може тільки вбивати... Що тільки для цього боси дали мільярди на оті чаклунства з розщепленням атома.

Робб з виглядом переможця озирнувся навколо, і холодні стіни його кабінету уявно розсунулись перед ним, облесно одкриваючи шлях до Капітолію.

А тим часом в окремому купе вашінгтонського експреса Роберт Оппенгеймер, наче найгострішим скальпелем, розтинав власну совість — все, чим трималися ці роки його воля, що вивела його на вершину і не витримала іспиту.

Незносне почуття самотності вже перестало непокоїти його. Він знайшов у ньому щось рятівне собі. Вінець мученика, цілком можливо, ще стане німбом.

Справді, самотність мала свою привабливість. Вона надійно відгороджувала його від усіх занадто цікавих до всього того, що сталося з ним. Йому тепер не треба борсатись у хвилях гарячих дискусій, боронити свої погляди і атакувати протилежні, неприйнятні йому уподобання. Самотність позбавляла його обов'язку пояснювати, як усе це сталося, чому він опинився за брамою, коли все почалося, і чи насправді тільки від нього особисто залежало народження атомної бомби...

Що не кажи, а самотність справді рятувала його... Був час, коли саме слово «самотність» не викликало у нього жодних почуттів. Це були роки висходу на вершину. Він добре скуштував смак слави. Можливо, мають рацію Сціллард і Томас, які переконані, що він, за їхнім обережним виразом, не досить обачно користувався отим інструментом звеличення людини... Якщо правда на їхньому боці, то він схибив, не помітивши, як і коли це сталося.

Покійний президент Франклін-Делано Рузвельт дарував йому свою щирю приязнь, а Давид Лілієнталь, колишній бос в атомній комісії, просто обожнював його. Генерали і адмірали шанобливо вклонялися йому і спритно підводилися, коли він входив до зали засідань комісії. Гровз, той самий Леслі Гровз, який топить його тепер, тоді міг лише дозволити собі — і то в хвилини, коли досягнена удача шуміла своїми крильми над пустельним Лос-Аламосом,— поляскати його по плечу.

Хто, як не він, Роберт Оппенгеймер, згуртував навколо Манхеттенського проекту, або точніше біля колиски атомної бомби, ядерників усього світу. Досить згадати Енріко Фермі, Лео Сцілларда, Нільса Бора, Леона Фітельберга і навіть його нишнього ворога номер один — Едварда Теллера. А великий

Ейнштейн? Хіба прінстонський мудрець не вірив у хист Оппенгеймера?!

Усе це так, і все не так. Гіркота подібного висновку пригасила хвилину розраду. Все це справді не так або, точніше, не зовсім так. Ніхто, звичайно, не може відкинути його перемоги. Адже він один без допомоги розробив спосіб відокремлення урану-235 від звичайного урану-238. Цей спосіб уможливив виробництво, так, так, саме звичайне виробництво розщеплюваного матеріалу.

Відкриття Оппенгеймера стало державною таємницею. Коли його поздоровляли боси, запобігливо потискуючи йому руку, він стомлено усміхався, анітрохи не хизуючись, бо його справді здолала втома і безсонні ночі. Цікаво? Чи думали оті боси, які тепер виштовхнули його за двері, як у прийдешньому складуться їхні стосунки з ним? Дарма сказав він на комітеті, що невдячність — це обов'язок королів! Хіба оті Гульд, Морган, Рокфеллер — королі? Це звичайні розбійники з джунглів людської підлоти.

А проте ти так не сказав би... Докір, що майнув скептичною думкою, свідчив, що і там, на комітеті, він не до кінця був рішучий, наче чекав можливості виграшу. Зрештою, коли б він добровільно, як цього вимагав адмірал Страус, подав у демісію, було б не так... Але хто-хто, а він розумів, що ті, хто вчора вважали його винуватцем трагедії в Хіросімі та Нагасакі, завтра дивитимуться на нього, як на мученика. Був ще один шлях — піти до тих, які гуртувалися навколо Жоліо-Кюрі. Але для нього, усамотненого Роберта Оппенгеймера, це означало розчинитися серед інших, позбутись своєї особистості. Він був номером один, і він хотів зостатися ним, нехай і в іншому вигляді.

Фредерік Жоліо-Кюрі... Його науковий авторитет незаперечний. Він мав, зрештою, те, про що уже тривалий час мріяв Оппенгеймер. Кюрі був лауреатом Нобелівської премії. Не відбереш у Жоліо-Кюрі, що він рішуче сказав на весь світ: «Атом — миру!» Кюрі був перший, другим Оппенгеймер не те що не хотів бути, він просто не уявляв себе у такій ролі.

Шлях віднині слався перед ним, можливо, і не густо посипаний терном, але, звичайно, і не встелений трояндами.

З почуттям втрати він спустився приступками вагона на перон прінстонського вокзалу. Його уважний погляд одразу ж схопив на середині перону засмучену постать Ліз і недалеко від неї гурт газетярів. Він завмер на мить, наче вагаючись, чи йти далі, чи ні. Наважившись, він пішов назустріч Ліз, яка вже квапилась до нього. Але журналісти випередили її. Заклацали

затвори фотокамер, верткий газетяр тицьнув йому під ніс мікрофон, товстун у збитій набакир кепці загорлав:

— Два слова, сер, і ми зникнемо, обернувшись у радіоактивні опади...

Ліз вже була поруч і рвучко обняла його за плечі. Коли вони цілувалися, оскраженіло заблимали бліци.

— Панове,— почав Оппенгеймер, не випускаючи руки Ліз,— вам знайоме слово «інквізиція»? Я здивався з цією дамою. І наше побачення не принесло втіхи ні їй, ні мені. Дякую вам, панове, за увагу.

Оппенгеймер покvapно кивнув газетярам і, тримаючи міцно Ліз за лікоть, з неухильною рішучістю проклав собі дорогу крізь гамірливий гурт.

— То була найкоротша в моєму житті прес-конференція,— сказав він Ліз, сідаючи поруч з нею у авто.

— О'кей, дарлінг,— погодилася Ліз,— ти був неповторний.

Оппенгеймер сумно похитав головою.

Ліз ввімкнула мотор і не шкодувала газу. Машина рушила з місця, як застояний кінь, і, наче рятуючись від погоні, помчала ранковим безлюдним бульваром, залишивши ззаду пошарпані кари журналістів.

Ліз, поклавши свої довгі пальці на руль, скоса позирала на чоловіка. Вона нічого не хотіла питати. Ліз знала, що він все одно розкаже тільки те, що захоче. Його похмурі обличчя з запалими щоками, почервонілі повіки і дві глибокі зморшки, що печально залягли в куточках рота, досить красномовно свідчили, як велося її Оппі у Вашингтоні.

А він, сидячи пліч-о-пліч з Ліз, тішився сподіванням, що тепер у Принстоні ніхто не стане заважати йому читати досхочу санскрит, милуватись візерунками загадкових індійських поем, перекладати Сірано і... забути, що атом розщеплений...

«Дивак,— сказав він сам собі,— хіба це можна забути?»

63

Вчена рада зібралась позачергово у вівторок. На середині дзеркально чистого овального стола біліла висока ваза з чорнобривцями. Це турбота Галі Сомко.

— Секретарка доктора Нерчина,— схвально зауважує професор Ярмола, який сидить напроти вази,— знає моє вразливе місце.

— А чи не загрожує це вам дуеллю?

Керівник відділу теоретичної фізики, доктор Ничипір Рудий, вдоволений власним дотепом, мружить очі і потирає руки.

Це повторюється кожного разу. Або майже кожного. І незалежно від того, чи у вазі конвалії, чи ромашки, чи троянди.

Часом, коли нема особливих турбот, присутні починають давно відому гру. Сьогодні ж двобій лишається без уваги.

Стрілки годинника показують за десять десяту. За столом вмощуються доктор Струмилін, засмаглий Штальберг, який тільки вчора повернувся з відпустки, короткозорий Міклашевич з набором різноманітних окулярів, розкладених по кишеньках, втім, йому завжди бракує потрібних. Підтягнутий, у темному костюмі, незважаючи на спеку, і накрохмаленій сорочці, яка ще більше підкреслює його червоні, що аж пашать здоров'ям, щоки, Дрокін. У синій тенісці, верткий і усміхнений, з тоненькою ниткою вусиків на задертії губі, що одкриває рівні, сліпучо-білі зуби, Нестайко. Ближче до дверей сідає Катерина Золотаренко, наче у неї прихована мета в слухну хвилину непомітно зникнути. Академіка Шулги нема. Ще не всі знають, що вночі його викликали терміново телеграмою у Київ.

У дверях з'являється скуйовджена голова техніка Гнідого. Він заклопотано вітається і чує у відповідь веселий голос Нестайка:

— Хелло, колего!

До цього вже звикли. Після того, як Нестайко побував у складі делегації в Америці, він пересипав свою мову англійськими словами, в основному з тамтешнього ширвжитку, як кепкуючи, говорив Передерій.

Гнідий, ступаючи навшпиньках, пройшов до вільного місця директора за столом. Біля директорського крісла стояв столик з магнітофоном. Гнідий відкрив його. Схилився над апаратом і натиснув пускову кнопку.

— Заощаджуй плівку, колего,— порадив йому з місця Нестайко.

Явно нехтуючи порадою, Гнідий прогнав кілька метрів плівки, постукав вказівним пальцем по мікрофону власної конструкції, який вловлював найдалші звуки, і поставив його на середині стола. Потім він виключив магнітофон і, так само обережно ступаючи, пішов до дверей. На порозі затримався, обернувся, впіймав спрямований на нього погляд Нестайка і змовницьки підморгнув йому.

Нестайко відповів тим же і, нахилившись до Дрокіна, поскаржився:

— Вчора він мені вліпив три партії підряд. Винятковий удар ракетки. Гасить м'ячі, будь здоров!

У цю хвилину з'явився заклопотаний Максим Нерчин.

Він обійшов стіл, вітаючись з кожним за руку, і закінчив це «коло почесі», як жартував Передерій, саме на ньому, бо той опинився по праву руч від Нерчина.

Максим сів. Якусь часинку в залі було напружено тихо. Чорнобривці з білої вази усміхнулися йому зичливо. Дзеркальна поверхня стола відбивала їх і видовжувала вазу з квітами, як і похилені над столом голови членів ради.

Нерчин звичним рухом натиснув кнопку магнітофона і почав:

— Наше засідання, товариство, сьогодні без повістки денної. У доктора Рудого виникли деякі побоювання, зв'язані з нашим дослідженням на електронно-позитронних пучках. Давайте поговоримо про це.

Хвилинна пауза для зауважень. Про це не попереджувалось. Якщо запитання виникали, їх вносили саме в цю хвилину. Зауважень не було. Нерчин, раніш ніж надати слово, сказав:

— Федір Архипович Шульга просив вибачення. У нього вдома неприємності. Він щойно вилетів у Київ.

Нестайко і Міклашевич презирнулися, Катерина опустила голову.

...Доктор фізико-математичних наук Ничипір Рудий любив фантазувати вголос. Це знали вже давно. Ніхто не дивувався, коли після вступних пошуків, схожих на розділ з пригодницького роману, Рудий дістав маленький блокпотик і кидав, як він висловлювався, на розтерзанні два-три приклади, зміцнені формулами, які з'явилися на світ після десятка разів ним самим перевірених розрахунків.

Дивно, що на цьому засіданні Рудий зрадив себе. Він одразу скупо і стомленим голосом виклав суть справи, яка непокоїла його відділ. Рудий вважав, що цього вже досить, щоб вона стала предметом обговорення всієї вченої ради.

— Теоретики заглибились у проблему,— сказав Рудий, звертаючись чомусь до Передерія, наче все залежало від нього,— яка зводиться до дослідження, що його веде група доктора Нерчина. Останні досліді наших колег в інших наукових установах свідчать, що ми стоїмо на порозі, коли для нас яснішим буде бодай один з численних шляхів до подолання складності закономірностей мікросвіту. Створення стрункої теорії будови матерії під силу нашій фізиці. І місце у цій атаці на таємниці мікросвіту ми вибрали відповідальне.

— Це відомо,— перебив його нетерпляче Петро Нестайко,— відомо, і суть не в тому. Пробачте.

— Прошу,— з уїдливою люб'язністю кинув йому Рудий.— І саме тому, що це вам добре відомо,— підкреслив він,— теоретикам досі невідомо, якими експериментами слід замінити ті передбачення, що ми схильні разом з вами, шановний колего, вважати ймовірними. Звідси і вся плутанина у наших планах.

— Господи,— підніс догори руки Нестайко,— та що ви, товаришу Рудий! Хто скаже, що питання не полягає виключно у використанні потужних прискорювачів...

Рудий розвів руками. В хвилиній тиші пролунав голос Нерчина:

— Я скажу.

— Ви? — наче здивувався Нестайко.

Ярмола кинув малювати бусла на аркуші паперу, що лежав перед ним, і глянув з цікавістю поверх окулярів на Нерчина.

— Я, колего. Прискорювачі стали справді добою. Вони уможливили відкриття нових елементарних часточок. Більше того, вони дали змогу досліджувати їхню поведінку. Але чи тільки на цьому ми мусимо зупиняти свої зусилля, шукаючи способів до подолання таємниць закономірностей мікросвіту?

Струмилін і Штальберг презирнулися. Міклашевич похапцем добув з кишені футляр, дістав з нього окуляри, швидко одів на перенісся, але все поплигло перед очима, він кинув їх перед собою на стіл і став шукати інші. Катерина Золотаренко очікувально дивилася на Максима. Він перехопив її погляд і сказав спокійніше:

— Бачите, товариші, товариш Рудий нагадав, що ми стоїмо на порозі. І, може, щоб переступити його, треба добре дошукатися засобів, які допоможуть нам роздвигтися, що там, за тим таємничим порогом.

Нарешті Міклашевич знайшов потрібні окуляри. Помахуючи стиснутою двома пальцями смужкою паперу, скосивши очі на стовпчики цифр на ній, він зраділо сказав:

— Але, Максиме Павловичу, для того і працює ваша установка... Я хотів сказати, що ми маємо надію... Місяць тому ви запевнили нас, що мішень не стоятиме на місці, вона стане рухатись назустріч снарядові, яким ви її збирались бомбардувати. На цьому базувалися наші з товаришем Рудим розрахунки.

— Вони лишаються в силі,— пролунав голос Ярмоли.— Сім разів одміряй, один раз відріж...

— Це од прадіда,— зауважив Струмилін.

— І для правнуків обов'язково,— сказав Ярмола.

— Я не кажу, що ми опустили руки,— почав Рудий.

— Ще б пак! — вигукнув Нестайко.— Рік виводили свої формули і захотіли здатися без бою.

— Бій ще попереду,— нагадав Нерчин і усміхнувся.

«Є чого сміятися,— подумав Передерій.— Заплакати б тобі, чортяко!»

— Так, справді, конференція без повістки денної,— чи то задоволено, чи то осуджуючи, сказав Струмилін.

— А хіба було б легше, коли б ми поставили на обговорення десять питань? — спитав Передерій.— Може, виключимо оту чортопхайку? — показав Хома рукою на магнітофон.

— Чому ж? Через тиждень-два прокрутимо і послухаємо себе ж. Можливо, легше стане дослідити, як народжується істина...

— І антиістина,— сказав Штальберг.

— І це,— погодився Нерчин. Йому видалося, що чорнобривці закивали до нього жовтогарячими голівками, наче вірні і випробувані спільники.— Вчора доктор Рудий запропонував почати новий етап випробувань установки на зустрічно-позитронних пучках. Але я не можу цього зробити, не порадившись з вами, товариші. Ми тут неодностайні. Товариш Міклашевич, наприклад, сказав про це недвозначно.

— Саме так! — зрадів Міклашевич.— Істина потребує ясності.

— Просто геніально сказано,— пожартував Струмилін.

— Істина потребує,— не вгамовувався Міклашевич,— щоб іскрова камера, за допомогою якої можна простежити шлях частки високих енергій, працювала бездоганно.

— І визначити, що ж сталося в момент зіткнення електронів,— наче продовжив думку Міклашевича Нерчин.— І я теж думав про це.

— А який рівень нашої лабораторії іскрових камер! — несхвально захитав головою Штальберг.

— А це твоя турбота, тобі доручено,— скипів Рудий.

— Невже мені! — з штучним подивом вигукнув Штальберг.— А я думав, що ви, теоретики, найбільш зацікавлені в цьому. Я не можу, товаришу Нерчин, відповідати за дві лабораторії. Двох моїх аспірантів забрали у Київ. Третій пише кандидатську. І проте накреслені завдання ми виконали. Хіба шановні колеги цього не знають?

— Люблю слухати, коли людина говорить про себе. Ніколи не почувеш нічого кепського.

Сказавши це, Хома Передерій схрестив руки перед собою, вважаючи, що виконав важливу місію.

Може, іншим разом жарт мав би успіх. Але тепер він наче повиснув у повітрі, в якому купчилися грозові хмари.

— А може, вся причина в іонізаційній камері,— висловив припущення Дрокін, торкаючись пальцями краватки, наче перевіряючи, чи вона на місці.

— Причин може бути безліч.

Ярмола постукав люлькою по попільниці, вибиваючи попіл.

— Суть у тому, що ми мусимо їх визначити точно. Досі товариш Нерчин грав з позитроном у піжмурки.

Катерина ледве утрималась, щоб не спитати: «А ви?»

— Стривайте,— попросив Нерчин і підвівся з місця. Він подивився на Катерину Золотаренко, і на мить їхні погляди схрестилися.

З боєм вона подумала, що Максим хитрує. Виграє час. Виходить, і йому несила глянути правді у вічі і назвати речі своїми іменами. Легка посмішка зламала Максимові уста і викликала роздратування у Катерини.

Нікого ти не обдуриш своєю удаваною рівновагою, своїм олімпійським спокоєм.

У що мить підвівся Міклашевич і сказав:

— Дозвольте мені.

— Прошу вас.

Дивлячись Максимові в очі, Міклашевич сказав:

— Я думаю, що дослідження на запропонованій вами установці не дадуть позитивних результатів.

Максим пополотнів і, все ще зберігаючи на устах посмішку, сказав:

— Я не поділяю вашого переконання.

— Це не переконання,— пояснив Міклашевич,— це просто бажання порадити вам шукати інше практичне розв'язання вашого теоретичного припущення.

— А що пропонуєте ви? — епитав Струмилін.

— Я? — перепитав спантелчено Міклашевич.

— Так, саме ви, колего,— наполягав Струмилін.

— Я пропоную припинити досліди,— підвищив голос Міклашевич,— у нас існують непочаті проблеми в питанні освоєння джерел ядерного пального, і зусилля свої треба скупчувати на них.

— Ви просто злякалися, Міклашевич,— сказав Ярмола.— З такими настроями в бій не ідуть.

— Бій, бій,— закрутив головою Міклашевич,— тільки і чуєш від вас ці слова, шановний Мефодію Лаврентійовичу. Запальність не завжди добрий спільник дослідника. Те, що непокоїть

доктора Нерчина,— питання далекого майбутнього. А сьогодні...

— А сьогодні,— продовжив Струмилін, перехопивши ініціативу,— будемо діяти обережно, неквапливо. Ланцюгова реакція скорена, атом розщепили, до дідька нам антисвіти!

Максим Нерчин стояв нерухомо, ніби все, що діялося за овальним столом, стосувалося когось іншого.

«Чого він вичікує?» — стривожено думав Передерій.

Але Нерчин не вичікував. Ні! В цю хвилину він побачив те, що ховалося від його зголоднілої уяви. Воно креслило перед ним свої досі не вловимі риси, і суперечка, яка спалахнула за цим столом, вже не лякала і не тривожила його. В цю мить він відчув приплив тієї сили, здатність якої долати непередбачені перешкоди завжди захоплювала його. Антиістина! Її шукати нема чого. Вона лежить на долоні перед тобою і світить своїм блимливо-полохливим світлом. Вона завжди готова обдурити, збити на манівці. Але Нерчин не поспішав. Він сам тепер проймався насолодою суперечки і вже не боявся її наслідків.

— Адже за участю академіка Шульги були проведені контрольні дослідження,— почав обережно Штальберг,— і наслідки цих досліджень мають, очевидно, вирішальне значення для того, щоб прийняти остаточне рішення.

— Як можна вирішувати те, що до кінця ще невідоме?! — обурився Рудий.

— Витрачати час і енергію для шукання нездійсненого безглуздо.

Міклашевич переможно глянув на Рудого і сів.

— Ми шукаємо здійснення, товариші,— рішуче сказав Нерчин.— І я добре бачу те, що ми шукаємо.

В очах його спалахнув вогник. Він торкнув пальцями правиці уста, наче стираючи з них оту болісно-невпевнену усмішку, як видалося Катерині. Вона ще досі не розуміла, куди він хилить і чого вичікує.

Але Нерчин не вичікував. Він перейшов у наступ. Іскорки в його очах ставали все яскравішими.

— Контрольні наслідки невтішні для мене. Про це можуть сказати товариші Золотаренко і Передерій. Я помилився.

У хвилиній тиші, яка незримою киреєю оповила овальний стіл, чутно стало, як Нерчин перевів віддих.

— Я помилився,— сказав він удруге чітко і твердо.— І моя помилка ще погіршується тим, що я без повторної перевірки опублікував дані першого дослідження в нашому бюлетені.

В наступному номері буде опубліковано мій лист з приводу цього.

— Це інша справа,— задоволено заявив Міклашевич.— Це міняє картину.

— Картину іди дивитися в кіно,— не витримав Рудий.— Що це за позиція стороннього спостерігача?

— Я схвалюю мужність товариша Нерчина,— почав Ярмола.— Але це половина діла. Що дали? Що дали?

Запитання Ярмоли, повторене двічі, пролунало загрозливо.

— Що ж ви хочете сказати,— обережно зауважив Струмилін,— невже рік праці був марний?..

— Я зараз скажу,— пообіцяв Нерчин. Тепер він подивився в очі Катерині, але вона, наче уникаючи його погляду, старанно роздивлялася чистий аркуш паперу, що лежав перед нею.— Примусити мішень рухатися назустріч снарядові, який її бомбардує, можливо. Всі розрахунки за це. Руйнування, які вони завдадуть одне одному, значно зростуть. Для цього потрібно, щоб в установці, яку я пропоную, була створена можливість накопичення інтенсивного пучка позитронів.

— Послухайте,— з якоюсь непевністю в голосі почав Струмилін, скориставшись з хвилинної паузи,— адже досі в усіх приладах прямого прискорювання розігнана до колосальної швидкості частка б'є у нерухому мішень. Можливість примусити мішень стати зустрічно-рухомою — ще тільки гіпотеза.

— Ні,— заперечення Нерчина пролунало рішуче.— Помилка моя полягала в тому, що мені не пощастило виловити позитрони і утримати їх у кільці.

— А якщо вам пощастить...— почав Рудий,— якщо пощастить, це ж, знаєте, що?

Рудий звертався тільки до Міклашевича, наче хотів його переконати.

— Якщо вдасться це здійснити,— сказав Нерчин,— це буде постріл в ангісвіт. Це одкриває дорогу до покладів енергії, яка в тисячу разів перебільшує можливості ядерного пального... Давайте вважати можливим найнеймовірніше.

...Вітер ввірвався у розчинені вікна до зали засідань. Він ніби прагнув остудити розпалені суперечкою голови. Катерина з почуттям чогось зненацька знайденого, що вважалося безнадійно втраченим, знеможено стулила набряклі повіки. Але Хома Передерій не радів. Неспокій, пов'язаний з наступним днем, точив його серце, він, хоч як того прагнув, не міг проїнятися певністю Нерчина.

В ці хвилини серце Максима повнило почуття якогось особливого щастя. Ось вони, його товариші! Люди неспокійної вда-

чі. Люди, які хочуть шукати і з якими легко іти в незнане. З особливою приязню він думав про настирливого Міклашевича. Своїми запереченнями, що не кажи, він викресав думку, що штовхнула його на неходжену стежку і допомогла доторкнутись до невловимого. В цю мить Максим зрозумів, що ніхто і ніщо не завадить йому створити цей прилад, який допоможе підглядіти те, що відбувається під час взаємодії речовини і антиречовини при зіткненні електронів та античастинок — позитронів.

— Я прошу вас, товариші, зважити, що новий цикл досліджень забере певний час. Але ми не можемо і не маємо права відмовитись і відступити перед труднощами. Хіба слова Володимира Ілліча про те, що матерія не зникає, а зникає тільки та межа, до якої ми її знаємо, не можуть заохотити нас на цій важкій дорозі?!

...Межа! Це коротке слово завладало ним давно, але після вченої ради він ніби досягнув його особливе значення. Скільки разів у житті вона, ота межа, лезом найгострішого меча заступала йому дорогу? Скільки разів у житті він, зціпивши зуби, не ховаючи очей, голіруч одводив той меч і утримував у поранених, скривавлених руках свою мрію? Мрія не визнавала меж! Але її підступність людська теж була безмежна. І та підступність — не що інше, як антиістина. Ті, хто прагнув атомною зброєю вичерпати можливості ядерної фізики, ставили свою страшну межу науці.

Нерчин ненавидів їх. Ненавидів і зневажав з лютим презирством, відкидаючи їхнє белькотіння про страхіття атомної доби, розраховані на залякування чесних і довірливих людей. Люди повинні знати правду про атомну силу. Повірити, що в ній сховано щастя, а не скупчення злих сил, яких прагнули випустити зі скрині Пандори.

І коли другого дня Максим зустрів біля їдальні Катерину, він з радісною щирістю подав їй руку і, утримуючи її теплу руку в своїй, сказав, як про вирішене:

— Ти нікуди звідцїля не поїдеш, Катерино. І нікуди не подінешся. Я скрізь тебе розшукаю.

— А я не збираюся тікати. Нам своє робити!

— Тим більше, що роботи непочатий край. Поклади скарбів.

— Тебе послухати, лишається тільки взятися за лопату і зарібати золото.

— А що? — зухвало спитав Максим.— Хіба не так?

— Сьогодні тобі веселіше.

— Ох, учора й сумно було, Катю! — визнав Максим.— Хіба ти не бачила?

— Бачила і...— Катерина, затинаючись, неохоче додала: — І співчувала тобі.

— Тільки Хома невдоволений. Що він хотів?

— А що може хотіти секретар партійної організації? План на всі сто відсотків.

Нерчин засміявся.

— Позитрони тим часом не визнають плану, у них крута і примхлива вдача.

— Як і у тебе, Максиме.

— Чого ж ми стоїмо? — не відповідаючи на докір, сказав Нерчин, навмисне, як видалося Катерині, уникаючи розмови про свою вдачу.— Давай пообідаємо.

— Апетит відбив-

— Невже я такий осоружний тобі, дівчино? '

— А ти як думав?

— До сьогодні думав навпаки.

— І що ж похитнуло твою певність?

— Катя! — стишеним ураз голосом проказав Максим.

— Максим,— мовила Катерина.

І, наче змовившись, вони повернули і пішли геть від їдальні.

З вікна приймальні їм услід подивилася Галя Сомко, подивилася здивовано і розгублено. «Якщо вони обійдуть клумбу з правого боку,— загадала Галя,— помирились. Якщо з лівого...»

Галині хотілося, щоб Нерчин і Золотаренко обминули клумбу взагалі. Ні мир, ні розбрат. Це скидалося б на «холодну війну», про яку вчора на лекції розказував доповідач з центру. «На теперішньому етапі», як після кожних трьох слів повторював той же лектор, це Галину влаштовувало. Для неї особисто створилось би становище нічійної землі.

Галина розчаровано відступила від вікна. Вони обійшли клумбу з правого боку. Галина зітхнула, хоча розуміла, що зітхати не слід. Її міркування обірвав телефонний дзвінок, вона різко зняла трубку і, чекаючи, що їй скажуть, сердито сказала: «Нема!» — і поклала трубку.

— Чого ти хочеш? — спитав Максим.

— Дивно, що тільки сьогодні ти спитав мене про це.

— Коли тобі важко, не відповідай.

— Ось у цих словах ти увесь,— роздратовано проказала Катерина.— Ти ставиш запитання і вважаєш, що можеш змилуватися і дозволити не відповідати. А чи думав ти, що у наших взаєминах існують речі, непідвладні тобі? Чи ти вважаєш, що я просто віддзеркалюю твої думки?

— Можливо, вчора не все було так, як хотілося мені,—

широ визнав Нерчин,— але я зробив так, як ти радила. Я не зразу прийняв це вирішення. Я довго думав, Катерино. Дякую тобі. Ти...

— Чого ти дякуєш? — перебила Катерина.— Коли б сталося не так, усе мало б непривабливий вигляд.

— Я визнав не тому, що це так треба, а тому, що зрозумів, в чому моя невдача.

— В чому ж? — з неприхованою цікавістю спитала Катерина.

— В тому, що все рішення проблеми я взяв на себе одного, і тільки на себе. І в тому, що я забув, що ти поруч, ти, ти,— запально повторив Максим.— Тільки ти і нікого більше. Ніколи, ніде, на всій планеті.

Він спинився і, поклавши руки Катерині на плечі, обережно повернув її до себе.

— Просто кращого місця для освідчення не розшукати...— червоніючи, зауважила Катя.— Схаменись, Макс.

Просторий тенісний корт, на якому вони опинились, був наче відкрита долина серед присадкуватих чепурних котеджів співробітників інституту.

— А цур їм,— рішуче одмахнувся Максим,— що і від кого маю приховувати? Чи є у мене право поцілувати тебе?

— Ні. Бо коли б мав, ти не запитував би про це.

Руки Максима міцно лежали на її плечах. Нижча на голову, Катерина дивилася на нього знизу вгору, і йому здалося, що в блакиті її великих очей застигли колихливі озерця далекого неба.

Вона довірливо притулилася до його грудей і, закриваючи очі, подумала: «Чи є хто ближчий мені на світі?»

Пізніше, згадуючи цю хвилину, Катерина пошкодувала, що не сказала цього Максимові. Але тоді не хотілося ніяких слів. Хвилинне мовчання, сповнене биття серцець, важили більше од слів. І, можливо, вони це відчували в однаковій мірі. Губи Максима знайшли її уста. Все, що оточувало їх, зникло. Існували тільки вони, і тільки їм усміхалося небо, на яке вони подивилися затуманеними очима.

Подумати тільки! Засідання вченої ради без порядку денного?.. Замість протоколів — магнітофонні стьожки! Що хочеш говори. А не хочеш, просто мовчи. Пали собі цигарки чи малюй

котиків на державному папері. І це в той час, коли всі установи, всі колективи працюють за планом. Коли дбають дати країні все. А що дає інститут, на який витрачено стільки грошей? І що діється в тому інституті?

Комісія ознайомилась із станом громадського життя в інституті. Вона подала невтішні висновки. Майже рік тупцює на одному місці лабораторія Нерчина. А товариш Нерчин — керівник інституту. Який же це приклад для всіх? Що турбує товариша Нерчина? Тенісний корт. Бачите, науковці не можуть жити без тенісного корту. Чого доброго, вони ще захочуть збудувати собі басейн... А захисні засоби від того шкідливого випромінювання?.. На якому рівні техніка безпеки? І, нарешті, що то за засідання, що схожі на дискусійний клуб? Хіба там можлива справжня критика і самокритика? Час сказати товаришу Нерчину правду. Самозакоханість — поганий спільник. Вона засліпила йому очі.

Кінь, осідланий Долгіним, летів навпростець. Бюро обкому, на якому обговорювалися наслідки обстеження комісії, уявлялося Долгіну полем, де бар'єри його коневі буде брати легко і зручно. Він говорив запально, але неквапливо. Він знав, що треба говорити. Ще перед засіданням відверті розмови з кількома членами бюро мали забезпечити йому успіх. Все, як на долоні. І Долгін під час своєї, як він вважав, обгрунтованої промови раз по раз підносив свою руку над столом засідань, наче підкидав нею незримі м'ячики фактів. А факти нанизувалися на один стрижень. І тим стрижнем було мало приховане прагнення будь-що, а довести, що Максим Нерчин не виправдав довір'я. Він одірвався від колективу. Він став над ним. Його наукові пошуки — плід фантазії. Не для цієї мети в Деснянську держава збудувала інститут. І який!

— А який саме, дозволю собі подумати, що ви і не знаєте.

Ці слова належали першому секретареві обкому Гайдачуку. Долгін осікся. Він хапнув розтуленими губами зайвину повітря і мало не задихнувся. Але помилки не могло бути. Кирило Панасович подивився Долгіну в очі і, пристукуючи олівцем по розкритому блокноту, сказав:

— І ми, на жаль, не дуже досконало знаємо. А час знати. Ось чому я вважаю, що обговорення цього питання в подібній площині не принесе користі. Ні нам, ні товаришам Нерчину і Передерієві. Може, хто з товаришів бере на себе сміливість судити про суть справи? Я ні. Скажу широко. Пасую.

— Існують факти, докази, — Долгін отямився, гортав перед собою папери, висмикував якісь смужки з теки, знизував

плечима і, наче закликаючи собі в свідки присутніх, підсовував їм укриті друкованими рядками сторінки.

— І все воно не так, як ви того хочете.

Одв'єртість Гайдачука приголомшила Долгіна. Голова комісії, що проводила обстеження, директор педагогічного інституту, професор Рикун, занепокоєно зауважив:

— Ми не бралися судити про самий зміст наукових досліджень. Ми цікавилися загальною атмосферою.

— Я не розумію. І пробачте, цього замало, щоб сказати, що в інституті працюють намарно, навіть коли ви вважаєте отой тенісний корт злочином... Правда, я більше схильний до волейболу.

Гайдачук вибачливо усміхнувся Нерчину.

— Що ж, коли ви наполягаєте,— ображено почав Долгін,— то слово першого секретаря для нас закон.

— Стривайте, Долгін.— Гайдачук був явно невдоволений.— Щоб не блукати і не приймати рішень взагалі і не давати загальних порад директорові інституту товаришеві Нерчину, я вважаю, що краще буде заслухати докладно розповідь...

— Доповідь,— поправив Рикун.

— Ні, саме розповідь на бюро обкому товариша Нерчина. А після того ми зможемо второнати, що й до чого... І коли заперечень не буде, цим обмежимося на сьогодні.

— На сьогодні,— підкреслено повторив Долгін.

— А так! Бо я думаю, що всіх нас чекає завтрашній день, а декого і далеко майбутнє.

«Хто його підготував? — подумав стривожено Долгін, поквапно збираючи свої папери.— Чия це робота?»

Члени бюро стали підводитись.

— Найкоротше засідання за весь рік,— задоволено відзначив Тритузний.

У Долгіна майнула думка: «Ось хто мені розповідь. Треба тільки вміло підійти». Підкреслено щиро він потис руки Нерчину і Передерієві, прощаючись. Мовляв, дивіться всі, критика критикою, діло ділом, а стосунки наші нормальні.

Залишаючи кабінет секретаря, Долгін почув, як Гайдачук попросив Нерчина залишитись. Це неприємно вкололо, але він тишився винагородити себе розмовою з Тритузним.

— Яке у тебе враження, Степане Степановичу? — спитав Долгін через хвилину десять після засідання, з'явившись в кабінеті у Тритузного.

Сівши на краєчок столу і припалюючи сигарету, він кожним рухом підкреслював свій спокій і свою байдужість.

— Ти про що? — схитрував Тритузний, добре розуміючи, що цікавить Долгіна.

— А про сьогоднішні справи,— уточнив Долгін.

— Що ж, думка Гайдачука правильна. Треба послухати Нерчина. Що ми знаємо про атом? Я принаймні нічого. Бомба, та й годі. А хлопці прагнуть взяти інше... І це діло велике. Не засмикувати треба хлопців...

— І я це кажу!

Долгін змовницьки нахилився до Тритузного, що з глибини крісла позирав на нього спідлоба.

— Розумієш, Степане Степановичу, адже в цих справах я тямлю. У мене наукове звання. Кандидат наук. Мене не легко за ніс водити. Я бачу, що до чого.

— А от я не бачу. Хочу побачити.

— У тебе досвід життя, Степане Степановичу. Ти зрозумієш. Я й кажу, навщо напускати туману? Чого прагне Нерчин? Хочеш знати?

— Хочу,— признався Тритузний.

— Скажу одверто: Деснянський інститут для нього трамплін. Звідси він збирається плигнути в академію.

— А академія що, за границею хіба? Наша ж академія, київська.

— Ти що, не второпаєш сути? Це ж кар'єризм. Ти краще скажи, хто це підкрутив Гайдачука, хто нашептав, щоб відкласти обговорення.

— А ти зайді і спитай у нього. Він якраз з Нерчиним розмовляє. Отже, зручнішого моменту не вибереш.

— Степане Степановичу,— пробурмотів Долгін, зрозумівши, що забрався далі, ніж слід,— за кого мене маєш? Я ж товариському. Ти мені допоможеш, я тобі... Ми ж комуністи.

— Це, брате, не з тієї пісні,— тихо і, як видалося Долгіну, обурено сказав Тритузний,— я не з таких.

— Стривай! — зупинив його Долгін, шукаючи рятівної стежки, яка б вивела його з хащів цієї вже загрозливої для нього розмови.— Ти мене не зрозумів. Мене турбує доля наукових планів інституту.

— Аякже, як цього не второпати. Ти ж відділом завідуєш.

«Чи він знущується з мене, чи він просто телепень з отими партизанськими звичками». Долгін від злості кусав губи. Але на цьому закінчувати розмову — означало зазнати повної поразки. З хвили невдачі, яка захльоскувала його, треба було виповзати сухим.

— Я не забув ті дні, коли з автоматом у руках бився з гітлерівцями...

Долгін хотів почати здалеку.

— І я пам'ятаю. І не забуду. Ніколи. А Нерчин хіба забув? Долгін, наче не почувши запитання Тритузного, заквапився:

— Дорого ми заплатили за перемогу, щоб отак розтринькувати свої здобутки, щоб ризикувати і виїздити на прожектах кар'єристів.

Тритузний мовчки і, як видалося Долгіну, довірливо слухав. Треба було скористатися цим — блискавично і без вагань бити в ціль. Через хвилину можна спізнитися. І він наважився:

— А чи відомо тобі, що шеф Нерчина, академік Шульга, з плямочками...

— Як то? — спитав Тритузний.

— А так. Браток у нього з німцями співробітничав. Лікував їх. А синок у полоні одсиджувався. Повернувся, і, коли б не мав такого батька, сам розумієш...

— А Нерчин що йому, теж родич?

— Найближча людина. Улюбленець. Він його скрізь висуває. Тягне. А куди нитки повзуть, хто второпає. Хоча існують люди, які думають про це.

— Аякже, існують, — погодився Тритузний, — ну і ти, скажімо, їм допомагаєш.

— Ти думаєш? — Долгін, наче про щось догадуючись, замовк.

— Я думаю, — відповів неждано Тритузний, — що варто тобі, Долгін, нерви полікувати... Щось у тебе з отим апаратом... — Тритузний постукав себе пальцями по голові, — перевтомився... Ото і лізуть у голову всякі джмелі. Дзижчать і дзижчать...

— Жартуєш. Хочеш уникнути відповідальності. Моя хата скраю.

Цього не треба було говорити. Долгін це втямив запізно.

— А ти знаєш, де моя хата? — схопився на ноги Тритузний. Гнів стер з його обличчя вираз співчутливості і присміху. — Ти бачив, де колись стояла моя хата?

Він наступав на Долгіна, стиснувши руки в кулаки, і той злякано позадкував до дверей.

— Ні. Стій отут. І слухай, ти, комуніст Долгін. Хату мою німці спалили, батька і матір замордували. І стояла вона справді край села, і була вона місцем явки для партизанів та розвідників. Хата моя, Долгін, на передньому краї. Так що ти мою хату не чіпай.

— Це ж приказка... Хіба я хотів тебе образити? Всі ж знають, що ти заслужений партизан.

Розгублений, стояв Долгін перед Тритузним, думаючи тільки про те, як би вибратись з цієї кімнати.

— За наказу не ховайся,— порадив Тритузний,— а коли маеш якусь правду, вийди на люди і скажи. Не думав я, що ти такий. Помилився.

— Не поспішай з висновками, Степане Степановичу,— порадив Долгін, вдаючись до іншої тактики,— тепер мені зрозуміло, на чиему боці твої співчуття. Що ж, не випадково. Воно тягне тебе. Засмоктує. Ти опираєшся, а воно засмоктує,— загдакво закінчив Долгін.

— Ти про що?

Тритузний наче сторопів, неспокійно догадуючись, на що налякає Долгін.

І, вловивши вагання Тритузного, Долгін відчув, що з тих нетрів, куди завела його необачність, нагодилася змога без втрат для свого авторитету виборсатися. «Стривай,— зловтішно билася його сполохана думка.— Я тебе зажену на слизьке. Ще одна мить, і ти не схаменешся, як опинишся у петлі».

— Ти, Степане Степановичу, сам розумієш, коли б не ця дедаль, у тебе особисто все по-іншому пішло б. При твоїй героїчній біографії бути б тобі першим. А так — усе життя на других ролях. Повір мені, я вже знаю, як у центрі дивляться на ці справи. Як не кажи, плямочка. Вона, хіба не бачу, шкодить тобі. Нервуєш. Спокою нема. Співчуваю тобі, Степане Степановичу. Вона, ця пляма, затуляє світло перед тобою. Як не кажи, ти пробач мені за одвертість, але дружина з німцями плуталась... Комендант міста — це тобі не якийсь простий фрїц...

Тритузний зроби́в якийсь заперечливий рух рукою, хотів щось сказати, але, опустивши голову, мовчав. Що ж, він має право на такі слова. Що є, то є. Не закреслиш ні у пам'яті, ні в анкеті. А хіба він приховував? Усім відомо. Ось вона, його спокута. А за які гріхи? А треба було тоді, не вагаючись, жбурнути гранатою у вікно. І все. Не було б ні плями, ні розмов. І Мишка не було б. А хіба тепер він з ним? З нею!

— Всі ми тепер як навіжені,— прокладав місток до взаєморозуміння Долгін,— всі ми в клопоті і турботах. Ти тут такого мені наговорив, що я міг би образитись, зажадати вибачення.

— Ні,— різко вигукнув Тритузний.

Але Долгін вихопився:

— Та непотрібне мені воно. Я тебе розумію. Плямочка не дає спокою. А ти вирішуй просто. Сина забери через суд. В газеті напиши. Я подзвоню редакторіві. Складемо відповідного листа. Дам вказівку надрукувати на видному місці. Сам виховуй сина. А її під суд. Десять років їй забезпечено. Подзвонимо прокуророві.

Долгін мав вигляд переможця. Можна було і перепочити. Він запалив і задоволено затягнувся. Гіркуватий тютюновий димок видався йому найприємнішим трунком. «Ти у мене ще потанцюєш,— злостиво думав він.— Не таких ламали. А наскочив я на тебе тільки завдяки своїй необачності. Тепер наймні знатиму, хто права рука товариша Гайдачука». Тепер можна залишити Тритузного з певністю, що він не побіжить до Гайдачука «капати». Долгін милостиво кивнув йому головою і сказав:

— Бувай!

...Наступні дні Долгін жив своїм клопотом. Уникаючи зустрічей з Гайдачуком, він гаряче посмикував за кінці ниточки в тих місцях, де міг дістати підтримку. Прочитавши переписаний з магнітофонної стьожки запис засідання вченої ради інституту, він вилаяв себе, що не зробив цього до засідання бюро. Міклашевич був би непоганим козирем у його доказах. Позапартійний! Це трохи міняло картину. Йому в порядку партійної дисципліни не запропонуєш виступити. Але існує і своя перевага. Одне слово, він наказав секретареві викликати на ранок о десятий Міклашевича.

І ось Міклашевич сидить перед ним і дивиться на нього через товстенні скельця окулярів запитливо, з якимсь усміхом, від чого може урватися терпець. Де такого птаха викопав Нерчин? А втім, він собі підбирає на свій смак.

— Ви позапартійний, Олег Денисович,— чи то спитав, чи то стверджував Долгін,— але ваша думка для нас важить. Один блок. Блок комуністів і позапартійних. Скрізь і всюди. І в науці. Адже я теж кандидат математичних наук,— повідомив він.

— Чому ж ви не працюєте за фахом? — поцікавився Міклашевич.

Запитання не сподобалося Долгіну. Але, зборовши своє невдоволення, він сказав:

— Ми запросили вас, Олег Денисович, щоб порадитись з вами.

Ці слова, на думку Долгіна, могли улестити норовистого Міклашевича. Що він саме з таких непокірних конячок, вгадувалося зразу.

— Чим зможу, радий допомогти.

— Справа от у чому. Ми прочитали ваш виступ на вченій раді. Дуже цікаво. І головне, далекоглядність ваших зауважень свідчить, що ви дбаєте про державний підхід в розробці кожного дослідження.

Міклашевич здивовано звів волохаті брови і, наче не згоджуючись, похитав головою.

— Що, хіба не так? — обережно поцікавився Долгін.

— Я про інше... Забув книжки, що купив у кіоску внизу... Розумієте, здачу сховав, а книжки забув...

— Не пропадуть. У нас тут не крадуть.

— Я не про те...

Долгін натиснув кнопку. З'явилася, наче випорснувши з-під підлоги, секретарка.

— Люся, спустіться вниз і візьміть у кіоскерші книжки, їх забув професор Міклашевич.

— Я не професор, — вибачливо нагадав Міклашевич.

— О, це не має значення, — заспокоїв його Долгін. — Будете. Так про що ми з вами говорили?

Міклашевич мовчав, наче не чув його запитання. Нічого не лишалося, як продовжувати самому.

— У нас виникла думка. Було б доцільно до ваших внутрішніх справ залучити громадську думку.

— Але ви знаєте, наша тематика має своєрідний характер...

— В обкомі це знають. Ми пильнуємо секрети не гірше, ніж ви. А може, і краще за вас.

— Пробачте. Я вважав своїм обов'язком нагадати вам.

— Прошу. Це робить вам честь. Пильність у вашій роботі — це альфа і омега.

— А я думав, знання.

— Що ви сказали? — наче здивувався Долгін. — Ви жартуєте там, де робити таке ризиковано. Я змушений заявити вам про це.

— А я не жартую. Знать нам бракує. Хто проти цього факту. Нерчин про це нагадує щодня. Та ні, тричі на день. Він наче навіжений.

Користуючись згадкою про Нерчина, Долгін запропонував:

— А що, коли ви свої думки викладете у формі статті і дискутуєте з Нерчиним? Знаєте, так би мовити, критика, незважаючи на особи. Наукова думка мусить розвиватися в дискусії. Ми в цьому зацікавлені.

— І ми теж, — коротко погодився Міклашевич.

Долгін зрадив.

— Бачите, у нас погляди тотожні. Я ж казав! І коли в цій статті ви покритикуєте деякі недоліки, всякі там неподобства, це не зашкодить справі. А то ви живете там відлюдно. Теніс, пінг-понг, чорна кава в будь-який час...

— Щоб не спати... У нас робочий день двадцять годин на добу, а то і вся доба.

Долгін, змовницьки притишивши голос, сповістив:

— А саме це не схвалюють у нас в керівництві. Не чорна кава мусить жити ваш ентузіазм.

— Звісно,— погодився Міклашевич,— але здорово допомагає, щоб не куняти в лабораторії, коли дослідження триває сорок вісім годин без перерви... Чи відомо вам, що Бальзак випив двадцять тисяч чашок чорної кави?

— Тепер я знатиму,— сказав Долгін.— Але він написав кілька десятків томів. А від вас ми чекаємо одну статтю...

Пропозиція, прибрана в шати жарту, повинна була зустріти згоду. Але Міклашевич не квапився її висловлювати. Довелося дещо розшифрувати, хоча краще було зробити це в рукописі майбутньої статті.

— Я поставлю вам запитання. І чекаю від вас одвертої відповіді. Ви вірите в успішне завершення дослідження товариша Нерчина, в те, що установка, яку він споруджує, дасть позитивні наслідки?

Міклашевич з подивом глянув на Долгіна. Якусь мить в його очах світилась тривога і розгубленість. Йому хотілося помилитися в найгірших своїх здогадах. Чого прагне від нього Долгін? Звичайно, хоче почути: «Ні». Але яке значення має «ні» Міклашевича? Яким способом хоче оця лисувата людина у напіввійськовій гімнастюрці, з метушливими руками, що весь час щось гортають на заваленому паперами столі, використати його, Міклашевиче, «ні» проти Нерчина... А те, що хоче, видно було незброєним оком. «Навіть без моїх окулярів»,— подумав Міклашевич.

— Сформулюю точніше. Чи мають реальні перспективи пошуки Нерчина?

— Бачите, пошуки — це завжди ризик...

— От, от,— зрадів Долгін.— Справедливий висновок.

Долгін навмисне лестив Міклашевичу.

— Ви, на мій погляд, найкраще розібралися в ситуації... Коли судити з ваших зауважень, які ви висловили на вченій раді, то складеться враження, що ви один сміливо виступили з критикою далеко не творчої атмосфери...

— В обговоренні брали участь і інші...

— Хто? Рудий? Чи Струмилін? Чи Штальберг?..

Долгін називав прізвища, загинаючи пальці на лівій руці, постукуючи стиснутою в кулак правицею по паперах, які лежали перед ним.

— А чому мовчали Золотаренко і Передерій? Га? Вам це не впало у вічі?

— Ні.

Це «ні» пролунало широко і навіть обурено. Але обурення Долгін прийняв як подив.

— Тому, що вони бояться Нерчина. Плентаються у нього в хвості. До того ж, між Нерчиним і Катериною Золотаренко давній роман... Це теж не сприяє здоровій атмосфері,— пояснив Долгін, полегшено зітхнувши.

— Ні.

І це друге заперечення Міклашевича обурило Долгіна. Що він хитрує, оцей підсліпуватий кріт? Одверто кинути йому зараз в обличчя ці слова. Але це передчасно. Для цього ще буде слухна хвилина. Тепер треба взяти іншим.

— Перша висловила сумніви у ймовірності досягнутих наслідків на установці ЗЕП товаришка Золотаренко.

— І куди вона заявила про це? В партбюро чи в обком? Ви на це звернули увагу?

Переможний вигляд Долгіна мав свідчити непохитність його думки. Але Міклашевич, на його подив, висловив свій сумнів.

— Вона зажадала повторення дослідів. І їх провели. І в цій роботі взяв участь академік Шульга.

— Все це відомо. І це вивчається.

— А що тут вивчати? — знизав плечима Міклашевич, якому вся ця плутана розмова стала набридати.— В групі учених виникли сумніви, і вони це не приховували. І товариш Нерчин сам виступив і висунув свою гіпотезу. Ми можемо розходитися з ним щодо методів, але пошук його свідчить про його велику мужність.

— Що шукати... Дивлячись, що шукати і для кого,— зауважив Долгін.— Все, що треба,— підкреслено сказав він,— від розщепленого атома взято...

— О ні!

Це, вже третє, «ні», яке почув Долгін від Міклашевича, остаточно зруйнувало всю його улесливу стриманість, змусило його поставити запитання одверто:

— Ви можете написати таку статтю? — Не чекаючи відповіді, Долгін пояснив: — Статтю, яка викрила б вади в роботі інституту і примусила зацікавитись ним нашу громадськість.

— Моя стаття, коли б я її написав, не сподобається вам.

— А ми вам допоможемо. Я розумію, ви не письменник, а вчений. Важлива суть. А деталі і узагальнення вам допоможуть написати. У мене є така людина.

Міклашевич різким рухом зняв окуляри. Йому здалося, що краще не бачити в цю хвилину обличчя Долгіна. Невизрадної форми жовта пляма, яка виникла перед його затуманеним

зором, наче пригасила його гнів, що зненацька заклекотав у ньому і міг, як розумів це Міклашевич, зле прислужитися йому.

Помахуючи окулярами і вдивляючись в жовту пляму, яка то насувалася на нього, то одпливала, меншаючи і зливаючись зі стіною, Міклашевич схвильовано заговорив:

— Я можу не вірити в успіх пошуків товариша Нерчина. І це моє право. І я можу помилитися. І коли я помилюся, це мене не засмутить. А навпаки, я радітиму. І я буду шукати разом з Нерчиним. Звідціль і виходьте у своїх розрахунках.

Міклашевич одягнув окуляри і побачив замість жовтої плями розшаріле обличчя Долгіна.

— Вам виявили велике довір'я. Сподівалися, що ви, молодий, талафовитий вчений,— патріот.

— Мені не потрібно таке довір'я.

Міклашевич встав. Губи у нього сіпалися і пальці рук, якими він тримався за край стола, тремтіли.

— Не забувайте, де ви,— грізно нагадав Долгін.

— А ви пам'ятаєте? — спитав Міклашевич.

Гнітюча тиша, схожа на передгрозя, згустилася в кабінеті Долгіна. І сам господар кабінету, спантелічений впертістю Міклашевича, лихоманково шукав пропозиції, яка б примирила його з цим впертим анахоретом від науки. Висновок тим часом був один: Нерчин хитро діяв і вмів заручитися підтримкою своїх співробітників. Створювалося коло неприступності. Але в цьому і була ахіллесова п'ята Нерчина. На це і зроблений буде наголос. А Міклашевич просто заляканий.

— Ви багато чого не розумієте, Олег Денисович,— опановуючи своє роздратування, почав Долгін, теж підводячись.— Настане час, і ви з вдячністю згадаєте нашу розмову і моє попередження. Стіни вашого інституту відгородили вас од життя. А ми хочемо, щоб ви відчинили двері і вікна. І впустили свіже повітря. І не товкли воду в ступі.

— Відпустіть мене,— тихо сказав Міклашевич.— Я можу сказати... Я не ручуся за себе.

— Ідіть,— проказав Долгін.

— Бувайте здорові,— вже з порога кипув Міклашевич.

— До побачення,— з притиском вимовив Долгін і нагадав вже спині Міклашевича: — Наша розмова не для поширення.

По тому, як пересмикнув плечима Міклашевич, Долгін зрозумів, що він почув його пораду.

А що він міг порадити собі? Чи не перегнув палку? З уявного недавно спільника Тритузний став ворогом. Якщо не одвертим, то прихованим. Він просто вичікує і в слухну мить нанесє удар Долгіну. Це факт. І треба знешкодити Тритузного. Оцей

тип в окулярах теж виявився крутієм. Чи не далеко я замахнувся? Долгін безсило розвів руками. З ким порадитись? Кому звірити свої сумніви? Зіновія була б справжнім другом. Але вона дивиться на нього, мружачи очі, наче щось зважує, наче щось знає про нього таке, чого він і сам не знає. Згадка про дружину ще більше заплутує його думки. Чого вона приїхала? Адже загрожувала: «Ніколи не приїду». І от маєш! Звалилася, як сніг на голову. І хоч би мовчала. Ні! Повчає і навчає. Терпець може урватися. Та сказати їй: «Ідь», — теж не вихід. Насамперед вона мене влаштовує... По-друге, а може, вірніше, по-перше: розлучитися — не вихід. Як на це подивляться? Які причини? Характерами не зійшлися... Дурість! Такий факт у біографії — погана деталька. Ну, у Тритузного гірше. Ця думка трохи розраджує Долгіна. Але за Тритузного горою Гайдачук. Чому? Ясно, приятелізм. В одному загоні партизанському, одні справи, одні і ті ж будні... Хто їх знає. А треба було дізнатися. Не завадило б. «А що я?»

Ця думка, зненацька викресавшись полохливою іскрою, штовхає Долгіна в глухий кут і лякає його своєю невтішністю.

«Стривай! — заспокоює він себе. — Адже ти розумів, на що наражав себе, їдучи у Деснянськ! Хіба ти не можеш стати на місце Нерчина? Сьогодні ти кандидат. Завтра будеш доктором. З колективом не так важко зробити докторську. Що він, святий, Нерчин? Запаморочив голову Шульзі... Шульга — це горішок міцний. Його так спроста зубами не розкусиш. Треба ударити міцно молоточком. Ну, про це нехай подбає Куцевич. А що буде, коли Куцевича не оберуть віце-президентом? Адже скільки можна ходити в тво? Рік, два, не більше. А що, як його завалять? Ото треба за цей рік встигнути». Ці два слова мерехтять перед Долгіним. Він крізь них, наче через збільшувальне скло бачить те, про що вголос сказати ще рано і навіть собі самому не слід повторювати. «Інститут, що його очолює Нерчин, установа державного значення. Увага центру. Піклування. Пошана. А Нерчин засів у лабораторії. Чаклує, як середньовічний алхімік. Коли він прийшов аспірантом ще в інститут Куцевича, я вже був кандидат. Чому ж він випередив мене? Хто дав йому зелену вулицю? В чому корінь його впевненості? Тільки подумати, як він вміє замилювати очі... От і на бюро сидів, як бонза. Я мало кров'ю не харкав, а він водичку попивав. І Передерій теж фрукт! Ну, з цим легше. На перевиборах просто не порекомендуємо його до складу бюро. Правда, перевибори можна було прискорити, якби пройшло питання на бюро. Але Гайдачук зірвав. Ясно, що його хтось підкрутив.

Хто? А може, сам Нерчин знайшов до нього ключ? Може, якісь знайомі? Може, хто з центру? Одне слово, рівняння з багатьма невідомими. Колись ти вправно розв'язував такі задачі, Дмитре Долгін. Але то було на папері, з олівцем у руках. А життя не аркуш паперу. І одним олівцем тут нічого не зарадиш. Це ясно. Ні! Нічого не ясно. Штовхнув мене Куцевич в цей Деснянськ. Чому штовхнув? А може, відкрив семафор і дав зелену вулицю? Сумнівно, щоб вона була зелена».

Долгін стояв біля вікна. Каштани перед будинком обкому пожовкли. Вони шикувалися вздовж вулиці, прикрашаючи її золотистим вбранням близької осені.

«Так. Вулиця справді не зелена. Але чого мені лякатися? Я стою на неситних позиціях. Я захищаю принципи реального в науці. Хто скаже, що це не так? Нехай вчитується в статті у газетах. Багато з того, що вважалося усталеним, піддано критиці. А в інституті Нерчина?.. А куди ж дивиться наша газета, так би мовити, обласний орган... А хто відповідає за цей орган? Я. Досить роздумувати. Треба діяти».

Долгін рішуче підійшов до стола і зняв трубку обкомівського телефону.

— Стругалья,— наказав він черговій на комутаторі.

Редактор Стругаль був не з тих, кому треба довго розжовувати свою думку. Він зрозумів, що зараз вимагає, як він висловився, актуальний момент, і обіцяв забезпечити належний рівень виступу у газеті.

— Глядіть мені,— попередив про всяк випадок Долгін,— щоб комар носа не підточив. Об'єктивність і принциповість — основні фактори.

Стругаль не такий вже був телепень, щоб не зрозуміти, що непокоїть Долгіна. Розмова задовольнила їх обох.

Але почуття задоволення невдовзі розтануло, коли Долгін під час обіду зустрівся з Зіновією. Мовчазно копірсаючи виделкою в тарілці м'ясо, він ще був весь у владі своїх роздумів після вдалої розмови з редактором, який подзвонив йому додому, коли тільки Долгін переступив поріг квартири. Таке траплялося не часто, щоб Долгіна з редакції турбували, та ще вдома. Але редактор сповістив, що автора знайшли для тієї відповідальної статті, і автор має науковий ступінь кандидата філологічних наук. Останнє мало сподобалося Долгіну. Чорт смикнув його за язика знехтувати обережністю і бовкнути:

— Проти доктора фізичних наук Нерчина кандидат філологічних — це слабо. Стаття може вийти неавторитетна.

Але Стругаль заспокоїв, що буде залучено до написання статті цілу бригаду.

Зіновія запалила і, не доторкуючись до їжі, дивилася на чоловіка, наче чекала якихось пояснень. Але чому він повинен їй давати їх? Долгін недбалим рухом відсунув тарілку.

— Ти можеш не палити за столом? У мене і так голова розвалюється.

— А ти б менше крутіїствував,— порадила Зіновія,— не організовував би статейки.

— Залиш свої поради при собі. І не втручайся в те, в чому ні біса не тямить. Читай свою англійську своїм футболістам.

— Дякую за пораду. Саме це я і робитиму. Можеш бути певний. І приїхала я сюди з одною метою.

— З якою? — стурбовано спитав Долгін.

— Хотіла ще раз упевнитись, що ти за людина...

— Облиш свої дотепи. Чого тобі треба?

Справді, чого їй треба? Долгін з острахом і неприязню дивився на дружину.

— Мені від тебе нічого не треба. І ти від мене не вимагай нічого. На цьому все закінчується.

— Згоду на розлучення я не дам! — закричав Долгін.— Не дам! Тобі ясно?

— Кому потрібна твоя згода? Я просто сьогодні їду. І це все. Сподіваюсь, що ти зрозумів.

— А, чув уже,— роздратовано замахав руками Долгін.— Говорила не раз, і все лишалося по-старому. Навіщо ця комедія? Хіба не бачиш, як мені важко, скільки клопоту? В якому оточенні мені доводиться крутитись?

— А ти не крутись, а працюй. Вся біда твоя, Долгін, у тому, що ти хочеш тільки крутитись... І я колись навчилася цього мистецтва від тебе. А тепер не хочу. І не буду.

Зіновія підвелася і відступила до дверей, наче занепокоїлась, що Долгін може їх замкнути перед нею.

— Ти стривай! — розгублено почав він.— Як же це так одразу? Ти знаєш, що на розлучення подивляться... По голові не поглядять. Який приклад для інших. Я на керівній роботі.

Зіновія засміялась.

— Он що тебе гризе. А я візьму і дам об'яву в газету. Та ще у вашу обласну. Це матиме вельми пікантний вигляд. Зіновія Устимівна Долгіна... що проживає у Києві по вул... Ти уявляєш собі!

— Зі! — заблагав Долгін.— Послухай!

— Не хочу!

Зіновія ухопилась руками за голову і з одчаєм, який наче стискував їй горло, спитала:

— Чому ти подобався мені колись? Невже і тоді ти був такий?

Збляклий і чужий, стояв перед нею Долгін, показуючи безмовно на стіну, даючи їй зрозуміти, що можуть почути сусіди.

— Боїшся,— прошепотіла Зіновія,— всіх боїшся. І себе боїшся. Як же ти жити далі будеш?

І Долгін відчув, що він справді не знає як. І це сумне відкриття не тільки вразило його, а й сповнило люття до всього, що оточувало його, до Зіновії, яка примусила подумати про це, і тому не дуже певно пролунала, сповнена ядучої ненависті, його загроза.

Зіновія, опутивши голову, обминула його, як незрушний стовп, і вийшла.

65

Пізніше, уже в Берліні, Леон Фітельберг не міг сам собі пояснити, чому він опинився в той вечір, після повернення з Бухенвальду, на Венцельштрассе.

Звичайно, можна було цього не робити. Але тоді він просто скорився сліпій потребі знову доторкнутися до того минулого, що владно жило в ньому усі роки в еміграції.

Клаптем того минулого був будинок з гостроверхим дахом, котрий увінчувала вежа з дзеркальними віконцями. Фітельберг стояв у серпневий вечір перед цим будинком і з якоюсь тривоگوю, або навіть водночас і надією, дивився у вікна на другому поверсі, вздовж яких тягнувся оповитий квітами балкон. З цього балкона чекальним помахом руки колись його вітала Аніта. Як і тоді, в першому поверсі містилася аптека з високими і порожніми похмурими вітринами. Як і тоді, крізь скло вітрин видно було полиці, заповнені ліками.

Фітельберг підступив ближче і побачив жінку в білому халаті. Освітлена м'яким сяйвом неонових ліхтарів, вона замислено дивиться на нього. Але коли він відчинив двері і дзенькнув дзвоник (так само він подзвонював у той давній рік, господи!), Фітельберг здригнувся і, поквально вклонившись, спитав, чи не скаже йому фрейлейн, де розшукати Фрідріха Каста, якому належить ця аптека і цей будинок.

Фрейлейн трохи здивовано подивилась на Фітельберга і пояснила, що гер Фрідріх Каст щойно закінчив свою зміну і піднявся на другий поверх до своєї квартири, а аптека тепер державна.

— Мабуть, ви з закордону,— вибачливо пояснила жінка сама цю дивну необізнаність.

Фітельберг не заперечував. Подякувавши і підкоряючись владному і не зовсім усвідомленому бажанню, вийшов з аптеки і спрямував свої кроки на другий поверх.

...Та ж кімната з глибокими нішами вікон, той же рояль в кутку. На стінах у важких рамах портрети кількох поколінь Кастів. Глибокі крісла з високими спинками оточували огрядний стіл, накритий оксамитовою скатеркою. Сам господар гер Фрідріх Каст, що змушений був сполохано залишити на кріслі плед, яким він укрит ноги, стояв перед Фітельбергом і копирсався у своїй пам'яті: де він бачив оцю людину в окулярах у масивній чорній роговій оправі? А Леон Фітельберг, порушивши спокій гера Каста, не поспішав нагадати йому.

Це тривало хвилину, а може, дві. Але для Фітельберга пройшла вічність. Тут, в цій кімнаті, Аніта, взявши його руки в свої, сповістила батьків, що вона любить Леона Фітельберга, і єдине, що згодом засмутило гера Каста, була професія нареченого Аніти. Тоді, звичайно, гер Каст це не сказав. А згодом, коли він приїздив до молодих у Берлін, гер Каст після пляшки «Мозельвайшу» визнав:

— Прикро, що ви, Леон, не фармацевт. У нас в родині всі фармацевти. І ми хотіли, щоб аптека перейшла в руки чоловіка Аніти. Фізик!.. Це щось таке, що не держиться мого розуму. Я ніяк не второпаю, за що вам платять гроші.

Аніта сміялась. Леон теж був втішений невдоволенням гера Каста.

— Знаєте, фаті («Невже тоді він так сказав? А що, як звернутися отак зараз?»), нам не потрібна аптека. Живіть сто років і всі двісті з мути щасливо і весело.

Вони справді жили весело, і довго, і багатьох пережили. Хоча... Де ж муті, фрау Каст-старша? Де вона?

І тут Фітельберг почув, як щось схоже на схлипування вирвалося з грудей Фрідріха Каста. Можливо, він хотів обняти Фітельберга. Але це було тільки хвилиenne уявлення. Витягнувши перед собою руки, гер Каст наче хотів одштовхнути від себе привид, що так схожий був на колишнього чоловіка Аніти.

І тоді Леон Фітельберг вирішив допомогти геру Касту.

— Це я,— сказав він,— я, Леон Фітельберг.

Він не пам'ятав, чи запросив його Каст сісти. Але всю розмову далі вони вели, вмовившись у старовинних кріслах.

— Ми думали,— сказав непевно гер Каст,— що...

Він не договорив. Але в цьому і не було потреби. Фітельберг знав, що міг думати про його долю гер Каст.

— Живий, як бачите,— коротко сказав він,— і повернувся. Факт був незаперечний, хоча, з усього видно, не дуже втішний для гер Каста.

— Де ви були? — поцікавився уривчастим голосом гер Каст.

— В Бухенвальді,— замислено відповів Фітельберг, думаючи про сьогоднішній день, не маючи сили забути все страхіття побаченого.

— Весь час? — злякано проказав гер Каст.— Майн гот!

Його товсті червоні руки звелись до стелі і безсило упали на коліна.

— Сьогодні,— заспокоїв його Фітельберг,— а весь час у Сполучених Штатах.

— У Штатах? — недовіжливо перепитав Каст.

Він замовк. Мабуть, він чекав, що Фітельберг заговорить про Аніту. Але Фітельберг не мав сили вимовити зараз це ім'я, у цій кімнаті, де колись пролунала голосом Аніти сама щирість, скоряюча сила її кохання. Нарешті, щоб допомогти Касту, Фітельберг сказав, що він читав листа Аніти у фашистській газеті.

— Її примусили,— обережно пояснив Каст і додав через силу: — Обставини.

— І вийшла вона заміж за гестапівця Клотце теж в силу обставин?..

— І ви це знаєте? — вирвалося у старого Каста.

— І це правда...

Фітельберг не питав. Він просто сказав так, щоб допомогти Касту і позбавити його потреби вигадувати те, чого не було.

Але кохання було?! Адже воно було! Хіба гер Каст забув, що говорила у його присутності Аніта? Але гер Каст тільки перелякано кліпав очима, шукаючи якихось рятівних сил, ще ніяк не второпавши, з якою ж метою з'явився сюди Фітельберг і чим його поява загрожувє родині Кастів.

— Мені все розповіли у Берліні,— додав Фітельберг.— Не хотілося вірити. У мене була якась надія...

Ні.. Далі не треба було говорити. І він замовк. Він почув за спиною кроки. Озирнувшись, він побачив фрау Каст. Вона, мабуть, стояла за дверима і все чула. Пані Каст досить спокійно кивнула Фітельбергу і сіла поруч з чоловіком, всім своїм виглядом підкреслюючи, що з її появою гер Каст дістає надійну підтримку. Щоб покласти розмові край, вона своїм рипучим голосом сповістила:

— Ми не знаємо, де тепер Аніта. І не маємо з нею ніяких зв'язків. Ви не можете мати до нас претензій. Щодо мене, тр вам відомо, що я ніколи не схвалювала вашого шлюбу. Він був

фатальною помилкою. Є речі, які суперечать природі. І ми не повинні порушувати їх. Німці повинні одружуватися з німкенями. Французи з французженками. Англіїці з англіїчками. Євреї з євреїчками. Тоді б не було отих непорозумінь...

— Як, скажімо, Бухенвальд.

— Ми до цього не причетні,— квапливо заперечив гер Каст.

Фрау Каст з переконанням сказала:

— За це відповідає фюрер. Бог покарав його. Ви не повинні нас осуджувати, гер Фітельберг.

— Ви не забули мого прізвища, фрау Каст?

Можна було цього не говорити. Але йому просто кортіло вчинити так, щоб урвався терпець цій старій індічці, в обличчі якої все ж таки вгадувалася далека, але, проте, добре вловима схожість з красунею Анітою.

— Я все пам'ятаю.

В цих словах наче причаїлося попередження. І він прийняв його, сказавши одверто подружжю Кастів:

— Чому ви не з Анітою? Вам краще бути там. Але я розумію вас. Ви доглядаєте за аптекою, за будинком, ви чекаєте інших часів...

Фітельберг натрапив на болюче місце.

Гер Каст неспокійно засовався у кріслі. Він навіть неспіливо натякнув фрау Каст, що годилося б подати каву з коньяком. Адже про все можна поговорити тихо. Адже можна порозумітися.

Фрау Каст сиділа скам'янівши. Вона просто чекала, коли Фітельберг піде. Може, справді, треба було тоді встати і піти? Але якась зла сила утримувала його тут. І він сидів і чекав. Чого він тоді чекав? Могло б статися, що відчинились би двері і у покій вступила б Аніта... Могло б статися, що на горі Еттерсберг не загинули б десятки тисяч ні в чому не винних людей і серед них його батьки та сестричка Інгрід. Могло ж статися, що з словами Дахау, Аушвіц, Терезін, Орадур, Лідіце, Майданек не була б зв'язана ганьба Німеччини. Його Німеччини, хоча подружжя Кастів недвозначно вважають Фітельберга чужинцем, який не має нічого спільного з Німеччиною.

Могло б статися, що пані Каст змінила б свої погляди на те, хто з ким має право одружуватися...

Дивак! Він, який знає, що у природі чудес не буває, сидів тоді безмовний і приголомшений в квартирі панів Каст на Вендельштрасе у Веймарі, сидів і чекав чуда. Хто і що утримувало його тут? Чого критися? Аніта. Вона. Виходить, він не міг її забути.

Це відкриття не приносило йому ні радості, ні спокою. Наче відгадуючи, що Фітельберг у нерозривному полоні давнього,

гер Каст, виблискуюючи золотом вставних зубів, що випиналися з-під тонких губ, висловив припущення, що у Фітельберга впливові зв'язки у Сполучених Штатах, в противному разі, як це йому пощастило там влаштувати своє життя і, мабуть, не кепсько, бо ж виглядає він, як справжній американець.

Гер Каст певний був, що полестив самолюбству Фітельберга. І тому вирішив, що може спитати про те, що було для нього таємною надією.

— Чи, бува, Тюрінгія не перейде під владу американців?

Ось в чім справа! Ось чому він залишився при своїй аптеці у Веймарі. Фітельберг не без задоволення сказав тоді:

— А що робити їм тут, в Німецькій Демократичній Республіці?

— Ну,— розвів безпорадно руками гер Каст і густо почервонів.

— Фрідріх, не забувай про свій тиск! — нагадала фрау Каст.

— Гіпертонія. Війна надідила мене цією хворобою.

— Це ще не найгірша з людських хвороб.

Зауваження Фітельберга лишилося без відгуку. Фрау Каст ворушила губами і дивилася в куток стелі поверх голови Фітельберга. А господар запобігливо і розгублено усміхався.

— Ви нічого не зрозуміли, нічогосінько.

Навіщо він сказав це їм? Хіба ці слова могли щось змінити в переконаннях подружжя Кастів? Ні, він справді дивна людина. І життя його ще не навчило до кінця розпізнавати різницю між добросесністю і підлотою. Хіба в той день на Хорнадо де ла Муерте він не переконався, куди струмить зло, коли людина не думає, що всі люди мусять жити щасливо і в згоді...

«Людина! Все залежить від людини! Все залежить від того, в чії руки потрапить здобуток науки»,— занепокоєно попереджав Фредерік Жоліо-Кюрі. «Не опускайте безнадійно руки»,— радив старий Ейнштейн. Але коли б він побачив Бухенвальд?!

Тут, в кімнаті на Александерплац, в Берліні, у повітрі якого наче ще панує присмак чаду від нескельних печей, Леон Фітельберг прагне осягнути закони, на які опиралося плем'я фашистських людоджерів. Але вся справа в тому, що законів таких не існувало. Існувала зла воля, потворне маячіння, догма про «юберменшен» і «унтерменшен», і цього було досить, щоб заради власного зиску спопелити цілі країни, послати на тортури і смерть мільйони людей.

Він, Фітельберг, вже не хоче й думати про переляканих його появою Кастів. Веймар далеко. Берлін оточує його розпанаха-

ними стінами будинків, горами руїн, і, незважаючи на всі ці страхіття, він, той поранений і згнаний фашистами Берлін, сповнює Фітельбергове серце якоюсь ще тим часом невиразною надією.

Отак людина після довгої і, здавалося б, нескінченної ночі, ще не бачачи, але відгадуючи появу сонячного проміння, спражно вдивляється в темну стіну виднокруга. Чи ж не Труда допомогла йому? Він ще не може з певністю сказати, що це так. Але згадка про Труду теплить серце. Вона йшла з ним разом через жахливі хащі Бухенвальду. Мовчки, не витираючи сліз, несучи з незламною рішучістю свою скорботу, ступала Труда Штолл з ним пліч-о-пліч. Може, цим шляхом пройшли Інгрід, батько та мати? Пройшли, як і всі інші тисячі.

Можливо, у цій диявольській лабораторії, в якій господарювала наглядка Ельза Кох, і загинула Інгрід... Кажуть, фрейлейн Ельза любила шкіру молодих дівчат. Шкіру без слідів косметики, ніжну і пругку від гірських вітрів і щедрого сонця. Тут, в цих стінах, Кох здирала шкіру з в'язнів і виготовляла з неї абажури для ламп. І цілком імовірно, що в тіні такої лампи фрау Кох пила вчорами каву і гантувала чарівним візерунком маргариток серветки. Кажуть, що вона зналася на цьому мистецтві...

Ще у Штатах Фітельберг побачив фотографію Ельзи Кох в журналі «Лайф». Спираючись на руку свого чоловіка, колишнього американського офіцера, Кох усміхалася чарівно і невимушено. В журналі розповідалася історія, яка розрахована була розчулити читачів. Бідолашна Ельза завагітніла у в'язниці. А вагітну хіба можна було судити? І от винуватець її «нещастя» допоміг їй втекти у Штати. А тепер у них чудове малятко, американський громадянин. І чи варто зараз, коли з фашизмом покінчено, згадувати страшенне минуле...

Історія справді була зворушлива. Коли Фітельберг бачив перед собою стіл, на якому оперувала свої жертви Ельза Кох, він подумав, що б сказав автор статті і сам редактор «Лайфу», коли б їм довелося хоч одну хвилину полежати на операційному столі міс Ельзи Кох?

Труда Штолл знала цю сумну історію. Вона не дивувалась з того, що сталося з Кох.

— Це природно,— зауважила Труда.— Кох зробила кар'єру, як говорять у Штатах, вона знайшла собі нових господарів.

— Не всі американці однакові,— сказав Фітельберг Труді, коли вони вже опинилися за брамою пекла,— як і не всі німці однакові. Коли ми добре усвідомимо це, нам легше буде жити, легше буде долати зло.

— Ви робите успіхи,— посміхнулася Труда.

І, можливо, те, що він, Леон Фітельберг, і Труда Штолл стояли біля підніжжя гори Еттерсберг і після того страхіття, що бачили, після того, що наче самі пройшли крізь темні льохи карцерів, падали під канчуками, висіли на гаках під стелею, ковтали відпрацьовані газні з глушителів машин, випльовували вибиті хвацькими ударами есесманів зуби на скривавлену долівку, плазували по землі, дряпаючи її нігтями, і тіла їхні товкли чобітьми штандартенфюрери, бо шкіра їхня не придатна була для абажурів, після того, як по коліна в твані вони змушені були під акомпанемент оркестру в'язнів, найкращих музик Європи, але справжніх «унтерменшенів», які грали вальси Штрауса, танцювати, після того, як їх примушували під ударами палиць і п'яне улюлюкання наглядачів славити Німеччину і кричати «смерть більшовикам», після того, що німкеня Труда Штолл сама пройшла частку того шляху в пекло у Дахау, а він, Фітельберг, з ласки долі, що була, власне, пам'яттю про його здібності Альберта Ейнштейна, врятувався,— після всього цього, чим вславився Третій райх, вони двоє, серед мільйонів інших, що лишилися на земній кулі, стояли тут і говорили про красу, про людину, про те, що треба жити хоча б в ім'я того, щоб на горі Еттерсберг і ніде у світі це ніколи не повторилося.

— Невже люди, чесні і мужні люди, не розуміють, що це залежить тільки від нас самих!

Труда Штолл не запитувала і не чекала відповіді. Її слова з гори Еттерсберг були звернені у ту далечинь, що відкривалася перед ними, яка пролягала через різні шляхи і ріки, через пасма гір і морські хвилі, через просторинь океанів і пустельні прерії — до всіх людей.

З вікна кімнати у будинку на Александерплац можна побачити руїни і вузьку стежку, що замінює тротуар, по якій молода жінка з модною зачіскою штовхає перед собою дитячу коляску.

Отак матері колись везли в колясках, носили на руках, пестили і ніжили немовлят, які вирости, стали жінками, чоловіками, самі народжували дітей, щоб потрапити в печі Аушвіца чи Бухенвальду... Чи стати катами...

Чи спопеліти в Хіросімі, сконати в Нагасакі...

Фітельберг з одчаем стис долонями скроні. Крик тамувався десь глибоко в серці, але він стримував себе. Він тепер зрозумів: одчай ненадійний спільник. «Все залежить від людей»,— сказала два дні тому Труда. Це не новина для нього. Але в устах Труди, яка пройшла крізь пекло і не зневірилась в людині, це важило більше, ніж звичайна надія, це все стало

певністю і могло стати звершенням, коли б всі люди на землі відчували всю її рятівну правду.

А ти сам, Леон Фітельберг, громадянин нової Німеччини, сам що думаєш, чим живеш? Запитання, звернення до себе не лишались без відповіді. Тепер він знав, чим живе і чим житиме. Щастя, яке виростало на руїнах, не могло бути хитким. Міцність його залежала від рук людей, що його викохували.

Вперше за ці місяці, після повернення в Німеччину, Леон Фітельберг зрозумів, що час шукання отих «чому» і «як все сталося», навіть того, чому Аніта Каст, жінка, яку він любив і не забував, так легко відмовилась від свого кохання, стає вже порогом, який він переступив, щоб більше не вертатися у минуле.

І ті дні і місяці в Лос-Аламосі, коли він відчув вдовolenня і навіть гордість, що працює разом з ушлавленими приборкувачами розщепленого атома, він тепер розумів, як вимушену необхідність, неспокій від якої надовго лишиться в його серці. Хіба можна було припускати, що авантюристи, які ухопили в свої руки ключ від скрині Пандори, не скористаються ним? Навіть хоч і випустять двох злих духів, «Тонкого» і «Товстого», на Хіросіму і Нагасаки? Колись навіть сам чесний Чарлз Томас вірив облудним словам полковника Коллінза, що це єдиний спосіб поставити Японію на коліна, примусити її вийти з війни і врятувати сотні тисяч солдатів союзних армій... Але коли б бомба була у Гітлера, він зробив би те саме. В чому ж різниця між Гровзом і Гітлером? Гітлер був знищений, і все ж вони кинули бомби... Ні, ключ Пандори в ненадійних руках, і в цьому страшна загроза. Чи розуміють це люди?

І Леон Фітельберг в цей недільний ранок тут, у Берліні, з силою, яка завдала йому болю і сповнювала рішучістю, відчув, що повинен піти з тими, хто прагне, щоб людство зрозуміло, звідки і від кого воно мусить чекати небезпеки.

— Це вже не мало,— сказав собі Фітельберг.

І він так само знав, що ті нові властивості розщепленого ядра, які він тепер у своїй лабораторії прагне визначити, він примусить служити добру, а не злу: він робитиме все, щоб це було тільки так. Надто багато зобов'язувало його, щоб схибити і ухилитися від відповідальності.

Ось чому на другий день, одягаючи халат перед тим, як зайти в зал, де мали початися дослідження, Леон Фітельберг з особливою приязню подивився на своїх колег.

Він не міг пояснити чому, але почуття спокою огорнуло його. Брілах і Газелер, як і він сам, повернулися зовсім недавно з вимушеного вигнання. Асистентка Вільма, яка в час панування

Гітлера була з батьком, відомим комуністичним діячем, в Москві, стала надійним помічником. Але мине час, і в лабораторію придуть і такі, що довгі роки жилися коричневою облудою, і такі, що «існували», і тільки. І вони теж мусять повірити, що єдиний спосіб справжнього існування, збереження людського життя — це саме те, чим може зберегти себе світ, що таїться у одному тільки короткому слові «мир».

Фітельберг з гордістю подумав, що Планк і Отто Ган, ці велетні фізики в Німеччині, не пішли служити райхові, хоч і вони були, згідно з переконанням таких, як фрау Каст, справжніми «юберменшенами».

Аніта Каст! Згадка про неї виникла і спинила його біля дверей лабораторії.

Вільма вирішила, що шеф щось забув. Частіше така доля випадала окулярам, які після пошуків на всіх столах і полицях, виявлялося, лежали в кишені халата у самого шефа. Але Вільма побачила, що шеф тримає окуляри в правій руці, витягнувши її перед собою. А Фітельберг стояв, не наважуючись штовхнути двері, наче з-під землі виросла постать Аніти Каст і заступила йому дорогу. Ніхто не міг побачити того, як він рішуче відсторонив Аніту Каст і відчинив двері у лабораторію.

Брілах, Газелер і Вільма пішли за ним. Широке вікно лабораторії виходило в молодий сад. За садом перекреслювали небо стріли будівельних кранів. Гуркіт бульдозерів, які рівняли будівельний майдан, линув сюди, і Фітельберг вгадував у ньому ту силу, яка потрібна була йому не тільки сьогодні, а в усі наступні дні та ночі.

66

Хтось обачний і врівноважений володів здатністю лічити час. Фітельберг його не помічав. Важко було визначити, чого було більше: днів чи роботи. Пізно ввечері він вертався додому на Александерплац, в тиху квартиру на четвертий поверх. Поладнали ліфт. І тепер не доводилось дряпатись ламаними сходами. Та й сходи вже виблискували новими мармуровими плитами. Біля новенького ліфта керівник будинку вивісив об'яву, закликаючи мешканців уважно і дбайливо користуватися машиною. Це сподобалося Фітельбергу. Вступаючи у нову кабінку, він незмінно знімав капелюха.

Вдома була знову та ж робота. Журнали, бюлетені, книжки. А часом і листи. Поступово відшукувалися давні друзі і приятелі. Фітельберг відповідав ретельно і сам писав тим, хто міг

допомогти розшукати інших. Хотілося вірити, що не всіх давніх знайомих поглинув вир війни.

У шухляді секретаря зберігався окремо інший лист. Він лежав там один. Біля нього і навіть поруч з ним Фітельберг нічого не клав.

Фітельбергу не треба було відмикати шухляду, доставати пом'яттий конверт з поштовим штемпелем міста Франкфурт-на-Майні, виймати листа і заглиблюватися в читання розповіді фрау Штіммель. Фітельберг пам'ятав кожне слово, кожному кому і крапку. Він ясно бачив, як фрау Штіммель прийшла на Кайзерштрасе і постукала в двері до Аніти, тримаючи за руку Інгрід. Ту Інгрід, яку колись Аніта називала своєю сестричкою. Йому здавалося, що він чув власними вухами, як просила фрау Штіммель тільки одне — переховати малу Інгрід. А фрау Аніта Клотцке закрила перед нею двері. І фрау Штіммель змушена була взяти Інгрід до себе. Але вся вулиця знала, що Інгрід переховується у фрау Штіммель, і знайшлися чорні люди, брудні люди, які сповістили гестапо. Довгі роки фрау Штіммель була старшою сестрою у лікаря Фітельберга, і вона, якщо не забув Лео, колисала і його. І коли серед ночі прийшли по Інгрід, то забрали і її, фрау Штіммель. За те, що вона переховувала Інгрід, її хотіли відправити в концтабір, але врятував похилий вік. Тепер, коли люди розповіли їй, що Лео у Берліні, — вони чули, як він говорив по радіо, — фрау Штіммель вирішила написати йому. Важко писати про такі речі. Але краще знати про них, ніж нічого не знати. Фрау Штіммель зустріла зовсім недавно, взимку, на вулиці Аніту Клотцке і вирішила підійти до неї та нагадати про свої відвідини, коли вона, тримаючи руку маленької Інгрід, ждала від Аніти порятунку. Може, тепер фрау Клотцке пошкодує. Чого тільки не трапляється в житті. Може, вона теж рятувалася і не хотіла, щоб її чоловік, штурмбанфюрер Клотцке, знав, що вона має щось спільне з родичами свого колишнього чоловіка. Пані Аніта була не одна. Її супроводив якийсь американський офіцер. При ньому фрау Штіммель не хотіла признаватися. Але нагодилася хвилинка, коли офіцер зайшов у кондитерську, і тоді фрау Штіммель наважилася.

«...Я нагадала їй, хто я і чого приходила до неї, і нагадала, як вона жила у нас сама на Унтер ден Лінден, і як Інгрід співала їй пісень, і вони бавилися, наче і пані Аніта була дівчиськом... Фрау Клотцке ніби не впізнала мене.

Вона не захотіла впізнати мене і сказала: «Іди геть, стара. Ти збожеволіла. Про що ти белькочеш? З ким ти мене плутаєш?» А у самої тремтіли руки, і жах перекорчив її обличчя.

Вона ухопила за лікоть офіцера, що якраз, тримаючи в руці коробку з тістечками, вийшов з кондитерської, і потягла його до машини. Вона тікала, наче в спину їй я, стара жінка, могла вистрелити. А коли б у мене був пістолет, то, не вважаючи на свої сімдесят чотири роки, я б таки вистрелила».

І у фрау Штіммель є одне бажання. Нехай Лео розшукає цю негідницю і нехай зажадає відповіді. Що вона скаже йому? Бог скарав її Клотцке, який був лютим звіром. Бог мусить покарати і Аніту Клотцке. А вона, фрау Штіммель, доживатиме свій вік у рідному Франкфурті біля своєї онуки, у якій війна забрала чоловіка — він загинув десь у степах Росії. І вони удвох тільки те й роблять, що з ранку до вечора кленуть скаженого фюрера, якому все-таки судилася пацюча доля.

...Погляд Фітельберга затримується на шкатулці в секретері. Він знову і знову вдумується в сувору розповідь фрау Штіммель. Лист, який він написав їй, мабуть, не дійшов. Минуло вже кілька місяців, а відповіді нема. Чи, може, вже нема і фрау Штіммель?.. А як хотілося б йому обійняти стареньку, як хотілося поцілувати її руку, подивитися в її добрі очі.

Аніту він не стане розшукувати. Була колись справді Аніта Каст. Але тоді, коли вона стала Клотцке, зникла та Аніта, яку у Гартенгаузі він побожно поцілував у щоку.

Без почуття помсти і зненависті він тепер думав про Аніту. Презирство — ось те єдине почуття, що могло виникнути тепер на згадку про її далеке існування.

У стражданнях і крові довелося народитися новій Німеччині. І як багато треба було мати в собі сили і гідності, щоб не скоритися злій волі Третього райху. Там, у еміграції, він припускав, що таких людей у Німеччині нема. Але він помилявся.

Того вечора, коли його познайомили з зажуреною, стомленою жінкою, на засмученому обличчі якої світилися людяність і зичливістю сірі очі, він дізнався значно більше, ніж думав, що знає про людину, яку теж скарано в Бухенвальді з поспішністю зловмисників, що квапляться замести сліди, щоб не бути спійманими на гарячому.

Ось він стоїть у залі, де має початися конференція прихильників миру у Берліні, перед дружиною Ернста Тельмана, Розою Тельман, і думає про страшний ранок у Бухенвальді, коли кати повели на страту її чоловіка — людину, яка уособлювала в собі честь і совість Німеччини.

Чи ж не тому Фітельберг, піднявшись на трибуну, сказав: — Спокута за злочини наших співвітчизників можлива тільки одна: винищення, викорінення на віки вічні всього страшного, що залишив фашизм на землі. Якщо ми, німці, цього не

зробимо, все, що вчинило страшне плем'я гітлерівців, залишиться на совісті німецького народу.

Мир! Це слово владало в залі. Воно кричало з плакатів на стінах. Воно било на сполох. Воно полум'яніло непогасно в сотнях очей, звернених до трибуни. І Леон Фітельберг відчув, як зникають у ньому останні крихітки відчуження, яке ще стримувало його поривання і наче випробовувало його віру в неминучість добрих звершень.

Він вірив у людей, і ця віра вертала йому певність у свої сили, у свої прагнення. Великий портрет вождя російської революції, дбайливо завітчаний трояндами, висів перед трибуною.

Леон Фітельберг, не відриваючи очей від нього, сказав:

— Людина, яка підказала фізикам невичерпність електрона, пояснила всім людям на землі, яким способом можна досягти миру і щастя. На всіх мовах світу це ім'я лунає однаково — Ленін. З цим ім'ям завжди буде світло і не буде птьми. З цим ім'ям ми збережемо життя на землі.

Фітельберг довго по тому не міг збагнути, у кого він запозичив відвагу, щоб стояти на трибуні і сміливо звіряти іншим свої думки, свої прагнення. Але він це зробив. І тепер не шкодував.

Опинившись удома, він ще перебував у тому піднесенні, коли хочеться відчинити двері і вікна і гукнути людей, поділитися з ними всім гарним, що несе в собі серце. І серед усіх знайомих і незнайомих, до яких линули його почуття, існувала одна людина, ім'я якої жило в ньому з особливою силою і повнило його світлою, ясною радістю.

Він подзвонив у Веймар. Він просто був щасливий, коли почув її голос.

— У мене таке відчуття, що ми не бачились принаймні десять років, Трудо!

— Я думаю, сто,— почув він.

— І за сторіччя ви не забули мій голос?

— Ні вас, ні вашого голосу.

Щира відповідь стисла йому серце.

— Що ж заважає нам побачитись?

— Відстань.

— Але в наш час,— почав він і не закінчив, бо Труда Штолл сказала:

— Я приїду завтра ввечері. І коли ви мене зустрінете, це буде люб'язно з вашого боку.

— Я не тільки зустріну вас. Я вас не відпущу. Ви мене розумієте?

Мовчання в трубці примусило подумати, що він дозволив собі зайве. Яке право мав він на такі слова?

Після довгої паузи, яка вже стала гасити його радість, він раптом почув:

— Спробуйте, Лео!

67

Надія Яківна помирала. І хоч найближчі їй люди — чоловік і син — силуючи себе, для її ж спокою удавали, що нічого страшного нема, вона примирилася з неминучістю.

Лікарі і сестри клопоталися біля неї удень і вночі і все кидали та кидали їй, наче потопаючій, рятівні кола, однаково вона розуміла, що до берега їй не дістатися.

А берег той мерехтів перед її зором навіть у ті хвилини, коли жорстокий біль у невмолимому кулаці стискував серце і огортав простирадлом розпеченого заліза її знівечене нежданою хворобою тіло.

На березі лишалися Федір Архипович, Федя, Федько... Лишалася далека молодість, яка чомусь тепер видалася дуже близькою, наче не було у неї за плечима ні віку, ні горя, ні страждань. На березі стояв Євген, такий, якого вона випроводжала у далеку страшну дорогу війни... Зажурений, мовчазний, зі сльозами в очах... Але вона й сама існувала на тому березі інша, і те, що вона інша, добре бачили її затьмарені боєм і розумінням приреченості очі.

Тоді вони були ясні, її великі, під чорними дугами брів, проникливі, як сказав їй студент Федір Шульга, допитливі очі. У неї була легка хода і густий, вібруючий оманливою тривогою голос, в якому таїлася сила турботливої ласки і тепло щирості.

І про це теж говорив їй студент Федір Шульга.

Колось вони стояли на березі Дніпра. Вони слухали, як ревли пороги. Скаженів дикою силою Ненаситець. Їй навіть лячно стало від цього реву, у якому вчувався дикий крик пращурів. І вона сказала про це Феді. А він тоді тільки засміявся.

— Людина й тебе здужає, Ненаситцю! — кричав Федя і тішився її страхом.

Непосидючий був той Федя. Подруги казали їй: «Вибрала собі чоловіка дивакуватого. Що він тобі дасть, отой парубок, син лісника? Виріс у хащах і живе незбутніми мріями?..»

Як властиво людям помилятися, коли вони судять інших! А хіба треба було, щоб Федя їй щось дав? Вона одверто розповіла йому про ці повчальні попередження, про ті мізерні

підкування її майбутнім, і вони разом довго та весело сміялись над бундючною самовпевненістю катеринославських міщан, а тоді Федір Шульга сказав:

— Диваки вони! А ми все візьмемо у природи! Геть-чисто все, щоб вона служила добром і щастям людям. Ми найбагатші люди, Надійко.

І коли потім народився Євген, коли кризь буряну путь вони кинули якір, як любив жартувати Федір, щоб полагодили пошматовані негодами вітрила свого життя, їм обом хотілося, щоб і син їхній теж був такий: не чекав, щоб йому дарувало свої милості життя, а сам їх брав, і не тільки для себе, а й для всіх людей.

І те, що вони виховали сина таким, було її радістю зараз, у ці важкі дні.

Проте тепер, коли недуга зламала її своїми хижими руками, берег життя день у день віддалявся, наче хвилі болу і страждань відносили її. І вона вже сама собі уявлялася маленьким човником, безпорадним і ненадійним, який от-от заплесне мугутня чорна хвиля і заховає під собою і... більше він не впливє на поверхню.

Вона чекала цієї хвилини. Чекала тихо, щоб не помітили ні Федір, ні Євген, ні маг, від якого ждали чуда (тільки не вона, і не сам маг, професор Юрій Свиридович Скуйбіда).

Лікарі і сестри, коли професор з'являвся біля ліжка Надії Яківни, шанобливо схплюлися, побожно зазирали йому в очі, ловили на льоту кожний його рух, коротке владне слово, відгадували його бажання, можливо, навіть трохи раніше, ніж воно встигло виникнути.

У ті дні, ще на березі, коли професор Скуйбіда був для неї просто Юрком, коли втрюх — вона, Федір і Юрко — їздили у Канів на могилу Тараса і коли пізніше, вже по війні, зустрілися у опері і згадали ту поїздку, берег життя їхнього був спільний, і вони, навіть не висловлюючи того, самі розуміли, як радісно зберігати в серці тепло давньої спільноти.

І, може, тому, що вони так добре знали одне одного і розуміли, як жилося їм усім на березі, професор Скуйбіда з першого дня її хвороби, ще до того, як прилетів з Деснянська Федір, не казав їй оманливо-втішних слів, недбало постукуючи пучками пальців по її руці, як робив він у інших подібних випадках, а просто й словом не обмовився про хворобу. Він тільки наказував лежати, не хвилюватися і сам при цьому здивовано знизував плечима, ніяково потираючи тильним боком руки погано виголену شوку, як він робив кожного разу, вихваляючи Федорові і Євгенові спосіб гоління електробритвою.

Надія Яківна нагадала йому про це в найбільш невідхожу хвилину, коли їй робили ін'єкцію строфантину. А він тільки зиркнув на неї, чи то здивувавшись, чи то розгнівавшись, і їй дуже хотілося почути від нього професорський смішок і слова: «А ми ще з тобою, Надійко, дочекаємося, що з мене візьме приклад консерватор Шульга». Вона дуже хотіла, щоб він сказав їй отакі слова, у яких була б крихта заспокійливої надії. Але він їх не сказав. Він мовчав, професор. Скуйбіда, маг і чародій, глава школи терапевтів, визнаний авторитет у методах лікування всіх серцевих захворювань.

Того ранку, коли повинен був з'явитися Федір, вона попросила Скуйбіду:

— Юрію Свиридовичу, Юрочко, заспокойте Федю, скажіть: не серйозно, минеться.

Вона дивилася йому в очі. І сама чекала. І те, як він похлюво одвів голову, як кашлянув, як сказав: «Ти про себе думай!» — свідчило: не минеться.

І тому вона з жорстокою байдужістю до нього і до себе мовила те, що проказують у хвилину розгубленості тисячі і тисячі безнадійно хворих:

— І чого варта твоя медицина.

І почула від нього:

— Гірше було б нам усім без неї.

— А мені і з нею не легко.

— Не з нею, а зі мною. Покликала б ти, Надю, іншого лікаря!

І одчай, з яким було мовлено ці слова, сказав їй усю правду.

І з цієї хвилини, коли на березі світило ясно і щедро сонце, коли за вікном лунав гамір і лемент міста, коли краєм ока вона бачила блакить неба, вона вже не чекала ні чуда, ні втіхи.

Не розклеплюючи повік, вона чула, як, ступаючи широким кроком, ввійшов Федір Архипович. Серед сотень тисяч кроків вона б пізнала їх. Впевнені, рішучі, сміливі. Він схилився над ліжком і взяв її руку обережно, як беруть у долоню пташеня з кубельця.

— Надійко!

І більше нічого.

І знову крізь морок ночі, крізь крик на березі, крізь далечинь, крізь жорстокий регіт Ненаситця:

— Надійко!

— Я тут!

Чи почув він? Щоб не розридатися, говорила шепотом.

— І я тут. Як же це ти без мене?..

Дивак! От справді дивак! Наче треба було знепритоміти при ньому. Щоб тільки він, а не Євген серед ночі викликав швидко допомогу. Щастя, що його не було.

— Боляче?

Вона мовчала. Знала: вимовить слово — і не стримати ридань, які душили її і розривали груди. І тоді рятівно пробасив, зло і рішуче, Скуйбіда:

— Досить дурних запитань. Боляче, не боляче... Пішли каву пити. А ви хворій введіть промедол.— Це вже до сестри.

Створіння у білому халаті з чіткими рухами рук, що твердо тримали шприц, і трохи переляканими очима нахилилося над нею — і це тим часом єдина ланка, що зв'язує її з берегом... Надія Яківна думає про це вдячно, і, коли двері тихо причиняються за чоловіком і Скуйбідою, вона розплющує очі і крізь сльози, які туманять її змучений зір, каже сестрі:

— Спасибі!

— Не треба хвилюватися, не треба плакати.

Голос сестри тремтить. Теплі пальці її, якими вона натягує шкіру на руці, вливають якийсь добрий струм.

— А зараз вам буде легко і ви заснете,— каже сестра, розглядаючи на світлі вікна шприц.

— Так! — погоджується Надія Яківна, та знає, що легко, як бувало на березі, їй уже ніколи не буде. Але нехай сестричка думає, що вона повірила їй. Нехай усі так думають! О, як би хотілося знати, що вони там говорять за стіною. І раптова думка, що вона залишає своїх назавжди, приголомшує.

Ніхто не може відвернути того, що станеться. Навіть сам Скуйбіда не зарадить. Сам Скуйбіда...

Надія Яківна затихає. Вона вслухається в себе, в тишу, в притамований шепіт за стіною, вона уявляє собі, як і про що розмовляють Федя і Скуйбіда і Євген з ними... А хто ж із нею? З ким вона?

Берег тепер вона бачить виразно. На тому березі вона ступає серед житів вузьенькою стежечкою.

Сонце — високо в небі. Видзвонюють на тисячах маленьких срібних коваделок коники. Вона квапить. Їй треба встигнути. За полем, де темніє ліс, чорніє залізниця. Поїзд на полустанку спиниться лише на хвилину. Але її досить, щоб забувало в серці Надійчиному і лишилося на віки вічні щастя.

Стоїть вона на пероні, соромливо уникаючи усміхненого погляду начальника полустанка. Надія припадає до плеча Федора.

Вертаються полем. Тією ж стежкою. І так само світить сонце, і зринає на жита блакитним дощем небо.

Ось і старенька школа. Кособочиться пліт. Цямрина над криницею. Порепана цеберка. Федір полагодив. Прибіг її мазун, як звали спритного хлопчиська Андрійка, висмалив одним подихом: «Мама прислали яблук і грушок». А потім читав, шмигаючи носом, «Садок вишневий коло хати...», стріляючи оченятами в городського дядю...

Надія Яківна згадує: Андрійко тепер у Москві, доктор математичних наук Ромашенко. Коли вона з Федором Архиповичем була в столиці, приходив до них у готель... Випили пляшку «Теліані», і Андрійко, лисуватий мужчина в пенсне, наче прагнути вернути клапоть минулого, став читати «Садок вишневий коло хати...». А потім, знітившись, не витираючи сліз, котрі наvertsались і наvertsались на очі, розповів, що дружина у нього помирає від променевої хвороби.

— Ви ж її роботи читали,— сказав Феді Андрій Ромашенко.— А все через її необережність. Та що вам розповідати. Вам ці справи відомі. Радіоактивність з її примхами...

— Та з її звабною красою,— замислившись, скрушно додав Федір.

Він хотів бачити в отих справах, на які натякав Андрій Ромашенко, тільки красу.

— Тут порятунку нема,— зітхнувши, заявив Скуйбіда, коли вона розповіла йому в Києві про нещастя.

«Чи ж є мені порятунок? Навіщо думати про це? Навіщо сподіватися? Вік своє зробив. Хіба тільки вік? Та не слід чіплятися за це заперечливе... Тільки поступитися спокусі, і потягне вона за собою жалі і спомини, від яких моторошно і кривдно. Не треба». І, зібравши крихти того, що лишилося від її волі, яку Федір називав залізною витримкою, вона вирішує всю біду приховати під тінню загадкового слова «вік».

Надія Яківна не чує, як обережно відхиляються двері, не бачить, що в щілину заглядають то Федір Архипович, то Євген. Скуйбіда сидить за столом перед охололою чашкою кави нерухомо. Йому нема чого зазирати в щілину. Надто страшна правда відома йому, і тільки гнів проти свого безсилля лютує в його зношеному серці, на якому два інфаркти вже залишили свої рубці. Але хто знає про це, крім нього самого? Навіть дружині невідомо. А кому легше, адже не йому самому, коли про це знатимуть. І всі думають: «Професор Скуйбіда — гроза серцевих хвороб». Вони його бояться і тікають від його меткого ока, від вуха, зарослого рудувато-сивим волоссям, яке він

тулить до грудей хворих, бо ж стетоскопи він просто не любить.

І, сідаючи поруч з ним, Федір Архипович скося позирає на Скуйбиду.

«Чого він хоче від мене?» — хочеться крикнути комусь незримому Скуйбіді. Але коли його очі зустрічаються з поглядом Шульги, він розуміє, що то й від нього нічого не хоче і не чекає святої брехні.

— Все.

Одне слово, яке вимовили пересохлі уста Шульги, змушує Скуйбиду підвестися і обійняти давнього друга за плечі.

— Все, — каже він хрипко і тамує в собі крик, ридання, біль. Він випліскує зі склянки кимсь недопитий чай і наливає туди коньяк з розкоркованої, але непочатої пляшки.

— Хіба тобі можна? — сумовито застерігає Шульга.

— Вищий, — каже Скуйбіді і підсовує йому пляшку. — Ідіоти твердять, що розширяє судини. Брехня! Не вір. І вищий. Туман, нехай хвилиний, а щось приховає в душі, засліпить очі... Ти мужніший за мене, — каже Скуйбіді. — А, брате! Що ж воно таке?

— У мене питаєш?

Шульга болісно усміхається і хитає головою. Його обличчя наче посіріло за цю ніч, і він дивиться з подивом, наче оце вперше побачив телеграфний бланк з недбало наліпленими на нього смужками, оті збляклі літери, які донесли у Деснянськ страшну звістку.

— Треба подзвонити Нерчину, — нагадує Шульга.

— Я вже подзвонив, — чує він голос Євгена і здивовано дивиться у куток, де в кріслі сидить, похиливши голову на руки, син.

— Ти не пішов на роботу? — питає він і думає: «Дурне запитання».

— Літаєш, — чи то запитує, чи то стверджує Скуйбіді. — А Надія Яківна, мабуть, не дуже раділа.

— Раділа, — заперечує Євген.

— Колись була проти, а тепер навпаки, йшлося про честь сина.

Шульга говорить це комусь третьому, незримому, якому хочеться сказати все і до кінця.

— Що ж буде? — запитує він. Але Скуйбіді і Євген розуміють, що не їх він запитує.

— Що ж буде?

— Ти ж усе знаєш, — з якоюсь незрозумілою жорстокістю говорить Скуйбіді. — Ви ж там, у своїх лабораторіях, все

знаєте... Влізли у серце атома, копірсаєтесь у ньому, дошукуєтесь, що він може, а чого не може. Ви про людей думаете? Відчиняєте двері усяким хворобам, а тоді питаєте нас: «Ви вилікували?» Кричите: «Рятуйте!» А ми що ж, ми такі ж люди, як ви. Куди ж воно йде, брате?

— До кращого.

Скуйбіда, здивований переконливістю, яка сповнювала слова Шульги, спинившись перед ним, недовірливо каже:

— Знаєш, брате, коли щодня, десятки разів на день, слухаєш, як тріпочуть натруджені серця, коли знаєш, як люди не шкодують людей, коли бачиш, яка надія кричить в очах хворого, звернених в саму глибину твоєї душі, починаєш скаженіти, лютитися на всіх і все, що вкорочує і без того короткий вік царя природи — людини.

— А ми ж таки справді царі природи, Юрко,— тихо стверджує Шульга.

— Батько мій, старий Свирид Скуйбіда, любив, тицьнувши мене вказівним пальцем у лоба, приказувати: «Пильную, щоб у тебе, синку, ондечки був цар». А подивившись, що навколо хурделить у світі, і починаєш упевнюватися: загубили царя в голові люди.

— З такими думками не штука потрапити у судді Джордано Бруно...

— А може, краще у судді тим, що спалили живцем японців у Хіросімі...

— Тих треба так судити, як судили в Нюрнберзі. Судити прилюдно.

Шульга і Скуйбіда дивилися на Євгена, який, сказавши це, знову поринув у свої думки, прикривши очі рукою, наче ранкове світло заважало йому.

— Шукаємо, кричимо, звинувачуємо один одного, а настає час іспиту, і стаємо в одну лаву...

— Ти про що? — наче прокидаючись, спитав Шульга.

— Знаєш,— впевнено мовив Скуйбіда.— Хіба не знаєш? Хапаємо один одного за лацкани піджаків, вимагаємо: скажи, наче на сповіді, що думав, чим жив. Хіба це потрібно? Хіба велика мета від нас це вимагає? Ти не базікай, а роби. Нехай робота твоя скаже за тебе. І це свідчитиме, чи є в тебе цар у голові, чи, може, тільки свербить тобі у іншому місці, яке ти і волієш усе життя тільки всадити у зручне м'якецьке крісло. Скажи,— спитав раптом, пригасивши своє роздратування, Скуйбіда,— скажи, Федько, чи атомна енергія, звільнена енергія, яку ви уславили, яку так вихваляєте, може зігріти і власкавити людину?

— Коли володіти нею чесно, може!

Шульга подивився Скуйбіді в стривожені очі і ніби вже не йому, а собі самому, чи знову ж таки комусь іншому, отому третьому, незримому, сказав:

— Коли вона буде знаряддям праці, а не зброєю смерті. І до чого тут атом? І сокира, брате, може принести смерть,—якщо вкласти її в руки злочинця.

— А ви, вчені, вклали запалений гніт, чи, як ви самі кажете, ключі від скрині Пандори у руки пройдисвітів. Ось про що я хочу сказати. Заболотний, перш ніж дати протичумну сироватку людям, випробував її на собі. Пастер, Мечников, Хавкін... Раніш на собі, а потім людям... І скільки їх, отаких скромних дослідників, у яких сміливість межує з тривогою за майбутні наслідки своїх шукань. А ті, хто дав підпалений гніт у руки злодіям, хіба вони не такі ж злодії? Ні! Не могу я мовчати. Не могу!

Скуйбіда наступав на Шульгу, розмахуючи кулаками. Білий халат, який він так і не зняв, розлітався, обвисаючи, ніби безсилі крили птаха.

— Це не балаканна, Федоре Архиповичу, це те, що мучить нас усіх. Знаю, скажеш: вони там готували бомбу для Гітлера, який з шкури пнувся і шукав таку ж бомбу для всіх нас. Але ж ще до того, як бомба була готова, ми розчавили гітлерівську імперію. Як же усе сталося потім? Чому Хіросіма, Нагасакі, навіщо нескінченні вибухи в пустелях, на атолах?..

— Будь певний, коли б вони знали, що атомної зброї нема у нас, інакшу мову повели б з нами. А ми, друже мій, пробиваємо добру дорогу розщепленому атому... Іншу,—багатозначно і впевнено підкреслив Шульга.

— О, це я знаю! Але, друже мій, всі ці вибухи, всі ці страшні атомні гриби, ти ж знаєш, чим це скінчиться, чим це загрожує людям?

— Знаю. І тому ми перші кажемо: заборонити атомну зброю, заборонити атомні випробування.

— А от інфаркт ніхто не може заборонити. Ніхто! — з одчаєм сказав Євген.

— Ніхто! — погодився Федір Архипович, похиливши голову.

— Люди зможуть,—сказав з раптовою рішучістю Скуйбіда,—зможуть, коли житимуть, як люди. Коли нерви у них виконуватимуть свої функції, передбачені їм природою, а не будуть мотузками, на які, наче білизну, вішають день у день кривду, біль, нещастя, горе, страждання...

Скуйбіда махнув безнадійно рукою і пішов до хворої, залишивши батька і сина. Вони нерухомо, мовчки сиділи. Саме те,

що вони в ці важкі хвилини були разом, ніби допомагало їм обом зносити нещастя.

— Сину, сину,— сказав по довгій мовчанці Федір Архипович, вкладаючи в це слово увесь свій біль, усе своє горе.

Євген підійшов до батька і, поклавши руку на плече, попросив:

— Не треба, тату, не треба.

— А що не треба! Що? Терзатися, мучитись, захлинатися одчаєм?! Що ж треба? В чому порятунок? Ніхто не зарадить, ніхто не врятує,— заговорив, помовчавши, Федір Архипович,— не витримало серце нашої матері, надірвалося. За всіх вона переживала, всіма нашими бідами жила, ми кидали корабель, пускаючись у свої мандрі, а вона лишалася. Вона ждала нас, виглядала, берегла в своєму серці для нас тепло і щастя. Як же ми тепер...

Шульга звів очі, сповнені сліз, на сина, і його безпорадність так ударила Євгенові в груди, що він, не витримавши, розридався.

— Тихіше, синку, мати почує...

І ті слова примусили Євгена придушити в собі крик відчаю, він, затулюючи рота рукою, вийшов з кімнати.

— Наука бесила,— прошепотів Шульга скорботно, і безнадійність, якою повнився його відчай, злякала його самого. Там, за дверима, вмирала Надійка, людина, кращої од якої він не знав у житті, а він сидів, розгублено ламаючи руки, бездіяльний, нікчемний з усіма своїми знаннями про будову матерії, з усіма своїми прагненнями стрибнути в мікросвіти і їхні антитипи. Думка про безслідність людського життя злякала його і вразила своєю безглуздістю. Ні! Таке він не міг знести. Отак карколомно власти згори, на яку, обливаючись потом і кров'ю, виходили віками, підняти над головою руки і сказати кирпатій: «Здаюся»,— було б непростимою зрадою, відступництвом перед тими, які до нього йшли в наступ, конали, віддавали останній подих життя і вірили: прийдешне буде здобуте тільки тому, що вони прагнули і билися за нього.

Сонячний промінь ліг на стіл, замерехтів якомсь грайливо і недоречно на яблуках, що лежали в тарілці. Шульга з болем подумав, що рука Надійки не торкнеться вже цих плодів. І в самій отій думці існувало таке, з чим примиритися він не міг і знав, що ніколи не примириться.

Він сидів скам'яніло і чекав. Можливо, чуда. Але ні! Чудес він не чекав ніколи і не вірив у них. Він знав, що треба пройти і крізь цей страшний морок, переступити ще один шербатий поріг, залишити за собою половину свого серця, знаючи, що то

пазавжди. І з тієї хвилини він зрозумів, що ніколи не зможе здолати в собі це страшне горе, і ніхто не зарадить йому, і ніякі слова найтеплішого співчуття не розтоплять того, що скрижаніло в його старому серці.

І коли Скуйбіда покликав його і він опинився перед ліжком, у якому упокорена, наче з проясненим обличчям, лежала Надійка, а Євген, схиливши коліна, згорбився у неї в ногах, Федір Архипович відчув всю страхітну силу самотності, на яку від цієї хвилини наражала його доля.

68

А через день, ступаючи за труною, він ішов знайомою і наче незнайомою Червоноармійською вулицею і думав, що ось уже ніколи очі Надійчині не побачать ні цих будинків, ні оцих каштанів. З ним поруч ішов Максим Нерчин.

Професор Скуйбіда, спираючись на руку свого асистента, який шанобливо підтримував його за лікоть, з тривогою поглядав на Шульгу.

«З кременя він, Федько, з кременя,— думав Скуйбіда, не витираючи сліз, які повзли по щоках.— Але я візьмусь за тебе, чортяко. Ти у мене поживеш на режимі. Перестанеш плигати з літака на літак. На волах примушу їздити».

Всю злість свою від неоправності того, що скоїлося, Скуйбіда вкладав у думки про те, як він мусить дбати, щоб полегшити Шульзі пережити його велику біду...

Євген ішов по праву руч від батька. Збагнути всього від тої хвилини, коли він кинувся на поміч матері серед ночі, коли її ледве тепла рука поникла у його долоні, Євген не міг і не хотів.

Всі люди, мабуть, думають, що найближчі їм безсмертні, що нещастя, про яке вони не можуть не здогадуватися, існує десь за горами і, поки воно явить своє потворне обличчя, може, станеться чудо і лихо буде відвернено... Людині властиво втішати себе. Жити оманливими сподіваннями. На війні Євген Шульга розучився вірити в них. По війні він наче схибив, зрадив свої переконання і знову почав покладати надії на те, що якось минеться... Минуться нічого і ніде не могло. Це суперечило самій природі життя. І мати знала це не гірше від Євгена.

Того вечора, коли він повернувся з заводу і сказав їй: «Мамо, я літатиму»,— вона розплакалась «Чого ж ти плачеш?» — спитав він здивовано. «Від щастя за тебе, сину. За нас!» Так вона і сказала: «За нас». І вона тоді ще порадила, щоб він

написав у Прагу Мілені. «Це і їй буде радість»,— сказала вона.

А от тепер як же? Не знатимеш ти, мамо, як Жснька твій сяде за штурвал нового літака.

Приходько Іван Дмитрович іде в скорботній процесії. Він підійшов до Шульги, потиснув Євгенові руку. Підійшла Алла Грубер. Мовчки обняла і поцілувала.

— Мишко просив...— почала вона і не договорила, схлипуючи.

Навстріч процесії, від Байкового кладовища, зривається сухий вітер, шерехтить опалим, зжовклим каштановим листям.

Максим Нерчин вслухається в це шерехтіння з якоюсь тривою. Він розуміє, як важко ударила Федора Архиповича смерть Надії Яківни. Що міг Максим сказати йому вранці, коли з аеродрому прийшов у спорожнілу, як видалося йому, квартиру? Забрало слів, та й не потрібні вони зараз Шульзі.

Мужньо ступає він за труною, і Максимові здається, що думки Шульги десь дуже далеко, може, у минулому, може, у прийдешньому.

Хтось торкнув руку Нерчина. Максим здивовано глянув. Куцевич нахилив до нього пісне обличчя і через плече шепнув:

— Було б добре, коли б ви зайшли до мене ще сьогодні.

Нерчин нічого не відповів.

«Знайшов місце для призначення ділових побачень,— подумав він.— Що ж, у цьому вся його натура».

А віце-президент ступав разом зі своєю дружиною, і вираз його обличчя свідчив, так принаймні думалося йому, як близько сприймає він важку втрату, що спіткала колегу.

— Всі ми смертні, батечку, всі,— поквапливо приказував він своїм сусідам, які йшли поруч.— Наука ще безсила...

— Не наука,— роздратовано відгукнувся Скуйбіда, який ступав попереду,— а люди. Затямте собі, люди...

...Через дві години, повернувшись з кладовища, де масна земля суворо взяла у свої чорні обійми маленьку труну, Федір Архипович сказав більше для людей, які оточували його в осиротілій кімнаті, аніж собі:

— А жити треба.

Хоча, сказавши так, він і не розумів, і не знав, як же він зуміє жити без Надійки.

І після того незносно важкого вечора, після ночі, коли він, тільки щоб заспокоїти Євгена і Нерчина, що залишився у них, пообіцяв, що спатиме і навіть випив снотворне, як наполягав Скуйбіда, він все ще не знав і певний був, що так і не осягне того, як же йому жити далі.

Прийшов ранок. Природа співчутливо сховала за хмарами сонце. Війнуло холодним вітерцем у вікна. Замжичило. Пили каву в їдальні разом з Нерчиним. З'явився Скуйбіда. Скоса зиркнувши на Шульгу, повідомив, як про таке, що не може бути заперечене:

— Поїдеш у санаторій. В Узьке. Там лікарі добрі, зміниш атмосферу. Це допомагає. Треба вимкнутись з цього кола.

— А як не ввімкнуш, що тоді?

— Жартуєш невдало.

— В цьому мені завжди не фортунило,— з жалем визнав Шульга.

— Може, в Деснянськ,— запропонував Максим.

— Ні,— рішуче відповів Шульга.— Там я зараз зайвий. Впораєтесь самі. Не приховую: важкувато вам буде. Сьорбнете лиха. Але... Втім, без усяких «але». Стоїте ви на порозі. Це ясно мені. А засоби...— Шульга замислився, подивився уважно на Нерчина і закінчив: — Засоби можуть бути різні, а ви свої обстоюйте, шукайте.— Шульга на хвилину замовк. Стуливши повіки, він похилив голову. В одну мить він наче опинився на недосяжній далечині. І, ніби повертаючись з далеких мандрів, стомлено продовжував: — А проте я схвалюю вашу рішучість. І мені подобається вона.— І раптом, мружачи очі, Шульга спитав: — Кусають вас там?

— Трохи...— коротко відповів Нерчин.

— Не дуже болить?

— Як коли, Федоре Архиповичу,— усміхнувся Нерчин.

— Сила в тобі, Федько,— захоплено проказав Скуйбіда.

— Була! — Федір Архипович розвів руками і повторив з жалем: — Була колись, та ще й яка!

— І зараз є,— розсердився Скуйбіда.— Бога не гніви! За ту силу і любила тебе...

Скуйбіда затнувся, зникло закліпав повіками, але Шульга закінчив його думку.

— Надійка. Атож. Вона багато що прощала мені. І все, що я зробив, без неї не зробив би.

І від цих слів за столом стало зразу тепліше, наче похмуристь, скупчена в кожному куточку, стала танути.

— Ні в яке Узьке не поїду я, брате. І в Деснянськ до вас не поїду, Максиме. Сидітиму у Києві і копірситимуся своїм скальпелем у тому ядрі, про яке так неприязно говорить мій друг професор Скуйбіда. І ми таки, Максиме, докопаємося до його утаємнених примх і примусимо його давати людям тепло, і тільки тепло... Хіба мама наша була проти цього, Євгене?!

— Ні, тату!

— Надійка вірила нам усім. Вірила! — якось особливо гордо сказав Шульга.— Як це важить, коли людина вірить людям. Найближча тобі і далека. Однаково. В Парижі Жоліо-Кюрі скаржився, що найстрашніше лихо його країни — це те, що людям втовкмачують: не вірте науці, від учених, які розкріпачили енергію атома, все лихо. У нас таке неможливе. Нести в своєму серці довір'я — як це прекрасно!

Федір Архипович замислено дивився перед собою і, наче побачивши когось за стіною, що розступилася перед його схвильованим зором, сказав:

— Розщеплений атом — це розкутий Прометей.

— Ти навіжений! — з доброю заздрістю зауважив Скуйбіда.

— Отак і Надійка говорила.

Тепла усмішка вперше за ці дні ворухнула уста Шульги.

— І що з того, що ми підемо. Смолоскипи не загаснуть. Ось вони їх уже взяли.— Федір Архипович подивився на Нерчина.— Та вони, власне, вже і не дадуть йому загаснути... І не може справжня людина жити на цій планеті склавши руки і чекати, щоб дощик, коли йому заманеться, покропив землю, і сонечко, змилюючись, погріє... Адже скорюємо всі сили природи для блага людини.

— Для блага! — підкреслено підняв палець догори Скуйбіда.

— І на користь їй, тільки на користь,— вихопилося у Максима Нерчина.

— Багато учнів у тебе, чортяко,— захоплено сказав Скуйбіда.— Заздю тобі!

— А де ж твої? Загубив чи обрали інших учителів?

— З аудиторій просто у кандидати стрибають, харцизяки. Хоч через міліцію затримуй їх.

— Не нарікайте на себе,— втрутився Євген.— У нашій клініці чимало добрих лікарів. Багато чув я добрих слів про них.

Скуйбіда вдячно подивився на Євгена, але удавано невдоволено заявив:

— Та я їх он як у руках тримаю.— Він погрозив кулаком.— Напишуть дисертацію, а я її у скриню. Нехай рік лежить, вилежується, а потім ставлю на вчену раду. А ти, дисертант, давай звіт про свої практичні справи. Скільки хворих пройшло через твої руки, які діагнози справилися, рентгени, аналізи, виступи опонентів і перевірка їх... Я такі, шановні академіки, міни підкладаю, що легкодухому пастка, та й годі...

— Була б з нами Надійка,— мовив Федір Архипович,— поспівчувала б твоїм учням...

І в цю мить думка, що ніколи Надія Яківна не зайде сюди, в цю кімнату, і нікому — ні Скуйбіді, ні йому — не поспівчуває, вразила в саме серце і змусила закрити лице руками, щоб приховати від усіх свій одчай.

— А жити треба,— суворо нагадав Скуйбіда слова Федора Архиповича.— Це ти добре сказав. Хоч і не перший, і не останній. Треба жити і працювати. Вам, дорогі атомники, розщеплювати опір прихованих сил природи, тобі, Євгене, креслити крильми літаків небо, мені латати ваші серця... І ми всі будемо це робити! — гнівно проказав Скуйбіда.— І не тому, що від нас це хтось вимагає... Ми самі хочемо це робити. І ніхто не владний ухопити мою руку і наказати спинитися.

— Ось чому ми будемо попереду! — сказав Нерчин.

— А будемо! — погодився Євген, наче відповідаючи цим словом на якусь свою думку.

69

Віце-президент Куцевич стелив м'яко. Він сидів навпроти Максима за круглим столиком, накритим оксамитовою зеленою скатеркою, і, похитуючи цигаркою, стиснутою в пальцях правиці, сипав дрібними слівцями.

За вікнами академічного кабінету шумів густий, по-осінньому вже щедрий дощ, і від цього дощу, і від слів Куцевича Нерчину стало невимовно тоскно.

Те, про що говорив Куцевич, було не новиною для Максима. Іншими словами, в інших умовах йшлося, зрештою, про те ж саме, що і рік, і два тому.

— Пошуки... Пошуки... Це не може тривати без кінця. Ми не такі багаті, щоб весь час шукати. Ми стежимо за вашими роботами і, віддаючи належне колективу, що працює у вашому інституті, мусимо сказати вам прямо, хоч це і не дуже прийнятний обов'язок, але, як там казали греки, Платон, ти мій друг, але істина...

— Даруйте! Але в даному випадку це суперечить істині... Ми з вами аж ніякі не друзі...

Максим подумав, що можна було цього не говорити, але від медоточивого голосу Куцевича тхнуло цвіллю, і це було нестерпно.

Куцевич удав, що не почув роздратованого зауваження Нерчина.

— Так. Істина дорожча нам всім.

Він обережно поклав цигарку на край попільнички і, стежа-

чи за тоненькою стьошкою сизуватого димку, що потягнулась вгору, сказав:

— Звичайно, академік Шульга тепер деморалізований. Горе зламало його, і навряд чи зможе він повернутися до активної діяльності. А втім, коли говорити одверто, то вже у Деснянську він повівся малоактивно. Фактично він передоручив всю справу іншим...

— Інші — це ті люди, які відповідають за здійснення програми, — нагадав Нерчин. — І за здійснення програми ми відповідаємо не тільки перед вами, але й перед урядовою комісією.

— Так! Саме так!

Куцевич зрадів і, потираючи руки, повідомив:

— А для урядової комісії наша думка дещо важить. Там загальна настанова, а тут науковий контроль.

— І що вас турбує?

Можна було не запитувати. І так ясно, що турбувало Куцевича. Але нехай він скаже своїми словами.

— Реальність програми в тій площині, як ви її трансформували.

Це було коротко, на диво обмежено, зате ясно.

Максим підтягнувся в кріслі і, не відводячи очей від вдоволеного обличчя Куцевича, сказав:

— Реальність — це не тільки сірник, який ви оце хочете запалити, треба подумати, що станеться після того, як спалахне вогонь...

— Давайте спустимося на землю, — запропонував люб'язно Куцевич, — навіщо вдаватися до алегорій? Але коли вам до душі, то я питаю у вас, де ж крам, який ви пропонуєте покупцеві? Він приходить у крамницю і каже: «Давай мені штани», а ви пропонуєте йому їх в уявній формі... Наслідок: покупець змушений користуватись лопухом...

— Дотепно, — погодився Максим, — але, пробачте за одвертість, вражає своїм примітивним розумінням суті наукового пошуку.

Куцевич ображено відкинувся в кріслі і, покvapно ухопивши цигарку, запалив. Пальці, в яких він тримав сірника, тремтіли.

«Звичайно, ти мені цього не подаруєш, — подумав Нерчин. — Але чорт з тобою. Мости вже підпалені і, здається, з обох боків. Принаймні я гасити пожежу не збираюсь».

— Щодо роботи академіка Шульги, ви помиляєтесь, Сергію Аполлінарійовичу. Він працюватиме. Горе у нього велике. Страшне горе. Але те, що він замислив взяти від атома, він візьме. А тепер по суті. Я розумію, ви б хотіли скоротити нашу

програму, обмежити її двома-трьома відомими аспектами, зв'язати нам руки і примусити нас самих накласти собі на очі пов'язку. Це не станеться. В чому ваша біда?

— Цікаво почути від вас, колего,— процідив Куцевич, стримуючи гнів, що клекотів у ньому.

— Ви плутаєте розуміння атомної енергії з атомною бомбою.

— Ось де у мене ваші розмови про атом,— не витримав Куцевич і ткнув себе рукою в печінку.— Наситився я ними по горло.

— Прагнете ви того чи ні,— холодно сказав Максим,— чи це просто поза вашим бажанням, але подібне розуміння схоже дуже на вимоги, якими обмежують ядерну науку за океаном...

Куцевич підстрибнув у кріслі і ударив кулаком по столу.

— Як ви можете! Я не дозволю вам робити такої аналогії. Що ж, я граю на руку паліям війни?

— Ви на себе забагато берете,— заспокоїв його Нерчин,— ви давно нічого не граєте.

— Он як! — проказав Куцевич.— Дякую за щирість.

— Прощу! Хоча маю сумнів, щоб вона вам сподобалась. Але одвертість — кращий спосіб порозумітися.

— Не знаю, як ви збираєтесь після цього працювати з нами.

— Я не міністр у французькому кабінеті і у відставку подавати не збираюся. Коли ви упевнились, що наші дослідження суперечать програмі, ставте питання перед Президією академії, повідомте урядову комісію, а не підсилайте невігласа Долгіна, щоб плутався у ногах і ткав павутиння пліток. Чи будуть у вас ще запитання?

Куцевич наче не чув. Він мовчки дивився у вікно, за яким осінь квапливо робила свою роботу. Просто на очах вітер оголював крони дерев. Дощові цівки струмили по дзеркальному склу великих вікон. Настовбурчений голуб куняв на підвіконні.

Максим стомлено опустив повіки. «Може, я перебрав,— подумав він,— може, слід було виграти час». Але ця думка роздратувала його. Досить було грати у піжмурки! Найкраще — нехай він знає всю правду. Сила і ясність розуму потрібні були, щоб долати щось значніше, ніж хитрування Куцевича. І він зараз не хотів ні вичікувати, ні заспокоювати себе, що, мовляв, усе ще владнається, треба поміркувати, обговорити, а там спільна мова знайдеться. Ні! Не знайдеться. Якщо він розуміє науковий пошук як продаж і купівлю, нехай іде торгувати штаньми.

— Ви мене не зрозуміли, Максиме Павловичу.

— Можливо,— коротко сказав Максим, хоч треба було сказати: «Добре я вас зрозумів».

Куцевич, наче зрадівши, люб'язно повідомив:

— Наша розмова не стане надбанням громадськості... Дискусія є дискусія. Двом ученим завжди є про що поговорити.

— Дискусія? — здивовано перепитав Максим.

Куцевич почекав, наче хотів почути його згоду, і, не дочекавшись її, поскаржився:

— Хіба, ви гадаєте, мені легко?

— Думаю, що ні.

Максим вклав у ці слова своє розуміння. І Куцевич, наче здогадавшись, ображено підсмикнув губи.

— Я відповідаю за розподіл коштів, за планування, за наслідки. Ви розумієте мене?

— Ні! — щиро сказав Максим.— Не розумію.

— Чому? — Куцевич здивовано розвів руками.— Це ж так ясно.

— Нічого вам не ясно.— Максим перехилився через стіл і з якимсь боєм сказав: — Сергію Аполлінарійовичу, послухайте мене. Кидайте це все. Кидайте і йдіть звідцілья. Не місце вам тут. Повірте мені.

— Дозвольте,— замахав руками Куцевич, підстрибуючи у кріслі.— Яке ви маєте право? Хто вам дозволив? Нарешті ви забуваєте, хто перед вами і хто ви такий.

— І ви комуніст,— з сумнівом сказав Максим, пильно придивляючись до Куцевича так, наче хотів перевірити знову якусь йому одному відому думку.— Ви комуніст випадковий,— рішуче проказав Максим.— Партія не для вас. Душно тут у вас. Вікна б відчинили. Ідіть звідцілья, і чим швидше, тим ліпше буде. Для нас і для вас.

— А-а! Он що!

Куцевич схопився з місця і забігав по кабінету, згортаючи незграбними кроками доріжку.

— Заважаю вам. Це я зрозумів. Давно зрозумів. На мое місце захотіли. У цей кабінет, у це крісло. Муляю вам очі. Прожекти ваші не даю здійснювати.

Максим сидів і не дивився на метушливого господаря кабінету, зі стін якого наче з подивом стежили за його біганиною з дубових рам Менделеев і Сталін.

— Не вийде так, як ви хочете, товаришу Нерчин! Не вийде! — виразно сказав Куцевич, спиняючись перед Максимом.— І зарубайте собі на носі: оті прожекти ваші дорого вам обійдуться. І Шульга вас в оману ввів. І йому сьорбнути

доведеться. А нам за все відповідати... Нам! — Куцевич ударив себе кулаком у груди і знову верескнув: — Нам!

— Не кричіть,— порадив йому суворим голосом Нерчин.— Говоріть спокійно. Хотіли ви того чи ні, а атомна електростанція буде. І Федір Архипович Шульга свої цеглини в її будову поклав надійно і надовго. Це заперечити важко.

— Ще побачимо,— з погрозою в голосі пообіцяв Куцевич. Злість руйнувала його обачність. Яке має право оцей без п'яти хвилин доктор наук отак зневажливо розмовляти з ним?! З ним, Куцевичем, віце-президентом... «Тво,— нагадав ядучо внутрішній голос.— Тво...» А може, він щось пронюхав? Може, чув щось? Адже Шульга зустрічається з визначними особами... Може, незабаром на виборах його, Куцевича, просто забудуть? Все трапляється.

Проте це ще не трапилося, і яке має право оцей молодик, що ще три-чотири роки тому маячив перед очима в пошарпаній гімнастюрці, сидіти сьогодні перед ним у кріслі і вести розмову, як рівний з рівним, та навіть не так, а просто повчати, давати поради?.. Що ж це робиться на світі? І головне, він насмілився заявити в очі Куцевичу, що вважає його поганим комуністом. Чи можна стерпіти подібне! Треба просто показати йому на двері. Геть! І все. І на цьому закінчити. І треба написати довідку в президію і розповісти декому «нагорі»... Треба у Деснянськ шукати іншого директора.

Але обачніше буде зараз попильнуватися. Пілюлю, яку він приготував, слід посріблити чи навіть позолотити. Нерчина він виведе з гри. Для цього існують засоби. Відпустити ж Нерчина зараз, показавши йому двері, небезпечно.

Куцевич, вичікуючи, ширяє очима навколо себе, паче шукає чогось такого, що допомогло б видряпатися з пастки, у яку він так необачно, з власної вини, як він розумів, попав. Погляд його спиняється на великому портреті над письмовим столом, на якому Він (тільки так називає людину, зображену на портреті, Куцевич) тримає твердо в руках люльку і крізь димок дивиться уважно на Куцевича, на Нерчина, на всіх, хто входить у цей кабінет, на двері, оббиті цератою, ховаючи під густими вусами усмішку, у якій приховано те, що лякає і водночас притягує погляд Куцевича.

— Ось Він,— змовницьким голосом з побожністю починає Куцевич, показуючи Нерчину на портрет,— і Він знає все. Бачить все! Ви гадаєте, Він по голівці погладить за ваші прожекти вас усіх... Він все знає.

— Не ручуся за це,— спокійно сказав Нерчин,— але знаю, що від нас, фізиків, він вимагає роботи, пошуків і знань.

— А-а! — зрадів Куцевич.— Не можете ручатися...

Куцевич тамував у собі злостиву радість. Ще рано її виказувати. Наспіє час. Настане слухна хвилина. Тоді стережись. Нерчин! Ти бовкнув слівце і думав, що так тобі минеться. Стривай!

Поспішно перегортаючи папери на столі, Куцевич, міцніше втискуючись у крісло, наче зненацька згадавши, повідомляє:

— А з Москви дзвонили, що вас включено до складу постійної комісії при об'єднаному ядерному інституті. Це почесне завдання. Доведеться посидіти там півроку. Ми не заперечуємо.

— Я не поїду. Я знаю про це і написав у Москву.

Сміється з нього Нерчин, чи що?

— Як-то не поїдете? Доручення важливе і почесне.

— Звичайно, але зараз не можу їхати. Не можу ж я кинути на півдорозі роботу. І я написав про це в академію. Гадаю, що там зважать.

Позолочена пілюля лияла в долоні Куцевича. І її можна було викинути у кошик для сміття.

— А до програми вашої ми ще повернемося,— розгублено пообіцяв Куцевич, ховаючи очі.

Наче не почувши його слів, Нерчин, можливо, не так Куцевичу, як собі самому, сказав:

— Кожне відкриття ніколи не стане межею, яку не слід переступати. Навпаки, воно піднімає завісу до нових досліджень, більше того, воно просто кличе взятися за них. І поки існуватиме наука, існуватимуть великі проблеми, будуть вирувати шукання. Безробітними фізики ніколи не будуть...

Але що міг второпати Куцевич у цьому? Чи могло це зачепити в нього якийсь почуття, примусити замислитись над собою, над тим, що він робить? Сумнів щодо цього був такий непохитний, що Нерчин, висловивши свою думку,— бо ж не висловити її він просто не міг,— підвівся і, не чекаючи, що скаже Куцевич, як про справу, давно вирішену, сказав йому:

— Я вважаю недоцільним і безглуздим усякі дальші суперечки. Ви стоїте на своїх переконаннях, я на своїх. Єдине, чого я буду триматися, що б воно мені не коштувало,— це програми, яку ми накреслили всім наших колективом і яку ми здійснюватимемо, хочу вас запевнити. У нас достатньо сил і знань довести, що можна не тільки використати ядерне паливо для мирного вжитку, але й зробити так, що, нагромадивши досвід у вивченні структури матерії, знайти шлях для видобутку таких покладів енергії, які в тисячі разів перевищують своєю силою ядерну... Не знаю, чи ви зрозуміли мене,— наче

співчуваючи Куцевичу, заявив Нерчин,— алé хочу, щоб ви за-
тямили: ніхто і ніщо не може збити ні мене, ні моїх колег
з дороги, яку ми обрали.

— Ви про це розкажете не мені,— загадково підсумував Ку-
цевич.— Така перспектива не за горами. І доведеться про це
говорити в іншому місці.

Очі Куцевича закрижаніли.

— Де завгодно і кому завгодно.

Куцевича роздратувало, що Нерчин подивився на нього спів-
чутливо, і це збентежило його.

«Нічого, я понервувався, але і йому нелегко,— втішав себе
Куцевич, коли Нерчин, сухо попросившись, пішов.— Він ще
пошкодує. Ось до чого довело зазнайство! Або точніше, ось
куди завів своїх учнів шановний Шульга. Скрізь торочив, на
всіх нарадах: «Учений без учнів — як дерево без плодів». При-
казками бавився товариш Шульга. Подивимося, що він скаже
пізніше?»

Тим часом на душі у Куцевича було моторошно. Непевність,
що налягла на його плечі важкими роздумами після суперечки
з Нерчиним, далася взнаки. Деснянський горішок розкусити
виявилось не просто.

...Долгін, що з'явився на нараду пропагандистів у Київ, по-
дзвонив і, діставши запрошення, блискавично з'явився на по-
розі кабінету.

Не можна сказати, щоб розмова з ним утішила Куцевича.
Насамперед той більше говорив, ніж слухав. Долгін аж захли-
нався своїми успіхами, і навіть те, що розмову про інститут
було відкладено і обком вирішив повернутися до цього питан-
ня пізніше, він теж тепер схильний був оцінювати, як свою
перемогу.

— Час нам на руку. У них там розбрат. Нема одностайності.
приятелізм їх точить, як іржа залізо.

Все це Куцевич слухав байдужно. Він не поділяв оптимізму
Долгіна. Але все ж таки наполегливість його колишнього по-
мічника зламала в ньому обережність. Тоді він дозволив собі
порадити:

— Глядіть уважно, Дмитре Івановичу, ваш пост дає право
вам діяти з усією суворістю. У мене таке враження, що Нерчин
хоче зробити собі кар'єру. Наука для нього тільки плацдарм.—
Куцевич пильно глянув в очі Долгіну і недвозначно натяк-
нув: — Хіба там же, у Деснянську, не знайдеться людина, яка
могла б очолити такий інститут?

Долгін скромно опустил змаслявілі од приемного натяку очі.

— Можете бути певні, що інший директор оцінив би таку

допомогу, як ваша.— Озирнувшись на двері, Долгін сказав: — Я, Сергію Аполлінарійовичу, натиснув де-не-де кнопки... Преса теж зацікавилась... Я вам пришлю газету.

— Президенту пришліть...— порадив Куцевич.— Нехай він узнає правду. Не буде мені дорікати, що я дрібною опікою займався...

Куцевич замовк, невдоволено подумавши, що такі речі Долгіну знати зайве. Але й Долгін удав, що не почув їх, і коли й почув, то вони його не цікавлять.

— Ми будемо триматися непорушного закону,— наче попереджаючи когось, набундючившись, сказав Куцевич,— наука — це тобі не аматорська лабораторія. Тут знай, що від тебе вимагають. І точно відповідай на вимогу. Клади на стіл продукцію, яку можна руками помацати.— Куцевич схопив в руку теку і, помахуючи нею, з уїдлигим сміхом додав: — На якусь там іскрокамеру тисячі... Га? Чи чувано подібне? Тисячі!

— А що це для нього, хіба він їх з власної кишені бере?..

Долгін теж обурювався. Миритися з подібним марнотратством — злочин.

— Але спробуйте втлумачити це нашим консерваторам... Оцим усім вченим. Спробуйте це втлумачити Шульзі...

Куцевич жбурнув теку на стіл і лягнув по ній долонею.

— Стривайте, ще прийде час. Вони самі визнають свої помилки,— пообіцяв Долгін, наче йому було відомо щось таке, чого не знав Куцевич.

Останні слова Долгіна заспокоїли Куцевича. Тепер лишалося підготувати сприятливий ґрунт у самій президії. Але всі варіанти, які він прикидав, наштовхувалися на Шульгу. Хоч які б сумнівні пощастило зродити, все одно ті, від кого залежатиме вирішення, звернуться до Шульги. Гадати, що в Шульзі пощастить похитнути віру в успіх того, що діється в Деснянську, було безнадійно. Але існували й інші засоби. І на ті засоби слід звернути увагу. Тут від Долгіна залежало багато. А коли Шульга повірить, що Нерчин і його компанія просто не рахуються з ним? Коли він дізнається, що у Деснянську його ж вигодованці вважають його консерватором, старим мотлохом, гальмом... Та ще скільки отих образливих слів можна підкинути, і вони, як жаринки, тлітимуть і тлітимуть, а потім скористатися і в належний час щосили дмухнути, і тоді спалахне вогонь недовір'я. А вже тоді трусонутися дерево, і плоди, якими так пишається товариш Шульга, заторохтять по землі... Та підстелити їм не травичку, а камінці та бите скло. Дарма ви тут, Нерчин, так заливалися соловейком про свої переконання,

дарма так упевнені, що вас не чекає безробіття...—Подумаєш, Архімед!

Забути те, як аспірант Нерчин колись знахабніло тицьнув пальцем на помилку в його роботі, Куцевич не міг. Таке хіба можна подарувати?.. «Мені не легко, але й тобі не легко, молодий чоловіче»,— тішився злостивою думкою Куцевич.

70

Але Нерчину було легко. Дарма думав Куцевич, що він змусив Максима відступити чи зректися того, що той так уперто боронив. І хоч день випав важкий і розмова з Куцевичем не могла сприяти доброму настрою, Максим, навіть сам дивуючись, відчував себе переможцем.

З цим почуттям він не розлучався весь ранок. Воно було з ним, коли він ходив по адміністративних кабінетах академії, коли їздив у Держплан, коли зайшов у книгарню і одбирав новинки, коли купляв для Катерини шоколадний набір. І це почуття було таке гостре і заспокійливе, що, передбачаючи, які Куцевич буде розставляти перед ним пастки, він не вагався ні на мить у своїй рішучості потрощити їх вщент.

Максим з телефонної будки подзвонив до батьків Катерини. Відповіла мати. Василь Васильович був на роботі. Радість повнила серце Нерчина, коли він оповідав, як вперто Катерина працює, а до того ж, здорова та весела. Останнє було перебільшенням. Але навіщо засмучувати Варвару Охрімівну? Він сказав, що ввечері їде і тому не може, на жаль, прийти до них пообідати. А справ ще чимало...

З телефонної будки Максим вийшов готовий до будь-яких непередбачених зустрічей, знаючи, що сила нездоланності росте в ньому.

«Я сказав йому все, що він заслужив»,— дійшов він висновку, подумавши знову про Куцевича.

Нерчин узяв на вулиці таксі і поїхав до Шульги в інститут.

Шульга уважно вислухав Максимову розповідь, зітхнув, потер пальцями скроні, ніби щось заважало йому зосередитись, і без особливої радості зауважив:

— Якщо ви вважаєте справу на цьому закінченою, то помиляєтесь. Куцевич не заспокоїться.

— А я не тішу себе такою надією. Слухати його і мовчати я більше не можу. І не думаю, що всіх засліпив своєю балаканиною цей вітрак у стінах академії.

— Існує старовинна казочка,— сухо, без усмішки нагадав Шульга.

— Про Дон-Кіхота, який кидався з мечем на вітряки...

— Ви здогадливі, Максиме. І уїдливі патяки відскакують від вас. У вас надійна броня. Але я стомився. Мені потрібен час для більш важливого. Ви це розумієте добре...

Шульга не договорив, але Максим зрозумів, що він має на увазі.

— Та Куцевич — порожнє місце,— вигукнув Максим.

— Не вам пояснювати значення вакууму,— нагадав Шульга.— Чіпляючись за догму, люди, подібні Куцевичу, мають вигляд бездоганних ортодоксів. Вся річ у тому, що він заповнив вакуум між тими, хто робить діло, і тими, які ждуть від цієї роботи великих наслідків. Ви розумієте мене?

Ще б пак! Нерчин це добре розумів. Але коли у вакуумі скупчується шкідливий газ, його можна вилучити звідтіля. Для цього існує сила-силенна перевірених і дійових засобів.

— Колись, коли Куцевич був у мене в інституті аспірантом, я думав, що з нього вийдуть люди...

— Вийшли, тільки не ті...

— Він обрав собі найлегше і найзручніше... І бачите, на якій височині опинився. Це ж просто дивно!

— Ще більш дивно буде, коли на наступних виборах його затвердять віце-президентом.

Шульга промовчав. Максим зрозумів, що розмова про це йому неприємна.

— Єдине, чим можна вплинути на хід подій,— так це виконанням програми, яка стоїть перед інститутом. І я схильний думати, що ви відкинули всі сумніви. Нотатки ваші я прочитав уважно. Те, що останні два досліди не дали бажаних наслідків, не повинно вас спантеличувати. Можливо, причина в іскровій камері, можливо, в недостатньому накопичуванні часток у цій консервній бляшанці, як ви влучно сказали, Максиме Павловичу. Може, в ній немає повного вакууму.

Максим уважно слухав Шульгу. Його здатність блискавично відштовхнути від себе клопіт, який іншому просто б засліпив очі і ліг би тягарем на плечі, викликала заздрість і повагу.

Ще вчора Максим бачив у його очах тільки горе, холод страшної самотності. Зараз, коли він заговорив про справу, в стомлених очах Шульги засвітилась скоряюча людяність.

— Так чи не так, але ви вже на підступах до розв'язання отих клятих іксів, якщо я не помиляюся. Але ви...— Шульга на мить замовк, наче зважував свою думку, вирішуючи, чи варто

продовжувати розмову, і потім сказав: — Ви, Максиме Павловичу, маєте всі підстави дерзати. За спиною у вас досвід цілої плеяди вчених і, коли ти в чомусь завагався, завжди варто подумати про те, що твоїм попередникам було ще важче, але ж вони дійшли...

— Було б нечесно не сказати вам, Федоре Архиповичу, що я вагався... Що було, то було. І коли ви раптом змушені були виїхати, я навіть думав, чи не краще зречтися задуму і на якийсь час відкласти дослідження. Адже нас ще чекають роботи в циклотронній лабораторії. Але після довгих роздумів я дійшов висновку: створення установки на зустрічно-електронно-позитронних пучках підготовлено всім попереднім досвідом наших досліджень. Ми не маємо права спинитися напівдорозі.

Максим примовк, з хвилюванням позираючи на Шульгу. Можливо, він погарячився, і про все слід було сказати спокійніше. Але Шульга, схвально кивнувши головою, проказав:

— Я згоден з вами. Тільки майте на увазі, Катерина Золотаренко вдарила на сполох своєчасно. Ви ж тепер не станете заперечувати, що втечу позитронів помітила вона і це дало їй право поставити під сумнів існування частки. А її наполегливість дряпнула ваше самолюбство.

Нерчин посміяливо підліс руку, наче збирався заперечити останній висновок Шульги, але, трусонувши головою, наче відкидаючи спокусу якогось виправдання, визнав:

— Було і таке.

— Було, — рішуче сказав Шульга. — Бачите, Максиме, — голос його залунав особливо проникливо, — найважчим для нас, учених, є здатність бути собі самому суворим суддею, без усякої знижки судити свої дослідження, контролювати їх без кінця, поки не упевнився, що ті, хто висловив свої заперечення, помиляються, і поки ти не доведеш їм неправомірність їхніх заперечень. Сучасна теорія така, що навіть коли у тебе є сто «за», то одне «ні» спроможне зруйнувати твої досягнення.

— Це дається не легко, — щиро сказав Максим, — я мушу визнати одверто.

— Тим краще для вас. Намір проникнути глибоко в надра матерії — велика мета нашої науки, і це робить честь нашій країні. Вона дає нам зброю для здійснення цього наміру. Шкодную, друже мій, що мені залишилося так мало...

Нерчин утримався від заспокійливих слів, які годилося б сказати в такому випадку. Щирість і значення цієї розмови були такі, що вони осягали більше, і не слід було вдаватися до

якихось заспокоєнь. Та й Шульга нічого подібного не прийняв би.

— Нічого не вдієш,— без особливого розпачу визнав Федір Архипович.— Коли ми починали, наші вчителі були в тому ж стані, що і ми з вами. Але хіба це їх спинило чи злякало? Головне — знати, що діло робиться і боротьба за скорення сил природи триває. От що головне. Коли в 1932 році в Харкові у нашому фізико-технічному інституті Синельникову разом з його учнями вдалося розщепити атом літію, коли академік Бродський поклав початок видобутку важкої води і коли були закладені основи науки стабільних ізотопів, не всі розуміли,— в кращому випадку,— куди спрямовані наші прагнення, але в Центральному Комітеті партії до нас поставились з виключною увагою, вислухали нас, зорієнтували, підтримали нас, і підштовхнули, і зробили все, щоб полегшити здійснення наших прагнень... Хіба можна таке забути? Передбачення Володимира Ілліча про невичерпність електрона — це те джерело, в якому ми черпаємо силу своїм прагненням. Я думаю про це завжди і бачу в цьому непохитну засаду, щоб стояти міцно на ногах і не дати нікому збити себе.

— Ви комуніст, Федоре Архиповичу! — схвильовано сказав Нерчин.

— Не знаю, чи гідний я носити це ім'я, але я, здається, розумію, яку відповідальність воно накладає на людину. Складні часи випали на нашу долю, Максиме. І я хочу вірити: що чого б там не трапилося, але вогонь, який палає у вашому серці, ніхто не загасить...

— На фронті,— тихо почав Нерчин, пригадуючи,— у мене був товариш, лейтенант Канюка, веселун і жартівник, хоробрий до безумства. Новому поповненню, яке з переляком в очах чекало бою, він завжди говорив: «Ви прийшли на фронт не для того, щоб умерти, а для того, щоб перемогти ворога, і коли він не підніме догори рук, знищити його. Ось для чого ви тут». Я часто пригадую ці слова.

— Їх не варто забувати,— погодився Шульга.— Вони мають пряме відношення до фізиків.

— Хіба ми не солдати? — спитав Нерчин. І в цю мить, питаючи про це, він відчував себе справжнім солдатом, який добре знає, що йому не минути бою. Розуміння цієї неминучості ні на хвилину не може похитнути в серці солдата певності в тому, що він не може і не повинен уникнути небезпеки, залягти в глибокому окопі, переждати, рятуючи тільки себе, поки хтось з другої лави вискочить наперед і прийме на себе удар. Зціпивши зуби, солдат вперто і не озираючись ішов уперед, знаючи,

що за ним неодмінно йдуть інші, відчуваючи на своїй потилиці їхній гарячий віддих, проймаючись струмом рішучості, яка здатна спопелити всі перешкоди на його шляху.

— Знаєте, Федоре Архиповичу, ні у кого не повинно бути сумніву, що ми битимемося за те, щоб відкриття атомної ери тільки вщасливило людей. Бути солдатом такої армії — велика честь.— Максим відчув, що слова його сколихнули в серці Шульги якесь притамоване почуття. Він не відводив своїх стомлених очей від Нерчина, наче побачив у його обличчі щось, досі не знайоме йому, і це не те щоб здивувало Шульгу, а просто вимагало повніше уявити собі, що відбулося з його найближчим учнем за ті місяці, коли вони працювали нарізно. І той висновок, якого він згодом дійшов, зміцнив у ньому певність, що Максим Нерчин знає, чого прагне. А як багато це важить для людини, яка шукає шляхів до подолання і знешкодження злих сил, що знайшли собі притулок у скрині Пандори!

«Надто часто,— подумав Шульга,— ми згадуємо цю сумнозвісну скриню. Розщеплений атом, цей розкутий Прометей, не повинен лишитися в тій схованці для страху людям. Приборкування його йтиме так, як того воліє наука, що своїм покликанням обрала служіння життю. І це добре, що ті, хто прийшов на зміну, так міцно і так наполегливо тримаються саме таких поглядів. Максима Нерчина і його колег з дороги вже не збити».

Зморшки, що набігли в куточках очей Федора Архиповича Шульги, вказували ту теплоту, що сповнила в ці хвилини його натомлене серце, і Нерчин відчув, як проміння її зігріли його, викресавши особливу вдячність до вчителя.

— Максиме,— сказав Шульга,— лишилося чекати не так довго,— незабаром світ стане свідком, як працює приборканий атом для миру. Електростанція на ядерному паливі буде працювати. Я їду в Москву і деякий час працюватиму там, щоб закінчити розпочату справу.

Максим добре знав, як багато часу віддав Шульга створенню атомної електростанції, і розумів, що на завершальному етапі Федір Архипович мусить бути там, і те, що Шульга сказав про це буденними словами, свідчило, як зріднився він з тією важкою і складною роботою.

— Я залишаю вас, як кажуть, на вашому посту з спокійною душею.

— Можете покластися на мене.

Шульга глянув уважно на Нерчина, і погляд його стомлених, зажурених очей освітився вогниками довір'я.

— У мене немає вагань щодо цього. На конференції, присвя-

чений вивченню структури матерії, ми ще схрестимо мечі,— пообіцяв Шульга.

— Я хочу сподіватися, що стоятиму пліч-о-пліч з вами.

— Побачимо.

Але в голосі Шульги, яким він мовив оте слово, що мало означати деякий сумнів, переважала згода. І Нерчин залишився вдоволений.

— Майте на увазі, що після всіх нещасть, які мене приголомшили, я сьогодні трохи подобришав. Є у мене і маленька втіха,— зажурено проказав Федір Архипович.— Сьогодні Євгена допустили до випробувальних польотів. Він-то мовчить. Але мені подзвонив головний конструктор. Ех, не дожила Надійка. А як би тішилась!..

Шульга безпорадно розвів руками і одвернувся до вікна, розуміючи, що не раз ще його думки будуть спинятися на тому найстрашнішому, що скоїлося у його житті, і що не відчай повинен зміцнювати своє кубельце в його серці, а вдячна пам'ять до найближчої людини, яка ділила з ним і горе, і щастя.

Прощаючись з Нерчиним і затримавши його руку в своїй, він сказав:

— Пригадую вас на лавочці в Шевченківському парку... Хто міг сказати тоді, на який стрибок ви наважитесь?.. Хоча я знав, що з вас вийдуть люди...— Шульга тепер усміхався і, доторкнувшись легенько рукою до плеча Нерчина, порадив:

— Тільки не воюйте з вітряками...

— А що, коли вони заступають обрій,— спитав Нерчин,— чи можна їх обминути?

— В музей їх час. В музей! — різко проказав Шульга, і очі його спалахнули гнівними іскорками.

— З ними ще буде клопіт,— зауважив Нерчин,— але коли їх приберемо з дороги, обрій стане ясніший.

— Що правда, то правда,— погодився Шульга і ще раз потиснув руку Нерчина.

Відень Коллінзу не сподобався. Всі оті вкриті порохом давнини палаци і пам'ятники, на яких пасуть очі туристи, для Коллінза просто змарнований час. І ті сорок п'ять хвилин, які він, не вилізаючи з «кадилака», змушений був слухати нудні, як віденський дощ, пояснення Ендрю Вуда, запозичені, мабуть,

з якогось «Беддекера», він просто перехворів. Довелося, проте, ще затриматися в палаці Шенбрунн.

Гід у потертій уніформі нагадав чомусь Коллінзові посильного з його адвокатської контори, коли він тільки починав свою кар'єру. Позіхаючи і обзиваючи спересердя Вуда телепнем і ганчіркою, Коллінз, нахиливши голову, наче збирався когось буцнути, слухав балакучого гіда.

— Тут спав імператор Франц-Йосиф. Ось на цій козетці сиділа імператриця. Оце спальня імператора. На цьому ліжку він помер. З цього балкона Адольф Гітлер промовляв до віденців.

Коллінз гмикнув. Смикнувши Вуда за полу піджака, він сказав:

— Про Гітлера ми знаємо досить.

Гід наче всмоктав у рукав гроші, які, не глянувши, простягнув сенатор.

Коллінз повеселішав, коли сенатор нарешті привіз його на вулицю з чудернацькою назвою Маріяльферштрассе і «кадилак» прикипів чотирма своїми колесами біля ресторану «Під короною», який обслуговував виключно американську місію.

Вперше за три години перебування у Відні Френк Коллінз посміхнувся. Вмощуючись за столом, біля якого завчасно попереджений сенатором метр з побожністю клопотався над тарілками і відерцями, у яких охолоджувалися пляшки вина, Коллінз вдоволено потер руки.

Власне, у Відні він спинився, вертаючись з Західного Берліна, щоб на власні вуха почути важливі повідомлення від сенатора Ендрю Вуда. По дорозі з аеродрому він їх почув і з жалем зрозумів, що можна було у Відень не заїздити. Але спеціальний літак чекав на нього, і після обіду він зразу ж вирішив їхати на аеродром, хоча Вуд всіляко умовляв його залишитись і ввечері відвідати ушлявлену віденську оперу, а потім піти у «Максим», де біляві віденські куріпки виробляють ніжками таке, що і у паризькому «Фолі-Бержер» подібного не побачиш.

Це було заманливо, але член комісії з атомної енергії Коллінз був настільки заклопотаний, що годі було й думати про розваги.

Та й Ендрю Вуд це розумів. Погладжуючи п'ятірнею свою лисину, він слухав квапливу мову Коллінза, прикидаючи, чому його повідомлення про посилення діяльності осіб, які підбурюють населення окупованої Австрії проти атомних випробувань, Коллінз сприйняв так спокійно? Виходило, ніби ці факти, як

і прізвища американців, з якими були зв'язані оті особи, Коллінзові давно відомі. Терпке вино надавало їхній розмові терпкуватого присмаку.

Погляди, висловлені Коллінзом, не такі вже були складні, щоб їх не второпати зразу. І хоч ресторан був не тим місцем, де можна було відверто продовжувати той обмін думками, який почався ще на аеродромі і начебто завершився у машині, але однаково суть була одна: Потсдамська угода зв'язала руки босам, і коли б не вона, то тут, у Відні, створилися б інші умови.

Ендрю Вуд змушений був нагадати Коллінзу, що в той час, коли підписувалася угода в Потсдамі, ще не знали, що вийде з отих «малят», це ж було до Хіросіми...

Френк Коллінз не мав певності, що це було саме так. Але зараз вигідніше доводити, що курс Франкліна Рузвельта на додержання підписаних зобов'язань помилковий. Таке твердження вивільняло руки. І з цього слід виходити сенаторам, які їздять у Європу з спеціальними місіями.

Коллінз щось не договорював до кінця, і це непокоїло Вуда. Він знав, опасиста пика члена атомної комісії западто часто почала з'являтися в тих інстанціях, куди доступ був досить обмежений.

Сенатор Коллінз був саме на вершині гори. Але тим більше його не обминала небезпека полетіти з неї сторч головою і скрутити собі в'язи. Вуд до певної міри вважався обійденим. Якийсь час він порядував у атомній комісії, і «яйцеголові» з його словом рахувалися. Але хтось бовкнув, що він попустив віжки і що вони крутять ним, як їм заманеться. Було б неважко припустити, що то робота Коллінза. Він же і випхнув його сюди, у Відень, з завданням знешкодити громадську думку щодо випробувань в Штатах та виудити потрібну рибку в європейських університетах, яка охоче клюнула б на долари та американський паспорт.

Виступи вчених у Америці проти атомної зброї друкували всі газети Європи, а чутки про початок роботи над створенням нової «ейчбомби» викликали зливу протестів.

Сенатор Вуд широко поскаржився:

— Я іду на прес-конференції, наче на суд. Газетярі просто знахабніли. Вони знають більше, ніж треба, і примусити їх замовкнути неможливо.

Коллінз поспівчував Вуду:

— За ці два місяці у нас теж стало не солодко. «Яйцеголові» наче сказилися. Оппенгеймер вийшов з гри. Це вже точно. Ми його знешкодимо.

Вуд насторожився. Одвертість Коллінза вела, мабуть, до іншого, ніж простий вияв довір'я. Зрештою, Вуд мав незаперечне право знати такі речі...

— Вам треба вишкребти всіх за отим списком. Вишкребти до останку і переправити їх у надійне місце. Ви розумієте, як це важливо. В коштах ви нестатку не терпите.

Ендрю Вуд не любив, коли з ним так розмовляли. Якого дідька він, оцей вилупок гульдівських інкубаторів, отак безцеремонно розмовляє з ним, сенатором з багаторічним досвідом і добросчесною репутацією демократа? І те, що Коллінз дозволяє собі базікати чортзна-що про Рузвельта, теж неприпустимо. Але своє невдоволення Вуд гасить так само старанно, як сигарету. Коллінз — своя людина у Гаррі, і нехтувати цим необачно. Вуду лишається тільки поскаржитись на посилення складностей у Європі, на появу такої сили, як рух прихильників миру... І вигадали ж таку назву! І те, що в цей рух ідуть вчені, саме ті, які крутилися біля народження атомної зброї, які галасують, що їх обдурили, що бомбу готували Гітлеру, а тепер можна від неї відмовитись, те, що скрізь тільки і чути про забруднення атмосфери радіоактивними опадами, — справа отих прихильників.

— Ми їх заженемо у резервацію. Ми примусимо уряди європейських країн заборонити їхні конференції, форуми, комісії. Ми примусимо усунути Жоліо-Кюрі з посади верховного комісара з атомної енергії у Франції. Тільки отой довготелесий де Голль міг доручити йому цю посаду. Ми їх усіх заженемо на слизьке і покінчимо з цими прихильниками, Вуд.

Коллінза наче прорвало. Він, перехилившись через стіл, розсипаючи попіл на білосніжну скатертину і мнучи в другій руці серветку, мав вигляд людини, яку раптом посадовили на розпечене залізо.

— Ендрю! Ви тут сидите перед самою залізною завісою. Старий Уїнстон здорово утнув, бовкнувши про це. Він знає, що хоче, і не розмазує джем на губах. Своею промовою у Фултоні він нам допоміг, і Трумен це оцінив. І ми мусимо всіма силами дбати, щоб ця завіса існувала, щоб вона була зроблена з найкращішої сталі. Ви зрозуміли мене, Ендрю?!

— Ще б пак! Але послушайте, Френк, якщо Кремль має справді атомну зброю, чому ж він підтримує отих прихильників миру? Чому він наполягає на забороні атомної зброї? Ви думали над цим, Френк?

— А про що тут думати! — здивовано знизав плечима Коллінз. — Насамперед зятяйте собі, Ендрю, бомба у них в кишені. Тут генерал Гровз і його радники нас, та й самих себе стра-

шенно обдурили своїми запевненнями. Якби не знати, хто вони, оці парубки, можна було б їм припекти як слід, але я й сам був певний, що Кремль її не матиме ще років з двадцять... Хоча вчені у них з головами. Від цього нікуди не дінешся.

— Чому ж вони вимагають заборони?

— Стривайте, Ендрю. Не все зразу. Я бачу, що ви заплуталися. Але дозвольте мені розвіяти віденський туман...

Коллінз засміявся, тішачись власним дотепом, але Ендрю Вуд мовчазно і вичікувально дивився на нього.

— Бачите, Ендрю,— тихо проказав Коллінз. Вуду, щоб краще почути, довелося нахилитися, приклавши долоню до уха.— Бачите, Ендрю,— ще тихіше продовжував Коллінз,— вони просто не хочуть війни. Війна їх не цікавить. Їм є куди втелющувати кошти, і вони знають, що кожний рік без війни для них величезна перемога. Я хотів би помилятися, Ендрю, але боюся, коли їм пощастить виграти час, вони нас випередять... Але про це можемо знати ми з вами, а для всіх інших існує казка про «залізну завісу», за якою готують проти вільного світу хрестовий похід комуністи, а оті прихильники — тільки їхні агенти. І вся казочка як на долоні.

Вуд дивився не без здивування на Коллінза і, ніби не поділяючи його упевненості, процідив:

— Вони бміло схитрували, Френк, коли домоглися на свій бік перетягти отаких, як старий Ейнштейн, коли «яйцеголові» галасують проти бомби, коли ми не гарантовані від того, що ті, які були в Лос-Аламосі, не виплещуть те, що слід їм забути...

А для чого ми сидимо у атомній комісії,— сухо проказав Коллінз і нагадав:— Едвар Гувер знає свою справу. ФБР — це не ФДР.

Вуд не сприйняв дотепу, побудованого лише на відмінності середніх літер в словах: Федеральне бюро розслідувань і Франклін-Делано Рузвельт, і Коллінзу це не сподобалось.

— Якщо ви стомилися,— сказав він холодно,— то можна поклопотати перед державним департаментом...

— Послухайте, Френк, я знаю, куди ви хилите... Але з мене вам зробити червоного не пощастить. Я білий з самого прапрапрадіда.

Лисина Вуда почервоніла, і він увесь якось підібрався, ставши схожим на кота, що готовий був випустити кігті.

— Ви мене не зрозуміли, Ендрю.

Облесність вигравала на масному обличчі Коллінза.

— Адже я знаю, що вам справді тут нелегко, і тому вирішив, що ви стомились.

— Я сам можу попідкуватися про себе,— відрізав Вуд,— і я тямлю в цих справах не гірше од декого... Але майте на увазі, ми надто часто пускались на авантюри; щоб поставити на карту престиж Штатів. Саме цього пильнував завжди Франклін-Делано Рузвельт, волю якого неухильно виконувало Федеральне бюро розслідувань. Я хочу діяти напевне і не хочу помилковим кроком наражати мій штат і всю Америку на атомну смерть. Я був у Хіросімі, Коллінз.

— Я теж,— Коллінз визивно глянув на Вуда.

— Отож! Ми мусимо діяти напевне і обережно.

— А хто вас підштовхує у пекло? Адже цю справу — і не дуже погано — робимо ми з вами вкупі.

Було б смішно, щоб Вуд думав, що він, Френк Коллінз, не знає, скільки доларів поклали собі в кишеню компанії, інтереси яких Вуд боронив у різних сенатських комісіях. Мабуть, те, що Гульд і його прибічники обскакали вудівських босів, захопивши ласий шмат державних замовлень, і розщеплений матеріал став просто їхньою власністю, далось взнаки бідоласі Вуду. Але Коллінз не стане його втішати. Програв — гризи собі лікті. Та ще будь вдячний, що тобі дали тепленьке місце...

Щоб все-таки якось заспокоїти Вуда, Коллінз пообіцяв:

— Є підстави вважати, що операції на атолі Бікіні та Евеніток потребуватимуть чималих коштів. Перспектива залучення нових компаній виглядає цілком реальним заходом. Сподіваюсь, що ви не забаритесь і звернете увагу декого.

Ендрю Вуд зрозумів, куди хилить Коллінз, але це не завадило йому зберегти певне недовір'я до цієї начебто широї поради. Але про це він не сказав Коллінзу, так само як утримався і від нарікань, що у багатьох заходах теперішніх радників президента впадає в око підозріла покvapливість, і неповага, з якою ставляться до своїх європейських партнерів люди з Білого дому, безперечно, матиме досить сумний кінець.

Після кави і старовинного лікеру, про який метр повідомив, що він ще з підвалів цісаря Франца-Йосифа, до справ більше не поверталися. Було природно, що ні Коллінз, ні Вуд розмовою не лишилися вдоволені.

Але вже у літаку Коллінз вирішив, що посадка у Відні мала свою користь хоча б тому, що він нарешті взнав, чим дихає Вуд, його можливий суперник в наступному раунді під час дебатів на сенатській комісії по закордонних справах. Адже не секрет, що боси Вуда просовували його на посаду голови цієї комісії. Що ж, Гульду не завадить знати, що замислюють його партнери.

Чистий обрій. Нерчин думав про нього, бачив його перед собою, спускаючись вулицею Леніна до Хрещатика. Розмова з Шульгою справді допомогла йому побачити ще ясніше той чистий обрій.

Мжичило, і у багатьох пішоходів серед натовпу, що квапливо рухався по тротуару, спокійна хода Нерчина викликала подив. Простоволосий, у легенькому плащі, тримаючи руки в кишенях, він спокійно ступав, блукаючи замисленим поглядом поверх капелюхів, парасольок і квітчастих хусток, наче якась важлива і неосягнута думка, засівши в глибині його свідомості, вимагала всієї його уваги, цілковитої зосередженості. І ця зосередженість завладала ним. Він ступав, не помічаючи ні вітру, ні дощу, зберігаючи в собі почуття народження якоїсь ще далекої, але добре відчутної рівноваги.

І почуття цієї дивної зосередженості жило в ньому і не зникало, коли він сидів у одній із світлих кімнат у сірому високому будинку на вулиці Орджонікідзе, розмовляв з Колодяжним. Може, воно, оте почуття, передалося і Колодяжному. Може, воно допомогло їм обом, помовчавши, поринути у спогади, заговорити про давні інститутські дні, про те студентське життя, яке забути і закреслити у пам'яті ніхто й ніколи не зможе. І, може, оте почуття зосередженості дало змогу зрозуміти Колодяжному неспокій, що точив серце Нерчина, його турботу, щоб вітряки не заступали обрію, не збили б з пантелику — так він і сказав — легкодушних і надміру довірливих.

— І просто лякливих, просто боягузів, шкурників,— з якоюсь непримиренною ненавистю в голосі сказав Колодяжний.

І Нерчин зрозумів так само, що непокоїть Колодяжного, який з студента з непокірною кучерявою каштановою чуприною став замисленим, із залисинами на високому чолі, уважним партійним працівником і який не образився, а співчутливо, чи то до себе, чи то до Максима, засміявся, коли Нерчин назвав його керівним товаришем. І викликало повагу те, що Колодяжний не бідкався і не скаржився, як робили інші знайомі, що працювали не за своїм фахом, перейшовши на роботу у партійний чи державний апарат, і говорили про це, вибачливо усміхаючись, із скаргою в голосі, що, мовляв, це вимушена необхідність, а вони насправді залюбки відмовились би від цього... Колодяжний, навпаки, сказав, що він охоче пішов на цю роботу, і вона йому подобається, і освіта інженера йому допомагає розуміти і бачити більше і далі у тих справах, які зараз такі важливі для життя країни.

Міг би Колодяжний сказати у відповідь на скарги Максимо-ві: «Ти перебільшуєш. Треба порадитись, подумати». Міг би! А не сказав. Не відгородився цим звичним тином, який так часто і без потреб нашвидку будували і відгороджувались ним на шкоду собі та іншим. Він просто замислився. І не приховував складностей. Можливо, сам побачивши його зажуреність, Нерчин зрозумів, які ж глибокі ці складності.

Нерчин був згодний з ним: Куцевич і Долгін не випадковості, це рештки тієї гальмівної сили, яка догму давно перетворила на засіб приховування своїх особистих дрібненьких прагнень людини-міщанина, котрі загальниками, що складаються з незаперечних слів, приховують свою злу волю. Отже, миритися з такими людьми було б злочином перед тими, хто розгромив фашизм, хто зробив усе, щоб зараз ось тут, на вулиці Орджонікідзе, в будинку, де працює штаб комуністів України, двоє з цієї армії, вчений Максим Нерчин і партійний працівник Семен Колодяжний, сиділи і вели довгу і гарячу розмову про всі ці справи.

Складність?! Але які тільки складності не подолано за ці роки! У Нерчина, як і у Колодяжного, існувало розуміння, що кожний з них чогось не знає до кінця або, здогадуючись, не розуміє, як його висловити, як собі й іншим прокласти дорогу до подолання цих складностей.

— Я бачу обрій. Чистий і ясний обрій,— сказав переконливо Нерчин.— Я бачу обрій без чорних і зловісних хмар, які заступають людям світло. І це наш обов'язок і наше право зробити все, щоб людство жило щасливо і радісно. Не будемо, друже мій, згадувати, які нові відкриття вщасливають людство. Але я вірю, що будуть і атомні електростанції, і атомні кораблі, і будуть відкриватися все нові й нові таємниці мікросвіту, і це буде остаточна перемога людини над природою. Чи маємо ми право опускати руки?

— Ти мене питаєш? — Колодяжний захоплено дивився на Нерчина, що ходив по кімнаті з палаючим зором, чіткими помахами руки розтинаючи повітря, наче рішуче одгортаючи від себе все, що заважало йому думати і рухатись.

— Тебе, себе, всіх нас, які відстояли честь і волю першої в світі соціалістичної держави.

— Ми господарі,— сказав роздільно і замислено Колодяжний.

— А-а,— зрадів Нерчин, наче ці слова допомогли йому,— а якщо ми господарі, то ми й порядкуємо у своїй хаті, ми й відповідаємо за все. Нас і питають...

Зосередженість, яка бриніла в ньому, наче тугу натягнута

струна, підказала пам'яті давній день і ті слова, які залишились у серці і знову набрали своєї негасимої сили. Нерчин наче почув їх, мовлені уголос, і якесь особливе почуття сповнило його, коли він сказав, заглядаючи в уважні, суворі очі Колодяжного:

— Комуністи, вперед!

— Скрізь і завжди,— відгукнувся басовитим голосом Колодяжний.

— Скрізь і завжди,— повторив Нерчин.— Я хочу розповісти тобі про Федора Архиповича Шульгу. У нього немає партійного квитка. Але він справжній комуніст. Чому? Та тому, що він переконаний, що слова: «Комуністи, вперед!» — це не гасло, а життя. Життя всіх народів нашої країни. А ти замислювався над тим, чому Фредерік Жоліо-Кюрі став комуністом? Та тому ж, що він побачив — комуністи на смерть стоять за правду. Подивись у вікно. Встань і подивись,— наполягав Нерчин, і Колодяжний скорився.

Перед його зором тераси, покроплені золотистими барвами осені, спускались до дніпрових берегів.

— Он там могила Шолуденка,— показав рукою в бік Піонерського саду Нерчин.— Я знав цього офіцера. Його танк перший вирвався на Хрещатик. Він до того дня ніколи в житті не бачив Києва і вмер за його визволення. Я часто думаю про нього. І я хочу, щоб на землі ніхто більше не вмирав од куль, од атомних бомб, од радіоактивних опадів, щоб не було воєн, сиріт, удів, сліз. Ми, комуністи, хочемо цього, і тому люди, чесні люди будуть з нами. Тоді ж на якого біса мені ще витрачати сили, мозок, кров, м'язи на усяких долгіних і куцевичів? Чи ж не можна з ними покінчити раз і назавжди?!

— Раз і назавжди,— замислено проказав Колодяжний, підходячи ближче до Нерчина.— Коротко, але ясно. Не знаю коли, але це буде,— з якоюсь внутрішньою переконаністю сказав Колодяжний,— і є добрі прикмети, що це буде.

— Які?

— Хоч би та, що ми з тобою говоримо про це. Партія сильніша за долгіних і куцевичів.

— Час їх спитати, чи вони з партією, чи проти неї?

— Такі запитання до них не доходять. Вони задають їх іншим. Наче дістали на це монополію,— сумовито похитавши головою, сказав Колодяжний.

— Хто може мати монополію на мою совість? — спитав Нерчин і тут же відповів: — Тільки партія! Йй я зобов'язаний усім. Життям, знанням, дерзанням. Ти скажеш зараз,— він

кваліфікації випередити Колодяжного, боячись, що той переб'є його, наче відгадуючи його заперечення,— ти скажеш про капіталістичне оточення. Я його не відкидаю. Я знаю сенс класової боротьби і знаю, що вороги миру ще досі купують знання моїх колег там, за океаном і за морями. Але я не хочу, щоб чесну людину плутали з сумнівною, щоб ототожнювали революційну пильність з підозріннями і нав'язували дрібну опіку, страхувалися на всякий випадок... Ти розумієш?

— Ясніше ясного. Але чому ти думаєш, що я цього хочу? Чи партія за це?

Наче зганяючи свою злість, Колодяжний ударив кулаком по столу.

— Я так не думаю!

Нерчин, відкидаючи саму можливість такого припущення, додав:

— Коли б я думав так, я не говорив би з тобою про це.

— Послухай, Максиме, ти багато бачив, їздив, зустрічався з визначними вченими. Мені доля, нехай назовемо це так, судила сидіти в кабінетах і пильнувати, щоб слово партії було в дії, і я горджуся цим. Але скажи мені, що ти думаєш про майстрів культури, з ким вони тепер, чи лишається в силі запитливий заклик Горького?

— Безумовно! — сразу ж відповів Нерчин.— Як ніколи, це звернення повинно дійти до серця і мозку кожного вченого. Не треба закривати очі на те, що, залишивши вежу з слонової кістки, деякі вчені оселилися все ж таки не там, де слід було. Вони пішли на те, щоб науку зробити джерелом зиску, а не засобом визволення людини. А от ті, як, скажімо, Куцевич і Долгін, хто прагне утилізації науки, її обмеження голим практицизмом, по суті, навіть не розуміючи цього, однаково роблять шкідливу справу. Ось чому я не можу мовчати. Все кричить у мені. Хоч я знаю, ніхто не спинить нас і тому з нами Жоліо-Кюрі. Недаремно Кюрі якось сказав: «Коли я помру, інші прийдуть на моє місце. Нема нічого багатшого од народу».

— «Нема нічого багатшого од народу...»,— Колодяжний повторив ці слова схвильовано, і вони наче наштовхнули його на висновок: — Дорогою ціною заплатила партія за речі, які робили попередники долгінних та куцевичів, щоб дозволити їм знову безборонно порядкувати. Ти можеш працювати спокійно, смикати тебе оті товаришочки будуть, але вашій корпорації фізиків висока увага, і тому зроби висновки...

— Що ти говориш натяками?..

— А що тут розжовувати? — здивувався Колодяжний.— Ха-

зяїн наказав відкрити вам зелену вулицю. А тому зроби висновок. Ти наче дружина Цезаря...

— Он як! — непевно сказав Нерчин. Зосередженість, ніби струм високої напруги, пульсувала в ньому і змушувала його йти в своїх передбаченнях далі того, що він міг. Щоб сказати про це, бракувало вагомих слів. Думка, гаряча і тривожна, торкнулася обр'ю прийдешнього. Максим не хотів, щоб жодна хмаринка заступила його. Але слова Колодяжного про існуючу «зелену вулицю» змусили Максима вертати до всіх отих подій, які неспокійними хвилями гризли і так нетривкий берег спокою і рівноваги. І над всіма подіями владала воля однієї людини. Хазяїна, як всі її називали. Максим подивився уважно в проникливі очі Колодяжного і сказав:

— Я бачив його... В липні 1945 року в Потсдамі. Уявляв я його іншим. Він стояв біля лаврового дерева і розтирав на долоні зелений листочок. І росту він середнього. Сиві скроні. Обличчя з слідами віспи. Звичайна людина. Стомлена і дуже заклопотана. Та коли я раптово зустрівся з його очима, я зрозумів: якби він сказав мені в ту хвилину піти на смерть, я б пішов, не замислюючись. Академік Шульга був у нього двічі і розповідав, що його він вразив своїм розумінням того, що можна чекати і взяти від атомної енергії. Він знає, над чим працюють інститути, і квапив швидше довести, якими ж засобами можна використати атомну енергію для мирної мети.

Колодяжний слухав, похиливши голову, часом позираючи на замислене обличчя Нерчина, який сів на покритий чорною цєратою незграбний диван, охопивши руками коліна.

— Як би я хотів спитати у нього...— почав Нерчин і замовк.

— В тому-то й річ,— сказав згодом Колодяжний.— Ніхто не запитає. Та не думаю, що й ти наважився б, навіть коли б трапилася нагода.

— І що ж, Куцевич чи подібні йому теж борються за комунізм? І він вірить таким людям?

— Що ти хочеш?

Запитання Колодяжного не мало сили докору, воно в однаковій мірі могло бути звернене і до нього ж самого. І Нерчин не відповів. Надто багато неспокою і тривоги вклав він у своє запитання, щоб розтлумачувати його Колодяжному. Та чи була в цьому потреба?

— Стривай,— замислено сказав Колодяжний, потискуючи Нерчинові руку,— не все зразу.

Він пішов од Колодяжного, несучи в собі вже зміцнілу зосередженість, з певністю, що розмова з давнім другом стала важливим доповненням до його роздумів.

Біля театру Франка, куди його вивела крута доріжка, він спинився, читаючи афішу. Назви нових спектаклів змусили його посумувати. Стіни лабораторії відгородили його від багатьох радощів, але сплеск долонь і здивований вигук скоротили його жалі.

Дівчина у дощовику стояла перед ним і, зводючи та розводячи руки, приказувала:

— Якщо це не товариш Нерчин, то хто ж це? Якщо це мені наснилося, то вибачте...

— Якщо це текст з нової вистави,— почав Нерчин, то мушу сказати одверто, вам не пощастило, артистко Зоя Горленко.

— У вас виняткова пам'ять.

— Такі очі забути великий гріх.

— А що, як ми доведемо ваші слова до відома однієї зацікавленої особи?

— А що, як ця особа все знає наперед?

— Здаюся. Звідки ви? З неба? З-під землі?

— Можна ще виникнути просто з води. Дніпро ще не змілів.

— Адже ви,— Зоя озирнулася і, змовницьки округливши очі, додала: — Атомник.

— Ви це вимовили з таким острахом, наче слово «злочин»...

— І ви нічого не випромінюєте? — уїдливо відбилася Зоя.— Я можу вважати себе в безпеці?

— Я випромінюю почуття голоду, і коли, скажімо, ви погодитесь бути присутньою, як я нищитиму поклади київських ресторанив, то це було б виявом вашої гуманності.

Зоя зиркнула на годинник на руці і повідомила, що сорок хвилин в її розпорядженні.

— У нас режисер — канібал. Досить спізнитися на п'ять хвилин,— з'їсть живцем.

— Мабуть, ви ще ні разу не спізнювалися,— сказав Нерчин, беручи її під руку.

— Ні. Просто смак у нього надто вибагливий.

Зоя напрошувалась на комплімент, але жартівливість Максима вичерпалась.

Ресторан «Динамо», в якому вони опинились, був порожній. Обід закінчився, а до вечері ще було далеко.

— Нам пощастило,— оголосила Зоя і, взявши в свої руки ініціативу, блискавично вирішила, що треба Максимові пити і їсти. Коли вона відхилила пропозицію офіціанта подати вина і замінила його коньяком, Нерчин не втримався і поцікавився:

— Канібал-режисер, мабуть, любить коньяк?

— Краще б він любив гас,— не без злостивої надії відповіла Зоя.

Під невгамовний щебет Зої про театральні і всілякі інші новини, які, на її погляд, мали величезне значення, вони пообідали. Коли їм принесли каву, Зоя таємниче запитала:

— Ви будете одружуватися з Катериною чи ні?

Нерчин зніяковіло глянув на неї і подумав: чому люди любляють втручатися в справи, які їх, власне, не обходять? Проте він без особливого бажання, сам не чекаючи того, сказав:

— Все залежить від Каті.

— А вона каже — від вас,— повідомила Зоя, хоч ніколи не чула такого від Катерини.

— Якщо так, вважайте, що ви дістали запрошення на весілля.

Обличчя Нерчина освітілося радістю.

Зоя від задоволення почервоніла. Підбиваючи звичним рухом пальця приліплені чорні вії, від яких її очі видавались удовженими, вона спитала:

— Чи нема у вас там якогось завалюючого фізика для мене? Правда! Вийшла б заміж.

— Такій красуні тільки академіка.

— Смійтесь,— повела плечима Зоя,— а одна моя подруга вискочила за одного такого діда. Уявіть собі, їздить з ним за кордон, має три шуби... Але часом прибігає до мене, поїсть на кухні смаженої картоплі і реве білугою...

— Ото не виходьте за дідів,— порадив Максим,— і фізик вам не потрібен, сумно буде... Виходьте за художника. Він малюватиме таку красуню, як ви, з ранку до вечора, і люди милуватимуться вашими портретами на вернісажах.

— А що, коли я розповім вам про мою знайому, що вийшла заміж за художника. Уявіть собі, красуня! А він закрутив з натурницею. Після цього вір митцям.

— Приклад виключно доказовий.

Нерчин розсміявся. Розмова з Зоєю наче пом'якшила ту напругу, що сковувала його м'язи. Він навіть радів випадкові, що звів їх так зненацька. І до того ж Зоя була улюблениця Каті, «моя слабкість», як Катерина визнавала сама. Пам'ять відновила далекі тепер дні, коли вони разом блукали вулицями Києва, або сиділи на лавочці у Шевченківському парку, чи грілись на дніпровських пляжах.

— Слухайте, Максиме,— Зоя обережно поклала руку на його лікоть і спитала: — Невже буде атомна війна? Таке скрізь базікають... Тільки і чуєш: атомна бомба, супербомба... І кле-

нуть же вас, учених, на чому світ стоїть... Що ж діється у світі, Максиме?!

У невимушену і безпредметну розмову, наче крик переляку, ввірвалася тривога. Очі Зої, сповнені хвилину тому бездумним сміхом, висушив неспокій. І все це зразу ж вернуло Максима Нерчина з того острівця забуття, на якому він на хвилинку опинився, і поставило його перед владним обличчям турботи, що позбавляла людей спокою і рівноваги.

— Дівчино моя хороша,— сказав Нерчин, вкладаючи в ці слова всю силу,— спіть спокійно і працюйте спокійно. Атомна енергія — це не тільки бомба. Це тепло і світло, ліки і приборкувачі злих сил природи. І для цього ми працюємо, щоб від атома брати життя, а не смерть. І вірте вченим. Вони теж люблять життя, дівчат, жінок, хочуть сміятися і радіти. І якщо ви хочете, я можу вам позичити один атом, щоб ви розщепили неприступність свого канібала-режисера.

Жарт Нерчина не дуже розрадив Зою. Запізнило засміявшись, вона з сумом проказала:

— Бачите, Максиме, на війні загинув мій батько, втратив ногу брат. А тепер життя у нас тільки починається... Київ підводиться з руїн... А той американець, атомник з чортячим прізвищем, аж пнеться, хоче якусь супербомбу... А те, що вони пригріли фашистських якихось ракетників... Я читала, Максиме. Не думайте, що я така вже дурненька... Хіба можна з цим миритися?

73

...Максим сидів у похмурому номері готелю «Україна» і, чекаючи, поки його з'єднають з Деснянськом, бачив перед собою обличчя Зої з застиглим на ньому виразом обурення і страху.

«Залаякали людей,— з гнівом думав Максим.— Змусили їх повірити, що годі чекати від розкутого Прометея добра». Як Зоя сказала про Теллера, «отой з чортячим прізвищем!» Максим не певний, що він розвіяв страхи Зої. Вже надто засмучений був її погляд, коли вони прощалися. Коли він розповів їй, що Теллер змушений був тікати від фашистів, бо ж, за законами райху, місце йому було в освенцімських печах, Зоя не повірила. Чим же він кращий за Гітлера, коли пише, що його мало обходить, які наслідки дає вибух його супербомби? Що це таке? І навіть після того, як Нерчин витлумачив їй, що то таке, вона, не припускаючи і крихти сумніву, назвала Теллера.

зрадником у науці, канібалом, фашистом. І перед Нерчиним була вже не усміхнена, з непогасними бісиками в очах актриса Зоя, а сувора дівчина, якою владали тривога і клопіт, що були властиві всім людям на землі, що хотіли миру і спокою.

За вікнами кімнати купчилися вечірні сутінки. Вже засвітили ліхтарі. Чорний апарат, який стояв перед Нерчиним на столу, мовчав. Він подивився на нього невдоволено, і той, наче не зносячи німого докору, дзенькнув коротко і зразу ж потому залився довгим дзвоником. Максим ухопив трубку. У вухо ще лилося невдоволене гарчання, і крізь нього почувся стрекотливий голос телефоністки:

— Ви замовляли Деснянськ. На проводі Деснянськ.

І не встиг Максим підтвердити, як гамір, що клекотів у телефоні, зник, і він почув, як Катерина тихо сказала:

— Добрий вечір, Максиме!

— Добрий вечір!

Хвилине мовчання хмарило далекий обрій. Серце у Максима закалатало так, що здалося, Катя почує його удари.

— Все, як ми умовилися, Максиме, я у тебе.

— У нас.

Вітер радісного почуття ударив по чорній хмарі, і обрій знову став ясний і добрий.

— У нас,— повторив Максим, пригадуючи, як перед від'їздом у Київ просив Катерину перейти в його котедж.

— А потім ти мене виженеш?

Боже мій, які були її очі, коли вона це сказала!

— І тобі добре?

— Дуже погано.

— Ой!

— А ти не ойкай. Без тебе погано.

— Іду сьогодні.

— Я написала листа Федору Архиповичу. Ніколи в житті мені не було так важко писати... Ти знаєш, я не уявляю собі...

— І все ж він міцна людина... Добре було б, коли б і ми були такими.

Знову мовчання купчилося в телефоні, і різке запитання телефоністки, звернене до Максима, пролунало глузливо:

— Ви що, заснули, абонент?

— Хіба я можу заснути,— сказав їй Максим,— коли я розмовляю з дівчиною, яку я дуже люблю, коли я розмовляю з дівчиною, яка стала моєю дружиною.

— Скажіть це їй, а не мені,— порадила телефоністка, і щось клацнуло в трубці.

— Ну от, дістав інструкцію,— засміялась Катя.

— Чула? — переможно спитав Максим.— Тепер на всій лінії знають, що ми одружені.

— Максим!

— Я люблю тебе!

— Погано чути!

— Я люблю тебе,— стримуючи радісне хвилювання, сказав Максим.

— Тихіше,— попросила Катерина.

— Люблю тебе,— зовсім тихо, мало не прошепотів Максим.

— Я чекаю на тебе,— почув він у трубці.— Чекаю,— пролунало знову, змусивши його побачити зовсім близько повні уста, які владно вимовили це слово.

І це коротке слово жило в ньому, як добрий відгук тієї мети, куди вела його вся та зосередженість, що жила в ньому, живлячи його віру в справу, яку він робив, віру в те, що сподівання стануть звершеннями. І не було тепер на земній кулі для нього милішого кутка, як той маленький котедж серед лісу, де чекала його повернення жінка з очима, що в них ясніли розум і щастя.

Він квапливо зібрав речі у портфель і вийшов з помера. У нього ще був час, і на вокзал він пішов пішки. Дощ перестав, і бульвар Шевченка в яскравому сяйві ліхтарів мав святковий вигляд. Максимові хотілося привітатися з кожним незнайомим, вклонитися людям, які поспішали в своїх справах, сиділи на лавочках, як оці двоє молодиків, поклавши біля себе туго напхані книжками і зошитами потерті портфелі. Студенти. Хіба важко здогадатися. Час польових сумок минув. Портфелі замінили їх, і це теж було ознакою нових часів.

Як було втішно неквапливим кроком міряти асфальт посеред бульвару і відчувати в серці своєму приплив якихось схвильованих почуттів до всіх цих незнайомих, але чимось невимовно близьких йому людей.

На розі вулиці Комінтерну і бульвару Шевченка Максим затримався. Стрункі тополі, вишикувавшись у два ряди, прямували вгору. Максим подумав про те, що, коли він вперше приїхав у Київ, тополі ці видалися йому пильними вартовими, які день і ніч чатували спокій доброго міста. І в цю хвилину, коли він милувався ними, Максим зрозумів, як багато важили в його житті оці стрункі тополі, і оці київські кручі, і сам Київ.

Зітхнувши, Максим рушив. Дорогу йому перейшла з повними відрами жінка, яка, нехтуючи червоним оком світлофора, спокійно ступала, перетинаючи вулицю. Засюрчав міліціонер з своєї будки. Але жінка продовжувала свій шлях, прямуючи до будинку навпроти.

Максим усміхнувся. Повні відра — добра прикмета. Цікаво, з яких це часів він став надавати значення прикметам? Згадалося, що навіть Федір Архипович не терпить, коли кіт йому перебіжить дорогу...

Часи мінялися. Дорогу тепер перебігали не коги, а Куцевич і Долгін. Можливо, над цим слід було замислитись. Але наринув інший клопіт, і вже не хотілося думати про прикмети. Навіть добрі. Максим рішуче попростував униз до залитого вогнями вокзалу. Він не хотів думати ні про прикмети, ні про тих, що перебігають дорогу.

У вагоні поїзда, що віз його до Деснянська, Нерчин мав достатньо часу, випроставшись навзніч на полиці, під стукіт коліс думати про те, чому і як він, Максим Нерчин, вибрав собі місце серед тих, хто день і ніч жив однією метою — скорити оті сили природи, які віками лишалися непідвладними розуму і знанням людини. І саме розум і знання тепер приборкують їх.

Синій вогник нічника під стелею нагадав йому про інший, полохливий, який виник на магнітній доріжці і щез, лишивши по собі тривоги, роздуми і невтолиму спрагу пошуку.

В цю мить Максим відчув, що та невтолима спрага володіла не тільки ним. Що і Катя пройнялася нею і не могла її позбутися, навіть коли б хотіла. І нею ж мучилися Хома Передерій, і Олег Міклашевич, і давній друг Мефодій Лаврентійович Ярмола, і Ничипір Рудий... Всі деснянці, які міцно тримали в руках смолоскипи, що їм довірив їх Федір Архипович Шульга, ішли сміливо на пошук.

Поїзд мчав крізь ніч, наче розтинаючи її навпіл, і, нахилившись до вікна, Максим краєчком ока вловив на засиненій шибці блиск далекої зорі, і це примусило його подумати про час, коли, дивлячись теплом ядерної енергії, підуть у не знані досі мандри чудесні кораблі, скоряючись розуму і знанням людини.

Він випростався і лежав горілиць, склепивши повіки, а зеленкувата зірка все одно мигтіла перед його очима, наче вогник маяка перед вітрильником, що, долаючи штормові хвилі, прокладе собі дорогу до надійної гавані.

Зосередженість, яка не зникала в ньому, яка повнила тепер його роздуми, відсунула кудись убік гризотні тривоги. Вона зробила його мислі напрочуд ясними і допомагала йому шукати відповідь на те, що лежало в заланцюгованому просторі мікросвіту, де частки та їхні антиподи, античастки, таємниче відгороджувалися від допитливої волі людини.

Наче з самої темряви, виринуло перед ним стривожене обличчя Зої Горленко, і вже не воно, добре знайоме, а десятки

і сотні очей, сповнених тієї запитливої тривоги, були спрямовані на нього, і він зрозумів, що люди на всій землі мають право запитати, чекаючи від тих, хто йде на пошук, чого вони прагнуть — щастя чи біди...

Зірка, що світила Максимові, як маяк, була на березі з коротким і добрим найменням — Щастя.

Він міг дивитися людям в очі, не ховати свого погляду від їхньої докірливої допитливості, не утаємничувати ні своїх прагнень, ні себе самого. Бо він був з людьми, він був з ними неподільно і добре розумів, чого чекають вони від нього, від його товаришів, від науки.

Поїзд летів крізь ніч, крізь осінь, наче квапився назустріч весні. І дивна влада віри в свої сили міцніла в серці Максима Нерчина.

74

Літак спеціального призначення армії Сполучених Штатів ішов відповідно до передбаченого рейсу хвилина в хвилину. Зробивши посадку в Парижі, в аеропорту Орлі, він прийняв на борт пошту для сенатора Коллінза і через двадцять хвилин знявся в повітря, щоб, перестрибнувши океан, опуститися на аеродромі Ендрюс у Вашингтоні.

Цей стрибок, що тривав понад вісім годин, був достатній, щоб дати змогу Коллінзу поспати, випити кілька келишків мартіні і прочитати важливі документи, які йому привезли з посольства.

Скинувши твідовий піджак і засукавши рукави, попустивши вузол краватки, Коллінз сів за стіл у салоні, розкривши перед собою папку з документами, до яких, крім президента Штатів, мали доступ лічені особи. З задоволенням Коллінз відзначив, що в число цих осіб сенатор Ендрю Вуд не входить.

У Вашингтон Френк Коллінз прилетів з твердими намірами дати поштовх розв'язанню рішучих і важливих заходів, які заважали спокійному проведенню операції по створенню «ейч-бомби».

Залізну завісу треба було опустити з силою, щоб унеможливити навіть будь-який натяк на якусь там щілинку в ній.

...Через два дні після повернення Френк Коллінз виступив у атомній комісії. Він дістав повну підтримку, коли сказав:

— Від нас дехто вимагає запевнень щодо виробництва атомної енергії. Але скажу з повною відповідальністю, що, на мій погляд, виробництво атомної енергії серед завдань, які стоять

перед нами, посідає четверте місце. Я не схильний навіть подумати, що, власне, це має тепер якесь вирішальне значення. Нам потрібна атомна бомба. Саме та бомба, яку обстоює містер Теллер. Треба думати, що настав час просити президента, щоб він підписав наказ про здійснення термінової програми для створення водневої бомби.

Коллінз говорив спокійно, добре знаючи, що проект такого наказу вже лежить на столі в кабінеті президента у Білому домі!

Проте Коллінз не забарився, щоб вжити рішучих заходів.

Оппенгеймер доживав свої останні дні в консультативній комісії. Про це знали всі, крім нього самого. Або, може, він тільки удавав, що не знає. Томас сам вийшов з гри. Він осів у Пасадені, мабуть, вірячи, що про нього забули. Але його поїздки у Париж на конгрес за запрошенням Жоліо-Кюрі ті, кому належало про це пам'ятати, не забували. Непокоїло, що про Томаса стали говорити, як про кандидата на одержання Нобелівської премії. З такими людьми варто було поводитись обережно. Ще й слід зважити на те, що Томас американець, він не з отих іммігрантів, яким дали притулок у Штатах. Він категорично відмовився від співробітництва не тільки з Герстмайєром, але й з Вернером фон Брауном.

— Нацистам не місце в Штатах,— заявив Чарлз Томас кореспондентові «Нью-Йорк таймс», і це теж запам'ятав Коллінз.

Події склалися так, що всі деталі у справі тих, хто стояв у свій час біля колиски атомних «малюток», купчилися на столі в кабінеті Френка Коллінза. Він старанно домагався, щоб не забути навіть найдрібнішої.

Через кілька днів після засідання комісії з атомної енергії президент Сполучених Штатів Гаррі Трумен сказав перед мікрофоном:

— Я дав вказівку комісії з атомної енергії продовжувати роботу над усіма видами атомної зброї, включаючи і водневу.

Френк Коллінз слухав заяву президента у себе в кабінеті, попиваючи каву. Розплескавши від радісного хвилювання каву, він прожогом кинувся до телефону. Вказівний палець нетерпляче заковзав по дисковій апарата, набираючи майже наосліп потрібний номер.

— Ви чули? — спитав радісним голосом Коллінз у Теллера у відповідь на його коротке: «Хелло!»

— Чув,— невдоволено відповів Теллер, наче дзвінок Коллінза відірвав його від дуже важливих справ.

— Я гадаю, що ви здатні належним чином оцінити таку заяву,— різко підкреслив Коллінз, обурений холодком, що відчувався в голосі атомника.

— А ви подікаєтеся заявою Фермі і Рабі. Вони замислили щось на зразок бойкоту. Прочитайте, що написали вчора у «Таймс» Сціллард і Томас.

Що не кажи, а Кульгавий, як поза очі Коллінз називав Теллера, висміюючи злостиво те, що він трохи шкутильгав на одну ногу, зіпсував йому настрої.

...У листі на ім'я президента, опублікованому в газеті, чорним по білому писалося: «Воднева бомба — це не тільки зброя для війни, це засіб винищення всього населення. Ми наполягаємо, щоб уряд США урочисто заявив, що він ніколи не застоує...»

Коллінз кинув під ноги на килим номер «Таймс» і готовий уже був розтоптати його, але, квапливо нахилившись, ухопив і старанно став перечитувати прізвища під листом.

— Чарлз Томас,— пробурмотів він і одразу вирішив: це його робота. Він все це організував, заохотив на цей крок Бетте. А Теллер на участь Бетте у програмі покладав великі надії. Оппенгеймера з рахівниці скинуто. Бетте міг стати гідною заміною. До того ж, його авторитет серед учених був незаперечний.

Треба було вживати заходів. І негайно.

Довелося натиснути на цензурні органи і заборонити журнал «Сайнтефік Америкен» через того самого Бетте. Хто дав право цьому «довговолосому» судити про політичні і моральні аспекти створення супербомби?

Адмірал Люїс Страус, лютуючи, махав кулаками на Коллінза, наче Коллінз був редактором цього пришепелуватого «магазину», на сторінках якого здебільша рясніли візерунки формул, второпати які, мабуть, і сам Страус був не здатний.

Але той Бетте розвів таку балаканину, що на неї клюнули...

«...Я переконаний, що найбільш принциповим для нас є питання моралі: чи можемо ми, дотримуючись високих гуманних принципів, подарувати світові засіб загального знищення? Адже ми віримо у світ, заснований на взаємному довір'ї».

Коллінз прочитав ці рядки, і вони наче виштовхнули його з крісла, позбавивши рівноваги.

Добре, що значну частину тиражу знищено. Але все-таки стаття Бетте зацікавила газетярів. У Парижі її передрукували комуністи. Москва передала по радіо, що чесні вчені не підтримують офіційні кола, які прагнуть за всяку ціну примусити їх

взяти від атомної енергії тільки зброю для знищення і не шукати засобів її мирного використання.

Замислені знешкоджувальні Коллінзові заходи луснули, як мильна булька. Гульд висловив своє невдоволення недвозначно:

— Для чого я вас пропхнув у цю комісію, Коллінз?!

Замість того, щоб чхнути на стару мавпу, довелося замилювати очі і сипати обіцянки, що «яйцеголових» все одно загнудують.

Адмірал Люїс Страус вирішував питання просто:

— Щоб вкоротити їм язика, треба прискорити розвінчання Оппенгеймера.

Незабаром на письмовий стіл Коллінза лягли чотири грубезних папки, і на кожній з них друкарським шрифтом було зазначено: «Справа Роберта Джона Оппенгеймера». Трохи нижче в два рядки перелічувалися всі важливі посади, які поки що обіймав Оппенгеймер.

— Годі панькатись!

Ці слова, які належали адміралові Страусу, підстьобнули не тільки Коллінза. Машина закрутилася. Найкращим мастилом для її коліс було звинувачення, що особи, які саботують виконання наказу президента по здійсненню операцій оборонного значення,— це державні зрадники.

Розмовляючи в ці дні з важливим чиновником із кола тих, які опікали безпеку, Коллінз зажадав від нього:

— І не допускати ніяких громадських виступів, ніяких маніфестацій, ніякої балаканини у газетах про радіоактивні опади і все таке інше!..

75

Холодна весна стояла того року в Штатах.

Над Потомаком вітер шалено скручував ливни дощу з пасмами снігу, і скловидна плівка криги затягувала тротуари. Купол Капітолію закривали низькі хмари. Сонця не було. І здавалося, що воно так і не з'явиться над столицею Штатів цієї весни.

Сенатор Френк Коллінз, вибираючись із черева свого чорного лімузина, підняв комір. Машина від'їхала, лишивши його на самоті зі скаженим вітром, і він, невдоволено втягуючи голову в плечі, поквапливо рушив до спеціального під'їзду державного департаменту, яким користувалися тільки важливі особи.

Уже входячи в двері, які спритно відчиняв назустріч йому

службовець з військовою поставою, Коллінз подумав: «Вудові не ходити через них ще довго, а може, й ніколи». І це триватиме доти, доки Френк Коллінз буде на вершині гори. Поступатися цим місцем він не збирався.

Коллінз згадав про клопіт, який чекав його в кабінеті, де мали зібратися люди, від яких залежала доля «ейчбомби» та майбутніх подій у Кореї, і одразу забув про Вуда. Він став думати про себе, про рудуватого парубка Френка Коллінза, що приїхав п'ятнадцять років тому у Нью-Йорк з двадцятьма доларами у кишені і рекомендаційним листом до самого Ерскіна Гульда. Не без вдволення він дійшов висновку, що цей рудий парубок знав, з якого боку треба вкусити шмат пирога. Зуби він мав міцні. Просто не зуби, а вовчі ікла. І коли сьогодні перед ним на стіл покладуть розрахунки, підготовлені відповідно до вказівок Білого дому теоретичним відділом Лос-Аламоса, то цілком ймовірно, що вони видаватимуться йому отим пирогом, шмат якого він колись так хвацько і спритно ухопив своїми іклами.

Коллінз засміявся і пішов до високих дубових дверей, за якими чувся спокійний гамір.

Нарешті Гульд міг бути вдоволеним. Зустрівшись з Коллінзом на засіданні сенатської комісії, він поблажливо усміхнувся до нього:

— Ви навіть схудли за ці дні. Точна прикмета, що ви не байдикуєте, Коллінз.

Іржавий сміх боса свідчив, що дебати на комісії влаштовують його. Хоча, власне, те, що говорилося, мало скидалося на дебати. Генерал Макартур, що прибув спеціально з Токіо, не забарився викласти те, що, на його погляд, треба робити на 38-й паралелі в Кореї. Плани його вражали кожного, хто хоч на мить вагався. Нарешті в Азії буде наведений лад, який уже ні Великобританія, ні Франція дати їй неспроможні. Макартур, насупивши брови, спокійно перелічив всі заходи для успішного здійснення операції. Надійною людиною він вважав президента Південної Кореї Лі Син Мана.

— Це наша людина,— сказав Гульд, перебивши генерала. І після такого зауваження зникли будь-які натяки на вагання щодо потрібних коштів.

— Нарешті,— закінчив свою інформацію генерал,— коли ми здобаємося там з труднощами, можна буде вжити стратегічну бомбу. Якщо грибовидні хмари з'являться на їхньому обрії,— це матиме сенс.

І знову Гульд зазначив:

— Генерал Макартур висунув слушну пропозицію.

Державний секретар Дін Ачесон підсмикнув на колінах штани. Він не любив довгих засідань хоча б тому, що псувалася добре напрасована складка і з'являлися торби на колінах. Торкнувши метелик під комірцем, наче впевнюючись, чи він не зник часом, Ачесон взявся підсумувати думки, які виклали ще до заяви Макартура представники штатів та президенти компаній. Звернувшись до Коллінза, він сказав, що присутність тут члена комісії з атомної енергії не випадкова і що містер Коллінз зробив відповідні висновки для прискорення темпів виконання наказу президента щодо виготовлення «ґейтбомби».

— Хто знає,— натякнув Ачесон,— може, вона буде потрібна саме наприкінці травня.

Гульд виразно подивився на Коллінза і стомлено склепив повіки. Тепер Ерскіна Гульда мало цікавило все, що відбувалося далі. Він просто відпочивав. Справу вирішено. Коли хвилину двадцять тому Макартур називав кількість авіаносців, крейсерів, підводних човнів, танків, літаків і снарядів, Гульд подумки прикинув, що це означатиме для сталеливарних велетнів «Ерскін Гульд і компанія». Не без заздрості він подумав, що й Рокфеллери та Моргани матимуть чималий зиск. Але найбільше його турбувало, чи не обмине Макартур питання про використання отих «маляток», які підготовувалися його доларами. Галас, що його було зняли проти цих «малят», змусив його втратити певність, і він схильний був думати, що Коллінз нездатний щось довести в атомній комісії. Але заява Макартура заспокоїла його. Ставка на Теллера лишалася в силі.

Гульд позіхнув. Він дістав з жилета старий срібний годинник на такому ж ланцюжку, той самий годинник, про який він розповідав, що колись перехопив його у старого Форда, коли вони ще обидва тільки видряпувалися на поверхню. Стрілки показували, що Гульдові час їсти. Він суворо дотримувався режиму. Безмовно підвівшись і кивнувши, він пішов до дверей, ледве згинаючи ноги в колінах.

Коллінз вернувся після наради в державному департаменті з певністю, що на вершечку гори він стоїть міцно. Саме з того місця йому добре видно було оту кляту 38-му паралель, про яку він ще тиждень тому не знав анічогісінько. Його фахом була Східна Європа. Але Дін Ачесон ще позавчора сказав йому, що замок доведеться відмикати в Азії. Після того, як там все буде вирішено, настане час другої фази.

Наказавши своїм помічникам не турбувати його, Коллінз звелів викликати на вечір Вернера фон Брауна. Конструктор отих Фау-2, які стерли в свій час з лиця британської землі

численні квартали Лондона, виявився кмітливим і не клеїв дурня. Він одразу второпав, чого від нього прагнуть. Нарікання «довговолосих», що Браун був улюбленцем Гітлера і вірою та правдою служив фашистам, бо ж сам був такий, Френк Коллінз одкинув, як бейсбольний м'яч.

— Тепер він служить вільному світові, і цього досить, щоб перекреслити минуле.

Коллінзу сподобалося, як під час першої зустрічі Вернер фон Браун, вислухавши, чого вимагають від нього, чітко і коротко сказав:

— Яволь!

Вернер фон Браун знав, що таке справжній бізнес.

76

На «Меридіані спокою» спокою не було. В «Деснянській зорі» з'явилася стаття, де говорилося, що в інституті, яким керує М. П. Нерчин, створилася атмосфера, яка свідчить, що колектив відірвався від життя і занурився у вигадані проблеми. А біда в тім, що усі оті «проблеми» — звичайнісінька схоластика. «Чи ж можемо ми дозволяти собі таку розкіш?» — запитував автор статті кандидат філологічних наук Розенко. Відповіді на це запитання він не давав. Треба було думати, що кожний, прочитавши статтю, дасть сам негативну відповідь. У статті ще зазначалося, що Нерчин, хоч, безперечно, здібний учений, але мало дбає, щоб дати змогу іншим виявити свої нахили і здібності, створює атмосферу, яка унеможлиблює критику і самокритику.

Одним словом сказати: алярм! Автор і газета, яка обережно наприкінці петитом пообіцяла, що повернеться до цього питання, биля на сполох.

Хома Передерій, ім'я якого теж було згадане в підвалі, як секретаря партійного бюро, що знехтував своїми обов'язками, поклав вранці номер газети перед Максимом і сказав:

— Читай!

— А я вже прочитав.

Максим відсунув газету, похмуро і допитливо подивився на Хому.

— Коли ж це ти встиг?

...Була тільки дев'ята година. Пошту приносили о десятій. Де ж Нерчин роздобув газету? Здавалося, тільки це непокоїть Хому.

— Катя була в місті і принесла. Бачиш, корисно, коли дру-

жина, кандидат наук, інколи їздить на базар купляти ряжанку,— пояснив Нерчин.

— Жартуєш,— докорив Передерій.— Я на твоєму місці подзвонив би Гайдачуку. Це ж явний наклеп, і зроблений він руками...

— Помовч,— обірвав його Нерчин.— Що то за спосіб одразу ж шукати сліди пальців? Ти що, Шерлок Холмс? Облиш. Якщо газета надрукувала цю нісенітницю, отже, вона з кимсь радилась. Тепер нехай ті, що радили, зацікавляться справою і зроблять висновки. Ти злякався?

— Я?

Здивування у відповіді Хоми було значно менше, ніж обурення.

— Послухай, Максиме, ти даремне не зважаєш на факти.

Хома не мав сили опанувати себе. Він нагадав розповідь Олега Міклашевича про його розмову з Долгіним, про комісію, яка тинялася по інститутських приміщеннях і тільки у циклотронну лабораторію не наважилась зайти. Це ж саме перед її дверима автор статті, отой кандидат філологічних наук, наполохано поцікавився, чи справді, опинившись за цими дверима, наражаєшся на безсумнівне опромінення.

— А ви спробуйте,— з двозначною усмішкою порадив йому тоді Хома.

Знати б, що отой Розенко збирається писати такий твір! Ясно, що Долгін поставив перед собою мету вибити з них усю рівновагу, отак само, як вони вибивають нейтрони з ядра. Треба було вживати заходи, і негайно.

Максим вислухав Хому, і той побачив, що Нерчин нікуди не подзвонить і нікуди не піде. Навіть отой дурний натяк у статті, що науковому співробітникові К. Золотаренко невідомо з яких причин виявляється особлива прихильність з боку керівника інституту і вона має змогу кидати роботу та їздити у Київ, коли їй заманеться, наче теж не обурив Максима.

— Ти що, прикидаєшся, чи ти справді непробивний щодо критики?

Хома від обурення аж позеленів.

— А хіба це критика, товаришу Передерій? — спитав спокійно Максим.— Що має спільного з критикою все це? — ткнув рукою Нерчин на розстелену перед ним газету.

— Але ж люди читатимуть і повірять,— наполягав Хома.

— Можливо,— погодився Нерчин,— але тут усе надто дрібно і погано приховано справжні домагання не так автора, як тих, що стоять за ним. Люди, що їх цікавить зерно правди, зрозуміють: у цій писанині його нема.

— Ну, знаєш, ти міркуєш так, наче живеш на Марсі, а не на Землі.

— А Земля теж планета,— нагадав Нерчин,— і чи ж можна гарантувати, що на Марсі нема критики? Адже канали там розшукали, можливо, шановний автор статті розшукає там і своїх колег?

— Тоді що ми маємо робити?

— Я особисто сьогодні і завтра працюватиму у своїй лабораторії. А ти, мабуть...

— Я знаю, що робити,— рішуче заявив Передерій, не дочекавшись, поки Нерчин закінчить.

А Максим не хотів знати, що Хома збирається робити. Якась дивна байдужість пригасила отой вогник обурення, що спалахнув у ньому вранці, коли Катерина принесла з міста газету. Вона не вимагала від нього, як Хома, вживати заходів, кудись дзвонити і до когось іти. Занепокоєння її виявилось в іншому.

— Не дадуть нам спокійно працювати...— сумно проказала Катя.

Максим не втішав. Він розумів, що якоюсь мірою Катерина має рацію. З того дня, коли котедж номер чотири став їм спільною домівкою, з тієї хвилини на тенісному корті, коли блискавичне відчуття підказало Максимові, що немає ближчої і ріднішої у цілому світі, ніж ця дівчина з неквапливими рухами спокійних і міцних рук, з вимогливо-удовженими очима,— все стало здаватися інакшим.

Скільки прогаяно днів, місяців?! Чому і навіщо! Ці думки не давали спокою Нерчину, коли він уранці, повернувшись до Деснянська, за кілька днів перед тим, як з'явилася у місцевій газеті ця стаття, стежив крадькома, як Катя господарювала в котеджі. В її руках все новішало й тепліло.

— Де ти була раніше, дівчино? — запитував Максим з ніжністю, яка іскрилася у його очах.

Довгі вії тремтливо пригасили спалах радісних вогників у блакиті Катерининих очей.

— В мандрах.

— Далеко?

— Дуже.

— І ти не згадувала, що десь на планеті Земля існує людина...

— Ні.

— Он як!

— Я просто пам'ятала завжди. Це більше важило для мене.

— Катерино!

— Максиме!

...Ні! Мабуть, треба було пройти крізь усі незгоди, крізь морок суперечок, крізь стіну, яку сам старанно складав перед собою, щоб прозріти, і побачити Катерину, і упевнитись, що без неї не можна, ніяк не можна.

На «Меридіані спокою» з приводу цього були розмови. Передерій, з'явившись увечері з пляшкою вина, свій висновок виклав без жодного вступу:

— Давно час було!

І пляшку вина вицидив сам. Прийшов Ярмола. Покректуючи і скаржачись на те, що осінь крижі ламає, раптом повідомив:

— Написав Федору Архиповичу, щоб він вас привітав. Ви ж то і не втямили, що слід вчителя порадувати...

...Вночі, коли дощ схлипував у ринвах і у високих соснах, ніби в щоглах велетенського корабля, свистів гульвіса вітер, Катерина сказала:

— Звичайно, все могло бути інакше.

Вона не пояснила як. Але Максим сам добре розумів. Скільки ж років вони йшли поруч і скільки разів вони стояли на порозі перед цими дверима, щоб, нарешті наважившись, відчинити їх?!

Добре було, слухаючи схлипування дощу, невтамовані скарги осіннього вітру, думати про своє щастя і в той же час відчувати якийсь особливий неспокій, щоб воно, бува, не минуло зненацька. Може, того ранку, коли Катерина прийшла до нього і перша сказала, що досліди, які він поставив, дають сумнівні наслідки, вона була йому найвірнішим і найвипробуванишим другом. Що ж скоїлось із ним? Чому він не ухопив простягнуту руку? І чому він не спромігся збагнути в Катерині всю силу її вимогливості, яка стала рятівною і для нього, і для неї?

Під стіною, на тахті, рівне дихання Катерини свідчило, що турботний день вона вже здолала і тепер п'є насолоду відпочинку. Максим підвівся і, обережно ступаючи по килиму, пройшов через кімнату і став над Катериною. Він більше відгадував, ніж бачив у згуслій темряві риси її обличчя. Та ось вкритий запоною хмар місяць пробився крізь них і висріблів рідне обличчя. В цю мить треба було сказати все. І звірити свої роздуми, і свій біль, і прагнення, які позбавляли спокою, і, навіть наважившись сказати, як він долав у собі бажання бути з нею завжди і ніколи не розлучатися, думаючи, що саме тут причаїлася небезпека для його омріяних звершень.

— Катю! — не в силі звладати своїм почуттям, шепоче Максим.

— Максиме!

Голос Катерини лунає дзвінко, розсовуючи темінь ночі.

— Ти не спала? Ти бачила, що я стою отут? І, може, я говорив?

— Стільки запитань одразу. Боже мій! Може, ти краще вместишся отут.

Катерина звільняє місце поруч себе. У неї теплі руки і дуже спокійні рухи. Це перше, про що так ясно думає Максим. Теплі, спокійні, міцні руки. Чи ж не вони своїми дотиками дають напругу його зосередженості. Може, і не в Києві, коли він зрозумів, що більше ні однієї хвилини не стане мирити свою совість з непримиренним, народилася та зосередженість... Може, і не під час розмови з Куцевичем... А тоді, в той день, на корті, коли руки Катерини зімкнулися на його плечах?!

І під схлипування дощу у ринвах, під стогін вітру, забувши плин часу і пору року, Максим прагне сказати Катерині все. І оте «все» так важливе, що вони обоє розуміють, що серед усіх тих слів, мовлених ними за короткі дні спільного життя під дахом цього котеджу, не було ще мови про головне. А яке ж воно? Та хто з них взявся б зараз вирізьбити його риси і сміливо сказати: «Ось воно».

— Може, час тобі помовчати.

Це не вимога і не прохання. Це просто суть самої Катерини. Дівчини, яку він любить. Його дружини і друга. Його спільника на шляху до скорення невідомого. І він не може мовчати. Він щиро звиряє свої думки. Тепла долоня м'яко торкається його пошерхлих уст на останньому слові, наче каже: досить. Спільники! Як це багато і як мало! Катерина говорить це без сумніву. В голосі її тільки жаль.

— Я скажу тобі те, чого ніколи не говорила.

Максим відчуває, як холодок якоїсь тривоги лишає у нього в серці полохливе занепокоєння. Але Катеринина рука довірливо лежить в його долоні. Її рука. Її тепло, що рятівним струмом живить його волю, і він вдячно притискається губами до плеча Катерини.

— Говори,— нагадує Максим.— Мабуть, потрібні були оця осіння ніч, і цей дощ, і цей скажений вітер, щоб ти сказала.— Він дивиться в темінь і чекає.

Йому недовго доводиться чекати.

— Я не шкодую, що все сталося саме цієї осені, а не раніше. Може, тому, що нелегко далось нам щастя, а може, що я ліпше зрозуміла твої прагнення, мені не страшна дорога з тобою. Ми її починаємо, Максиме.

— Ми- її починаємо,— сказав він мрійно слідом за нею.

— І нам нелегко буде. Тобі зі мною. Мені з тобою.

Її слова пролунали загадковим попередженням. Але йому так було добре, що він не схотів замислюватися над їхнім змістом. Він тільки міцніше стиснув руку Катерини, наче боявся, що вона забере її, підведеться і залишить його самого.

— Послухай, хто це вигадав: «Меридіан спокою»?

— Хома. Кому ж іншому таке приверзеться?

— А я хочу, Максиме, щоб ми були на меридіані тривоги. Я не хочу спокою. Не хочу.

Вона рвучко підвелася і сіла, не одбираючи у нього руки. Він вдячно стиснув її і сказав:

— Ми будемо разом на цьому меридіані, і нехай він буде нашим.

— А ти мене справді любиш?

Він не бачив її очей, але відчув, як допитливо і пильно вони дивляться йому в обличчя. Максим намацав лівою рукою кнопку нічника і натиснув. Лампочка під зеленим абажуром вихопила з темряви збуджене обличчя Катерини, блиск її очей, ледь розтулені повні уста. Вона чекала відповіді, і це чекання горіло в її очах спалахом кличного вогню, від якого серце Максимове защедріло жаринками тепла і ще чогось зовсім нового, про що і розповісти він би не міг.

— Люблю,— сказав він з якимсь болем і одчаєм у голосі.— Люблю і любитиму.

— Погаси,— попросила Катерина.— Тепер можеш погасити.

В темряві, яка в цю мить видалася ще густішою, він почув:

— І я хочу, Максиме, увесь шлях, що ти пройшов, пройти тепер сама. Я хочу пройти його, знаючи, що за кожний крок свій відповідаю я перед собою і перед іншими. І я не буду з завтрашнього дня працювати з тобою.

— Ти хочеш поїхати? — злякався Максим.

— Дурненький,— засміялася Катерина,— я хочу просто перейти в лабораторію Ярмоли.

— А чому? Ти не хочеш працювати зі мною?

Він зрозумів, що запитувати про це було зайве.

— Я не Ірен Кюрі...

— Але і я не Фредерік Жоліо... Ми просто симпатичні, якщо можна ще назвати нас такими, молоді люди, які полюбилися і будуть разом вибивати з електрона все, що можна з нього вибити...

— Ти почав це... Ти і продовжуй. Слухай,— спитала раптом Катерина,— чи ж не дивно, що ми в цю осінню ніч...

— Ні, не дивно.

В запереченні Максимовому була наче відповідь його власним сумнівам.

— Не дивно, бо ця ніч, і дощ, і вітер, і нехай ще будуть тисячі тисяч дощів, ніщо й ніхто неспроможні відокремити нас з тобою від усїєї планети. Знаєш, коли на самоті я думав про таку ніч, я навіть не вірив у збутність мрії... Я ще тоді думав, що люблю іншу... Ти знала про це...

— Так,— вронила Катерина і, забравши у Максима свою руку, відсторонилась, присунувшись щільніше до килима на стіні. Йї неприємна була Максимова згадка про іншу, хоч вона і знала, що тієї іншої давно нема, наче її не існувало зовсім.

— Я не буду силувати тебе... Я розумію. Ти прагнеш іти одна, бо хочеш впевнитись у собі, в своєму покликанні. Але подумай тільки, хіба нам удвох не буде легше...

— Тобі — так. Але не мені, не мені,— проказала вона двічі з такою рішучістю, що Максим ображено замовк. І вона відчула зміну в його настрої. Обережно простягнувши руки, вона поклала їх на його плечі і похилилася до нього.

— Послухай,— прошепотіла Катерина,— невже я сама нічого не зможу, невже мені тільки й судилося, що допомагати і виконувати волю іншого, навіть коли це твоя воля, твої думки. Але ж я — це я. І чи ти припускаєш, що у мене є свій неспокій...

Максим ніжно пригорнув її до себе. Катерина, не пручаючись, припала якимсь рятівним рухом до його грудей і важко зітхнула. Вони лежали отак примовклі, чатуючи якісь свої думки, і кожному хотілося, щоб думали вони про одне і те ж. Дощ, і вітер, і осінь, і все інше відходило кудись далеко, не торкаючись їх своїми холодними тіннями. Народжувалось щось значніше, ніж навіть ота сила ніжності, яка підносила їх на своїх трепетних хвилях, і те інше була віра кожного в себе, що едналася в почутті спільності на тій путі, якою вони йшли.

І вже до самого ранку з його немічним помахом сизих крил вони були в полоні отих почуттів, яким властива справжня і невідмовна снага джерела.

Максим ще лежав, коли Катерина в туго затягнутому в талії дощовику стала над ним.

— Ти ж щойно була поруч...

Він здивовано кліпав очима.

— Добридень, мій чоловіче.

— Добридень, дружино.

Це лунало урочисто, і вони обое засміялися.

— А тепер ти ще поніжся, а я автобусом майну у місто. Ярмаркування — моя друга пристрасть.

— Перша, звичайно, я.

— Самовпевненість не прикрашує докторів-наук, навіть коли дехто їх любить...

Пасмо золотистого волосся вибивалося з-під зав'язаної на підборідді хусточки. Губи сміялися, і сміялися очі, і удари серця в грудях були тривожно-щасливі.

А рівно через годину, коли він дав лад їхній домівці і булькотлива пара рвалася на простір з срібlistого чайника, повернулася з міста Катерина і привезла газету.

— Не дадуть нам спокійно працювати,— сказала вона, коли Максим прочитав статтю.

77

Було гірко і смішно. В життя, запліднене невгамовними прагненнями проникнути в надра матерії, вривалося щось потворно дріб'язкове. У таких випадках професор Ярмола полюбляв повторювати французьке прислів'я: таке життя! Ні, не таке. І не може воно бути таким. Риси Максимового обличчя посуво-ршали. Обурення викресало дві глибокі зморшки на переніссі, густі чорні брови насурмилились над зеленими вогниками, що спалахували в очах.

Катерина поралася біля столу звично і неквапно, наче вона тут господарювала не перший тиждень. І кожен її рух, кожне слово і кожну пораду чи вимогу Максим сприймав як щось давно усталене. Вона скоса стежила за зміною настрою Максима. Прочитавши статтю уважно, він обережно і спокійно згорнув газету і відніс її у кабінет, поклавши на письмовий стіл. Потім він пив каву і знову розповідав про Федора Архиповича, поскаржився, що прислані скляні циліндри не зовсім відповідають кресленням, і раптом засміявся щиро і широко, опанований якоюсь незбагненою для неї радістю, і Катерина з подивом поцікавилась, що так його розвеселило у цей похмурий осінній ранок.

— Ти! — вигукнув він. — Хіба тобі це важко втямити? Те, що ти зі мною, моя радість. І знаєш, в чому змушений тобі признатися: я нездара на вигадки. Це мені остаточно ясно. Скільки не б'юся, щоб назвати тебе коротким ім'ям, відомим тільки нам двом, і нічого не виходить. Катерина! Це страшно гордо, неприступно, серйозно, це наче непогасний смолоскип, з яким долаєш темряву ночі.

Усмішку на устах Максима стерли інші почуття. Катерина дивилася в його палаючі очі і тихо, наче відповідаючи собі самій на якусь давню думку, сказала:

— Ти все здолаєш. Ти дужий, Максиме.

— Катерино!

— Максиме!

— Гаразд. Це буде наш пароль. Пароль і відзив. З ним ми пройдемо через усі пастки, він відкриватиме нам дороги, з ним на устах я підйду до перископа і сміливо гляну на магнітну доріжку.

— Ти знаєш, чого прагнеш,— переконливо сказала Катерина,— і ти примусиш мішень рухатися назустріч залпам електронів. Я вірю. Але, Максиме, любий мій, не поспішай.

У блакитних озерах Максим помітив знак якоїсь перестороги, і це зворушило його.

— Ми не можемо чекати,— з якимсь болем відповів він.— І не будемо. Це не квапливість, люба, це невпинний пошук, і коли він наражає мене на невдачу, я не злякаюсь, коли впаду, товариші допоможуть мені підвестися, як зробила це ти. Я досить надивився на себе збоку, як радив мені Федір Архипович, і це видовисько було не дуже мені до вподоби... Я вирішив, і я наважився.

І перед Катериною вже наче був інший Максим, не той, що вночі видався їй чимсь украй стривоженим і трохи розгубленим. Він сидів перед нею, міцно звівши щелепи, з насупленими бровами, стиснувши руки в кулаки, поклавши їх, як господар, на стіл, і переоране зморшками чоло, срібlistий іній на скронях, рівні плечі, як і вся трохи нахилена вперед постать, свідчили, що він ось через якусь часинку встане і рушить в ту невідому дорогу пошуків, яка була для нього справжнім життям.

Катерина підвелася. Вона підійшла до Максима, поклала йому руки на плечі і притислась щокою до його щоки. Затаївши дихання, вони прислухалися одне до одного. Вони чули перестук своїх сердець і наче чекали, щоб злилися вони в одному ударі. І в ту мить, коли Катерина перестала чути удари свого серця, а ясно почула тільки, як рівно і повно б'ється Максимове, вона сказала:

— Ходімо, Максиме!

І вони пішли...

...Дощ вгамувався, зник вітер, ліс стояв розгублений, пошматований осінньою непогодою. Ображені крони дерев наче одверталися від скупих променів сонця, тільки дуби грізно і непокірно чатували свою недоторканість, несучи в собі свою особливу, горду красу.

Нерчин сидів у лабораторії. Над дверима за освітленою лампою червоною табличкою чорніли літери напису: «Іде дослід».

Максим Нерчин починав нову фазу досліджень з таким відчуттям, наче вимощував собі дорогу гостробоким камінням уїдливих заперечень. Аркадій Аксельрод, що тільки вчора з'явився у Деснянську з благословення Шульги, звузивши очі і відкопиривши губи, старанно копірився біля сіток трансформаторів.

Ничипір Рудий, застромивши в кишеню халата дозиметр і авторучку, хапаючись здебільшого не за те, що йому потрібно, схилився над обчисленнями. На табуретці в куточку, поблискоючи товстими скельцями окулярів, як спостерігач, сидів Олег Міклашевич. Дрокін стояв за спиною Нерчина і зазирає йому через плече на схему установки, що лежала перед Максимом. Тиждень пішов у Дрокіна на те, щоб втілити в цьому плетиві ліній і пунктирів нові варіанти пристосування для накопичування позитронів, і тепер, затаївши подих, він стежив за олівцем, стиснутим у руці Нерчина, що неквапливо посувався то вперед, то назад. Він ловив кожний його рух.

Максим нарешті обережно поклав олівець на креслення. Потер пучками пальців повіки. Дрокін не наважився запитувати. Він повів очом у бік Міклашевича і подумав, що даремно доктор Нерчин покликав його на монтаж установки. Нерчин підвівся і здивовано скинув головою, ніби вперше побачив усіх, що були в лабораторії. Побачивши їх, він, мабуть, одразу забув про них, бо те, що він сказав далі, мовлене було так, ніби воно стосувалося виключно його одного:

— Я хочу зрозуміти поведінку електронів. Закони руху електронів — ось що цікавить мене. В чому ж суть їхньої взаємодії з іншими частками?

Голос Нерчина лунав приглушено і стомлено, ніби після довгої суперечки.

Максим не помітив, як присутні обступили його. Навіть Міклашевич залишив свій спостережний пункт у кутку і наблизився до гурту.

— Якщо ми зуміємо відповісти на це, — тепер Нерчин звертався до всіх, — то ми зрозуміємо до кінця поведінку електронів. Нам треба з'ясувати, яким чином електрони завжди перебувають у стані позитивної енергії. А це приводить нас до нового уявлення про вакуум. Вакуум — це не порожнеча, у якій нічого немає.

Нерчин особливо пильно подивився на Олега Міклашевича. Він ще ближче підступив до стола, за яким стояв Максим, поклавши руки на аркуш ватману, виборознений рейсфедером Дрокіна.

— Позитрон,— жорстко сказав Максим, міцніше притискаючи аркуш ватману до стола,— це і є антиелектрон. Хто може похитнути нашу певність?

Він так підкреслено і сказав «нашу», наче випробовуючи когось у кімнаті, ніби хотів викликати заперечення, «вогонь на себе». А хіба я сам це не роблю тепер? Ця думка принесла йому радість, і усмішка, що вигнула міцно стулені його уста, лішилася незрозумілою Аксельроду, що не відводив очей від обличчя Нерчина.

— Ми будемо стріляти електронами тисячу, дві тисячі разів, стрілятимемо доти, доки не здобудемо потрібну для нашого експерименту кількість позитронів.

Максима Павловичу,— почав Міклашевич, знімаючи й одягаючи знову окуляри.— Ідея зіткнення двох зустрічних пучків часток фантастично приваблива. Але...

— Ви хочете застерегти мене і нас усіх і примусити подумати про неймовірність того, чого ми прагнемо? Ви знаєте, Олег, мені пригадалося, як колись Нільс Бор сказав: «Чи достатньо шалена дана теорія, щоб бути ймовірною?!»

— Це блискуче! — вихопилося у Рудого.

— Нільс Бор! — зачаровано мовив Аксельрод.

— Я думаю, хлопчики, ми на правильному шляху!.. Ми ще не остаточно ошаленіли, але в достатній мірі, щоб наважитись зазирнути у святу святих матерії.

— Але, Максима Павловичу,— чіплявся Міклашевич за щось таке, що (це видно було навіть з його квапливого тону) його самого вже не влаштовувало,— як примусити класичну фізику змиритися з антиречовиною?

— Два кити, на яких стоїть сучасна фізика, два кити, Олег Денисович,— теорія відносності та квантова механіка,— ведуть нас до цієї мети, і змушують нас, і дають нам право йти далі... І ми підемо.

...І вони рушили. Важко дався їм перший крок. Не легшим виявився і другий. А третій був просто немислимий. Смеркалося, коли Міклашевич перший вислизнув з лабораторії, витираючи тремтливою рукою піт з чола, а над дверима на фоні червоної скляної таблички все ще чорніли слова: «Іде дослід».

Передерій надивав Міклашевича в коридорі. Він щойно повернувся з міста після довгих розмов в обкомі і в редакції, і у нього в однаковій мірі свербіли руки та язик. Міклашевич схопив Хому за лацкани піджака і рвонув до себе.

— Він просто збожеволів! Ти б подивився, що він робить...

— Хто? — не зрозумів спочатку Передерій і, втямивши, радо засміявся.

— Значить, він лютий, а коли Максим злютів, тоді тримайся!

Вони вийшли на терасу. Вітер наніс на кахлі мокрого листя. З лісу подув низовець. Поклавши лікті на поручні, вони стояли і дивилися у далечінь, в якій мерехтіли розгойдувані вітром ліхтарі.

— Знаєш, Хомо...— почав Міклашевич, переступаючи з ноги на ногу.

— Ще ні,— пробурмотів Передерій.— Та сподіваюсь, що знатиму.

— Я написав заяву,— урочистим голосом повідомив Міклашевич,— завтра я принесу тобі у партбюро. Я прошу, щоб мене прийняли в партію. Дві рекомендації у мене є...

— Послухай, голубе,— Передерій відступив крок назад, ніби хотів краще роздивитися Міклашевича,— ти ж просто розумний чолові'яга... Комуністи, вперед! Максим знає, чого хоче, коли повторює ці слова як заклик!

— Я подумав,— тихим голосом, незвичним для себе, провадив далі Міклашевич,— коли мене приймуть, коли я буду комуністом з усіма обов'язками, які накладає на людину це звання, я ще більше зроблю і ще впертіше боронитиму саме те, в ім'я чого Ленін сказав: електрон невичерпний!

— Я дам тобі рекомендацію,— сказав Хома і простягнув руку Міклашевичу.

Міцно потиснувши руку Хомі, Міклашевич схвилювано мовив:

— Розумієш, Хомо, я давно живу цією думкою. Батько мій, комуніст, стояв біля конвейера, коли з нього зійшов перший трактор, і загинув, обороняючи Київ. Навіть похоронної ми не одержали. Мати і досі живе сподіваннями, що він повернеться. Тримає в шафі його сорочку і костюм. Вірить у незбутне.

Міклашевич замовк. Він стояв поруч з Передерієм і замислено прислухався до посвисту вітру, що шаленів у присадкуватих кущах, які з обох боків обступили асфальтову доріжку від головного корпусу інституту до котеджів.

Хома згадав ту ніч у гуртожитку політехнічного інституту, коли Максим писав йому рекомендацію. Скільки ж минуло часу? Господи! І не повіриш, що події насичували ті дні так густо і робили тебе іншим, а може, вони самі творили ті події, які приносили кожному насолоду добрих і жаданих звершень?!

І не треба зайвих слів. Не треба говорити щось особливе зараз Олегу Міклашевичу. Певне, щось значніше, ніж звичайна дружба, виникло зараз поміж ними, і воно міцно єднало їх

спільним розумінням того, що вони роблять і робитимуть завтра, і позавтра, і усе життя попереду.

І вже не було у Хоми ніякого бажання розповідати Міклашевичу, як він загнав у глухий кут Долгіна, як він нищив усі його двозначні натяки і погрози, як він у кабінеті першого секретаря обкому виклав усі свої сумніви і сказав все, що вважав за потрібне сказати. Бо ж де в іншому місці мав він про це сказати?! А отой редактор Стругаль, якого покликав Гайдачук, тільки кліпав білявими віями і розводив руками, наче незграбний плавець.

Звичайно, це ще не було перемогою. І бій ще лишався попереду. Але така вже вдача в Хоми: не міг він вичікувати, не міг, щоб недруг тішився своїм хитруванням. А чи тільки недруг Долгін? Чи не існує в житті межа, коли заздрість штовхає людину на щось гірше, ніж відвертий опір? Він не міг висловити свою думку, яка горіла в ньому і обпікала серце незаперечністю. Але він розумів: те, що робить Долгін, не може і не повинно існувати в суспільстві, його позбавила прав громадянства сама природа того діла, яке вони всі роблять скрізь по всій країні і тут, у Деснянську, Нерчин, і Ярмола, і Олег Міклашевич, і Катерина, і Гайдачук, з котрим він так довго і так одверто розмовляв понад дві години. Це був їхній час. Час великих сподівань і великих звершень.

Радісним хвилюванням проймалося серце Хоми Передерія, і мерехтливі вогні ліхтарів, що ясніли в лісній гущавині, видавалися йому вогнями далеких, добрих маяків.

78

— Давайте помірковано,— не дуже охоче запропонував Гайдачук.

Він підкинув хмизу. Полум'я радісно облизало довгастими червоними язиками сухі гіллячки. Від багаття ширшало освітлене коло, вихоплюючи з темені присадкуваті кущі. За пагорбами, де починалися плавні, над очеретами навис густий туман. Осінь ще змагалася з зимою і, мабуть, здобула недовгу перемогу.

Нерчин час од часу шулився. Холодний вітер пробирав до кісток. Вся надія була на куліш, який варився в казанку, і пляшку коньяку, що облесно визирала з польової сумки Гайдачука.

Максимові, сказати щиро, не хотілося вже говорити про оті справи, що вже більше місяця забирали в усіх час. Він добре

бачив, що і Гайдачукові вони обридли. Цілий день вони невтомно толочили лісові стежки, вкриті першою порошею. Зайці наче змовились, і даремно приятель Гайдачуків, колишній партизанський розвідник, лісник Довгопіл, щедро пообіцяв на кожну дробинку одного зайця...

Він і вирядив їх у цю балку, де вони невдовзі відчули себе самотніми, немов на дні океану. Над головами клубочився туман. Сніг перестав падати, замжичило. З далекого неба визирнуло скупим промінням сонце і зникло. Воно й справді — і не світило, і не гріло. Зайці засіли у надійних схованках, а може, весело переморгувались під кущами глоду і сміялись з балакучих мисливців.

Думка поїхати полювати на зайців належала Гайдачукові. Після того засідання бюро обкому, де розглядали питання про статтю в газеті, яку обговорили збори інституту, Нерчин не бачив Гайдачука тижнів три.

В суботу ввечері Гайдачук раптом подзвонив і запропонував поїхати разом на полювання.

— Діло для мене нове, і стрілець я нікчемний,— попередив Максим.

— Але в рухому мішень поціляєте влучно!

— Далася вона і вам, ота рухома мішень.

Максим почув у трубці нелегке зітхання Гайдачукове і по тому схожі на скаргу слова:

— Ви ж мене примусили. Отож поїхали і там розберемося. Сподіваюсь, що зайці не стрибатимуть із спритністю електронів...

...Вони сиділи біля багаття і продовжували розбиратися, хоч власне, кажучи, все, про що говорили вони весь день, було їм давно відоме, проте деякі речі згадувались вперше.

І хоч Максим трохи змерз, він не шкодував, що поїхав з Гайдачуком. Розмова, що не вгасала між ними весь день, і навіть ті хвилини, коли вони мовчки ступали, заглиблені у свої власні думки, стала нежданою мандрівкою і в минуле, і у прийдешнє. Тепер, спочиваючи біля багаття, вони знову вертали на ті ж стежки своїх роздумів і суперечок, і пропозиція Гайдачука розібратися була натяком, що слід дійти якогось спільного висновку, який би влаштував їх обох.

Коньяк і куліш зробили своє. Стало тепліше.

— Ви кажете, що вчений мусить з деяким недовір'ям поставитись до свого відкриття. Це прекрасно! Думка ця варта ще одного келишка вірменського нектару.

Гайдачук підлив коньяку Максимові і собі. У відблисках вогняних язиків нектар заграє золотистими іскорками.

— Куліш, звичайно, не та закуска для цього напою,— наче вибачався Гайдачук,— але смію запевнити, на мою думку, це суперкомплекс усіх вітамінів, які тільки відомі науці...

Він замислено подивився на Максима і з якимось подивом, неначе вперше бачив його, сказав:

— А знаєте що, Нерчин. З такою людиною, як ви, я пішов би у тил ворога, і я певний, що ми взяли б «язика».

— Я ходив,— мрійно сказав Максим, згадуючи давню ніч на Дніпрі.— Ходив і брав і, як скажений, огризався на клапті землі...

— Осідлати плацдарм,— проказав Гайдачук,— генерали люблять ці слова. А за ними сховано стільки відваги і стільки смертей, що і чорти у пеклі затремтіли б.

Гайдачук подивився поверх голови Максима в оповиту туманом далечінь і голосом, повним тривоги, заговорив про те, що, мабуть, давно і довго непокоїло його.

— Не тільки вчений мусить ставитись з деяким недовір'ям до свого відкриття. Ми всі, що працюємо і живемо для людей, щось відкриваємо, і здебільшого ми не замислюємося над тим, що варто ще раз подумати, зважити, перевірити, раніш ніж сказати людям — ось воно саме так. Адже Ленін жадав од нас, щоб ця вимогливість до себе не полишала кожного ні на мить. Які обрії відкриті нам! Які далі! Я слухав вас і повірив у ту силу, котра змусить скарби природи служити людям. І знаєте, Максиме, мені здається, що, коли б такі люди, як Ейнштейн, побачили на власні очі, на що здатна воля радянської людини, вони були б тут, з нами. Цілком природно, що я не можу сказати, як саме, але я відчув і зрозумів ваше прагнення. Сьогоднішня ніч і вчорашній вечір розсунули отой бридкий туман, що наклубочують різні люди...

— Чим швидше ми їх позбудемося, тим більше часу звільниться для справ, це буде щось на зразок вивільненої енергії ядра атома, спрямованої на добрі діла.

— Самі оті люди нікуди не подінуться,— рішуче проказав Гайдачук,— і головне, свою помилку визнаватимуть, тільки аби здобути собі спочинок для переозброєння. Вони хвацькі перебільшувати те, що гризе людину. Знаєте, як Долгін спробував залякати Тритузного? Бідолаха сам повірив, що він чимсь завинив перед народом. Думаєте, мені Долгін не натякав? Мовляв, передоручили справи сумнівним людям... Скажіть мені, ви ж його знали колись, чи був він чесний?

— Не знаю,— щиро визнав Максим.— У нього своє розуміння чесності.

— Сигнальне! — пояснив Гайдачук та іронічно додав: —

Знаю цю породу. У них тільки одна мета — сигналізувати...

— Важка робота ваша,— поспівчував Максим,— нелегко вам, Кириле Панасовичу.

Гайдачук заперечливо махнув рукою.

— Заприсягаюся, що ні. Чудова робота бути увесь час з людьми, вчитися у них, знати, чого вони волюють і що можуть зробити. А от з такими, як мій культпроп, важкувато. Та ми і не таке долали.

Гайдачук засміявся. Сміх його раптом обірвався, наче інша клопітна думка нещадно стерла усмішку з уст, суворо звівши їх.

— Партія, Максиме Павловичу, все здолає. Всі люди з нами. Всі чесні люди. Хіба це мало, щоб бути переконаним і стояти на своєму?

— Це все,— сказав Максим.— Це все,— проказав він удруге, і почуття якоїсь радості теплими крильми огорнуло його.

Не треба блукати, щоб зустріти однодумця. Був час, коли, як і інші, він, Нерчин, і Гайдачук не знали про існування один одного, був час, коли землю цю толочили чоботи завойовників-чужинців, але чи знайоме було йому і Гайдачукові, як і іншим воїнам, в ту лиху пору невір'я? Чи убили вони надію на той день, коли «врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі»?

Гайдачук слухав Нерчина і, коли Максим замовк, мрійно сказав:

— Увесь наш клопіт, клопіт комуністів, у тому, що ми прагнемо, щоб на планеті Земля не було б ворогів-супостатів. Тож не баріться, примушуйте швидше свій скорений атом давати людям тепло, радість, нехай він рухає турбіни, зводнює пустелі, примушуйте його бути слугою людині, а не ворогом її.

— Ми це зробимо,— сказав тихо Максим,— разом з вами зробимо. Наш народ доведе, що атом — солдат миру.

— Виходить,— ми таки розібралися,— вдоволено засміявся Гайдачук. Його засмагле обличчя, освітлене вогнем багаття, ясніло радістю.

— Та не такі вже складні наші справи, щоб не зарадити собі і не дати їм лад. Але попереджаю, що з долгіними ми ще покрутимося...

— Я не боягуз, та чи не пощастить їм закрутити нас?

Сумнів Нерчина змусив Гайдачука зробити висновок:

— Схоже, що крутії вас таки налякали.

— Ні! Просто змусили замислитись, що існують люди, яких влаштовує, щоб ми тупцювали на одному місці. Думав я, що після війни вивітриться цей кукіль.

— Додам до ваших слів: вони не гребують нічим, щоб очорнити тих, хто рветься вперед. Це відкриття я давно зробив і, поставившись до нього з обережністю, перевірів його, як то кажуть, на практиці і, на жаль, упевнився, що воно справді так.

Максимові пригадалася розмова з Колодяжним у Києві, і хоч тоді говорилося про інше, але відчутна була, особливо зараз, якась разюча спільність між тим, що непокоїло їх тоді, і цими турботами. Це було вже таке, що обминути його просто, як спогад, він не міг, та й, власне, не бажав.

Якщо він з Гайдачуком веде невимушену і добру розмову, що не раз вертала кожного з них у минуле, кидала у саму коловерть нинішніх подій, давала змогу кожному викласти свої міркування, то, мабуть, подібні речі трапляються з багатьма. Виходило, не існує байдужих.

Отже, була велика турбота про майбутнє отих звершень, в ім'я яких жили і трудилися, віддавали життя і перемагали сотні тисяч комуністів і десятки мільйонів тих, хто йшов з ними пліч-о-пліч. Він сказав про це Гайдачукові, бо не міг не сказати.

— Все, що я роблю, що роблять мої колеги по всій країні, має лише одну мету, ту саму, що нею живуть всі народи нашої Батьківщини. А Батьківщина так глибоко вірить нам і стільки скарбів дала нам в руки, що ми не можемо забувати цього ні на мить. Пам'ятаєте,— нагадав Максим Гайдачукові,— коли я в обкомі вам розповідав про зустріч у Парижі з американськими фізиками, ви справедливо зауважили, що їхні голоси повинні залунати ще чутніше проти загрози атомної війни... Чесні вчені не миряться з тим, що наслідки їхнього труда забрали до рук палії війни... У росі за мир вони знаходять собі вихід і підтримують цей рух. Але,— Максим затнувся і знизав плечима, ніби вагаючись, чи слід про це говорити,— як можна, щоб у нашій власній хаті плуталися під ногами людиці з сумнівними поглядами, заважали великій роботі, забирали час... Треба покінчити з цим. Наші сили потрібні для більшого, важливого для всіх людей.

Максим зітхнув, ворушачи гіллячкою жаринки.

Гайдачук схвильовано скинув очі на Нерчина.

— Найлегше було б нам шукати винуватців тільки за порогом власної хати, а давайте, Максиме Павловичу, подбаємо, щоб ми з вами, всі комуністи, замислившись над подібними речами, зробили б так, щоб усе те, що чинять оті людиці, зникло, ніколи не поновлювалося і не удосконалювалося, чорт їх забери! А те, що ви робите, це ж мир. Мир з великої літери. Як

важливо нам зберегти його! Я часто думаю, що, коли б ті, хто кинув атомні бомби на Хіросіму і Нагасакі, знали, що ми лишилися з голими руками, як би вони розперезалися тоді... Однак вчені наші у них — як більмо на оці. Та нічого не вдіють, доведеться їм скоритися. Мир для них не найгірший вибір...

— І все ж таки вони живуть надією нас притиснути,— сказав Максим,— і казяться, що їхні пророцтва не здійснилися. Крізь зуби довелось їм процідити, що таємниці атома ми таки розкрили.

Вже коли гасили багаття, збираючись повертатися, Гайдачук, наче просячи вибачення за когось, сказав:

— Дуже мені прикро, що стільки дорогого часу забрали у вас оті чвари...

Помовчав хвилину, наче чекаючи якихось Максимових слів, і, не дочекавшись їх, попередив:

— Але не можу ручатися, що на цьому все закінчиться.

— Я знаю,— заспокоїв Гайдачука Максим,— і це мене не лякає.

— А ви таки справді нікого і нічого не боїтесь,— захоплено сказав Гайдачук.— Коли ви промовляли на бюро, мені хотілося вам поплескати. Це було здорово. Але отой чоловік жака вам цього не подарує... і мені теж,— додав переконано Гайдачук, засміявшись.

— Ще рано сміятися.

— Ви що, гадаєте — його зверху?

Запитання Гайдачука не було позбавлене турботи.

— Я певний, що він уже написав у всі кінці.

— Ну що ж,— зауважив Гайдачук,— як кажуть, папір усе стерпить. Але ж існують люди, що вміють добре читати і вірити не тільки написаному.

Вони незабаром рушили, і, мабуть, кожний з них шкодував, що треба було йти і полишити затишне місце під кущами глodu на самому дні балки. Вітер зашарудів у кущах, пожадливо накинувся на залишки багаття, наче хотів самотужки роздмухати вогонь, і, не спромігшись це зробити, гнівно розвіяв попіл, наче квапився замести сліди на тому місці, де недавно отаборилися двоє, що так довго і гаряче говорили про щось своє, нехтуючи ним, вітром, що скиглив і свистів в оголених кронах дерев, невдоволений, що йому заважають побавитись вогнем.

Вже світало, коли машина виїхала на шосе, яке, взявшись за ніч тонкою плівкою криги, ніби тікало з-під коліс газика.

Та ніч біля багаття лишалася в пам'яті Максима. Не раз вертав до неї думками і Гайдачук. Справді, Нерчин мав рацію, коли запевняв, що Долгін не заспокоїться. Не минуло й місяця, як на сірому зимовому обрії Деснянська стали виникати мінливі хмарки, що віщували непогоду.

Долгін працював наполегливо і старанно, хоч Гайдачук, не криючи це від нього, попросив, щоб його відкликали. Мабуть, прохання його не сподобалося. І Долгін мовчання Києва зрозумів, як свою перемогу, правда, нічим не виказуючи свого вдоволення. Навпаки, він ще швидше, ніж будь-коли, згоджувався з думками секретарів і залишав свій кабінет тільки після того, як темніло у вікнах кабінету першого секретаря.

На початку січня Долгін поїхав на республіканську нараду пропагандистів. Повернувся він з Києва веселий і, зустрівши Тритузного, похвалився:

— А нашу газету поставили в приклад іншим областям. Так що дарма Стругалеві зауважили.

Тритузний не без вдоволення пообіцяв:

— Стривай, колись і з тебе стружку знімуть, не те що з Стругаля твого!

— Цікаво!

— Запевняю, що буде дуже цікаво.

Вони розійшлись у протилежні боки. Просторий коридор був їм завузький.

На початку дванадцятої ночі, коли Гайдачук вже збирався додому, задзвонив ВЧ. Він узяв трубку і, не встигнувши сказати звичні, як пароль, слова: «Гайдачук слухає», — почув добре знайомий голос людини, яку знав ще з війни. Тепер людина ця була «нагорі», як казав Тритузний, на вищій посаді, і мало хто звертався до неї на «ти», в той час, коли вона сама досить часто користувалася цим займенником.

— Не спиш?

Це могло лунати і схвально, і, навпаки, іронічно.

— А ти теж, видно, не байдикуєш, — сказав Гайдачук. — Може, до нас у гості зібрався? Хліб здали, плани наші ніби в нормі. Чого б це ти мене згадав?

— Думаю про тебе, думаю. Хіба фронтових друзів забувають? Я, брате, не забуду, як ти мене зустрічав у своєму загоні.

— Було, — погодився Гайдачук. — Добре зустрічали. Музики, на жаль, не було.

...Уява викресала осінній ранок, клопоть землі, нашвидкуруч підготовлений для посадки літака з Великої землі, партизани

навколо. Чекають. І, нарешті, літак. Ось і гість, про якого повідомлялося радіограмою. Він прилетів з важливим дорученням.

Літак забрав поранених, пошту і знявся — не встигли й рознюхати німці. Гість лишився і був разом із ними шість довгих, важких місяців.

— Так що ж таке скоїлось, комісарє?

Гайдачук назвав його так, як називали тоді гостя в загоні, і, мабуть, це слово нагадало і йому давнє, бо він розчулено сказав:

— Були походи, товаришу командир, були!

— Були,— згодився Гайдачук, здогадуючись, що не спогади спонукали цей нічний дзвінок по ВЧ.

І, наче на підтвердження, він почув зовсім інше запитання, яке трохи спантеличило його:

— Ти з яких часів став розумітися на атомних ділах, Панасовичу? — Не чекаючи відповіді, далекий і вже чимсь чужий голос відрадив: — Нехай це цікавить тих, хто за такі діла відповідає.

— А ми з тобою, виходить, збоку... Нас воно що, не обходить?

— Не квапся поперед батька... В пекло є кому стрибати. А в'язи тобі пошкодити можуть. Повір давньому другові.

— Дякую. Але я не з полохливих.

— Ну, от! Образився! А я ж хотів попередити. Та й справді, наука — діло тонке. А ти взявся приглушати критику.

— А! — зрадів Гайдачук.— Ти про цю дурну статтю. Та яка ж це критика! Це звичайні плітки з поганим присмаком. І ми ще мало записали тому редактору.

— Мало? Мало, кажеш! Та його, треба було взагалі вигнати. Але...

— От бачиш! — не без радості сказав Гайдачук.

— Але, повторюю, оті справи — парафія інших, і вони мають хід вище, а коли дійде до хазяїна...

— Дуже хочу, щоб дійшло до нього, може, тоді він прикрутить їм гайку, може, нарешті, перестануть оті люди каламути-ти воду.

— Не квапся,— почув Гайдачук,— хазяїн не любить, коли йому радять, він сам добре знає, де і що робити. Сам знає!

— А коли йому брешуть,— глухо сказав Гайдачук.

Якусь довгу хвилину,— Гайдачукові вона видалася дуже довгою,— в трубі крижаніло мовчання.

— Ти знаєш, що в академії ставлять питання про переміщення Нерчина в інший інститут... У них там про нього складається думка...

— А я проти! — перебив Гайдачук.— Проти тому, що ті, хто цього хоче, не розуміють, що робить Нерчин, або ж, ще гірше, не хочуть, щоб він це зробив.

— Це не остаточно,— почув він обережне попередження,— поки що розмови... Але тут наді мною теж є начальник, і я не все можу сам...

— Я зрозумів,— знову нетерпляче перебив Гайдачук,— але Нерчин — справжній вчений. І про нього треба питати у справжніх вчених, а не у отих, що підкидають вам такі пропозиції. І я прошу тебе, розберись, дуже прошу.

Знову важке мовчання гушло в телефоні, і Гайдачук на мить подумав, що, може, не слід так гарячитися, а краще довести свою думку спокійно, і це справить краще враження.

— Напиши,— почув він пропозицію,— докладно і в той же час коротко. Ти зрозумів мене?

Це вже скидалося на початок взаємопорозуміння, і тепла хвиля залила серце Гайдачукові. Ні! Він піде на всі випробування, але інститут і Нерчина з його гвардією шукачів він збереже.

— Я зрозумів,— радісно заговорив він,— я все зроблю — ясно, докладно і коротко...

Хоча втямити, як це можна написати докладно і коротко водночас, було важко. Але він знав, хто вимагає такі документи, як і знав, що, пишучи оте пояснення, він ставить на карту не тільки те, про що йдеться, але і своє особисте життя. Та що важило воно, його особисте, перед тими обр'яями, що їх відкривали пошуки Максима Нерчина задля загального щастя на землі! Хіба вони не тотожні були з прагненнями всієї армії комуністів, один з невеликих загонів якої очолював він, Гайдачук?!

— Тоді домовилися,— почув він у трубці.— Значить, колесо закрутилось. Бувай!

— До побачення,— не дуже впевнено, тихо проказав Гайдачук і обережно поклав трубку на апарат.

Він вийшов з обкому, обережно несучи в серці почуття здобутої, хоч ще тим часом незначної перемоги, але, проте, воно живило його певністю, що велика перемога близька. В січневому синьому небі яскраво мигтіли зорі, пошерблена скибка місяця сріблила рипучий сніг. Гайдачук пішов пішки, відпустивши машину, хотілося побути на самоті, знову вернутися до розмови з Києвом і знову впевнитись, як важить чесність із собою, звернена і до всіх інших.

Спав Деснянськ після напруженої цілоденної праці. Зорі і місяць наче чатували його спокій. Було приємно ступати засні-

женою вулицею і думати про завтрашній день, двері в який відкривала дужа і непохитна когорта людей, з якими він був без крихти вагань до останку.

На розі вулиць Леніна і Садової Гайдачук спинився. Він подивився на південь, де за будинками починалася дорога до інституту Нерчина, і з теплим почуттям подумав:

«Працюєш, мабуть, Максиме Павловичу. Працюй спокійно. Ти з партією, а це головне. То кому ж втручатися в твої справи, як не нам, комуністам?»

Ця думка вже спрямована була до іншого. До того, з ким він півгодини тому розмовляв по телефону. Комісар не підведе. Він зрозуміє. Він не дасть себе обдурити. А чи не занадто я на нього покладаюся? Адже минуло п'ять років, як він уже в інших обставинах живе і керує, як каже той же Тритузний. Та обставини не можуть змінити людину, коли вона справді людина. Людина! Як прекрасно сказав Горький: «Людина народжена для щастя, як птах для польоту!»

Це колись у таку ж зимову ніч, в партизанській землянці, пригадав ці ж слова комісар. Хіба можна забути таке? Залізним кільцем змикали свої пазури карателі навколо партизанської землі. Були такі, що занепали духом, думали про смерть, з надією позирали на останній набій для себе... А комісар наче був одлитий із сталі, яку варили його діди і батьки і він сам перед війною. Ходив у розвідку, брався гасити тривогу, яка раптово поймала непевних, умів розпізнавати боягуза в надмірній його хвалькуватості. І час від часу повторював:

«Людина народжена для щастя...»

Збуджений прийшов додому Гайдачук. В ідальні світилося, і Тамара, загорнувшись у теплу оренбурзьку хустку, сиділа над книжкою, чекаючи на нього. Скільки разів умовляв її не чекати, доки він повернеться. Даремне. Твердила одне:

— Хоч уночі побачу тебе.

Вона одразу вловила неспокойні вогники в його очах і, наливаючи гарячий чай, спитала:

— Що сталося, Кир?

— Колесо закрутилося,— загадково повідомив він.— Закрутилося, і ми ще підштовхнемо його.

— Гляди, щоб не скособочило,— похитала головою Тамара.

— Ти у мене відомий перестра́хувальник, засміявся Гайдачук, але сміх його вийшов чомусь не дуже веселий.

А колесо справді крутилося. Долгін теж підштовхував його. Сергій Аполлінарійович Куцевич і собі кілька разів доторкнувся, наче чародій, незримою паличкою до того колеса. І ще інші, обережні і врівноважені, як видавалося їм самим, люди, несхвально покрутивши головами,— мовляв, як це там у області не догледіли, що критика є критика і затискувати її аж ніяк не можна, і взагалі хто там розбере, що серед жерців науки коїться,— вони, ці обережні, теж підштовхнули колесо.

Президент академії, на подив Куцевича, сказав, що статтю читав, але оскільки координація роботи інститутів покладена на Куцевича, то нехай він сам і розбирається. Це і втішило, і засмутило Куцевича. Такий висновок свідчив, що вся відповідальність за наслідки лежить виключно на ньому. Шульга, що прилетів на засідання президії з Москви, статтю прочитав і сказав безапеляційно:

— Дурниці.

«Слівце слизьке,— вирішив Куцевич,— воно придається у майбутньому».

— Але ви, Федоре Архиповичу, очолюєте відділ і мусите сказати своє слово,— наполягав Куцевич.

— А я сказав,— здивувався Шульга, наче не хотів зрозуміти, чого прагне Куцевич.— Дурниці! Ви що хочете, щоб я написав це слово на папері?

Куцевич ображено підсмикнув губи. Зняв окуляри, протер замшею, яку тримав завжди напоготові у правій кишені піджака, примусивши Шульгу знову позаздрити його передбачливості.

— Є думка,— наважився Куцевич,— що краще було б товариша Нерчина з Деснянська забрати. Він там не спрацювався з колективом. Стаття про це свідчить. Нехай візьме відділ у київському інституті.

— Я проти цього. Дурниці. Відривати Нерчина від цієї роботи просто злочин.

— Дозвольте,— заперечив Куцевич,— але громадська думка...

— Стаття — це ще не громадська думка. Дурниці.

— Але ми мусимо,— почав Куцевич і не докінчив, відкинутий обуренням Шульги в куток дивана, на якому він сидів.

— Ми мусимо дати змогу Максимові Нерчину довести свої пошуки до кінця. Те, що він робить,— це спроба заглянути у серце речовини. Фізики з усієї країни з нетерпінням чекають закінчення його пошуків. І я нічого не хочу більше знати.

— А може, було б добре вам поїхати туди і попрацювати кілька місяців, і щоб під вашим керівництвом...

— Ні. Мені нема там чого робити. Орлятко вилетіло з гнізда і стало вже орлом.

Шульга раптово подумав, що думка його чужа Куцевичу. І справді, посмішка на тонких устах тво віце-президента була скептична і ніби вибачала в чомусь Шульгу. Та й вносячи свою пропозицію, Куцевич знав, що Шульга не поїде в Деснянськ, хоча б тому, що його присутність у Москві була обов'язкова. Він просто хотів довести, що об'єктивно підходить до розв'язання ситуації, яка, підкреслював він,— його самого непокоїть, бо ж Нерчин поводить так, наче він сам собі господар.

— Ну, знаєте, постежте за своєю поведінкою,— порадив Шульга.

Пораду Шульги треба було стерпіти. Заїдатися з ним на цьому етапі було б необережністю, яка могла дорого коштувати. Адже вибори віце-президента, в кабінеті якого Куцевич усе ще сидить як тво, не за горами, і казна-чого не буває, може, заманеться старому підтримати його?..

Та Куцевич не схильний був довго тішити себе рожевими надіями. Він тримався того погляду, що, похитнувши Нерчина і перемістивши його з Деснянська у Київ, тим самим підітне крила Шульзі. В такому разі слово Шульги, мовлене проти його кандидатури, нічого не буде важити. І, нарешті, нехай Шульга не дуже вірить Нерчину. Долгін швидко підкине йому гризотний сумнів.

Зробити це Долгін не забарився.

Він виник на фоні київського січневого світанку в шапці-вушанці і чорному довгому пальті із смушковим коміром, помахуючи жовтим шкіряним портфелем. Долгін владно ступав напівтемним коридором одного з академічних приміщень до кабінету академіка Шульги.

Федір Архипович нахилився над текою з паперами. Ранок був похмурий, і довелося ввімкнути лампу. Гортаючи папери, він не відчував особливого задоволення, хоча звіти лабораторій були втішні і свідчили про неухильне виконання програми досліджень. Окремо відклав він повідомлення з Деснянська, долучивши до них великий лист од Нерчина.

У Шульги були підстави відчувати й особливе вдовolenня тому, що сьогодні вранці Євгенові доручили вперше випробувальні польоти.

— Сюрприз тобі, батьку! — сказав Євген, зустрівши його вчора на вокзалі.

До цього сюрпризу не дожила Надійка. І багато до чого ще не дожила... А як тішилась би, почувши, що ось ще рік-два — і атомна електростанція дасть світло.

Дзвінок Долгіна, який пролунав хвилин десять тому, порушив лад його думок. Почувши, що він з Деснянська, Шульга одразу зрозумів, що за цим потягнеться. «А втім, може, я помиляюся»,— вирішив Федір Архипович, підвівши голову до дверей, у які тхось обережно постукав.

— Прошу,— сказав Шульга, знімаючи окуляри і побачивши на порозі лисувату людину в зеленій гімнастюрці, низько підперезаній широким ремнем. Ступаючи з самовпевненим виглядом по пухнастому килиму, Долгін пройшов до столу і шанобливо привітався, повідомивши:

— Я з Деснянського обкому, Федоре Архиповичу.

— Сідайте,— запросив Шульга, вимикаючи настільну лампу, і додав: — Чим можу бути корисний?

— Справа така,— почав Долгін, відкриваючи портфель, який поклав собі на коліна. Передумавши, він знову клацнув замком, опустив портфель на килим, притуливши його до крісла, і поцікавився: — Ви читали статтю в нашій обласній газеті про інститут, яким керує товариш Нерчин?

— Еге ж, читав,— кивнув головою Шульга.— Нерозумна стаття. Просто кажучи, дурна.

— Можливо,— хитнув головою Долгін, і Шульга зливно скинув на нього очима.— Я кажу — можливо,— загадково пояснив Долгін,— бо редакція мала у своєму розпорядженні набагато серйозніші матеріали, але, зважаючи на те, що це за інститут, і все оте інше, яке вам, Федоре Архиповичу, зрозуміло, не вважали доцільним опублікувати деякі факти...

— Он як!

Долгін замовк. Вигук Шульги треба було собі самому пояснити. Він міг означати звичайне зацікавлення і щось гірше. «Слід пильнуватися»,— вирішив Долгін. І тому він почав здалеку. І оте далеке було таке саме плутане, як його наміри змусити Шульгу повірити в нещирість Нерчина.

Адже не секрет для Федора Архиповича, що Нерчин поквапився запевнити всіх, що його установка діє безпомилково? А хіба таємниця, що Нерчин у колі своїх підлабузників, нехай Федір Архипович дарує йому це слово, не дуже схвально відгукується про таку високошановну і авторитетну людину, як він, академік Шульга? Сказати про таке в газеті було б злочином не меншим, ніж те, що дозволяє собі Максим Нерчин. Чорним по білому записано. Долгін при цих словах ухопив портфель і спритно висмикнув з нього блокнота. Квапливо гортаючи його

го, знайшов потрібну сторінку і прочитав:

— «Академік Шульга не зовсім поділяє наш погляд, що відстань, яка лежить між засобами наших пошуків і відкриттями нових принципів керування світом елементарних часток, дуже незначна. Я хочу дозволити собі...»

— ...нагадати академіку Шульзі про право вірити у можливість неможливого,— закінчив Федір Архипович, ніби перед ним лежав той блокнот, який міцно тримали пальці Долгіна.

— Ви це знаєте? — спантеличено спитав Долгін.

— Знаю.

— Зважте, що він дозволив собі на вченій раді в присутності...

— Він це говорив і мені, тут, у цій кімнаті,— спокійно сказав Шульга.

— Але це тільки квіточки,— попередив Долгін, помахуючи блокнотом,— він, Нерчин, вирішив...

— Те, що він вирішив, він зробить.— Шульга підвівся і спитав у Долгіна: — Яка, власне, мета вашого візиту?

— Допомогти вам прозріти, вельмишановний Федоре Архиповичу,— не втрачаючи самовпевненості, сказав Долгін, і собі підводячись.

— Он як!

Тепер у Долгіна вже не могло закрастися й сумніву щодо підкреслено іронічного вигуку: «Он як!»

— Саме так, Федоре Архиповичу. Я дещо тямлю на отих речах, що робляться в інституті в Деснянську, і боюсь, що там вже запахло авантюрою.

— Боїтесь? — здивувався Шульга.— А чому вам,— підкреслив він,— боятися?

— Хіба ми за це не будемо відповідати перед народом? — патетично заявив Долгін.

— Ви? Та ні, не турбуйтеся,— заспокоїв його Шульга.— Можливо, за щось інше, але не за це, можу вас запевнити. Я не розумію тільки, навіщо ви прийшли до мене.

Шульга, постукуючи пальцями по столу, дивився в очі Долгіну, немов хотів прочитати в них відповідь на своє запитання.

— І вас зовсім не турбують сигнали преси, що в інституті звили кубельце прожектори?

Долгін вирішив, що губити вже нічого. Слід приперти старого до стіни.

— Аякже, шановний, турбує,— погодився Шульга, і в очах його, за скельцями окулярів, заіскрився гнів,— ще й як турбує. Та не оте, що ви називаєте сигналами, а турбує мене небезпека

ядерної війни і непокоїть одна тривога, щоб ми були попереду, а це означає мати свої ключі до скрині Пандори. Чи, може, і вона вам якісь сигнали подає?

— Не думаю, що вам слід глузувати,— образився Долгін.— Мій обов'язок був попередити вас, та коли...

— Що коли?

Шульга перехилився через стіл. Йому раптом захотілося краще роздивитися Долгіна.

— Коли ви передоручили державну справу сумнівним людям і не хочете зважити на критику,— повчально заговорив Долгін.

— Ідіть, будь ласка, геть,— ледве стримуючись, щоб не сказати щось гірше, мовив Шульга, показуючи Долгіну на двері.— Ідіть і не затримуйтесь тут.

— Ви розумієте, кому показуєте на двері?

Образа Долгіна досягла найвищого ступеня. Порозумітися з старим годі й думати. Ідейка намацати таку можливість належала Куцевичу. Нехай тепер сам виплутується. Але наостанку він усе-таки змусить старого покрутитися. Ховаючи портфель під пахву і відступаючи від столу, Долгін сказав:

— На вашому місці я б, Федоре Архиповичу, замислився над доброю порадою.

Шульга мовчав. Він дивився на Долгіна і наче не бачив його. Він просто чекав, щоб той зник. І, зрозумівши це, Долгін, прямуючи до дверей, обернувся на порозі і злостиво пробурмотів:

— Колись ви пошкодуєте, але буде пізно.

Клацнув англійський замок у дверях. Шульга важко опустився у крісло. Чортзна-що! Чим доводиться морочити собі голову?! Господи! І так ледве вміщуєш усі турботні справи в оті дванадцять-чотирнадцять годин, які кожної доби припадають виключно на них, і от маєш!.. Хто ж винен? А хіба не я сам! Хіба не я колись дав змогу з'явитись на поверхні Куцевичу? А він створив благодатне середовище для Долгіна. А ще інші... Та так можна було лічити і лічити.

Шульга скорботно посміхнувся. І як воно могло існувати оте все, що, власне, було тільки намулом на дзеркальній бистрині, яка прокладає собі шлях серед крутих і просторих берегів... Проте воно не тільки існувало, а прагнуло закаламутити прозору хвилю, яка несла спражним берегам давно жадану вологу.

«Здолати те, що ми здолали,— думав Шульга, підперши кулаком підборіддя,— вийти на самий край пошуку в науці хіба могли б люди, яким властива лише доскіплива обережність і підозріливість самообмежування?

Ні! Все це було не так! Тільки дужі і наполегливі, відважні і непохитні, тільки ті, хто знає, чого прагнуть, могли зробити те, що зробили ми. Але чому існують Куцевич, Долгін?...» Ці два прізвиська перші спливали у пам'яті, а можна було назвати ще... Та чи спроможні вони отим туманом, що так старанно напускають, закрити перед моїм зором ясний обрій? Ні! Ні вони; ні хто інший цього не можуть зробити.

І Шульзі пригадалася розмова з Максимом Нерчиним у цьому кабінеті на початку осені. Впертості йому не позичати, схвально відзначив Шульга. А як вперто домагався правди Євген? Ось воно, покоління, якому дала віру в правду доба Жовтня.

Шульга подумав про свою молодість. Вона уявилася йому крізь давній плин років молодим дубком, що, міцно чіпляючись корінням за землю, прокладав собі шлях до сонця крізь лісову гушавину. Надто часто тепер він став повторювати: «Ми ідемо, а діло треба продовжувати». Відома істина. Звісно, діло будуть продовжувати. Але зараз його цікавило інше. І те інше підказувало, що треба менше думати про те, що він піде. Та він і не хотів іти...

Попереду була ще сила-силенна роботи, сенс якої він глибоко розумів і, головне, знав, що саме може дати їй, цій важливій роботі, у якій людина неодмінно знайде собі щастя і радість.

І це усвідомлення нарінуло в ці хвилини поривом нежданої грози, блискавка якої щедро розкрила перед ним на мить далечинь, і щоб дійти до неї, варто було жити і навіть страждати. Він випростався у кріслі і простягнув уперед руки, відчуваючи, що міцно тримає в руках ту блискавку, і це уявне відчуття дало йому невимовну насолоду якогось особливого досягнення.

Є кому продовжувати справу. Є! З радісною впевненістю, що наростала в його серці, твердив собі Федір Архипович. Головне, щоб не було таких, які заважають продовжувати її. Щоб дедалі більше і більше було тих, хто стане проймається зарядом непримиренності. А це буде! Похитнути в ньому віру в подібний висновок ніхто не міг.

І Долгін з його осоружними натяками зник. Шульга просто забув його, закреслив у пам'яті, бо вона потребувала іншого, і оте інше не забарилося наринуть своїм клопотом, повернувши до себе всю увагу.

І всі наступні дні він з насолодою відчував у своїх руках блискавку. Він наче став людиною з блискавкою в руках. Ніхто цього не міг побачити, ніхто не міг цього засвідчити, але це було так, саме так.

Шульга ходив, загадково посміхаючись, і навіть вуса не могли приховати цього. На засіданнях, де доводилося йому бувати, він не сидів стороннім спостерігачем. Він втручався, коли помічав, що хтось уникає назвати річ так, як вона того заслуговує. Він підкреслював, що тепер вчені позбавлені права задоволення своїми успіхами. Вони існують — це незаперечно. Але ще незаперечніші ті можливості, які причаїлися в кожному, хто наслідився дерзати.

Федора Архиповича тішило, що фізики і хіміки, математики і біологи, з якими він зустрічався, всі ці дні були пройняті, як і він сам, не дуже старанно прихованою нетерплячістю.

Ішов великий, повний сили ясного передбачення науковий пошук, і, незважаючи на те, що багатьох він наражав на небезпеку, в ньому брали участь всі вчені країни. Ставали до ладу могутні знаряддя, які давали змогу людському оку заглянути в найпотемніші закутки атомного ядра і надійно слугували шукачам і скорювачам.

Теоретична фізика наважилась на стрибок, який ще півдесятка або десятка років тому вважався неприпустимим порушенням самих засад класичної фізики. Шульга, як і його колеги, бачив, що, зважившись на подібне, теоретики виходили з усього попереднього багаторічного досвіду досягнень і зривів. Теорія відносності і квантова механіка стали надійною підвалиною для пошуків та стрибків.

І тут він сам мало не збочив, коли у пошуках Максима Нерчина хотів побачити якусь невиправдану ілюзію. Хлопець мав ясний розум і міцну волю. Можливо, він і сам не підозрював, у яку хвилину перейшов од експерименту до теоретичного передбачення, а потім, навпаки, удався до експерименту.

Орляток вилетіло з гнізда. Орлятко стало орлом з дужим помахом крил. Орел не відводить своїх очей від сонця. Він сміливо дивиться на нього.

Гордість за Максима Нерчина повнила серце Шульги. Він не приховував цього і одверто сказав про це в Москві на засіданні комісії, яка опрацьовувала нові наслідки досліджень поведінки часток високих енергій.

Федір Архипович тепер більше, ніж будь-коли, вірив, що Нерчину дано багато. Якось Мезенцев у Москві, заговоривши з ним про останні пошуки Нерчина, зазначив:

— В ньому щасливо поєднується азарт дослідника з усвідомленням обов'язку громадянина.

— Чи не є це характерною рисою радянського вченого? — спитав Шульга.

— А що ви думаєте? — почув він у відповідь.— Саме цього бракує багатьом нашим колегам за океаном. А от Жоліо-Кюрі показав приклад їм усім.

Жоліо! Не раз згадувалися його завжди спрямована вперед рухлива постать, повні щирої теплоти очі, звернені до співрозмовника, широкі жести рук, що немов розкривали обійми для всіх стомлених і зневірених... І завжди, коли Шульга згадував про Жоліо-Кюрі, його уява виштовхувала на поверхню вечір у кафе на Єлізейшалле і серед безладного гамору, що панував навколо них, повне клопоту зізнання Жоліо:

— Де б ми не були з Ірен, що б ми не робили, ми завжди говоримо про те, як і хто скористається з цього блискучого відкриття в науці...— Струсивши попіл з сигаретки, він додав: — І для того, щоб використати всі чудесні відкриття і винаходи, треба, щоб увесь світ жив у мирі.

Шульга розповів Мезенцеву про цю розмову. І тепер у Києві, знову згадавши про неї, Федір Архипович відчував особливу радість від того, що робили усі ці місяці він сам та його товариші. Він бачив той день, коли до ладу стане атомна електростанція і люди переконаються, що уран не тільки джерело страшної біди... Досвід в здійсненні ланцюгової реакції знадобився Федору Архиповичу одразу ж, як він заглибився в роботу над проектом. Але, звичайно, цього було мало. Одна річ здійснити таку реакцію, і далеко складніше використати її для одержання електроенергії. Це були не менші труднощі, ніж ті, що відокремлювали здійснення ядерної реакції, проведене Енріко Фермі, від визволення нейтронів під час ділення ядер, яке довів Жоліо-Кюрі.

Федір Архипович мав усі підстави бути вдоволеним. Перед самим від'їздом у Київ дійшли згоди, який тип реактора треба було використати як джерело тепла і як саме відводити це тепло з реактора та які саме треба використати матеріали.

Сотні досліджень та експериментів уже були позаду. На перейдену путь можна було оглядатися без клопоту. На ній лишилися ясні позначки допитливості розуму людини, яка прагне скорити скарби природи і домагається успіхів. Хіба це не може тішити серце, навіть таке, що ним не дуже задоволений серцезнавець професор Скуйбіда.

Але ніхто з тих, хто працював над схемою атомної електростанції, ні на мить не забував, що за винайденою простотою сховано чимало ускладнень, розв'язати які змушені тепер промисловість та велика кількість спеціалістів інженерів. І Шуль-

га їздив на заводи, провадив довгі дискусії, консультував інженерів та конструкторів, варився, як казав Мезенцев, що стояв на чолі проекту, у тій ющці, яка смакуватиме всім, хто любить яскраве світло і тепло.

Світло і тепло. Це означало мир. Жаданий і добрий мир. Ніхто в світі не замислювався над подібним. Від уранових реактивів квапилися взяти плутоній. Бомба, супербомба! Маячіння людей, подібних Теллеру, коли б не знати, що такі справді існують, мають руки, ноги і, на жаль, серця (краще вони б їх не мали), могли б скидатися на вигадку зшаленілих.

Перша в світі атомна електростанція доведе, що атомна енергія може і буде служити мирові, а не війні. І кожний, хто став причетний до її народження, наче проймався натхненням звершити цей доказ.

Почуття особливої ваги свого обов'язку в здійсненні цієї великої справи існувало в серці Шульги, як ні на мить не згасяючий вогник, що живив його і повнив бадьорістю. Він слухав радіо, читав газети, правив роботи своїх учнів, сидів над коректурами гранок «Фізичного вісника», та все це було лише в короткі перерви між довгими годинами роботи, якій він віддавав усього себе.

Лист Максима Нерчина, надісланий до редакції з визнанням поспішного опублікування перших незавершених досліджень у деснянському інституті, він, порадившись з Мезенцевим, вирішив не друкувати. Краще згодом, коли будуть надруковані нові дані, зазначити, що на першому етапі були припущені помилки, і тоді змалювати природу їх виникнення. Але Нерчину він про це не написав. Нехай він думає, що лист його чекає своєї черги. А що? Можливо, справді... Ні! Шульга рішуче відігнав припущення будь-якого сумніву.

Шлях, який намацував Максим Нерчин, міг привести до плідних наслідків. Коли ще кілька місяців тому Шульга мав щодо цього сумніви, то тепер їх розвіяли нові дані про дослідження у Деснянську.

Деснянськ був його вразливим місцем, як казали в академічних колах. Щирі про це говорили в очі, люди, які звикли ухилитися від ясності,— поза очі. А він не крився. Деснянськ Шульга любив якоюсь особливою любов'ю. Там отаборилися орлята. Вони народилися в київському гнізді. Він їх вигодував і навчив літати. Тепер вони розправили крила і не лякаються ні бездонної височини, ні карколомного зниження. Звинувачення їх у теоретизуванні і фантастиці розбиваються шцент суттю їхніх шукань. І кращого проводиря для деснянських орлят, як Нерчин, годі шукати.

Федір Архипович, дізнавшись про всякі нашарування навколо деснянців, почувши про намір забрати звідтіля Нерчина, просто зшаленів. Він після розмови з Куцевичем подзвонив президентові і заявив категоричний протест, раніше ніж почув заспокійливу обіцянку, що цього ніхто не робитиме. Проте обіцянка мало заспокоїла Шульгу. І він вирішив написати в Центральний Комітет партії, виклавши у листі свою думку про важливість тих робіт, які входять у програму деснянського інституту.

82

Чи міг знати академік Шульга, що в заметільну лютневу ніч його лист одночасно з доповідною запискою секретаря Деснянського обкому Гайдачука та офіційною короткою довідкою дуже важливої установи покладуть на стіл перед людиною у Кремлі. Від волі цієї людини залежало майбутнє не тільки Максима Нерчина і Федора Архиповича Шульги, але й багатьох інших, що вірили їй, обожнюючи не тільки її, а навіть димок від люльки, з якою звикли бачити ту людину на численних портретах.

Звичайний стіл у кремлівському кабінеті був ніби терезами, на котрих зважувалася значність не лише окремих осіб, а й цілих поколінь і держав, і здавалося, що той, хто сидів за тим столом, припалюючи люльку від рівного блакитного вогника сірника, міг владно, залежно від свого настрою чи переконання, зрушити в той чи інший бік оті терези.

Той, що поклав на стіл папери, поблискуючи скельцями пенсне, став надавати свого забарвлення тій версії про події у далекому Деснянську, яку старанно підготували численні його помічники, і та версія почала хилити знак терезів у бік, який не віщував нічого доброго ні Максиму Нерчину, ні іншим, що підтримували його пошуки. В цю не передбачену ніким мить мало важило те, що на Нерчина поклали великі надії, вірячи, що він своїми шуканнями неодмінно досягне перемоги і та перемога дасть Вітчизні користь.

Димок над люлькою густішав. За щільно запнутими шторами була ніч. Людина поклала люльку точним, звичним рухом на край порцелянової попільниці і підвела очі на лисоголового, який не любив і боявся, коли на нього дивилися отак допитливо, вивчально довго, вимогливим поглядом.

Знак терезів завмер. Він перестав хилитися в бік, який віщував лихо, але й не посунувся навіть на крихту до нейтральної

середини. Він просто завмер непорушно. І той, у пенсне, відчув, що версія, з якою він з'явився у цей кабінет, може бути розчавлена, наче грудка снігу, колесом важкої броньованої машини, якою він прибув сюди десять хвилин тому, минаючи численну варту. Вартові виструнчувалися перед лисим, наче саме він був господарем усього на світі, а не ця людина, що стежила за димком люльки вже стомленими примруженими очима у райдузі зморщок, людина, яку звично називали хазяїном в усіх кутках великої країни...

Але почати розмову лисий ще не наважувався. Він добре знав — порушувати напружене мовчання небезпечно. Причаївшись у глибині шкіряного крісла, навіть підібравши під нього ноги, він тільки готувався у слухну мить стрибнути.

— Мир, мир! Все для миру. Вони роблять потрібну справу, наші вчені, і в ім'я перемоги комунізму. Це дещо важить!

Глухуватий голос того, кому належали ці слова, спрямовано не до лисого в пенсне, що причаївся у кріслі,— про нього господар кабінету, здавалося, забув,— а до іншого або, певніше, до багатьох інших, яких він ніби бачив перед собою. Але раптом замислений погляд його упав на папери, що лежали перед ним, і він невдоволено поклав на них широку, важку долоню. «Шукач!» — подумав він. Не дуже хотілося вірити цій когорті людей. Часом, а може, й постійно, їх наполегливість навіює їм згубну певність, що вони все знають і спроможні все здолати.

У владному характері людини, яка отак розмірковувала, була риса, що не дозволяла їй миритися з подібним явищем. Адже вірила вона непорушно у те, що сама добре знає, де, що і коли треба зробити і які саме застосувати заходи.

Знак на терезах знову захитався. Той, що сидів у кріслі, вловив це, блиснули лихі вогники за скельцями пенсне, ухонив жадібно повітря, але знову суворі очі господаря змусили лисого промовчати.

І проте знак терезів виразно хитався. Ліворуч, праворуч. Рука потяглася до люльки. Димок плазував угору. Тиша ущільнювалась.

Телефонні апарати, на яких він кинув оком, посмоктуючи люльку, надійно мовчали. Погляд пересунувся ліворуч і зупинився на спинках книжок. Різного формату томи вишикувалися на полицях довгими рядами. Він подумав, що з ними наодинці, без свідків, найлегше. Їх можна спокійно брати в руки. Вони нікому не розкажуть про дразливий клопіт і справжню тривогу, про те, як раптово стають неслухняні, і дерев'яніють, і тремтять пальці, гортаючи сторінки, як тупий біль, скупчую-

чись у серці, завмирає переляком на розтулених устах і затьмарює очі, затагуючи їх сірою, непроглядною, страшною плівкою, як хочеться крикнути, гукнути на поміч...

Невже він мусить вирішувати все сам? Ця думка коле в самісіньке серце, надійно сховане під срібlistим сукном напіввійськового френча.

Все треба вирішувати самому. Тут не може існувати двох думок. Так і в цьому випадку.

Ніхто не може довести, що отой дослідник у далекому місті, оточеному лісами, який шукає шляхи скорення нових покладів енергії, що слугуватимуть комунізму, замислив лихе.

Лисоголовий натякав, що отой шукач бере на себе забагато. Таким вірити небезпечно. Але дивлячись що бере? А хто може замінити його? Ця думка наче перекреслює сумніви. Академік Шульга хвалить його. Старий не базіка. Старий пише, що вірить у плідність відкриття. Старого він пам'ятає. Той дивився йому в очі сміливо, одверто, не ховав їх. В цьому кабінеті академік виголосив коротку, але запальну промову про шукання нових покладів енергії. Він ішов до них навпростець. Його настирливість сподобалась і запам'яталась. Відкривати і відкривати... Це слово мало в його схвильованій промові магичну силу.

— Що ти можеш відкрити? — жорстко запитала людина у лисоголового, який все ще очікував у кріслі слухної хвилини, славлячись своїм неперевершеним мистецтвом на льоту вгадувати зміну у настрої хазяїна, якому він доповідав, і відомо було, що властиве йому більше викривати, ніж відкривати...

Може, на це й натякала людина, якій у ці хвилини перечити було небезпечно. Але той, у кріслі, поблискуючи скельцями пенсне, знав, що слухна мить не забариться. Треба лише вміти переждати. І він догідливо кивав головою, ховав свої метушливі очі, в яких таїлася добре прихована неприязнь, перемішана з переляком.

— Я наказав дати ученим зелену вулицю, — нагадала людина, невдоволена тим, що хтось десь насмілився на якусь мить перегородити цю уявну зелену вулицю.

Лисоголовий зрозумів — стрибка цього разу не буде. З спритністю, яка була відома багатьом і не менше відома господареві кабінету, якому лисоголовий доповідав, він наче з засідки раптом вискочив, догідливо повідомляючи:

— Тому ж я вирішив доповісти вам, щоб ви особисто переконалися: існують сили, які насмілюються гальмувати ваш наказ.

Лисоголовий повертав колесо на 180 градусів. Стрибка не вийде. І, тамуючи свою злостивість, він удав, що саме в цю мить збагнув думку людини за столом.

А вона скинула густі, зведені на перенісці брови. Це означало не тільки подив, але й певну обережність, губити яку, за її переконанням, не слід було ніколи.

— Нехай працює спокійно.

Слова ці мали силу закону. Хто цього не знав? Та не для лисоголового.

— А от секретар,— почав господар кабінету і замовк, ніби силкувався пригадати якийсь прізвисьце, і той, що чатував у кріслі, з послужливою покvapністю відгадав:

— Гайдачук, секретар обкому.

— Не в свої справи втручається... Подумаєш, захисник скривджених. Без нього є кому порядок пильнувати.

Лисий, відчувши якусь частку своєї перемоги, злостиво посміхнувся. Ці слова вирішували долю Гайдачука, який узяв на себе забагато... Від нього нитка могла потягнутися і далі...

Знак терезів хитнувся праворуч. Повіки на стомлених очах людини скам'яніло опустилися. Люлька курилася. Коли той, що сидів у кріслі, підвівшись, попрощався і вже пішов, людина все ще не дивилася на нього, ніби їй бракувало сили підняти золот'яні повіки. І вже коли лисоголовий опинився біля дверей, людина швидко глянула на його круглу спину, і в очах у неї з'явився вираз неподоланого страху.

Це тривало якусь часинку, а потому, коли погляд упав на стіл, зелене поле терезів було чисте, ніщо не нагадувало про те, що ось кілька хвилин тому тут лежали папери, які змусили його перебороти сумніви, що завжди були такі нестерпні. Надто вже багато накопичилось такого, про що не хотілося згадувати і думати. Багато що треба забути назавжди. Але пам'ять людина мала напрочуд всеосяжну, вона могла б позмагатися з її залізною волею і дразливою неперевершеною підозріливістю, та пам'ять. Людина воліла думати про себе в третій особі, і це допомагало відкидати сумніви та переступати таке, на що мало б хто зважився.

В ім'я великої мети! Це лунало як заспокоєння і стало згодом правом. І це, як думалося, був надійний щит. Наука працювала в ім'я великої мети. Він зрозумів це давно — задовго до війни, про початок якої не любив згадувати. Він наказав відкрити науці всі дороги. І він любив слухати отих мрійників-винахідників, як і доскіпливо-скупих на обіцянки конструкторів. Він справді шанував відвагу і сміливість. Але дивлячись у чому, дивлячись у кого і коли...

І щойно перед людиною з люлькою в руці промайнула якась скалка в бурхливому потоці. Отой лисий у пенсне надто багато собі дозволяв... Але вона сама, ця людина, дала отому лисому зелену вулицю...

Така думка вже заважала думати про себе в третій особі. Він відкинув її і примусив себе думати про інше. А те інше була передбачена завтра вранці розмова з прихильниками миру з країн Азії, які давно просилися до нього на прийом.

Він не любив давати інтерв'ю, скупість його на розмови з журналістами лишалася нерозгаданою і дразливою таємницею.

Але прихильники миру — це інше. Імперіалісти покладають свої надії на Азію. Вони думають, що, почавши з тридцять восьмої паралелі в Кореї, посунуться далі.

Очі звузилися. Збіглися в кутках очей зморшки. Він подумав про Франкліна Делано Рузвельта, згадуючи останню зустріч з ним у Ялті. Той був розумніший від Черчілля. Він навчився бачити далеко і хотів зберегти дієвість Великої Трійки. Але все, що відбулося після його смерті, включаючи фултонську промову крутія Черчілля, для людини з люлькою в руці не було непередбачене. Атомну бомбу вони жбурнули на Хіросіму і Нагасакі з подвійною метою. Але що з того вийшло? Британська імперія скидалася вже на заяложений, зношений фрак, що репався по швах. Потрібен мир! Ці два слова — ось що головне сьогодні і завтра.

Поклав люльку на край стола. Підвівся. Набігло якесь занепокоєння і почало темними хвилями заливати зелений простір стола. Може, той, лисий, що недавно сидів у цьому низькому шкіряному кріслі, мав рацію... Може, знову виникає щось лихіше, ніж те, що він уже вважав подоланим. Раптом гострий біль пронизав серце і застряв свердлом у плечі. Він важко перевів подих. Тривога не відступала. Хотілося когось покликати. Але кого?..

...І ніхто — ні Нерчин, ні Шульга, ні Гайдачук — не знали і в гадці не мали, як лютневої ночі гойдалися терези долі кожного з них, як плазував то ліворуч, то праворуч таємничий знак на отих терезах, а колесо могло збочити з дороги, наскочивши на зумисне підкинтий камінець, і, перекрутившись, упасти...

Але колесо крутилося щасливо.

Тим часом у Києві, у Деснянську, як і в інших містах, люди, які вийшли на штурм атомного ядра, долали перешкоди і ні на хвилину не замислювалися над тим, що інколи наражають

себе самі на смертельну небезпеку, бо, опираючись їхньому наступу, розщеплене ядро атома захищало себе від справжньої волі дослідників невидимою і страшною зброєю.

Тільки згодом руйнівні радіоактивні випромінювання, для яких на перший час захисна броня виявиться не досить надійною, покажуть, яку біду вони накоїли...

Пошук тривав у дедалі швидшому наступі, захоплюючи своїми обр'яями фізиків, математиків і хіміків. Ніколи ще теоретики не відчували такого скорочення відстані між передбаченням і експериментом, ніколи ще не було такого щедрого підтвердження гіпотези вдалимими дослідженнями.

Шульга мав усі підстави радіти. Те, що довелося йому пережити минулого літа особисто, лишило в його серці назавжди невигойний смуток, але він не міг пригасити втіхи від звитяги людського розуму над таємницями природи. Навпаки, щось підказувало, як дедалі важче стане темним силам природи безкарно поводитись.

Шульга нетерпляче квапився все побачити, до всього доторкнутися руками, нічого не пропустити. Буваючи в багатьох містах, у яких вирував вогонь війни, він упевнювався, як багато важить воля і прагнення людей.

З попелу, з нагромадження руїн підводилася нова краса. І хіба не треба було кожну хвилину, кожну мить тим, хто стояв біля джерела народження нової енергії, думати про те, щоб вона тільки власкавила людей теплом, зігріла б їх, а не облалила.

Ці думки не полишали його в дорозі з Москви у Київ, куди він тепер приїздив кожні два місяці. Тут, як і у Москві, на нього чекала робота. А що могло бути втішнішим і цікавішим?!

Приїхавши на тижні в Київ, Федір Архипович ще в дорозі подумав, що йому треба, як він казав, звалитися як сніг на голову деснянцям. Але і без нього їм на голову, як виявилось, валиться щось менш симпатичне, ніж сніг у вигляді академіка... І Шульга вирішив не їхати. Нехай сам на сам із своїми думками і передбаченнями, сам на сам із своїми колегами, з сумнівами і запереченнями Максим Нерчин прокладає шлях до серця матері.

Вдома було сумтно і порожньо. Кожна річ зберегла дотик теплих рук Надії Яківни. І хоч така певність була тільки уявною, але він не хотів розчаровуватись. Нехай так. Ця певність діяла заспокійливо і робила ближчими всі речі у цих трохи відчужених кімнатах. Євген буває вдома тільки пізно ввечері. Він показав два листи від чеської дівчини. Мілена. Гарне ім'я.

Листи були повні тепла і відданості. Зволоженими очима перечитував їх Федір Архипович. «Виходить, це міцно»,— подумав він. І не спитав Євгена, як же буде далі.

Мілена писала, що хоче приїхати в Київ. Що ж! Може, щастя прийде до Євгена разом з цією дівчиною з таким добрим, світлим ім'ям — Мілена. Він нічого не сказав синові. Але Євген, мабуть, зрозумів батькові почуття. Може, тому він тихо мовив:

— Спасибі тобі, тату.

Подзвонив якимсь пізно ввечері Скуйбіда. Спитав:

— Поскрипуеш, друже? А може, час послухати твоє серце?

— Стетоскоп мені твій непотрібний, а от ти — дуже.

Скуйбіда зраділо гмикнув.

— А я гадав, що ти плюнув на медиків...— І за звичкою уїдливо поцікавився: — Чи ж довго будете там забруднювати атмосферу?

— Про це ми незабаром запитаємо декого за океаном,— сказав без жарту в голосі Шульга,— і не тільки запитаємо...

— Час, час,— пробасив Скуйбіда.— Так що, ти до мене чи, може, я до тебе?

— Чекаю на тебе,— попросив Шульга.

Він сидів і чекав появи друга, і віра в те, що він не забариться, була йому наче нежданим подарунком.

83

Думаючи про зиму 1950 року, Максим Нерчин чомусь називав її зимою напружених зусиль. І не тільки тому, що в його особистому житті вона була такою, але й скрізь, по всій країні, оті зусилля впадали в око кожній людині, якій не байдуже все навколишнє, якій хотілося швидше подолати руїну, заподіяну війною. І кризь ці зусилля добре було видно риштування прийдешнього.

Сам Деснянськ був добрим прикладом. У Максима теплішло на душі, коли бачив час від часу прикмети обнови на вулицях міста, до якого вже звик, наче жив тут сто років. Звичайно, хмарочоси, як пророкував Передерій, не виростили, як гриби. Але нові будинки вабили очі блиском просторих вікон і навіть кризь пелену замітілі, що хурделила на засніжених вулицях міста, мали святковий вигляд. Заклопотані справами, спішили люди, і Максимові часом хотілося знати, в чому полягає їхній клопіт і які думки обсідають їх. Він хотів знати, чим вони живуть, чим тішаться. «Може, це й смішно»,— думав він,

але кортіло підійти до мовчазних жінок, які стояли в черзі біля гастронома, і сказати їм:

— Усміхніться, будь ласка. Обрій буде чистий. Вірте мені. Дивак! Це справді, мабуть, було б кумедно.

Навколо міста, ближче до Деснянки, підводилися червоні цегляні корпуси заводу штучного волокна. Недалеко від них виросло гамірливе містечко хіміків, яке з південного сходу наче наступало на Деснянськ рівними рядами чепурних котеджів під червоною і зеленою глазурованою черепицею. В центрі міста на площі Перемоги заклали будинок майбутнього театру, і Максим, проїжджаючи площею, вів ніби свій особистий рахунок рядам цеглин, що неухильно підводились угору. Рахунок мав свої незримі обрії. Він охоплював не тільки те, до чого сягало око.

Люди думали про прийдешнє. Це важило багато. Яке краще свідчення потрібне для того, щоб переконатися у силі віри в майбутнє, що властива йому, Нерчину, та її усім його однодумцям, число яких все зростає...

За ці місяці Максим змінився. Може, зовні це не впадало в очі. Але ті, хто знав його добре, розпізнавали цю зміну в раптовому виниклій скупості на слова, в уповільнених рухах, у впічкувальному погляді, спрямованому в очі співрозмовникові.

Передерій вирішив просто: одруження змінило характер Максима. Інші думали — це наслідок чвар, які посіяв хтось з академічного начальства (хто саме, знали, але не хотіли називати) навколо інституту. Олег Міклашевич вважав, що Максим просто став обережний після невдалих досліджень.

А він сам мовчки стежив за подивом, що блукав в очах колег, і сказав якось Катерині:

— Що дивного в тому, що людина змінює характер?

Понад усе його тривожила втома, яку він став відчувати. Це було найдошкульніше. І, може, втома спричинилася до того, що він часто уявляв собі стежки, якими ступав, замінованими. Замислюючись, Нерчин з невластивою йому обережністю озирався, наче чекав вибуху. Раптовий від'їзд Гайдачука, якого відкликали у розпорядження ЦК, і його прощальний дзвінок по телефону неабияк засмутили Максима.

Згодом він вирішив, що Долгін з новою завзятістю візьметься за своє. Але той, на диво всім, приचाївся. Він ніби забув про Нерчина і про інститут.

Новий секретар обкому, якого рекомендували пленумові, приїхав з Донбасу. Інженер за фахом, він був наче протилежністю Гайдачукові своїм спокійним і стриманим характером. Але щодо Долгіна у нього, як зауважив Хома, певна настано-

ва. І з того, що Тритузний лишився другим секретарем, Хома дійшов висновку, що Долгіну не світить...

У Хоми все виходило просто. Часом Максим заздрив його умінню швидко і зручно позбуватися клопітних думок, розсовуючи на далекі уявні полицки свої нерозв'язані сумніви.

Новий секретар Балун приїхав у інститут знайомитись з колективом учених.

— У фетровому капелюсі,— повідомила Галя Сомко, зайшовши в кабінет до Максима, щоб сказати, що гості з обкому вийшли з машини.

Але Балун, привітавшись, через дві хвилини поводитися вже не як гість, а як людина, що хоче достеменно знати, що робиться в цих стінах і чим він може допомогти інституту.

Залишившись після огляду лабораторії наодинці з Максимом, він одверто сказав:

— Я поінформований про ваші справи. Можете бути певні, що ніхто вам не заважатиме. До речі, я бачив у Києві Гайдачука. Він просив вас привітати. Іде у Вищу партійну школу. Розумна людина. Спадщину він мені залишив, як я бачу, добру.— Балун скупо усміхнувся і припалив нову цигарку від недокуреної, старанно розчавлюючи у попільничці недопалок.

Невідомо чому Максимові хотілося сказати Балуні: «Дякую»,— і він ледве стримався. Надто вже багато було тривог в зв'язку з від'їздом Гайдачука, і спокійна розмова була втіхою.

— Складно все,— проказав Балун і з якоюсь нездоланною впертістю в голосі додав: — Здюжимо, як каже жартома мій знайомий шахтар... Та, мабуть, він і ваш знайомий, портрети його не сходять із шпальт центральних газет.

Балун поїхав, лишивши в серці Максима почуття, яке допомагало йому долати втому. І вся ж вона не зникала. А може, то не втома? Може, це щось інше?

Одного разу Максим подзвонив на квартиру Гайдачукові. Відповів прийємний жіночий голос. Максим не був знайомий з дружиною Гайдачука, але це не стало на заваді, щоб одверто сказати, що він би хотів з Катериною зайти до неї.

Через день, увечері, вони постукали у двері квартири на другому поверсі в новому будинку на вулиці Леніна.

— Тамара Іванівна,— назвалася жінка, простягаючи праву і тулячи до горла ліву руку. Очі її світилися цікавістю. Через п'ять хвилин вони вже розмовляли за столом, як давні знайомі. Настояна на дванадцяти коріннях горілка, якою

колись хвалився господар, смакувала Нерчину. Це був чудовий вечір, і вишикувані вздовж стін книжкові полиці надійно оточували стіл, навколо якого гомоніли гості з господинею.

Коли прощалися, умовляючись про те, що в неділю Тамара Іванівна прийде до них в гості, вона сказала:

— А знаєте, я навіть радію, що Кирило Панасович поїхав. Хоч нам важкувато, але йому легше буде... особливо потім,— додала вона.

На вулиці Максимові і Катерині вітер кинув у лице крихкі сніжинки. В небі навперейми бігли хмари, вітер розштовхував їх, odkриваючи дорогу зорям.

— Особливо потім? — згадав Максим слова дружини Гайдачука.— Що вона мала на увазі?

Зима великих зусиль тривала. Це відчувалося скрізь, на кожному кроці. Максим тішився вдалим, як він гадав, визначенням стану того напруження, що відчувалося навколо та й в ньому самому. Але найбільше його лякала втома, з якою не знався досі. Вона ніби хотіла позбавити його рятівної зосередженості думок і волі, прагнень і дерзань. Він боявся втоми. І Катерина помічала, як у такі години і дні він наче ближче горнеться до неї. Про це не хотілося говорити. Та хіба слова могли зарадити? Потрібно було володіти іншим. І те інше — саме нічим не приховане розуміння втоми як байдужості. І тільки подумавши так, Максим кликав собі на допомогу свою зосередженість і рятувався нею.

Інститут тої зими жив клопітним, повним турбот і тривог життям. Стаття в газеті, звичайно, як того сподівався дехто, не зробила враження висадженої раптово бомби. Її луна в стінах інституту була на диво слабка. Замість того, щоб викликати розбрат між співробітниками, як на те сподівався Долгін, вона ще більше змусила всіх заглибитись у свою роботу, а під час її обговорення на відкритих партійних зборах Міклашевич, на якого Долгін чомусь покладав особливі надії, сказав, що стаття обурлива, неграмотна і спрямована на те, щоб спаплюжити такого видатного вченого, як Максим Нерчин.

Заходи, що їх вжив обережний Долгін, наслідків не давали. Він сподівався і чекав. Єдине, чого домігся Долгін,— спростування в газеті не з'явилося, а звіт про збори в інституті обминув невдоволення колективу статтею. Хома ходив іменинником. Він дивувався, чому Нерчин з такою байдужістю ставить до перемоги.

— Яка це перемога? — знизав плечима Максим.— Справжні перемоги ще чекають на нас.

— Але і це важить,— не здавався Хома.

— Можливо.

Це «можливо» мовлене було лише для заспокоєння Хоми. І проте він не міг заспокоїтись. До цього ще спричинився протест матінки. «Кінський хвіст» Пасі її не влаштував. Пася прийшла в гості, які схожі були на оглядини з доставкою додому, як пожартував потім Хома. Матінка розмовляла з нею крізь зуби Подумати тільки, «кінський хвіст» замість пристойної зачіски! Що собі має на думці Хома, син таких поважних батьків? Коли вона була в її віці... Хома спробував зауважити, як то було давно, майже добрих сорок років тому, і нарешті, як згадувала сама ж матінка, батьки Луки Лукича не дуже приязно розкрили їм свої обійми... Аде зауваження Хоми неспроможне було зламати кригу невдоволення матінки.

Хома плакався Катерині: «Вплинь на матінку». Максим, присутній при цьому, відрадив. У цім ділі найкраща позиція невтручання. Хома погрожував кулаками. Он як уболівають за його щастя друзі. А «кінський хвіст» заради кохання ладний був іти на жертви. Довелося піти у перукарню і вкоротити хвіст. Пася незабаром з'явилася в котеджі Хоми із зачіскою, яка не повинна була викликати осуд матінки. Проте крига не ламалась і не танула. Причина, як зрозумів Хома, таїлася в іншому. Матінка просто не бажала ставати свекрухою. На її думку, Хома міг ще почекати. Чому б йому не одружитися з дівчиною, яка має наукове звання? От хоча б з такою, як дружина Нерчина? Це переповнило вінця келиха з гірким напоєм, яким частувала матінка Хому. І без того клопіт, а тут маєш — передшлюбна дипломатія. Він вигартував у собі ставлеву впертість. Ніяких поступок. У питанні Пасі стояти на смерть. Він навіть заявив, що «кінський хвіст» — його улюблена зачіска і дарма Пася вкоротила коси...

— Вона тобі вкоротить віку,— заплакала матінка.

Сльози були маневром. Хома спирито налив у келишок двадцять п'ять крапель з пляшечки з коротким написом: «Од нервів». Пляшечку матінка возила з собою, як мореплавець компас.

— Тоді я змушена буду поїхати. Нічого сказати, втішив батьків.

Хома мовчав. Але заява матінки була прикметою близької повної перемоги. Вона просто ганебно відступала. Хома полегшено зітхнув і побіг розшукувати Пасю. Пася сиділа в котеджі Нерчина, і Катерина заспокоювала її. Так видалося Хомі, коли він захеканий вбіг у кімнату і кинувся до тахти, на якій сиділи, підібгавши ноги, Катерина і Пася. Але вони з чогось

сміялися, і Нерчин з крісла вторив їм. Хома розгублено зупинився.

— Трагедій не існує!

Висновок був блискавичний. Хомі хотілося, щоб було трохи сліз і зойків, і звістка, яку він мав оголосити, була особливо радісною.

Але Пася спитала звичайним, буденним голосом:

— Хомцю, коли Аделаїда Петрівна їде?

Хому шкрябнуло по серцю. Про матінку можна було б спитати тепліше. Але то було хвилиenne. Він сподівався, що в майбутньому зажевріють жаринки родинного тепла. Зараз з цим можна потерпіти. Хома попросив:

— Якщо ви мені співчуваєте, то після демаршу мені треба чогось міцнішого, ніж краплі од нервів.

Максим не заставив себе довго просити. Діставши з серванта пляшку «Теліані», він розлив вино у келихи.

— Для такого випадку не шкода завітної пляшки. Але з завтрашнього ранку сухий закон.

Випили, звичайно, за Пасю і Хому. Потім другий тост проголосили за те, що у кожного на думці, не визначаючи його вголос.

Пася сказала простосердо:

— Ви думаете, мабуть, про щось особливо серйозне, а я хочу, щоб Хома мене тільки любив.

Пася почервоніла. Можливо, не варто було робити подібне визнання. Але ніхто навіть не осміхнувся.

— Щоб це саме так було, ми всі вип'ємо за наші прагнення. Коли вони здійсняться, Хома буде триматися тебе, дівчинко, як потопляючий за соломинку,— пообіцяв Максим.

То був гарний вечір. Тихий і теплий, хоч за вікнами котеджу лютувала завірюха. Катерина сіла на бильце крісла і притулилася до Максима. «Хто кращий за тебе?» — хотілося запитати його, але вона не спитала. Вона мовчки взяла з рук Максима келих і допила вино, що червоніло на дзця.

— Чи будуть ще отакі вечори у нас?

Хома чекав відповіді на своє запитання.

— Я люблю ранок,— мрійно сказав Максим.— Ранок ще до схід сонця, коли за видноколом вгадується його поява... Ось уже народилася тремтлива червоно-синя смужка, а сонця ще нема, і ти мимохїть гадаєш: а що, як воно не зійде...

— Ніколи! — злякано сказав Хома.

— Ні! Подібне припущення мені не знайоме. Сонце зійде, я знаю, і навіть коли не бачу його променів, все одно знаю, що вони десь в іншому місці вже власкавили землю. Я люблю

ранок. З ним прокидається життя, і моє прагнення стає ще дужчим, і сам я дужчаю разом з ним.

— А я дужчаю з тобою,— тихо мовила Катерина.

— Хоча волієш все робити сама.

Докір Максима змусив подумати, що він досі не примирився з її переходом в іншу лабораторію.

— Справді, ти повинна була лишитися з нами.

Хома замахав руками, наче Катерина перечила йому, хоч вона мовчала, тулячись до Максимового плеча, ховаючи підборіддя у високому просторому комірці пухнастого червоного светра. Тільки очі її іскрилися, наче тихий смуток заступила ледь стримувана радість.

— Ти повинна була,— твердив Хома,— а то я можу подумати, що ти злякалась труднощів...

Це було не так. І Хома знав, що це не так. Але він висловив перше, що прийшло в голову. В циклотронній лабораторії Катя взялася за нелегке завдання, і професор Ярмола не ховав свого здивування, коли вона довгі дні віддавала перемотуванню трансформаторів і без страху підходила до першої фази проведення досліду, уточнення розмірів критичної маси розщеплюваного матеріалу.

— Я не злякалася,— мовила Катя,— і ви це знаєте всі. Але ви мусите зрозуміти, що весь шлях я хочу пройти сама з самінького початку, і тут корениться моє власне...

Катерина зняла руку з Максимового плеча і легко стала на ноги. Пася дивилася на неї великими очима. Ось якою б бути. Вона глянула на Хому, наче кличучи його в свідки свого захоплення, але їй не сподобалось, як очі Хоми, не відриваючись від обличчя Катерини, засвітилися вогниками, яких Пася не помічала раніше.

— Ми всі ідемо до однієї мети, але у кожного нехай буде своя дорога,— як ручай, що вливається в одне море. Хіба ви не розумієте мене?

Максим потягнувся до Катерини рукою і ухопив її гнучкі пальці. Стискаючи їх і заглядаючи Катерині в очі, він ствердив:

— Розуміємо, Катю.

«...Але, мабуть, не дуже»,— подумала Катерина другого дня в лабораторії, пригадуючи вечірню розмову. Перед нею стояв штатив з закріпленими в ньому кавалками ядерного матеріалу. Очі її на мить зупинилися на лічильнику нейтронів. Він завжди діяв на Катерину заспокійливо. А сьогодні їй просто хотілося мати його собі свідком, який завжди ствердить, що її прагнення пройти шлях самій — не дивацтво. Її метою було

вивчити швидкість розпаду при зближенні двох кавалків ядерного матеріалу, який би був менше критичної маси. «З цього я почну,— твердила собі Катерина,— і ніхто не може спинить мене. Інакше чого варті я і мої прагнення?..» Лічильник нейтронів мусив дати незаперечні свідчення цій взаємодії у вигляді кривої на паперовій стьожці самописця.

Катерина сама запропонувала схему проведення цих дослідів. Можна було, як радили їй Ярмола і Міклашевич, зразу перенести їх на іншу фазу, маючи в розпорядженні більш потужні засоби.

Десь у глибині її свідомості жило владне бажання переступити отой ризикований рубіж, який наче перетинав шлях до невідомого, що повинно було стати відомим і звичним.

Катерина розуміла, що чим коротша відстань між цими двома кавалками, закріпленими на штативі, тим більше нейтронів затримується в самій масі цих ядерних матеріалів, і таким чином мусить зростати інтенсивність ланцюгової реакції. Треба було вчасно і влучно припинити зближення матеріалів. Замірявши відстань між ними, можна було обчислити величину критичної маси.

Це був небезпечний дослід. І перед тим, як вперше поставити його в лабораторії, зібралися всі, хто був причетний до досліджень, пов'язаних з розщеплюванням. Професор Ярмола відхилив пропозицію Катерини. Він сказав, що на цьому етапі існує чимало інших засобів для обчислення критичної маси нових матеріалів. Міклашевич вагався. Ничипір Рудий запропонував:

— Я візьмуся за цю роботу разом з Катериною Золотаренко.

Максим мовчки вичікував. Він розумів, на що наражалася Катерина. Йому кортіло сказати рішуче і остаточне: «Ні!» Але зустрівшись з поглядом Катерини, він прочитав у ньому не тільки прохання, але якусь не зрозумілу ще й досі для нього рішучість і, скорений нею, сказав:

— Гаразд! Тільки обмежимо, Мефодію Лаврентійовичу, число досліджень.

Того дня над лабораторією номер шість засвітилась червона лампочка.

— Кому ти кидаєш виклик? — запитав її якось Максим.

— А ти?

— Слушна відповідь,— змусив погодитися Максим.— Але ти мусиш добре зрозуміти, що можна в якусь часточку секунди схибити, і саме в ту часточку, коли інтенсивність випускання нейтронів стане загрозливою.

— Я це розумію,— ствердила Катерина.— І Міклашевич зараз опрацює пристрій, що допоможе запобігти непередбачених випадків...— заспокоїла Максима Катерина.

— Я сам візьмуся за це,— рішуче сказав він. І справді взявся. І запропонував такий пристрій. Ярмола став арбітром, коли довелося вибирати, чиєму ж запобіжникові надати перевагу. Виручила Катерина. Вона сказала, що користуватиметься кожним по черзі. Але третій дослід поставила, не вживаючи жодного. Пізніше вона призналася в цьому Максимові, і її здивувала лють, що вибухнула в ньому.

— Не грай з вогнем,— кричав він,— не забувай, який диявол сидить у скрині Пандори.

— А хіба не ти тягнешся до неї руками?

— «Ти, ти»,— зло повторив він.— Це не я...

— Он що! — наче зраділа тоді Катерина.— Тепер ти розумієш, чому я вирішила пройти увесь шлях сама з самого початку...

...І, можливо, він досі не розумів. Хоч того вечора сказав, що розуміє. Катерина з особливою теплою торкнулася пальцями згорнених в кружальце стьожок самописця. Вони були свідками її досягнень. В тих кривих, що червоніли, можна було прочитати пульсування її серця, в якому тамувала і страх, і радість, і віру, і пересторогу. І все це розмножило в ній силу скорення невідомого.

84

Була колись дівчинка Катя... Котик, як звали її подруги, Катеринка, як примовляла мати, голублячи. Мала Катеринка дві косички з блакитними бантами. Читала вірші на шкільних вечорах, мала п'ятірки за спів і не любила математики.

— Бідове дівчисько! — задоволено оповідав про неї батько гостям.

— Чиста тобі артистка,— хвалила тітка, коли Катерина, не примушуючи довго себе умовляти, танцювала перед ними, одбиваючи міцними ніжками, взутими у червоні сап'янці,— подарунок тієї ж тітоньки,— гопачка.

Це все тепер звалось дитинством, далеким, безжурним, сонячним часом. Потім було інше.

Червоний галстук. Перший, чимсь особливо хвилюючий вигук: «Завжди готова!»,— і денні походи, і пісні біля багаття. Особливо запам'яталася пісня про картоплю, яку чомусь в тій пісні називали «піонерським ідеалом», запевняючи, що той не знатиме насолоди, хто не покуштує картоплі. І раптом, після

десятирічки, Катерина вже не хоче в артистки, а марить політехнічним інститутом. Мати бідкається. А батько тільки ховає у вусах схвальний усміх, примовляючи:

— Наша династія бере верх!

Хто здатний збагнути, чому і як блискавично змінилися бажання в серці Катеринки? І вона вже стає Катериною. Струнка, трохи сувора на вигляд, неждано для тих, хто вже звик до її стриманості та поміркованості, вибухає веселим сміхом, а то раптово захоплюється стрибками з парашутом. Потім, наче здійснюючи давній задум, через два тижні замикається в інститутській лабораторії, відгородившись її товстими, як казав Хома, ще за царя Гороха збудованими стінами не тільки від спокусливих культпоходів у кіно та театри, а й від надокучливих зазіхань залицяльщиків кавалерів.

Отже, коли на обрії виник Максим Нерчин, вона вже була іншою Катериною. Може, для зустрічі з ним торувалася та дорога, що вела від русявого дівчиська з косичками, у які впліталися голубі банти, до Катерини, в очах якої не погасав вогник невтамованого бажання не тільки бачити, але й знати. Може, вона і прагнула збороти в собі дивне почуття, яке штовхало її до нього, вимагаючи від неї, як вона переконана була, обережності. Власна гордість не дозволяла кидатись сторч головою в звабну коловерт почуттів, що пронизували серце незалежно від її волі.

В цю зиму, вдома чи на роботі, вона не раз вертала думками до тих днів, які чомусь саме тепер здавалися їй особливо близькими. І тоді, коли вони розійшлися з Максимом, коли вона вже вірила, що існувати їм у великому світі нарізно, коли вона сміливо сказала своє «ні», а інші твердили «так» або ще гірше — соромливо відмовчувалися, вона вірила в Максима і вірила йому. Але вона не могла і не хотіла бути додатком до чужої волі. І якщо він це зрозумів, то це теж була її перемога. Власне, перемога їхня спільна.

І кожного разу, коли Катерина ступала вузьким коридором, прокладеним у бетонних стінах, прямуючи в приміщення циклотрону, відчуття вагомості свого рішення зміцнювалося в ній.

Коли ж недавно в циклотронній лабораторії були здійснені перші залпи ядерної артилерії, знаменуючи початок атаки, Катерина подумала про себе, як про солдата, який вперше опинився на полі бою.

Товсті залізобетонні стіни, якими відгородився циклотрон, були надійним захистом. Професор Ярмола вимагав уваги і вдумливої пильності. Катерина не раз ловила на собі його гостре око.

«Шукаєш, це добре,— наче промовляло воно.— Але гляди, не перестрибай недозволеного».

Ярмола ж сам жив отим днем, коли прискорювач дасть змогу здобувати радіоактивні ізотопи. Він охоче оповідав, як і де стануть їх застосовувати.

— Промисловість чекає на них,— підкреслював він щоразу, наче підганяючи цими словами своїх помічників.

Радіоактивні ізотопи! Це теж був стрибок. Катерина розуміла, що він дасть. Та її непокоїло ще й інше. Циклотрон мав падійну броню. Такої у Катерини не було. Вона це розуміла не гірше од Максима, коли почали ставити досліди, пов'язані з вимірюванням ступеня розвитку ланцюгової реакції.

Її боляче вразило недбало кинуте зауваження Нестайка: — Лаври Ірен Кюрі не дають спати нашій Катерині...

Сталося це, коли вона одного разу спускалася сходами в головному корпусі, і слова Нестайка, догнавши її на площадці другого поверху, боляче ужалили в серце.

За дві хвилини перед тим Нестайко, який розмовляв з Струмиліним, привітав її дружнім кивком і теплою усмішкою. Катерина, не вагаючись і миті, круто повернула і швидко почала підніматися вгору.

Нестайко і Струмилін ще стояли на тому ж місці, розмовляючи вже, мабуть, про інше.

— Якщо ви хочете знати, товаришу Нестайко,— сказала Катерина, спиняючись біля них,— то справді лаври Ірен Кюрі не дають мені спокійно спати. І я не бачу в цьому нічого принизливого.

Нестайко замахав сполохано руками, наче хотів вхопити щось невловиме у повітрі, намагаючись пояснити недоречність свого зауваження, але Катерина більше нічого не хотіла слухати.

Самолюбство, упевнювалася Катерина, потребувало тривкішої броні, ніж залізобетон. Та хіба тільки самолюбство спонукало її гнів? Долучалася ще й образа, але з нею впоратися легше. І вона впоралася. У цьому переконався і Нестайко, коли Катерина, зустрівшись з ним другого дня, з усміхом потисла простягнуту їй руку і порадила:

— Не треба поза очі гудити колег.

Він, винувато блимаючи повіками, підніс догори руки.

Існували явища, які з такою легкістю перемагати не щастило.

В зимові вечори, довгі, засніжені, оповиті якимсь ледве вловимим смутком, коли вони з Максимом так багато розмовляли

про напружений час зусиль, у яких він вбачав добрі прикмети, Катерині хотілося говорити про майбутнє.

Йй самій воно уявлялося трепетно сонячним, і дорога, яка вела в оте майбутнє, відкривалася променистою веселою.

Додержуючись бабиного забобону, мовляв, скажеш і не сповниться, Катерина стримувала бажання розповісти про це Максимові. Підперши схрещеними руками підборіддя, вона дивилася Максимові в очі і ніби читала на засмаглому високому чолі Максима його думки. І ці лічені вечори, коли вони були вдома удвох, ставали їм спільною мандрівкою, як казав Максим, до великих і плідних джерел. До цих джерел вела їх одна стежка. Думаючи так, Катерині хотілося сміятися щасливим, тихим сміхом, який народжується в самому серці.

Часом вона лякалася, що відчуття це дуже крихке. Йй здавалося тоді, що скрізь чатує на нього загроза. А будь-що, за всяку ціну хотілося зберегти його. І все ж таки в глибині душі вона вірила, що збереже це відчуття.

Прокидаючись серед ночі, вона прислухалася. Щось непокоїло її. Що саме, вона не могла сказати, але тривога існувала в самій ній, наче відгукуючись на іншу тривогу, що чатувала на неї, на Максима, на всіх тих, про кого вона думала.

Відступили завірюхи, і скута морозом, засніжена земля тужила якимсь далеким відгомоном близької грози.

Потріскували від морозу дерева, і Катерина прислухалася, чи не загомонить зимова ніч іншою мовою.

Рівне дихання Максима заспокійливо впливало на неї. Вона, зітхаючи, засинала і зустрічала ранок широко розплющеними очима, у яких світилася надія.

Надія була з нею завжди. І вона міцнила певність, була не благонадійницею, а добрим другом, на якого можна поклатися.

— Хіба цього мало? — спитала Катерина у Максима, розповівши йому про свої думи.

— Не мало,— погодився він.— Але ще не все.

Максим наче став розпізнавати в Катерині іншу Катерину, досі не знану. І тепер, коли вранці він ішов з нею «Меридіаном спокою» на роботу, збоку стежачи за її обличчям і пригадуючи її запитання, він розумів, яких зусиль коштувало їй вирішення прийти увесь шлях самій з самого початку.

— А знаєш, Макс, батько мені колись сказав, що ми чимсь схожі з тобою.

Максим здивовано глянув на Катерину.

— Це, звичайно, повинно лестити тобі.

— О, якби за нами слідом не йшов Ярмола, бути б тобі в оцій сніжній кучугурі...— стискуючи лікоть Катерини, весело проказав Максим.

Катерина засміялась. Максим заплющив очі. Поруч з ним сміхом Катерини дзвеніло щастя.

85

Через два тижні по тому, коли Максим Нерчин піднявся на трибуну республіканської конференції прихильників миру в Колонному залі столичної філармонії, він згадав на мить той ранок, і щасливий сміх Катерини ожив у його серці луною великої справжньої надії.

У залі тісно сиділи делегати. Ось він побачив скраю в першому ряду Василя Васильовича Золотаренка. Поруч з ним, поклавши лікті на бильця крісла, сидів священник, притримуючи пальцями великий золотий хрест. Літні жінки і дівчата. Чоловіки в святкових костюмах з краватками, два чи три рядки крісел займали військові.

Перед Нерчиним виступав професор Скуйбіда. Його промову слухали, напружено ловлячи кожне слово. Більшість знала, що він лікар, поради і втручання якого врятували чимало людей.

Коли Скуйбіда заговорив про хвороби, на які наражає людство випробування атомної зброї, зал завмер. Здавалося, чути стало биття сердець сотень людей, що не відривали очей від зажуреного обличчя Скуйбіди.

— Багато людей лишаються байдужі, сподіваючись на те, що, перебуваючи далеко від тих місць, де відбуваються випробування атомної зброї, вони нічим не ризикують. Але повірте мені і спитайте про це промовця, який, оголошено вже, виступатиме після мене, він фізик-атомник, і він не дасть мені збрехати, що той, хто так думає, жорстоко помиляється. Байдушких не повинно бути!

Скуйбіда підніс руку і з силою знову проголосив:

— Байдушких не буде!

Хвиля оплесків ударила в трибуну, і він, ідучи на своє місце в президії, зустрівшись з Максимом Нерчиним, не без зловтішності пробурмотів до нього:

— Ото, батечку, поговоріть з людьми, поговоріть...

— Байдушких не повинно бути! Чудесний заклик,— сказав Максим, звертаючись до делегатів, які щойно так гаряче плескали професору Скуйбіді.— І я вірю, байдужих не буде. Бо

дуже дорого коштуватиме людству байдужість, коли вона здолає нашу пильність. Дуже дорого!

Максим перевів подих. Могло здатися, що він добирає якісь особливі слова, щоб висловити думку, яку хотів звірити людям. А він просто дивився їм в очі, як давнім друзям, з якими випадок розлучив його на певний час, і от він знову побачив їх усіх і тепер тішився насолодою цього доброго побачення. І думка, що він отак просто і невимушено може стояти на цій трибуні, на очах у людей, які чекають від нього пояснення і поради і які мають право запитувати його і вимагати від нього,— ця думка схвилювала його.

Нерчин уже знав, що людям у цьому залі він повинен звірити все, чим живе і чого прагне, сказати про те, чого треба пильнуватися, а разом з ними піти довгою і надійною дорогою.

— Тридцять два мільйони вбитих солдатів. Двадцять п'ять мільйонів цивільних, які загинули від бомбувань. Двадцять шість мільйонів, що загинули в концентраційних таборах. Двадцять п'ять мільйонів і п'ятсот тисяч покалічених війною. П'ятнадцять мільйонів бездомних. Один мільйон дітей, які лишилися без батьків. Тридцять мільйонів зруйнованих жител. Ось втрати людства у минулій війні, розв'язаній німецьким фашизмом.

Максим спинився. Він на мить прикрив очі рукою, наче перед ним виникло оте жахне поле битви, у якій людство зазнало такого лиха.

— Коли мене обрали делегатом на цю конференцію, я подумав, що я, людина, яка своє життя присвятила вивченню руйнівних сил, що причаїлися в ядрі атома, і прагне скорити ці сили, що я скажу делегатам конференції. Адже мені подали записку, в якій товариш пропонує взагалі «заборонити у всесвітньому масштабі», як він пише, вивчення атомної енергії і всякі дослідження...

— А може, в цьому є сенс,— пролунав з середніх рядів дзвінкий голос.

— Немає ніякого сенсу! — рішуче заперечив Максим.— Немає тому, що поступ науки ніхто не в силі затримати. І головне, це було б нерозумно, бо атомна енергія принесе величезну користь людству. Але ніхто з нас ні на мить не повинен забувати про жахливі наслідки вибухів атомних бомб у Хіросімі та Нагасакі, про прагнення створити ще нищівнішу термоядерну зброю. І кожний з нас не заспокоїться ні на мить доти, доки ядерна зброя не буде заборонена остаточно. Нашій країні загрожували атомною бомбою. Нахвалялися монополією на

цю страшну зброю. Ми відкидаємо ці загрози, і ви знаєте, що у нас є надійний щит. І саме тому, що ми володіємо всіма таємницями, ми кажемо: атомну енергію тільки для миру! І запевняю вас, використана для цієї мети, вона принесе величезні здобутки.

Хіба він мав право не сказати тепер, що небезпека існує і в мирні часи? Хіба можна було з цієї трибуни виголошувати якісь заспокоєння, допомагати комусь тамувати тривогу, обдурювати себе самого?

Ні! Люди чекали правди, якою б важкою вона не була. І він відчував: все, що хвилює делегатів, хвилює і його. Хіба цього мало, щоб сказати їм про свої прагнення знайти нові джерела енергії, яка може власкавити зморених у праці і стражданнях людей?!

Опромінення, на яке наражають людей, випробування атомної зброї дасть згубні наслідки. І ті, хто стоїть біля джерел народження нової енергії, мусять перші сказати «ні» оскаженим атомникам. Вимагати заборони атомної зброї мусять всі, хто хоче миру на землі. Він, Нерчин, як чимало з тих, хто сидить у цьому залі, що прибули сюди з усіх кінців України, добре знає, що таке війна і смак її гіркого шматка хліба, насиченого кров'ю і сльозами.

Він має повне право сказати людям, що пошук, який він веде разом з своїми товаришами, має лише одну мету — щастя! І всі вони добре знають: наслідки їхніх звитяг потрапляють у чесні, роботящі руки.

І так само, як він жив переконанням, що потужні пришвидшувачі допоможуть розкрити таємниці мікросвіту, він вірив, що сила, яка єднає людей усього світу в прагненні до миру, надійно прискорить його перемогу.

Нехай сушать собі голови ті, які віддали свої пошуки в непевні і загребущі руки. Що може мати спільного з совістю чесною людини заява американського атомника Теллера, який прилюдно визнав, що його не цікавить, як впливатимуть на людство наслідки наукового відкриття?!

Максим назвав Жоліо-Кюрі. Ось хто підняв свій голос за життя, за мирне використання атомної енергії! Зал вибухнув оплесками, ніби побачив перед собою самого Кюрі, і довго не заспокоювався, вітаючи його.

«Нам не байдуже, в чії руки потрапить наш винахід», — Жоліо-Кюрі, сказавши так, дивився в далечінь, наче побачивши на видноколі тині від атомних грибів.

Байдужих не повинно бути! Бо поки будуть байдужі, легко буде паморочити людям голову всякими вигадками про «чисті»

бомби. Нема таких і не може бути. Хто ж більше прагне миру, ніж ті, що винесли на своїх плечах тягар війни?

І промовці, що піднімалися на цю трибуну, на якій тепер стоїть Нерчин,— комбайнер, у минулому кулеметник, танкіст, а тепер агроном, ливарник з Макіївки, колишній льотчик, актриса, що була на війні санітаркою, бухгалтер, який безстрашно розмінював підступи до рейхстагу, доярка, яка віддала перемозі двох синів,— всі вони наче лишили на цій трибуні сліди своїх мужніх рук, і тепло їхніх голосів немов ще купчилося у мікрофонах, які посилювали охриплий голос Нерчина.

Чи ж не думав він у себе в деснянській лабораторії про цих людей, коли йшов у пошук? Саме турбота про них, прагнення, щоб вони повірили у добросовісність науки, лишалася його несхитним сподіванням, і він ніс його у серці, як частку вогню того смолоскипа, про який нагадував Федір Архипович Шульга.

Нерчин, згадавши вчителя, наче відчув його поруч з собою на трибуні. В ньому ожили всі гарячі суперечки і невтамовані дерзання, йому в очі плеснуло блакиттю Катерининих очей, і він з рішучістю, яка прикувала до нього погляди всього залу, сказав:

— Саме тому, що я знаю, як багато може дати атомна енергія людям, запевняю вас, що ми, вчені, будемо продовжувати свої зусилля, щоб наші досягнення служили щастю людей, усіх людей, нехай їхня шкіра біла, чорна чи жовта. Справжня наука завжди буде на боці тих, хто захищає мир.

Схвильований і водночас ушасливлений довір'ям, яке він відчув, Нерчин сів. Йому довго плескали. Людина в генеральському мундирі підвелась за столом президії і попрямувала до Нерчина, вмостившись поруч на вільному стільці.

— Давайте познайомимось,— запропонував генерал.— Приходько Іван Дмитрович.— Вас я знаю, і не тільки з сьогоднішнього вечора.

Нерчин потис широко жорсткувату руку.

— А я на вашій машині літаю.

— Не лаєте?

— Поки що ні.

— Ну, ну, це похвала не дуже надійна. Але я теж трохи мрійник,— примружив хитро очі генерал,— е у мене така підозра, що моторобудівникам з вами по дорозі.

— Смію вас запевнити, ця підозра не безпідставна, тільки не знаю, де ми раніше потоваришуємо, на воді чи у повітрі...

— Хо, хо,— покректав генерал,— якби тільки грибів не по-

навішували у небесах, клопотались би справжнім людським ділом...

— Такі форуми, як наш, по всьому світу збирати треба,— переконливо мовив Максим,— і тоді важко стане навішувати атомні гриби, як ви кажете...

— А ви певні? — з неприхованим сумнівом спитав Приходько.— Адже заокеанські боси діють безконтрольно.

— Я переконаний,— гаряче заговорив Нерчин, нахилившись до Приходька,— тільки людям треба розповісти всю правду.

— Крапля точить камінь,— замислено відгукнувся Приходько.

— Крапля точить камінь, що ж, в цьому прислів'ї вічна правда, кажуть, що не випадково воно народилося у Вічному Місті. Уславлений Рим!

— Той самий, у якому на Площі Квітів спалили Джордано Бруно! Це також не слід забувати,— зауважив Нерчин.

...Люди ще багато чого не знають. І нести їм правду — великий і почесний труд.

Саме з цією думкою Нерчин залишив зал конференції, і вона жила в його свідомості, як добра надія.

Наступний день оточив його клопатами. Серед них знайшлося і вікно. Він використав його, щоб побачитись з батьками Катерини. В розмову, яка точилася між ним і Василем Васильовичем і про конференцію, і про ускладнення міжнародного становища на Сході, і про ту горезвісну статтю, що, мабуть, попсувала нерви Максимові, вплелася тривога Варвари Охрімівни:

— Турбуюся я за Катеринку,— щиросердо визнала вона.— Ви ж глядіть за нею, Максиме.

Варвара Охрімівна ладна була і сльозу вронити. Вона не жовала свого невдоволення роботою дочки.

— Хіба ж то жіноче діло? Лікаркою була б, а то хіба це її діло...— Губи Варвари Охрімівни затремтіли.— Люди гомонять недобре про роботу вашу...

Варвара Охрімівна не договорила.

— Розумні люди так не скажуть, мамо.

Василь Васильович виразно глянув на Максима. Мовляв, бащи, скільки ще треба всього подолати, щоб люди вам повірили?

...Вірити одне одному — як це важливо. Максим думав про це, ідучи до готелю. Він, що сам звик вірити людям, він мав нині певність, що на довір'я людина неодмінно відповідає довір'ям. Адже це в самій природі справжньої людини.

Нерчин подзвонив Колодяжному. Було вже по сьомій годині, але він знав, що той ще на роботі.

Колодяжний зразу пізнав його. Спитав з усміхом у голосі:

— Живий, Колумб?

— З таким лоцманом, як ти, допливу.

Через мить, погодившись, що ці жарти не особливо високої якості, вони скупо обмінялися думками, що хвилювали обох:

— Наступ на тебе був міцний, але уяви собі, врятувало те, що ти на зеленій вулиці.

Максим згадав свою давню розмову з Колодяжним. «По цій вулиці,— подумав він тої хвилини,— повинні іти люди з чистою совістю і добрими намірами. Я не перебільшу, коли скажу, що і перше, і друге мені властиве». Колодяжний не міг побачити його посмішки, але, наче вгадавши її, спитав:

— Настрій у тебе непоганий?

— Мене цікавить, а що, коли б у твоєму кабінеті не ти сидів, а інший, він би зрозумів?

Запитання Максима ніби збентежило Колодяжного.

— Мовчиш!

— А ти не поспішай. Чесних людей більше, ніж нечесних. Колодяжний, наче зрадивши своїй відповіді, засміявся.

— Кажуть, ти вчора здорово здорово виступив на конференції. Заїшов би, розповів мені дещо...

— Не хочу забирати час у такої відповідальної особи,— пожартував Максим,— я ще сьогодні мушу поїхати у Чернігів. Побачитись із своїми.

— Родинні почуття фізика в тобі не згасила. Виходить, для вашої професії це не атавізм.

— Я прийду до тебе,— пообіцяв Максим,— саме тоді, коли не чекатимеш.

— Завжди готовий потиснути тобі руку,— відповів Колодяжний,— але ти Катерину не пригнічуй,— ще порадив він.— Долгін і за цим пильнує.

— Проти ночі не згадує це ім'я,— попросив Максим.

Колодяжний зітхнув.

— Нам усі імена доводиться згадувати.

— А чи довго ще?

Колодяжний зрозумів Максимове запитання.

— Колись у інституті ти був більше терплячим,— сказав Колодяжний.

— Трапляються критичні хвилини,— признався Максим,— терпець уривається, і перестаєш контролювати ланцюгову реакцію.

— Тоді вибух.

В голосі Колодяжного не було докору, навпаки, щось подібне до схвалення повнило його.

Це була добра розмова. Вона підвела Максима до давнього джерела. Воно ховалося в гушавині подій, але дзеркально ясний блиск його струменя вабив своєю прозорістю. Це було те, про що люди звично кажуть: давня дружба не іржавіє. Але тут було щось і значніше від змісту, що його вкладають у ці слова. Це скидалося на будинок, по якому щойно, ризикуючи життям, пройшли сапери, і тепер на ньому висить виведений впевненою рукою напис: «Мін нема».

І можна сміливо відчинити двері і піднятися по сходах.

День у Чернігові минув швидко. Його насичували розмови, розпити про Катю, про їхнє життя, про мандри Максима, про те, що є і що буде.

Миколка, який витягнувся на рівень Максимового плеча, посмикував неіснуючі вусики на губі, допитувався, чи слід після закінчення десятирічки іти у льотчики, а Ганка просто раділа, що бачить Максима, і, учепившись йому за лікоть, заглядала в очі, горда з того, що у неї он який брат — портрет Максима, вирізаний з «Огонька», висів над її столиком.

Встигли вони всі разом побувати й на Болдиній горі. Михайло Коцюбинський спав вічним сном під вкритою снігом землею. Згадалося Максимові, як приходив сюди з батьком. Той день існував десь дуже далеко, але з нього починалася дорога, якою він іде тепер. В цю мить Нерчин побачив початок тієї дороги і здивувався, які напрочуд безхмарні думки були у нього в ті давні дні.

Одне знав він тепер. Попереду ще довга дорога напружених зусиль, але він так само знав, що пройде її разом з своїми товаришами, і цю певність нікому не пощастить похитнути в ньому, нікому й ніколи.

Повернувшись у Київ, він дізнався, що його ввели до складу радянської делегації, яка у березні поїде у Стокгольм на засідання Всесвітньої Ради Миру.

Був похмурий березневий ранок, коли літак бельгійської авіакомпанії «Сабена», пробивши товщу хмар, приземлився в Стокгольмі.

Спускаючись легкою ходою по трапу, Фредерік Жоліо-Кюрі згадав, як вперше п'ятнадцять років тому вони разом з Ірен прибули у шведську столицю.

Сонячний зимовий день. Грудень у Швеції з його міцним, терпкуватим на присмак повітрям, що пахне озоном. Натовп біля Концертного палацу. Млосно і радісно-неспокійно на серці.

Нобелівську премію одержуєш не кожного року...

Все це було.

Жоліо-Кюрі осміхнувся стюардесі, яка простягнула йому альпійську фіалку. Струнка білява красуня у синій уніформі, зашарівшись, сказала:

— Екіпаж і шеф-пілот доручили мені, мосьє, побажати вам успіху. Нехай буде мир у всьому світі.

Кюрі міцно потис руку стюардеси.

— Я докладатиму всіх зусиль, мадмуазель. Передайте мою подяку екіпажеві.

Він уклонився. Пішов бетонованою доріжкою. Назустріч йому квапились люди, помахуючи капелюхами. Волога хвиля вітру ударила в обличчя. Починався день клопотів.

Машина мчала вулицями Стокгольма. Ів Фарж і Айвор Монтегіу, перебиваючи один одного, розповідали:

— Не все йшло, як хотілося.

— Та мало чого хочеш?

Члени Всесвітньої Ради Миру вже з'їхалися. Не можна сказати, що офіційні кола шведської столиці вдоволені цим, але вони змушені зважати на громадську думку. Змушені. І не тільки вони. Скрізь у світі ця думка стає силою.

Альпійську фіалку Жоліо-Кюрі обережно тримав у руці. Люди хочуть миру. З якою надією дивилися на нього очі вродливої стюардеси. Дивак Журде, наче папуга, повторює, що всі ці громадські заходи не справа ученого... Зморшки біля рота на обличчі Жоліо-Кюрі глибшають. Ні, мосьє Журде, це наша справа. Особливо тепер.

— Особливо тепер,— каже через півгодини Кюрі Іву Фаржу, Айвору Монтегіу, Жану Лафіту, Елізабет Блум, які сидять разом з ним, тісно згуртувавшись за столиком у кафе.— Особливо тепер, коли лунають голоси про аморальність науки, кожний справжній учений мусить розуміти, що він несе величезну відповідальність за те, хто скористається з досягнень науки і як саме використовує ці досягнення.

Жоліо-Кюрі любить точність і ясність. Якщо він прийняв велике довір'я товаришів і став головою Всесвітньої Ради Миру, то ті пропозиції, які він внесе позавтра на бюро, будуть свідченням того, як каже Ірен, що він пірнув у цю справу з головою.

Посмішка торкнула уста Кюрі. Помахуючи двома пальцями, які стискували сигарету, він сказав:

— Наші пропозиції мусять бути короткі і прості. Їх зрозуміють усі. Вони, власне, і є прагненням кожної людини доброї волі. Люди всіх рас, різних уподобань, поглядів, станів, якщо це справжні люди, прагнуть миру. І ви переконаєтесь — наш рух згуртує сотні мільйонів.

Жоліо-Кюрі чимало з його колег вважали мрійником. Траплялося і так, що дехто із близьких звинувачував його у раціоналістичному підході до явищ. І перші, і другі помилялися.

— Я звичайна людина, і ніщо людське не чуже мені,— сміявся Кюрі, коли йшлося про його характер.

Хто-хто, а Ірен могла це засвідчити. Він не напинав на себе тогу таємничості і не чаклував у стінах лабораторії. І коли до нього з'явилися гестапівці у важкі дні Опору, допитуючись, куди ж поділася важка вода, він грав свою роль не гірше од Віллара у «Комеді Франсез». Ще і досі не забуде Жоліо-Кюрі той ранок і бридку пику генерала Еріха Шумана, який заявив, що він відповідає у вермахті за наукові питання. Жоліо знав: гітлерівський генерал колись справді вивчав фізику, а пстім став автором музики кількох військових маршів.

— На якому пароплаві вийшов вантаж з важкою водою з Бордо?

Генерал-фізик, невдаха композитор і доскіпливий гестапівець вже не ховав своєї цікавості слідчого за вишуканими компліментами генієві Франції, як він підкреслив на початку візиту. Він заговорив звичною йому мовою. І Жоліо-Кюрі, не вагаючись, назвав два англійських пароплави, які — він добре знав — давно потоплені.

— А де уран, мосьє Кюрі?

— Ах, уран,— недбало мовив Жоліо-Кюрі.— Міністерство озброєння вивезло його в невідомому напрямку. Тут вам слід проконсультуватися у Віші.

Жоліо-Кюрі витримував холодний, недовірливий погляд Еріха Шумана. Він здогадувався, чого так непокоять генерала важка вода і уран. Ідіоти шукали слідів у хімічній лабораторії Коледж де Франс. Добре, що їм не спало на думку поцікавитись тим, що робиться у Іврі...

Кюрі діяв сміливо, ризиковано, але обдумано. В ті страшні і складні роки він не розгубився. Він не покинув вітчизни.

В кімнатах, за стінами яких порпалися німці, Кюрі налагодив виробництво запалювальних пляшок і радіостанцій для загонів Опору.

...1943 року випадок звів його з банкіром Андре Ніколем. Потрібні були гроші, щоб оплачувати працю вчених, і на інші видатки... Рух Опору зазнавав великих труднощів. Банкір Ніколь відомий був своїми тісними зв'язками з вішистами. Знали, що і з окупантами він має діловий контакт. Жоліо-Кюрі діяв відверто і сміливо.

— Я не поділяю ваших поглядів,— сказав він банкірові.— Я спеціаліст, а ви капіталіст. Мені відома суть вашої системи, і я відкидаю її. Я не знаю, що буде з вами після розгрому німців, цілком можливо, що вас розстріляють... Але ми повинні подумати разом, як створити кращі умови, щоби наша країна могла використати прогрес науки...

Розмова з банкіром принесла користь. Переконаність і сміливість Кюрі діяли безвідмовно. Зляканий прийдешнім правосуддям, банкір змушений був виконати волю Кюрі.

Прогрес... Тут, у березневому Стокгольмі, де він збирається виголосити свої пропозиції, у яких тривога і сподівання в однаковій мірі знайдуть відгук в серцях людей, Жоліо-Кюрі з вичерпною ясністю бачить, що його зусилля не марні.

Штучні радіоактивні елементи, які він і Ірен відкрили, принесли їм Нобелівську премію. П'ятнадцять років тому ніхто б не наважився натякати, що Жоліо-Кюрі не дуже бажаний гість у Швеції. А вчора Фаржові без натяків заявили, що діяльність Всесвітньої Ради Миру в столиці королівства не може викликати захоплення. Інакше кажучи, забирайтеся геть... Не важко було догадатися, хто стоїть за спиною стокгольмських чиновників. Сліди їхніх пальців видно неозброєним оком. Тим неухильніші будуть наші прагнення. Значить, ми намацали слабе місце.

П'ятнадцять років тому тут, у Стокгольмі, в лекційному залі університету, в присутності сера Джемса Чедвіка та інших лауреатів Нобелівської премії Фредерік Жоліо-Кюрі, доповідаючи про штучні радіоактивні елементи, сказав:

— Якщо ми заглянемо у минуле і охопимо своїм поглядом прогрес науки, який відбувається у всезростаючому темпі, ми дістанемо право думати, що дослідники, які створюють чи руйнують за своїм бажанням елементи, зможуть домогтися перетворень, що матимуть характер вибуху, домогтися справжніх ланцюгових реакцій. І коли ми зможемо здійснити такі перетворення, то нам пощастить вивільнити величезну кількість енергії, і її можна буде використати.

Це було в грудні 1935 року. А які події минули після того?! Хто ж міг умовити його, що він має право (навіть більше, мовляв, це його обов'язок) сидіти у себе в особняку на авеню

Ленотр у Антоні перед радіолою, на якій прокручується платівка Йогана-Себастьяна Баха, і удавати, що в світі все гаразд і тільки дощі чи циклони міняють пейзаж. А атомні гриби? А наліті кров'ю очі Еріха Шумана? А облудна пропозиція американського банкіра Баруха, що тримає пальці на атомному пульті, примовляючи: «Киньте все,— себто плюньте на Францію,— ідіть до нас, ми більше заплатимо».

А ті, що гинуть від страшних хвороб і ще вмиратимуть у другому і третьому поколінні у Хіросімі та Нагасакі?

А хіба не слід сказати людям одверто і чесно, що коли плутоній буде використаний виключно на бомби, Орадур, Лідіце, руїни Сталінграда, Майданек, Освенцім — все це буде дрібничка в порівнянні з атомним смерчем.

Не для того офірували життям П'єр і Марія К'юрі, щоб наука тепер могла спокійно штовхати до цієї катастрофи все людство. Ні!

Колись П'єр К'юрі у тому ж залі Концертного палацу в Стокгольмі,— і можливо, стоячи на тому ж місці, де стояв Жоліо, одержуючи теж Нобелівську премію,— висловив надію, що людство зуміє скористатися з нових звитяг науки і здобуде в них більше добра, ніж зла...

Жоліо-К'юрі став свідком іншого. Ось що страшно. Але не настільки, щоб, безсило опустивши руки, сидіти у себе на авеню Ленотр або замкнутися у лабораторії і стати подібним страусу, який, заковавши голову, вважає, що він врятувався від небезпеки.

Жоліо-К'юрі добре бачить, як хтось (він, звичайно, знав, хто ті люди) старанно звужує залізне кільце навколо Бюро Ради Миру.

Чиновники у посольствах, люб'язно посміхаючись, зволікали видачу віз, на літаках — виявлялося — раптом не було вільних місць, готелі зненацька заповнені щиртє; незважаючи, що був сезонний час. Старанні поліцаї нишпорили в приміщеннях, де збиралися прихильники миру, а валізи активістів під час поїздок досліджувалися з аналітичною точністю.

Жоліо-К'юрі якось у Лондоні на аеродромі не витримав і сказав пильному митникові, який не відривав очей від його пошарпаної валізи:

— Сер, атомна бомба зберігається в іншому місці. Я можу дати вам точну адресу.

Чиновник, мабуть, не був позбавлений почуття гумору. Він вишкірив свої жовті зуби, що мало, мабуть, означати усмішку.

Голова Тимчасового уряду де Голль, призначивши його верховним комісаром Комісаріату атомної енергії Франції, в розмові з ним підкреслив:

— Ви повинні триматись на відстані від усіх. Ви для них патрон, який спостерігає і з'являється тільки тоді, коли треба сказати своє вагоме слово. Вірте моєму досвідові, мосьє Жолію, так буде краще для справи.

Жолію не міг прийняти такої поради. Було б смішно відокремити себе від тих, з ким пройдено важкий і добрий шлях. Спостерігати роботу тих, які разом з ним, ідучи на пошук в загрозові печери атомного ядра, виготовляли тоді ж запалювальні пляшки, насичували смертельними матеріалами для фашистів непоказні консервні банки, були звичайними солдатами у армії, що билася за життя проти смерті?

Генерал де Голль просто не міг зрозуміти того, хоча вловив одразу, як багато важить для Франції робота Кюрі та його колег. Може, тому він щиро признався наприкінці розмови:

— Я довіряю дуже обмеженому колу осіб, Жолію. І вам я вірю.

Генерал вірив йому. А він прагнув, щоб йому повірили солдати, звичайні солдати, які не хочуть помирати тільки в ім'я того, щоб генерали ставали маршалами.

Коли вже сказати щиро, про що він мріяв, то про часи, коли не буде ні генералів, ні маршалів. І найбільше йому подобалися ті люди, які з солдатською відвагою кидалися на скорення сил природи, атакуючи її самою найлюдянішою зброєю — знаннями. Бути солдатом, який володіє такою зброєю, він хотів усе життя!

На авеню Фош, в будинку під номером сорок один, верховний комісар по атомній енергії мріяв про час, коли атомний реактор дасть людству енергію життя. Але хіба це могло бути до смаку, наприклад, банкірові Ніколю, який, всупереч прощоту Жолію, не тільки не був розстріляний за свої темні зв'язки з окупантами, а виявився, як свідчили газети, навіть жертвою фашистів... Он як буває у житті...

Французи, смакуючи бордо, полюбляють пояснювати усі злигодні всепрощаючим прислів'ям: «Таке життя!»

Мовляв, що ж удієш. Треба попивати бордо, кому вистачає франків, а хто не може, нехай ласує дубоне, ходити в «Комеді Франсез», а кому ліпше і веселіше — у «Мулен-Руж», кому щастить — стригти купони в банках Ротшільдів, а кому доводиться вмирати у Алжирі, в Індокитаї... Кожному своє. Таке життя!..

— Але чи був би у Франції Пастер, коли б ми дотримували-

ся такого покiрного розумiння життя? — спитав колись у студентiв у Коледж де Франс Жолiо.— Чи мали б ми Жанну д'Арк? Дiдро i Монтеск'є? А комунари? Подумайте про Стiну комунарiв на цвинтарi Пер-Лашез i згадайте штурм Бастилiї!..

I коли Жолiо зрозумiв, що комунiсти не хочуть миритися з отим *c'est la vie*¹, коли переконався, що вони все вiддають задля щастя людини, як це зробив Габрiєль Перi, вiн не мiг знайти в собi нічого такого, що вiдокремлювало його вiд комунiстiв. I все-таки Тимчасовий уряд йому доручив очолити Комiсарiат по атомнiй енергiї.

Червоний пояс Парижа казав захоплено: «Наш Жолiо там, i можна спати спокiйно».

Але сам Жолiо знав, що цього замало, щоб реактори давали людям енергiю життя. Той самий Журде, який нахвалявся своєю обережнiстю, був впевнений, що саме вона, а не його знання дали йому свiтове звання, повчально радив:

— Покинь свої громадські справи. Вiдмовся вiд них, бо iнакше вiд тебе вiдмовиться Францiя.

— Але я не вiдмовлюся вiд Францiї.

Чи ж варто було втлумачувати заслiпленому своїми куцими поглядами на обов'язки ученого Журде, що Францiя ніколи не вiдмовлялася вiд своїх синiв. А вiн, Жолiо, був сином Францiї. I Iрен була дочкою її. Адже вона не тiльки не зрiкалася його, але була з ним з першого дня, з перших крокiв так само поруч, як в стiнах Iврi, коли йшов двобiй з атомним ядром.

— Я вже не довго очолюватиму Комiсарiат,— говорив кожного разу Жолiо до Iрен, вертаючись з роботи додому цiєї весни, напередоднi вiд'їзду у Стокгольм.

Надто незграбно дiяли тi ж руки, якi намагалися гальмувати рух за мир, щоб лишитись непомiтними. Єдине засмутило Жолiо: залишивши комiсарiат, вiн дасть змогу тим, хто спiлкувався з банкiрами та промисловцями, спрямувати пошуки в iнший бiк. Францiя ввiмкнеться в марафон атомної зброї.

...Тепер, у Стокгольмі, оточений давніми i новими друзями, що з'їхалися сюди з усiх кiнцiв свiту, в атмосфері, густо насиченій клопотами i турботами, якi важили бiльше, нiж усi особисті тривоги, вiн переконувався, як можна ще багато зробити для єднання людей. Важко повірити, що римський папа подiляє їхні погляди, але його лист свiдчив, що католицька церква зрозумiла, що опiр рухові прихильникiв миру небезпечний i для неї. Жолiо сказав про це Фаржу i вдоволено примружив око.

¹ Таке життя (ф р а н ц.).

Він страшенно стомився у цей день напередодні засідання бюро. Але втому, яку намагався прогнати не дуже успішно міцною кавою, як рукою зняли добрі звістки з різних країн світу, в яких йшлося про організацію нових осередків прихильників миру.

— Стейте за Азією,— радив Габріелю д'Астье Жолію.— Американці там розв'яжуть війну. Я страшенно турбуюсь за долю Кореї.

87

Кельнер, що змушений був щопівгодини приносити каву у номер Кюрі, нарешті розв'язав проблему. Він з'явився з великим електричним чайником і ввімкнув його у розетку, поставивши поруч на столик коробку «Нескафе» і повідомивши, що шеф звелів саме так зробити, бо то буде зручніше для мосьє і для його гостей.

— Ми всі дуже шануємо мосьє,— хвилюючись і ніяковіючи, сказав кельнер.— І ми хочемо, щоб мосьє почувався, як вдома.

Жолію торкнув ліктем Іва Фаржа. Виходить, не всі у Швеції проти Бюро Ради Миру...

— А хто каже, що всі? — обурився Фарж.

— Здається, щось подібне висловлював громадянин Фарж.

Жолію любить жартівливий докір. Це знають і приймають як свідчення, що він у формі, як підкреслюють його учні в Шатінйоні.

Але Стокгольм нічим не схожий на Шатінйон. Тут все нагадує про тривоги, які непокоять людство. І Кюрі розуміє, що зараз не можна ні на мить нехтувати безпекою. В його зажурених очах не гаснуть вогники тривоги.

На стіл перед ним кладуть телеграми з усіх континентів. Делегати поспішають на сесію. Це добра прикмета. Але от із США ніхто не їде. Державний департамент не дав паспорта Томасу і Сцілларду. Від Альберта Ейнштейна прийшла коротка телеграма. Він — за. Та хіба могло бути інакше? Але вік і хвороби не дозволяють йому залишити Принстон. Очі у Кюрі теплішають, коли уява вирізьблює перед ним засмучене обличчя Ейнштейна.

Уже пішло на дванадцятю, коли Жолію залишається один в номері. Сигаретний дим не хоче танути під стелею. Жолію відчиняє вікна, але дим, хитруючи, скупчується в кутках.

Засвітивши настільну лампу, він схиляється над блокнотом з короткими нотатками до своєї промови. На мить він бачить себе у Антоні, того дня, коли писалися ці нотатки. Він устиг

перед тим дочитати цікаве повідомлення у «Фізикал Ревю» про дослідження молодого радянського фізика Максима Нерчина. Здається, Нерчин приїде у Стокгольм. Треба буде неодмінно з ним поговорити. До речі, про нього розповідав йому Шульга.

Жоліо-Кюрі міцно тримає в пам'яті подібні речі. В Антоні це знають давно. Ірен вже тричі приходила кликати його обідати. Врешті, на сьогодні досить. Так завжди умовляв він себе, коли втома уповільнювала плин думок. Але через хвилині десять, відпочивши, він завзято казав: «Давайте продовжувати». Це добре знали його учні. І тому, коли він відпускав їх, вони ніколи не йшли далеко.

В Антоні все було як у лабораторії... Про це згадуєш у Стокгольмі з особливим задоволенням. Що ж, це добре, що він утримує в пам'яті все, що зв'язує його з роботою, здобутки якої вже давно вийшли за стіни лабораторії.

— Двоє фізиків на одну родину — неприпустиме марнотратство...

Жарт його ніколи не мав успіху у Ірен. Але вона незмінно зустрічала його з подивом, наче чула його вперше. Удвох їм було легко. Легко у найважчі дні. Саме про це думав Жоліо, коли, прямуючи обідати, завжди затримувався біля панно на стіні свого просторого кабінету.

Серед розвішених віялом фотографій близьких і знайомих — портрет Володимира Леніна.

Доля не дала щастя побачити Леніна. На фотографії Ленін дивився убік, саме на те місце, де було зображення камери Вільсона. Ленін блискуче розумів, що таке матерія, і знав силу невичерпності електрона.

У Жоліо тепліло на серці, коли він дивився на портрет Володимира Леніна. Глибоко і неприпустимо помилився Герберт Уеллс, прорікаючи незбутність Ленінових мрій. І треба ж так!.. Ні, уславлений фантаст виявився напрочуд короткозорим. О, комуністи вміють далеко бачити. І цього мистецтва їх навчив Ленін. А як стисло він проголосив надію сотень мільйонів стомлених і скривджених людей: «Мир народам!» Що могло бути ясніше, привабливіше, правдивіше від цих добрих слів?!

...Білий абажур над лампою на столі в кімнаті стокгольмського готелю не притьмарює різкого світла, і воно неприємно ріже очі. Жоліо закриває їх рукою. Здається, підступає втома. Він сидить так ще дві-три хвилини, очікуючи: може, минеться. Але втома не відступає. Тоді він підводиться і йде до вікна. Йому видно вузьку вулицю. У вікнах будинків темно. Це трудова

вулиця. Тут уже спочивають. Ці люди мусять знати всю правду, і вони мусять знати, що справа збереження миру — в їхніх руках.

Байдужість — спільник підступних. І сторонніх не повинно бути. Завтра він про це скаже. І не може бути таких, хто ховається за гнучким поясненням, мовляв, то не моє діло.

...У пам'яті Жоліо впливає давня розмова Ірен з сином, який здивувався, коли Жоліо дав згоду виступити на якомусь мітингу.

— Це не його діло. Для чого батькові їхати хтозна-куди і гаяти час?

— Бо саме він має більше підстав переконати людей, повернути їхню увагу, допомогти їм зрозуміти, яка небезпека загрожує їм.

Ірен його розуміла. І вона сама в міру своїх сил робила те ж діло.

Прочинивши одну половину вікна, він став роздягатися. Цього разу на сон він покладав великі надії. Але для певності все-таки ковтнув таблетку. Завтра день буде ще важчий. Він стане випробуванням його зусиль, його рішучості і наполегливості. Хто може сказати: Фредеріка Жоліо-Кюрі можна спинити на полсовині дороги? Це була його справа — і сидіти до світанку в лабораторії в Іврі або у Шатійоні, і виступати у залі Плейель.

Тому він тепер у Стокгольмі. Нинішній голова уряду Франції, мосьє Жорж Бідо, не ховає свого невдоволення. Взагалі те, що верховний комісар по атомній енергії — комуніст, — не зовсім відрадна подія. Нонсенс, з яким пан Бідо тим часом згоджується. Але зрозуміло, як важко нав'язати комісаріатові контакти з американцями. Що не кажи, а на цей пост вони таку людину, як Жоліо-Кюрі, не поставили б.

Американці... Американці... Чарлз Томас теж американець. Але й він не подобається панові Бідо...

Жоліо лежить випроставшись, навznak. В темні іскоркою світиться в його устах сигарета. Пан Бідо своє зробить. В комісаріаті Жоліо лишатися лічені дні. Але він і не подумає проміняти високий чин верховного комісара на обов'язок громадянина. Цього не втямити ні Журде, ні багатьом американським колегам. Цікаво, як вони виплутаються з пастки? Запізнілий бунт Оппенгеймера, проте, сполохав босів. Це ясно, Жоліо знає, чимало американських фізиків з'явилися би у Стокгольм, але «вільний світ» користується правом вето саме тоді, коли йдеться про справжню волю.

І все-таки він у Стокгольмі. У тому самому, де п'ятнадцять років тому, десятого грудня (він запам'ятав цей день), в присутності короля і міністрів йому і Ірен вручили Нобелівські премії. Тоді вони жили в кращому готелі, ніж він тепер. Але і це можна збагнути. Він тоді був людиною, яка зробила наукове відкриття, а тепер, користуючись заокеанським словником, він «підривний елемент» і тому не дуже бажаний господарям Стокгольма, які, надто часто озираючись на Сполучені Штати, можуть загубити свій нейтралітет...

Але час спати.

Жоліо гасить сигарету. Закриває очі і лічить до ста. Він певен, що це випробуваний спосіб накликати сон.

Теплий весняний вітер кружляє над шхерами і жене брижі по дзеркальній поверхні затоки Солтсен. Весна робить свою справу, і бурхливі талі води несуть клапті снігу з високого берега Стадену у озеро Меларен.

З добрими сподіваннями, що їх не здолати ніяким силам, прибули в Стокгольм люди, імена яких відомі у тих країнах, від народів яких вони промовлятимуть завтра.

Завтра. Всі люди думаєть, що буде завтра. І навіть цей весняний вітер над шхерами, вітер, що постукує у вікна стокгольмських будинків, чимсь тривожить людей. У тривозі тій нема розпачу, безнадійності. Це добра тривога, і чим більше людей буде пройматися нею, тим краще. Існує в світі країна, де звершуються добрі сподівання. Хто у світі не знає про неї?! Там роблять усе, щоб атом служив мирові. І вони це доведуть. І в цьому переконаються люди. Від науки слід чекати добра, а не зла.

Добро і зло. Вічний розбрат. Жоліо повертається на лівий бік, всупереч порадам лікарів. Серцю однаково нелегко і на правому. Ніякий лікар не може вилікувати його від турбот. А може, це втома від іншого... Радіоактивність — злий жартівник. Він це знає добре. Та не треба тепер думати про це. Не треба, і край.

Весняний вітер постукує у вікно. Це добре. Це весна. В Парижі, у нього в Антоні, на газонах брунькують троянди. Хлопчики в Коледж де Франс перебувають в своєму весняному клопоті, що нічого спільного не має з клопотом мосьє Бідо, який вишукує засобів, як би здихатись верховного комісара по атомній енергії.

Жоліо позіхає, міцно сплющує повіки. «Досить»,— каже він собі і засинає.

Жоліо-Кюрі піднявся за столом, пильно вдивляючись в обличчя членів Ради. Суперечки, що тривали з самого ранку, стали вгасати. Хтось, здається, Джеймс Ендікотт, сказав:

— Друзі, прошу уваги, буде говорити Фредерік Жоліо.

Але Жоліо похитав головою. Ні! Він краще ще послухає. Стільки цікавих думок. Нехай вони часом суперечливі, але кожний, хто промовляв, справді хвилювався. І от зараз пастор Кінг, у руці якого тремтить блокнот, не може стримати свого басовитого голосу. Звичайно, хто заперечить тепер, що комуністи хочуть миру? Досить згадати останні кроки Радянського Союзу. Пастор Кінг вклоняється радянським делегатам. Серед них, підперши долонями підборіддя, сидить Максим Нерчин. Нерчин знову перечитує коротку записку від Жоліо-Кюрі. «Ми зустрінемося ввечері після засідання». Максим думає над тим, що він має сказати Жоліо. Він відводить очі від записки і дивиться на нього: Жоліо-Кюрі уважно слухає пастора.

— Чекати далі, що ті особи, які загрожують атомною війною, скаменуться...

— Даруйте, містер Кінг,— втручається ввічливий Ів Фарж,— але тут те місце і той час, коли, не соромлячись, можна їх називати...

Жоліо посміхається. Коли у врівноваженого Іва урвався терпець, це добра ознака.

Пастор Кінг, затинаючись, згоджується:

— Звичайно, йдеться про деяких моїх співвітчизників.

В залі під низьким склепінням задимленої стелі лунають уривчасті оплески.

— Час сказати людям правду, попередити їх з усією відповідальністю, об'єднати всіх. Я згоден з шановним головою.

Пастор Кінг вклоняється Жоліо і, витираючи спітніле чоло великою червоною хустиною, сідає. Йому сьомий десяток. І у нього не дуже спокійне серце. Але він перелетів через океан не для того, щоб мовчати. Жоліо-Кюрі рушає зі свого місця, підходить до пастора Кінга і вдячно тисне йому руку.

Максим Нерчин записує: «Після пастора Кінга (США) промовляли представник Лівану Антуан Табет, бразілець де Кастро, чех Громадка, канадець Джеймс Ендікотт, англієць Айвор Монтегю, наші делегати Корнійчук, Фадеєв, Еренбург».

У Жоліо-Кюрі від втоми підкови синців лежать під очима. Він знімає окуляри, наміряючись їх протерти, але, забувши, вслухаючись в те, про що говорить промовець, одягає знову.

Справді, хто не помічає, що час, коли народи всього світу були тільки сліпими виконавцями чужих прагнень, минув, жорстоко помиляється. Хіба він сам, Жоліо, сидів би тут, у цьому погребку, старанно пробиваючи дорогу через рифи і підводне каміння суперечок, коли б це було не так?! Може, і йому хотілося б відпочити тепер в Антоні, помилуватися газонами або навіть піти на яхті у море, забувши під білими вітрилами, що існує в світі клопіт... Він знає, що так ніколи не зробить. І він добре знає, де схована виразка.

Час зрозуміти — люди не хочуть нових воєн. Вони починають тямити, що їм принесла б найстрашніша з воєн — атомна. Цього не можна допустити. В атомній пожежі можуть загинути всі надбання сотень поколінь. І якщо це найкраще розуміють учені-атомники, вони повинні бути з народом, вони повинні стояти в перших лавах тих, хто боронить мир.

Ось з чого впливають завдання перед тими, хто очолює рух за мир.

Жоліо й сам не помітив, як почав говорити. Його слухали уважно. Він одразу примусив тих, хто ще шукав щось подібне до компромісу, відчуті всю вагу і слушність своєчасного попередження. Кому, як не великому вченому-ядернику Жоліо-Кюрі, так добре видно, яке то лихо — ядерна війна?!

Певна річ, треба прийняти відозву до всіх людей земної кулі. Яку?

— Коротку, ясну — сказати правду і вимагати рішучих дій.

Жоліо-Кюрі сказав це пристрасно. Його очі полум'яніли такою ж рішучістю, якої він вимагав від майбутньої відозви до народів світу.

Сам не розуміючи, як це сталося, Максим Нерчин підняв руку.

— Прошу,— сказав Жоліо.

— Ніхто не може лишатися байдужим,— почав не дуже складно французькою Нерчин.

Перекладачка прошепотіла:

— Не турбуйтеся, товаришу Нерчин, я перекладу.

Максим, хвилюючись, не почув її і продовжував говорити по-французькому. Тиша, яка запанувала в погребку, насунулась на нього.

— Ще є час, щоб ті, хто стоїть осторонь, схаменулися і ухопили за руку людей, які загрожують атомом. Треба, щоб люди повірили, що атом може зігрівати людей, а не тільки обпалювати їх. Учені Радянського Союзу разом з народами нашої країни. Ми за мир і заборону атомної зброї, за її знищення. Атомну енергію тільки для миру. Тут сперечаються, якою має

бути відозва. Краще не скажеш, ніж те, що сказав наприкінці своєї доповіді Жоліо-Кюрі. Якщо шановні друзі не заперечують, нехай заключні слова з промови Жоліо-Кюрі стануть зверненням до народів.

— Я згоден! — сказав зі свого місця Ендікотт.

— Я за це!

Ів Фірж дружньо усміхнувся Нерчину.

Максим сів, коли пролунала мовлена чийсь непевним голо-
сом пропозиція створити комісію, яка остаточно відредагує
текст відозви.

— Зрозумійте, друзі, у нас мало часу чекати. Зволікання —
тільки вираш для тих, які сплять і бачать атомну
війну.

Мовчазний Громадка не витримав:

— Треба діяти рішуче і негайно. Я згоден з вами, містер
Жоліо,— сказав він гаряче.

Пастор Кінг на знак згоди закивав сивою головою.

Підвівся представник Демократичної Німеччини Леон Фі-
тельберг. Від хвилювання у нього сіпались повіки.

— Треба було мені пройти довгу дорогу, щоб опинитися се-
ред вас, дорогі мої друзі,— сказав Фітельберг, переводячи дух.
І він розумів в цю мить, що її пройшов.— Я власними очима
бачив, як народжується смерч вогню, що спопелєє життя.
Більше того, я віддав свої знання, щоб ця страшна сила наро-
дилася. І є тільки один вихід спокутувати служіння шаленству
атомників — самовіддана боротьба за мир, проти шаленства.
Справді, чекати не можна. Ніхто не має права зволікати.
Нехай з'явиться, як світла надія, відозва, яку ми приймемо
тут, у Стокгольмі.

Жоліо знав Фітельберга. Довга дорога, яку він згадав у
своїй промові, не знівечила його. Він витримав суворий іспит
долі і часу.

— Дякую вам від усього серця, друже Фітельберг.

Коли Фітельберг сів, Труда непомітно потисла йому руку.

— Я щаслива, що ми разом тут,— прошепотіла Труда.

Фітельберг схвилювано подивився на Труду і побачив її теплі,
добрі очі.

Суперечки вже тривали навколо іншого. Стало ясно, що
всі схилиються до пропозиції Максима Нерчина. І її при-
йняли.

Вже настала дванадцята година за середньоевропейським
часом, коли на аркуші з'явилися чотири коротких фрази.

Жоліо-Кюрі, тримаючи перед собою аркуш паперу і майже
не заглядаючи в нього, виголошував:

— Ми вимагаємо безвідмовної заборони атомної зброї — зброї залякування та масового знищення.

— Ми вимагаємо встановити суворий міжнародний контроль для проведення у життя цієї заборони.

— Ми вважаємо, що уряд, який перший застосує проти якої-небудь країни атомну зброю, зробить злочин перед людством. Такий уряд слід вважати військовим злочинцем.

— Ми закликаємо всіх людей доброї волі у всьому світі підписати цю відозву.

Всі підвелися з місць.

Максимові здалося, наче в цю мить розсунулись кремезні і похмурі стіни погребка, у якому пощастило знайти собі притулок Бюро Ради Миру. Перед ним була безмежна просторинь всесвіту, і він з усією непохитністю відчув, що справжність сподівань людей знайде втамування в цій короткій, правдивій і чесній відозві.

У напруженій тиші урочисто пролунали слова Жоліо-Кюрі:

— Друзі мої! 19 березня 1950 року в Стокгольмі ми прийняли цю відозву. Будемо вважати, що з цього дня боротьба народів за мир стане грізною силою. І наші зусилля ніколи не стануть марними, коли ми їх скеруємо в ім'я звершення цієї благородної мети.

...Благородна мета!

Якими послідовними і непохитними повинні бути зусилля людей для її здійснення!

Максим Нерчин сидів після засідання у кріслі і слухав уривчасту мову Жоліо, який міряв короткими кроками по діагоналі вузький, похмурий номер готелю.

— Мудрий Монтеस्क'є передбачав можливість винайдення жахливих засобів знищення людей. Але віра у добродетельність і гуманність людини не полишала його. Хіба інакше він написав би, «що коли такі засоби будуть винайдені, то незабаром вони будуть заборонені звичайним людським правом, і за одностайним вирішенням народів їх поховують».

Жоліо спинився і, показуючи рукою у вікно, з тривогою сказав:

— Звичайно, в деяких країнах тепер Монтеस्क'є за такі слова оголосили б підривним елементом. Але благородна думка філософа, його віра в гуманність людини, в загальнолюдське право — невмирущі. Рух за заборону атомної зброї, рух за мир може зробити все, щоб поховати страшні наміри людоджерів. І ми не можемо бути спокійними, поки людоджери стоять біля атомних пультів.

— Біографію атома тепер творять не тільки вчені,— тихо нагадав Максим.

— Це справедливо. І в цьому запорука успіху боротьби за мир. Вчені вашої країни показали приклад усім. Атомну енергію — миру. Це добрі слова. Вони мені нагадують полум'яний заклик: «Мир — народам!»

Жоліо-Кюрі спинився перед Нерчиним. Максим хотів підвестися. Жоліо дружньо поклав йому руку на плече.

— Сидіть. Я люблю ходити. Це моя звичка і, може, рятівна звичка. Коли я ходжу, мені легше думати і долати втому. Ви стомлюєтесь? — спитав він раптом.

— Раніше ні, а от тепер дуже.

— Порадьтеся з лікарями,— заклопотано сказав Жоліо,— з цим не жартують. У вас є родина?

Максим завагався, але запитання було таке сердечне, що він вирішив поділитися своєю бідою. Останнім часом у Катерини було виявлене різке падіння лейкоцитозу в крові. Лікарі вимагали, щоб вона залишила роботу. Але хто міг зажадати від неї цього?

— Дуже прикро,— проказав Жоліо, вислухавши Нерчина.— Дуже шкода. Але ніхто не повинен думати, що він чимсь убезпечений від такого... Проте зверніть на це серйозну увагу. Пошук наражає на небезпеку. Хіба відгадаєш вчасно, з-під якого каменя в тебе ударить куля. Передайте вашій дружині мій уклін і добрі побажання. Можливо, я вже в наступному році приїду до вас, і я хотів би побувати на Україні.

— Якби це сталося!

— Звичайно, коли мене поженуть з поста верховного комісара, я зможу їздити, куди мені заманеться. Чорт знає, які ми неспокійні люди — фізики!

Жоліо замислився і опустився в крісло навпроти Нерчина. Якусь мить він потопав звуженими очима в чомусь далекому і потім, наче вертаючись з тих мандрів, сказав:

— Я думаю над вашими шуканнями способів проникнення в антиречовину. Скажіть мені, на що спирається ваша певність?

— Труднощі, які зв'язані з полем вакууму, на мій погляд, можуть бути подолані.

— Над цим б'ється наш колега Поль Дірак,— зауважив Жоліо.

— Адже до цього часу точно не відома сфера, на яку розповсюджується дія заряду електрона. Нарешті невідомо, чи має електрон кінцеві розміри, і це дає простір моїм пошукам...

— Розумію,— погодився Жоліо, очі його спалахнули,— ви-

вчення антиречовини — грандіозна проблема науки. І я щасливий, що ви непохитні у своїх прагненнях. У «Фізикал Ревю» дуже схвально пишуть про ваші дослідження.

— Колись,— сказав Максим,— мені закидали, що ці шукання не мають практичного значення.

— Це короткозорість, властива дилетантам у науці,— рішуче мовив Жоліо.— Вони відкидають дослідження, які сьогодні видаються їм позбавленими практичної цінності, хоча ці дослідження скеровані на вивчення таємниць природи. Та коли чинити так, ми багато ризикуємо загубити.

— Хто може заперечити, що за пізнанням таємниць природи настане оволодіння новими силами?

Максим знизав плечима, наче не припускав подібного.

— Не поспішайте. Існують і такі. І це закономірний процес у прогресі науки. І що з того, що мікроподії в світі елементарних частинок, які ми вивчаємо у лабораторіях, ще нікого не зігріли, як і нікого не скривдили...

— Крім тих, хто наважився втручатися в оті мікроподії,— зауважив Максим.

— Це справедливо. І тим більше ми мусимо йти вперед. Зусилля наші не марні.

— І знаєте, коли нам буде легко і плідно працювати? — спитав Жоліо-Кюрі з веселим блиском у очах.

— Коли переможе Стокгольмська відозва,— мовив Нерчин.

— А вона мусить перемогти... Інакше...

Веселі вогники погасли в очах Жоліо. Він підвівся. Максим теж встав. Вперше він побачив за ці два дні близького знайомства з Жоліо-Кюрі на його обличчі щось тривожніше, ніж важку втому.

— Але ми не можемо допустити цього,— глухим голосом, сповненим силою внутрішнього гніву, сказав Жоліо,— це означало б зректися права на життя...

...І таким Нерчин запам'ятав Жоліо. Заклопотаним, непримиреним, рішучим.

Зректися права на життя! Хто міг змусити до такого самогубства людей доброї волі?! Хто? Ясно хто. Але чи піде людство на це самозречення, коли існує моя Вітчизна?!

...Максим Нерчин сидів у літаку, спостерігаючи білосніжні хмари, що огортали вібруючий корпус могутнього лайнера, і думав, що зусилля, про які вони в цю зиму так часто говорили з Катериною, були щасливо схожі на ті ж зусилля, якими пройняті серця людей, що підписували Стокгольмську відозву, на якій перший поставив свій підпис Фредерік Жоліо-Кюрі.

Нерчин вірив, що міне не багато часу, як під цією відозвою підпишуться сотні мільйонів людей і вона стане для них спільним зусиллям, що допоможе скорити важку дорогу до звияги миру.

А через три тижні Фредерік Жоліо-Кюрі, їдучи в резиденцію прем'єра Жоржа Бідо на вулицю Варен, задоволено думав про перші щедрі наслідки зусиль.

Стокгольмська відозва йшла по світу з напрочуд казковою швидкістю. І хоч Жоліо догадувався, яка розмова чекає на нього в кабінеті прем'єр-міністра, це не могло зіпсувати його настрою.

Зусилля сходили буйним врожаєм на землях Європи, в пампасах Латинської Америки, в далеких Кордільєрах. Підписи під відозвою вже дійшли ста п'ятдесяти мільйонів. А це був тільки початок.

І не забарився почати Жорж Бідо, як тільки Жоліо переступив поріг його кабінету.

— Адміністративні закони,— почав Бідо з скорботно-запобігливою посмішкою на своїх тонких губах,— вимагають від мене, щоб я показав вам вашу справу раніше, ніж застосувати до вас санкції. Дивіться, будь ласка.

Бідо театральним жестом показав на теку і гору газетних вирізок навколо неї.

— Оце все тільки частина інформацій преси про ваші виступи, про ваші поїздки за кордон, про ваші протести... Ви самі розумієте, що подібна діяльність несумісна з перебуванням на державному посту...

У Бідо не вистачило хоробрості закінчити своє пояснення. Він розгублено розводив руками, удаючи глибоке уболівання, що змушений вести цю розмову з Жоліо-Кюрі.

Звичайно, хто насмілиться применшити вагу того, що зробив для Франції мосьє Жоліо? Хто насмілиться замовчати його заслуги перед народом Франції та світовою наукою...

Мабуть, Бідо гадав, що змусить Жоліо сказати які-небудь слова, що свідчили б про його жаль і про несподіваність для нього такого вирішення уряду.

Але у самого Жоліо виникло відчуття дивного полегшення. І воно надало особливого значення його словам, які він сказав, залишаючи кабінет прем'єра.

— Майте на увазі, мосьє Бідо, єдиний шлях, яким може піти народ,— це мирне застосування атомної енергії. Сподіваюсь, вас занепокоїть моє попередження. Всі інші шляхи ведуть до катастрофи.

З резиденції прем'єра на вулиці Варен Жоліо-Кюрі вийшов з відчуттям здобутої волі. Він посміхнувся до себе, пригадуючи, як з удаваною тривогою Бідо сказав йому:

— Тепер я гублю вашу дружбу, як уже загубив дружбу Іва Фаржа.

Але Жоліо не було чого губити, розлучаючись з Бідо. Навіть його участь у русі Опору в час окупації була в світлі цієї розмови дуже сумнівна. Такі люди пристосовувалися, плекаючи свою мету, щоб виграти час для її здійснення. І тільки.

У себе вдома, в Антоні, сидючи в кріслі за письмовим столом, Жоліо спокійно зважував усі події, що передували сьогоднішній зустрічі на вулиці Варенн.

«Ось вона, та крапля, яка переповнила чашу терпіння Бідо та його господарів. Моя промова,— думав Жоліо.— І це тільки так!»

Жоліо пригадує себе на трибуні з'їзду комуністів Франції. Він добре пам'ятає свої слова, виголошені з трибуни:

— Ведучи боротьбу проти агресивної війни, яку готують імперіалісти, я думаю про вчених, котрі служать науці на благо народів і дають нам прекрасний приклад. Я думаю про всіх цих людей, які двічі врятували світ і які є живою його надією. Ось чому прогресивні вчені, вчені-комуністи не дадуть і крихти своїх знань на службу війні проти Радянського Союзу. Ми будемо стояти твердо, переконані, що, чинячи так, ми служимо справі Франції і всього людства.

— Знаєш, Ірен,— сказав спокійно Жоліо дружині, яка зайшла в кабінет і сіла на краєчок крісла,— я і зараз, і завтра, і коли завгодно, і де доведеться скажу те, що виголосив на з'їзді п'ятого квітня цього року, бо в них сама правда, і поганий був би я комуніст, коли б не сказав цього. Хто ж змусить мене відступитися. Невже пан Бідо сподівався, що я такий...

— Мосьє Бідо звик судити про людей, виходячи з досвіду свого власного життя.

Ірен, як завжди, була поруч, як і того дня, коли вони пішли у наступ на радіоактивні елементи.

— Ми підемо далі,— замислено сказав Жоліо,— і ніхто нас не спинить напівдорозі.

Добре бачив ту дорогу, далеку і важку, і в той же час звабну, правдиву, дорогу для людей з чесними намірами.

В глибоких, повних задуму очах Ірен він прочитав щось більше, ніж підтримку своїм переконанням, і обережно поклав свою руку в її долоні, які вона тримала на колінах, ніби чекала цього руху.

Дивна річ. Він не відчував ні образи, ні розпачу.

— Якщо ми хочемо завтра дістати можливість продовжувати свої пошуки, якщо ми хочемо, щоб молодь могла присвятити себе добрим ділам без усяких запобігливих умов, треба будувати суспільство, яке визнає роль науки, суспільство, де не тільки неможливі будуть війни, а просто немислимі. Ланжевен теж часто говорив мені, що він би залюбки займався фізикою, і тільки. Повернімося ж до нашої роботи. Боротьба за мир — це наша робота.

Цю думку він мусив висловити зараз, в Антоні, і ще повторить її кілька разів, і вона стане найвагомим доказом його незламної рішучості служити справі, яку вважав найважливішою для всіх.

Вони з Ірен ітимуть і далі на пошуки, заглиблюючись у хащі, якими прикриваються сили, що їх ховає природа в ядерній енергії.

Мине час, сповнений тривожних подій. Триватиме важка і чесна битва людей за мир, битва за скорення злих сил природи, що причаїлися в зловісній скрині Пандори. І першою упаде, як солдат на полі битви, Ірен. А потім прийде і його черга. Приречений, він не відсторониться від життя. Він буде до останнього подиху солдатом. І в ці важкі дні він пригадуватиме не раз думку, що народилася ще замолоду, коли він переступив поріг лабораторії П'єра Кюрі:

«Коли б людина тільки й піклувалася про свою власну безпеку, ми б досі, мабуть, ходили на чотирьох ногах».

А він хотів, щоб людина стояла на землі міцно, на двох, і в руках у неї була єдина зброя — знання.

Епілог, який поза волею автора може стати прологом до нової книги...

Максим Нерчин піднявся рано. Вікно, біля якого він стояв у кімнаті готелю «Москва», відкривало його очам ще рясно освітлений ліхтарями, вкритий сліпучо-білим сніжком Охотний ряд. Машини, наче їх притягувало блимливе зелене око світлофора, стрімко мчали на Манежну. Постовий міліціонер стояв на площі, склавши за спиною руки. Пішоходів ще не було, а незначна кількість машин у цей ранковий час не завдавала йому клопоту.

У будинку Ради Міністрів де-не-де світилися широкі вікна. Там ще владарювали прибиральниці у чорних халатах, і їхні постаті маячили на фоні освітлених вікон.

Ніч відступала, і над Москвою в сірому небі займався ранок.

Дзенькнув телефон. Максим кинувся до стола і ухопив трубку. Серце, зшаленівши, застукало. Раніше, ніж почув запитання телефоністки, нетерпляче сказав:

— Так, так, я замовляю Київ.

— Київ на проводі,— сухо повідомив стомлений жіночий голос, і по тому «Слухаю» заповнило трубку і стало наповзати на Максима, голками вбиваючись у скроні, у яких напружено стугоніла кров, наче їй щось заступало дорогу.

— Слухаю! — пролунало вдруге з якоюсь тривогою. Це був голос професора Скуйбіди.

— Вас турбує Нерчин,— квапливо заговорив Максим,— ми умовились з вами вчора, і ви сказали...

— Так! Так! Я пам'ятаю.

Скуйбіда не посішав. Здається, він підозріло стриманий, але, зціпивши зуби, Максим не хотів, щоб вирвалося з самого серця коротке, повне надії запитання, на яке може почути зараз страшну відповідь.

— Я був годину тому у Катерини Василівни,— сказав спокійно Скуйбіда і знову замовк. Максим ледь стримувався, щоб не закричати: «І що...»

— Я був у неї, і ми довго розмовляли,— вів далі Скуйбіда,— і вона не хоче, щоб ви хвилювалися. Та й хвилювання ні до чого...

Максим важко опустився на стілець, і трубка в його руці затремтіла. Він відчув липку вологість між лопатками.

— Ми з вами дорослі люди,— сказав роздратовано Скуйбіда,— і мужні. І я не хочу вам розповідати казочки навіть по міжміському телефону.

Голос Скуйбіди губив свою стриманість. Скуйбіда сердився на себе самого, і в цю мить Максим побачив перед собою його гострий погляд, звернений до нього, і, не витримавши, спитав:

— Що ж буде?

І це запитання, яке притаїло в собі всі надії і всі муки чекання, наче допомогло Скуйбіді сказати жорстоку правду.

— Не буде у вас, Максиме Павловичу, ні сина, ні дочки, і Катерині Василівні треба лікуватися. Серйозно і наполегливо.

Максим мовчав. Здається, Скуйбіда почув, як цокотять його зуби.

— Послухайте, ви ж міцна людина, ви знаєте, що таке двобій зі смертю. Катерина перемогла кирпату. Невже це вас не тішить? Але з бою вона вийшла поранена.

«Скуйбіда уникнув слова «тяжко», бо він пожалів мене»,— подумав Максим.

Нерчин хотів заглибитися в цю хвилину своїми очима в блакить озер, які стали йому рятівним джерелом, але забракло сили розсунути темну запону, яку засмикнуло перед ним нещастя.

— Ви ж знаєте причину, Максиме Павловичу,— стомлено і тихо заговорив Скуйбіда,— і ви мусили бути готові до подібного іспиту.. Вона була напрочуд безпечна... Але коли ідуть у розвідку, хіба можна все передбачити...

Скуйбіда наче прагнув виправдати Катерину.

—Ваш час минає, ще одна хвилина.

Попередження телефоністки змусило Скуйбіду порадити:

— Максиме Павловичу, подзвоніть мені ввечері. А тепер добудьте якихось крапель. Або випийте просто валер'янки. Рвуться там до різних потаємних скарбів природи, а валер'янка все одно лишається в силі.

Максим ще тримав у руці трубку, але голос Скуйбіди зник. Він навіть не встиг подякувати професорові.

«Що лишається в силі?» Максим ніяк не міг згадати останні слова Скуйбіди. Він обережно поклав трубку і, покvapно натягаючи пальто, ніби боявся, що спізниться кудись, вийшов з номера. «Що лишається в силі? А-а, валер'янові краплі! Ні!» Раптом наче хтось незримою рукою стиснув серце, і він поточився. Щоб не впасти, оберся рукою об стіну. Покоївка, що прямувала назустріч з совком і віником у руках, кинула все на доріжку і підбігла до Максима.

— Вам погано?.. Може, лікаря?

Але Максим вже опанував хвилинну слабкість.

— Нічого, не турбуйтеся. Дякую. Знаєте, я давно без повітря.

Він поспішив по коридору, і покоївка, не вірячи йому, ще ступала за ним з тривогою, не відводячи від нього очей.

Коли він опинився внизу і вдихнув ранкове морозне повітря, йому справді трохи полегшало.

Звертаючи за ріг Охотного, Максим більше собі, ніж професорові Скуйбіді, сказав:

— Впертість наша лишається в силі... Впертість і прагнення наші.

Він не умовляв себе, він знав, що це так. Так само знаючи, що ніщо і ніхто не змусять його відступити.

Катя була далеко. Далеко від нього, від цих червоноцегляних будов, повз які він ішов, далеко від його болю... Але вона знає, що він там, біля неї. Вона знає і розуміє. І вона теж не відступить. Вона б не могла інакше...

Коли Катя захворіла і її повезли у лікарню, у Хоми Передерія першого здали нерви. Максим як зараз бачив його покорчене бодем і гнівом обличчя. Хома справді любив Катю. Може, тільки те, що він так гірко переживав її нещастя, утримало Максима, щоб не зринутти гнівом, який кипів у його серці на ні в чому не винного Хому.

— Ми не мали права...— хрипів Хома.— Ми повинні були її спинити. І перший ти. Ти мусив. Саме ти. Ти не тільки її чоловік,— ти відповідаєш за все і за всіх... А ми всі,— що ми зробили? Хіба ми схопили її за руку і спинили її? Вона ризикувала життям... А ми мовчки спостерігали... Хто ж ми? Чого ти мовчиш? — наскакував на нього Хома, стиснувши кулаки.— Хто ми після цього, я тебе питаю?

— Хто ми? — Максим, наче здивовано, повторив тоді його запитання, в якому кипів нічим не втамований одчай. Але хіба його біль можна було чимось втамувати? — Я скажу тобі, хто ми,— пообіцяв Максим, підступивши до Хоми і поклавши йому руки на плечі; заглядаючи в його сповнені жаху і докору очі, сказав: — Солдати! От хто ми. На нас нема мундирів і ми не носимо на своїх плечах погони. Але ми обсмалені димом страшних битв, у кожного з нас ще незагоєні рани, і ми трохи здичавіли від довгого перебування на чотири ока з смертю, та зброя, яку ми взяли у руки, не буде нищити людей, а тільки торувати їм шлях у прийдешнє. Он які ми солдати, Хома.

І зараз, ідучи повз чавунну огорожу Олександрівського саду, за яким над стінами височіли кремлівські вежі, Максим Нерчин розумів, що, відповідаючи Хомі, він шукав і собі самому рятівного пояснення. Певність того, що Катя так само зрозуміє цю страшну несправедливість, як і він сам, подіяла на нього краще, ніж краплі, які радив щиросердо добрий і невдоволений поведінкою скорювачів природи професор Скуйбіда.

Максим вийшов на Кам'яний міст. Вітер з Москви-ріки різко ударив йому в обличчя, змусивши підняти комір. Максим не міг спинитися. Він ішов просто вперед без мети, ніби тривога, що не завмирала в серці, гнала його. Місто прокидалося. Квапились люди. Перші автобуси ще з не погашеними ліхтарями пройшли через міст.

Міст. А хіба ми не прокладаємо мости через прірви, через бурхливі потоки, які роз'єднують людей? Як добре про це гово-

рив Жоліо-Кюрі у Стокгольмі, коли вони стояли на березі затоки Солтсен.

Катя вимагала, щоб він, розповідаючи про Жоліо, не пропускав жодної дрібнички. Але йому самому було радісно згадувати оті короткі дні у Стокгольмі і незабутню розмову з Жоліо-Кюрі. Він тоді багато говорив про зусилля, які доведеться накопичувати, щоб прокласти дорогу миру.

Всі ці п'ять років після стокгольмської зустрічі були ланками одного зусилля мільйонів мужніх людей. Це розумів тепер світ.

Серед отих зусиль був день, коли над дверима, які вели у лабораторію, згасла червона лампочка.

Нерчин припав до ілюмінатора. Затаївши подих, він побачив зірочку. Вона свідчила, що по магнітній доріжці майже зі швидкістю світла мчать потоки електронів.

Катерина стояла за його спиною, поклавши йому на плечі руки. Вона не квапила його. Але її право заглянути в ілюмінатор другою було незаперечне. І Олег Міклашевич, якому вона хотіла поступитись місцем, рішуче відмовився. Припавши очима до ілюмінатора, Катерина завмерла, а потім, не соромлячись нікого, обняла Максима і міцно поцілувала.

Це був той день, коли Федір Архипович Шульга оголосив:

— Установка, за допомогою якої можна ще глибше заглянути в святу святих матері, створена.

Так! То був незабутній день. Витираючи спітніле чоло тремтячою рукою, Максим зволоженими очима дивився на своїх друзів, відчуваючи до них безмежну вдячність. Як це багато важило, що всі ці дні і місяці вони були разом. І у ті хвилини, як і тепер, він розумів, що саме це вирішило успіх справи. Шульга міцно потис Максимові руку і обняв його. От який був той день!

...А була ще ніч, коли він і Катя прикипіли до приймача, слухаючи знайомий голос диктора.

Диктор читав скорботне повідомлення. У знайомому голосі його мільйони людей наче звикли за довгі роки розпізнавати прагнення тієї людини, залізна воля якої відома була усьому світові. Затаївши подих, Катерина і Максим уважно слухали диктора, і серця їхні повнили розпач і тривога. Карбуючи кожне слово, диктор повідомив від імені партії та уряду, що Сталіна не стало.

— Як же ми тепер? — спитала Катерина, ковтаючи сльози. — Мені страшно, Максиме.

Але Нерчину не було страшно. Він дивився перед собою уважно і пильно, наче бачив крізь стіни щось таке, чого не могла побачити заплаканими очима Катерина.

— Народ лишається...

Максим сказав собі: «Настає знову час великого іспиту. Але ми виходимо йому назустріч дужими і непохитними, впевненими у неسخибності свого великого діла, і нікому не пощастить збити славне побратимство народів з раз і назавжди обраного шляху».

І як завжди у час гіркого випробування, пам'ять підказала слова:

— Комуністи, вперед!

І він, Максим Нерчин, відчув їх в ці хвилини всім еством своїм, як веління свого серця, і знав, що його місце серед тих, хто готовий прийняти вогонь на себе і стояти на смерть.

...А потім був ранок, коли радіо повідомило весь світ, що перша на планеті нашій атомна електростанція стала до ладу. І це теж була ланка в отих великих зусиллях. Усіма мовами світу передавалося офіційне повідомлення, що в Радянському Союзі вчені та інженери успішно завершили роботи по проектуванню і будівництву першої промислової електростанції на атомній енергії.

Отак двадцять сьомого червня 1954 року атомна енергія почала служити людині.

Максим і Катя послали тоді Федору Архиповичу Шульзі телеграму: «Завжди з вами на дорозі зусиль». І одержали відповідь: «Дорога ще буде довга».

Нерчин переконався на власному досвіді: зусилля не минають даремно. Пролинули довгі роки... Але йому вони видались напрочуд короткими, настільки дні були ущільнені роботою і клопотом, тривогами і шуканнями. Це були ті дні, які торували оту довгу дорогу, про яку писав їм Шульга. І на цій дорозі Катерину спіткало лихо, що ударило чорним крилом, лишивши на серці криваву позначку.

Валер'янові краплі неспроможні загоїти її!

Максим спинився. Щось підказало йому, що час вертатися. Годинник біля кінотеатру «Ударник» показував початок дев'ятої.

Через двадцять хвилин він входив у Кремль, показуючи вартовому мандат делегата ХХ з'їзду КПРС.

— Максиме Павловичу!

Голос, що пролунав за спиною, був на диво знайомий. Він рвучко обернувся. Широко усміхаючись, до нього йшов Кирило Гайдачук.

— Ось де звела нас доля,— радісно мовив Максим, стискаючи обома руками руку Гайдачукові.

— А інакше і не могло бути,— з певністю, що не визнавала ніяких перешкод, сказав Гайдачук.— І не будемо згадувати, скільки, мовляв, літ минуло, скільки вим...

І хоч за стінами Кремля ще вирував лютий і сніговії кружляли в степах та дзвенів на дорогах поземок, але вже гостро пахло весною. Це відчувалося в рухах і поведінці людей, які заповнювали залу засідань, в очах їхніх, у яких клопіт і рішучість світилися з однаковою силою.

Кінець другої книги

**РЫБАК
НАТАН САМОЙЛОВИЧ**

Пора надежд и свершений

Роман в двух книгах

*Книга вторая. Солдаты без мундиров
(На украинском языке)*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *С. І. Шевцова*
Художник *В. В. Руденко*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. Г. Тализіна*
Коректори *О. С. Назаренко, С. І. Харцун*

Виготовлено
на Головному підприємстві
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Київ, Довженка, 3.

Здано на виробництво 27.X. 1976 р.

Підписано до друку 8.IV. 1977 р.

Папір № 3.

Формат 84×108¹/₃₂.

Фізичн. друк. арк. 18,25.

Умовн. друк. арк. 30,66.

Обліково-видавн. арк. 36,626.

Ціна 2 крб. 37 коп. Замовл. 6—2858.

Тираж 115 000.

2 крб. 37 коп.